II. CİLT

FEVZİYE ABDULLAH TANSEL

NAMIK KEMAL'İN HUSÛSÎ MEKTUPLARI

NAMIK KEMAL'İN HUSÛSÎ MEKTUPLARI II

İSTANBUL VE MİDİLLİ MEKTUPLARI - I

FEVZİYE ABDULLAH TANSEL

TÜRK TARİH KURUMU

NAMIK KEMAL'İN HUSÛSÎ MEKTUPLARI
II

İSTANBUL VE MİDİLLİ MEKTUPLARI — I

Birinci Baskı: 1969

NAMIK KEMAL'İN HUSÛSÎ MEKTUPLARI
II

İSTANBUL VE MİDİLLİ MEKTUPLARI — I

Hazırlayan
FEVZİYE ABDULLAH TANSEL

2. baskı (Tıpkıbasım)

ANKARA - 2013

Namık Kemal, 1840-1888

Namık Kemal'in husûsî mektupları, II İstanbul ve Midilli mektupları-I / Namık Kemal ; haz. Fevziye Abdullah Tansel. — 2. bsk. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 2013.

xxx, 532 s. 24 cm. — (AKDTYK Türk Tarih Kurumu yayınları II. Dizi-Sa.22a1).

İndeks var.

ISBN 978 - 975 - 16 - 2695 - 0 (tk.)

ISBN 978 - 975 - 16 - 2697 - 4 (2.c.)

1. Namık Kemal, 1840-1888 _ Mektuplar. I. E.a. II. E.a. İstanbul ve Midilli mektupları. III. Tansel, Fevziye Abdullah, 1912-1988. IV. Dizi.

818. 32

Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu'nun 30.03.2011 tarih ve 633/11-51 sayılı kararıyla basılmasına; 29.03.2012 tarih ve 656/4 sayılı Yönetim Kurulunda baskı sayısının 1500 olmasına karar verilmiştir.

ISBN: 978-975-16-2695-0 (Tk)
978-975-16-2697-4 (2.c)

Afşaroğlu Matbaası
Kazım Karabekir Caddesi
Altuntop İşhanı No:87/7 İskitler-Ankara
Tel: (0312) 384 54 88 Faks: (0312) 384 54 98
E-mail: farukafsar@gmail.com

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
ÖNSÖZ	XI

IV. İSTANBUL MEKTUPLARI

(Şubat — Mart, 1877)

Numara Önsöz	Numara Mektup	Yazıldığı Tarih ve Şahıs		Sayfa Önsöz	Sayfa Mektup
CCXIV	214	Şubat-Mart, 1877	Mustafa 'Âsım Bey'e	3	8
CCXV	215	Şubat-Mart, 1877	Mustafa 'Âsım Bey'e	3	10
CCXVI	216	1877	Teodor Kasab'a	12	13
CCXVII	217	1877	Teodor Kasab'a	12	14
CCXVIII	218	Şubat-Mart, 1877	Teodor Kasab'a	12	14
CCXIX	219	Şubat-Mart, 1877	Teodor Kasab'a	15	15
CCXX	220	Şubat-Mart, 1877	Teodor Kasab'a	15	15

V. MİDİLLİ MEKTUPLARI — I

(Temmuz, 1877 — 27 Aralık, 1879)

CCXXI	221	Temmuz, 1877	Feride Hanım'a	19	21
CCXXII	222	Temmuz, 1877	Feride Hanım'a	19	21
CCXXIII	223	4 Ağustos, 1877	Teodor Kasab'a	22	23
CCXXIV	224	Ağustos, 1877	Teodor Kasab'a	22	23
CCXXV	225	4 Ağustos, 1877	Menemenli Rıf'at Bey'e	24	25
CCXXVI	226	4 Ağustos, 1877	Feride Hanım'a	26	26
CCXXVII	227	5 Ağustos, 1877	Ebüzziya Tevfik'e	26	27
CCXXVIII	228	11 Ağustos, 1877	Zeynü'l-'Âbidîn Reşîd'e	30	31
CCXXIX	229	Ağustos, 1877	Ahmed Cevdet Paşa'ya	32	33
CCXXX	230	20 Ağustos, 1877	Zorlu Rif'at Bey'e	34	37
CCXXXI	231	26 Ağustos, 1877	Mustafa 'Âsım Bey'e	39	40
CCXXXII	232	26 Ağustos, 1877	Teodor Kasab'a	40	41

Numara Önsöz	Numara Mektup	Yazıldığı Tarih ve Şahıs		Sayfa Önsöz	Sayfa Mektup
CCXXXIII	233	27 Ağustos, 1877	Ebüzziya Tevfik'e	41	42
CCXXXIV	234	Ağustos, 1877	'Alî Ekrem Bolayir'e	45	45
CCXXXV	235	Ağustos, 1877	'Alî Ekrem Bolayir'e	45	45
CCXXXVI	236	Ağustos, 1877	'Alî Ekrem Bolayir'e	45	46
CCXXXVII	237	Ağustos, 1877	'Alî Ekrem Bolayir'e	45	46
CCXXXVIII	238	Ağustos-Eylûl, 1877	Zeynü'l-'Âbidîn Reşîd'e	47	48
CCXXXIX	239	Eylûl, 1877	Feride Hanım'a	49	49
CCXL	240	Eylûl, 1877	Feride Hanım'a	49	50
CCXLI	241	Eylûl, 1877	Feride Hanım'a	49	50
CCXLII	242	Eylûl, 1877	Mehmed Nâzım Paşa'ya	51	51
CCXLIII	243	3 Eylûl, 1877	Menemenli Rif'at Bey'e	52	53
CCXLIV	244	8 Eylûl, 1877	Menemenli Rif'at Bey'e	53	54
CCXLV	245	8 Eylûl, 1877	Veys Paşa'ya	54	55
CCXLVI	246	8 Eylûl, 1877	Zeynü'l-'Âbidîn Reşîd'e	56	58
CCXLVII	247	23 Eylûl, 1877	Feride Hanım'a	59	59
CCXLVIII	248	23 Eylûl, 1877	Feride Hanım'a	59	60
CCXLIX	249	23 Eylûl, 1877	Menemenli Rif'at Bey'e	60	61
CCL	250	29 Eylûl, 1877	Menemenli Rif'at Bey'e	62	62
CCLI	251	6 Ekim, 1877	Feride Hanım'a	63	63
CCLII	252	6 Ekim, 1877	Menemenli Rif'at Bey'e	63	65
CCLIII	253	15 Ekim, 1877	Menemenli Rif'at Bey'e	66	67
CCLIV	254	Ekim, 1877	Feride Hanım'a	70	71
CCLV	255	21 Ekim, 1877	Feride Hanım'a	70	71
CCLVI	256	28 Ekim, 1877	Menemenli Rif'at Bey'e	71	72
CCLVII	257	28 Ekim, 1877	Mustafa 'Âsım Bey'e	74	75
CCLVIII	258	1 Kasım, 1877	Menemenli Rif'at Bey'e	76	76
CCLIX	259	4 Kasım, 1877	Feride Hanım'a	77	77
CCLX	260	4 Kasım, 1877	Menemenli Rif'at Bey'e	78	79
CCLXI	261	11 Kasım, 1877	Menemenli Rif'at Bey'e	80	82
CCLXII	262	11 Kasım, 1877	Feride Hanım'a	83	83
CCLXIII	263	16 Kasım, 1877	Feride Hanım'a	83	84
CCLXIV	264	16 Kasım, 1877	Edirneli Mustafa Reşîd'e	85	86
CCLXV	265	16 Kasım, 1877	Menemenli Rif'at Bey'e	86	89
CCLXVI	266	25 Kasım, 1877	Menemenli Rif'at Bey'e	86	89
CCLXVII	267	25 Kasım, 1877	Feride Hanım'a	92	92
CCLXVIII	268	28 Kasım, 1877	Feride Hanım'a	92	92
CCLXIX	269	2 Aralık, 1877	Edirneli Mustafa Reşîd'e	93	93
CCLXX	270	2 Aralık, 1877	Menemenli Rif'at Bey'e	94	95
CCLXXI	271	2 Aralık, 1877	Menemenli Rif'at Bey'e	95	97
CCLXXII	272	10 Aralık, 1877	Menemenli Rif'at Bey'e	99	100
CCLXXIII	273	16 Aralık, 1877	Mustafa 'Âsım Bey'e	101	102
CCLXXIV	274	16 Aralık, 1877	Feride Hanım'a	103	103
CCLXXV	275	24 Aralık, 1877	Menemenli Rif'at Bey'e	104	105

Numara Önsöz	Mektup	Yazıldığı Tarih ve Şahıs	Sayfa Önsöz	Mektup
CCLXXVI	276	24 Aralık, 1877 Feride Hanım'a	107	107
CCLXXVII	277	30 Aralık, 1877 Feride Hanım'a	107	108
CCLXXVIII	278	30 Aralık, 1877 Menemenli Rif'at Bey'e	108	109
CCLXXIX	279	5 Ocak, 1878 Feride Hanım'a	113	114
CCLXXX	280	5 Ocak, 1878 Menemenli Rif'at Bey'e	114	116
CCLXXXI	281	13 Ocak, 1878 Feride Hanım'a	124	124
CCLXXXII	282	13 Ocak, 1878 Menemenli Rif'at Bey'e	125	125
CCLXXXIII	283	20 Ocak, 1878 Feride Hanım'a	125	126
CCLXXXIV	284	20 Ocak, 1878 Menemenli Rif'at Bey'e	125	126
CCLXXXV	285	27 Ocak, 1878 Feride Hanım'a	125	127
CCLXXXVI	286	27 Ocak, 1878 Menemenli Rif'at Bey'e	125	127
CCLXXXVII	287	Şubat, 1878 Subhî Paşa'ya	128	129
CCLXXXVIII	288	3 Şubat, 1878 Menemenli Rif'at Bey'e	129	130
CCLXXXIX	289	5 Şubat, 1878 Feride Hanım'a	131	132
CCXC	290	10 Şubat, 1878 Feride Hanım'a	131	132
CCXCI	291	10 Şubat, 1878 Menemenli Rif'at Bey'e	131	132
CCXCII	292	10 Şubat, 1878 Menekşelizâde Emîn Efendi'ye	134	135
CCXCIII	293	16 Şubat, 1878 Feride Hanım'a	136	136
CCXCIV	294	16 Şubat, 1878 Menemenli Rif'at Bey'e	136	137
CCXCV	295	25 Şubat, 1878 Menemenli Rif'at Bey'e	137	137
CCXCVI	296	10 Mart, 1878 Feride Hanım'a	137	138
CCXCVII	297	16 Mart, 1878 Feride Hanım'a	137	138
CCXCVIII	298	28 Mart, 1878 'Abdülhak Hâmid'e	139	140
CCXCIX	299	31 Mart, 1878 Menemenli Rif'at Bey'e	142	142
CCC	300	31 Mart, 1878 Feride Hanım'a	143	144
CCCI	301	7 Nisan, 1878 Feride Hanım'a	143	144
CCCII	302	7 Nisan, 1878 Menemenli Rif'at Bey'e	143	145
CCCIII	303	13 Nisan, 1878 Feride Hanım'a	143	145
CCCIV	304	22 Nisan, 1878 Feride Hanım'a	143	146
CCCV	305	22 Nisan, 1878 Menemenli Rif'at Bey'e	143	146
CCCVI	306	26 Nisan, 1878 Edirneli Mustafa Reşîd'e	148	148
CCCVII	307	27 Nisan, 1878 Feride Hanım'a	149	150
CCCVIII	308	28 Nisan, 1878 Menemenli Rif'at Bey'e	149	150
CCCIX	309	4 Mayıs, 1878 Memenenli Rif'at Bey'e	149	151
CCCX	310	4 Mayıs, 1878 Feride Hanım'a	149	151
CCCXI	311	9 Mayıs, 1878 Feride Hanım'a	149	152
CCCXII	312	12 Mayıs, 1878 Feride Hanım'a	149	152
CCCXIII	313	24 Mayıs, 1878 Feride Hanım'a	149	152
CCCXIV	314	24 Mayıs, 1878 Menemenli Rif'at Bey'e	153	156
CCCXV	315	2 Haziran, 1878 Menemenli Rif'at Bey'e	157	158
CCCXVI	316	2 Haziran, 1878 Feride Hanım'a	159	160
CCCXVII	317	8 Haziran, 1878 Feride Hanım'a	159	160
CCCXVIII	318	8 Haziran, 1878 Menemenli Rif'at Bey'e	161	164

Numara Önsöz	Numara Mektup	Yazıldığı Tarih ve Şahıs		Sayfa Önsöz	Sayfa Mektup
CCCXIX	319	22 Haziran, 1878	Feride Hanım'a	167	167
CCCXX	320	30 Haziran, 1878	Feride Hanım'a	167	168
CCCXXI	321	5 Temmuz, 1878	Feride Hanım'a	167	169
CCCXXII	322	12 Temmuz, 1878	Feride Hanım'a	167	169
CCCXXIII	323	18 Temmuz, 1878	Menemenli Rif'at Bey'e	170	172
CCCXXIV	324	19 Temmuz, 1878	Menemenli Rif'at Bey'e	170	176
CCCXXV	325	Temmuz, 1878	?	177	179
CCCXXVI	326	19 Temmuz, 1878	Feride Hanım'a	180	185
CCCXXVII	327	26 Temmuz, 1878	Feride Hanım'a	180	186
CCCXXVIII	328	26 Temmuz, 1878	Menemenli Rif'at Bey'e	180	187
CCCXXIX	329	3 Ağustos, 1878	Feride Hanım'a	180	189
CCCXXX	330	3 Ağustos, 1878	Menemenli Rif'at Bey'e	180	189
CCCXXXI	331	7.VIII.1878 (5.X.1878)[1]	Menemenli Rif'at Bey'e	198	198
CCCXXXII	332	10 Ağustos, 1878	Feride Hanım'a	202	205
CCCXXXIII	333	17 Ağustos, 1878	Feride Hanım'a	202	206
CCCXXXIV	334	17 Ağustos, 1878	Menemenli Rif'at Bey'e	202	206
CCCXXXV	335	24 Ağustos, 1878	Menemenli Rif'at Bey'e	209	210
CCCXXXVI	336	24 Ağustos, 1878	Ahmed Midhat Efendi'ye	218	222
CCCXXXVII	337	Ağustos, 1878	Feride Hanım'a	226	226
CCCXXXVIII	338	Ağustos, 1878	Feride Hanım'a	226	227
CCCXXXIX	339	25 Ağustos, 1878	Feride Hanım'a	228	229
CCCXL	340	30 Ağustos, 1878	Feride Hanım'a	228	230
CCCXLI	341	30 Ağustos, 1878	Menemenli Rif'at Bey'e	228	230
CCCXLII	342	Ağustos, 1878	Menemenli Rif'at Bey'e	233	235
CCCXLIII	343	5 Eylûl, 1878	Feride Hanım'a	237	238
CCCXLIV	344	5 Eylûl, 1878	Menemenli Rif'at Bey'e	237	239
CCCXLV	345	13 Eylûl, 1878	Feride Hanım'a	242	243
CCCXLVI	346	13 Eylûl, 1878	Menemenli Rif'at Bey'e	242	243
CCCXLVII	347	13 Eylûl, 1878	Ahmed Midhat Efendi'ye	249	250
CCCXLVIII	348	Eylûl, 1878	Menemenli Rif'at Bey'e	274	274
CCCXLIX	349	19 Eylûl, 1878	Mustafa Reşîd Bey'e	276	277
CCCL	350	19 Eylûl, 1878	Hüseyin Nâzım Paşa'ya	276	278
CCCLI	351	19 Eylûl, 1878	Kapdan Hüsnü Efendi'ye	276	279
CCCLII	352	19 Eylûl, 1878	Feride Hanım'a	280	281
CCCLIII	353	19 Eylûl, 1878	Menemenli Rif'at Bey'e	280	281
CCCLIV	354	27 Eylûl, 1878	Feride Hanım'a	280	285
CCCLV	355	27 Eylûl, 1878	Menemenli Rif'at Bey'e	280	286
CCCLVI	356	5 Ekim, 1878	Feride Hanım'a	286	288
CCCLVII	357	12 Ekim, 1878	Feride Hanım'a	286	288
CCCLVIII	358	19 Ekim, 1878	Feride Hanım'a	286	289

[1] Kemal, dalgınlıkla mektubun tarihini yanlış yazmıştır; ikinci tarih doğrudur.

Numara Önsöz	Mektup	Yazıldığı Tarih ve Şahıs	Sayfa Önsöz	Mektup
CCCLIX	359	19 Ekim, 1878 Menemenli Rif'at Bey'e	286	289
CCCLX	360	21 Ekim, 1878 Recâ'îzâde M. Ekrem'e	294	295
CCCLXI	361	21 Ekim, 1878 Menemenli Rif'at Bey'e	297	298
CCCLXII	362	26 Ekim, 1878 Feride Hanım'a	297	298
CCCLXIII	363	26 Ekim, 1878 Menemenli Rif'at Bey'e	297	299
CCCLXIV	364	27 Ekim, 1878 Süleyman Hüsnü Paşa'ya	299	300
CCCLXV	365	1 Kasım, 1878 Feride Hanım'a	301	302
CCCLXVI	366	1 Kasım, 1878 Menemenli Rif'at Bey'e	301	302
CCCLXVII	367	8 Kasım, 1878 Feride Hanım'a	307	309
CCCLXVIII	368	15 Kasım, 1878 Menemenli Rif'at Bey'e	307	310
CCCLXIX	369	15 Kasım, 1878 Feride Hanım'a	316	317
CCCLXX	370	22 Kasım, 1878 Menemenli Rif'at Bey'e	316	317
CCCLXXI	371	30 Kasım, 1878 Ebüzziya Tevfik'e	322	323
CCCLXXII	372	15 Aralık, 1878 Feride Hanım'a	328	329
CCCLXXIII	373	15 Aralık, 1878 Menemenli Rif'at Bey'e	328	329
CCCLXXIV	374	16 Aralık, 1878 Feride Hanım'a	331	332
CCCLXXV	375	16 Aralık, 1878 Menemenli Rif'at Bey'e	331	333
CCCLXXVI	376	16 Aralık, 1878 Zeynü'l-'Âbidîn Reşîd'e	340	341
CCCLXXVII	377	28 Aralık, 1878 Feride Hanım'a	340	341
CCCLXXVIII	378	2 Ocak, 1879 Menemenli Rif'at Bey'e	342	342
CCCLXXIX	379	3 Ocak, 1879 Süleyman Hüsnü Paşa'ya	342	342
CCCLXXX	380	3 Ocak, 1879 Ebüzziya Tevfik'e	343	343
CCCLXXXI	381	1879 Ebüzziya Tevfik'e	343	345
CCCLXXXII	382	1879 Nef'î Efendi'ye	343	345
CCCLXXXIII	383	4 Ocak, 1879 Recâ'îzâde M. Ekrem'e	346	346
CCCLXXXIV	384	4 Ocak, 1879 Feride Hanım'a	348	349
CCCLXXXV	385	13 Ocak, 1879 Feride Hanım'a	348	349
CCCLXXXVI	386	13 Ocak. 1879 Süleyman Hüsnü Paşa'ya	350	351
CCCLXXXVII	387	19 Ocak, 1879 Feride Hanım'a	353	354
CCCLXXXVIII	388	19 Ocak, 1879 Sülcyman Hüsnü Paşa'ya	353	354
CCCLXXXIX	389	27 Ocak, 1879 Menemenli Rif'at Bey'e	356	357
CCCXC	390	2 Şubat, 1879 Recâ'îzâde M. Ekrem'e	359	360
CCCXCI	391	2 Şubat, 1879 Feride Hanım'a	362	363
CCCXCII	392	2 Şubat, 1879 Sülcyman Hüsnü Paşa'ya	362	363
CCCXCIII	393	2 Şubat, 1879 'Abdülhak Hâmid'e	367	369
CCCXCIV	394	9 Şubat, 1879 Feride Hanım'a	370	370
CCCXCV	395	17 Şubat, 1879 Feride Hanım'a	370	371
CCCXCVI	396	17 Şubat, 1879 'Abdülhak Hâmid'e	371	375
CCCXCVII	397	19 Şubat, 1879 'Abdülhak Hâmid'e	389	390
CCCXCVIII	398	22 Şubat, 1879 'Abdülhak Hâmid'e	393	394
CCCXCIX	399	23 Şubat, 1879 Feride Hanım'a	399	399
CCCC	400	25 Şubat, 1879 Sülcyman Hüsnü Paşa'ya	399	400
CCCCI	401	10 Mart, 1879 Feride Hanım'a	401	402

Numara Önsöz	Mektup	Yazıldığı Tarih ve Şahıs		Sayfa Önsöz	Mektup
CCCCII	402	16 Mart, 1879	Feride Hanım'a	401	402
CCCCIII	403	17 Mart, 1879	'Abdülhak Hâmid'e	403	404
CCCCIV	404	23 Mart, 1879	Feride Hanım'a	407	408
CCCCV	405	26 Mart, 1879	Mâbeyn-i Hümâyûn-i Pâdişâhî Ser-Kitâbet-i 'Âlîsi'ne	407	408
CCCCVI	406	30 Mart, 1879	Recâ'îzâde M. Ekrem'e	410	413
CCCCVII	407	30 Mart, 1879	'Abdülhak Hâmid'e	418	419
CCCCVIII	408	30 Mart, 1879	Feride Hanım'a	424	424
CCCCIX	409	6 Nisan, 1879	Feride Hanım'a	424	425
CCCCX	410	14 Nisan ,1879	Feride Hanım'a	424	425
CCCCXI	411	20 Nisan, 1879	Feride Hanım'a	424	425
CCCCXII	412	2 Haziran, 1879	Ziya Paşa'ya	426	428
CCCCXIII	413	15 Haziran, 1879	Ebüzziya Tevfik'e	432	434
CCCCXIV	414	5 Temmuz, 1879	'Abdülhak Hâmid'e	442	448
CCCCXV	415	7 Temmuz, 1879	Ebüzziya Tevfik'e	459	460
CCCCXVI	416	25 Ağustos, 1879	Sâmî Paşazâde Sezâ'î'ye	464	466
CCCCXVII	417	12 Eylûl, 1879	Süleyman Hüsnü Paşa'ya	469	469
CCCCXVIII	418	20 Eylûl, 1879	Bereketzâde İsma'îl Hakkî'ya	471	471
CCCCXIX	419	13 Ekim, 1879	Sâmî Paşazâde Halîm Bey'e	473	474
CCCCXX	420	20 Ekim, 1879	'Abdülhak Hâmid'e	475	475
CCCCXXI	421	25 Ekim, 1879	Hamdî Ahmed Paşa'ya	475	476
CCCCXXII	422	24 Kasım, 1879	Feride Hanım'a	477	477
CCCCXXIII	423	Ekim-Kasım, 1879	Rauf Bey'e	478	479
ÇCCCXXIV	424	Kasım, 1879	Mehmed Sâdık Paşa'ya	480	481
CCCCXXV	425	16 Aralık, 1879	Menemenli Rif'at Bey'e	483	483
CCCCXXVI	426	27 Aralık, 1879	Sultan 'Abdü'l-Hamîd'e	486	486

ÖNSÖZ

Namık Kemal'in Husûsî Mektupları — I., İstanbul, Avrupa ve Magosa Mektupları, 1967 yılının ilk aylarında çıkmıştı; isminden anlaşıldığı gibi üç bölüme ayrılan bu eserimizde, 1865 – Mayıs, 1876 tarihleri arasında 10'unu İstanbul'da, 66'sını Avrupa'da, 137'sini Magosa'da yazmış olduğu 213 mektubu bulunmaktadır[1]. Bu kitabımızın ikinci cildini, şimdi, içindekilere dâir kısaca bilgi vermeğe çalışacağımız *İstanbul ve Midilli Mektupları* teşkil ediyor.

9 Nisan, 1873'de İstanbul'dan uzaklaştırılarak Magosa'ya sürülen N. Kemal[2], Sultan Murad V.'ın 31 Mayıs, 1876'da tahta çıkışının bildirilmesinden hemen sonra, 3 Haziran, 1876'da afvedilmiş, 14 Haziran'da Magosa'dan hareketle, arkadaşları Nûrî ve Hakkî Beyler'le bir müddet İzmir'de Menekşelizâde Emîn Efendi'nin evinde misâfir kaldıktan sonra, 20 Haziran'da İstanbul'a dönmüştü. Kemal, menfâsından döner dönmez hemen bir me'murluğa ta'yin edilmemiştir; Murad V.'ın hastalığı sebebiyle Sultan 'Abdu'l-Hamîd'in 11 Eylûl, 1876'da tahta cülûsundan bir hafta kadar sonra, 18 Eylûl'de Şûrâ-yi Devlet a'zâlığı'na, 2 Kasım, 1876'da Kânûn-i Esâsî'nin tanzîmi için Şûrâ-yi Devlet dâiresinde toplanan komisyon a'zâlığına getirilmiştir. Şûrâ-yi Devlet a'zâlığı'nda beş ay kadar çalışan Kemal'in, yine a'zâsı olduğu Asâkir-i Millîye Cem'iyyeti, 'Alî Su'âvî'nin bulunduğu toplantıda çalışamayacağı için isti'fâ ettiği Terceme Cem'iyyeti lağvedilmiştir. Kânûn-i Esâsî birçok anlaşmazlıklardan sonra, 24 Aralık, 1876 tarihli ve Midhat Paşa'ya yazılan fermanla tasdik, ertesi günki gazetelerde resmen i'lân edilmekle

[1] *Namık Kemal'in Husûsî Mektupları — I., İstanbul, Avrupa ve Magosa Mektupları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları'ndan, Seri 11. — Nu. 22, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1967.

[2] Daha çok bilgi edinmek için bk., *ayn. esr.*, 76-79 numaralı mektuplar ve *önsöz*'leri, s. 223 v. d. d.

berâber, bunun hemen ardından sıkı bir baskının hüküm sürmeğe başladığı görülür. 12 Şubat, 1877 tarihli gazetelerden, Kemal'in tevkif edildiği haberini alırız; sorguya çekilmesi neticesinde, "âsâyişi ihlâl eden bâzı hâlde bulunduğu" sâbit görüldüğünden muhâkemesine karar verilerek Bâb-i Zabtîye'de tevkîf olunmuştur. Yine gazetelerden öğrendiğimize göre muhâkemesi 10 Temmuz, 1877'de sona ermiştir. Tevkîfinin 12 Şubat'ta i'lân edildiğini gözönüne alarak, mevkufluğunun beş-beşbuçuk ay sürdüğünü söyleyebiliriz[3]. İşte, eserimizin üç bölümden ibâret birinci cildinin devâmı olan bu ikinci cildinin ilk, yâni *IV. Bölüm*'ü, onun, Habshâne-i Umûmî'de iken babası Mustafa 'Âsım Bey'e ve Teodor Kasab'a yolladığı yedi mektubunu içine almaktadır (Nu. CCXIV. - CCXX, s. 1 - 15).

Kemal'in, Habshâne-i Umûmî'den Mustafa 'Âsım Bey'e yazdığı mektubundaki kaydine göre, tevkîfinin sebebi, "üç maksaddan birine mebnîdir. Ya, İstanbul'da bir vak'a zuhûruna âlet olmaklığımdan korktular; veyâhut Meb'us ta'yin olunmaklığıma bu sûretle mâni' olmak istediler; yâhud, Midhat Paşa senin hakkında şunu söylemiş, bunu söylemiş diyerek, yâ öyle mi, o şunu yapmış idi, bunu demişti yollu benden bir söz alıp, hareket-i ahîrenin hakkâniyyetine delil göstermek" istedikleridir[4]. Sorguya çekildiği sırada kendisinden cevap vermesi istenilen şeylerden biri de bir toplantıda okumuş bulunduğu Türkçe-Arapça *mülemma'* beyitle iki şey'in hal' olunduğunu ve üçüncünün de hal'i lâzım geldiğini, Sultan 'Abdu'l-'Azîz ve Murad V.'dan sonra 'Abdu'l-Hamîd'in de tahttan indirilmesi luzûmunu îmâ edip etmediğidir[5]. Gazetelerden tesbit ettiğimize göre, 19 Temmuz, 1877'de ikâmete me'mur olarak Midilli'ye hareket etmiş, kendisine 5,000 kuruş ihsân-i seniyye, 15,000 kuruş yol harçlığı verilmiştir[6]. İşte, kitabımızın *V. Bölümü*'nde, onun, 1877 Temmuzu'ndan başlayarak, 27 Aralık, 1879 tarihine kadar yazmış olduğu 206 (Nu. CCXXI.-CCCCXXVI., s. 17-487) mektubu bulunmaktadır.

Kemal'in, Midilli'ye sürüldükten sonra sekiz ay kadar sıkı gözhabsinde bulunduğunu, Abdülhak Hâmid'e yolladığı 28 Mart, 1878

[3] Daha çok bilgi edinmek için bu ciltteki 214, 215 numaralı mektupların *önsöz*'üne bakınız (Nu. CCXIV. — CCXV., s. 3 v. d. d.).

[4] Bk., bu ciltteki 214 numaralı mektup, s. 8 v. d.

[5] Bk., bu kitabımızın sonundaki *Umûmî İndeks*'te mevcut Müselles ta'biri.

[6] Bk., 221, 222 numaralı mektupların *önsöz*'leri (Nu. CCXXI. — CCXXII., s. 19 v. d.).

tarihli mektubundaki şu ifâdesi açıkca gösterir "Şimdiye kadar cevap yazamadığım iki sebepten idi : Birincisi, vatana ibtilânın, meyelânın herbiri gönlümde bir yara açarcasına te'sir eylediğinden keyifsizlenmiş idim; ikincisi, mânevî ve maddî mahfaza tahtında idim. Şimdi bu keyifsizlik de, mahfaza belâsı da mündefi' oldu" diyor; bununla berâber, 15 Kasım, 1878-17 Mart, 1879 tarihleri arasındaki mektuplarından, bu sıralarda yine dört-beş ay kadar gözhabsinde bulunduğu anlaşılmaktadır. Abdülhak Hâmid'in 27 Ekim, 1878 tarihli mektubuna dört ay kadar sonra yazabildiği 17 Şubat, 1879 tarihli cevâbındaki, "Benim o zamanlar bulunduğum hâli bilmiyorsun. Elimde ne mektubun kaldı, ne adresin; gûyâ Avrupa'ya kaçacak imişim; yok, daha bilmem ne haltedecek imişim... Meb'ûsânın nekadar ta'rîzi varsa, cümlesini ben yazar imişim; hâsılı sîmyâ'ya gerçekten mâlik bir mahlûk imişim de her şekle girer, her yerde bulunur, herkese ta'llîm-i fesâd eder, seyyâle-i berkıyyeden seri', Neccâr'dan kuvvetli, matbû'âttan 'amîmü'l-intişâr bir kudret-i fevka'l-'âdeye mâlik olmuşum. Başka birşeye canım sıkılmaz; bana edebiyâttan sakladığım birkaç mektubu zâyi' ettirdiler de âna patlarım" cümlesi, bu sıkı baskı yüzünden mektup yazmaktan bile çekindiğini, hattâ evi arandığı takdirde, haberleştiği kimseleri belâya uğratmamak için onların adres ve mektuplarını yok ettiğini de aydınlatmaktadır[7]. Kemal'in bu sırada kaleme alınan mektupları umûmiyetle, bir başkasının el yazısı iledir; mektubun sonunda kendi imzâsı yerine Biz Hazretleri ifâdesi vardır[8].

Kemal, zaman zaman şiddetlenen baskılara rağmen âilesiyle, yakın arkadaşlarıyle, devlet idâresinde mühim yer tutan kimselerle mektuplaşabiliyor, bunları yerlerine iletmek için çok güvenilir aracılar bulabiliyordu. Haberleşmelerine aracılık edenlerin başında yazılarını dikte ettiği Hüseyin Hilmî Efendi (Paşa), ara-sıra İstanbul'dan Midilli'ye gelen Nef'î Efendi ve Edirneli Mustafa Reşîd, Hüseyin, Halil ve Hüsnü kapdanlar, Menemenli Rif'at, Şerîf 'Alî, Mehmed

[7] Bk., 298, 396 numaralı mektuplar (S. 140, 375). Menemenli Rif'at Bey'e 15 Kasım, 1878 tarihli mektubundan, Rodos'ta sürgün bulunan Harbîye ve Medres-i Ulûm talebelerine bir müddettenberi mektup gönderemediği (Nu. 368, s. 314), aynı şahsa 15 Aralık, 1878 tarihli mektubundan ise, Rif'at Bey'in mektupların tutulmasından, açılmasından korktuğu, Kemal'in, onun adresine doğrudan doğruya mektup yollayamadığı anlaşılmaktadır (Nu. 373, s. 330); bk., aşağıdaki 33'üncü not.

[8] Bk., bu cildin sonundaki *Umûmî İndeks*'te mevcut Biz Hazretleri maddesi.

Nâzım, Harbîyeli Tevfik Beyler, ikide-bir İstanbul'a gidip gelen uşağı Melik'i zikredebiliriz. O, Midilli'ye nefyinden henüz iki hafta sonra Rodos'a sürülmüş bulunan Harbîye ve Medrese-i 'Ulûm talebeleri ile haberleşme yolları aramağa başlamıştı; 4 Ağustos, 1877 tarihli mektubunda, "Daha bir münâsip tarîk bulup da, o taraf ile, resmin hâricinde muhâbereye başlayamadım; başlarsam, ilk işim ânlarla haberleşmektir" cümlelerine rastlarız. Bu yılın Eylûl'ü sonunda onlarla haberleşmeğe başlamıştır; bu talebelerden bâzılarının, msl., Sa'îd ve Hamdî Beyler'in adları başkalarına yazdıkları mektuplarında geçmektedir. Menemenli Rif'at, Hayrî, İstanbul'dan Midilli'ye gelip gittikçe Rodos'a da uğrayan Harbîyeli Tevfik Beyler bu haberleşmelere aracılık ediyorlardı. Çocuklar, İdâre-i 'Urfîye kurbanları, v. b. ifâdelerle bahsettiği, kendisinin eserlerini istinsâh eden bu sürgün talebeler arasında kitap yazanlar da vardı ve maddî sıkıntılarını azaltabilmek maksadıyle basılmak üzre hazırladıkları eserlerini düzeltmesi için Kemal'e yolladıklarını da yine mektuplar vâsıtasıyle öğreniyoruz. Afvedilmeleri için Millet Meclisi'ne başvurulma teşebbüsünü uygun görmeyen Kemal'in, bu işle uğraşanlara, nasıl bir yol ta'kip edilmesi faydalı olacağı hakkındaki fikirlerini de mektuplarında buluruz[9].

Kemal'in, bu cildi teşkil eden 1877 Şubatı'ndan 1879 yılı sonlarına kadar, üç yıla yakın zamanda yazmış olduğu mektuplarında üzerinde durduğu o devir siyâsî hâdiselerinin başında 19 Mart, 1877'de birinci Osmanlı Meclis-i Meb'ûsânı'nın açılışı ve 13 Şubat, 1878'de süresiz olarak kapanıncaya kadarki çalışmaları, 23 Nisan, 1877'de başlayan Osmanlı-Rus savaşı, 3 Mart, 1878'de akdedilen Ayastafanos Muâhadesi, Berlin Konferansı ve 13 Temmuz, 1878'de imzâlanan Berlin Muâhadesi, bu arada, 20 Mayıs, 1878'de cereyân eden 'Alî Su'âvî vak'ası gelir.

Yukarıda da kaydettiğimiz gibi, Kânûn-i Esâsî'nin tanzîmi için Şûrâ-yi Devlet dâiresinde toplanan Meclis-i Umûmî a'zâlığına 2 Kasım, 1876'da[10] ta'yin edilen Kemal, 24 Aralık, 1876 tarihli ve

[9] Harbîye ve Medrese-i 'Ulûm talebelerinin Rodos'a sürülmelerine, Kemal'le münâsebetlerine dâir bilgi edinmek için *Umûmî İndeks*'teki Çocuklar maddesine bakınız.

[10] Kemal'in, Kânûn-ı Esâsî'yi hazırlayan encümene ta'yinini bildiren iki vesîka, Başvekâlet Arşivi'nden naklen Midhat Cemal Kuntay tarafından neşredilmiştir; bunlardan ilki Sadr-i A'zam'ın Saray Başkâtibliği'ne 'arz kâğıdı, ikincisi

Midhat Paşa'ya yazılan *Ferman*'la tasdik ve ertesi günki gazetelerde i'lân edilen Kānûn-i Esâsî'nin nasıl hazırlandığını, Fıransa Cumhuriyeti'nin Kānûn-i Esâsîsi tercemesinin, veyâ *Sa'id Paşa Lâyihası*'nın, *Midhat Paşa Lâyihası*'nın, Kānûn-i Esâsî'nin aldığı son şekli ifâde eden Meclis-i Vükelâ'dan çıkan *Lâyiha*'nın muhteviyâtını ezberden biliyor, bunların hangi maddelerine ne sebeple ve kimler tarafından karşı konulduğunu çok iyi hatırlıyordu; Kānûn-i Esâsî'nin aldığı son şekil dolayısıyle Sultan 'Abdu'l-Hamîd'e *'arîza'lar* da sunan Kemal, mektuplarında bütün bu hususlara dâir, en ince noktalarına kadar çok etraflı bilgi vermektedir ve bu münâsebetle, Meclis-i Meb'ûsân ile alâkalı bütün mes'eleleri, hattâ Meclis'in açılmasından önce dikkat ve alakâ ile ta'kibe başlamıştır. Mektuplarında, Meb'us seçimleri, birinci ve ikinci derecede seçimler, *Meclis-i A'yân*, *Meclis-i Meb'ûsân Nizam-Nâmeleri*, Hocalar Vak'ası ve hocaların seçilmekten sâkıt tutulmaları, Meclis-i Vükelâ, muhtelif bölgelerden seçilecek ve daha sonra seçilen Meb'uslar'a dâir lehte ve aleyhte düşünceleri geniş ölçüde yer alır. Bu mektuplar, Meclis'e sevk edilecek lâyihalardan birçoğunun Kemal'e gönderilerek mütâle'ası alındığını; müzâkereler sırasında kimlerin konuşması yerinde olacağı, hattâ neler söylemesi, hangi hususlarda hiç söz etmemesine dâir îkazlarda bulunduğunu anlatan en sağlam vesikalardır; msl., müzâkere edilecek olan kā'imenin kaldırılması mes'elesi münâsebetiyle, bu hususta dönen

Başkâtib'in bu ta'yini Kemal'e bildiren der-kenârıdır. Her ikisi 14 Şevvâl, 1293 (2 Kasım, 1876) tarihli olmakla berâber, adı geçen eserde, ilkinin tarihi yanlış olarak 14 Şubat, 1293'dür. Vesîkalardan ilkine göre, Nizâmât-i Esâsîye müzâkeresi için Şûrâ-yi Devlet Dâiresi'nde çalışan komisyona birkaç zâtın daha, bu münâsebetle Sudûr'dan 'Âsım Efendi'nin, İstanbul pâyelilerinden ve Şûrâ-yi Devlet a'zâsından Sâhib Bey'in ve Kemal'in, irâde-i seniyye'ye göre alınması lâzım geldiği bildirilmektedir. M. C. Kuntay 22 Zi'lhicce, 1293 (8 Ocak, 1877) tarih ve 118 numaralı *İttihâd* gazetesinden naklen, Kānûn-i Esâsî çalışmalarına dâir bir yazıyı da bu eserine almıştır. Bu yazıya göre, komisyonlardan biri Cevdet Paşa'nın reisliğinde toplanarak vilâyetlere dâir bir kānûn, Server Paşa reisliği'ndeki, bir Matbû'ât-Nizam-Nâmesi hazırlayacaktır; Meclis-i Umûmî'nin Nizâm-Nâme-i Dâhilî'si ile İntihâb Nizam-Nâmesi'ni hazırlayacak komisyonun reisi ise Ziya Paşa'dır ve en mühim vazifeler bu komisyona âit olup, Namık Kemal, Ohanes Efendi, Mekteb-i Sultânî Müdürü Sava Paşa, Ticâret İstİnaf Reisi Râmiz Efendi, Borsa Komiseri 'Âbidîn Bey, bunlara sonradan katılan Mahkeme-i İbtidâ'îye Reisi Hayru'llâh Efendi'dir. Bunlardan Kemal, Matbû'ât Komisyonu'na; Sava Paşa, Râmiz ve Hayru'llâh Efendiler Vilâyât Nizâm-Nâmesi Komisyonu'na da me'mur edilmişlerdir (*Namık Kemal*, c. II., ksm., II., s. 56 v. d.).

dolaplara dair etraflı bilgi verdikten sonra, Habshâne-i Umûmî'de mevkufken, kendisine Firenkler tarafından nasıl rüşvet teklif edildiğini de açığa vuruyor ".. birkaç türlü kıymetsiz ma'denden bir sikke çıkarmak, veyâ ânınla bakırı ve belki kā'imeyi kaldırmak bir senedenberi mutasavverdir. Hattâ, ben mahbus iken, bir-iki Firenk bu tasavvurların birini kabûl ettirmek için bana mürâcaat etmiş ve benim gibi mahbus ve belki Fîzân'a gitmek muhâtarasında olan bir adama, yedi-sekizbin lira kadar da hizmet arzetmiş idi. Hâlin ne derecede olduğunu anlamak için, teşebbüse bir adam tevkil ettim. Mâlîye Nâzırı Yûsuf Paşa, ma'denlerin bir para kıymetini ortaya koyarak, teklifin devletce şâyân-i kabûl olmadığını söyledi. Şimdi şâyet öyle bir teklif, devletce şâyân-i kabûl olacak dereceye gelmiş, yânî para kuvvetiyle öyle bir teklifi kabûl edecek ashâb-ı nufûz bulunmuş ise, ma'denin nasıl şey olduğuna ve fiatına dâir bir ufacık suâl irâd olunarak, böyle bir ma'denin akçe kesilerek tedâvüle çıkarılması için, bâzı Avrupa erbâb-i teşebbüsü tarafından teklifler vukū' bulup-bulmadığı da sorulmalıdır." diyor (S. 121 v. d.). Bahrîye Nezâreti'ini tenkid maksadıyle, *Mersin* vapuru'nun birinci kapdanının Dalmaçyalı, ikinci kapdanının Rus olduğu, Osmanlı-Rus savaşı sırasında bunların kapdanlıkta kalmalarının düşmanın işini kolaylaştırdığı Millet Meclisi'nde müzâkere edilmiş, Kemal bu münâsebetle de nelerden ve nasıl bahsedilmek lâzım geldiğine dâir bu işle alâkalı kimselere îkâzlarda bulunmuştur. Mektuplarında, daha bunun gibi birçok mes'eleler hakkında uyandırıcı fikirleri yer alır[11].

Kemal, Osmanlı-Rus savaşını yalnız İstanbul gazetelerinden okumakla yetinmiyor, Avrupa gazetelerini de ta'kip ediyordu; İstanbul'da bulunan ve devlet idâresinde mühim yer tutan şahsiyetlerle temâs eden dostlarının mektupları vâsıtasıyle, yakından tanıdığı Şevket, Şâkir ve Süleyman Hüsnü Paşalar'la, cebhede bulunan Manastırlı Rif'at ve Deli Hikmet'le haberleşmeleri sâyesinde en sağlam havâdisleri günü gününe alabiliyor, Rumeli ve Kafkas (Anadolu) cebhesindeki savaşları, köy köy, adım adım, askerlerin sayısına, mühim-

[11] Bütün bu mes'eleler hakkında gerek Kemal'in mektupları, gerek bunların içindekileri tahlil ve izâh eden *önsöz*'lerimiz vâsıtasıyle bilgi edinmek mümkündür; ayrıca *Umûmî İndeks*'e aldığımız bu gibi mes'elelerle alâkalı maddelere, msl., Ḳānūn-i Esāsî, Meclis-i Mebe'ūṣān, Meclis-i Vükelā, Meclis-i 'Umūmî, *'Arîża*, *Lâyiḥa*, Ḥocalar, Ḳā'ime, *Mersin* vapuru v. b. maddelere bakılabilir.

mâtın mikdârına kadar ta'kip ediyordu. Bu harbi idâre eden kumandanlarımızın birçoklarını tanıyan Kemal, tanımadıkları hakkında, Müşîr, Binbaşı, Yüzbaşı, her rütbedeki askerlerimizin nereden yetiştiklerine, husûsî hayatlarına, karakterlerine dâir bilgi, bâzılarının resimlerini mektuplaştığı kimselerden, bilhassa Menemenli Rif'at Bey'den istediğine şâhid oluruz. Pilevne Kahramanı Gāzî Osman Paşa hakkında bir şiir, Gedikler zaferi üzerine Gāzî Ahmed Muhtar Paşa için bir *tarih* mısra'ı yazan Kemal'in mektuplarında, gerek Rumeli, gerek Anadolu cebhesindeki kumandanlarımıza dâir, msl., Osman, Ahmed Muhtar, Süleyman Hüsnü, Şevket, Râşid, Şâkir, 'Abdü'l-Kerîm Nâdir, Redîf Mehmed, Macarlı Mehmed 'Alî, Edhem Paşa v.b. birçok kumandanlarımızın bulundukları cebhelerdeki savaşları sevk ve idârcleri, başarıları, düştükleri hatâlar, husûsî hayatları, ahlâkî meziyyet ve za'aflarına âit fikirlerini buluruz; hattâ, bâzan, bir risâle teşkil edecek kadar uzun mektuplarında baştan sona bu gibi şeylerden söz ettiği görülür. Okuduklarına, işittiklerine, şahsî düşüncelerine dayanarak yalnız bunlara dâir değil, düşman saflarındaki başlıca kumandanlara âit ve Rusya, İngiltere, Almanya, Fıransa v.b. devletlerin nasıl bir siyâset ta'kip ettiklerini aydınlatan mütâle'alarına rastlarız; bu arada, ileride muhakkak bir umûmî harb patlayacağına dâir, gelecekteki böyle bir harbi kırk yıl öncesinden haber veren fikirleri de yok değildir. Osmanlı-Rus savaşında uğradığımız bozgunlar, ortaya çıkan hâdiseler, Ayastafanos ve Berlin muâhadeleri Kemal'i derin üzüntüler içinde bırakmıştır. Mektuplarında yer yer bu üzüntülerini duyuran ifâdelerle karşılaşırız; hattâ bu yüzden, memleketimizin aydınlık günlere erişeceğinden ümidli olduğu zamanlarda üzerinde şevkle çalıştığı *Celâleddin Hʷârezmşah* piyesini, *Celâl Mukaddimesi*'ni, *Cezmî* adlı romanını yazmağa devam edememiş, Gāzî Osman Paşa için bir dörtlüğü mevcut *Pilevne Şarkısı*'nın arkasını getirememiştir. Kars'ın Ruslar tarafından zaptedildiğini duyunca, "Anadolu vakāyi'inden dolayı *Celâl*, hayâl falan yerine hep melâl kā'im oldu. Yazı yazmak değil, hattâ rahat uyku uyuyamıyorum" diyen Kemal [12], kendisinden yazı isteyenlere, "Sen yazı yazmağı gālibâ kolay birşey zannediyorsun. Kafa yerinde olmalı ki, insan istediğini istediği gibi yazabilsin. Ben ise, sağlıkla söylemese idim, çocuklukta bildiğim,

[12] Menemenli Rif'at Bey'e, 25 Kasım, 1877 tarihli mektubu (Nu. 266, s. 91).

Herkesin bir derdi var 'ālemde ammā dōstum
Herkesin derdiyle ben bî-çāre giryānım dirîg

beytine mazhar-i tâm oldum. Mesâ'ib te'âkub ettikçe, elim herze -vekillik kabîlinden olarak, ahbâba mektup yazmaktan başka hiçbir şey için kalem tutmuyor. Yüreğim hayliden hayliye katıdır; fakat bütün bütün demirden değil.." cevâbını veriyordu. "Bizi, yalnız bizi değil, vatanı batıran", emniyyetsizlik, ittifaksızlıktır; kendisinin vaktiyle Ziya Paşa ile, şimdi de Şâkir Paşa'nın Süleyman Paşa ile uğraşmasından, bu gibi didişmelerden faydalanıp fırsat kollayan ehilsizlerin meydan almasına asabîleşerek, Deli Hikmet'in bu hâlimizi pek güzel anlatan,

Vatanın girdik kanına
Leke düşürdük şanına
Hepimizin b.. canına
Ne utanmaz köpekleriz

kıt'asını nakletmek sûretiyle hepimize la'net okur[13].

'Alî Su'âvî'yi daha Avrupa'ya kaçmalarından önce tanıyan, onun Paris ve Londra'da çevirdiği dolapların içinde bulunan Kemal hemen dâima aleyhindedir[14] ve 'Alî Su'âvî Vak'ası münâsebetiyle, onun Rus câsusu olduğu ve başka husûsiyetleri hakkında çok dikkate değer bilgi vermiştir : Kemal, Su'âvî'nin Meb'us seçileceğini —gösterdiği sebeplere dayanarak— ummuyor; onun ne gibi işlerle meşgûl olduğunun kendisine bildirilmesini yazıyordu[15]. Rus ordularının Ayastafanos'ta karargâh kurdukları zamana rastlayan ve 20 Mayıs, 1878'de meydana gelen Su'âvî Vak'ası'ndan hemen sonra, 24 Mayıs tarihli mektubunda "Rusya'nın harekât-i askerîyesi ile Su'âvî Vak'ası'nın bir zamana tesâdüfü şâyân-i dikkat şeylerdendir"; "Su'âvî'nin mel'aneti, mücerred, Rusya dostumuzu İstanbul'a sokmak için yapılmış birşey olduğuna bence şübhe yoktur. Habîsin ne makûle mahlûk olduğunu bilirim. Pezevenk, dünyâda şeytanın irtikâb etmeyeceği hiyâneti, iki lira için kabûl ederdi. Birtakımı, adını,

[13] Menemenli Rif'at Bey'e, 15 Kasım, 1878 tarihli mektubu (Nu. 368, s. 313, 315).

[14] Bu eserimizin birinci cildinin *Umûmî İndeks*'indeki 'Alî Su'âvî maddesine bakınız.

[15] Menemenli Rif'at Bey'e, 25 Kasım, 1877 tarihli mektubu (Nu. 266, s. 90).

kendi maksadının hakîkatini bile bildirmeksizin can-fedâkârlığa götürmek, yüreğinde zerre kadar insâfı olanların kabûl edeceği hiyânetlerden midir? Hele geberdi, belâsını buldu. Cenâb-ı Hakk'ın inâyeti de yetişti; vatanı bütün bütün mahvedebilecek bir muhâtaradan kurtardı. Avrupa gazetelerinin ekseri de, bizim gazeteler kadar herze-vekildir; ma'mâfih, bu mes'elede rivâyâtı, zihnimde düşündüğüm hakîkate pek muhâlif göremiyorum"[16]. Yine Menemenli Rif'at Bey'e, 2 Haziran, 1878 tarihli mektubundaki cümleleriyle de, ayni fikirlerini daha kuvvetle ifâde ediyor : "Su'âvî'nin hareketi Rusya parmağı ile olduğunda hiç şübhe yoktur. Dikkat etsen a.. Rusyalılar, Tottleben'e bagdeten İstanbul'a girmemek için emir verdiklerine İngiltere'yi te'min ediyorlar; demek Tottleben'in bagdeten İstanbul'a girebilmesi mes'elesi de varmış. Beriki mel'ûnun yüzelli kişi ile böyle bir harekete kıyâmı, o mes'eleyi canlandırmak için değildir de nedir? Ammâ yanındaki muhâcirlerin ihtimâl ki Rusya işinden ve hattâ pek çoğunun maksad-i hareketten haberleri yoktur. Hınzırı bilmezsin; akla fikre gelmez yalanlar söylerdi"[17]. Su'âvî'nin Avrupa'da iken Kânûn-i Esâsî aleyhinde koca bir makâle yazdığını, Hükûmet-i Müstebide'ye sokulmaktan başka hiçbir şey düşünmediğini kaydeden Kemal, "Su'âvînin hiçbir vakit hiçbir kimsenin, hiçbir fikrin tarafdârı" olmadığı, "kendi kendisinin tarafdârı" bulunduğu, "kim bilir, en sonraki mel'aneti de, hangi dostumuzun menfaatine hizmet ederek, fâidesini o yolda kazanmak için ihtiyâr" ettiği (S. 266) fikrindedir[18].

[16] Nu. 314, s. 156.

[17] Nu. 315, s. 158.

[18] *Umûmî İndeks*'e aldığımız Su'āvî Vak'ası'na dâir, Kemal'in mektuplarında ve *önsöz*'lerimizde bilgi verilmiştir. Onun nasıl şarlatan bir adam olduğunu delilleriyle aydınlatan bu kitabımızın birinci cildinin basımından sonra da, onu ciddî bir ilim adamı olarak tanıtmağa çalışan neşriyâta hâlâ rastlamaktayız. Bu münâsebetle, eserimizin bu ikinci cildinde, mesnedsiz fikirlerden ibâret ve onu büyük bir ihtilâlci, başveren bir inkılâbcı gibi gösteren yazılarla, tamâmıyle aleyhindeki neşriyattan da bahsettik (S. 153-154, not-7). Bize, oniki ciltlik *Türkiye Tarihi* ile kıymetli ve çok faydalı bir eser kazandıran Târık Yılmaz Öztuna, eğer, Kemal'in, Abdülhak Hâmid'e yazdığı 17 Şubat, 1879 tarihli mektubundaki, "Su'âvî, hiç de senin tahmînin gibi adam değil idi. Bir çehre nümâyişine aldanmışsın. Her kim ne derse desin, iki sene arkadaşlık ettim. O adam öyle, 'Biraz garazkâr, biraz da mağlûb-i emel' değil, dünyâda misli-görülmedik bir şarlatan idi. Ben, kolaylıkla herşeye aldanmam. Öyle iken, bana kendini —doğru Arapça'dan başka lisânda bir sahife

Kemal'in mektupları, memleketimizin o devirdeki, hattâ bu gün için de mevcut birçok millî-içtimâ'î mes'elelerine âit mühim notlarını ihtivâ etmektedir. 1878'de, Arap harflerinin islâhı, bırakılması hakkındaki münâkaşalara, neşriyattan alıkonulduğu için yakınlarına yazdığı mektupları vâsıtasiyle iştirâk eden Kemal, Latin harflerinin kabûlünün şiddetle aleyhindedir[19]. Muhtelif Türk lehçelerine göre, bâzan ayni kelimenin yazılış ve söyleniş bakımından ayrı husûsiyetler gösterdiğinin farkında idi; bir Encümen-i Dâniş kuruluncaya kadar, Türkçe kelimelerin imlâsının tesbiti mümkin olamayacağını pek haklı olarak ileri sürer[20].

1878 Temmuz'unda, Şemseddin Sâmî'nin neşrettiği *Tercemân-ı Şark* gazetesinde *Sosyalizm* kelimesinin *İştirâk-i Emvâl* karşılığıyle tercemesi ve zihinleri bulandıran bir makâlenin basılması bu gazeteye hükûmetçe el konulmasına yol açmıştı. Kemal, Sâmî Bey'in Midilli'ye yolladığı bu makâleyi okumuştur; bu münâsebetle kaydettiği, "Şimdilik hulâsasını söyleyeyim Sosyalizm, Sâmî Bey dediği derecede hafif birşey değildir; çünki, birçok şu'belere münkasimdir. Sâmî'nin programı ise, yalnız *International* fırkası'nın programıdır. Sosyalizm, yâni Türkçe'si *İslâh-i hâl-i cem'iyyet* tarafdârlarında işi, hakk-ı temellükü inkâr etmek ve bir tarz-ı diğerde iştirâk-i emvâl-ü 'iyâl taleb eylemek derecesine götürenler de vardır. Bana kalır ise, sosyalist gürûhu galebe ettiği zaman, Avrupa herc-ü merc olur; çünki

okuyamaz iken— yedi-sekiz lisân biliyor sûretinde gösterdi. O kadar câhil, cehâletiyle berâber, o kadar da mağrur idi ki, Türkçe üç satır birşey yazsa mashara-i âlem olurdu. Daha Avrupa'dan gelmeden evvel, kendini dâvet ettirmek için, usûl-i meşveret aleyhine yazdığı *bend*'ler *Vakit* gazetesinde kulaklarını sallayıp duruyor. Aman, Allâh'ı seversen, senin de zâten herifi iltizâm ettiğin yok ya!.. Az kaldı, 'Uzkürü mevtâküm bi'l-hayr' emrinden bütün bütün hârice çıkacaktım da, aklıma geleni söyleyecektim. Bırakalım, o kabîlden olanların kavlinden, fiilinden, vaz'ından, tavrından, zikrinden, fikrinden hiçbir vakit hiçbir türlü hayr mutasavver değildir" cümlelerini görmek imkânını bulmuş olsa idi (S. 383; bu mektup, *Husûsî Mektuplarına Göre Namık Kemal ve Abdülhak Hâmid* adlı eserimizde de vardır : Ankara, 1949, s. 50 v. d.), Su'âvî'ye dâir pek isâbetli hükümleri bulunmakla berâber, onu, her hâlde Batı ve Doğu dillerine vâkıf, başarılı bir edîb, gazeteci ve mütefekkir olarak göstermeyecekti sanıyoruz (*Başlangıcından Zamanımıza Kadar Türkiye Tarihi*, c. XII., İst., 1967, s. 125).

[19] *Umûmî İndeks*'e almış olduğumuz 'Arab ḥarfleri maddesine bakınız.

[20] Menemenli Rif'at Bey'e, 27 Ocak, 1879 tarihli mektubu (Nu. 389, s. 359); ayrıca bk., *Umûmî İndeks*'de mevcut K e l i m e maddesi.

iltizâm edenlerin efkârında ittihâd olmayan inkılâbât nerede zuhûr etmiş ise, arkasından bin türlü mesâ'ib getirmiştir" cümleleriyle, istikbâli görebilen kuvvetli sezişleriyle âdetâ XX. asır dünyâsının, sosyalizm fikirlerinin yayılışı ve meydana getirdiği neticeler bakımından canlı bir tablosunu çizmiş oluyor[21]. Ayastafanos Muâhadesi'nin imzâlanmasını Moskof'u İstanbul'a sokmak olarak telâkkî eden Kemal, bilhassa Tanzimat Fermanı'nın i'lânından sonra kuvvetlenip yanlış bir istikâmet alan Garb medeniyeti nufûzunun, Firenk taklidciliği'nin de aleyhindedir; İskender Beyzâde Reşad Bey'in vaktiyle *İbret* gazetesinde basılan bir yazısındaki, "Va'llâhî, Bi'llâhî Firenk olmayacağız" cümlesini naklettikten sonra, "Husûsiyle Bi'llâhî, Va'llâhî, Ta'llâhî Moskov olmayacağız" demekle, yaşadığı devrin içtimâ'î yaralarından birini teşhisle, bunun üzerine parmağını basmış bulunuyor[22].

Kemal'in, bu kitabımızın birinci cildinde bulunan Avrupa ve Magosa mektupları arasında eşi Nesîme Hanım'a hitâben yazılmış hiçbir mektubu mevcut olmadığı gibi, Midilli'den de böyle bir mektup göndermiş değildir; hattâ, âile mektuplarında Nesîme Hanım'ın hemen dâimâ adını da zikretmez. Kendisi, bunun sebebini, kızı Feride Hanım'a yolladığı mektubundaki, "Nesîme'nin gözlerini öperim. Mektubu sana yazdığım herkesten ziyâde okuduğun içindir" cümlesiyle bunun sebebini kısmen anlatmış oluyor[23]. Midilli'de yanında bulunan oğlu 'Alî Ekrem'den, âilesine ve arkadaşlarına yolladığı mektuplarında sık-sık bahsettiği görülür; bu sûretle 'Alî Ekrem'in nasıl yetiştiğine, tahsiline, çocukluk hayatına, ne zaman şiir yazmağa başladığına (S. 329) dâir bilgi edinebiliyoruz. 'Alî Ekrem'in kızı Selmâ Ekrem'in hâtıralarında bulunmayan bu gibi mâlûmâta, ancak Ke-

[21] Menemenli Rif'at Bey'e, 17 Ağustos, 1878 tarihli mektubu ve *önsöz*'ü (Nu. 334, s. 207, 208).

[22] Abdülhak Hâmid'e, 17 Şubat, 1879 tarihli mektubu (Nu. 396, s. 388); ayrıca bk., *Umûmî İndeks*'teki bilhassa, Moskof, Rus, Rusya, Rusyalı maddeleri.

[23] Feride Hanım'a, 24 Kasım, 1879 tarihli mektubu (Nu. 422, s. 478). Kitabımızın birinci cildinde ve Mustafa Âsım Bey'e yolladığı 16 Mayıs, 1867 tarihli mektubunda, yalnız, "Nesîme'ye selâm ederim" cümlesi vardır (Nu. 11, s. 91); Magosa'dan Feride Hanım'a gönderdiği bir mektubundaki, "Bu mektubumu aldığın gibi doğru gidersin, benim tarafımdan vâlidenin gözlerini öpersin. Kendisine dersin ki, *şimdiye kadar mektup veyâhut selâm gönderemediğim, kâğıtlarımın açıldığından ve benim, harem lakırdısını kimseye duyurmamak istediğimden idi; bana hatırı kalmasın!*" cümlelerinden, eşine niçin selâm yazmadığı açıkca anlaşılır (*Aynı esr.*, nu. 183, s. 466).

mal'in mektuplarında rastlarız[24]. Mektuplarında Midilli'de oturduğu evi, buranın kal'asını, limanını, Müslüman ve Hıristiyan mahallelerini, mehtâblı gecelerini, kısacası, burayı her türlü husûsiyetiyle canlandıran Kemal, zaman zaman, Kars'ta dedesi 'Adu'l-Latîf Paşa'nın yanında geçen çocukluk devresine âit hâtıralarına, Avrupa ve Magosa hayâtıyle alâkalı çok mühim bâzı mes'eleler hakkında notlarına da yer vermiştir :

Kemal'in, "Kırım muhârebesinde, Kara Fatma'yı, falanı bir tarafa bırakalım, bir Kürd kızı, nişanlısının arkasına düşerek, gönüllü nefer yazılmış, Kars'a kadar gelmiş. Bir taburun tranpeteciliğinde bulunduğu hâlde şehid olmuştu. Cenâzesini gözümle gördüm; çünki o zaman, Kars'ta idim" cümleleri[25], *Vatan* piyesinin kahramanlarından erkek kıyâfetine girip nişanlısının ardından Silistere'ye giden Zekîye'nin bu hâdiseden ilhâm alınarak yaratıldığını anlattığı, bu hususiaki bilgimize bir yenisini daha kattığı için dikkate değer.

Eserimizin birinci cildinin *Avrupa Mektupları* bölümündc, Kemal'in Ziya Paşa ile anlaşmazlıklarının sebebini buradan yazdığı mektuplara, bu hususiaki neşriyâta dayanarak geniş ölçüde izâh etmiştik; Midilli mektuplarında da, vardığımız neticeleri kuvvetlendiren ve bu mes'eleyi daha aydınlatan bir notuna rastladık. Kemal, böyle bir anlaşmazlık yüzünden hâlâ sürüp giden dedikoduların mâhiyetini soran Menemenli Rif'at Bey'e şu cevâbı verir : "Hüsnü ve Ziya Paşalar'a dâir yazdığın şeylerin muhâkemesi, *Evrâk-ı Perîşân*'ın bir cildi kadar bir tarih yazılsa, yine hallolunamaz; en mühim yerlerini hulâsa edeyim :

"Hüsnü Paşa, *Hürriyyet*'te yazıldığı kadar fenâ bir adam değil ise dahî, pek o kadar mübârek birşey değil idi. 'Âlî Paşa dalkavukluğu, câsus kullanmakla me'lûf bir yâdigâr idi. Şahsımca bana iltifât etti. Hüseyin 'Avnî Paşa'dan sonra Fırka-i Hürriyyet dâhiline de girdi. Hâsılı hâli hâline benzemez. Meselâ beni ihyâya çalışmış, Hoca Sâdık Efen-

[24] Alî Ekrem Bolayir'in kızı Selmâ Ekrem'in *Unveiled-The Autobiography of A Turkish Girl* adlı ve Ives Washburn tarafından basılan (New York, 1930) hâtıralarında, ötedenberi bildiklerimize ilâve edilecek yeni birşey yoktur; birçok resimleri içine alan ve roman üslûbıyle yazılan bu eserde, müellifin, âile çevresindeki yaşayan şahsiyetlerin, anne ve babasının, kardeşlerinin, yakın akrabâlarının hayat ve husûsiyetlerine dâir, bilhassa Alî Ekrem Bolayir'in resmî hayatıyle alâkalı bilgiler yer almaktadır.

[25] Abdülhak Hâmid'e, 30 Mart, 1879 tarihli mektubu (Nu. 407, s. 423).

di'nin mevtine sebep olmuş bir dîvâne idi. Ziya Paşa, Fâzıl Mustafa Paşa aleyhinde bulundu; fakat hak kimin yedinde olduğunu tefrîk müşkildir; çünki Ziya Paşa'nın, Mustafa Paşa ile olan mukâvelesi, husûl-i maksada kadar, hükûmete mürâca'at etmemek idi. Hâl böyle iken, 'Âlî Paşa, Mustafa Fâzıl Paşa'yı aldattı, İstanbul'a getirdi; hattâ vükelâ sınıfına da dâhil etti. Ziya Paşa, ândan sonra Mustafa Paşa aleyhinde bulunmağa başladı. Ziya Paşa'ya Hidiv para vermiş; fakat o para, bana teklif olunan para değildir. Hidiv, 'Âlî Paşa ile tepişti. Ziya Paşa, Hidiv elde bulunur ise, 'Âlî Paşa'yı tepelemek daha kolay olur zannında bulundu. Ben ise, bu fikrin hilâfında idim. O zaman fikren biribirimizden ayrıldık. *Hürriyet* nüshaları meydandadır. Ben, 'Âlî Paşa'yı kat'ân himâye etmeksizin, Hidiv aleyhinde yazılar yazdım. Ziya Paşa, Hidiv'i aslâ iltizâm etmeksizin 'Âlî Paşa aleyhinde yazılar yazdı. Hidiv, Paşa'nın bu yolu iltizâm ettiği için, kendisine geçinecek kadar para verir imiş. *İşte o kadardır ol hikâyet * Bâkîsi durûg-i bî-nihâyet*" [26].

Zabtîye Nâzırı Hüsnü Paşa, Kemal'e gönderdiği ve İstanbul'a dönebileceğini bildiren 10 Ağustos, 1870 tarihli yazısında, istediği takdirde Paris Sefârethânesi'ne verilen emir mûcibince 3,000 frank alabileceğini de bildirmişti [27]. Kemal'in Midilli'den yazdığı mektubundaki, "Hüsnü Paşa'nın bana hiçbir vakit, hiçbir zamanda, hiçbir mekânda i'ânesi yoktur. Avrupa'dan İstanbul'a geleceğim sırada, 3,000 frank harac verilmek için, Paris Sefâreti'ne bir kâğıt göndermiş idi; ânı da almadım; mâlûm ola ve'sselâm" ifâdesi sâyesinde [28] bu parayı kabûl etmediğini öğreniyoruz.

Sultan Murad V.'a daha sehzâdeliğinde intisâb ettiği vakitler, Su'âvî'nin, tıbkı Ahmed Midhat'in Rodos'ta sürgün bulunduğu sıradaki hâli gibi, müstebid hükûmet'e "ilticâ ile bir tarafa sokulmaktan başka birşey düşünmez" olduğunu, yine Su'âvî'nin Avrupa'da iken de Kânûn-i Esâsî hakkında koca bir *bend* yazdığını kaydeden Kemal [29], kendisini mevkı' sâhiplerinden faydalanmakla suçlandıran Ahmed Midhat Efendi'ye dikkate değen şu cevapları veriyor "Bana

[26] Menemenli Rif'at Bey'e, 15 Kasım, 1878 tarihli mektubu (Nu. 368, s. 314).

[27] Bu kitabımızın birinci cildindeki, Mustafa Âsım Bey'e yazılan 28 Ekim, 1870 tarihli mektubun *önsöz*'ü (Nu. LXX., s. 214 v. d.).

[28] Menemenli Rif'at Bey'e, 15 Kasım, 1878 tarihli mektubu (Nu. 368, s. 310).

[29] Ahmed Midhat Efendi'ye, 13 Eylûl, 1878 tarihli mektubu (Nu. 347, s. 265).

Sultan Murad tarafından para gönderildi ise, size de gönderildi. Saraylarda defterlerde kaydi mevcuttur. Ammâ birazı ve belki birçoğu arada zâyi' olur imiş; az-çok hepimizin başına gelen hâllerden idi. Hâsılı şunu demek isterim ki, bendenizi Magosa'da ve hattâ öldürücü bir sıtma altında ağlatmayan, ma'îşetimin veyâ istikbâlimin emniyyeti değil, vicdânımın emniyyeti idi. Keyifsiz iken oğlunun kirli gömleğini koklar bir vâlideden tevellüd etmediğim için midir nedir, âile mahabbetini hiçbir vakit vatan mahabbetine tercih edemediğimden, uğradığım felâket vatan yolunda olduğu için, âile gā'ilesi gönlümü ezmeğe aslā muktedir olamazdı". "Ben, bir pâdişâh-i zîşânın, bir şehzâdenin, bir de bir prensin pek çok âtıfetlerini gördüm; fakat birine mensûbiyyetim şarlatanlıkla değil, cümlesine sâ'ika-i hamiyyet ile intisâb ettim. Hizmetlerinde sadâkat ile, fedâkârlıkla bulundum; birine küfrân-ı ni'met etmedim. Birinin aleyhinde birşey tasni' eylemedim ki, gördüğüm inâyetler için ma'yûb ve mahcûb olayım!" [30]. Kemal'in, Fâzıl Paşa'nın ve Sultan Murad'ın pek çok lutuflarını gördüğü, eserimizin birinci cildindeki Avrupa ve Magosa mektuplarından da anlaşılıyordu; ancak, Ebüzziya Tevfik'ın gerek kendisinin gerek Ahmed Midhat'in Rodos'ta sürgün bulundukları esnâda Sultan Murad nâmına hiçbir para almadıklarına, Sultan Murad'dan para dolandıranlar olduğuna dâir ifâdeleri [31], bu hususlarda evvelce vermiş olduğumuz bilgiyi kuvvetlendirmektedir.

Kemal'e, R. Mahmud Ekrem gibi yakın arkadaşları, Hâmid, Sezâ'î gibi henüz yetişmekte olan san'atkârlar, edebiyat meraklısı dostları, edebî birçok mes'elelerle alâkalı sualler soruyorlar, yâhut kendisi, sırası geldikçe bu gibi şeylerden bahsetmek lüzûmunu hissediyordu. İşte bu sebeple, mektuplarında Arap, Acem, Türk, Garb edebiyatlarında vezin, nazım şekilleri, kāfiye, eski ve yeni yolda şiir ve nesir, Garb klasikleri, Garb edebiyatının meşhur roman yazarları *(Romancıérler'i)*, Türk edebiyatı'nın Dîvân ve Tanzîmât devri san'atkârları, manzum ve mensur tiyatro v. b. hakkında verdiği bilgilere, ileri sürdüğü fikirlere sık-sık rastlarız. Çağdaşlarının eserlerinin hemen hepsini okuduğu anlaşılıyor; devrinin şöhret kazanmış otoriteleri, yeni yetişen şâir ve nâsirler, basılan eserlerini, veyâ henüz basılmayanları, ona, tenkidlerinden faydalanmak için gönderiyorlardı. İşte bu münâsebetle Ziya Paşa'nın *Harâbât*, *Zâfer-Nâme*, *Tartuffe* terce-

[30] Ayn. mektup, s. 264, 272.
[31] Ayn. mektup, s. 264, not-96, 98.

mesi, *lâzımsa* redifli gazeli, *Terkîb-i Bend*'i, *Terci'-i Bend*'i, Ahmed Midhat Efendi'nin *Paris'te Bir Türk*, *Hasan Mellâh*, *Hüseyin Fellâh* adlı romanlarıyle *Zeybekler* isimli vodvili, Abdülhak Hâmid'in *Duhter-i Hindû*, *Nesteren*, *Sahrâ* ve *Târık*'ı, *Neşîde* (*Müseddes*) başlıklı şiiri, Ebüzziya Tevfik'in *lâzımsa* redifli gazeli hakkında, bâzan, mektuplarında sayfalarca süren mütâlea ve tenkidleri mevcuttur. Recâ'îzâde Ekrem'in *Bahar* adlı şiirinin tenkidine ayırdığı bir mektubu ve bâzı şiirleriyle, *Mes Prisons* tercemesi hakkında mütâleaları bulunduğu gibi, henüz ondokuz-yirmi yaşındaki Sezâ'î'nin basılan ilk eseri *Şîr* adlı tiyatrosunu tenkid etmesi için gönderdiği Kemal'in, bu esere dâir düşüncelerini kısmen içine alan, birkısmını da *Şîr*'in sayfa kenarlarına yazacağını va'dettiği mektubunu da kitabımızın bu ikinci cildinde bulacaksınız. Mektuplardan, çağdaşlarının yalnız eserlerine değil, husûsî ve resmî hayatlarına, karakterlerine dâir bilgi edinmemiz de mümkün oluyor.

Kemal'in mektupları bizi, Midilli'de ve daha önce yazmış olduğu eserleri hakkında aydınlatmaktadır. Midilli'de, *Celâleddin Hʷârezmşah* piyesi ve *Celâl Mukaddimesi*'ni, *Cezmî*'yi ne zaman yazmağa başladığı ve hangi tarihlerde hangi bahislere kadar gelebildiği, *Latîfe*, *Mutâlea-Nâme*, daha önce yazmış olduğu eserlerinden *Zavallı Çocuk*, *Vatan–Yâhud–Silistire*, *Silistire Muhâsarası*, *Gülnihâl*, *İntibâh*, *Ru'yâ*, *Tarih-i Askerî*, *Bârika-i Zafer*, *Evrâk-ı Perîşân*, *Tahrîb-i Harâbât*, *Ta'kîb*, şiirlerinden bir adının da *Şarâbîye* olduğu anlaşılan *Sâkî-Nâme*, meşhur *Murabba*'ı, *Bir Muhâcir Kızının İstimdâdı*, *Vatan Mersiyesi*, bâzısı basılmamış olan *gazel*, *kıt'a*, *şarkı*, *beyit* ve *mısra*'ları hakkında yeni bilgiler ediniyoruz. 'Alî Su'âvî'nin hâl-tercemesini, ayrıca şâhid olduğu Osmanlı-Rus harbini ve bu harbde yararlık gösteren kumandanların hâl-tercemelerini içine alan "*milletin tarih-i mefhareti*" ni yazmağı tasarlamışsa da, bunları yazamamıştır. Ziya Paşa'nın Meb'us seçilmesi için propaganda mâhiyetinde yazdığı makâlesi bulunduğunu, bunu *Sadâkat* gazetesinde neşrettiğini, Magosa'da iken *Çanta* mecmuasında çıkan Rumeli Fâtihi Süleyman Paşa'ya dâir hâl-tercemesinin kendisi tarafından yazıldığını da, yine, Midilli mektuplarından öğrenmiş bulunuyoruz. Kemal, neşriyâttan men'edilmiş olduğu için eserlerini, o devirde münâkaşa mevzû'u teşkil ve gazetelere akseden hâdiselere dâir fikirlerini bastıramıyordu; fakat mektupları, zaman zaman, fikirlerini gazetelerden daha çok yaymağa

elverişli birer vâsıta olmakta idi. Arap harflerinin islâhı ve bırakılması, Latin harflerinin kabûlü, Vezin mes'elesi, Tıb eserlerinin Fransızca okutulması, Hâmid'in *Nesteren*'i v. b. münâkaşalara, o, mektupları vâsıtasıyle iştirâk etmiş sayılabilir; mektuplarının birçoğu, hemen hemen, devrinde münâkaşa mevzû'u olan bu gibi mes'elelere ayrılmış gibidir[32].

Kemal'in mektuplarının Türk Tarih Kurumu tarafından âilesinden satın alınanlardan, bizim yıllardanberi muhtelif gazete, mecmua ve eserleri taramak sûretiyle tesbit ettiklerimizden çok daha fazla olduğunda hiç şüphe yoktur. Bâzı geceler, ortalık ağarıncaya kadar, hem de çok uzun, yirmibir mektup yazdığı oluyordu. Mektuplarının çoğu kendi el yazısıyle olmakla berâber, mühim birkısmını imlâsının doğruluğuna güvendiklerine, bilhassa, ara-sıra Midilli'ye gelen Nef'î'ye, Hüseyin Hilmî Efendi (Paşa)'ye dikte ediyordu. Düne, o günlere âit her mes'ele ile alâkalı, devrinin en mühim siyâsî hâdiselerinin bizzat içinde bulunmuş bu çok dikkate değer siyâset adamının ve şâirimizin, eserleri gibi mektupları da, neşredemediği fikirlerinin[33] öğrenilmesi için elden ele gezip kopya ediliyordu. Bize kadar gelebilen mektuplarının birkısmı da, başkaları tarafından aslından kopya edilmiş olanlardır. Esâsen, kendisinin, Abdülhak Hâmid'e mektubundaki, "Avrupa'dan aldığım mektubuna yazdığım cevâbı, bizim kâtib-i vahy, veyâ ta'bîr-i âharla muâvin olacak yâdigâr hâlâ tebyîz edemedi. İmlâ ettiğime peşîmân oldum. Musîbet hizmet ediyor; fakat yazı muhtekiri oldu. Aynını almadıktan sonra,

[32] Bahsettiğimiz bütün bu şahıs ve eserler, Münâkaşa v. b. ta'birler için *Umûmî İndeks*'e bakılabilir.

[33] Yukarıdaki 7'nci not'a, ayrıca Ahmed Midhat Efendi'ye yazdığı 13 Eylûl, 1878 tarihli mektubuna (Nu. 347, s. 259) bakınız; Kemal bu mektubunda, "Mukâbeleye hakkım bedîhî olduğu gibi, alenî tahkîrin mukâbelesi alenî olmak lâzım geleceğini de bilirim. Şimdiye kadar o hakkımı yalnız muhâbereye hasredip de, alenîyyete çıkarmadığım, bir zamanlar neşriyâta girişmekten memnu' olduğum içindir. O mâni'a ber-taraf olunca, emniyyet buyurunuz ki memnûn olsanız da, olmasanız da müdâfaa-i haktan geri durmayacağımdır" diyor. Kemal'in, neşriyâttan men' edildiği hâlde fikirlerini yaymağı nasıl başardığını, Ahmed Midhat Efendi'ye yolladığı mektubundan bahsettiği aşağıdaki cümleleri de açıkça anlatmaktadır: "Yazdığım mektubu — neşriyâttan memnû' olduğum için — matbaalara rahmet okutacak birkaç tarafa gönderdim. İstanbul'da eline geçmedik kimse kalmadı desem yalan olmaz (Okumak bilmeyenleri istisnâ lâzım gelir). Âna da kanâat edemedim. Saray'da bulunan bâzı mu'teberâna da gönderdim." (Abdülhak Hâmid'e, 17 Şubat, 1879 tarihli mektubu, nu. 396, s. 382).

benim yazdığım şeyleri bana bile vermiyor" ifâdesi, bunu açıkca anlatmıyor mu[34]? Hattâ, dikte ettiği değil, kendi yazdığı mektupları da bâzan alıp kopya ediyorlar, gönderilecek şahsa aslını değil bu kopyayı yolluyorlardı; Ziyâ Paşa'ya hitâb eden mektubundan aldığımız, "Mektubumun kendi yazım ile olmaması, tenbelliğime haml buyurulmasın! Ötedenberi tâli'im iktizâsınca, başıma birtakım budala toplanıyor. Herbiri bir başka merâk ile tasdî'a kıyâm ediyor. Şimdi ise, patlıcan burunlu bir herifim var; yazımı, kâ'imeden mu'teber tutuyor. Müsvedde yapmak ise âdetim değil. Evvelden yazdığım kâğıdı âdetâ gasbetti; takdîm ettiğim, ânın tebyîzidir. Emniyyet olunur bir mahlûk olmasa bu cesâretine cevâz veremezdim" cümlerinde[35], "patlıcan burunlu herifim" diye bahsettiği, mektubun yazıldığı sırada Midilli'de Tahrîr-i Emlâk Kalemi Başkâtibi bulunan, 1908'de Adlîye Nâzırlığı'na, ertesi yıl bu vazife üzerinde kalmak üzre Sadr-i A'zamlık mevkı'ine kadar yükselen Hüseyin Hilmî Efendi (Paşa)'nin, Kemal'in mektubunun kendi yazısıyle olanını alıp, kopya nüshayı Ziya Paşa'ya gönderdiğini, mektuplarına çevresindekilerce nekadar kıymet verildiğini gösterir.

Kitabımızın birinci cildinin *Önsöz*'ünde mektup nev'i ve Kemal'in mektuplarının âit olduğu bu nevi' bakımından kıymeti, mektuplarının neşredilme teşebbüsü, bugüne kadar basılmış olan, yok edilen, Türk Tarih Kurumu tarafından satın alınan mektupları, eserimizin nasıl meydana geldiği hakkında bilgi verdiğimiz için, bunlar üzerinde durmağa lüzum görmüyoruz.

Bu ikinci ciltteki mektuplar, Kemal'in, hayatının Magosa'dan İstanbul'a döndükten sonraki zamanını, tevkîf ve muhâkeme edilmesini, Midilli'ye sürülmesini, orada bir müddet nasıl göz-habsine alındığını, aşağı-yukarı ikibuçuk yıl ikâmete me'mur bulunduğu devreyi aydınlatır. Pek tabî'î olarak, zaman zaman yaşadığı hâtıralarını da naklettiğinden, Kars'ta geçen çocukluk devresine, Avrupa ve Magosa'daki hayatına dâir yeni bilgiler de kazanmış oluyoruz.

Muhteviyâtını tanıtmağa çalıştığımız Midilli mektupları, Kemal'in, Rodos'ta sürgün bulunan Harbîye ve Medrese talebeleriyle

[34] 2 Şubat, 1879 tarihli mektubu (Nu. 393, s. 369).
[35] 2 Haziran, 1879 tarihli mektubu (Nu. 412, s. 431).

yakın münâsebeti, Kānûn-i Esâsî'nin nasıl hazırlandığı, meb'us seçimleri, Millet Meclisi'nin açılış ve kapatılışı, muhtelif yerlerden seçilen meb'uslar, Meclis müzâkereleri ile nekadar alâkalı bulunduğu, hattâ bâzı müzâkereleri mektuplarındaki İkāzları vâsıtasıyle Midilli'den nasıl idâre ettiği, her cebhesiyle Osmanlı-Rus harbi, devlet makinesinde mühim yer tutan şahsiyetlerden kimlerin ve hangi sebeplerle leh ve aleyhinde olduğu hakkında çok dikkate değen, âdetâ birçok sırları açığa vuran siyâsî fikirleri bakımından çok mühimdir. Mektuplar dikkatle gözden geçirilince, bunların, yalnız siyâsî değil, içtimâ'î, edebî, millî kültürümüzle alâkalı v. b. birçok mes'eleleri aydınlatıcı yepyeni bilgileri içine alan ve şimdiye kadar hiç faydalanılmamış birer kıymetli vesîka olduğu anlaşılacaktır.

Avrupa ve Magosa mektuplarındakiler kadar çok olmamakla berâber, Midilli mektuplarında da yazıldığı yer ve zaman belli olmayanları, sözü geçen kimselerin adı yerine Şâpur Çelebî, Tekir Kedi, Şeytan, Patlıcan burunlu herif v. b. lakablar kullanıldığını görürüz. Midilli'de, vakit geçirmek için kedi, köpek tavuk, tavşan, keklik cinsinden hayvanları beslemekle, şiir yazmakla da meşgûl olan, "Yunanlılar'ın devletimiz hakkında fikr-i hiyânetinin ne derecelerde olduğunu" gösteren bir yazıyı terceme ettirerek gazetelerde bastırılmak üzre hemen İstanbul'a gönderen Kemal, dostlarından mektup alamayınca canının sıkıldığını yazıyor "...burada, husûsiyle devr-i beliyyât içinde mektuptan başka bir eğlencem yok.. Lutfediniz de beni mektupsuz bırakmayınız" diye âdeta yalvarıyordu[36]. Mektup almak kadar, bunlara cevap yazmak da başlıca eğlencesi ve meşgûliyyeti idi: "Posta, gece saat sekizde elime geçti. Yirmibir mektuba cevap yazacağım. Mektubuna başlar-başlamaz güneş doğmuş da, sabâh-ı bahar infilâk etmeğe başlamış gibi, mübârek Ezân-ı Muhammedî okunmağa başladı. Yine kâğıdına bir satır ile redd-i cevap edecektim. Sâirlerine acıdım; kırksekiz (saat) uykusuzluğu göze alarak, yine mektup yazmağa başladım. Sâyenizde Allāh ne vakit nasîb eder ise, o vakit uyuyacağız" dedikten sonra, sayfalarca yazmağa devam ettiği mektubunun nihâyetinde, "Karşımda bir güzel tulû' var; şimdi ânı seyredeceğim" diyor[37]. Kaydettiğimiz bütün bu sebeplerden,

[36] Ziya Paşa'ya, 2 Haziran, 1879 tarihli mektubu (Nu. 412, s. 429); Menemenli Rif'at Bey'e, 16 Şubat, 1878 tarihli mektubu (Nu. 294, s. 137).

[37] Menemenli Rif'at Bey'e, 1 Kasım, 1878 tarihli mektubu (Nu. 366, s. 302, 306, 307).

içkiye de düşkünlüğünden dolayı, bâzan mektup tarihlerini yanlış yazdığı, bu tarihle bahsettiği şeylerin hiç uygun düşmediği, eser adlarını doğru olarak kaydetmediği, bâzı cümlelerinde kelimeleri atladığı görülür. Mektupların neşrinde bütün bu mes'elelerin çözümü oldukça uğraştırıcı ve yorucu olduğunu söyleyebiliriz. Bütün bunlardan başka, mektupların, fikirce de zenginliği sebebiyle, eserin hazırlanışı ve tertîbi, kendine has bir husûsiyet gösterir : Birinci ciltte olduğu gibi bunda da, her mektubun başında yer alan Rumen rakamlarıyle numaralanmış *önsöz*'lerde, içindekileri aydınlatıcı bilgi verildikten sonra, mektubun ne bakımdan mühim olduğu, varsa muhtelif neşirleri, ehemmiyyeti üzerinde durulmuştur. Memleketimizin siyâsî bakımdan çok karanlık ve karışık devresine, 1876-79 yıllarına rastlayan fikir hayatının her cebhesi için zengin birer malzeme kaynağı olan bu mektuplardan, araştırıcıların kolaylıkla faydalanmaları için[38] tertip ettiğimiz *Umûmî İndeks*'e, ötedenberi alışıldığı üzre, yalnız, şahıs ve eser, yer adları alınmış değildir; ḥürriyyet, istibdâd, meşveret, meşrûṭiyyet, *self goverment*, Ḳânûn-i Esâsî, Meclis-i Meb'ûşân, Meb'ûş seçimleri gibi hukûkî; dinle alâkalı olan şerî'at, ḫilâfet, İslâmiyyet, İmâmet, Ḫiristiyanlık, va'ẓ, vâ'iẓ, Ḥadîṯ ve Âyet'ler, edebîyât ve dil'le alâkalı vezin, naẓım, neşir, tiyatro, Türkçe, 'Arab ḥarfleri; folklor sâhasında Ḳaragöz, Orta-oyunu, "baykuşların muhtelif ötüş tarzlarına göre verilen mânâlar"; Hedîye-i 'Askerîye Cem'iyyeti, Muhâcirîn Ḳomisyonu, İ'âne Cem'iyyeti v. b. içtima'î teşeküller,

[38] Bâzı araştırıcıların, Kemal'in neşrettiğimiz mektuplarından faydalandıklarını görerek, çalışmalarına yardımcı olabildiğimiz için memnunluk duyuyoruz. Esefle söyleyelim ki, bâzıları da bu hususiyetteki neşriyâtımızı kaynak olarak göstermeyip, aslını görmediklerinde hiç şübhemiz olmayan bu mektupları naklederken, eserimizden aldıkları Türk Tarih Kurumu'ndaki kayit numaralarını me'haz olarak kaydetmektedirler; bununla da kalmayıp, mektupların içindekileri izâh maksadıyle verdiğimiz bilgiyi, sayfa altı notlarını aynen naklettiklerine de şâhid olduk. Ziyâ Gökalp'in *Cumhuriyet* gazetesindeki yazılarını, takma-ad kullandıkları da dâhil olmak üzre, günlerce kütüphânelerde çalışarak tesbit ve bunların tahlilini de içine alan bir tedkik neşretmiştik. Meslek bakımından bu işle hiç alâkası olmayan biri, hangi sayılarda bulunduğunu sırasıyle bir bir kaydettiğimiz bu yazıları daktilo ettirip, fikrimizi almağa bile lüzum görmeksizin bahsettiğimiz araştırmamızı önsöz olarak kullanmak sûretiyle nekadar rahat ve kolaylıkla bir kitap meydana getiriverdi. İlmî seviyenin çok düşük olduğu memleketimizde misâllerine sık-sık rastladığımız bu gibi aktarmalar üzerinde durmayı, burada yersiz buluyoruz; fakat hazırlamakta olduğumuz *Türk Edebiyatı Tarihi'nde Araştırma Usûlleri*'nde, mevzû icâbı, bu gibi usûlsüzlükleri örnekleriyle göstermeğe çalışacağız.

devlet müesseseleri, o devirde münâḳaşa mevzû'u birçok mes'eleler, bakılmasını işâret ettiğimiz ayni mânâdaki muhtelif isim, kelime ve ta'birler *Umûmî İndeks*'e alınmıştır. İlmî araştırmalarda bulunanların daha kolaylıkla faydalanabilmeleri düşüncesiyle, Kemal'in mektuplarında geçenleri işâret eden rakamlar düz, *önsöz*'lerdekilerle notlardakiler *italik* olarak, kitabımızın başında mevcut *Önsöz*'dekiler ise Rumen rakamları ile dizilmiştir.

Namık Kemal'in Husûsî Mektupları'nın bu ikinci cildi, birincisinin devâmı olarak 214 numaralı mektupla başlamakta, ilk kısmını *IV. Bölüm* teşkil etmektedir. Kemal, 18 Aralık, 1879 tarihli İrâde-i Seniyye gereğince, ikibuçuk yıl kadar süren zamandanberi ikâmete me'mur edildiği Midilli'ye Mutasarrıf ta'yin olunmuştur[39]; ikinci cilt, bu vazifeye getirilmesi dolayısıyle Sultan 'Abdu'l-Hamîd'e yazdığı 27 Aralık, 1879 tarihli teşekkür mektubu ile sona ermiş bulunuyor. Basılmak üzre tamamlanmış olan üçüncü cildi, *Namık Kemal'in Husûsî Mektupları—III., Midilli Mektupları*'nın ikinci kısmını, burada Mutasarrıf iken yazdığı mektupları teşkil edecek, dördüncü ve son cild ise Rodos ve Sakız mektuplarını içine alacaktır.

Tenkidlerini beklediğimiz meslekdaşlarımızın, mektupların muhteviyât bakımından ehemmiyetine dikkatlerini çekmek maksadıyle yazdığımız *Önsöz*'ü bitirirken, vesîkaların te'min ve tedkîki husûsunda gösterdiği her türlü kolaylıktan dolayı Türk Tarih Kurumu Genel Müdürü Uluğ İğdemir'e teşekküre borçlu olduğumuzu ifâde etmek isteriz. Bu kitap bize, Türk Tarih Kurumu Basımevi Tertip Atelyesi Şefi Mehmed Çelikkol ve arkadaşlarının, basım san'atı bakımından gösterdiğimiz titizliği iyi niyetle karşılayarak bu yolda esirgemedikleri yardımlarını ve sarfettikleri emeği dâimâ hatırlatacaktır.

Ankara — 4 Aralık, 1968

[39] Bu hususta bilgi edinmek için, 423-26 numaralı mektupların *önsöz*'lerine bakınız (S. 478 v. d. d.).

IV.

İSTANBUL MEKTUPLARI

(Şubat — Mart, 1877)

Kitabımızın birinci cildinde Magosa'ya nefyinden, buraya gitmek üzre İstanbul'dan 9 Nisan, 1873'de hareket ettiğinden bahsettiğimiz Namık Kemal, bâzan mahbes hayatının biraz daha serbestletilmesi, bâzan yine göz habsinde bulunmak şartı ile kışlada değil, ayrı bir evde oturabilmek için muhtelif çârelere başvurdu. Magosa mektuplarından anlaşıldığı gibi, ilk günlerde çok muztarib ânlar yaşadığı mahbes hayatı, Kıbrıs mutasarrıfı Veys Paşa'nın yardımı ile daha serbest bir şekil almıştı. Şirvânîzâde Rüşdî Paşa'nın Sadâret'i esnâsında onun oğlu Hakkî Bey'e yolladığı mektubunda, Ramazan vesîlesi ile ayrı bir eve taşınma arzusu göstermiş, İstanbul'a dönebilmesi için Midhat Paşa'nın tevassutuna murâcaat olunmuş, Sadâret'e bir istid'a da verilmiş idi. Hâriçte oturmasına izin verilmediği gibi, İstanbul'a dönmek hususundaki mürâcaatı da müsbet netice vermedi; esâsen kendisi de böyle bir isteğin yerine getirileceğini ümid etmiyor, ancak taşra mutasarrıflıklarından birine ta'yininin mümkin olabileceğini düşünüyordu [1].

'Abdü'l-'Azîz'in hal'inden, 31 Mayıs, 1876'da Murad V.'ın cülûsunun i'lânından dört gün sonra Kemal ve arkadaşları afvolunmuştur. Murad V., tahta geçtiği ilk gün Başkâtib ta'yin edilen Ziya (Paşa) Bey'i çağırtarak, "Sadr-i a'zam'a söyle, Kemal Bey ile rüfekâsının gelmeleri için telgraf yazsınlar!" demiş, bu emri Sadr-i a'zam Rüşdî Paşa'ya bildiren Ziya Bey, "Her işimiz bitti de bu mu kaldı; bu şımarıklar on gün sonra gelirler ise kıyâmet mi kopar, dünya mı yıkılır? Bu işleri yapan hep sizsiniz! Pâdişahımıza söyleyecek başka birşey bulamadınız mı?" cevâbı ile karşılaşmıştır. Sadr-i a'zam'ın bu hiddetine haklı mukâbelede bulunan Ziya Bey, derhâl Başkâtiblik'ten azledilerek, yerine Sa'dullâh Paşa ta'yin olunmuştur [2]. Bununla berâber, Murad V.'ın cülûsunun dördüncü günü, 10 Cemâdâ 1., 1293 (3 Haziran, 1876)'de Kemal ve arkadaşları afvedilmiş, vatana dönmeleri kendilerine telgraf ile müjdelenmiştir [3]. Bu hususta, Nurî Bey'le berâber Akkâ'ya sürülmüş bulunan Bereketzâde İsmâ'îl Hakkî Bey de, hâtıralarında az-çok bilgi vermektedir: Murad V.'ın cülûsunun ya ertesi günü, veyâ bir-iki gün sonra Nurî ve Hakkî Beyler'e Sadâret makâmından gelen fermân, Akkâ Mutasarrıflığı vâsıtası

---

[1] *Namık Kemal'in Mektupları*, c. I., Türk Tarih Kurumu Yayınları'ndan, nu. 22, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1967, *Önsöz*, s. xxxvii v. d.; bilhassa 79, 154, 179 numaralı mektuplar.

[2] Nâzım Paşa, *Bir Devrin Tarihi*, *Cumhuriyet* gazetesi, nu. 2800, 22 Şubat, 1932.

[3] *Cerîde-i Havâdis* gazetesi, nu. 3100, 13 Cemâda 1., 1293/5 Haziran, 1876, Pazarertesi.

ile bildirilmiştir. Her ikisi, Luid (Lioyd) şirketinin bir vapuru ile İstanbul'a müteveccihen hareket etmişlerdir. Namık Kemal onlardan önce Tuzla'ya gelmiş, burada İtalyan Konsolosu'nun evine, sabah kahvealtısına da'vet olunmuştur; Nurî ve Hakkî Beyler, bu evde Kemal ile buluşmuşlar, 14 Haziran, 1876 tarihinde Tuzla'dan, İstanbul'a hareket etmişlerdir [4]. Rodos'a geldiklerinde, menfâ arkadaşları Ahmed Midhat ile Ebüzziya Tevfik'ın daha önce hareket ettiklerini öğrenince, vapurun Rodos'ta kaldığı müddet zarfında şehri gezip dolaşmışlar, İzmir'de vapurdan inip, Menekşelizâde Mehmed Emîn Efendi'nin evine da'vet edilmişlerdir [5].

Kemal ve arkadaşlarının afvını müteâkip ve İstanbul'a henüz gelmeden mühim hâdiselerin cereyân ettiği görülür. 5 Haziran, 1876 (12 Cemâdâ I., 1293)'da Sultan 'Abdü'l-'Azîz vefât etmiş, sâbık sadr-i a'zamlardan Mahmud Nedim Paşa Bebek'teki yalısında muhâfaza altına alınmış ve bundan bir hafta sonra da Çeşme'de ikâmete me'mur edilmiştir. 1873'de Mülâzimlik rütbesi ile Harbiye'den me'zun olan, Bağdad'a gitmek üzre Yüzbaşılık rütbesi verilen, me'muriyetine gitmeyen ve İstanbul'da istihdam edilen, daha sonra Bağdad'a hareketi için Kolağalık rütbesi de tevcih olunan Çerkes Hasan tarafından, Midhat Paşa'nın konağındaki bir toplantı sırasında Sadr-i a'zam Hüseyin Avnî, Hâriciye Nâzırı Râşid Paşa ile Yâver Ahmed Ağa'nın, Makâm-ı sadâret Yâveri Şükrü Bey'in ve bir neferin katli hâdisesi [6], Kemal ve arkadaşları, İzmir'de, Menekşelizâde Emîn Efendi'nin evinde misâfir kaldıkları esnâda işitmişlerdir. Her üçünün, Kemal, Nurî ve Hakkî Beyler'in İstanbul'a dönüşleri 20 Haziran, 1876 (27 Cemâda I., 1293) tarihine rastlayan Salı günüdür [7]. 9 Nisan, 1873'de İstanbul'dan menfâsına hareket eden, 2 Haziran, 1876'da afvolunan Kemal'in Magosa'da geçen sürgün hayatı, oğlu Ali Ekrem Bolayir'in kaydettiği gibi [8] *tam üç sene* değil, iki ay kadar fazladır.

---

[4] *Telgraf - Tuzla merkezinden 2 Haziran, 1292, Gündüz - 3, 15.*
ÂSIM BEY'e

Bu gün saat 9'da, Kemal, Nurî, Hakkî Beyler, İstanbul'a müteveccihen hareket etmişlerdir (Kostaki). 2 Haziran, 1292 - Mahalline îsâli: Cuma, saat 5, gündüz". Bu telgraf, Kemal'in, Türk Tarih Kurumu'ndaki mektupları arasında mevcuttur.

[5] Bereketzâde İsmâ'il Hakkî, *Yâd-ı Mâzî*, s. 169 v. d. d.

[6] Bu hususta bilgi edinmek için bk., *Cerîde-i Havâdis*, nu. 3100, 13 Cemâdâ I., 1293, 6 Haziran, 1876; nu. 3097, 9 Cemâdâ I., 1293/2 Haziran, 1876; nu. 3102, 15 Cemâdâ I., 1293/8 Haziran, 1876; nu. 3111, 25 Cemâdâ I. 1293/18 Haziran, 1876. 16 Haziran Perşenbe gününe rastlayan Çerkes Hasan Vak'ası hakkında, aynı gazetenin müteâkip sayısında (Nu. 3112, 27 Cemâdâ I., 1293) da etraflı bilgi verilmiştir.

[7] Kemal hakkında neşriyâtın hiçbirinde bu tarih kaydedilmemiştir. Bu tarihi, "Kemal, Nurî ve Hakkî Beyler'in dün sabahleyin *Avusturya* vapuru ile İstanbul'a vürudu" haberinin i'lânına dayanarak tesbit ettik (*Cerîde-i Havâdis*, nu. 3113, 28 Cemâdâ I. 1293/21 Haziran, 1876, Çarşanba).

[8] *Namık Kemal, Meşhur Adamlar Serisi - II.*, İstanbul, Devlet Matbaası, 1930,

Kemal İstanbul'a döner dönmez bir me'muriyete ta'yin edilmemiştir. Murad V.'ın hastalığı dolayısıyle 'Abdü'l-Hamîd'in tahta culûsu (21 Şa'bân, 1293/11 Eylûl, 1876) ndan[9] bir hafta kadar sonra Rütbe-i sınıf-ı ûlâ ile Şûrâ-yi Devlet a'zâlığına ta'yin olunduğu i'lân edilmiştir[10].

Kemal, Şûrâ-yi Devlet a'zâlığı'nda beş ay kadar çalıştı; bu arada cereyân eden bâzı hâdiseler, onun, İstanbul'dan uzaklaştırılmasına, Midilli'de ikâmete me'mur edilmesine yol açtı. Hükûmet ile Kemal arasında gerginlik meydana getiren sebepler Terceme Cemiyeti'nin, Asâkir-i Millîye Cemiyeti' in lâğvı mes'elesi ile alâkalıdır.

Avrupa'da Şark'a ve bilhassa Osmanlı İmparatorluğu'na dâir neşriyâtı ta'kip ve tedkîk gâyesi ile Ziya Paşa'nın reisliğinde kurulan, Kemal'in de a'zâsı bulunduğu Terceme Cemiyeti'ne, Mâbeyn-i Humâyûn'da daha ilk toplantısını yaptığı gün Alî Su'âvî'yi de içlerine almaları, 'Abdü'l-Hamîd nâmına Sa'îd Paşa tarafından bildirilmiştir. Kemal bu fikri iyi karşılamamış, Sa'îd Paşa bunun üzerine 'Abdü'l-Hamîd'e mürâcaatle, yarım saat kadar süren konuşmadan sonra, "Bu günki ictimâ'ınız bu kadar olacak, âtîdeki ictimâ'lar için haber verilecektir" der. Ziya Paşa'nın ifâdesine göre, Terceme Cemiyeti ve kendisinin reisliği 24 saat kadar devam etmiş, bu hâdise dolayısıyle Cemiyet derhâl dağıtılmıştır[11]. Kemal'in ve Ziya Paşa'nın Avrupa'da bulundukları sırada bir müddet hükûmet aleyhine berâber çalıştıkları, fikir ayrılıklarından dolayı araları daha o zaman açılmış olan Alî Su'âvî, bu hâdisenin geçtiği sırada Mâbeyn-i Humâyûn Kitabcıbaşı'sı ve şehzâdelerin muallimi tay'în edilmek üzre idi[12].

Kemal ve arkadaşlarının hareketlerinin hükûmetce tasvib edilmediğini gösteren bir başka hâdise Asâkir-i Millîye Cemiyeti'nin lâğvıdır. Bu isimle Bayezid'de Misafirhâne-i Askerî'de teşekkül eden cemiyetin maksadı, Türk - Rus harbi sebebiyle asker ve levâzim tedârikidir. O devir gazetelerine göre, Maârif Müsteşarı Ziya

---

[9] Murad V.'ın hastalığı dolayısıyle Sultan 'Abdü'l-Hamîd'e bî'at olunduğu 11 Şa'bân, 1293/1 Eylûl, 1876'da 'ilân edilmiştir (*Cerîde-i Havâdis*, nu. 3178). Tahta culûsu ise 11 Eylûl, 1876 21 Şa'bân, 1293 tarihine rastlar (*Ayn. gazete*, nu. 3185, 22 Şa'ban, 1293).

[10] *Cerîde-i Havâdis*, nu. 3192, 1 Ramazan, 1293/20 Eylûl, 1876.

[11] Nâzım Paşa, *Bir Devrin Tarihi*, *Cumhuriyet* gazetesi, nu 2800, 2801, 25 Şubat, 1932.

[12] Nâzım Paşa, Alî Su'âvî' in bu sırada Mekteb-i Sultânî Müdürü bulunduğunu kaydediyor. "Mâbeyn-i Humâyûn'da Paşa Dâiresi'nde ictimâ' eden Terceme Cemiyeti'nin lâğvı, 1876 Teşrinisânî'sindedir (*Cerîde-i Havâdis*, nu. 3246, 5 Zi'lki'de, 1293/22 Kasım, 1876). Alî Su'âvî' in "Mâbeyn-i Humâyûn Kitabcıbaşılığı'na ve şehzâdegân hazerâtının muallimliğine,, ta'yini, 1876 yılı Kasım'ı başlarına rastlar (*Cerîde-i Havâdis*, nu. 3235, 22 Şevval, 1293/10 Kasım, 1876). Alî Su'âvî'ye Rütbe-i sânîye sınıf-ı mütemâyizî ile Mekteb-i Sultânî Müdürlüğü'nün tevcîhi, 1877 yılı Şubat'ında i'lân olunduğuna göre (*Ayn. gazete*, 3315, 29 Muharrem, 1294 /13 Şubat, 1877), onun, Terceme Cemiyeti'ne alınması teklifi yapıldığı 1876 Eylûl'ünde, Mekteb-i Sultânî Müdürü bulunduğu kaydi doğru olamaz.

Bey'in Nâzır'ı bulunduğu Asâkir-i Millîye Cemiyeti'nin yirmiüç âzâsı vardır[13]. Galata zâbıta müdürü Agob Paşa mübâye'a ve levâzim, Hidâyet Paşa anbar, Nâzım Paşa da tahrir işlerine bakıyordu. Müslim, gayr-i müslim Osmanlı vatanperverleri cemiyete kabûl ve tahrir ile, haftada iki gün, Pazar ve Cuma günleri ta'lim görüyordu. Kemal'in fa'âl âzâsı bulunduğu cemiyete kaydolunan askerin kabarık yekûn tutması hükûmette endîşe uyandırmış, Ziya Bey vezirlik rutbesi ile Sürîye vâliliğine ta'yin edilerek, cemiyet'in reisliğini Ahmed Vefik paşa üzerine almıştır. Bu vesîle ile Kemal, Ebüzziya Tevfik, Hâlet Bey âzâlıktan çekilmiş, Asâkir-i Millîye taburları dağıtılmıştır. Süleyman Paşa'nın Ferıklık'le Hersek'e gönderilmesi de bu zamana rastlar[14].

Kemal'in Magosa'dan dönüşünden sonraki mühim hâdiselerden biri de *Kânûn-i Esâsî*'nin tanziminde çalışması, Sadr-i a'zam Midhat Paşa ile arasının açılmasına da, *Kanûn-i Esâsî* mes'elesi dolayısıyle bir anlaşmazlık sebep olmuşudur. Ziya Paşa'nın ifâdesine göre *Kânûn-i Esâsî* müsveddesini Midhat Paşa, 'Abdü'l-Hamîd'e bizzat götürüp vermiş, aradan on-onbeş gün geçtiği hâlde Saray'dan hiçbir ses çıkmamıştır. Kemal, "Sultan bizi tuzağa düşürdü" diye telâşlandığından, Midhat Paşa'ya, neticeyi Saray'dan araştırması için ısrâr ederler. Bu isteği yerine getiren

---

[13] *Cerîde-i Havâdis*, nu. 3277, 14 Zilhicce, 1293/31 Aralık, 1876. Aynı gazetede (Nu. 3279, 16 Zilhicce, 1293/2 Ocak, 1877), "A" rümuzu ile bu cemiyetin fayda ve gâyeleri hakkında bir makâle de vardır.

[14] Nâzım Paşa, *Bir Devrin Tarihi*, Tefrika-21, *Cumhuriyet* gazetesi, 2792, 14 Şubat, 1932.

O devir gazetelerindeki, bu mes'ele hakkında Nâzım Paşa'nın verdiği bilgiyi kuvvetlendiren ve tamamlayan haberlere göre, Ziya Bey'e Asâkir-i Millîye Nâzırlığı tevcih olunmuş (*Cerîde-i Havâdis*, nu. 3277, 14 Zilhicce, 1293/31 Aralık 1876), az sonra, "Maârif Müsteşarı Ziya Bey'in Rütbe-i vezâret ile Sürîye vâliliğine ta'yini bildirilmiştir (*Ayn. Gazete*, nu. 3280, 17 Zilhicce, 1293/3 Ocak, 1877). Aynı gazete (Nu. 3320, 5 Safer, 1294/19 Şubat, 1877)'de Ziya Bey'in Sürîye vâliliği dolayısıyle, Hediye-i Askerîye Cemiyeti reisliğini Ahmed Vefik Paşa'nın der'uhde ettiği haber verilmektedir.

Namık Kemal, Asâkir-i Millîye Cemiyeti fa'âl âzâlığından önce de, Türk - Rus harbi dolayısı ile teşekkül eden İ'âne-i Harbîye Komisyonu'na yardımda bulunmuştur. Magosa'dan İstanbul'a dönüşünden bir ay kadar sonera, *Vatan - yâhut - Silistre* piyesi, geliri İ'âne-i Harbiye'ye verilmek maksadı ile temsil edilmiş, 6800 kuruş, İ'âne-i Harbîye Komisyonu'na teslim edilmiştir. Bunu aşağıya aynen aldığımız gazete i'lânlarından öğreniyoruz. Eser, Salı akşamı Gedikpaşa, Çarşanba Beyoğlu, Perşenbe Kadıköyü, Cuma akşamı Bağlarbaşı, Cumaertesi Mirgün, Pazar akşamı Ortaköy'deki tiyatrolarda temsil edilmiş, biletler ise, başka günlerden farklı olarak iki misline satılmıştır. Yalnız Gedik Paşa Osmanlı Tiyatrosu'ndaki temsilin geliri 6,800 kuruştur (*Cerîde-i Havâdis*, c. xvi. 4 Receb, 1293/26 Temmuz, 1876, nu. 3143; 8 Receb, 1293/30 Temmuz, 1876, nu. 3147). Hediye-i Askerîye Cem'iyyeti ve Âsâkir-i Millîye taburları hakkında daha çok bilgi edinmek için bk., Süleyman Paşa'nın basılı olmayan *Tezkiretü'l - Vakâyi*'inden naklen: Süleyman Sâmî, *Süleyman Paşa Muhâkemesi*, İst., 1328, s. 63 v.d.d.

Midhat Paşa, *Kânûn-i Esâsî*'nin kabûl edildiğini, yalnız bir 113'üncü madde ilâve olunduğunu haber verir. Bu madde hükmünce, Sultân-ı Hükûmet, bir câbıta tahkîkâtı neticesinde istediği kimseyi sınır dışı edebilecektir; Kemal ile Ziya Paşa, maddenin reddi husûsunda ısrâr ederler ise de, Midhat Paşa, şimdilik ancak bu şekilde kabûl olunabileceğini söyler[15]. Böylece son şeklini alan *Kânûn-i Esâsî*, 24 Aralık, 1876 (7 Zilhicce, 1293) tarihli ve Midhat Paşa'ya yazılmış fermân ile tasdik ve ertesi günki gazetelerde i'lân edilmiştir[16]. *Kânûn-i Esâsî*'nin i'lân tarihinden on gün sonra, 3 Ocak, 1877 (17 Zilhicce, 1293)'de Ziya Paşa Sûrîye vâliliği'ne, Mekteb-i Sultânî Nâzırı Sava Paşa yine rütbe-i vezâret tevcîhi ile merkezi Rodos ve Kıbrıs olmak üzre Cezâyir-i Bahr-i Sefîd Vâliliği'ne ta'yin edilmiş[17], Edhem Paşa Sadâret'e getirilerek[18], sâbık Sadr-i a'zam Midhat Paşa, Bahr-i Sefîd'de herhangibir yerde ikâmet etmek üzre İstanul'dan uzaklaştırılmıştır[19]. *İstikbâl* gazetesinin ihtiyârî olarak ta'tili, Ahmed Midhat'in Matbû'ât Müdürlüğü'ne getirilmesi sebebi ile *İttihâd* gazetesi başmuharrirliğinden çekilmesi[20] de bu zamana rastlar. *Kânûn-i Esâsî*'ni i'lânı ile berâber, şiddetli bir baskının da başladığı bu günlerde, "Şûrâ-yi Devlet âzâsından Kemal Bey ile Midhat Paşa dâiresi İmamı'nın taht-ı tevkîfe alındıkları" da gazetelerde i'lân edilmiştir (12 Şubat, 1877)[21]. Yine gazete havâdislerinden, Kemal ile Midhat Paşa İmamı'ndan sonra Kurenâ-yi sâbıkadan Şevket Bey ile, Tophâne Mülâzimleri'nden Kıbrisli Süleyman Efendi'lerin istintâklarına Dîvân-i Cünha Reisi Reşad Bey'le, Müstantık Ziya Bey'in me'mur edildiğini, istintâklarının dikkatle icrâ olunduğunu[22], diğerlerinin istintâkından birşey tebeyyün etmediğinden serbest bırakıldıklarını, Kemal'in istintâkının tamamlanmadığını[23], "Bir müddettenberi Bâb-i Zabtîye'de mevkûfen istintâkta olan Şûrâ-yi Devlet âzâsından Kemal Bey'in, âsâyiş-i memleketi ihlâle müsâid bâzı hâlde bulunduğu mertebe-i subûte varmagla; keyfiyyet Mahkeme-i Cezâ'iye'ye havâle olunarak, karîben muhâkemesi icrâ olunacağı"[24], "Hükû-

[15] Nâzım Paşa, *Bir Devrin Tarihi*, tefrika 21 - *Cumhuriyet* gazetesi, 2792, 2793, 14 ve 15 Şubat, 1932.

[16] Midhat Paşa'nın Sadr-i a'zamlığa ta'yinini bildiren ferman, 3 Zilhicce, 1293/20 Aralık 1876 tarihli gazetelerde neşredilmiştir (Msl., *Cerîde-i Havâdis*, nu. 3270). *Kânûn-i Esâsî*'nin tasdîkine dâir ve Sadr-i a'zam Midhat Paşa'ya yazılan fermân ile *Kânûn-i Esâsî* metni için bk., *Geride-i Havâdis*, nu. 3284, 8 Zi'lhicce, 1293/25 Aralık, 1876. Gazetenin müteâkip nüshalarında baş makâle olarak, *Kânûn-i Esâsî*'nin maddeleri muhtelif makâleler hâlinde tahlil edilmiştir. *Kânûn-i Esâsî* ve *Hey'et-i A'yân Nizâm-Nâmesi*, hemen o sırada basılmıştır (İst., Matbaa-i Ahmed Kâmil).

[17] *Cerîde-i Havâdis*, nu. 3307, 19 Muharrem, 1294 3 Şubat, 1877.

[18] *Ayn gazete* nu. 3309, 23 Muharrem, 1294/7 Şubat, 1877.

[19] *Ayn. gazete*, aynı sayı.

[20] *Ayn. gazete*, nu. 3312, 25 Muharrem, 1293/9 Şubat, 1877.

[21] *Ayn. gazete*, nu. 3314, 28 Muharrem, 1294/12 Şubat, 1877.

[22] *Ayn. gazete*, nu. 3318, 2 Safer, 1294/16 Şubat, 1877.

[23] *Ayn. gazete*, nu. 3334, 21 Safer, 1294/7 Mart, 1877.

[24] *Ayn. gazete*, nu. 3350, 11 Rebî' 1., 1294/26 Mart, 1877.

met tarafından müddeî-umumî ta'yin buyurulan izzetlû Abdullah Hasîb Efendi hazır bulunduğu hâlde, dünki gün Dîvân-ı Cinâyet'te birinci def'a olmak üzre muhâkeme-i lâzimesine,, başlandığı yolunda haberlere rastlıyoruz [25]. Muhâkemenin ve istintâkın cereyânı hakkında hiçbir bilgi verilmemiştir. 13 Temmuz, 1877 (2 Receb, 1294) tarihli *Cerîde-i Havâdis*'te, "... Bir müddettenberi Bâb-ı Zabtîye'de mevkuf bulunan Kemal Bey'in Salı günü bâ-irâde-i seniyye sebîlli tahliyye olunmuştur. Bu zât, üç mâh Girid ve Sakız adalarından tercih eylediği adada ikâmet ile, zâbıtanın taht-ı nazarında bulunmayacaktır. Bu müddet zarfında Şûrâ-yi Devlet âzâlığı sıfatını hâiz olarak maaşını ahzeyleyecek ve Bâb-ı 'Âlî, ileride bir münâsip hizmette istihdâm edecektir. Mûmâileyh Sakız'ı tercih eylemiştir" [26] deniliyor. Bu havâdise göre, Kemal'in muhâkemesi, 10 Temmuz, 1877 tarihine rastlayan Salı günü neticelenmiş, tevkîfi 12 Şubat, 1877'de i'lân edildiğine göre, beş-beşbuçuk ay mevkuf kalmıştır. İşte aşağıdaki mektuplar, mevkuf bulunduğu sırada, babası Mustafa Âsım Bey'e yazılmıştır. Kemal'in kendi el yazısı ile olan her iki mektup metninin klişesi ve yeni harflere çevrilen metni, M. Cemal Kuntay tarafından basılmıştır (*Namık Kemal*, c. II., Kısım - 2, 1956, s. 201, 195 v.d.).

214. Mustafa Âsım Bey'e

Habshâne-i Umûmî, Şubat - Mart, 1877

İki *İntibâh*, bir *Silistre Muhâsarası*, bir *Gülnihâl*, bir *Âkif* isterim. *Silistre Muhâsarası*'nı Ohanes'te, *Gülnihâl* ile *Âkif*'i Kasab'ta bulursunuz. *Gülnihâl* olmasa da olur; burada kitap ile eğleniyoruz. Odam rahat, birşeyden muztarip değilim.

Buraya geldim geleli üç kerre istintâk oldum. Suallerin birincisi şu idi ki gûyâ Asâkir-i Millîye men'olunduğu zaman, ben, "Biz millet askeriyiz; devlet askeri değiliz" demişim. Asâkir-i Millîye'ye dâhil olmaktan murâdım ne imiş, niçin Bâb-ı Seraskerî'ye gitmek istememişim? Bu sualler üç istintâkta da tekerrür etti. Ben ise, "Ben zâten devlet ve millet beyninde fark görenlerden değilim; millet askeriyiz, devlet askeri değiliz falan yollu bir lakırdı söylemedim" diye cevap verdim.

Bir de Asâkir-i Millîye'nin lâğvolunduğu gün Hedîye Cemiyeti'nde Zât-ı şâhâne'ye itâle-i lisân ettiğimden bahsettiler; buna da Fuad Paşa hafîdi Hikmet Bey'in bir şehâdet-nâmesini gösterdiler. Cevâ-

[25] *Ayn. gazete*, nu. 3365, 28 Rebî' 1., 1294/12 Nisan, 1877.
[26] Nu. 3445, 2 Receb, 1294/13 Temmuz, 1877.

bında, "Hedîye'de yalnız Hikmet Bey mevcut değildi; o gün otuz kişi var idi. Ânlardan sorun. Ben öyle lakırdı söylemdim mi, söylemedim mi anlarsınız. Asâkir-i Millîye'nin lâğvolunduğunu ve cem'inc teşebbüs edildiğini ve benim dahî ismim kaydolunduğunu bir günde haber aldım. O bâbta Huzûr-ı şâhâne'ye dahî beyân-i hâl ettim. Gariptir ki ikibuçuk ay evvel pâdişâh'a itâle-i lisân ettiğimi bana şimdi soruyor" dedim, sustular.

"Şevket Bey dâimâ size gelir gidermiş,, dediler. "Yalnız bir (def'a) geldi" diye cevap verdim. O bâbta aldıkları mâlûmât-ı kâzibeyi ityândan dahî âciz kaldılar. "Mülâzim Mehmed Efendi, sana Rizâ Efendi nâmında, veyâhut başka nâmda bir adam tavsiye etmiş, o kimdir?" dediler[27]. "Mehmed Efendi bana kimseyi tavsiye etmedi" dedim; ânda da sustular. "Sen, *hilâfet*'le *saltanat*'ı biribirinden ayırmak ve saltanatı bir hey'et ma'rifeti ile idâre etmek kâbildir" demişsin dediler. "Ben o kadar câhil değilim. Biraz fıkıh ve kelâm ile tevecgulüm vardır; *imâmet*'in mânâ-yi diğeri olan *saltanat*, *hilâfet*'ten ayrılmayacağını ve bir hey'et ile idâre olunamayacağını bilenlerden(im)" dedim. Âna karşı da sustular.

"Sen, başına birkaç (kişi) toplayacakmışsın da Sultan Murad'ı arayacakmışsın. Sen, Pâdişâh'a verilen maaş çoktur; 100,000 kuruş maaş ile Şerîf'e bî'at edelim" demişsin dediler.

"Lakırdıların beyninde tenâkuz var. Sultan Murad tarafdârı isem Şerîf'e[28] bîa'ti tervîc etmem, Şerîf'e bîa't fikrinde isem, Sultan Murad'ı aramağa ne hacet? Ben, Pâdişâh'ın inâyet-dîdelerindenim. Hukûkunu hem bilir, hem de muhâfaza ederim; hattâ *Kânûn-i Esâsî*'-

[27] Kemal ile birlikte Kurenâ-yi sâbıka'dan Şevket Bey'le, Tophâne Mülâzimleri'nden Kıbrisli Süleyman Efendi'nin de tevkîf ve istintâk olunduğunu *Cerîde-i Havâdis*'ten öğreniyoruz (Nu. 3318, 2 Safer, 1294/16 Şubat, 1877).

[28] Mahmud Celâleddin Paşa'nın kaydine göre, "Kemal Bey'in sevâbık-ı ef'âli ve o misillü akvâli ve zâten Sultan Murad'a intisâbı Pâdişah'a endîşe vermekte iken Midhat Paşa'nın bunu ib'âdda tekâsülü, tezâyüd-i evhâma sebep olmuş ve o esnâda Mekteb-i Fünûn-i Harbîye şâkirdânından ve Kemal Bey takımından Alî Nazmî nâmında bir çocuğun dolabında Hilâfet-i İslâmiyye'nin Âl-i Osman'dan nez'i ile masdar-i hakîkîsine ircâ', yâni Emîr-i Mekke-i Mükkerreme esbâk Şerif 'Abdü'l-Muttalib Efendi'ye bî'at olunması gibi fikr-i acîb-ü nâ-sezâyı hâvî bir varaka zuhûr etmesi Saray'ca hayli telâş-ı azîmi dâvet eyleyerek, bu varakanın sâhibi, mektep talebesinden olan bâzı rüfekâsıyle berâber taht-ı istintâka alınmış idi" (*Mir'ât-i Hakîkat*, c. I., İst., Matbaa-i Osmânîye, 1326, s. 267); M. Cemal Kuntay, *ayn. esr.*, c. II., Kısım - II., s. 196, not - 20).

den hukûk-ı saltanata müteallik olan bendleri kaldırıp da arzettikleri zaman Huzûr-ı Hümâyûn'a en evvel ben bir feryad-nâme yetiştirmiştim. Bu hezeyanları kim ihtiyâr ediyor?" dedim. "Midhat Paşa söylemiş!" dediler.

"Acâyip hâldir ki kendi o zaman Sadr-i a'zam idi; niçin beni te'dîb etmemiş de Saray'a şikâyet etmiş? Kendi burada yoksa, bir kâğıtla hakîkat-i hâli istifsâr muhâl değildir ya? Yazılsın da sorulsun!" dedim. Âna da mukâbele edemediler.

Sâir sordukları, söyledikleri şeyler hep bu mecâlde idi. Cümlesi hatırımda, fakat uzun tutmadım. Yarın istintâkın fezlekesi yapılıyor imiş, bakalım ne çıkar? Zannıma kalırsa bizim bu tevkîften murad üç maksattan birine mübtebnîdir. Ya İstanbul'da bir vak'a zuhûruna âlet olmaklığımdan korktular; veyâhut Meb'us ta'yin olunmaklığıma bu sûretle mâni' olmak istediler; yâhut Midhat Paşa senin hakkında şunu söylemiş, bunu söylemiş diyerek yâ öyle mi, o şunu yapmış idi, bunu demişti yollu benden bir söz alıp hareket-i ahîrenin, hakkâniyyetine delil göstermek istediler. Agleb-i ihtimâl üçüncüsüdür. İkibuçuk ay evvel ben Pâdişâh'a söğmüşüm de, Hükûmet şimdiye kadar niçin susmuş? Sadr-i a'zam beni niçin te'dîb etmemiş de Saray'a şikâyet etmiş lakırdılarına ve bir de ekser sözlerine *Huzûr-ı hümâyûn'a da arzetmiştim* yollu verdiğim neticelere pek sıkıldılar.

Bunların hepsi âlâ; fakat Hikmet yâdigârının verdiği şehâdetnâmeye teaccüp ettim. Ben, hakîkaten öyle bir lakırdı söylememiştim. Bu oğlana ise ömrümde bir kerre selâm verdiğim yok idi. Acabâ, bu iftirâ ile büyük babasının intikâmını mı almak istedi? Daha garip yeri var : Puşt, verdiği şehâdet-nâmede dâmat Vefik Bey'i de[29] bana şerîk etmiş. Hükûmetin adâleti ise, Vefik Bey'e hiçbir şey söylemediği hâlde yalnız beni mes'ul tutmak.. Bunu da gözlerine sokacaktım; ne çâre ki Vefik Bey'e dokunacak..

215. Mustafa Âsım Bey'e

Habshâne-i Umûmî, Şubat - Mart, 1877

Geçenki kâğıdımdan sonra bir kerre daha geldiler; "Sen, Hedîye Cemiyeti'nde « أَلشَّيُّ لاٰ يُثَنَّى إِلَّا وَقَدْ يُثَلَّثْ » mısra'ını oku-

[29] Midhat Paşa'nın dâmâdı (M. C. Kuntay, *ayn. esr.*, c. II., Kısım - II., 197, not - 24).

muşsun[30], bundan murâdın ne idi?" dediler. Ben de, "Öyle mısra' okumadım. Okuduğumu haber verenler kim ise ânlardan sorun, ne makāmda okumuşsam bilirler" dedim. Sonra, "İki hal' vuku' buldu; bu mısra'ı okumak, üçüncüsü de lâzımdır gibi bir mânâya gelemez mi?" dediler. *Eyyûb ile Pâyzen* hikâyesini naklettik.

Bir de, "Hâricîye Kâtibi İsmâ'îl Bey'in bir kâğıdı var. Sen, halk beni meb'usluğa istiyor; efkârda galeyân var demişsin!" dediler. "Ben İsmâ'îl Bey'le öyle lakırdı etmedim; kâğıdını gösterin" dedim. "Cumaertesi günü gösteririz; şimdi yanımızda yok!" dediler, gittiler.

Bir daha gelmediler. Fezlekeyi dün yapmışlar mı bilmem, içinde ne demişler.. Mahkemeye gidince hiçbir şey tebeyyün etmek ihtimâli yok. Müstantıklar da, "Böyle demişsin!" üzerine hiçbir şey terettüp edemeyeceğini i'tirâf ediyorlar. Siz ne haber alıyorsunuz? Mâlûmâtınızı bir kâğıda yazınız, bir zarfa koyunuz, uşağa tenbih etsin, habshâne müdürü Hakkî Bey'e versin. Emîn olunuz bana gelir. Hakkî Bey'in Mâlîye'de bir kâğıdı vardır; numarasını size göndereceğiz. Lutfediniz de çabuk elden çıksın!

Benim *Tarih-i Askeri*'nin ikinci cildinin müsveddeleri[31] bir zarf içinde olduğu (hâlde) Feride'dedir[32]. Bir havluya sarınız da, yemekle berâber akşamüstü bana gönderiniz; tashih eder, eğlenirim. Nef'î'den ne sormuşlar? Mülâzim mahbus mudur, haber isterim. Saray'dan güzelce haber alıyoruz. Gûya Efendimiz, bizler hakkında söylenilen şeylere kāni' olmazmış; hattâ Mahmud Paşa'ya söylenmiş..

[30] Süleyman Nāzif, kime âit olduğunu bilmediği bu *mülemma'* beytin ilk mısra'ının, *Bādē, 'arak tükendi sâkî getir müselles* şeklinde bulunduğunu, hurma ve kuru üzümden çıkarılıp *nebîz* denilen içkinin üç kerre kaynatılıp koyulaştırılmış nev'ine *müselles* adı verildiğini kaydeder (*İki Dost*, s. 71, not - 1.). Bu Arapça mısra' için bk., bu ciltteki 230, 347 numaralı mektuplar ve önsözleri (S. 38, 266).

[31] Bu eser hakkında bilgi edinmek için, T. T. Kurumu *Belleten*'indeki *Namık Kemal'in Osmanlı Tarihi'ne Dâir Bilgimizi Tashih ve İkmâl Eden Yeni Notlar* başlıklı makâlemize bakınız (C. XXIX., nu. 94, Nisan, 1960).

[32] Aslında acele ile, "olduğu Feride'dir" yazılmıştır.

CCXVI. — CCXVIII.

Diyojen, *Çıngıraklı Tatar* adlı mizah gazetelerini, bunların lâğvından sonra 30 Ekim, 1873'de *Hayâl* gazetesini çıkaran Teodor Kasab [1], 9 Ağustos, 1875'de bir de *İstikbâl* isimli gazete çıkarmağa başlamış, 4 Şubat, 1875 tarihli i'lânla *Hayâl* gazetesi "zâtiyyâta hasr-i ef'âlinden bir ay müddetle ta'til olunmuş [2], 11 Şubat, 1875'de ise lâğvı bildirilmiştir [3]; fakat aradan üç ay geçince, Teodor Kasab'a gazetesini neşretmek için tekrar müsâ'ade verilmiştir [4]. 1876 Ocak ayında *Hayâl*'in iki ay müddetle tekrar lağvedildiğine şâhit oluyoruz [5]. Bu ta'tilin sebebi, elleri ve ayakları bağlı bir adam karikatürünün, bunun altında Hacivad'ın," Nedir bu hâl, Karagöz'üm ?" sualine Karagöz'ün," Kânûn dâiresinde serbesttir." cevâbının neşridir [6]. *Hayâl* gibi *İstikbâl* gazetesi de muhtelif def'a kapatılmıştır. Önce 24 Aralık, 1875'de "erâcife hasr-i hizmet eylediğinden" "ta'til edilmiş[7], 6 Şubat, 1877'de ise, Ahmed Midhat Efendi'nin ifâdesine göre, Teodor Kasab'ın, bir makâlesinde, esas tensîkâtın millet tarafından yapılması lâzım geldiği, bunun Avrupa'da da böyle olduğu fikrini müdâfaası yüzünden kapatılmıştır [8].

Gerek *Hayâl*, gerek *İstikbâl*'deki neşriyâtı yüzünden, *Kânûn-i Esâsî*'nin matbûat hakkında maddesine telmihte bulunduğu suçu ile tevkif olunan Teodor Kasab'ın hükûmet tarafından açılan dâvasına 28 Şubat, 1877'de başlanılmıştır [9] ve Namık Kemal ile aynı zamanda Habs-hâne-i Umumî'de mevkuf bulunuyordu. Teodor Kasab, 19 Mart, 1877'de üç sene müddetle habse [10], Kemal ise aynı yılın 19 Temmuz'unda, ikâmete me'mur edildiği Midilli'ye hareket etmiştir.

Biraz sonra neşredeceğimiz üç mektubun Teodor Kasab'a yazıldığı muhakkak ve hepsi tarihsizdir. Mektupların ilk ikisi muhteviyâtca biribirine yakındır Kemal, Teodor Kasab'a bir *lâyiha* müsveddesi vermiştir, bu temize çekilecektir; tashih için evine gönderilmesini, yarın evde olacağını kaydi, İstanbul'da bulunduğunu, henüz

---

[1] *Ceride-i Havâdis*, nu. 2308, 10 Ramazan, 1290/1 Kasım, 1873.
Ayn. gazete, nu. 2690, 29 Zilhicce, 1291/6 Şubat, 1875.

[3] *Ayn. Gazete*, nu. 2720, 5 Safer, 1292/13 Mart, 1875.

[4] *Ayn. gazete*, nu. 2770, 5 Rebî' II., 1292/11 Mayıs, 1875.

[5] *Ayn. gazete*, nu. 2972, 7 Zilhicce, 1292/4 Ocak. 1876.

[6] İhsan Sungu, *Teodor Kasab*, *Aylık Ansiklopedi*, nu. 4, Ağustos, 1944. Nâzım Paşa, *Bir Devrin Tarihi*, *Cumhuriyet* gazetesi, nu. 2770, 21 Ocak. 1932.

[7] *Ceride-i Havâdis*, nu. 2965, 27 Zilkı'de, 1292/24 Aralık, 1875.

[8] *Ayn. gazete*, nu. 3312, 25 Murarrem, 1294/9 Şubat, 1877. *Üss-i İnkılâb*, c. II., s. 302. Teodor Kasab, *İstikbâl* gazetesinde, millete siyâsî haklar verilmesinden bahsederken, *millete hak verilmez*, *hak alınır* dâvasını ileri sürmüş, Mısırlı Mustafa Fâzıl Paşa'nın Yeni Osmanlılar adına 'Abdü'l-'Azîz'e hitâben neşrettiği mektubunu tekrar basmıştır. İhsan Sungu, gerek bu neşriyâtın, gerek Osmanlı Tiyatrosu'nda temsil edilen *Pinti Hamîd* adlı eserinin, 'Abdü'l-Hamîd'in Teodor Kasab'a gayzine sebep olduğunu kaydediyor (*Ayn. makâle*).

[9] *Ceride-i Havâdis*, nu. 3328, 14 Safer, 1294/28 Şubat, 1877.

[10] *Ayn. gazete*, nu. 3355, 12 Rebî' I., 1294/27 Mart 1877.

tevkif edilmediğini anlatır. *Kānūn-ı Esâsî*'nin tasdîkine dâir Vezir Midhat Paşa'ya hitâben yazılan Fermân'ın tarihi 23 Aralık, 1876'dır [11]. *Kānūn-i Esâsî* henüz müsvedde hâlinde iken Kemal'in, bu hususta ki fikirlerini bildiren bir lâyiha yazdığını da biliyoruz [12]; bahsettiği lâyiha bu olabilir. Bu delillere dayanarak, her iki mektubun 1877 yılı başlarında yazıldığını tahmin ediyoruz.

Kemal, üçüncü mektupta aynı binâda fakat bir başka odada mevkuf bulunan Teodor Kasab'la istihzâ ediyor; onunla aynı odada bulunanların hatırlarını soruyor, diğer mevkuflara selâmlarını gönderiyor. Bu mektubun, Teodor Kasab'ın mevkufluğu iki ay sürdüğüne göre, 1877 yılının Şubat veya Mart'ında yazıldığını tahmin ediyoruz.

Mektupların üçü de bir başkasının el yazısıyle, Kemal'in Türk Tarih Kurumu'ndaki evrâkı arasındadır (Nu. 697, 698; 682). Sonuncu, M. Cemal Kuntay tarafından, Midilli'den gönderildiği kaydiyle, bu sebeple yanlış hükümlere yer verilerek neşredilmiştir (*Namık Kemal*, c. II., ksm., II., İst., Maârif Matbaası, 1956, s. 190 v. d.) Asıllarından faydalanarak mukâyeseli sûrette neşrediyoruz.

216. Teodor Kasab'a

1877

Hayâl'in zuhûrunu tebrik ederiz. *Lâyiha* [13] nasıl oldu. Biz onu ne vakit görüp de tashih edeceğiz. Bu gün evdeyim.

Kemal

[11] Bu Ferman, ertesi günkü gazetelerde neşredilmiştir (*Cerîde-i Havâdis*, nu. 3274, 8 Zilhicce, 1293/24 Aralık, 1876).

[12] "Kānūn-ı Esâsî henüz lâyiha hâlinde idi. Midhat Paşa, e'âzimden bâzılarının bunun müntericâtı hakkında efkârlarını sordu. Cennet-mekân Kemal Bey'in kendi hatt-ı desti ile yedimde mevcut ve ol vakit müşârü'nileyhe verildiği cevâb-nâmesi bâzı nikāt-i mühimmeyi câmi' ve her vakit mütâleası cümlemizce nâfi' olduğu için teberrüken ilk nüshamızda aynen neşrine müsâreat eyledim,, notu ve *Hazîne-i Evrâk* müessisi ve *Cerîde* müdürü Mahmud Celâleddin imzâsı, *Sûret-i Cevâb-nâme* başlığı ile basılmıştır (*Cerîde* mec., nu. 1, 2 Teşrinievvel, 1324. 15 Kasım, 1908)

[13] Aslında, dalgınlıka *lâyihayi*, yazılmıştır.

217. Teodor Kasab'a

1877

Lâyiha nasıl oldu; yâni niçin beyaz edilip de gelmedi. Kruvazöre dâir olan bend ne vakit terceme olunacak? Bence pek mültezemdir; sür'at-i mümkine ile neşrini temennî ederim. Akşam bir yerde idim. *Hâyal*'tn bâzı bendlerinde sîve-i ifâde bozuk oldu ğundan şikâyet ediyorlar.

Kemal

218. Teodor Kasab'a

Bâb-ı Zabtîye — Şubat - Mart, 1877

Müdür Bey'in, Başefendi'nin, Hacıbaba'mızın ellerini öperim; Kalem'de, sizin odada, mer'îyyü'l-hâtır odasında bulunanların ve gerek gardiyanların cümlesine selâm. Rizâ Efendi'nin ayrıca gözlerini öperim. Buralardan yine mahbuslara dâir sualler vâki' oluyor; me'mûl ederim ki yakında cümlesi kurtulur[14]. Bizim Hampar'ı unutmayalım; âna da ayrıca selâm ederim. İçeriden Zeybek Alî Bey'in, Mustafa Reis'in, Hamdî Reis'in hatırlarını sorarım. Bizim Alî Bey'e selâm yazmadığım, şimdiye kadar çıkmış olmasını ümid ettiğimdendir. Çıktı ise, 16,000 liranın öşrünü buraya göndersin; nasıl çıkılacağını, kendisine öğretivereyim.

Hâ aman, Sarafim Efendi da'vasını istînaf ile uğraşmasın[15]; tamâmıyle mâlûmât aldım. Büyük mahkemelerin re'yi, elli kuruşluk pul için kendisini beş sene kal'e-bend etmektir. Beş sene, altı aya benzemez; husûsiyle kal'e-bendlik..

Yanındaki odada mahbus olan ümerâ-yi bahrîye'ye de ayrıca selâm söyle..

Kemal

---

[14] Bu son cümle M. Cemal Kuntay neşrinde mevcut değildir.

[15] Kemal'in bu cümlede adı geçen Sarafim Efendi'den kasdi Teodor Kasab olabilir; çünkü Teodor Kasab'ın babası Kayserili bir tüccar olan Sarafim Kasaboğlu'dur. Yanılmıyorsak Kemal, üç seneye mahkûm edilen Teodor Kasab'ı, daha ağır bir cezâya çarptırılacağı endîşesiyle istînâf fikrinden caydırmağa çalışmaktadır. Bâb-ı Zabtiye'de yazdığı ve aynı yerde mevkuf bulunan Teodor Kasab'a yolladığı mektubunda onun adını kaydedip daha açık bir ifâde kullanamazdı.

CCXIX. — CCXX.

Kemal'in aşağıdaki tarihsiz iki mektubunun yine İstanbul'da, Habs-hâne-i Umûmî'de bulunduğu sırada, 1877 yılının Şubat, veyâ Mart'ında yazıldığını tahmin ediyoruz. İlkinin üzerindeki "habs-hâne" kaydi de bu fikri kuvvetlendirir. Esâsen muhteviyâtca mühim olmayan bu mektupların ehemmiyeti, Kemal'in Teodor Kasab ile münâsebetini ve şakacı mizâcını aydınlattığından dolayıdır.

Bir başkasının el yazısı ile olan bu iki mektup, Kemal'in Türk Tarih Kurumu'ndaki evrâkı arasında mevcuttur (Nu. 684, 679). M. Cemal Kuntay yazının Teodor Kasab'ın oğlu Aleko'ya âit olduğunu, bunlardan ilkinin Magosa'dan gönderildiğini kaydetmiştir (*Namık Kemal*, c. II., Kısım - I., s. 534, c. I., s. 593).

219. Teodor Kasab'a

Şubat - Mart, 1877

Koca Gazeteci,

Mektup almadıktan başka *Hayâl*'i de göremiyoruz. Biz, dünya cehennemine atıldıksa, gerçekten ölmedik. Sarpisti.. Havâdis isterim hâ, sonra kıyâmetleri koparırım.

Kemal

220. Teodor Kasab'a

Şubat - Mart, 1877

Kasab Paşa,

Sen, âdeta hezeyân ediyorsun! Kemal'e, onbeş günde bir mektup yazamayacak kadar da mı meşgûlsun!!!!!

Kemal

V

MİDİLLİ MEKTUPLARI — I.

(Temmuz, 1877 — 27 Aralık, 1879)

Magosa'dan döndükten sonra bir ara Münif Efendi'nin yerine Tahran Sefâreti'ne ta'yin edileceği rivâyet olunan Kemal'in[1], tevkîfinden sonra, gazetelerde, sorguya çekileceği i'lân edilmiş, fakat bu husus sükûtla geçiştirilmiştir. *Cerîde-i Havâdis*'te bir başka gazeteden naklen, "... Bir müddettenberi Bâb-i Zabtiyye'de mevkuf bulunan Kemal Bey'in Salı günü bâ irâde-i seniyye sebîlli tahliye olunmuştur. Bu zât üç mâh Girid ve Sakız adalarından tercih eylediğ adada ikâmet ile, zâbıtanın taht-ı nazarında bulunmayacaktır. Bu müddet zarfında Şûrâ-yi Devlet âzâlığı sıfatını hâiz olarak maaşını ahzeyleyecek ve Bâb-i 'Âlî ileride bir münâsib hizmette istihdâm edecektir. Mîr-i müşârü'nileyh Sakız'ı tercih eylemiştir". "Mukaddemce sebîlli tahliye kılınmış olan saâdetlû Kemal Bey Efendi Hazretleri, dün *Avusturya* posta vapuru ile bir müddet ikâmet eylemek üzre Sakız'a azîmet eylemiştir. Mîr-i müşârü'nileyhe 15,000 harc-i râh ve 5000 kuruş ihsân-ı seniyye buyurulmuştur" haberlerine rastlayoruz[2]. Yalnız Kemal, bundan sonraki bir mektubundan da anlaşılacağı üzre, Sakız'da değil, Midilli'de ikâmete mecbur edilmiştir. 1877 yılının 12 Şubat'ında tevkif edildiğine, muhâkemesi 10 Temmuz'da neticelendiğine göre, beş buçuk ay kadar mevkuf kalmıştır. Bu müddetin uzatılmasına sebep, biraz da, Kemal'in Midilli'yi tercihidir; bu mes'ele hakkında, Nâzım Paşa'nın hâtıralarından faydalanarak aşağıya aynen naklettiğimiz bilgiyi edinmiş bulunuyoruz:

"Habshâneye muntazaman devâmım esnâsında nazar-ı dikkatimi celbeden şeylerden biri de Kemal Bey'in o kadar mebzûl olan takdirkâr ve ahbablarından çok az kişinin kendisini ziyârete gelmekte olması idi. Dışarıda iken, serbest ve hür iken, nisbeten tehlikesiz iken etrâfını bir hâle gibi kuşatanlar, Kemal Bey habshâneye girdikten, tehlikeli olduktan sonra semtine bile uğramıyorlardı. Bu hâl karşısında ben artık Kemal Bey'i sabah - akşam ziyârete başladım.

"Gene bir sabah habshâneye uğradığım zaman Kemal Bey'i fevka'l-'âde münşerih buldum. Daha selâm-sabah deyip, hâl-hatır sormadan Kemal Bey bana, 'Hele şöyle otur bakalım, yeni havâdis var, dinle!' dedi. Büyük bir merak içinde hemen karşısına oturdum. O, alaycı, şakacı bir tavr ile, 'Ammâ, iyi dinliyor musun, kulaklarını iyi açtın mı, dehşetli bir havâdis!'. 'Dinliyorum!' dedim; 'Anlatın, tekmil kulak kesildim'. Kemal Bey, geceliğinin önünü kavuşturup ciddî bir vaz'iyyet aldı

[1] *Sabah* gazetesi, 21 Muharrem, 1294/5 Şubat, 1877.

[2] *Cerîde-i Havâdis*, nu. 3451, 3445, 2 ve 9 Receb, 1294 13 ve 20 Temmuz, 1877. Cuma gününe rastlayan 20 Temmuz tarihli *Cerîde-i Havâdis*'te dün hareket ettiği kaydolunduğuna göre, Midilliy'e hareketi 19 Temmuz, 1877 Perşenbe'ye rastlar.

"Dün akşam sen gittikten sonra, Zabtiyye Nâzırı Müşir Hamdî Paşa geldi."

"Zabtiyye Nâzırı mı geldi; buraya mı ?"

"Evet, ne zannettin ya? Bi'zzat Zabtiyye Nâzırı Hazretleri burayı teşrîf ettiler ve ben huzurlarında, ber-mu'tad böyle gecelik entarisi ile bulundum."

Meraktan ölüyordum ;

"Pekiyi, sonra ?". Kemal Bey güldü

"Sonrası" dedi, "Müşîr Paşa Hazretleri karşımda kemâl-i ciddiyyet ile vaz'iyyet-i askeriyye alarak, bana hitâben, 'Efendi, kabahatiniz afvolundu. Size 5000 kuruş aylık tahsis edildi. Şûrâ-yi Devlet âzâlığında terâküm eden maaşlarınız verilecek. Girid cezîresinde ikâmet edeceksiniz. Anlaşıldı ya!.. ' dedi. Selâm verdi. Soldan geri döndü. Tam kapıdan dışarı çıkarken, bu sefer ben, 'Paşa Hazretleri, Girid'de, oğlumu okutacak mektep bulunmaz; Midilli'de ikâmetime müsâade istihsâl olunur ise memnun kalırım ' dedim. Zabtiyye Nâzırı, olduğu yerde başını şöyle bir arkaya çevirerek, 'Bakalım, bakalım, düşünürüz!' cevâbını vermeğe tenezzül buyurdular ve çıkıp gittiler[3]..."

Bu hâdiseden, Hamdî Paşa'nın ziyâretinden sonra Kemal, Girid'de değil, Midilli'de ikâmeti tercihi yüzünden bir müddet daha mevkuf kalmış, nihâyet isteği yerine getirilmiştir. İstanbul'dan hareketi 19 Temmuz, 1877 (8 Receb, 1294) Perşenbe gününe rastlar. Onu geçirenlerden Nâzım Paşa, hâtırâtında, bu hâdise hakkında şunları kaydediyor

"Kemal Bey'i Habshâne-i Umûmî'den alarak, arkamızda polis me'murları ile zâbıta Müdürü olduğu hâlde Bâb-ı 'Âlî önünden geçerek Sirkeci İskelesi'ne gidişimiz hiç aklımdan çıkmaz. Kemal Bey hiç neş'esi i kaybetmemişti. Bâb-ı'Âlî'nin önünden geçerken şöyle bir baktı, gülümsedi. Bâb-ı'Âlî yokuşundan konuşarak indik. Zâbıta Müdürü, arkamızda, ne konuştuklarımızı anlamak ister gibi idi.

"Nihâyet Sirkeci İskelesi'ne geldik. Oradan Bâb-ı 'Âlî Yokuşu görünüyor idi. Kemal Bey şöyle bir arkasına dönüp yokuşu süzdü 'Haydi, artık binelim' dedi. Kemal Bey, ben, Zabtiyye Müdürü ve bir-iki polis me'muru büyükçe bir sandala bindik. Sandal, Midilli'ye gidecek olan vapura yanaşıp da, vapurun salonundan içeri girince fikrim alt-üst oldu. Vapurda Kemal Bey'in akrabâ ve ahibbâsından hiç kimse yoktu; kamarada bir İzmir yolcusu vardı. İşte o kadar..

"İçim yanıyordu. Kemal Bey de müteessir, hüzünlü görünüyordu. Vapur harekete hazırlandığı sırada dayanamadım. Gözlerim dolu dolu: 'Hazret! ' dedim, 'dünyanın, insanların senden öğrendiğim garâib-i ahvâlini gene sana söyleyecek kadar mecnun değilim: fakat şu hâlin garibliği beni edebsiz etse yeri değil mi? Hani, nerede şâkird-i irfânınız olan falanlar, hani şerîk-i mesâ'iniz ve meftûn-i kemâliniz olan falanlar? Hani, nerede bundan altı ay evvel Ziya Paşa'nın evine gitmek üzre Filip'in gazinosunda birleştiğimiz akşam şu mübârek ellerini başlarına götürmekten yorulanlar? Fedâkâr-ı ictihâdınız olanlar?'. Kemal Bey düşünceli idi; şöyle bir İstanbul'a baktı. 'Nâzım!' dedi, 'dünyaya, insanlara âit feci' tecrübelerimin en dil-sûz, fakat en son nümûnesi bu olsun. Felek yâr olur ise her hisâbı görürüz' "[4].

---

[3] *Bir Devrin Tarihi*, Tefrika - 13, *Cumhuriyet* gazetesi, 4 Şubat, 1932.

[4] *Ayn. yer*, Tefrika - 14, 5 Şubat, 1932.

İşte Kemal, kendisini kimsenin geçirmeğe cesâret gösteremediği bir şekilde böylece uzaklaştırılmış, Magosa'dan İstanbul'a gelişinden bir yıl kadar sonra Midilli'de ikâmete mecbur edilmiştir.

Kemal, kızına gönderdiği aşağıdaki mektuplarından ilkini Midilli'ye gider gitmez yazmıştır. Onu üzmemek için bulunduğu yerin güzelliğinden bahsetmekte ve zâhiren neş'eli görünmeğe çalışmaktadır. İkinci mektubun ise, bundan az sonra Midilli'ye gittiği ilk günlerde yazıldığı, ifâdesinden anlaşılıyor. Her ikisi de, Kemal'in, çocuk ruhûnu anlayan bir baba sıfatı ile duygu ve düşünceleri i aksettirdiğinden kayde değer; tarihsiz olmakla berâber, Midilli'ye gittiği ilk günlerde yazıldığını gözönüne alarak, 1877 Temmuz'unda kaleme alındığını tahmin ediyoruz. Asılları kendi el yazısı ile, Türk Tarih Kurumu'ndaki evrâkı arasındadır (Nu. 499, 500). İlki, M. Cemal Kuntay tarafından da neşredilmiştir (*Namık Kemal*, c. II., Ksm. II., s. 266).

221. Feride Hanım'a

Temmuz, 1877

İki Gözüm Ferideci'ğim.

Selâmetle Midilli'ye vâsıl olduk. Aman, görsen nekadar güzel yer.. Seni düşünmesem, hiç buradan ayrılmasını istemeyeceğim; zâten habs-hânede hayliden hayli dolmuştum. Burada âdetâ şişman olacağım. İnşâ'llâh sen de merâklara, kederlere düşmezsin; vücûdun yerinde durur da, 'an-karîb iki şişman biribirimize kavuşuruz. Bâkî gözlerini öperim kızım.

Kemal

222. Feride Hanım'a

Temmuz, 1877

Hanımı Kızım,

Mektubunu aldım, fakat almasam da zararı yok idi; çünki buraya geldim geleli Magosa'da bulunduğum zamanlar âdet ettiğin gibi, iki gecede bir kerre ru'yâma giriyorsun; hâlbuki habs-hânede altı ay durdum ki, bir dakîkacık olsun seni ru'yâda göremedik. Bilmem gündüzleri İstanbul'da, geceleri başka memleketlerde mi geziyorsun? Dün akşam, "Feride, gālibâ ru'yâma giriyorsun, yarın akşam yanımda bulunur musun?" dedim; "Bulunurum, görürsün!" diye cevap ver-

din. İşte şimdi ayrı bir kâğıda tarih koyuyorum; bu gece ru'yâda ne görürsem, gelecek posta ile haberini alırsın.

Pek ziyâde rahattayım. Geldim geleli rengime bir kırmızılık da gelmeğe başladı; fakat ru'yâm doğru ise, sen zayıflıyorsun. Benim için zayıflıyorsan inad ederim, ben de senin için, senden ziyâde zayıflarım. Sonra şişman olmadığına pişmân olursun.

Bâkî.. İnsanın kolları buradan İstanbul'a kadar yetişmez ki kucaklayayım da gözlerini öpeyim, iki gözüm kızım.

KEMAL

CCXXIII. — CCXXIV.

Aşağıdaki mektup, Kemal'in Midilli'ye gitmesinden onbeş gün kadar sonra yazılmıştır. *Hayâl* gazetesi sâhibi Teodor Kasab, bu esnâda mevkuf bunlmaktadır. Mahkeme-i Cezâ'da muhâkemesi alenen icrâ olunmuş, üç sene habse mahkûm olmuş, bu karar üzerine İstînâf mahkemesine mürâcaat etmiştir [1]. Mektup muhteviyâtından Alî Bey'in, *Basîret* gazetesinde Teodor Kasab'ı müdâfa'a yollu neşriyâtta bulunduğu, fakat Kemal'in muhâkeme sonunda müsbet bir neticeye varılacağını ummadığı anlaşılıyor. Sürîye Valiliği ile İstanbul'dan uzaklaştırılan Ziya Paşa da Teodor Kasab'a bir mektup yazmış, bunu doğrudan doğruya gönderme imkânını bulamadığından Kemal'e yollamış, o da aşağıdaki mektubuna eklemiştir. Son satırlardan, Kemal'in uşağı Melik'in de — ki saflığı ile meşhurdur—, Midilli'de bulunduğunu öğreniyoruz.

Mektubun aslı başkasının el yazısı ile, Kemal'in Türk Tarih Kurumu'ndaki evrâkı arasındadır (Nu. 678). Şimdiye kadar hiçbir yerde basılmamış, yalnız Melik'ten bahseden son cümlesi, Midhat Cemal Kuntay tarafından bir münâsebetle nakledilmiştir (*Namık Kemal Hakkında Ufak Notlar*, *Cumhuriyet* gazetesi, 21 Birincikânun, 1940).

Yine Teodor Kasab'a yazılan ikinci mektuptan, İstînâf-i Cünha mahkemesinin üç senelik mahkûmiyyet karârını tasdik ettiği anlaşılıyor. Kemal bu münâsebetle Teodor Kasab'la alay ediyor ve böyle bir neticeyi hayretle karşılamadığını bildiriyor. Tarihsiz olan bu mektup bir başkasının el yazısıyle, Kemal'in Türk Tarih Kurumu'ndaki mektupları arasındadır (Nu. 680). Bir evvelki mektubun içindekilere dayanarak bunun da 1877'de, muhtemelen Ağustos'ta Midilli'den gönderildiğini tahmin ediyoruz.

[1] *Cerîde-i Havâdis*, nu. 3355, 3365, 3419, 16 ve 28 Rebî' 1., 1294 31 Mart, 12 Nisan, 1877; 2 Cemâdâ 11., 1294/14 Haziran, 1877.

223. Teodor Kasab'a

4. VIII. 1877

Kasab Efendi'ye,

Mufassal mektubunu aldım. Ziya Paşa'dan da senin nâmına olarak bir mektup almış idim; leffen gönderdim. Dâvâdan Toros[2] da tafsîlât vermiş. Sen hareketinde haklısın; çünki *Basîret* nüshası berâet-i zimmetine gökten berât indirsen yine mahkûm olacak imişsin. Mahkemenin hak aramak niyeti ola idi, sen, isrârın üzrerine, haydi yerine git, biz bu gün karar vermeyeceğiz demeğe de muktedir idi. Mahkemenin, Kasab istedi de, ânın için hükmettik demesi, bir kâtilin, maktûl yalvardı da onun için öldürdüm sözü ile i'tizâr etmesine benzer; ma'mâfih sabredip de *Basîret* nüshasını da getirmiş olsa idin, mahkemeyi bir belâya daha uğratır idin; bir kat daha rezil ederdin. Her ne ise, hoşa gidecek eğlencelerden de değil! Akiyadis'in haberine inanamam. Doğru olduğunu bilsem, Temyîz'e de bir kerre mürâcaat et derdim. Her hâlde nereye mürâcaat etsen yine bu neticeye varacak. Bâri deniz hamamına iyice devam et de, vücûdün rahat etsin. Bâkî ne diyeyim.

23 Temmuz, 93

Kemal

Melik buradadır. Ziya Paşa'nın mektubunu getirdi. Ellerini öpüyor. Habshâne'ye gelemediğimi vefâsızlıktan zannetmesin diyor (Midilli'de olan pezevenk, Habshâne'ye gelemez ya..).

224. Teodor Kasab'a

Ağustos, 1877

İstînâf-ı Cünha üç senelik mahkûmiyyet i'lâmını tasdik etmiş; bu âtıfet-i celîleden dolayı, nekadar memnûn olduğunu düşünüyorum. Bayağı seni tebrik edeceğim geliyor; fakat mahkemenin hâline kızı-

[2] Toros Saraçyan, Kemal'in Midilli'ye sürülmesinden önce mevkûfluğu dolayısıyle avukatıdır; *Vakit* gazetesinin Kemal'in muhâkemesi hakkında neşriyatına cevapları için bk., M. Cemal Kuntay, *Namık Kemal*, c. II., Ksm. II., s. 262 v.d.

yorum. Ne demek o mübârek, o mukaddes Karagöz'ün eli, ayağı zincirler içinde bulunsun da, Karagöz'ü zincire koymak şecâatini irtikâp eden Kasab, Habshâne-i Umûmî'nin bir köşesinde otursun; hem de o köşe, mer'iyyü'l-hâtır köşesi olsun!?. Cezâ bu kadar hafif tutulur ise, cemiyet perişân olur. O mübârek, o mukaddes Karagöz'ün ellerindeki, ayaklarındaki zinciri bir yere toplamamlı idi; yukarıdan aşağı vücûdüne sarmalı idi; ucunu boynuna dolamalı idi. Çengelinden tutup, sürükleye sürükleye, menhus vücûdünü Sultan Ahmed'deki ağacın altına götürmeli idi; asmalı idi ki, hak yerini bulsun! Anladın mı, Karagöz'ü mashara etmenin şe'âmetini? Milletin altıyüz yıllık Hayâl'ini ber-bâd ettin. Yine bereket versin ki mahkemelerimizin merhameti sâyesinde kurtuldun; bununla berâber seni severim amma, o kadar merhametli mahkemelerin tarafdârı değilim. Merhametten maraz hâsıl olur. Bâkî ne diyeyim? Gündüzleri biraz sabunlu süt, geceleri bir horultu lezzetlerine nâil olabilirsen, teşekkür et! Mektuplarını Rif'at Bey'e ver. Alî Bey'e bir adres gönderdim. Gevezelik yazar isen, o taraftan gelmesi daha münâsip olur.

CCXXV.

Kemal'in aşağıdaki mektubunun kime yazıldığı kaydedilmiyor; içindekilere dayanarak Rif'at Bey'e gönderildiğini tahmin ediyoruz. Adı geçen Alî Nazmî, Harbîye Mektebi talebesinden ve Kemal'in tilmizlerindendir. Dolabında, "Hilâfet-i İslâmîye'nin Âl-i Osman'dan nez'i ile masdar-ı hakkîsine ircâ', yâni Emîr-i Mekke-i Mükerreme esbak Şerîf 'Abdü'l-Muttalib Efendi'ye bî'at olunması gibi bir fikr-i acîb ve nâ-sezâyı hâvî bir varaka zuhur etmesi, sarayca telâş-ı azîmi dâvet eyleyerek, bu varakanın sâhibi mektep talebesinden olan bâzı rüfekâsı ile berâber taht-ı istintâka" alınmıştır. Kemal mektubunda bu münâsebetle Alî Nazmî'nin şehid edilmesi ile alâkadâr oluyor[1].

[1] Mahmud Celâleddin Paşa, *Mir'ât-i Hakikat*, c. 1., İst., Matbaa-i Osmâniye, 1326, s. 267. Rodos'taki ma'sumlar ifâdesi ile, Alî Nazmî hâdisesinden dolayı nefyedilen Harbîye talebelerinden başka, Talebe-i ulûm'u da kasdetmiş olabilir. 16 Rebi' 11., 1293 (11 Mayıs, 1876)'daki ve 'Abdü'l-'Azîz'in hal'ine yol açan Talebe-i ulûm isyânından sonra, Ardahan'ın Ruslar'ın eline geçmesi üzerine, 1877 Mayıs'ında aynı cemiyetin isyanına şâhid oluyoruz: Harbin i'lânından yirmi gün kadar sonra Ardahan'ın zabtı İstanbul'da heyecan uyandırmış, bu bozgun, askerî idâresizlikten ileri geldiği düşünülerek Meclis-i Meb'ûsan'da âzâlar "Ardahan elden gitti, Serasker Redif Paşa'ya emniyetimiz yoktur; vükelâ mes'uldur!,, diye bağırışmışlar, bu meâlde bir mazbata tertip ederek Bâb-ı 'Âlî'ye göndermişlerdir. Meb'ûsların bu karârı, İstanbul halkını büsbütün ayaklandırmış, Talebe-i ulûm'dan bir cemiyet, Ayasofya meydanında toplanarak Meclis-i Meb'ûsân dâiresini

Kemal daha Magosa'da iken Ziya Paşa'nın *Harâbât* adlı antolojisinin birinci cildi hakkında *Tahrîb-i Harâbât* isminini verdiği bir muâhaze yazmıştı; bâzı yazma nüshaları o zaman elden ele dolaşıyordu. Bunu gerek Magosa'dan yazdığı mektuplar, gerek *Cerîde-i Havâdis* sütunlarındaki, "*Tahrîb-i Harâbât* ünvanlı bir eser-i mu'tebere gördüm. Mündericâtı ile istidlâl eylediğime göre, fikrinin *kemâl-i* ulvi müsellem olan üdebâ-yi meşhûreden bir zâtın kaleminden,, çıktığına, hâlen bir büyük zâta verilmek üzre kopya olunduğuna, bu yüzden yazanın istinsâh edemediğine, tab'ının elzem olduğuna dâir[2] satırlardan öğreniyoruz. İşte Kemal aşağıdaki mektubunda bu eserinin tashihine Midilli'ye geldi geleli hâlâ başlayamadığından bahsediyor.

Bu güne kadar hiçbir yerde neşredilmeyen mektubun, Kemal'in el yazısı ile olan nüshası, Türk Tarih Kurumu'ndaki evrâkı arasındadır (Nu. 243). Âile mektupları arasında bulunduğuna ve içindekilere dayanarak Menemenli Rif'at Bey'e yazıldığını tahmin ediyoruz.

225. Menemenli Rif'at Bey'e

4. VIII. 1877

Beğim,

Mektubunuzu aldım; biraz tekellüf azalmış.. Teşekkür ederim; fakat kâğıtlarınızı daha tekellüfsüz isterim. Midhat Paşa'ya mütealllik olan sözler, pek doğru olmamak gerektir. Rüşdî Paşa, Kânî Paşa, Ahmed Vefik Paşa; Serdâr ve Ser-asker'i[3], nasıl muhâkeme edecek bilemem!. Hakîkat gelmiyor..

---

sarmış; "Mülk ve millet mahvoluyor, Serasker Redif Paşa ve Tophâne Müşîri Dâmad Mahmud Paşa azl ve te'dîb olunmak matlûbtur" diye feryad etmişlerdir. Ahmed Vefik Paşa kalabalığı tatlı sözler ile dağıtmış, fakat Redif ve Dâmad Mahmud Paşalar, 'Abdü'l-'Azîz'in hal'ini hazırlayan talebe isyânından dehşete düşmüş, mes'eleyi büyültmüş olduklarından, "Vakt-i harbte şiddet lâzımdır, kânûn ile hareket tehlikelidir,, diye idâre-i 'urfiyye i'lân etmişler, bir Hükûmet-i askeriyye Dîvânı teşkili ile, şüphe edilenlerin evleri basılmış, Dîvân-ı Harb'te üstünkörü istintaktan sonra i'dâma kadar cezâ câiz olmak üzre karar-nâme-i mahsus tanzim etmişlerdir. Meclis-i Meb'ûsân'a mürâcaat etmiş bulunan Talebe-i Ulûm Cemiyeti mensupları, medreseleri basılarak memleketlerine neyf ve içlerinden çekindikleri kimseler de, menfâlarına götürülmek için tahsis edilen vapurlarda boğdurularak denize atılmıştır (Bu isyanlar hakkında daha fazla bilgi edinmek için bk., Ahmed Midhat, *Üss-i İnkılâb*, Kısm-ı evvel, İst., Takvîm-hâne-i Âmire, 1295, s. 207 v. d., 435; Mahmud Celâleddin Paşa, *Mir'ât-i Hakîkat*, c. I., s. 91 v. d.; c. II., s. 76 v.d.). Kemal'in ileriki mektuplarında bu talebelerden *İdâre-i urfiyye kurbanları*, *Rodos'taki ma'sumlar* diye sık sık bahsettiğini ve onlarla haberleştiğini göreceğiz.

[2] Nu. 2295, 5 Muharrem, 1292/II Şubat, 1875.

[3] Serdâr ve Ser-asker'den kasdi 'Abdü'l-Kerîm Nâdir ve Redif Paşalar'dır. Bu hususta daha çok bilgi edinmek için bk., Zeynü'l-Âbidîn Reşid'e 8 Eylûl, 1877 tarihli mektup mukaddimesi (Nu..CCXLVI, s. 56 v.d.).

Alî Nazmî'nin şahâdetine dâir olan bendi gönderirseniz memnûn olurum. Midhat'in, Medrese-i Süleymânîye'si ne olacak; köpekten kuzu mu doğar? Rodos'taki ma'sumların gözlerini öperim. Daha bir münâsip tarîk bulup da, o taraf ile, resmin hâricinde muhâbereye başlayamadım; başlarsam, ilk işim ânlarla haberleşmektir. *Tahrib*'in hâlâ tashihine başlamadım. Geldim geleli, yeni yeni şeyler yazmakla meşgûlüm.. Bâkî uhuvvet beğim..

23 Temmuz, sene 93

KEMAL

CCXXVI.

Kemal, kızı Feride Hanım'a gönderdiği aşağıdaki mektubunda, biraz yerleştikten sonra, onu hava değiştirmek için Midilli'ye çağıracağından, kızının zayıflaması yüzünden duyduğu endîşeden bahsediyor.

Mektubun aslı Kemal'in el yazısı ile ve Türk Tarih Kurumu'ndaki evrâkı arasındadır (Nu. 502).

226. FERİDE HANIM'A

4. VIII. 1877

İki Gözüm Feride'ciğim,

Mektubunu aldım. Nihâyet derecelerde memnun oldum. Ru'yâna girmediğim, zâhir burada yazı ile meşgûl olduğumdandır. O kadar meşgûlüm ki, geceleri bile kimsenin ru'yâsını dolaşmağa vakit bulamıyorum.. Sen zayıflamışsın!. Dur bakayım, bir parçacık yerleşeyim de, tebdîl-i hava gibi, falan gibi birşey düşünürüz.. Bâkî gözlerini öperim..

23 Temmuz, sene 93

KEMAL

CCXXVII.

Kemal, Midilli'ye gittikten onbeş gün kadar sonra yazdığı bu mektubunda, oturduğu evi ve civârını, Midilli limanını, Hıristiyan ve İslâm mahalleleri i, Midilli kal'asını canlandırmaktadır.

Bu mektup, Kemal'in başka mektupları gibi, birçok mes'eleleri aydınlatıcı hususiyet göstermez; edebî gâye ile, bedî'î zevk verme maksadı gözetilerek yazıl-

mıştır. Ebüzziya Tevfik, Kemal'in, "tekellüfât-ı lafziyyeden berî olmak şartı ile bir de nesr-i şâirâne meydana çıkardığını", tiyatro ve hikâyelerindeki bâzı parçalarla, Marmara'yı tasvir eden meşhur makâlesinin ve aşağıdaki mektubunun bu tarzın en güzel örnekleri olduğunu kaydeder [1]. İşte, bu mektup Midilli'ye âit canlı tasvirleri içine almasından, bedî'î kıymetinden dolayı zikre değer.

Önce Ebüzziya tarafından *Nümûne-i Edebiyat-ı Osmâniye*'nin ilk tab'ından başlayarak (S. 482 v.d.), diğer basımlarında da neşredilmiş, bedî'î kıymetinden dolayı Bulgurluzâde Rizâ'nın *Bedâyi'ü'l-İnşâ*'sında [2], Midhat Cemal'in *Nefâis-i Edebiye*'sinde [3], Re'fet Avnî-Süleyman Bahri'nin *Resimli Müntahabât-ı Edebiye* [4] adlı eserinde v.b. edebiyat kitaplarında yer almıştır. Biz esas olarak Türk Tarih Kurumu'ndaki bir başkasının el yazısı ile ve sonunda, "Kemal'in bir zâta yazdığı mektuptan alınmıştır" kaydi bulunan nüshayı (Nu. 731), Ebüzziya basımları ile karşılaştırarak neşrediyoruz.

227. Ebüzziya Tevfik'e

5. VIII. 1877

Oturduğum ev kibirli âşık gönlü gibi, aşağı meyli güç hissolunur bir yokuş üzerinde [5], önü oldukça vâsi' bir meydan, meydanın arkasında [6] bir cadde var; iki tarafına iki sıra zeytun ağacı dikilmiş; o latif renkleri dalgalana dalgalana aşağı doğru aktıkca soldan sağa doğru [7] asılmış bir zümrüt hamâ'îl şekli bağlayor da, insanın nûr-ı nazarını arkasından çekiyor.

Zeytunların daha ötesinde ve biraz daha yüksek bir mahalde üç - beş çınar var.. Herbiri eflâke ser çekmiş.. Hiçbir semeresi olmayan e'âzımın, henüz neşv-ü nemâya başlayan nevreste - gân-ı ifrâna attıkları gec-nigâhlar [8] gibi, o azametli çınarlar da mübârek zeytunları,

---

[1] Ebüzziya Tevfik, *Kemal Bey'in Terceme-i Hâli*, İstanbul - 1326, s. 17.

[2] *Mensur Kısmı*, İstanbul - Sancakyan Matbaası, 1326, s. 131 v.d.

[3] İstanbul - 1329, s. 164 v.d.

[4] İstanbul - Kanaat Matbaası, 1329, s. 44 v.d.

[5] Alî Ekrem Bolayir'in hâtıralarından naklen M. Cemal Kuntay, Kemal'in Midilli'ye gidince Kulaksız-Zâde'nin konağında bir müddet bedâva oturduğunu, Mutasarrıf ta'yin edilince sekiz odalı bir kira evine taşındığını, mektubun bu cümlesiyle bahis mevzû'u kira evini canlandırdığını kaydediyor (*Namık Kemal*, c. 11., Ksm., 11., s. 271 v.d., s. ,277). Alî Ekrem Bolayır hâtıralarında yanılmış olsa gerektir; çünkü Kemal, Midilli'ye gittikten onbeş gün sonra, yâni bu mektubu yazdığı sırada henüz Mutasarrıf ta'yin olunmuş değildir.

[6] Krş., ötesinde

[7] Krş., sağa

[8] Krş., nigâh

bulundukları mevkı'-i i'tilâdan nazar-ı hakâretleri altında ezmeğe çalışır gibi görünür [9]. Çinarların biraz ötesinde Hasan Paşa köşkü var.. Köşk, ufak birşey.. Daha yeni ta'mir olunuyor; ma'mâfih bânîsi olan Hasan Paşa merhûmun şânını tehaccür etmiş bir timsâl ile nazarlarda idâme etmek için yapılmış zannolunur.

Bu Hasan Paşa, 'Abdü'l-Hamîd-i Evvel zamanında Kapudan ve Selîm-i Sâlis zamanında Sadr-i a'zam olan meşhur Cezâyirli Hasan Paşa'dır ki, şimdi köşkü, bir mevki'-i mürtefi'de [10], deryâları ayağının altında titrettiği gibi, kendi de senelerce bulunduğu mertebe-i ulyâ-yi himmet ve hamiyyetten denizlere icrâ-yi hükmetmiş idi. Köşkün bulunduğu mevkı', dünyada bulunmaz bir mevki'.. İki tarafını aşağıdan iki liman kucaklamış; iki cihetine yukarıdan iki dağ kanat germiş.. Hâline bakılsa, nazarda Nedîm'in

Kûh-ü deryā iki cānibten der-âgûş eylemiş
Sanki deryā dāyesī, kûhsâr isē lālāsıdır

hayâlini tasvîr ediyor.

Mahabbetin gamdan, kederden hâlî bir köşesini arayanlar, o mevkı'e gelsin! İnsan akşam üstü gidip de bir tarafına hemen oturduğu gibi [11] nazarına tesâdüf eden temâşâ-yi rûh-perver, gönülde olan âlâmın tehatturuna bile meydan vermiyor. Gûya ki rüzgârında bir hâsiyyet var; nefes ile kalbe girip çıktıkca, bulabildiği ekdârı toplayıp, âlem-i 'ademe sürüyor. Âdem mevkı'in nezâretine, latâfetine, şekline, hey'etine bakıyor da, Kudret'ten, zevk-ı rûhânî âlemlerine böyle bir taht yaratılmış diyeceği geliyor. Köşkün önü, Boğaziçi'nden biraz vâsi' bir deniz, daha ötesi Anadolu dağlarıdır; amma sevimli - korkunç dağlar; hudûd-i vatandan bir cihete kemâl-i azamet ile kurulmuş... Nazar-i temâşâya bile, "Beni parça parça etmedikce bundan ileri geçilmez" diyor da, yetiştirdiği kahramanlara bu sûretle bir müşâbehet gösteriyor.

Oturduğum odadan nazar, sağa imâle olununca Midilli limanı görünür. Denizden karaya doğru beyzî'ye mâil bir şekilde girmiş. Magosa ile varoş bir insan şeklinde tasvîr olunsa, iç liman o çehrede nasıl bir ağız gibi görünür ise, Midilli de bir insan çehresi addolunsa bu liman ağız değil, o çehrede burun zannolunur.

[9] Krş., görünüyor.
[10] Krş., mürtefi'den
[11] Krş., bir tarafına oturduğu gibi

Rüzgâr sertce olduğu zaman bu liman, tabî'î her liman gibi, dalgalar içinde kalıyor; zelzeleye uğramış[12] bir kayalığa benziyor; fakat ruzgâr kesilince limanın bâzı yerleri hafif hafif, bayağı çİn-i cebîn kadar ince dalgalar ile oynuyor. Bâzı yerleri bütün bütün sırf[13], berrak bir hâle geliyor[14].

Midilli'nin en ma'mûr mahallesi, dediğim Hıristiyan mahallesidir; Herifler memleketin[15] en güzel cihetini tutmuşlar. İçlerine karışan Firenkler o güzel yerlerin güzellerinden güzelini ele geçirmişler. Mülkün bir ufacık nümûnesi de, orada teşekkül etmiş duruyor. Liman'ın her tarafını ufacık bir dağ ihâta etmiş.. Öyle bir dağ ki mütevâzi' bir sâhib-kemal meşrebi gibi[16] te'âlîye meylini hissettirmemeğe çalışır gibi, hafif hafif yükseliyor. Liman'ın vasatına kadar Midilli şehri imtidât ettiği gibi, nısfından öteye bir-ikisi deniz kenârında ve birkaçı da dağ üzerinde biribirine sekizer - onar dakika mesâfeli güzel güzel köyler var.. Köylerin araları nefîs bahçeler, a'lâ köşkler ile tezyîn olunmuş.. Ebniyenin hepsi beyaz boyalı olduğundan uzaktan kârgir gibi görünüyor[17]. O kadarcık ufak bir mevkı'de bu kadar kesretli esbâb-ı ma'muriyyet, Midilli'yi, Boğaziçi'ne tercih eder ise[18] şâyestedir. Bayağı tûfân-i havâdis, Avrupa'dan ufacık bir kıt'a koparmış da, sürükleye sürükleye buraya getirmiş diyeceğim geliyor.

İkâmet-gâhımın sol tarafından bir-iki dıvardan başka birşey görünmüyorsa da, o dıvarların arkasında bir hayli nazar-fırîb olacak mehâsin-i tabî'îye ve sınâ'îye mevcuttur. Bu mehâsinin birincisi kal'adır ki, taht-ı hukûmet gibi, şehrin en yüksek bir mevkı'ine kurulmuş o dehşetli nümâyişi ile denizleri, karaları tehdit ediyor. Magosa kal'asının nısfından büyücek ve ânın birkaç misli kadar haraptır. Sekiz-on sene evvel vukû' bulan bir şiddetli zelzeleden yıkılmış[19], içinde kırkelli hâne ancak kalmış, ânlarda da İslâm'ın fukarâ takımı oturuyor.

[12] Krş., tutulmuş

[13] Krş., sâf

[14] Krş., müteâkip şu cümle yazma nüshada yoktur Umûmî manzarası bi't-tesâdüf ötesine berisine irili-ufaklı endam aynaları atılmış bir vâsi' çemenzâra benziyor.

[15] Krş., memleketin

[16] Krş., meşrebi misillû

[17] Krş., görünür.

[18] Krş., tercih ettirirse

[19] Ebüzziya tarafından kaydedilen "1283 Şevval'inde vukû' bulmuştu." notu, *Nümûne-i Edebiyat-ı Osmânîye*'nin birinci basımında yoktur.

Memleketi görmek için en büyük nokta-i nazar kal'adır. Kal'adan şarka teveccüh olunur ise, yukarıda ta'rîf ettiğim Anadolu dağları, cenûba bakılır ise yine bâlâda yazdığım Liman görünür; şimâle bakılır ise pîş-i nazara bir dağ tesâdüf eder ki, vaz'iyyeti güzel ise de, Liman'ın üstüne müşrif olan dağ gibi ma'mûr ve müzeyyen değildir. Dağların biri tavus gibi zînetli, biri koyun gibi güzel..

Gelelim kal'anın[20] cenup cihetine: Burası İslâm mahallesidir. Bîçâre milletin hâli gibi dâimâ yukarıdan aşağı mâil olarak hadd-i intihâsına ittisâl eyliyor. Hıristiyan mahallesi kadar ma'mûr değil ise de, Kıbris kadar harap da değil.. Hüsn-i tabî'at ile yapılmış nefîs kahve-hâneler de var. Mahallesinin bir tarafına diğer bir liman girmiş ki, şekli, büyüklüğü ötekinin aynıdır. Sanki Sâni'-i Kudret birini yarattıktan sonra beğenmiş de, bir de nazîrini vucûde getirmiş! Sanki mâder-i vatan, o güzel yavrusunun tek olmasına kanâat edememiş de, tev'em doğurmuş. Sanki birinin aks-i latâfeti karşısında bir timsâl-i mücessemini peydâ eylemiş; biribirine o kadar yakın sokulmuştur ki, aralarına bir hâil tesâdüf etmiş iki âşık-ı üftâde, girye-i hazîn ile biribirine sarılmağa çalışır kıyâs olunsa be-câdır. Bu limanın ötesinde bir diğer liman daha var; fakat hayâl-meyâl görünür.. Gûyâ ki berikilerin hüsn-ü latâfetinden utanmış da kendini nazarlardan saklamağa çalışıyor

25 Receb, sene 94[21]

KEMAL

[20] Krş., kal'asının

[21] Yazma nüshanın sonunda tarih yoktur.

CCXXVIII.

Aşağıdaki mektup Veys Paşazâde Zeynü'l-Âbidîn Reşid'e gönderilmiştir. Muhâtabı, Kemal'den bir Paşa'ya verilmek üzre tavsıye mektubu istemiştir. Mektupta bunun ve İstanbul ile muhâbere vâsıtaları üzerinde duruluyor.

Zeynü'l-Âbidîn Reşid 18 Şubat, 1876 (22 Muharrem, 1293)'da İşkodra Mektubculuğu'na ta'yin edilmiş, bir müddet de eski Mâliye Nâzırları'ndan Yûsûf Paşa'nın maiyyetinde Erzurum, Van vilâyetlerinde vazife görmüştür. Yûsuf Ziya Paşa'nın İstanbul'a avdeti istenilince, Zeynü'l-Âbidin Reşid'e, son iş'âra kadar Tırabzon'da kalması bildirilmiş ise de, o, çalışmadan maaş almağı doğru bulmadığından, isti'fâ ederek İstanbul'a dönmüştür[1]. 12 Temmuz, 1877 tarihli *Cerîde-i Havâdis'te* Karadağ'ın tepelenmesi münâsebetiyle,

[1] İbnü'l-Emîn Mahmud K. İnal, *Son Asır Türk Şâirleri.*, c. VIII., s. 1446.

Hayr-hvâhân-î vatan etsin du'âtar ömrüne
Pâdişâhım himmetinlê fetholundû Kâradağ

beytini içine alan bir kasîde de neşreden Z. Reşid'in imzâsı yanında sâbık İskodra Mektubcusu ifâdesine rastlarız [2]. İşte bu ma'zûllüğü yüzünden, Kemal'den bir Paşa'ya verilmek üzre tavsiye taleb etmiştir. Adı kaydedilmemekle berâber, tavsiyesi istenilen zâtın, Cevdet Paşa olduğu kuvvetle muhtemeldir; çünki bu sırada Ahmed Cevdet Paşa, Dâhiliyye Nâzırı bulunuyordu [3].

Kemal, Magosa'da iken de Cevdet Paşa'nın eserleri ile alâkadâr olmuş, birtakım münâkaşalara yol açan *matbû'ü'l-endâm* terkîbi'nin tenkid edildiği *Kavâ'id-Osmânîye* adlı eserini getirtmiş, Ebüzziya'ya gönderdiği mektubunda da, *Mâhiyyât-i Ulûm* isimli bir eser yazdıkları takdirde, Cevdet Paşa'nın tenkidlerinden çekindiğini anlatmıştır [4]. Çevdet Paşa'dan çekinen, bilmediğimiz sebeplerden dolayı onun hakkında ahlâksız, mürtekip sıfatlarını kullanan, şahsına husûmeti yüzünden ondan nefret eden Kemal, Magosa'da iken, ora Mutasarrıfı Veys Paşa'dan gördüğü himâyeyi de her hâlde hatırlayarak, istemese de bu tavsiye mektubunu yazmıştır.

Mektubun ilk ve son cümlelerinden Kemal'in, âilesine ve ahbablarına yolladığı mektupların Nef'î vâsıtasıyle verildiği, muhâberenin muntazam te'mîn edilemediği anlaşılıyor. Kemal'in Magosa mektuplarında da Nef'î Efendi'den bahsedilir; o sırada onun yazdığı bir piyesi de tashih etmişti [5]. İstanbul'a döndükten sonra, Şûrâ-yi Devlet âzâlığı esnâsında yanında çalışan bu Nef'î Efendi'ye, yazılarını dikte ettiği de malûmdur [6]. İstanbul mektuplarının yerlerine geç gitmesinin bir sebebi de uşağı Melik'in bu işi iyi idâre edememesi olduğu anlaşılıyor.

Bu mektup, Kemal'in Midilli'ye gittiği ilk aylarda hangi vâsıtalardan faydalanarak haberleştiğini, bilhassa Cevdet Paşa hakkında düşüncelerini aksettirdiğinden mühimdir.

Zeynü'l-Âbidîn Reşid tarafından neşredilmiştir (*Edebiyat Kumkuması*, Haleb Vilâyeti Matbaası, 1326, s. 27 v.d.).

228. Zeynü'l-Âbidîn Reşid'e

11 Ağustos, 1877

Birâder,

Tarihsiz bir mektubunu daha aldım. Nef'î'nin mektup getirmekte olan betâetinden şikâyet ediyorsun. O bîçârenin kabahati yok..

---

[2] Nu. 3444, I Receb, 1294 12 Temmuz, 1877.

[3] Cevdet Paşa 1294 Muharrem (1877, Ocak-Şubat)'inde Dâhilîye Nâzırlığı'na ta'yin edilmiştir (Süreyyâ Bey, *Sicill-i Osmânî*, c. 11., İst., Matbaa-i Âmire, 1311, s. 90).

[4] Bk., bu kitabımızın birinci cildindeki 164 numaralı mektup ve önsöz'ü (S. 413 v.d.).

[5] Bk., *ayn. esr.*, mektup, nu. 135 ve önsöz'ü (S. 348 v.d.).

[6] Nâzım Paşa, *Bir Devrin Tarihi*, *Cumhuriyet* gazetesi, nu. 2780, 31 Ocak, 1932.

Bizim evin mektupları da altı gün sonra gitmiş.. Her ne ise.. Şimdi Melik geliyor; sebebini ândan anlarsın; yânî kabahat kendisinde olduğunu kendisi de i'tirâf eder.

Bir nev-zemîn gazel istiyorsun; hâlbuki posta hemen kalkıyor; ne vakit şiir söylenir ? Amma, ne ile meşgûl idin diyeceksin. Sizin Paşa mektubu ile meşgûl idim. Bir kâğıt istemişsin ki, ömrümde muhâtap etmek hatırıma gelmezdi. Minnet falan yolunda söylemiyorum. Hudâ bilir, dünyada senden başka her kim istese yazmazdım; çünki herifin ahlâksızlığından başka mürtekibliği, sonraları şahsıma husûmeti beni bütün bütün kendinden tenfîr etmiş idi. İşte tavsiyeyi yazdık; hem de parlak yazdık, amma hakkında muzir olur mu olmaz mı bilemem. Zannederim ki kâğıdın edâsından korkar; biraz da kibri okşanır; hakkında gerçekten bir fâide hâsıl eder. Anıma bin yıllık, veyâ ta'bir-i sahîhi ile aklım başıma geldiği zamandanberi fikrimdir. Bâb..... hâlini keşfetmek, timarhânedeki yadigârların ne yapacağını bulup da, âna hizmet etmeğe çalışmak kabîlindendir. Herifin kibri okşanacağına kırılır da bir münâsebetsiz muâmele eder ise, orasına karışmam.

Kardeşim, sen bir başka yer göster de, mektuplarımı âna göndereyim; yâhut ister isen *Osmanlı* postası'na ve o vâsıta ile şehir postasına tevdi' edeyim. Magosa'da her posta, herkesten evvel senin kâğıdını alır, sana kâğıt yazarken, Midilli gibi o cehennemin cenneti olan bir yerde, senin kâğıdını bir hafta sonra aldığıma, sana bir hafta sonra kâğıt yazabildiğime gerçekten teessüf ediyorum.

Fî I Şa'bân, 94

Kardeşin,

KEMAL

CCXXIX.

Kemal'in bundan önceki 11 Ağustos, 1877 tarihli mektubunda, bir paşaya, istemeyerek yazdığından, hem okşayıcı, hem sert ifâde kullandığından bahsettiği tavsiyenin aşağıdaki mektubu olduğu çok muhtemeldir. Seci'li, san'atlı ifâde ile yazılan bu mektupta, Zeynü'l-Âbidîn Reşid'in olgunluğundan, bilgisinden, bir yerin mektubculuğuna ta'yin edilmek husûsundaki arzusundan bahsediyor. Kemal'in Cevdet Paşa üzerinde menfî te'sir uyandıracağından korktuğu, her hâlde mektubunun son cümleleridir. Başlardaki mültefit ifâde bu kısımda sertleşmiştir; bu gibi liyâkatli gençlerin kendinden aşağı kimselerin mevki'ce altında tutulmaması, arzusu yerine getirildiği takdirde emsâli gençlerin de böyle yerinde bir himâye

karşısında minnet duyacağı üzerinde duruyor. Böylece, liyâkatsiz kimselerin himâye edildiğini de işâret etmiştir. Bir evvelki mektupta, "Zannederim ki kâğıdın edâsından korkar" diye çekindiği, mektubun bu son kısımları olsa gerektir.

Bu mektup tarihsiz olmakla berâber, bundan önce neşrettiğimiz mektupla aynı sırada, 1877 Ağustos'unun onbirinde, veyâ bu tarihten birkaç gün önce yazılmış olabilir. Cevdet Paşa mektubun yazıldığı zamandan üç ay kadar sonra, 1877 Kasım'ında Dâhiliye Nâzırlığı'ndan Evkâf Nâzırlığı'na getirilmiştir[1].

Mektup, Zeynü'l-Âbidîn Reşid tarafından, "Zeynü'l Âbidîn Reşid Bey için Kemal Bey'in Cevdet Paşa'ya gönderdiği pür-tumturâk-ı hoş-edâ bir kıt'a tavsiye-nâmesi" başlığının ilâves ile neşredilmiştir (*Edebiyat Kumkuması*, s. 10 v.d.).

229. Ahmed Cevdet Paşa'ya

Ağustos, 1877

Taraf-ı sâmî-i nezâret-penâhîlerine olan intisâb ve 'ubûdiyyet-i kemterânem, nefs-i âcizânem için isti'tâfe cür'et-bahş olacak derecede olmadığı hâlde, mukaddim-i arîza kullarının, nazar-gâh-i takdîr-i müşîrânelerine arzına cesâret ediyorum; çünki tâlîsi mukaddeminden akdem ve sugrâsı kübrâsından a'zam birçok delâ'il-i müteselsile ile netâyic-i ef'âl ve âmâl-i devletlerinin dâimâ hayra masrûf ve âmiriyyet efendimizce muktezâ-yi hükm-i emr-i bi'l-ma'rûf olduğunu istidlâl eylediğimden meclis-i fezâil-i mecâlis-i âsafânelerinde velev ednâ bir bende tarafından olsun «اَعْطِ الْقَوْسَ بَارِيهَا[2]» demek, «وَاَنْتَ مُغْنٍ اَنْ سَكَتَّ تَطِيبُ[3]» ta'birini câlib me'âyibden olmayacağına hükmeyledim.

Kıyâs-i kemterânem sakîm ise, nazar-i sâmî-i fezâil-penâhîlerinde hiç olmazsa «وَ عَلِمْتُ اَنَّكَ جَاهِلُ فَعَنْ رَتُكَا[4]» mürüvvetine mazhar olacağından emînim; binâenaleyh saded-i müsted'â-yi çâkerâne (?) atf-i mekâl ile şu sûretle arz-i hâl ederim ki, Zeynü'l-Âbidîn

[1] 4 Zi'lk'de, 1294/10 Kasım, 1877 tarihli *Cerîde-i Havâdis* gazetesinde, Dâhiliye Nâzırı esbak Cevdet Paşa'ya, Evkaf Nâzırlığı'nın tevcihi bildiriliyor (Nu. 3546).

[2] "Yayı, onu yapana ver; yâni, işi ehline bırak!". Bu Arap atasözünü Muallim Nâcî *Sânihâtu'l-Arab*'a almış ve "Nezdinizde emâneten bırakılan şeyleri, heyet-i asliyye üzre ashâbına teslim ediniz" tarzında dilimize çevirmiştir (İst., 1303, s. 85); iktibâs olunduğu beyti de kaydetmiştir.

[3] "Sen (sesi öyle fenâ) bir şarkıcısın ki, susarsan daha iyi olur!".

[4] "Senin câhil olduğunu bildim ve seni ma'zûr gördüm."; İmâm Halil'indir.

Reşid Bey bendeleri âbidîn gürûhuna zînet ve belki dâhil-i halka-i cem'iyyet olup olmadığını pek bilemez isem de, hakîkaten reşîd ve tahsiline inhimâki rüşd-ü idrâki derecelerde sedîd olarak, sâ'ika-i tabî'atle bir yerin mektubculuğunu da arzu eylediğinden ve kendisinin istihkâk ve gerek mevâ'îd-i 'âlî'ye nâiliyyet cihetiyle kıdem-ü tekaddümü müsellemâttan olduğu gibi, ber-ser-i defter-i liyâkat birtakım ser-i tavîlelerin mâ-dûnunda kalmak «وَاصْبَحَتِ الْأَذْنَابُ فَوْقَ الذُّؤَابِ[5]» hükmünde olacağından, merhameten bu arzusu birinci fırsatta hâsıl olur ise, ezkiyâdan olanların cümlesine tahmîl-i minnet buyurulmuş olur. *Sen ki dâd etmez-isen biz kime feryâd edelim..*

KEMAL

[5] "Kuyruk, sarığın üzerine çıktı."

Bundan önce neşrettiğimiz birkaç mektubun mukaddimesinde bahsettiğimiz gibi, Kemal'in Midilli'de ikâmete me'muriyeti sebebi, muhtelif mes'eleler ile alâkalıdır; bilhassa Asâkir-i Millîye teşkilâtı hükûmeti endişelendirmiştir. Mahmud Celâleddin Paşa, "Bâ-husûs bu cemiyete devr-i 'Abdü'l-Azîz-i Hânî'de Mâbeyn Kitâbeti'nde kesb-i ikbâl ve bir aralık Paris'e firâr ile 'Âlî Paşa aleyhinde neşriyât ile iştigâl eden Ziya Bey dâhil olup hal'-i 'Abdü'l-'Azîz Hanî maslahatında dahî müşâviri bulunduğu cihetle diğerlerinden ziyâde Paşa'yı pençe-i mefâsidinde zebûn etmiş ve Maârif Müsteşarlığı'nı tahsil eylemiş idi. İşte bu cemiyetin erkânı, Midhat Paşa huzûrundaki ekâvil-i fâsidelerine ilâveten efkâr-i umûmîyeyi celb ve cezb için bir kuvve-i ma'neviye istihsâline dahî başlayıp, hattâ Ziya ve Kemal Beyler Sultan Bayezid meydanındaki Misâfir-hâne-i Askerî'de bir encümen tertibederek ricâlzâdelerden ve sâir gençlerden Millet-askeri tahrîrine kıyâm ettiler ve bu encümenin riyâsetini Midhat Paşa'ya verdiler. Birkaç gün mürûrunda defter-i askerî'ye kaydedilenler bölük bölük Midhat Paşa'nın konağına gidip alkışlar ettikleri haberi işitilince, Midhat Paşa'nın husemâsı ilkâât-ı gûnâ-gûn ile Pâdişâh'ın zihnini tahdîş eylediklerinden, Serasker Redîf Paşa zikrolunan encümenin ilgâsı ile, hamiyyeten gönüllü asker yazılmak isteyenlerin Bâb-ı Seraskerî'ye mürâcaatlerini i'lâna me'mur olunca, encümen beylerinin defter-i askerîy'e kaydettikleri gençler, "Bâb-i Seraskerî maiyyetinde askerliği kabûl etmeyiz; biz millet askeri olacağız!,, sadâları ile muhâlefet ve Midhat Paşa'nın konağına giderek şikâyet eyledikleri sırada, Kemal Bey, hal' ve iclâsten kinâyeten «أَلَشَيٌّ لَا يُثْنِي إِلَّا وَقَدْ يُثْلَمُ» mısra'-i meşhûrunu okuyarak, Ziya Bey te'âtî-i kâsât-i fesâdâta ve Saltanat-ı seniyye aleyhinde makâlâta başladığı câsuslar vâsıtası ile saraya aksetmiş ve bunun üzerine Midhat Paşa muâhaze ve tevbîh olunup, Ziya ve Kemal Beyler'in bir

me'muriyet ile hemen İstanbul'dan teb'îdi emredilmiş idi" bilgisini verir[1]. Süley-Nazif de, Kemal'in tevkîfine sebep olarak, bir mecliste *Eşşeyyü lâyüsennâ illâ vekad yüselles* mısra'ını okuması yüzünden jurnal edildiğini kaydeder[2]; Nâzım Paşa'nın hâtıralarında da aynı kayde rastlarız[3]. Alî Ekrem, jurnali Altuncu Kostaki adındaki Rum'un tertibettiğini, takdîm edenin ise Dâmâd Mahmud Paşa olduğunu yazar; Kemal'in bir mecliste okuduğu ve "Birşey ikileşemez: ancak üçleşmek şartı ile iki olur,, mânasına gelen mısra'ından iki padişah (Sultan 'Abdü'l-'Azîz ve Murad V.) hallolunduğu gibi, üçüncüsü ('Abdü'l-Hamîd) de hallolunur demek istediği ileri sürülmüştür[4].

Kemal'in, o sırada Türk - Rus harbi dolayısı ile cephede bulunan Manastırlı Rif'at Bey'e gönderdiği mektubu, istintâkı esnâsında da bahis mevzû'u mısra' üzerinde durulduğunu açıkca göstermektedir. Rif'at Bey'e *Zorlu* diye hitâbetmesi bir sebebe dayanır 1872'de Yanya vilâyeti dâhilinde ve deniz kenarında kâin Parga erâzisinin çiftlik ittihâz edilmesine i'tirazla, bunun askerî zararlarını anlatan makâleyi Rif'at Bey *İbret* gazetesinde *Bir Asker* imzâsı ile neşretimiştir; *Basîret* gazetesi, makâlenin garaz eseri olduğunu iddiâ edince, Rif'at Bey bu def'a kendi imzâsı ile ve yine *Basîret* gazetesinde verdiği cevapta, "O varakayı yazan garaz-kâr değil, âdetâ millet hâdimi askerdir, hem de zolu askerdir." ifâdesini kullanmıştır[5]. İşte Kemal bu vak'aya telmihle, Rif'at Bey'e hitâbederken "*Zorlu*" sıfatını kullanıyor.

---

[1] *Mir'ât-ı Hakîkat*, c. 1., İstanbul, Matbaa-i Osmânî'ye, 1326, s. 266 v. d. 1876 senesi başında teşekkül eden Asâkir-i Millîye cemiyeti'nin gâyesi muhâfaza-i vatandır. İstanbul'un muhtelif semtlerinde de bu yolda teşekkül edecek cemiyetlerin merci'i, Bayezid'de Misafirhâne-i Askerî dâiresinde te'sis edilen merkezdi. Nâzır-ı Umûmî : Maârif Müsteşarı Ziya Bey; âzâ: Dâr-ı Sûra-yi Askerî âzâsından Mahmud Paşa, *Mahkeme-i İstînâf* âzâsından Reşad Bey, Borsa Komiseri Âbidîn Bey, Hâfız Şâkir Efendi, Mâlîye Tahsîlât-ı Umûmîye me'muru Tevfik Efendi, Hoca Sâlim, İzmirli Civanaki, Erkân-ı Harb Binbaşı'larından Rif'at, Âmedî-i Dîvân-i Humâyûn hulefâsından Vefik Bey, Maârif Mektubcusu Hâlet Bey, Şûrâ-yi Devlet Tanzîmât Dâiresi Başmuâvini Hamdî Bey, Sâbık Galata Kaymakamı Agob Efendi, tüccardan Süleyman Bey, Mâlîye istikrâz mümeyyizi Rif'at Bey, Mîr Livâ Hidâyet Paşa, Şûra-yi Devlet âzâsından Kemal, Karantine Başkâtibi Nûrî Bey, Hoca İbrâhim, Üsküdar Mahkemesi âzâsından Enver Bey, icrâ Cemiyeti'nde Nâzım Bey, Dimosten Efendi, tüccardan Râgıb Efendi, Mâhir Bey (*Sabah* gazetesi, 17 Kânunısanî, 1876)'lerdir.

[2] *İki Dost*, İstanbul, Yeni Matbaa, 1925, s. 71 v.d. Süleyman Nazif, Kemal'i bir mecliste okuduğu ve tevkîfine bahâne teşkil eden mülemma' beytin birinci mısra'ını *Bâdê, 'arak tükendi sâkî getir müselles* şeklinde olduğunu kaydeder. *Müselles*, hurma ve kuru üzümden çıkarılıp *nebîz* itlâk olunan içki in üç kerre kaynatılıp koyulaştırılmış şeklidir. Ayni mısra', bu eserimizdeki 215, 347 numaralı mektuplarda da vardır (S. 10, 249 v.d.).

[3] *Bir Devrin Tarihi*, Tefrika - 13, *Cumhuriyet* gazetesi, 4 Şubat, 1932.

[5] Süleyman Nazif, *ayn. esr.*, s. 73.

Mektubun yazıldığı zamanda Kaymakam bulunan Manastırlı Rif'at[6], Kemal'in tilmizlerindendir; müellifimiz Magosa'da iken, onun neşrettiği *Çanta* mecmuası ile yakından alâkadâr olmuş, bâzı yazılarını imzâsız olarak bu mecmuada bastırmış, *Ya Gâzî Ya Şehîd* adlı tiyatro eserini zevkle okumuştu. Midilli'ye gittikten az sonra onunla haberleşmesi de, bağlılığının ifâdesidir.

Mektubun ilk cümlelerinden, Kemal'in Midilli'de bulunmağı hakâret saymadığı anlaşılıyor; hâlinden âdetâ memnundur. Harc-ı râh verildiği gibi, Şûrâ-yı Devlet âzâlığı maaşını da almaktadır; diğer taraftan irâde-i seniyye ile 5000 kuruş bir ihsâna mazhar olmuştur. Tevkif hâdisesinden sonra daha fenâ şartlarla karşılaşabilirdi. Muhâkeme olunduğu esnâda, *Dîvân*'ı hakkında *İrfan Paşa Mektubu* adlı muahâze yazdığı İrfan Paşa Temyiz, Subhî Paşa ise İstİnâf Reisi idi. Yeni Osmanlılar Cemiyeti'ne dâhil bulunan Subhî Paşazâde Âyetu'llâh Bey ile arası açık olan Kemal, Magosa'dan yazdığı mektuplarından birinde Subhî Paşa aleyhinde bulunmakla berâber, berâ'etine verdiği karar dolayısıyle Subhî Paşa'ya karşı minnetdâr kalmıştır. Onun ölümü üzerine kardeşi Halim Bey'e Rodos'tan gönderdiği bir mektubundaki, "Subhî Paşa merhum, Mahmud Celâleddin Paşa'nın pençe-i zulmünden hürriyetimi tahlis ederek bana bir nevi' velînî'metlik etmiş ve bu lutfu da sâir eltâfına munzam olmuştu[7]" cümleleri ile, minnet hislerini tekrarlar.

Kemal'e, İstanbul'dan uzaklaştırılması için bir yer seç dedikleri vakit, o, Midilli'yi tercih ettiğini, buranın tabî'î güzellikleri fakat hiçbir iş yapmadan maaş almanın ahlâkını bozacağını, Rif'at Bey'in bâzı ifâdeleri ile alâkalı olarak nasıl istintâk olunduğunu aşağıdaki mektubunda uzun-uzadıya anlatmaktadır. Midilli'de ikâmete me'mur edilme mes'elesi, hakkındaki neşriyâtta da mübhem bırakılmış, veyâ biribirini yalanlayan hükümler hâlinde kalmıştır. Bu mes'ele, oğlu Alî Ekrem tarafından da vâzih olarak bilinmemektedir. Nâzım Paşa'nın hâtıralarının neşri sırasında Yunus Nâdî'ye yolladığı mektubunda, Kemal'in hayatı hakkında verilen bilgilerdeki bâzı yanlışlara dokunarak, "Pâdişâh'ın Kemal'i Girid'e göndermek istediği ve sonra kendi istid'âsı üzerine Midilli'ye nefyolunduğu doğru değildir. Belki 'Abdü'l-Hamîd, Kemal'i Girid ve Midilli adalarından birini ihtiyârda serbest bırakmış, o da Midilli'yi ihtiyâr etmiştir." kanâatindedir[8]. Aşa-

[6] 27 Temmuz, 1876/5 Receb, 1293 tarihli *Sabah* gazetesinde, yâver-i harb-i seraskerî Rif'at Bey'e Kaymakamlık rütbesinin tevcih verildiği i'lân edilmiştir. Hâltercemesi hakkında bk., İbnü'l-Emîn M. Kemal İnal, *Son Asır Türk Şâirleri*, c. VIII., s. 1479 - 1483.

[7] Alî Ekrem bu münâsebetle, "Kemal'i muhâkeme edecek mahkemenin Reisi olan Sâmî Paşazâde Subhî Paşa, onun berâ'etine karâr verdi. Subhî Paşa'ya Namık Kemal kendi berâ'atine karâr vermesinden ziyâde, vatanımızda bir adâlet mevcut olduğunu, 'Abdü'l-Hamîd kadar kindâr bir hükümdâra karşı gelerek isbât etmiş olmaşından dolayı minnetdâr idi. Bu vicdânî minnet ve şükran, Kemal'in âilesi efrâdına da mefharet mîrâsı kalmıştır" diyor (*Âyn. esr.*, s. 52).

[8] Bu mektup *Cumhuriyet* gazetesinde neşredilmiştir (6 Şubat, 1932). Kemal'in mektubu, Alî Ekrem'in değil, Nâzım Paşa'nın verdiği bilginin doğruluğunu gösteriyor. Alî Ekrem ayni mektubunda, Nâzım Paşa'nın yanıldığına işâret maksadı ile, "Kemal İstİnâf ve Temyiz mahkemelerinde muhâkeme olunmamıştır. Kemal

ğıdaki mektuptaki, *bir yer intihap et dedikleri zaman Midilli'yi isediğini* kaydi, bu hususta ki mübhem ve mütenâkız bilgiyi tashih ettiğinden, hakîkati ortaya koyduğundan mühimdir.

Mektubun diğer kısımlarında, bir ara şehâdeti rivâyet olunan Rifa't Bey'in, Türk erkân-ı harbîyesi lehindeki fikirlerine iştirâk etmeyen Kemal, Türk-Rus harbi dolayısiyle fikirlerini değiştirdiğinden, Rif'at Bey'in babası Râşid Efendi ile görüştüğünden bahsetmektedir.

Kemal'in mevkuf bulunduğu sıradaki istintâk safhasına, Midilli'de ikâmete me'mur edilmesi sebebine dâir mühim notları içine alan bu mektup, önce Süleyman Nazif tarafından neşredilmiştir; müellif, Kemal'in evrâkı arasında fakat bir başkasının yazısı ile olan bu mektubu istinsâh ve neşrettiğini yazar [9]. Bâzı cümleleri, nereden alındığı kaydedilmeyerek, İbnü'l-Emîn Mahmud Kemal Bey[10], birkısmı M. Cemal Kuntay (*Namık Kemal*, c. II., Ksm., II., s. 199 v.d.) tarafından da basılmıştır. Biz, Süleyman Nazif neşrini aldık.

230. Zorlu Rif'at Bey'e

20. VIII. 1877

Evlât,

Biz, ḥevl-i ilâhî ile tıkadıkları yerden çıktık. Şimdi Midilli'deyiz; amma Magosa gibi muhakkar olarak değil!

Rakîb ölsün de, Mevlâ Cennet-i a'lâ'da yer versin sırrına mazhar olduk. Ya'nî İstanbul'dan def'ol da, maaşını da al, harc-i râhını da veririz; mülkün içinde canın nereye ister ise oraya git dediler. Biz de Midilli'yi intihâb ettik. Burası Cennet'ten ayrılmış da, adam olanları istikbâl için yer yüzüne inmiş zannolunacak kadar güzel bir yer.. Yalnız bir fenâlık var; ahlâkımı bozacak! Meğer, devlete hiç bir hizmet etmeden maaş almak ne tatlı birşey imiş..

---

tevkîf edildiği zaman henüz memleketimizde teşkîlât-ı adlîye vücûde gelmemişti; binâenaleyh İstî'nâf ve Temyîz mahkemeleri yoktur" der; fakat o devir gazetelerinde *dâvây istinâf* etmek, Mahkeme-i İstînâf ta'birlerine rastlarız. Teodor Kasab, Mahkeme-i Cezâ'da üç sene habse mahkûm olunce istînâf-i dâvâ etmiş ve İstînâf Mahkemesi'nde mes'ele tedkîk edilmiştir (*Cerîde-i Havâdis*, nu. 3355, 3419, 31 Mart, 13 Haziran, 1877). Kemal'in muhâkemesi için bir ara, Meclis-i A'yân, Şûrâ-yi Devlet ve Adlîye Nezâreti'nden onar âzâ seçilmesi ile bir Dîvân-ı 'Âlî teşkili düşünülmüşse de (*Cerîde-i Havâdis*, nu. 3417, 29 Cemâdâ I., 1294/11 Haziran, 1877), bu karâr tehakkuk etmemiştir. Yukarıdaki 1'inci notta da, Mahkeme-i İstînâf âzâsından Reşad Bey ifâdesine, Kemal'in mektuplarında *İstînaf* ve *Temyîz* ta'birlerine rastlarız.

[9] *İki Dost*, s. 72 - 75.

[10] *Son Asır Türk Şâirleri*, c. v., s. 826.

Gelelim bizim dâvâ mâcerâsına: Birgün Müstantık Efendi Habshâne-i umumî'ye gelir; bize, "Erkân-ı Harb Rif'at Bey'i bilir misiniz?" der. "Şüphe yok bilirim" cevâbını verdim. "Ne münâsebet ile bilirsiniz?" buyururlar. "İkimiz de biraz yazı yazmak biliriz, üdebâ-yi Osmânîye'nin pîri addolunan Nef'î ise, *Ehl-i dil birbirini bilmemek insâf değil* demiş de, ânın kavline ittibâ'en görüşmüş idik" cevâbını alırlar. Bunun üzerine, "Rif'at Bey'in de sizin aleyhinizde şehâdet-nâmesi var, herzesinden yediği gibi, oda bir kerre başıma döner. Câsus oldu ise, bundan böyle hamiyyetin de, milletin de... diyerek, bir münâsebetsizlikle, meclise hitâm vermek isterim; hele biraz kendimi toplarım. "Nasıl şehâdet-nâme imiş bakalım" derim. Herif, senin o ma'hût kâğıdı elime tutuşturur. Okudum, sanki küre-i zemîn gönlümün üstüne çökmüştü de, birdenbire mündefi' oldu. Başladık herifile tekrar muhâvereye

Ben, "Bu kâğıtta ne var imiş ?"

O, "Nasıl ne var «اَلشَّيْئُ لاَ يُثَنَّى إِلاَّ وَقَدْ يُثَلَّثْ» mısra'ını okumuşsunuz !"

Ben, "Ben size öyle mısra' okumadım dedim mi ? Nerede okumuşum, niçin okumuşum ? Ânı söyleseniz a.."

O, "İşte Rif'at Bey, oraları tehattür edemem diyor ya.."

Ben, "Öyle dediğini görüyorum. Mısra'ı, Rif'at Bey'in tehattur edemeyeceği bir yerde okuduğum için mi mes'ûl olacağım ?"

O, "Hayır a canım! Baksanız a, Rif'at Bey, Kemal budaladır" diyor.

Ben, "Ben de, Rif'at eşektir derim; bizi, biribirlerine söğdüler diye istintâk edecek iseniz, o başka lakırdı.."

O, "Hayır efendim, çünki budala demek, hakkında söylenen lakırdılar kendisinden me'mûl olunur, demek değil midir ya ?"

Ben, "Hiç de değildir. İsterseniz siz o mânâyı verir de, mahkemeye öyle gönderirsiniz."

O, "Yok, murâdım istîzâh idi; kâğıdın hadd-i zâtinde ehemmiyeti yok!"

Ben, "İdrâk buyurduğunuza, ikimizin tarafından da teşekkür ederim."

O, "Bana kalırsa, şu muhâvereyi istintâk-nâmeye bile yazmayalım."

Ben, "Hükûmet utanmazsa, yazabilirsiniz!"

O, "Yok, yazmayalım, yazmayalım."

Ulan musîbet, sana, dört gözlü bir herif yanında herze-vegillik et de, sonra vicdânına karşı Kemal budaladır falan gibi hezeyanlar söylemeğe mecbur ol diye kim öğretti? Elime geçsen de, bir türlü asker çehresine yakışacak kadar büyümek şanından olmayan bıyıklarının birazını da ben koparsam !

İstanbul'da şehâdetin şâyi' olmuştu. Sana göre ehemmiyyeti olmadığını biliriz; fakat bize göre senin bilemediğin kadar ehemmiyyetin olduğundan, yalan olduğunu haber aldığımız zaman, bir muhârebe kazanmış kadar memnun olduk. Sana kimse, hayatını vazifenden ziyâde sevmek, yâhut nâmus-i askerî'ye halel getirmek tavsiye etmez; fakat sâdece, yalnızca şehit olmak için ölmek de, böyle bir zamanda senin için fedakârlık değil, hodperestliktir. Allâh'ın o bir dünyasında şehit çok; bu dünyası gāzîye muhtaç!

Mecliste iken pederini görmüştüm; bîçâre adam, seni göremediğinden pek ziyâde muztarip idi; hattâ benim ile hâsıl ettiği muârefeyi bile, kendine medâr-i tesellî addetmiş idi. Bâkî sağ ol! Var ol! Az kaldı unutacaktım: Hatırında mıdır? Birgün Beyoğlu'nda, Millet Bahçesi'nde, "Bizim Erkân-ı harb, Avrupa'nınkilerden aşağı değildir; mühendislerinin mâlûmâtına diyeceğimiz yok; fakat sırf harbe müteallik olan yerlerde, biz de ânlar kadar insanız" demiş idin de, gerek ben, gerek bizim Nurî inkâr etmiş idik. Ben, o efkârımdan rucû' ettim. Şimdi Avrupa gazeteleri de Anadolu'da Devlet-i Aliyye'nin Erkân-ı harb'i, Rusya'nın Erkân-ı harbine tefevvuk etti, diyorlar. O vakit sana inanmayıp da, şimdi, Avrupa gazetelerine inandığıma teessüf ederim; fakat ne çâre.. İtmi'nânda, «[11] اَلْفَضْلُ ما شَهِدَتْ بِهِ الْاَعْداءُ » derecesinde ileri gidememek, her tabîa'tin mübtelâ olduğu nakâyistendir.

10 Şa'bân, 1294

KEMAL

[11] (Asıl) fazl, düşmanın da kabûl ettiği fazldır.

CCXXXI.

Murad V.'ın hastalığı dolayısıyle, iyileşemediği ve istirahate muhtaç olduğu için, şer'-i şerîften verilen fetvâ mûcibince 10 Şa'ban, 1293/31 Ağustos, 1876'da 'Abdü'l-Hamîd'e bî'at olunmuştur[1]. Tahta cülûsunun sene-i devriyyesi münâse-

[1] *Sabah* gazetesi, 13 Şa'bân, 1293/3 Eylûl, 1876. Seyhü'l-İslâm Hasan Hayrullâh Efendi' in yazdığı Fetvâ metni için bk., *ayn. gazete*, 6 Şevvâl, 1293/25 Ekim, 1876.

betiyle yapılacak merâsimin mütevâzı' şekilde olacağından o günlerde çıkan gazetelerde bahsedilir; hattâ birçok ileri gelenler, konaklarını aydınlatma masrafını, Ruslar'la çetin bir harbin devam ettiği o günlerde İâne-i Harbîye Cemiyeti'ne yatıracakları haberine de yine gazetelerde rastlıyoruz.

16 Şa'bân, 1294/26 Ağustos 1877'de de, 'Abdü'l-Hamîd'in doğum yıldönümü münâsebetiyle İstanbul'da şenlikler yapılmıştır; bu sırada cepheden muzafferiyet haberleri de geldiğinden *geceleyin devâir-i mîrîye donatılmış ve evkât-ı hamsede toplar endaht olunmuştur* [2].

Kemal'in, babası Mustafa Âsım Bey'e aşağıdaki satırları yazdığı sırada İstanbul'da yevm-i vilâdet dolayısiyle şenlikler yapılmıştır; mektup 26 Ağustos'ta yazıldığına göre, Mustafa Âsım Bey'in, seyrettiği tasavvur olunan şenlik, yevm-i vilâdet ile âlakalıdır.

Aşağıdaki parça, Kemal'in kızı Feride Hanım'la Menemenli Rif'at Bey'den doğan torunu Berâ'et Enata'dan alınan bir mektupta mevcut olup, Halûk Şehsuvaroğlu tarafından, şâirimizin el yazısını göstermek gayesi ile neşredilmiştir (*Yücel* mec., *Üç Şâir*, nu. 48, Şubat, 1939).

[2] *Cerîde-i Havâdis*, nu. 3479, 17 Şa'bân, 1294/27 Ağustos, 1877.

231. Mustafa Âsım Bey'e

26. VIII. 1877

...Ah, Efendi'miz, senin odadan gördüğün fişenk donanmasından biraz da buraya gönderse ne olur ? Midilli hemen Kıbrıs kadar sıcaklaştı ve yağmur gelmez ise hâlimiz pek fenâ.. Kurşun gibi eriyeceğiz.

16 Şa'bân, 1294

Kemal

CCXXXII.

Kemal, 11 Ağustos, 1877 tarihli mektubunda, Melik'in İstanbul'a gitmek üzre olduğundan bahsetmişti; aşağıdaki satırlardan, Melik'in İstanbul'a gitmiş ve Midilli'ye henüz dönmüş bulunduğu anlaşılıyor; bu münâsebetle bâzı mektuplar da getirdiği muhakkaktır.

Aşağıdaki mektubun muhâtabı kaydedilmemekle berâber, Teodor Kasab'a yazıldığını tahmin ediyoruz; çünki mahbus bulunan bu şahsın Meclis-i Temyiz'e mürâcaatından bahsediliyor. Teodor Kasab, *Hayâl* gazetesindeki ve *Kanûn-i Esâsî*'nin serbestlik bahşetmediğini gösteren karikatürü neşri yüzünden, üç yıl habse mahkûm edilmiş ve karârın temyizini istemişti. Öte yandan, mektubun, el yazısı bakımın-

da, Teodor Kasab'a gönderilen başka mektuplardakinin aynı oluşu da, bu fikri kuvvetlendirir.

Bu mektup, Kemal'in Türk Tarih Kurumu'ndaki evrâkı arasında ve başkasının el yazısı iledir (Nu. 700).

232. Teodor Kasab'a

26. VIII. 1877

Melik ile gönderdiğin mektubunu şimdi aldım. Yazının okunaklı düştüğüne teşekkür ederim. Eğer Meclis-i Temyîz i'lâmı nakzeder ise, nazarımda habsten kurtulmuşsun demektir. Başka söyleyecek birşey yok..

16 Şa'bân, sene 94

Kemal

CCXXXIII.

Kemal, Ebüzziya'ya gönderdiği 5 Ağustos, 1877 tarihli mektubunda, oturduğu evi ve civârını, Midilli Limanı'nı, Hıristiyan ve İslâm mahallelerini, Midilli kal'asını canlandırmıştı (Nu. 227). Aşağıdaki mektubunda ise, ayın ondördüncü gecesinde, müşâhedelerine dayanarak Midilli mehtâbını tasvîr ediyor. Mehtâbın doğuşundan, nasıl yükseldiğinden, gece ileriledikce karanlığın artması ile ay ışığında Midilli Limanı'nın değişen manzaralarından bahsetmekte, son kısımlarda, ertesi geceki husûf üzerinde durmaktadır. Husûf, şâirimize vaktiyle gördüğü kara-kalem bir Bulgaristan harîtasını hatırlatıyor. Türk - Rus harbinin bütün şiddeti ile devam ettiği o sırada, husûfa uğrayan ayın bir köşesini hilâl şeklinde kaplayan ışık, Balkan, Hezârgrad ve Pilevne ordularının vaz'iyyeti i, o ziyâ'nın gittikçe etrâfa yayılması ise, Kemal'e ordularımızın sür'atle ilerileyişini düşündürmektedir.

Yer yer mısra' ve beyitlerle süslenen, san'atlı ifâde ile yazılan bu mektup, âhenkli bir nesir örneğidir ve 5 Ağustos, 1877 tarihli mektubu, muhteviyât bakımından tamamlamaktadır. Bu da, öteki gibi *Midilli Mektubu* adı ile şöhret kazanmıştır. Edebî kıymeti yanında, Kemal'in, Türk-Rus savaşı yüzünden teessürünü, kazanılan zaferler dolayısıyle duyulan sevinci, bu ruh hâli te'siri ile tabî'at manzaralarına verdiği mânâyı, vatanî duygularını canlandırdığından kıymet ifâde eder.

Bu mektup önce Ebüzziya Tevfik tarafından, *diğer* başlığı ve *Kezâ Midilli*'den notu ile basılmıştır (*Nümûne-i Edebiyât-i Osmânîye*, birinci basım, s. 489 v.d.); eserin öteki tabı'larında da vardır. Biz esas olarak *Nümûne-i Edebiyât-i Osmânîye*'nin altıncı basımını aldık (İst., 1330, s. 493 v. d.) ve birinci basımla karşılaştırarak neşrediyoruz.

233. Ebüzziya Tevfik'e

27. VIII. 1877

Buranın mehtâbını, Şa'bân'ın ondördüncü gecesindeki meşhûdâtıma tatbîkan ta'rîf ediyorum Vaktâ ki güneş magrib-i inzivâsına çekilerek, havaya — ertesi gün yine mülâkât için va'd aldıktan sonra, yârinden ayrılmış bir âşık çehresindeki reng-i teessür gibi — hafif ve hazin bir karaltı çökmeğe başladı; pençerenin karşısında olan Anadolu dağlarından kamerin cüz'-i evveli göründü. Bir sûrette ki, penbe yâkuttan dökülmüş bir hilâle benzedi[1]. Gittikce büyüdü; bununla berâber penbeliği de seher bulutlarından, Amerika güllerinden, Hind papağanlarından aşağı değil idi. O şâhâne azamete, o tatlı renge baktıkça, Vahhâb-ı Sûver, Midilli'ye mahsus olmak üzre mehtâptan parlak, ezhâr-i nev-bahardan rengîn bir levha-i latâfet halketmiş; biz ânı görüyoruz da, bedr-i münîr zannediyoruz diye hükmedeceğim geliyor. Ben, o Bedî'a-i Kudret'i kayran hayran temâşâya dalmış ve lezzet-ü şevk ile hattâ neden o kadar zevk-yâb olduğumu bile unutacak kadar bir hâle gelmiş idim ki, birdenbire nazarımdaki levha-i temâşâ değişti.

Heman zanneyledim dünyā değişti

Meğer o nurdan mahlûk mehtâp, vaz'iyyetini değişmiş.. — Midilli'ye dâir olan mufassal mektubumda Hasan Paşa köşkü'nün bir tarafına nasıl gerden-küşâne bir vaz' ile kurulup da o güzel, o semere-dâr zeytun ağaçlarını, sâye-i iltifâtında yaşar gibi gösteren —çınar ağaçlarının yaprakları ile karşı karşıya gelmiş ve nazar-gâhıma zümrüdden bir bulut inmiş de, içinden yağmur dânesi yerine elmas parçaları dökülüyor zannettim. Bu nazar-firîb temâşâ da birden zâil oldu. Mehtâp biraz daha yükseldi; envârı, limanın ağzına doğru in'itâf etmeğe başladı. O aksin deryâda hâsıl ettiği şey, bizim eski şâirlerin teşbihi gibi *serv-i sîmîn* değil, Alman üdebâsından birinin düşündüğü gibi, "iki karayı rabt için yapılmış elmas zincire"de benzemez. Kayalıktan geçen nehr-i şeffâf, nazar-ı irfân önüne açılmış nûrânî minhâc-i hakîkat tasavvurlarına bile kıyâs kabûl etmez. Mübârek nur, yarı deryâyı kaplayor da, yarı dünyâyı ihâtaya başlayan şa'şa'a-yi mede-

[1] Krş., birinci basım,benzerdi.

niyyeti andırıyor. Gûyâ denizin cereyânı bir taraftan o ziyâyı alıp götürmeğe çalışır iken, toprağın metâneti koyvermemeğe ıkdâm edermiş gibi, dâimâ ziyânın in'itâfı, limanın içine doğru yayılıp gidiyor da, yine liman ağzındaki karalardan ayrılamıyor; eğer bu hâl biraz sonra zâil olmasa, insan—etrâfa dökülmek, dağıtılmakla tükenmek şânından olmayan—ma'rifetin, nur âlemlerinden yere düşmüş bir parlak numûnesini gördüm diyebilecek.. Hele deniz o geceki kadar sâkin olursa ve ufacık ufacık dalgaların herbiri sath-ı mâ'nın râkit taraflarına doğru yürüdükce, binlerle kız biribirine kol atarak, arkaları üzerine denizde yüzüyor da, uzaktan yalnız göğüsleri ile, memeleri görünür zannolunuyor[2].

İnkılâbât-ı zamâne hangi zevkı, hangi safâyı bozmamış ki, bu dil-firîb temâşâdan da bekâ ümîd olunabilsin! Aradan bir-iki saat geçer-geçmez limanın üstüne müstevlî olan dağlar—zîr-i destânını bârika-i irfandan mahrum etmeği uluvv-i rif'at mukteziyyâtından zanneden — mesned arayan istibdât gibi, in'itâfa hâil oluyor. Nûr-ı kamer,

Bed-baht ana derler ki elindē cühelânın
Kahrolmak için kesb-i kemāl-ü hüner eyler[3]

vasfına lâyık olan tâlihsizler gibi, rûy-i kabûl gördüğü bir ufacık köşeye sığınıyor; Liman'ın muzlim olan yerlerine nisbetle münevver olan cihetleri, bir memlekette dârü'l-fünûn, veyâhut Magosa'da bizim oda, veyâhut Habs-Hâne-i Umûmî'deki çocuklar dâiresi kadar kalıyor; fakat zamâne, bizim şâirlerin dediği gibi izâle-i hayr ve idâme-i şer ile mecbûl olmadığından, o latîf latîf temâşâlara pek ziyâde müsâit olmadığı gibi, mehtâbdaki bu şekl-i hazîni de bir yarım saat sonra tahvil ediyor.

Mübârek Nûr-i İlâhî... Ezildikce[4] ağır ağır bir inbisât kesbedecek yer bulmağa muvaffak olmak, dâimâ gösterdiği hassalardan olan hürriyet[5] gibi, limanın sâhil tarafına çekiliyor. Yarım ay şeklinde,

---

[2] Krş., zannoluyor.

[3] Tab'., 1., "Beyit sâhib-i mektubundur"; tab.', "Beyit Şinâsî'nindir". Ebüzziya, ilk neşrindeki hatâsını, sonradan tashih etmiştir (Bk., *Dîvân-i Şinâsî*, Ebüzziya neşri, 1303, s. 27).

[4] Krş., altında ezildikçe

[5] Birinci basımda *hürriyet* kelimesi kaldırılmış, yerine birkaç nokta konulmuştur.

fakat yarı liman kadar büyük bir nûr âlemi ki, şekli biraz daha müstatile mâil olsa, Midilli harîtası içinde küre-i âleme nisbet Avrupa gibi görünecek.. Hele küre-i nesîmin etrâf-ı kamere çevirdiği hâle, ekser gördüklerimiz gibi, açık sarı değil, bayağı gül rengini andıracak kadar penbe birşey olduğundan, Bellg,

Giyib bir al eteklik hâleden meydâna azmetmiş,
Semâdâ Mevlevî âyînînî tasvîr eder mehtâb

beytini mutlakâ burada söylemiştir, diyeceğim geliyor.

Ertesi gecenin husûfu da benim için ayrıca bir temâşâ idi (Ben, öyle, kameri şeytan tutar, veyâhut münhasif olduğu vakit dünyâda şöyle, böyle nühûsetler zuhur eder diyen takımdan değilim). Bizim âlem hâil olmuş, o biçâre Matla'ü'l-envâr-i Kudret olan güneşten iktibâs-ı nûr edememiş; bir mâni'a ile istifâżeye müste'it olduğu pertev-i ikbâlden mahrum kalan ashâb-ı kâbiliyyet gibi, hazîn bir sîmâ bağlamış idi; fakat Felek'in zulmü de muvakkat birşey olduğu bilindiği için, nazar-ı tehayyül önünde kamerin yine evvelki mekâneti ile dolaştıkca, mehtâb da, bâzı mihnet-zedegân-ı zekâvet gibi, Nef'î'nin,

Müheyyâdır bizimçün devlet⌣isti'câlimiz yoktur

mısra'ını tekrar ediyor kıyâs edilirdi.

Ben, kamerin o hâline baktıkca, gözümün önünde bir zaman hatırımdan çıkmayan Bulgaristan'ın[6] kara-kalem bir harîtası duruyor zannettim. Husûsâ kamerin bir köşesini hilâl şeklinde istîlâ eden ziyâ, aynıyle Balkan ve Hezâr-grad ve Pilevne ordularının vaz'iyyetini andırır idi. Şimdi ordularımızın ilerilemekte gösterdiği sür'at de, o ziyânın intişârını andırıyor[7].

17 Şa'bân, sene 94

---

[6] Birinci basımda *Bulgar* kelimesinin yeri noktalar ile gösterilmiş. *stan'ın* şeklinde neşredilmiştir.

[7] Birinci basımdaki mektup, "Ziya, kameri az zaman içinde zulmetten kurtardı. İnâyet-i İlâhîye'den ümid-vârız ki bârika-i şimşîr-i Osmânî de sâye-i ikdâm-ı şehenşâhî'de yine az zaman içinde zalâm-ı mezâlimden halâs eder" cümleleri ile biter. Bu kısım üçüncü basımdan i'tibâren çıkarılmıştır. Ebüzziyâ, 1329'da eserinin üçüncü tab'ını neşrederken Meşrûtiyyet i'lân edilmiş ve Balkan harbi sona ermiş olduğundan, böyle bir cümleyi yersiz ve mânâsız bulduğu için çıkarmış olabilir.

CCXXXIV. — CCXXXVII.

Aşağıdaki dört mektup henüz dokuz-on yaşında bulunan Alî Ekrem Bolayir'e gönderilmiştir. Kemal, İstanbul'da bıraktığı oğlunu, bu üç mektubundan ilkinde çalışmağa teşvik ediyor. İkincisinde, mektuplarını başkasına yazdırmamasını, içinden geldiği gibi kendisi in kaleme almasını anlatıyor. Diğerlerinde yine çalışmağa teşvik ve Midilli'ye getirteceğini va'dediyor; ona, mektuplarını başkasına yazdırmamasını tavsiye ediyor.

Çocuk kalbine hitâbeden teşvîk ve tesellîlerle dolu bu dört mektubun dili de o yaştaki bir kimsenin anlayacağı tarzda çok sâde ve cümleleri kısadır. Kemal va'dini de tutmuş, Alî Ekrem'i Midilli'ye getirtmiştir. Uşağı Melik'in İstanbul'a gittiğinden 11 Ağustos, Midilli'ye henüz döndüğünden 26 Ağustos tarihli mektubunda bahsetmişti; Alî Ekrem'i Melik getirmiş olsa gerektir; esâsen kızına yolladığı 23 Eylûl tarihli mektubundan da Ekrem'in Midilli'de bulunduğu anlaşılıyor.

Her dört mektup tarihsizdir; her hâlde Midilli'ye Melik'in dönmesinden evvel, 1877 Ağustos'unda yazıldığı muhtemeldir. Asılları, müellifimizin kendi el yazısı ile, Türk Tarih Kurumu'ndaki evrâkı arasındadır (Nu. 673, 674, 675, 77).

234. Alî Ekrem'e

Ağustos, 1877

Ekrem Bey Oğlumuz,

Mektubun geldi. Seni görmüş kadar memnûn oldum. Yazıya, okumağa çalış ! Midilli'ye gelmek zor birşey değildir; fakat senin gibi çocukları, babalarının yanına götürmek için yeni bir gemi icad etmişler; direkleri kalemden, yelkenleri kâğıttan imiş.. Sen de elindeki kalemi, kâğıdı direk, yelken yapabilirisen, yanıma pek çabuk gelebilirsin.

Kemal

235. Alî Ekrem'e

Ağustos, 1877

Bey Oğlumuz,

Bir mektubunu daha aldım. Yazıya biraz çalışıyorsun; fakat Nef'î Efendi'ye yazdırıyorsun da, sonra sen beyaz ediyorsun. Benim, her yerde kargalarım vardır; gelir, haber verir. Ânın için, bu sefer

pek âferin diyemeyeceğim. Kendi gönlünden ne düşünüyorsan, âni kendi kendine yaz! Sonra imlâsını Nef'î Efendi'ye tashîh ettir; sonra beyaza çek de, bana öyle gönder. Bakayım, beni nekadar seviyorsun.. O vakit anlaşılır.

KEMAL

236. ALÎ EKREM'E

Ağustos, 1877

Oğlum,

Sen, bana her hafta böyle mektup yazarsan, kendini her hafta bir kat daha sevdirirsin; her mektubun geldikçe, oğlum bir buğday dânesi kadar daha büyümüş sanırım; bir haftada bir buğday dânesi kadar büyüye büyüye, az vakitte, gözümde çocukluktan kurtulursun. Gönlüm, adam olmağa başladığına inanır. Çocukluğunu gördüm ya, bâri Ekrem'in adam olmağa başladığını da göreyim, diye seni yanıma getirtirim. İyice çalışabilsen, Ramazan gelmeden evvel gözümde beş-altı buğday kadar büyürsün. Beş-altı buğday kadar büyüdüğün gibi ufacık bir adam olursun. Ramazan'da ben oraya gelmezsem, sen buraya gelirsin.

KEMAL

237. ALÎ EKREM'E

Ağustos, 1877

Bey Oğlumuz,

Bu posta da mektubun geldi; amma benim de seni göreceğim geldi. Benim, kargam olduğuna inanmıyorsun, öyle mi? Bak, Nef'î'ye sor! Magosa'da iken bir kargam var idi. Ne olursa haber verirdi. Sonra birgün Nef'î tutmuş. Kıbris'te zâti karga yerler; Nef'î de hiddetinden benim kargayı yemiş. Ben de inadıma odamın pencerelerine cam kodurdum. Yine herşeyi görmeğe başladım. Bu sefer de, peydâ ettiğim kargaya sen inanmıyorsun. Kargamı İstanbul'a göndermiştim; posta ile geri gelmedi. Korkarım, yine Nef'î'nin eline geçmiş de yemiştir. Şimdi ben de cam yerine bir dûrbîn peydâ ettim; hem senin, hem Nef'î'nin ne yaptığınızı seyrediyorum. İşte yine mektubunu sen

yapıp da âna tashih ettirmemişsin; âdeta başkası yapmış, beyaza çekmişsin. Hem iki buğday dânesinden ziyâde büyümüşsün!

KEMAL

CCXXXVIII.

Kemal, Veys Paşazâde Zeynü'l-'Âbidîn Reşid'e gönderdiği bu mektubunda muhtelif şeylerden bahsediyor. Z. Reşid açıkta kaldığı sırada Kemal'den, Cevdet Paşa'ya verilmek üzre bir tavsiye istemiş, o da bunu istemeye istemeye yazmıştı [1]. Arkadaşının hatırı için kaleme aldığı, pür-tumturâk-u hoş-edâ diye vasıflandırdığı bu mektubu hakikaten ağır lisanla yazılmıştır. Bunun ve uşağı Melik ile yolladığı bir başka mektubunun ele geçmediği husûsunda endîşededir.

Kafkarit Kıbris'te yetişen, mantara benzeyen ve o tarzda pişirilen bir nebattır. Magosa'da iken Kemal, Z. Reşid'e kafkarit yollayacağına söz vermiş, bu va'dini yerine getirememişti [2]. Mektubundaki, "Kıbris'in kafkaritlerine benzetme diyorsun: burada da kafkarit var. Çıktığı zaman gönderirim de utanırsın" cümlesi ile bu mes'eleye temas etmiştir.

Kemal'in, Yenişehirli Avnî'nin *Lâzımsa* redifli gazeline nazîre yazdığından, bunun Hersekli Ârif Hikmet, R. Ekrem, Ziya Paşa, Hâmid, Nâzım Paşa ve daha birçokları tarafından tanzir edildiğinden ilerideki mektuplarda bahsedeceğiz. Z. Reşid de *Lâzımsa* redifli bir gazel yazmıştır; fakat kâfiye zarûreti yüzünden *cellâd lâzımsa* ifâdesi ile nihâyetlenen bir mısra'ı ihtivâ eden bu gazelini neşretmek istemiyor. Kemal, bu münâsebetle, Avnî Bey'in şiirindeki *cellâd lâzımsa* ibâresinin esâsen yanlış olduğunu ileri sürerek, başka bir şekilde ifâde edebileceğini yazıyor ki, kendisi, bu kâfiyeyi,

Ne cür'etlē edersin haksız_işdē Hak'dan_istimdād
Yed-i Kidret mi olsun ālemē cellâd lâzımsa

beytinde, neşri mümkin tarzda kullanmıştır. Bunu, mektubundaki "Ben başka türlü bir *cellâd* beyti söyledim" cümleside anlatıyor [3].

Kemal, Z. Reşid'e Magosa'dan gönderdiği bir mektubunda, Niyâzî adındaki şahsın şiirinin fenâ olmamakla berâber, vezince bozukluğundan bahsetmişti [4]. Veys Paşa'nın yanında husûsî ve resmî vazifelerde çalışan Ahmed Niyâzî, terceme edecek

---

[1] Bk., bu ciltteki 229 numaralı mektup (S. 33 v.d.).

[2] Bk., bu eserin birinci cildindeki 80, 81 numaralı mektup (S. 249, 250).

[3] Kemal'in *lâzımsa* redifli iki gazelinin her ikisinde de *cellâd* kelimesi geçen şu beyitler vardır (S. N. Ergun, *Namık Kemal'in Şiirleri*, s. 75 v.d.)

Ne cür'etlē edersin haksız_işdē Hak'dan_istimdād
Yed-i Kudret mi olsun ālemē cellād lāzımsa

*

Mücāzāt-ı kabāyihtē nedir bū hırsın_ey zāhid
Şerī'at nasbederdī ālemē cellād lāzımsa

[4] *Ayn. eser.*, 170 numaralı mektup (S. 443).

derecede Fransızca da bilen, Petersburg Sefâreti'nde kâtip bulunduğu sırada Âlî Paşa'nın hiddetini celbeden bir şahıstır. Kemal'in Magosa'da iken şiirlerini tashih ettiği Ahmed Niyâzî ile Midilli'de bulunduğu sırada da alâkadar olduğunu görüyoruz.

Kemal'in, Avnî Bey'in Lâzımsa redifli gazeli hakkında fikirlerini içine alan, yeni yetişen gençlerin yazıları ile alâkasını gösteren bu mektubu tarihsizdir; Zeynü'l-Âbidîn Reşid tarafından neşredilmiştir (*Taktuka*, Haleb, 1327, s. 72 v.d.). Cevdet Paşa'ya verilmek üzre yazılan tavsiye mektubundan bahsedildiğine ve ilk cümlesin 14 Şa'bân tarihli mektuba cevap yazıldığı kaydine göre 1294'de, 24 Ağustos, 1877 tarihli mektuba cevap olduğunu, 1877 Ağustos'u sonu, veyâ Eylûl'ü başında yazıldığını tahmin ediyoruz.

238. Reşid Beyefendi'ye

Ağustos - Eylûl, 1877

Birâder,

Hele 14 Şa'bân tarihli mektubunu aldım da, biraz canımın sıkıntısı geçti; amma bütün bütün geçmedi; çünki "Bir adım yürüse nâzından" ta'rifinin mâ-sadak-ı sahîhi olan Melik musibetiyle bundan bir hafta evvel gönderdiğim mektup hâlâ eline vâsıl olmamış; amma, vâsıl olmamakla ne olur diyeceksin; yâ, rakı göndermiştim; ânı hâlâ almamışsın. Cevdet Paşa'ya pür-tumturāk-ı hoş-edâ bir mektup göndermiştim; ânı almamışsın. Hele tavsiyeye bir hayliden hayli i'tinâ etmiştim. Her ne ise, şimdiye kadar almışsındır. Hâ, işte rakıyı gönderdik. Kıbris'in kafkaritlerine benzetme diyorsun. Burada da kafkarit var imiş; çıktığı vakit gönderirim de utanırsın. İkinci mektup, zâyi' olmuş olmayacak; çünki üçüncü dediğim mektubumdan evvel bir kâğıt yazmağa başlamıştım. Sonra Melik'le gönderdim. Artık, edîb-i a'zam ile nahrîr-i muazzam efendilerimizin kulaklarını, boynuzlarını sallayarak meydan-i neşriyâtta gösterdikleri etvâr-ı acîbeden ben ürküyorum. Mübârekler gālibâ ḥarūnda(n) değil, gölgelerinden olsun korkmuyorlar. Allāh belâlarını versin! Evsâflarıyle telvîs-i kalem edip durmağa ne hâcet? Avnî Bey'in gazelinde, ben o kadar büyük meziyyet göremedim. Yine kulkulüyle, gamzesi ile mülemma' birşey, yarım saat de beni sıkıntıya koştu; yâni çalıp alma bir nazîrecik söyleyiverdim. Zannederim pek fenâ değildir. *Taşıyor hüsn-i beyân ağzımdan...* demiştim ya.. Avnî Bey'in *cellâd* beytinde ne latâfet var ki, nazîreni neşretmemeğe sebeb olmuş ?

Sözde darb-î mesel ⁀îrâdına söz yok ammâ
Söz ⁀odur âleme senden kala bir darb-i mesel

Halkın bin yıllık bildiği, söylediği bir lakırdıyı, vezne sokmak bir meziyyet midir ? Hem zâten o fikir, yâni *âleme cellâd lâzım olmak* kâidesi yanlıştır. Ben, başka türlü bir *cellâd beyti* söyledim. Daha ziyâde mutâbık-ı hakîkat ve edebtir sanırım. Gazelde gûyâ her yoldan, her şîveden bir beyit söylemek lâzım imiş. Biz de o kavle ittibâ' ettik de, bir beytimizde tasavvuftan bile bahseyledik. Niyâzî'nin bendini görmedim; çünki *Cerîde-i Havâdis* aldığım yok. Böyle şeyleri, kenarına bir ufacık işâret ile göndersen ne olur! Niyâzî için, pederle Selânikli höngül (هنگل) ne desin? " هم می دهد هم تصوف میگوید " derler[5]. A kardeş, bî-çâreden ne istersin ? Sukāte-hʿân-ı üdebâ ile yalnız o mu teayyüş ediyor? Bir safdil çocuk; me'mûl ederim ki terbiyesi de kābildir. Pederiniz geldiğine ve husûsiyle arada olan burûdet-i bî-mânânın ber-taraf olduğuna o kadar memnun oldum ki, şâirliğim tutacak da bir tebrik-nâme söyleyeceğim. Kendisine olan mektubumu lutfen verir misin ?

Kardeşin,
KEMAL

[5] "*Hem mey dihed, hem tasavvuf mîgūyed* Hem şarab verir, hem tasavvuftan söz eder."

CCXXXIX - CCXLI.

Kemal'in aşağıdaki tarihsiz mektuplarının, Midilli'den gönderildiği anlaşılıyor. Midilli'nin Magosa kadar sıcak olduğundan, mektupların postaya verildiğinden, ellerine ne gün geçtiğinden bahsediyor. Her üç mektubun da Kemal'in Midilli'ye gitmesinden ve Alî Ekrem'i getirttikten az sonra, 1877 Eylûl ayı başında yazıldığını tahmin ediyoruz. Kendi el yazısıyle olan bu mektuplar, Türk Tarih Kurumu'ndaki evrâkı arasındadır (Nu. 519, 496, 579).

239. FERİDE HANIM'A

Eylûl, 1877

Hanım Kızım,

Kâğıdım nekadar güzel hediyedir[1]; lâkin musîbet, mürekkeb tutmuyor. Bu posta da mektubun geldi. Havaların soğuduğunu söy-

[1] Koyu bej renkte ipek kâğıda yazılmıştır; bir sayfası kopuktur.

lüyorsun; aman, biz burada çayır çayır yanıyoruz. Midilli Magosa kadar sıcak oldu; işte şimdi bile yaprak kımıldamıyor. İstanbul'un yağmurlarından birazını da buraya gönderebilir misin? Vücutce rahatım amma tepeden tırnağa ter içindeyim. Bâkî, posta kalkıyor, gözlerini öperim.

KEMAL

240. FERİDE HANIM'A

Eylûl, 1877

Hanım Kızım,

Kâğıdımı beğenmişsin, yarısını da kesmiş, mektubumu âna yazmışsın[2]. Âlâ, fakat mektubumun kısalığına niçin nazîre yapıyorsun? Sen bir bana mektup yazıyorsun; benim bin yere yazılacak yazım var.. Orada kâğıdımı Pazarertesi, nihâyet Salı günü alıyorsun; posta Perşenbe günü kalkıyor. Ben burada mektubunu Cumaertesi sabahı alıyorum; posta, Cumaertesi akşamı gidiyor. Bu hâlde bana nazîre yapmak haklı mıdır? Haksızsın da, âna inat ben de bu kadar yazdım. Ekrem'in daha mufassal mektubu var.

KEMAL

241. FERİDE HANIM'A

Eylûl, 1877

Hanım Kız,

Mektubun geldi; yine miniminicik. Bu âdeti de yeni çıkardın! Ben de mektubumu ufacık yazarım. Sabaha kadar, amma geçrekten sabah ağarıncaya kadar oturuyorum. Bugün uykudan onda kalktım. Ekrem sana dargın; mektubuna cevap yazmamışsın. O da kâğıt yazmayacak; yalnız ellerini öpüyor. Nâşid'in gözlerini öperiz.

KEMAL

[2] Beyaz renkte, güzel bir kâğıda yazılan bu mektubun yarısı koparılmıştır.

CCXLII.

Kemal, ancak bir kısmını elde edebildiğimiz aşağıdaki mektubunda, Yenişehirli Avnî Bey'in *Lâzımsa* redifli gazelini çok beğendiğinden, buna yazdığı nazîreyi mektubuna ilişik olarak yolladığından bahsediyor.

Nâzım Bey, bu mektubun herhâlde neşretmediği kısımlarına dayanarak, Kemal'in aynı gazele Hersekli Ârif Hikmet'le Recâ'izâde Ekrem'in nazîre yazmalarını istediğini kaydeder. Onlar da şâirimizin isteğini yerine getirmişler, fakat en çok beğendiği R. Ekrem'in gazelidir [1].

Kemal'in *Lâzımsa* redifli iki gazeli vardır [2]; biri,

Sanâ senden gelir bir işde ancak dâd lâzımsa
Ümîdin kes zaferden gayrden imdâd lâzımsa

beytiyle başlar ve yirmiüç beyittir. Öteki ise,

Tarîk-i Hak'ta cân-ü tenden olmak yâd lâzımsa
Benî hâzır bulursun herçi bâdâ bâd lâzımsa

matla'lı, on beyitten ibârettir. Bu mektup *Lâzımsa* redifli gazellerden ilkinin, gazel azmanı kaside cücesi diye vasıflandırdığı şiirinin Avnî Bey'e nazîre olduğunu anlattığından mühimdir; on beyitten ibâret olanının ise, Recaîzâde Ekrem'e nazîre olduğu meydana çıkmaktadır.

Mektubun yazıldığı tarih kaydedilmemiştir. Bu gazeline, R. Ekrem'in nazîresinden Z. Reşid'e 8. IX. 1877 tarihli mektubunda bahsettiğine göre, bu sıralarda, Midilli'ye gittikten az sonra, 1877'de, muhtemelen Eylûl'de yazılmıştır.

Mektubun Nâzım Paşa tarafından yalnız aşağıda neşrettiğimiz kısmı basılmıştır (*Bir Devrin Tarihi, Cumhuriyet* gazetesi, nu. 1802, 23 Şubat, 1932).

242. MEHMED NÂZIM PAŞA'YA

Eylûl, 1877

Avnî Bey'in *Lâzımsa* redifinde nev-zemîn bir gazelini gördüm. Nazîre söyledim; sûreti melfuftur; fakat bizim nazîre uzadı Gazel azmanı, kasîde cücesi oldu. Bir sûretini Anvî Bey'e ver. Zemîn pek geniş olduğundan sizlere de dehen-kuşâ olmadı mı [3] ?

---

[1] *Bir Devrin Tarihi, Cumhuriyet* gazetesi, nu. 2802, 25 Şubat, 1932.

[2] Her iki gazel Riza Nur (*Türk Bilig Revüsü*, nu. 6, 1936, s. 257 v.d.) ve Sa'deddin Nüzhet tarafından da neşredilmiştir (*Namık Kemal'in Şiirleri*, İnkılâb Kitabevi, 1941, s. 72 v.d.); Avnî Bey'e nazîre olduğuna dâir bir kayid yoktur. Mektup, bu noktayı aydınlattığı için mühimdir. Kemal'in bu iki gazeli, T. T. Kurumu'ndaki *yazma şiir mecmuası*'nda da vardır. Ayrıca bk., bu ciltteki 238 numaralı mektubu ve önsöz'ü, s. 47, not 3.

[3] Kemal'in bu gazelini R. Ekrem'den başka Abdülhak Hâmid, Kâzım Paşa, Cenab Şahâbeddin, Hersekli Ârif Hikmet, Eşref, Ziya Paşa tanzir etmiştlerdir [Bk.,

Aşağıdaki mektubunda Kemal, Türk - Rus savaşının devam ettiği günlerde düşmanın biribirini ta'kip eden mağlûbiyetleri yüzünden duyduğu sevinci belirtiyor. Kendisine Mâbeyn Başkâtibi'nin a'yân âzâsından bulunup bulunamayacağı hakkında muhâtabı tarafından bir sual sorulmuş olmalı ki, *Kânûn-i Esâsî*'yi tanzim eden komisyonda çalışmış olan Kemal bu mes'eleleri iyi bildiğinden, bunun câiz olduğu cevâbını veriyor.

Türk - Rus harbi sırasında Rusya'ya tâbi' İslâm kabîlelerinin isyâna tahrîki galebe ve muzafferiyyeti kolaylaştıracağı düşüncesi ile, hükûmetce Dağıstanlı ve Kırgız hocalarına, İstanbul'da dolaşan Çerkes ve Abaza Bey'lerine bâzı teahhudde bulunulmuştur. Bu teşebbüs neticesinde, Abaza ümerâsından ve Abaza memâlikinin fethini teahhüd eden Hasan Bey, ayni fikirdeki Abaza Beyleri ile istedikleri sâhile çıkarılmak, kendisine silâh ve cebhâne verilmek için Batum ordugâhına gönderilmiş, deniz ve kara kumandanlarına emirler verilmiş, 28 Nisan, 1877'de Hasan Bey ve başka Abaza ümerâsı, Batum'dan silâh ve mihimmât alarak Sahûm kalası'na hücum maksadı ile hareket etmişlerdir. Zırhlılar tarafından top ateşi ile Sahûm kal'ası ve şehri tahrip olunduğu gibi, Abaza ümerâsının yardımı ile üçbin kadar ahâlî Rus Kazaklar'ı ile harbe girişip, Kazaklar'ın çoğunu telef etmişler, ertesi günü Abazalar adetce çoğalarak, Sahûm şehrini zabtetmişlerdir. Abaza Hasan Bey bu haberi Bâb-ı 'Alî'ye telgrafla bildirmiş, İstanbul'da bulunan askerden bir muntazam fırka Sahûm'a gönderilmiş, zafer haberi Kırım fethi derecesinde sevinç uyandırmıştır [1]. İşte Kemal bu münâsebetle Hikmet'in Sahûm vak'ası hakkındaki yazısını beğendiğini, fakat ifâdesini fazla mübâlegalı bulduğunu yazıyor. Bahsettiği bu kimse, herhâlde Deli Hikmet'tir. Deli Hikmet Türk - Rus harbi sırasında askerî kâtipliklerde çalışmış, 23 Mart, 1878 (11 Mart, 1294)'de, *Pilevne Kahramânı Gâzî Osman Paşa* adlı bir risâle de neşretmiştir [2].

Hususî Mektuplarına Göre Namık Kemal ve Abdülhak Hâmid, İndeks. — Namık Kemal'in Midilli'de Yazdığı Manzum ve Mensur Eserler, Türkiyat Mecmuası, c. XII., s. 64. Zîver Paşazâde Yûsuf Bahâeddîn Bey (1851 - 1916)'in nazîresinin matla'ı, İ. E. M. Kemal İnal'in eserinde mevcuttur (*Son Asır Türk Şâirleri* c. 1., İst., Orhânîye Matbaası, 1930, s. 172) ; Namık Kemal'inkine nazîre olan bu gazelin tam metni için bk., S. N. Ergun, *Türk Şâirleri*, c. II., s. 556. Hâfî'nin nazîresinden başka (*Risâle-i Hâfî*, nu. 3, 25 Kânûnıevvel, 1303/22 Rebî' 11., 1305); aynı kâfiyede, fakat şâiri mechûl bir gazele de rastladık (*Sebat* mec., nu. 13, 15 Eylûl, 1302). Halil Edîb'in *lâzımsa* redifli gazeli bulunduğu gibi (Kütüphânemizdeki yazma *Müntehabât Mecmuası*, s. 215), Alî Salâhaddîn'in, yine Kemal'e nazîre gazeli de vardır (*Devr-i Cedîd* mec.., nu 9, 29 Haziran, 1325/8 Temmuz, 1909).

[1] Mahmud Celâleddin Paşa, *Mir'ât-i Hakîkat*, İstanbul, Matbaa-i Osmânîye, 1326, c. II., s. 119 v.d.

[2] Birinci Kolordu-yi Hümâyûn Başkâtibi Hikmet, *Pilevne Kahramanı Gâzi Osman Paşa Şânındadır*, Basîret Matbaası, 11 Mart, 1294 (23 Mart, 1878).

Mektubun dikkate değer bir tarafı da Kemal'in Türk - Rus harbine âit bir tarih yazma tasavvurudur. Süleyman Paşa'nın muvaffakıyyetlerinden duyduğu heyecanla kasîdeler söyleyeceği geldiğini kaydediyor.

Kime yazıldığı bilinmeyen mektubun, Menemenli Rif'at Bey'e gönderildiğini tahmin ediyoruz; muhteviyatca Rif'at Bey'e hitap ettiği diğer mektuplara benzemesi, şâirimizin el yazısı ile olan nüshasının, Türk Tarih Kurumu'ndaki ve âilesinden alınan evrâkı arasında bulunması, bu tahmi i kuvvetlendirmektedir (Nu. 122).

243. Menemenli Rif'at Bey'e

3. IX. 1877

Beğimiz,

Mektubun geldi. Rusya'nın mağlûbiyyet-i mütetâbiasını hiçbir taraftan ta'mire iktidârı kalmadı. Tarih-i âlemde bu kadar şanlı bir sefer bilemiyorum. İnşâ'llâh tarihini ben yazacağım. Mâbeyn Başkâtibi'nin a'yân âzâsından bulunması câizdir. A'yân âzâlığı kâ'ideten hangi me'muriyyet ile olur ise olsun ictimâ' eder. Birâderin selâmından memnun oldum; mektubunda ayrıca selâmı yaz. Hikmet, Sahûm vak'asını güzel yazmış; fakat ifâdesine birçok mübâlega karıştırmış. Süleyman Paşa'nın himmetlerini, mehâretlerini gördükce, hakkında Nef'î kadar mübâlegalı kasîdeler söyleyip de, *Harâbât*'ı ta'mir edeceğim geliyor. Bâkî duâ..

24 Şa'bân, 1294

Kemal

Kemal, bu mektubunda da *Kânûn-i Esâsî*'ye âit bâzı fıkralar ve Türk-Rus harbi üzerinde duruyor.

Ruslar Kars muhâsarasını terkedip ric'ate başladıktan sonra, Ardahan'dan kuvvet celbi ile Gedikler'deki ordularını kuvvetlendirmiş, Osmanlı hatlarına ilerilemeğe başlamıştır. Ordumuzun sol kolunda bulunan Kızıltepe'yi geri almak için üç def'a musirrâne hücûma geçen Ruslar, hiçbirinde zafer kazanamadıklarından başka, harb mevkı'leri tamâmıyle Osmanlı askeri elinde kalmış, düşman kollarının herbiri bir tarafa gitmiş, üçbin kadar telefât veren Ruslar'ın süvârî kumandanı, üç generalleri maktul düşmüştür. Harbin kazanılmasında bilhassa Ahmed Muhtar Paşa'nın mühim rolü vardır[1]. İşte, Kemal, Şark hududlarımızdaki askerî nâmusu-

[1] Mahmud Celâleddin Paşa, *Mir'ât-i Hakîkat*, c. II., İst., Matbaa-i Osmâniye - 1326, s. 91 v. d.

muzu yükselten Gedikler zaferi münâsebetiyle, Gâzî Ahmed Paşa'nın muvaffakıyyetine telmîhen « غزای اکبر احمد » *Gazâ-yi ekber-i Ahmed* mısra'ını *tarih* düşürmüştür ki, 1294 yılını işâret etmektedir.

Mektup Kemal'in el yazısı ile ve Türk Tarih Kurumu'ndaki evrâkı arasındadır (Nu. 169). *Kânûn-i Esâsî* ve Türk - Rus harbi ile alâkasını anlatan mütâlealarını ve Gedikler zaferi dolayısıyle bu güne kadar bilinmeyen bir *tarih* mısra'ını içine aldığından kayde değer.

244. Rif'at Beyefendi'ye

8 Eylûl, 1877

Beğim,

Mektubun geldi; Rizâ Bey'in mektubu da melfûf idi. Resminizi de aldım. Şimdilik kumandanlarımıza birer arîza takdîmi ile iktifâ ediyorum; ihtimâl ki şiir zamânı da gelir. Şiirce yalnız Gedikler muhârebesi için bir *tarih* bulabildim: *Gazâ-yi ekber-i Ahmed*: غزای اکبر احمد

Kânûn-i Esâsî'den gösterdiğiniz 61 'inci maddedeki umûmun teveccüh ve i'timâdına şâyân falan gibi fıkraları zâten â'yânın ta'yininde ve belki *Kânûn-i Esâsî*'nin tanziminde hükümden ıskât olundu (Çünki a'yân intihâba dâhil değil). Devletce sâir me'muriyyete ta'yin olunanlar fıkrası zannınız gibi değil; üzerindeki *kendi talebi* sözüne dikkat edin ! A'yândan iken maaşına kanâat etmeyip de, başka hizmet taleb edenlere âittir.

Mütâreke sözüne ehemmiyyet vermeyiniz; gazete erâcifindendir. Yanımda resmim yok ki göndereyim ? Mehmed Alî Paşa pek güzel hareket ediyor; büyük kumandanlarımızın hiçbirinden aşağı kalmayacağı pek me'mûldür.

29 Şa'bân, sene 94

Kemal

CCXLV.

N. Kemal'i, bulunduğu yerin yânî Midilli'nin inzivâ ve sükûnetinden çok memnun görüyoruz; başka eğlencesi bulunmadığından, şiir yazmak ile meşgûl oluyor. Bu mektubunu yazdığı sıralarda ise,

Sıdk-ü sebât meslekimizdir ki eylemez,
Bin tîge karşı gelse tehâllüf zehâbımız

beytine ilâveler yaparak, meşhur gazellerinden birini yazmağa çalışmaktadır. Kemal bu isteğini yerine getirmiş ve çocukluğunda yazdığını kaydettiği bu beyte,

Midilli'de yaptığı ilâveler ile, en güzel vatanî şiirlerinden birini yazmağa muvaffak olmuştur.

Merhum Sa'deddin Nüzhet Ergun, *Namık Kemal'in Şiirleri* adlı kitabında [1], Alî Emîrî, Alî Türkgeldi ve Fahrî Bilge nüshalarından naklen, bu gazelin tamâmını neşretmiştir. Gazelin birçok beyitleri, Kemal'in aşağıdaki mektubunda işâret ettiği gibi, ilk yazdığı beyit ile aynı mânâyı taşımakta, şiirde mevzû' birliği te'min edilmiş bulunmaktadır

Yok iştikâ-yi cevr-ü felekten nisābımız
Ser-levhasında hamd ile başlar Kitāb'ımız
Bizden kelâm-ı tünd işitir tünd söyleyen
Düşmez kelâm-ı hasme mugāyir cevābımız
İcāb-i hâle vâkıf olan ehl-i dikkatiz
Yok kimseden zamānede hiç ictinābımız
Sıdk-ü sebāt meslekimizdir ki eylemez
Bin tîge karşı gelse tehallüf zehābımız
Açmış birer dehān-i safā her habābtan
İkbāl-i dehre handeler eyler şarābımız
Şāh-ı gedā-nihādız olur tāht-gâh-ı feyz
Ma'mûre-î mahabbete kalb-i harābımız
Hükm-î kazāya etmez iken arz-ı ihtiyāc
Mahkûm-i hançer-i sitemindir nikābımız
Çerh eylesin cefāsını isterse bî-'idād
Rüz-î cezāda yok mu bizim bir hisābımız
Nāmık celâl-ü câhı tenezzülle istemez
Baş eğmez āsmāna uluvv-i cenābımız

İşte aşağıdaki mektubu, Kemal'in, meşhur gazellerinden birini nasıl ve ne zaman yazdığını bildiren — şimdiye kadar kimsenin dikkatini çekmeyen — bir notunu içine aldığından çok mühimdir. Zeynü'l-Âbidîn Reşid tarafından neşredilmiştir (*Edebiyat Kumkuması*, s. 36).

245. Veys Paşa'ya

8. IX. 1877

Saâdetlû Pederimiz Efendimiz Hazretleri,

İltifât-nâme-i devletlerini aldım. Memnûniyyetimin derecesini ta'yin edemem. Sihhat ve âfiyyet ve inzivâ ve sükûnet hususlarınca, buradan nihâyet dercelerde müteşekkirim. Çamlıca'dan selâm gön-

[1] İstanbul, İnkılâb Kitabevi, 1941, s. 221.

deren Paşa Hazretleri'nin ve dolayısıyle hâk-i pâylerine yüz sürerim. Başka eğlence yok; şiir ile uğraşıyorum; fakat çocuklukta söylediğim bir beyit var idi ki, şudur

Sıdk-ü sebāt meslekimizdir ki eylemez
Bin tîge karşı gelse tehallüf zehābımız

Tazmîn ve ilâve ile bir gazel hâline koymak istiyorum da, ne söylesem o mânânın dâhilinde buluyorum. Muhâbere husûsunda ara-sıra değil, her vakit tasdî'e cesâret ederim, pederim efendim.

Fî 29 Şa'bân, sene 94

Ben[2]

KEMAL

[2] Herhâlde, tertip yanlış olarak *bende* yerine *ben* yazılıdır.

İşkodra mektupculuğundan isti'fâ ettiği için İstanbul'da bulunan Zeynü'l-Âbidîn Reşid ve eşi, Midilli'ye gitmeği Kemal'e va'detmişlerse de, bundan vazgeçmişlerdir.

Murad V. tahta geçtikten iki gün sonra Sadr-i a'zam Mahmud Nedim Paşa, Bebek'teki yalısında muhâfaza altına alınmış[1], bir hafta kadar geçince, Sakız adası karşısındaki Çeşme'de ikâmete mecbur edilmiştir[2].

Ruslar'ın Tuna'yı geçerek, Edirne'ye doğru ilerilemesi üzerine, Serasker Redîf Paşa, Umûm Rumeli Kumandanı 'Abdü'l-Kerîm Nâdir suçlu görülmüş, 'Abdü'l-Hamîd'in gazabı bu me'muriyyetlerinde devâma imkân vermediğinden azledilerek, İstanbul'a celbedilmişlerdir. Bu arada Ruscuk kumandanı Eşref Paşa da muhâkeme edilmiştir. Namık Paşa'nın riyâsetinde bir Dîvân-ı Harb teşkil olunarak, Ferîk Alî Nizâmî Paşa müdde'î-umûmî ta'yin edilmiştir. Harb'in kızıştığı o günlerde bu muhâkemenin hakîkî sebebi, Mahmud Celâleddin Paşa'ya göre, "Redîf ve 'Abdî Paşa'ların hal'-i 'Abdü'l-'Azîzî vak'asında medhal ve mâlûmât erbâbından, o vak'ayı ihdâs ve icrâ eden Hüseyin Avnî Paşa ashâbından" bulunmalarıdır. Redîf Paşa, Yemen muhârebesinde duçâr olduğu ârıza dolayısıyle Dîvân-i Harb'e gelmemek için ma'zeret beyân etmiş, suallerin yazılı bildirilmesinde israrından muhâkemesi te'hîr olunmuştur. 'Abdü'l-Kerîm Nâdir Paşa v.b. kimseler Bâb-i Askerî'de habsedilmiş, kendilerine müdde'î-umûmî'nin iddiâ-nâmesi bildirilmiş, Alî Nizâmî Paşa'nın 14 Şa'ban, 1294 (24. VIII, 1877) tarihli iddiâ-nâmesine Abdü'l-Kerîm Nâdir Paşa 24 Ağustos, 1293 (5. IX. 1877) tarihli *Mudâfaa-Nâme*'si ile cevap

[1] *Cerîde-i Havâdis*, nu. 3097, 9 Cemâdâ 1., 1293/2 Haziran, 1876.

[2] *Ayn gazete*, 13 Cemâda 1., 1293 / 6 Haziran 1876, nu. 3102. — İbnü'l-Emîn M. K. İnal, *Son Sadr-i A'zamlar*, cüz' 11., İstanbul, Maârif Matbaası, 1941, s. 299,

vemiştir. Serdâr-ı Ekrem'in *lâyiha*'sı Dîvân-i Harb'te okunduğu zaman, mağlûbiyyetin hakîkî sebebinin merkeze yükletilebileceği anlaşılıyordu. Neticede Dîvân-i Harb dağıtılmış, muhâkemeleri harb neticelendikten sonra tamamlanmak üzre, Serasker Redîf ve Serdâr 'Abdü'l-Kerîm Paşa, Ruscuk kumandanı Eşref Paşa, tevkif edilen başka ümerâ Midilli'ye sürülmüştür[3] İşte Kemal, mektubunun ilk satırlarında bu hâdiseden bahsetmekte, Eşref Paşa için müteşâir-i ḫar-i zarîf, vaktiyle *Diyolen*'de hakkında *Hirre-Nâme* adlı manzûm hicvîye yazdığı Mahmud Nedim Paşa için de *Sakız'daki Kedi* ifâdesini kullanmaktadır.

Recâ'izâde Mahmud Ekrem, Kemal'in *Lâzımsa* redifli meşhur gazelini tanzîr etmiş, Kemal de bunun üzerine aynı kâfiyede bir gazel daha yazmıştır; buna sebep, R. Ekrem'in gazelini beğenmemesidir; böylece aynı kâfiyede iki gazel yazmasının hikmeti de anlaşılmış oluyor[4].

Kemal, 11. VIII. 1877 tarihli mektubunda, Zeynü'l-Âbidîn Reşid hakkında istenilen tavsiyeyi — Cevdet Paşa'ya — yazdığından bahsetmişti; seci'li, san'atlı ifâde ile kaleme alınan bu tavsiyeyi Zeynü'l-'Âbidin beğenmiş, Kemal'e yazarken epeyi uğraştığından söz açmış olacak ki, müellifimiz bu tarz şeyler yazmanın güç birşey olmadığını, *Bârika-i Zafer* adlı ve seci'li, dili çok ağır olan tarihî eserini bir günde yazdığını, böyle yazılarda mânâ nâmına birşey bulunmadığını, "âhenkli bir ses"den ibâret olduğunu kaydediyor. Altuncu Kostaki adındaki Rum, Kemal'i bir meclis'te,

Bâdē, 'arak tükendi, sâkî getir müselles
Eşşeyyü lā yüsennā illā ve kad yüselles

beytini okumakla jurnal etmişti; ayni şahıs Kıbrıs'teki Şeyh Efendi (belki Şeyh Ahmed Efendi) hakkında da bir jurnal tertib etmiş olacak ki, mektupta, bu münâsebetle, "Kostaki yâdigârı ânın hakkında da öyle bir himmet etmiş" diyor ve bu gibi şeylere inanmanın yersizliğini, hükmün tecrübeye, delillere dayanılarak verilmesi doğru olacağını telmih ediyor.

Bu mektup kısa olmakla berâber, Kemal'in Mahmud Nedîm, Redîf, 'Abdü'l-Kerîm Nâdir ve Eşref Paşa hakkındaki menfî fikirlerini açığa vurduğundan, *Lâzımsa* redifli iki gazel yazmasının sebebini aydınlattığından, *Bârika-i Zafer*'i bir günde yazdığını ve san'atlı nesir yazmakta güçlük çekmediğini belirttiğinden kayde değer.

Z. 'Âbidîn Reşid tarafından neşredilen bu mektubun, ilk iki cümlesi dışında birinci paragrafı İbnü'l-Emîn M. K. İnal'in eserinde de vardır (*Edebiyat Kumkuması*, s. 28 v. d. — *Son Asır Türk Şâirleri*, c. v., s. 820).

---

[3] Bu mes'ele hakkında daha fazla bilgi edinmek ve lâyiha metinleri için bk., Mahmud Celâleddin Paşa, *Mir'ât-i Hakîkat*, c. II., İst., Matbaai Osmâniye, 1326, s. 155 v.d., Lâyiha - 3, s. 183 v.d. — *Cerîde-i Havadis*, H. 1294 yılı, nu. 3474, 3483, 3485-86.

Son Asır Türk Şâirleri'nde, Eşref Paşa'nın hatercemesinde, "1295'de vâki' Rus muhârebesindeki mağlûbiyyetten dolayı Serdâr-ı Ekrem 'Abdü'l-Kerîm Nâdir Paşa ve diğer zatlar gibi, müşârü'nileyh de mes'ûl tutularak Limni'ye nefyolundu" deniliyor (S. 330).

[4] Daha çok bilgi edinmek için bu ciltteki 238, 242 numaralı mektuplara ve önsözlerine, ayrıca *Umumî İndeks*'e bakınız.

246. Zeynü'l-'Âbidin Reşid Bey'e

8. IX. 1877

Seni yâhut hemşîremiz Hanımefendi'yi beklerken, yine mektubunuz geldi. Verdiğiniz İstanbul havâdisinden dolayı teşekkür ederim. Serdâr ve Redîf ve Eşref dedikleri müteşâir-i ḫar-i zarîf ve daha birkaç herif Limni'ye teşrif buyurmuşlar. Bu da elbette bir hikmet-i kârgâhâneye mebnîdir. Belâ bu ki ben, Sakız'daki Kedi ile, Limni'ye gelen Köpekler'in arasında kaldım.

Ekrem, gazele bir nazîre söylemiş, hem de çiğnemiş. Beni bir diğer nazîre ile uğraşmağa mecbur etti. Mektubuma melfuf bulamaz iseniz, gelecek hafta alırsınız; çünki uzun olacak..

Sukāte-hᵛârân-i edeb hakkında ben yine re'yinize iştirâk edemeyeceğim [5] Bana bu def'a bir mektup yazmış; bayağı güzel.. Hem dikkat etmiş, benden me'hûz bir yeri yok.. O cihetle bâzılarda gördüğüm mukallidlikler, 'adem-i idrâk değil, meyl-i me'âlîdir, diye isrâr eder isem, darılmazsın ya?.. İdâre-i 'urfîyyenin Alî Nazmî'den başka bir şehidi [6] olduğuna i'timâd edemem; çünki en ziyâde ehemmiyyet götürenlerinden kâğıtlar aldım.

Kāfiyeli, falanlı yazı yazmak o kadar müşkil birşey olmasa gerek.. Ben, ma'hud *Bârika-i Ẓafer*'i bir günde yazmış idim; fakat Allāh belâsını versin, o yolda yazılan şeylerin içinde mânâ bulunmuyor. Mûsıkîde taksim dinler gibi birşey.. Âhenkli bir ses; fakat içinde lakırdı yok.. Şimdi bana mektup yazmaktan kolay birşey yok diyorsun. « أَلْمِنَّةُ لله تَعَالَى وَ تَبَارَكَ [7] ». Hâlâ üç sahifeden uzun bir kâğıdını alamadım. Kıbrîs'in Şeyh Efendi mes'elesini ben daha mahbus iken haber almış idim. Kostaki yâdigârı, ânın hakkında da öyle bir himmet etmiş; lâkin işte ben, işte siz, işte hâne, işte kitabhâne.. Su'âvî mukallidliği olacağına, Hâmî-i Âmidî'nin,

İ'timâd etmez ⌣ isen ur mihek-î tecrübeye
İşte levh, işte kalem, işte kütüb, işte fuhûl

---

[5] Bu kısımlar aslında da çıkarılmıştır.

[6] Daha çok bilgi edinmek için bk., bu cildteki 225 numaralı mektup ve önsöz'ü.

[7] "Minnet, yânî lutuf ve ihsân Ulu Tanrı'ya âittir."

beyt-i belîgine taklid addolunsa daha lâyık olmaz mı? Avdan ava selâm var; gālibâ mektup da olacak. Var ise leffederim.

Fî 29 Şa'bân, sene 94

KEMAL

CCXLVII. — CCXLVIII.

Kemal, kızına aynı günde yazdığı [1] mektuplarından ilkinde havanın birdenbire soğuduğundan, oğlu Alî Ekrem'in uşaklarından İsak'ın köpeği ile oynayarak eğlenceli vakit geçirdiğinden, ikincisinde ise muntazam uyku uyuyamadığından, oğlunun derslerine yakında başlanılacağından bahsediyor [2].

Muhteviyatca mühim olmayan bu iki mektup, Kemal'in el yazısı ile ve Türk Tarih Kurumu'ndaki evrâkı arasındadır (Nu. 518, 497).

247. FERİDE HANIM'A

23. IX. 1877

Hanım Kızımız,

Mektubun geldi. Âfiyyetinden memnûn olduk. Burada da iki güne kadar pek sıcak idi. İki gündenberi hava değişti; birdenbire kış geldi. Benim uyku ile hâlim harap; daha iki gecedir ancak rahat uyuyabiliyorum. Ekrem'in hiçbir şeyi kalmadı. Ders okuyor; İsak'ın köpeği ile eğleniyor. Arada - sırada geziniyor. Vücutce de rahatı yerindedir.

15 Ramazan, sene 94

KEMAL

[1] Kemal bu mektuplarından ilkinin tarihini dalgınlıkla yanlış, 15 Ramazan yazmıştır; kızı buna işâret etmiş olacak ki 16. x. 1877 tarihli cevâbında," Bir tarih yanlış koymak o kadar büyük kabahat değildir" diyor ve bunun sebebi i anlatıyor (Nu. 251).

[2] Kemal, refîkası ile, oğlu Alî Ekrem'i bu mektubun tarihinden anlaşıldığı üzre Midilli'ye gittikten iki ay kadar sonra İstanbul'dan getirtmiştir. Alî Ekrem'in Midilli'ye annesiyle gidişine, oradaki tahsil hayatına dâir etraflı bilgiyi içine alan hâtıralarının bâzı kısımları, Midhat Cemal Kuntay tarafından neşredilmiştir (*Namık Kemal*, c. II., Ksm., II., s. 270 v.d.).

248. Feride Hanım'a

23. IX. 1877

Hanım Kız,

Mektubun geldi. Evet efendim, geçen Ramazan saat sekizde kalkardık amma, sabah ağarıp da yatağa yattığımız gibi de uyurduk. Burada şimdi bir derece sıcak var ki, yatakta iki saat yuvarlanıp da baygınlık gelmeyince uyku uyunmuyor. Ekrem sana mektup yazmayacaktı; amma dayanamamış, bu posta yine yazdı. Çıfıt, niçin çocuğa cevap yazmıyorsun? Keyifsiz de olmuştu. Şimdi el-hamdüli'llâh bütün bütün savuşturdu; iki güne kadar derslerine başlayacak.. Nekadar güzel çalışıyor.! Bâkî âfiyyetteyiz, gözlerini öperiz.

15 Ramazan, sene 1294

Kemal

CCXLIX.

Kemal, Midilli'ye gittikten sonra ilk zamanlarda yazdığı mektuplarında, belki bunlar bir başkasının eline geçer düşüncesi ile, muhâtabına zarar gelmemesi için, kime hitâbettiğini kaydetmez; aşağıdaki mektup da aynı mâhiyettedir.

Ahmed Muhtar Paşa'nın Gedikler zaferi hakkında bir tarih mısra'ı da yazan Kemal, onun bu harbe dâir neşrini va'dettiği tafsilâtın gazetelerde çıkıp çıkmadığını, bu telgrafı görmek istediğini yazıyor. Türk - Rus harbi sırasında birçok kumandanlara mektup gönderdiğini, bunların müsveddeleri in Nef'î Efendi'de bulunduğunu da aşağıdaki mektuptan öğreniyoruz.

Kemal, Türk - Rus harbinin tarihini yazacağından bahsetmişti; belki bu sebeple isimlerini kaydettiği kumandanların yaşlarına, menşe'lerine dâir de bilgi ve fotoğrafilerini istemektedir. Merak ettiği şeylerden biri de, askerî kâtiblik vazifesi ile cephede bulunan Deli Hikmet'in nerede olduğudur.

Kemal'in, el yazısı ile ve Türk Tarih Kurumu'ndaki evrâkı arasında bulunan bu mektup (Nu. 242) Türk - Rus harbi sırasında ne gibi şeyler ile alâkalı olduğunu aydınlattığından kayde değer. Bahsettiklerine dayanarak Menemenli Rif'at Bey'e gönderildiğini tahmin ediyoruz.

249. Menemenli Rif'at Bey'e

23. IX. 1877

Beğim,

12 Ramazan, 94 tarihli mektubun da geldi. Geçen posta birşey yazmadığım, sizden kâğıt alamadığımdan idi. *Muharrir* için elim değer ise, bend yazarım. Burada havalar pek sıcak gidiyor. Eserlerimi bile ta'til etmeğe mecbur oldum. Verdiğiniz havâdis güzel.. Tuna'dan tecâvüz oldu ise, bir keşif tearruzu olmak hükmündedir. Yoksa cidden zannımca şimdilik kâbil olmaz. Hoca efendilerden Allâh râzı olsun; fakat muhâkeme de, mes'ele de ikisine münhasir kalmaz; asıl sebebiyyet daha başka taraflara sıçrar sanırım. Kumandanlara yazdığım mektupların hepsi Nef'î'de vardır; ândan isteyiniz. Bu mektubumu da gösteriniz ki şâyet vermeyecek olur; çünkü mübârek müsvedde hissetince kâtipten aşağı kalır yadigârlardan değildir.

Şimdi beni dinleyin ki, isteyeceğim şeyler var. Muhtar Paşa, Gedikler muhârebesine dâir olan telegrafta, gazetelerle tafsîlât neşredeceğini va'detmiş idi. Gördüğüm gazetelerde öyle birşey yok.. Şâyet o da Hikmet'in mektubu gibi yalnız *Hakîkat*'te neşrolunmuştur; eğer *Hakîkat*'te, veyâ başka bir yerde öyle tafsîlât var ise, ânı iseterim, bir.. Kumandanlarımızdan hangisinin fotografı bulunmak kâbil ise, toplayıp göndermenizi recâ ederim (Süleyman Paşa ile Muhtar Paşa var), iki.. Anadolu tarafında bir suvârî kumandanı Edhem Paşa[1], Rumeli'de bir ferîk Âsaf Paşa, bir de ferîk Safvet Paşa[2] var; bunlar nereden yetişmiş; ne sinde zâtlardır. Ânların tahkîkini himmetinize havâle ederim. Bâkî duâ..

15 Ramazan, sene 94

Kemal

Vasfî Paşa, Rumeli'ye geçmiş. Bizim Hikmet nerelerde kaldı?

---

[1] Gâzî Edhem Paşa (1844 - 1909) olsa gerektir (Bk., İbrâhim Alâ'addîn, *Türk Meşhurları*).

[2] Safvet Paşa (vefâtı: 14 Rebî' I., 1313/4 Eylûl 1895), Harbîye'den, Erkân-i Harb olarak çıkmıştır (Süreyyâ Bey, *Sicill-i Osmânî*, c. III., s. 231).

CCL.

Aşağıdaki mektubun ilk satırlarında bahsedilen Rodos'taki çocuklar, Alî Nazmî mes'elesi ile alâkalı görülerek Rodos'a sürülenler olabilir; Kemal bunlarla kolayca haberleşmektedir.

Kemal, 23. IX. 1877 tarihli, muhâtabı mechûl fakat Rif'at Bey'e yazıldığını tahmin ettiğimiz mektubunda, bâzı kumandanlarımızın hâl-tercemelerini ve resimlerini, bu arada Âsaf Paşa'ya dâir de izahat istemişti. Aldığı cevapta kumandanlarımızın resimleri bulunamadığına esef ettiğini, Âsaf Paşa hakkında verilen bilgiden dolayı da memnuniyetini bildiriyor. Ziya Paşa'nın *Harâbât*'ının birinci cildi hakkında yazdığı *Tahrîb-i Harâbât* adlı muâhazesinin tashîhi ile meşgûldur; Nef'î Efendi'nin eserin bir nüshasını istediği anlaşılıyor. Deli Hikmet cephelerde askerî kâtiblik vazifesi ile çalışmakta olduğundan, "Aferin Hikmet'e, nişanlanmış!" ifâdesini, adı geçen şahsın yaralanmış olduğu mânasına da alabiliriz.

Muhteviyâtca pek de mühim olmayan bu mektup, Kemal'in el yazısı ile ve Türk Tarih Kurumu'ndaki evrâkı arasındadır (Nu. 85).

250. Menemenli Rif'at Bey'e

29. IX. 1877

Beğimiz,

Mektubumun cevâbını alamadım; bilmem, sebebi nedir? Rodos'ta çocuklara gönderdiğim mektubu verememişler; geri gönderdiler. Hayrî Bey'e selâm ederim[1]; mektubu veriniz de göndersin ve kâğıdın, Rodos'a bir seyahat daha ettiğini kenarına yazdım. Bilmem, geçen haftaki sipârişlerimde var(mı) idi; unuttum gibi geliyor da ânın için yazıyorum: Yavuz Sultan Selîm'in Beyoğlu'nda Gargopuli'de fotograf resmi vardır, ândan bir tâne isterim.

21 Ramazan, sene, 94

Kemal

Bu mektubumu yazdıktan sonra, 19 Ramazan, sene 94 tarihli kâğıdınızı aldım. Âsaf Paşa'ya dâir verilen mâlûmâttan memnûnuz. Bu mübârek kumandanların da resimleri bulunmamak ne gariptir! Nef'î, *Tahrîb*'i ne yapacak? Ben zâten buradakini tashîh ediyorum; her ne ise Âferîn Hikmet'e, nişanlanmış! Birâdere selâm ederim.

[1] *Basîret* gazetesi muharrirlerinden Süleyman Hayri (1844 - 1891) olabilir. Kemal'in, bâzı mektuplarında adı geçen bu zat hakkında izahat için bk., bu ciltteki, Rif'at Bey'e 20. I. 1878 tarihli meubktu, s. 127, not 23.

Kemal, dalgınlıkla mektuplarından birine 15 Ramazan, 1294 tarihni koymuştur (Nu. 247); kızı bu hâtâya işâret etmiş olacak ki, aşağıdaki mektubunda bunun sebeplerini izah ediyor. Havaların soğumağa başladığından, nezleye tutulduğundan şikâyetle berâber, merak etmesinler diye, nezlesini savuşturmak üzre olduğunu kaydini de ihmâl etmemiştir.

Mektup, Kemal'in el yazısı ile ve Türk Tarih Kurumu'ndaki evrâkı arasındadır (Nu. 501).

251. Feride Hanım'a

6. X. 1877

Hanım Kızımız,

26 Ramazan, sene 94 tarihli mektubun geldi. Bir tarih yanlış koymak o kadar büyük bir kabahat değildir. İbtidâ serde Ramazan keyfi var; sâniyen üç haftadır vapur bir tuhaf âdet çıkardı: Geceleri geliyor; postayı da saat ikide dağıtıyor. Ben, postayı alıncaya kadar uyku uyuyamıyorum. Aldıktan sonra da mektupların cevâbını yazıyorum; uykuya öyle yatıyorum. Senin hem uykusuz, hem oruçlu mektup yazıp da, yanlışsız çıkardığın var mı efendim ?

Burası üşüyecek derecede soğumağa başladı. Nezle bize de teşrif etti; hemen hemen savuşmağa çalışıyor. Bâkî gözlerini öperim.

28 Ramazan, sene 94

Kemal

Kemal, bu mektubunu tamâmıyle Türk - Rus harbi ile alâkalı mes'elelere ayırmıştır. Evvelki mektuplarından birkaçında yazdığı gibi, Ahmed Muhtar Paşa'nın Gedikler muhârebesi hakkında geniş bilgiyi içine alan *nutk*'unu, kumandanlarımızın birçoğunun resimlerini istiyor. Cephede askerî kâtiblik vazifesinde çalışan Deli Hikmet'in kelleler kestiğine dâir duyduğu haberlere inanmamaktadır. En çok üzerinde durduğu, teessür duyarak bahsettiği mes'ele ise, hükûmetin, ufak bir hatâsını, veyâ mağlûbiyyetini gördüğü kumandanları azletme gibi sakat bir siyâset ta'kibidir. Bu sebeple Mehmed Alî Paşa'nın azline ve diğer kumandanlara dâir fikirlerine yer vermektedir. Mehmed Alî Paşa Katıslova savaşından sonra Bele tarafına tearruz maksadı ile asker tertip etmiş, muhârebeye hatt-ı harbin solundan

başlanacağına, diğer fırkalar nümâyişe me'mur olduğu için, Prens Hasan kolordusundan Mısırl İsmâ'îl Paşa fırkası ve bu fırkadan efrâd ve zâbitleri Türk olan Alî Rıza Paşa livâsı ileri sürülmüştür; fakat ordu erkân-ı harbîyesi, keşifleri, yolu ile icrâ etmemiş olduklarından, gereken yerlere toplar sevkedilememiş, ikinci hattı teşkil eden askeri, harb üzerinde bulunan livaya yardımda bulunamamıştır. Böylece Alî Rıza Paşa livâsı bozulmuş, Mehmed Alî Paşa iki gün sonra bu harb hattını bırakarak, kuvvetinin mühim birkısmını Kadıköy civârına almıştı; ric'at hareketi karışık ve telâşlı icrâ edildiğinden birkaç tabur kaybolup ancak birkaç gün sonra livâsına katılabilmiştir; hâlbuki 'Abdü'l-Kerîm Paşa'nın yavaş ve kayidsizce hareket etmekle suçlandırılarak, azlinden ve yerine Tuna harb ordusu kumandanlığına Mehmed Alî Paşa'nın ta'yininden maksat, Tuna ordusunu intizâma koyup, Osman Paşa kumandasında Vidin'den Pilevne'ye ve Süleyman Paşa kumandasında Şipka'ya getirilen orduların da yardımı ile düşmanın hareket üslerine tearruzdu. Mehmed Alî Paşa, bu maksadın icrâsı husûsunda 'Abdü'l-Hamîd'in huzûrunda söz verdikten sonra orduya gitmiş, askerin çoğaltılmasına ihtiyaç gösterdiğinden Sahûm ve Batum'dan da asker nakledilerek emrine verilmişti.

Mehmed Alî Paşa seyyar bir kolordu teşkil edip, Çaroviç ordusunun yayılmasına engel olan tedbirler almakla berâber, Rusyalılar bir yandan Pilevne, bir yandan Şipka ordularımızı sıkıştırmağa başlayınca, düşmanı bütün bütün oralara yüklendirmemek için acele ve sür'atle tearruzu zımnında kendisine İstanbul'dan emirler gönderilmiştir.

Mehmed Alî Paşa bu emirlere bâzı ma'zeret cevapları vermiştir; Pilevne'nin kuşatılması sıkıştığından, hükûmetce türlü va'dlar ile tearruza teşvik edildikçe, düşmanın kuvvetini çoğalttığından bahsederek, fedâkârcasına harbetmeğe cür'et gösteremeyen Mehmed Alî Paşa, bu betâetinden suçlu görülerek İstanbul'a celbedilmiş, yerine, yânî Tuna harb ordusu kumandanlığına Şipka kolordusu kumandanı Süleyman Paşa gönderilmiştir [1].

İşte Kemal aşağıdaki mektubunda, hükûmetin, birçok muvaffakıyyetleri görülen bir kumandanı, bir noktada tebbirsizliğine, sür'atle hareket etmediğine hükmederek azledivermesini, gözü bağlı olarak kumandan değiştirme siyâsetinden endişe duyduğunu anlatıyor; bununla berâber Süleyman Paşa da, Mehmed Alî Paşa'dan geri kalmayacağı için tesellî bulmaktadır; fakat, Rif'at Paşa'nın askerlerimiz arasındaki fenâ te'siri Kemal'i korkutuyor. Muzaffer olabilmemiz için, hangi yerlere hangi kumandanların verilmesi lâzım geldiği hakkındaki fikirleri kaydediyor.

Tuna Şark ordusunun Mehmed Alî Paşa kumandasında bulunduğu sırada Razgrad muhârebesi zayi'ât ile neticelenmiştir; Ruslar'ın, Ruscuk demiyryolu hattını zabtetmek maksadı ile giriştiği bu hücumda, kumandanlık 'Azîz Paşa'ya verilmiştir. Düşmanın sayıca çokluğu, şiddetli hücûmu karşısında, 'Azîz Paşa birinci ve ikinci livâdan asker celbine lüzum görmemiş, emri olmadan fırkadan asker gönderilmesini de men'ederek, "Bir elinde kılınç, bir elinde rovelver bulunduğu hâlde, hatt-ı harbin bir başından öte başına dolaşarak ve betâet-i hareket

[1] Mahmud Celâleddin Paşa, *Mir'ât-i Hakîkat*, c. 11., İstanbul, Matbaa-i Osmânîye, 1326, s. 165 v.d.

isnâdı ile bi'zzât efrâd-i askeriyyeden yedi neferi kurşunla katl-ü itlâf eyleyerek, dâire-i akıldan hâriç bir şecâat-i müfrite ile hareket etmekte iken alnından kurşun ile vurulup, şehid olmuştur [2]". Mektubunun son satırlarından, Razgrad savaşında şehid düşen 'Azîz Paşa'nın fotoğrafını istediğini öğreniyoruz.

Bu mektup, Kemal'in Türk-Rus savaşının şiddetlendiği sırada, harbin sevk ve idâresi ve muhtelif kumandanlar hakkında tenkidli düşüncelerini içine aldığından kayde değer. Kendi el yazısı ile, Türk Tarih Kurumu'ndaki mektupları arasındadır (Nu. 138). Mektubun arkasında, bir başkasının yazısıyle, "Cevâbı 28 Ramazan, 94" kaydi vardır.

252. Menemenli Rif'at Bey'e

6. X. 1877

Beğimiz,

24 Ramazan, sene 94 tarihli mektubunuz geldi. Resimlere memnûn olduk. Benim istediğim Sultan Selîm resmi o değil idi; ne ise, şimdilik âna da kā'iliz. Muhtar Paşa'nın Gedikler muhârebesine dâir olan *nutk*'u, başka gazetelerde de var idi; ândan matlûp olan tafsîlât anlaşılmıyor. Öteki kumandanlarımızın resmi de gelse, memnûn oluruz. Ben kumandanlarımızın ihtiyârını, gencini tefrîk etmedim; fakat cümlesinden ziyâde Osman Paşa'nın bir resmini istiyorum. O da gāḷibâ dünyanın hiçbir tarafında yok; kime yazdım ise bulamadı.

Bizim Hikmet'in kestiği kelleler Sahûm'da değil, âlem-i hayâlde olmalıdır. Habîse selâm gönderdiğin vakit benden de selâm yaz; hem söyle mektup göndersin; söyle, bir daha görüştüğümüz vakit domuz gibi azı dişi peydâ etse, yine yakasını elimden kurtaramaz. Her taraftan aldığım rivâyetler, Mehmet Alî Paşa'nın infisâlini betâete ve bir de Bele üzerine vukū' bulan bir muhâcemede muvaffak olamadığına isnât ediyor.

Doğrusu pek canım sıkıldı; çünki mâlûmât-i harbîyede kumandanlarımızın cümlesine rüchânını yine kumandanlarımızın umûmundan işitirdim. Bu taraftaki harekât-i askerîyesini ise, Avrupa'nın en meşhur askerî gazeteleri bir ders-i mehâret olmak üzre okunmağa

[2] 'Azîz Paşa'nın şehâdet haberi ve hâl-tercemesi hakkında bk., *Ceride-i Havâdis*, nu. 3460, 20 Recep 1294/31 Temmuz, 1877; Razgrad muhârebesi ve 'Azîz Paşa'nın şehâdeti hakkında Mahmud Celâleddin Paşa'nın *Mir'ât-i Haklkat*'inde (C. 11, s. 161) de bilgi verilmiştir. Şehit düşmesi, 25 Temmuz'dadır (Alî Fuad, *Musavver 1293 - 1294 Osmanlı Rus Seferi*, İst., 1326, s. 800).

lâyık ve Almanya cenerallerinin sevklerine muâdil tutuyorlar idi. Hakîkatte de oraya gitti gideli, oniki - onüç galebe kazandı. Bir teşebbüsünde muvaffak olamadı ise, ne olmak lâzım gelir. Süleyman Paşa da, Estoni-Nikola hücûmunda muvaffak olamamış idi. Her ne ise, Süleyman Paşa, Mehmed Alî Paşa'dan geri kalmayacağından emniyyet var; fakat işin şâyân-ı dikkat ve hattâ şâyân-ı teessüf yeri şurasıdır ki, İstanbul'da bir kumandanın, hem de onbeş muvaffakıyyete karşı bir muvaffakıyyetsizlik göstermiş kumandanın betâetine, tedbirsizliğine hükmedecek adam olmadığından, böyle ale'l-'amyâ kumandan değiştirmeği, meselâ çorap veyâ gömlek değiştirmek gibi âdet edinir isek, hayırlı bir netice hâsıl edemeyiz. Rauf Paşa devletini sever, biraz mâlûmâtlı ve hele söz dinler adamdır. Vasfî Paşa'nın, Şevket Paşa'nın kendi hakkında olan sitâyişleri de ânın içindir. Şipka'da erkân-ı harb reisi bulunan Şâkir Paşa ise, askerlikte kumandanlarımızın hiçbirinden aşağı kalmaz. O cihetle, yânî Şâkir Paşa'nın mehâretine, Rauf Paşa'nın söz dinleyişine nazaran, Şipka tarafında da eski tertip bozulmaz sanırım. Yalnız Rauf Paşa Zagralar'da bir iş görmeğe muvaffak olamadığından, asker arasında hâsıl ettiği sû'-i şöhretin te'sîrâtından korkarım. Husûsiyle asker, Süleyman Paşa kadar gayûr ve mahbûbü'l-kulûb bir kumandandan ayrılıyor. Bâri, Mehmed Alî Paşa'yı azilde haksız olduğunu anlamışlar; Hersek'e göndereceklerine, ânı Şipka'ya gönderseler idi. Rauf Paşa da Bosna tarafında makbûl olduğundan, Hersek kumandanlığına yakışır idi. Rauf Paşa'nın resmi yok; isterim.

28 Ramazan, sene 94

KEMAL

Bir de, acabâ merhum 'Azîz Paşa'nın bir yerlerde fotografı yok mudur ?

CCLIII.

Aşağıdaki mektubun ilk satırlarından, Kemal'in yazmağı tasarladığı Türk - Rus harbi tarihi için Rif'at Bey'in babasının resmini istediği, fakat muhâtabının, bu isteği yerine getirmediği anlaşılıyor[1]. Bunun sebebi, Rif'at Bey'in, babası Mene-

[1] Kemal'in bundan sonraki mektuplarında da üzerinde duracağı bu zât, Rif'at Bey'in babası değil, amcası ve adını hiçbir mektubunda kaydetmediği bu kumandan, Müşîr Mustafa Tevfik Paşa'dır. Babası Adana dâhilinde Menemenli aşîreti Beyleri'nden olan Mustafa Tevfik Paşa, amcası Ahmed Bey'in delâleti ile Mısır'a gön-

menlizâde Hacı Ahmed Bey'i tarihe geçecek derecede mühim bir simâ saymamasıdır. Geri kalan kısımlarda Yavuz Sultan Selîm'in resmini istemekte, cephede askerî kâtip olarak vazife gören Deli Hikmet'ten, Türk askerinin, Rus ordusuna göre sayıca azlığından, buna rağmen gösterilen başarıdan bahsetmektedir. 7. IX. 1877 tarihli ve Zeynü'l-'Âbidîn Reşid'e yolladığı mektubunda Serdâr 'Abdü'l-Kerîm Nâdir Paşa'nın, müdde'î-umûmî Alî Nizâmî'nin istintâkına karşı yazdığı *lâyiha*'yı okumuştur; bu hususiaki mütâlea ve 'Abdü'l-Kerîm Nâdir Paşa aleyhindeki fikirlerini kaydediyor.

Teodor Kasab, *Kânûn-i Esâsî*'nin serbestlik te'min etmediğini kasden, *Hayâl* gazetesinde neşrettiği karikatür dolayısıyle habsedilmiş, üç sene habsine karar verilmiş, da'vâsının temyîzini istemişse de bu reddedilmişti; fakat bir müddet sonra, kendisine *Hayâl* gazetesi yerine *Nâşir* adlı bir gazete neşri müsâadesi verildiği gibi, yüzelli lira ihsân olunmuş, birkaç gün sonra da kefâlete rabten tahliye edilmişti; tahliyesini müteâkip Avrupa'ya kaçmıştır[2]. Rif'at Bey, Kemal'e kefîlin habsedilip edilmeyeceği hakkında birşeyler sormuş olmalı ki, kefîle mes'ûliyyet tereddüb etmeyeceği cevâbı veriliyor; bunun sebebi izah ediliyor. Kemal İdâre-i 'Urfiyye'ce Rodos'a nefyedilen talebelerden aldığı mektupta, sevindirici haberler bulunduğunu da son cümlelerinde anlatmaktadır.

Kemal'in muhtelif mes'elelerle alâkasını, bilhassa Rodos'a sürülen talebeler ile haberleştiğini aydınlatan bu mektubu, Türk Tarih Kurumu'ndaki evrâkı arasındadır (Nu. 208). Teodor Kasab'a âit kısımları M. Cemal Kuntay tarafından da neşredilmiştir (*Namık Kemal*, c. I., s. 594 v.d.).

253. Menemenli Rif'at Bey'e

15. X. 1877

3 Şevvâl, sene 94 tarihli mektubun geldi; biraz da canım sıkıldı. Pederinin resmini gönderdim demişsin de göndermemişsin. Gûyâ babanın oğlu olduğuna canın sıkılıyor imiş gibi fetânetine yakışmaz bir hâllerde bulunuyorsun. Kimse dünyaya gelişinin tarzından memnun değildir. Kimse kendinden büyüğünü terbiye edemez; hâlbuki bî-çâre baban da mektep görmemiş ise askerlik etmiş, bin ve belki yüzbin kerre canını muhâtaraya atmış bir zât.. Gâyeti yirmi sene sonra dün-

derilmiş, orada askere verilip İbrâhim Paşa'ya Yâver olmuş, Miralaylık rütbesi almıştır. Livâ ve Ferîk olarak Rumeli cihetinde istihdâm edilmiş, Kırım harbinde muvaffakıyyetleri görülmüştür. Muhtelif hizmetlerde, bir ara Meclis-i Tanzimât-ı Askerî ve Meclis-i Muvakkat-i Askerî me'murluklarında bulunduktan sonra, 1877'de Kars Kumandanlığı'na ta'yin edilmiştir (Süreyyâ Bey, *Sicill-i Osmânî*, c. IV., İst., Matbaa-i Âmire-1315, s. 483). Kemal'in bu mektubunu yazdığı sırada Anadolu cebhesinde bulunuyordu.

[2] Nâzım Paşa, *Bir Devrin Tarihi*, *Cumhuriyet* gazetesi, 5 Şubat, 1932, tefrika-14.

yaya gelip de, Osman Paşa'lara, Muhtar Paşa'lara sınıf arkadaşı olamamış o kadar.. Müşirliğine canın sıkılıyor ise, kendisi kimseden gasbetmemiş, devlet vermiş.. Şu muhârebe zuhûr edinceye kadar kendiyle hem-rütbe olanların hiçbirinden hizmetce geri kalmamış ve hattâ o mübârek Redîf Paşa'ya olsun bin kerre isbât-ı ruchân etmiş idi; öyle değil mi? Daha haklı, daha insaflı düşünür isen, milletin tarih-i mefharetinde bir resmini buldurmağa hakkı, bizden bile ziyâdedir. O cihetle postanın avdetinde, be'eyy-i hâl resmini isterim, bu bir..

Sultan Selîm'in resmi kadîm olduğu için aynı olmak lâzım gelmez; boyalı bir levha, Levh-i Mahfûz değildir. Husûsiyle bizim pâdişâhlara müteallik bizim ellerde nekadar resim var ise, guvalsız, falansız, hulâsası Acem elinden çıkma şeylerdir. O cihetle senin o *yarım duruşta* ta'biri ile pek güzel ifâde ettiğin resim, Sultan Selîm'in profil tasvîridir; asıl levhası da fotografcı Gargopuli'dedir. Başkasına ısmarladım; bu posta gelmez ise, gelecek posta yine senden isterim; hattâ önümüzdeki (posta) senin tarafından gelir ise, kesret hiçbir şeyde mazarrat vermeyeceğinden, bir kat daha mûcib-i memnuniyyet olur. Mehmed Alî Paşa mes'elesinde bizce şâyân-i teşekkür bir hâl var ki, o da, bî-çârenin infisâli askerliğimize dokunmuyor da, Bâb-ı 'Âlî'nin eşekliğine teallûk ediyor. Tek, Osmanlılar'ın hamiyyet-i merdânesine bir zül gelmesin.. Biz, deve katarı gibi dâimâ merkep arkasında gitmek sâf-dilliğinde bulunduğumuz için, bu belâlara uğradığımızı hiçbir vakit inkâr etmyiz. Hikmet musîbetinin telgraf çekmek yolunda olan arsızlıkları,

Bülbül-î nâlân ilê korsun gurâbî bir yere
Yîne feryâdî gurâb eyler garâbet bundadır

sözüne benzer. Kendine mektup yazar isen, bu fıkracığı aynen naklet.. Ne halt eder ağanın bârgiri.. Kâş ki adını Hikmet koyacaklarına, kalbine nazar etseler de *tehakküm* kosalar idi ne olurdu? Kalb müşevveş olursa, ânın da teşvişten hâlî olmayan kalbini tasvir ederdi (Fıkranın Hikmet'e gidecek ciheti hitâm buldu).

Şipka'daki askere dâir aldığın mâlûmât tamâmıyle doğrudur. Süleyman Paşa'yı askeri ile, falanı ile Hersek sevâhilinden Dedeağac'a nakleden Giridli Hüseyin Paşa buraya geldi, görüştük. Paşa'nın yanında kırkdört tabur asker var idi; fakat umum mevcut 27,000 kişi idi, demişti. Rauf Paşa ile Zagra'ya giden takım ise, üçü-beşi bir yere toplanınca tabur, ve belki Laz zannolunan başı-bozuklarımızdan idi.

Muhârebelerde bir hayli telefât verdik; hattâ Avrupa gazetelerinin rivâyetine göre Pilevne, veyâ Silistire taraflarına bile biraz asker gönderdik (Velev göndermemiş olalım); yine kuvvetler ândan ziyâde olmak ihtimâli yoktur. Şurasına dikkat et kardeşim: Biz gûyâ Rusya'ya karşı silâh altına 700,000 kişi aldık; fakat Yemen'de nekadar asker, Basra'da nekadar Arap, Bosna'da nekadar yerli var ise, bu 700,000 kişinin dâhilindedir.; hattâ taburlarımızda naklîye noksanı cihetiyle, bir bölüğe beş *saka* düşüyor ki, o *sakalar* bile ordu mevcûdünden addolunmaktadır. Rusya ise gûyâ Rumeli'ye üçyüzbin, Anadolu'ya ikiyüzellibin adam sevketti; ânın bu hisâbında sakalar, başıbozuklar, Kazaklar falanlar değil, hattâ zâbitler bile dâhil değildir. Rusya tarzındaki hisâba göre bizim neferât-ı askeriyyemiz Rumeli'nde nihâyet 700,000, Anadolu'da nihâyet 50,000 kişiden ibârettir. Rusya'nın ise hisâbı bize tevfik olunur, yânî neferden başka zâbiti, *saka*'sı, hizmetcisi berâber tutulur ise (Eflaklılar'dan başka yalnız kendi mevcûdü) Rumeli'de, Anadolu'da 800,000 'den ziyâdedir. O kadar kuvvete karşı aklen, fennen bundan ziyâde, hattâ bu kadar ma'rifet, gayret, hamiyyet gösterilemez. Hâ'inboğazı tarafından Ceneral Gurko'un tecâvüzüne dâir verilen şâyi'alar yalan olsa gerektir; çünkü Gurko bu kış, her türlü harekât-ı tecâvüziyyenin imkânsızlığını iddiâ edenlerdendir. Bundan başka Hâ'inboğazı tarafı şimdi bizimkilerin elindedir; Rusya'nın tertibât-ı harbîyesi de oralara mâil değildir. Hepsinden ziyâde pîş-i nazarda tutulacak bir kâ'ide var: Bir ceneral tertibât-ı harbîyesini herkese söylemez ki, gazetelerde görülsün! Gazetelerin tahmin edebileceği derecelerde açık pilan bizim kumandanların dikkatinden kurtulmak mümkin olamaz ki, Rusyalılar'ın öyle bir teşebbüsünden korkulabilsin.

Serdâr-ı sâbıkın *lâyiha*'sını okudum; tamâmıyle, ben Avrupa'da okudum; yânî Firenk oldum. Bir Türk, bir Firenk gibi ne yapabilir ki, beni ta'yîb ediyorsunuz, hezeyânının tafsîlinden ibâret birşey; Pezevenk utanmamış da.. İstanbul'a her ne yazdım ise kabûl etmediler. Az kaldı isti'fâ edecek idim; fakat hamiyyetime yakıştıramadım b..unden yemiş.. Çünkü isti'fâ etse imiş, dünyâ yıkılıverir imiş. O kadar mâlûmâtlı bir zâtın iş başından kalkmasından ise, birkaç yüzbin nufûs-i ma'sûmenin, Kazaklar, Bulgarlar ayağı altında kalması daha hayırlı imiş.. Kendinin câhil olduğunu reddetmek için, âlemin vicdânına mürâcaat eder imiş, daha bilmem ne b..lar imiş..

İstanbul'da *lâyiha*'yı bulamıyorsan, sana şu mektubumu getiren Hidâyet Efendi'den iste! Bu posta berâber getirmedi ise, gelecek

posta elbette kendisine göndereceğimdir. Okursun; fakat okudukca cünûn getirecek kadar hiddet edersin! Beriki ağaların Allâh belâsını versin ki, Alî Nizâmî Paşa gibi bir müdde'î - umûmî ta'yin ettiler. Mehmed Alî Paşa gibi bir kumandanın azli ile beriki ma'tûh-i mel'ûna bir dereceye kadar hak verdiler.

Kasab kaçmış; fakat firârına dâir yazdığın mütâlea doğru değildir; çünkü birinci derecede Kasab, hükûmetin şerrinden korkacak bir adamı kendi yerine bağlayıp da, nefsini kurtarmağa çalışmaz (Meselâ ben mahbus iken firârı kursam da, gel Rif'at Bey, bana kefil ol demiş olsa idim sen kefil olmaz mıydın? Seni kefil etmek istediğim zaman, kaçacağım, yerime sen kalacaksın diyemez mi idim? Hattâ dememiş olsam da kaçsam, memnun mu olurdun? Canın mı sıkılırdı?).

İkinci derecede kefâlet-i nefsîye âdetâ bir zevzekliktir. Dünyada hiç kimseyi, nefsine kefil olduğu bir adam için habsetmeği, bir mahkeme emredemez. Kā'ideyi biraz hikmete tatbik edelim Meselâ sen bir adam öldürsen, ben de kefil olsam da, habsten seni çıkarsam, sonra kaçsan, sonra da mahkemede i'dâmına hükmolunsa.. Elimizde kātil yoksa, kefili var diye, senin yerine beni kātil gibi salbedebilirler mi?

Üçüncü derecede bu fikirler güzel amma, İstanbul'da kime anlatılabilir mütâleası hatıra gelir ise, vâkı'a biz ki Müslümanlar'ız; kimseye anlatamayız; fakat Kasab ve kefili ki Hıristiyan-Osmanlılar'dır, herkese anlatabilirler.

Hayrî Bey'e mektubumu verirsin, değil mi? Rodos'taki çocuklardan bir kâğıt aldım; o kadar memnun oldum ki ta'rif edemem. Birâdere mektup yazdıkca selâmımı unutma kardeşim.

7 Şevvâl, sene 94

KEMAL

CCLIV. — CCLV.

Kemal'in, kızına gönderdiği ve kayde değer birşey bulunmayan mektuplarından ilki tarihsizdir. İkincinin muhteviyâtına, Alî Ekrem'in ablasına gücendiğinden bahsedildiğine dayanarak, bunun da Midilli'den, 1877 Ekim'inde yazıldığını tahmin ediyoruz. Her iki mektup Kemal'in el yazısı ile, Türk Tarih Kurumu'ndaki evrâkı arasındadır (Nu. 579, 523).

254. Feride Hanım'a

Ekim, 1877

Hanım Kız,

Mektubun geldi. Yine miniminicik.. Bu âdeti de yeni çıkardın; ben de mektubumu ufacık yazarım. Sabaha kadar, amma gerçekten sabah ağarıncaya kadar oturuyorum. Bu gün uykudan onda kalktım. Ekrem sana dargın.. Mektubuna cevap yazmamışsın. O da kâğıt yazmayacak. Yalnız, ellerinden öpüyor. Nâşid'in gözlerini öperiz.

Kemal

255. Feride Hanım'a

21. X. 1877

Hanım Kızım,

Bu postaki mektubunu aldım. Hiç, bir insan latîfeye öyle mi mukâbele eder? Ekrem bî-çâresi geldi geleli mektup göndermekle uğraştı; sen bir cevap göndermedin. Ben de, dur, şu kızı hiddetlendireyim de, insan nasıl kızar imiş anlasın dedim. Meğer sen hiddetlenince, Ekrem gibi bir-iki söylenip geçiştirmezmişsin.. Âdetâ gücenirmişsin de.. İnsanı gücendirecek gibi lakırdılar söylemişsin.. Öğrendik, bundan sonra söylemeyiz; hem de gözlerinden öperim. İnşa'llâh bir de rü'yâna girerim de kavgalar ederim.

13 Şevvâl, sene 94

Kemal

İçindekilerden, Menemenlizâde Rif'at Bey'e gönderildiği anlaşılan aşağıdaki mektupta, Kemal, Serdâr 'Abdü'l-Kerîm Nâdir Paşa'nın *Lâyiha*'sı, müstakbel *Dâmâdı* Rif'at Bey ile nasıl tanıştığı üzerinde duruyor; Türk - Rus harbi, bilhassa Gâzî Muhtar Paşa hakkındaki fikirlerine yer veriyor. Bahsettiği şeylerden, Rif'at Bey'e yolladığı 15. x. 1877 tarihli mektubuna aldığı karşılığa cevap olarak yazıldığı anlaşılan bu mektup, muhteviyâtca diğeri i tamamlamaktadır: *Serdâr*'ın *Lâyiha*'sını Hidâyet Efendi ile yollayacağını va'detmişti; o herhâlde gidemediği için, Nef'î

Efendi'ye göndermiştir; ince yazı ile, bir de kopyasını istiyor. Yazacağı tarihte, Rif'at Bey'in babasının hal-tercemesine de yer vermek istediğinden, onun bir de fotografını recâ etmişti; halbuki hâ-ltercemesini yazacağı Müşîr, Rif'at Bey'in babası değil amcası olduğunu öğrenmiştir; kendisini şaşırtan, Rif'at Bey'i, Deli Hikmet, Kemal'e Menemenlizâde diye takdim etmiş olmasıdır; bununla berâber, Tevfik Paşa'nın Rif'at Bey'in babası, veyâ amcası olmasının farkı bulunmadığını söyleyerek, ısrarla fotografını istemektedir. Mektubun mühim bir kısmı, Ahmed Muhtar Paşa hakkında fikirlerine ayrılmıştır. Türk - Rus harbinin o güne kadarki safhaları, müstakbel neticeleri üzerinde duruluyor.

Kemal'in bu gibi mütâlealarından başka, Türk - Rus harbine iştirâk eden kumandanlar ile de mektuplaştığını bildirdiği bu mektubu, yine muhâtabının ismi kaydedilmiş olmayarak, Türk Tarih Kurumu'ndaki evrâkı arasındadır (Nu. 266).

256. Menemenli Rif'at Bey'e

28.X.1877

16 Şevvâl, sene 94 tarihli mektubun geldi. Serdâr-i sâbık'ın *Lâyiha*'sını doğrudan doğruya sana gönderecek bir vâsıta bulamadığım için Nef'î'ye gönderdim; kendine de yazdım; sana verecektir. Bir aynını isterim. Hem de ince kâğıt üzerine, ince yazıyla olmalı[1].. Kuvve-i harbîyemiz, yânî hatt-i harbe çıkarabileceğimiz asker, hiç zannetmem ki nizâm olarak 150,000 kişiyi tecâvüz etsin.. Yağmurluk, ta'yin-i miktâra delil değildir; çünki hidemât-ı naklîyede bulunanlar da yağmurluk giyer. Kal'alarımızda, falanlarda bulunanlar düşünülür ise, tabî'î adet ziyâdeleşir; amma yeni gönderilenler, telefâtın yerini dolduramaz sanırım.

İlk görüştüğümüz gün Hikmet, Menemenlizâde diye irâ'e etmiş idi; tabî'î Paşa'nın oğlu olduğuna hükmettim. Paşa, pederin değil imiş de amcan imiş; nazarımda msüsâvîdir. Fikren hiç farkını göremem; kâş ki benim de amcam olsa idi. Hayrî Bey'e dâir yazılacak şeylerim var; fakat gâlibâ gelecek postaya bırakacağım. Eğer bu postaya yazarsam tabî'î melfuf bulursun. Hele kumandan mektuplarını bu posta gönderemeyeceğim; çünki tebyîz olunacaktır; hâlbukî hâne

[1] Kemal'in, hemen her mektubunda bahsettiği bu *Lâyiha*, İkinci Meşrûtiyet'ten sonra basılmıştır (*93 Muhârebesi — Serdâr-i Ekrem 'Abdü'l-Kerîm Paşa'nın Muhâkemesi*, İst., Matbaa-i Cihan, 1324). Başında, Müdde'î - Umûmî Alî Nizâmî Paşa tarafından verilen, 14 Şa'ban, sene 94 tarihli *müzekkere* (S. 1 - 2), bundan sonra, 'Abdü'l-Kerîm Paşa'nın, bu *müzekkere*'ye karşılık mâhiyyetindeki *Lâyiha* sûreti (S. 2 - 16) yer alır.

misâfir ile dolu.. Çarık - çürük tebyîz edebilecek bir adamım var; o da misâfirlerimle meşgûl.. Yâ.. Herkes zannolunduğu kadar vefâsız değil! Bir haftada öteden-beriden beni görmek için üç mesâfirim geldi. Muhtar Paşa vak'asından o derece müteessirim ki, ta'rif edemem. Biraz Firenk gazetesi gördümse de, tamâmıyle tafsîlât alamadım. Yalnız indimde şurası muhakkak: Arada öyle otuz tabur falan esir yoktur. Zannederim bir hayli şehit verdik; biraz da top kaybettik; fakat Ceneral Kambıl gibi ashâb-ı mehâret, Muhtar Paşa'nın başında 40,000 kişi yok iken Rusya'nın 120,000 kişiden mütecâviz ve ikiyüz top ile mücehhez bir ordusunun karşısında yedi-sekiz muhârebe verdikten ve ekserinde gâlip olduğu hâlde, nihâyet kuvvet altında ezildikten sonra yine Anadolu'ca hem tecâvüzün hedef-i aslîsi, hem tedâfü'ün nokta-i istinâdı olan Soğanlı'yı tutmasına, Napolèon zamanındanberi misli görülmemiş bir muvaffakıyyet nazarı ile bakıyorlar. Bakalım, önümüzdeki postaya kadar ne havâdis alınır. Şimdilik şuna hükmolunabilir ki, Soğanlı elde iken, Rusya maddî birşey kazanmamış demektir. Yalnız bizim Pilevne şanına mukâbil addolunacak bir şöhret hâsıl etti. Arada da bu kadar zâyiâtımız oldu; buna sebep de Muhtar Paşa değil, İstanbul'dur; çünki bî-çâre adam üç telgraf ile bundan bir ay evvel istimdât etmiş iken, kendine yallâh billâh bir *gâzî* ünvânı gönderebildiler. Vakı'a kendisinin kibr-ü gurûrundan şikâyet ederler; fakat birâderin rivâyeti bütün bütün doğru olmasa gerektir. Elde bir kâ'ide-i küllîye var. Kumandandan hakâret görmek bahânesi ile savuşacak adamın, harb mevkı'inde hiç lüzumu olamaz. Tabî'îdir ki gülle, kurşuna Paşa'nın hakâretinden ziyâde mukâvemet -güdâzdır. Benim aldığım haberlere göre Paşa, Kürdler'e halkı soyduramaz ve hattâ ara-sıra pek tecâvüz edenleri kurşuna bile dizerdi. Ânınçün oralarda pek makbûl olamadı; bununla berâber Kırım muhârebesi sırasında Kars'ta bulunmuştum; aşîretlerinin hâlini, ef'âlini bilirim. Ben Muhtar Paşa'nın yerinde bulunsam, günde birkaç kişi asmağa mecbur olacağımı iyice gözümün önüne getiriyorum da, ânın için Paşa şiddetinde, hakâretinde haklıdır; beğin Kars'ta aldığı rivâyetlere cânî lisânından işitilmiş berâet-i zimmet nazarı ile bakılmak lâzım gelir, diye hükmediyorum.

Hâsılı şu adam, bidâyet-i muhârebede beş-altıbin kişilik bir terassut ordusu ile Perîşân-Boğazı'na sığındı; dâimâ kendinin üç-dört misli bir düşmana karşı onbeş kadar irili-ufaklı galebeler istihsâl etti. Nihâyet zâbitleri, neferâtı tükendi, yine eski tuttuğu mevkı'e

geldi. Hareketi, kumandanlarımızın umûmundan ziyâde Avrupa'ca mûcib-i hayret oluyor. Vaktiyle Napolèon, karşısında tamâmıyle mukâvemet edebilmiş bir fırkayı esir etmiş.. Esirleri huzûruna getirdikleri vakit, kendi ümerâsına hitâben "Şapkalar aşağı Efendiler! Hürmet mağlup olan gayrete!.." demiştir. Bu gün Muhtar Paşa, Allâh göstermesin, Rusyalılar'ın eline geçse, galebelerinden ziyâde, şu mağlûbiyyetinde gösterdiği ıkdâm için, öyle bir hürmet göreceğinde hiç şüphe olunmasın.. Eğer bir de ahz-i sâre muvaffak olunabilir ise, Almanya cenerallerine muâdil tutulur; amma muvaffak olmasa da, Soğanlı elde iken, Rusya dostumuzun kazandığı şöhreti kış vakti Kars'ın muhâsarasına gitmek, veyâ Soğanlı'daki mevkı'imizi zabte çalışmak gibi neticesinde hiç fâide görülmeyecek şeyler ile muhâtaraya bırakmayacağı agleb-i ihtimâldir. Bakalım ileride ne zuhur eder ?

Midhat'in mukaddimesini *Vakit*'te görmedim; eğer tarih'i de *Menfâ* gibi yazacak ise, benim anlamadığım bir tarz-ı ahrârâne îcât etmiş olur.

Sultan Selîm'in resmi geldi; işte aslı odur. Evvelki, Acemler'in tâ Ahmed-i Sâlis zamânında yaptıkları hayalâttan ibârettir. Âl-i Osman'ın iki takım resmi var Birini dediğim gibi, Sultan Ahmed-i Sâlis zamânında, Sefih İbrâhim Paşa bir Acem'e yaptırmış diye işitiriz; ötekini Venedik elçileri dâimâ yanlarında getirdikleri ressamlara yaptırırlar imiş.. Mahmûd-ı Evvel devrinden sonraları, hep Avrupalı elinden çıkma olduğu için biribirine benzer. Evvelkilerde ise, bu ihtilâf dâimâ mevcuttur. Tarih elde dururken İran hayalâtına inanamayız ya..

20 Şevvâl, sene 94

KEMAL

CCLVII.

Kemal, Mirzâ Muhammed Mehdî Astarâbâdî'nin *Târîh-i Nâdirî* adlı eserini istemiş, bunun yerine Nef'î Efendi *Dürre-i Nâdirî*'yi yollamıştır [1].

M. Âsım Bey'in, Kemal'e kendilerine, harbe âit iyi haberler verdiği anlaşılıyor. Kemal'in maddî vaz'iyyeti ise berbad hâldedir. Midilli'ye nefyedilirken kendi-

[1] Mirzâ Mehdî Han, Nâdir Şâh'ın kâtibidir ve tarih sâhasındaki eserleri ile meşhurdur. Eserleri Farsca'dır; tarihleri Tebriz, Tahran, Bombay'da basıldığı gibi, Garb dillerinden bâzılarına terceme de edilmiştir. *Târîh-i Nâdirî*, *Târîh-i Cihân Guşâ-yi Nâdirî* adlı meşhur eserinin kısaltılmış adıdır (*The Encyclopaedia of İslâm*, H. Massé, *Mahdî Khân* mad.).

sine 5,000 kuruş ihsân olunmuş, 15,000 kuruş harc-i râh verilmişti; Şûrâ-yi Devlet âzâlığı sıfatını hâiz olarak maaşını da alacaktı [2]. Cezâyir-i Bahr-i Sefîd vilâyetince emir vermişlerdir; bu zamana kadar iki ay tam maaş aldığı için, Kasım ve Aralık maaşlarını vermeyecekler, böylece iki ay maaşsız kalacaktır. İşte bunun için, babasının sâyesinde hiçbir zaman para sıkıntısı çekmediğinden bahsediyor; bu def'a da yardımını bekliyor. Maaşı Mâlîye'den değil, Pâdişah kesesinden verildiğine göre böyle bir maaş kesiminin hangi karâra dayandığını da sormaktadır. Tedâhüldeki maaşlardan kasdı, İstanbul'da mevkuf bulunduğu sırada alamadığı maaşları olabilir; bunların sür'atle alınabilmesi için, Nâzım [3] ve Kâzım Beyler'e de birer mektup yazdığını kaydediyor.

Mektup Kemal'in Midilli'ye gittikten iki - üç ay kadar sonra, maaşının yarısı kesilmesi hakkındaki bir karârı aydınlattığından mühimdir; aslı, Türk Tarih Kurumu'ndaki evrâkı arasında ve kendi yazısı iledir (Nu. 628).

257. Mustafa Âsım Bey'e

28. X. 1877

Kitapları Nef'î göndermiş. Ben, "*Dürre-i Nâdirî*'yi istemem; *Târîh-i Nâdirî*'yi isterim" diye sûret-i mahsûsada yazmıştım. Aksini arzu etmişim gibi, mübârek yine *Târîh-i Nâdirî* yerine, *Dürre*'yi bulmuş da göndermiş..

Biraz nar gönderdim. Üç türlü imiş; en âlâsı ufak sandıkta bulunanlar imiş..

Velînî'met,

16 Şevvâl, sene 94 tarihli tahrirâtınızı aldım. Nef'î'nin hicâbı, Cezâyir öküzlerinin hâli, Gerede tavukları, Koca Mustafa Paşa'daki hâne maddesi hep âlâ ise de, bizim burada iş fenâlaştı. Melfuf tezkire meâlinden anlaşılacağı vechile, vilâyetteki öküzler idrâkte her tarafa

[2] Bk., bu ciltteki CCXIV. — CCXV. numaralı mektupların önsöz'ü, not-26.

[3] Kemal'in mektuplarında adı geçen iki Nâzım vardır: Mehmed Nâzım Paşa (1840 - 1926), bu mektubun yazıldığı 1877 yılında Adlîye İcrâ Cemiyeti Zabit Kâtipliği ve aynı yerde Baş-mümeyyizlik vazifesinde bulunuyordu (İbnü'l-Emîn M. Kemal İnal, *Son Asır Türk Şâirleri*, İst., Devlet Matbaası, 1938, c. VI., s. 1140). Diğeri Hüseyin Nâzım Paşa'dır (1854- 1927) ve mektubun yazıldığı senede *Takvîm-i Vakâyi'* muharrirliğinde, Galata Rüşdî Mektebi inşâ muallimliğinde, Hilâl-i Ahmer Cemiyeti ve 'Abdü'l-Hamîd'in riyâset ettiği komisyonlarda çalışmıştır (*Ayn. esr.*, s.1149 v.d.). Kemal mektuplarında bunlardan bahsederken karıştırılmasın diye çok def'a Büyük Nâzım, Küçük Nâzım demekle berâber, aşağıdaki mektubunda, hangisini kasdettiği açıkca anlaşılamıyor. Kâzım Bey ise Kurenâ-yi şehryârî'dendir.

tekaddüm ederek, bizim maaşın da nısfı kat'olunmak için emir vermişler; hâlbuki ale'l-hisab sûretiyle iki maaşın hemen hepsine yakını alınmış olduğunden, ânlara mukâbil önümüzdeki iki ay zarfında para alamayacağız. Tedâhüldeki maaşlar alınır ise, beni iki ay idâre edecek kadar para ihsân buyurursunuz; çünki burada borç ile geçinmek, ihtimâlin hâricindedir. Alınmaz ise, ne türlü hareket lâzım geleceğine dâir re'yinizi beklerim. Sâyenizde parasızlık görmediğimden ömrümde bu kadar sıkıldığımı bilmiyorum. Tedâhül için Nâzım'a da, Kâzım'a da birer şiddetli mektup yazdım. Nısıf maaş için mürâcaatı,huccet-i mugâyir-i hamiyyet gibi görüyorum. Bir de düşünüyorum: Maaş Hazîne'den verilmiyor; pâdişâh kesesinden ihsân olunuyor. Hazîne'ce bunun kesilip kesilmemesi hakkında bir karâr var ise, elbette öğrenirsiniz. Bâkî cümleye duâ efendimiz.

20 Şevvâl, sene 94

KEMAL

Rus harbi dolayısiyle âilesini kaybeden birçok çocuklar hicrete mecbur kalmış ve bu sırada Kemal de Hüseyin adlı bir muhâcir çocuğunu himâyesine almıştır. Mektubunda, Menemenli Rif'at Bey'e, Hüseyin'i askerî rüşdîyelerden birine yerleştirmesini, Yâverân-ı harb-i mülûkâne'den Binbaşı Ömer Bey'in bu işin halline vâsıta olabileceğini yazıyor.

Mektubun aslı, Kemal'in kendi yazısı ile, Türk Tarih Kurumu'ndaki evrâkı arasındadır (Nu. 603).

258. MENEMENLİ RİF'AT BEY'E

I. XI. 1877

Rif'at !

Bizde bulunan muhâcir Hüseyin'cik İstanbul'a gitti. Burada Ekrem'in ahbâbı idi; mektebe de gider idi; bâzı dersler okurdu. Bu mektubumu size getirecektir. Kendisini orada askerî rüşdîyelerinden birisine yerleştirmek için himmet iktizâ eder. Bu bâbta ise, Ömer Bey vâsıta-i kâfîyedir.

24 Şevvâl, sene 94

KEMAL

CCLIX.

Kemal, kızı Feride Hanım'a, mektuplarında gözüne ilişen imlâ yanlışları sebebiyle, doğru yazabilmesi için gazeteleri değil, kendi mektuplarını örnek tutmasını yazıyor. Vukū' bulan zelzele ve fırtına esnâsında denizin, yelkenlilerin ve odasının hâlini tasvir etmektedir. Son satırlarda bahsettiği Nümâyiş, Becayiş ve Şeb-reng Hanım'la kedilerini kasdetmiştir. Sonuncunun arap bir kedi olduğu muhakkak.. Fakat ilk ikisinin adı, her hâlde bir becâyiş ve nümâyiş hâdisesini telmîhen konulduğundan mânâlıdır.

Mektubun aslı Kemal'in el yazısı ile, Türk Tarih Kurumu'ndaki evrâkı arasındadır (Nu. 525).

259. Feride Hanım'a

4. XI. 1877

Hanım Kızcağızım,

22 Şevvâl, sene 94 tarihli mektubun geldi. Seninle kavga edeceğim; imlâya dikkat etmiyorsun. Mektuplarım elinde meşk iken, gālibâ gazetelerden imlâ öğrenmeğe çalışıyorsun ki, eski bildiğin şeylerden birkaçını da unutmuşsun.. Buradaki rüzgârı görsen teaccüp edersin. Geçende bir zelzele olmuştu. Şimdi herbir dakikada zelzele yer altından havaya çıkmış sanıyorum. İki saat evvel, karşımızdan bir yelkenli kayık geçiyordu, dalgaların arkasında kayboldu; battı zannettik. Meğer yelkenlerini görür de dalga zanneder imişiz; denizde o kadar fırtına var.. Oturduğum odada ise, pencerenin perdeleri yelken olacak da uçacağız, kaçacağız gibi görünüyor.

Seni iki gece evvel rü'yâmda pek âlâ görmüştüm; "*Beybaba'cığım, bana darılma!*" diyordun. İnşā'llāh ben de senin rü'yânâ girerim de yine darılırım. Benim burada Mestan Bey'den bir kediciğim var; bütün vücûdü beyaz da, yalnız kulakları ile kuyruğu tekir.. Lâkin hasba kimseye sokulmuyor. Ara-sıra Ekrem koğalıyor, tutamıyor. Acabâ, Nümayiş, Becâyiş husûsiyle Şeb-reng Hanım ne âlemdedir? Rahatım, sihhatim pek yerindedir. Bâkî gözlerini öperim kızım..

27 Şevvâl, sene 94

Kemal

CCLX.

Kemal'in 1877'de yazdığı mektuplarında, Türk - Rus harbinin muhtelif safhalarını ta'kip mümkindir; aşağıdaki mektubunda da, hemen tamâmıyle Pilevne muhâsarasından bahsetmektedir. Ruslar Pilevne'ye üç def'a hücum etmiş, 26 - 31 Ağustos arasında devam eden üçüncü hücumda bozguna uğramış, gösterdiği gayret ve kahramanlık sebebi ile Osman Paşa'ya *gâzî*'lik ünvânı verilmiştir. Bu zaferden sonra Osman Paşa Mâbeyn-i Hümâyûn'a telgraf çekerek erzak, cebhâne ve ordusunun kuvvetlendirilmesini istemiştir. Bunun üzerine İstanbul'dan, Şipka ordugâhından ve Sofya'dan Orhaniye'ye asker, mühimmât ve zahîre gönderilmiş, Orhaniye'de toplanan askerin kumandasına Ferîklik rütbesi ile Hıfzı Paşa, Edhem ve Hakkî Beyler de Mîrlivâlık rütbesi ile Hıfzı Paşa maiyyetine ta'yin edilmiştir. Hıfzı Paşa, 16 Eylûl'de Pilevne'ye hareket etti. Düşman muhâfızların hükmü altında bulunan yirmi saatlık mesâfeyi, yedi günde kat'edebildi. Osman Paşa'nın istediği otuz tabur yerine onyedi tabur gönderilmiş, yardım imkânı da güçleşmişti; merkezden, ordunun Pilevne'den geri çekilmesi için istediği müsâade verilmedi. Orhaniye yolu büsbütün kapanınca, İstanbul hükûmeti telâşa düşüp, Orhanî'yeden onbeş tabur piyâde, Kurenâ-yi Şehryârî'den Çerkes Kâzım Bey refâkatinde iki alay çerkes süvârisi, erzak ve mühimmât gönderilmesine devam olunmuş, Orhaniye kumandanlığına da Ferîk Şevket Paşa ta'yin edilmiştir; Osman Paşa'ya tevcîh olunan *Gâzî*'lik ünvânını bildiren berât, Şevket Paşa vâsıtasıyle gönderilmiştir. Ekim'in onikisinde kuşatılan Pilevne'ye yardım için hareket eden Şevket Paşa yolda pusuya tutulmuş, Hıfzı Paşa General Gurko tarafından esir edilmiş, Teliş muhâfızı Hakkî Paşa General Gurko'nun teslim isteğini, Şevket Paşa'dan yardım alamadığından kabûl etmiştir [1]. İşte Kemal mektubunu bu hâdiselerin geçtiği, Şevket Paşa fırkasının bozguna uğradığı, Hakkî Paşa'nın esir düştüğü, Osman Paşa'nın ise âkıbetinin neye varacağı belli olmadığı sırada yazmıştır. İstanbul hükûmetinin, kumandanların hareketlerine karışmasını yersiz bulmakta, er - geç mağlûbiyyetin muhakkak olduğu neticesine varmaktadır; naklettiği fıkra da bu fikirlerini kuvvetlendiriyor. Anadolu'daki Müslüman câsuslar mes'elesine de temasla, Ermeniler'in Rusya siyâsetini kavradıklarını, bu sebeple içlerinde câsus olanlar varsa kendilerinin de buna hayretlerini, muhtelif i'tikadlara bağlı Müslümanlar'ın kendilerini hükûmetin fenâ siyâseti yüzünden Osmanlı saymadıklarından câsusların bu zümrelere mensup olduğunu ileri sürmektedir.

Kemal bu mektubunda da bâzı kitaplar, bu arada Süleyman Paşa'nın *İlm-i Hâl*'ini [2], Ahmed Midhat'in *Zeybek* adlı tiyatro eserini [3], *Vakit* gazetesinde kendi

[1] Mahmud Celâleddin Paşa, *Mir'ât-i Hakîkat*, c. İstanbul, Matbaa-i Osmâniye, 1326, s. 218 v.d.d.

[2] *'İlm-i Hâl*, Cem'iyyet-i Tedrîsîye-i İslâmîye tarafından tertip olunmuştur, İst., Matbaa-i Âmire, 1287. Dördüncü basım, İst., Mihran Matbaası, 1298.

[3] Dört fasıldan ibâret olan *Zeybekler* adlı vodvilin, 1296 Aralık ayının 31 'inci Cuma günü temsile başlanacağı *Cerîde-i Havâdis*'te i'lân edilmiştir (Nu. 4207, 19 Muharrem, 1297/2 2 Ocak, 1880). 1884 Ramazan'ında da, Gedik Paşa Tiyat-

eseri *Âkif Bey* hakkındaki ve *Zeybekler* başlıklı makâleyi göndermelerini istiyor.

Kemal'in Rus harbinin âkıbetine dâir isâbetli, Ahmed Midhat hakkındaki menfî düşüncelerini içine aldığından mühim olan bu mektubu, kendi el yazısı ile ve Türk Tarih Kurumu'ndaki evrâkı arasındadır (Nu. 599). Menemenli Rif'at Bey'e yazıldığını tahmin ediyoruz.

260. Menemenli Rif'at Bey'e

4. XI. 1877

Süleyman Paşa'nın bir *'İlm-i Hâl*'i vardır; ândan bana iki nüsha bulur da gönderir misiniz? Misâfirhâne'nin yanındaki asker kitapcısında bulunur sanırım.

23 Şevvâl, sene 94 tarihli mektubunu aldım. Muhtar Paşa vak'asına etrâfıyle mâlûmât almak hâlâ mümkin olmadı; çünki posta günleri değiştiğinden, Avrupa gazetesi göremedim. Şevket Paşa fırkasındaki bozgunluğa da, tamâmıyle mâlûmâtım yok.. Yalnız Hakkî Paşa üç tabur ile Ceneral Gurko'nun fırkasına yaklaşmış, esir olmuş.. Muhârebe hakkında bütün bütün ye's getirmeğe başladım. Merkezin edepsizliğine ne asker şecâ'ati tekâbül edecek, ne kumandan gayreti.. Kars'ta değil, hiçbir yerde mikdâr-ı kâfî zahîre yoktur. Vükelâ-yi hâzıranın da hemen umûmu, müsâleha tarafdârıdır; hattâ Avrupa diplomatlarının igfâlâtı altında olarak müsâleha tarafdârıdır. Hâsılı biz bu işi hiçbirşeye benzetemeyeceğiz. Vaktiyle zalemeden biri aḥsâdan bir adama musallat olmuş. Senin cerîmen lâzım geldi; ya bin altun verirsin; ya bin değnek ururum; ya yüz okka soğan yersin demiş. Herif evvelâ soğana kâil olmuş; birkaç okkasını yedikten sonra değneğe rizâ göstermiş; ânın kırk-elli dânesinden sonra bin altunu vermiş. Korkarım ki bu akıl, bu hamiyyet, bu ikdâm ile biz de âna benzeyeceğiz. Hayrî Bey ile Rodos takımına olan mektuplarını verir ve gönderirsiniz. Midhat'in *Zeybek* dramı basıldı ise aynımı, basılmadı ise hulâsasını isterim. Bir de ben burada *Vakit* göremiyo-

---

rosu'nda oynanmıştır (*Ayn. gazete*, nu. 5735, 26 Ramazan, 1301/19 Temmuz, 1884). Refik Ahmed Sevegil, kaynak zikretmeyerek, Gedik Paşa Tiyatrosu'nda, 30 Ekim, 1877 akşamı verilen temsilin i'lânında önce *Pilevne Şarkısı*, sonra da *Zeybekler* isimli dört perdelik millî vodvil vardır" bilgisini veriyor (*Türk Tiyatrosu Tarihi*, c. III., İst., 1961, s. 100). Kemal'in, bu mektubunu 4 Kasım, 1877'de yazdığına göre, A. Midhat'ın bu eserinden, her hâlde, sözü geçen temsili dolayısıyle alâkadâr olduğunu sanıyoruz.

rum; *Vakit*'in *Zeybekler*'e ve bi'l-hasus bizim *Âkif*'e dâir olan bendlerini gönderir misiniz? Gālibâ herif ile curcunaya çıkacağız.

27 Şevvâl, sene 94

KEMAL

Anadolu'da İslâm'dan câsus bulunduğuna teaccüp etme! Çünki herif oranın o karmakarışık i'tikadlı Müslümanları'na, bizden ziyâde hüsn-i muâmele diyor. Anadolu'daki Ermeniler, Rusya'nın bizden ziyâde hasmıdır; ânlar câsus falan olmaz; hattâ içlerinden Melikof'un [4] falanın Rusya hizmetinde bulunabilmesine de teaccüp ederler; fakat bizim Müslümanlar, yine bizim Müslümanlar'dan, Rusya'nın tertip ettiği me'murîn-i kirâm efendilerimizin hırsız ortağı ta'yin eylediği Küdrler'in esîridir. Ermeniler, Rusya'nın maksadı ne olduğunu bilirler; bizimkiler devletin maksadı ne olduğunu bile bilmezler. Oralar halkı nezdinde devletimiz, hâlâ Devlet-i İslâmîye değildir ki, muhârebeyi İslâmiyet muhârebesi kıyâs etsinler [5].

[4] Melikof, Rus ordusu generali. Kars muhâsarasında Zivin'de Muhtar Paşa tarafından bozguna uğratılmş, geri çekilmiştir (*Mir'ât-i Hakîkat*, c. II., s. 86).

[5] Kars muhâsarası esnâsında, Kaskanlı aşîretinin müdürü Reşid Bey'in yazdığı bir mektup, kardeşi vâsıtasıyle Muhtar Paşa'ya gönderilmiş, bu şahsın casus olduğunu Muhtar Paşa derhâl anlamıştır. Hâdisenin tafsilâtı ve mektup metni için bk., Mehmed Ârif, *Başımıza Gelenler*, s. 350 v.d.

CCLXI.

Aşağıdaki mektubun ilk satırlarından, Kemal'in İstanbul'daki yakınları ile henüz doğrudan doğruya haberleşemediği anlaşılıyor; Nef'î vâsıtası ile mektuplaşmaktadır. Rif'at Bey'e bundan önce yazdığı 5. XI. 1877 tarihli mektubunda bilhassa Pilevne cebhesi üzerinde durmuştu; bu def'a Anadolu cebhesini ele almakla berâber, kısmen Pilevne mağlûbiyyetine de temâs etmektedir.

Ahmed Muhtar Paşa kumandasındaki Kars müdâfa'ası, mektubun yazıldığı tarihten bir hafta önce, 4 Kasım'da başlamıştır. Muhâtabı, Manastırlı Rif'at Bey'in şehidliğinden bahsetmiş olacak ki, Kemal, ondan 29 Eylûl'de bir mektup aldığından bahsediyor ve bu haberin verdiği teessürü ifâde ile, doğru çıkmamasını temennî ediyor [1]. Rif'at Bey bunu kardeşinin mektubuna dayanarak yazmıştır; yine bu

[1] Rif'at Bey, 1907'de vefât ettiğine göre, bu haber doğru değildir.

mektuba dayanarak, inanmamakla berâber, Muhtar Paşa aleyhindeki rivâyetleri de nakletmiştir. İşte Kemal bu münâsebetle, Kars işgâlinin şiddetlendiği günlerde Muhtar Paşa'nın muvaffakıyyetlerini medhederek, Zivin galebesinin Kurt İsmâ'il Paşa'ya atfını doğru bulmamaktadır [2]. Anadolu cebhesinde uğranılan bozgunların, Muhtar Paşa'nın fenâ idâresinden değil, İstanbul hükûmetinin tecrübesizliğinden ileri geldiği fikrindedir.

Pilevne istihkâmı muhâsarası esnâsında takviye alamayan Hıfzî Paşa elden gayreti bırakmaksızn askeri teşvîk etmiş, zâbitlerin hemen hepsi şehid düşmesine rağmen karanlık basıncaya kadar, yarısı Ruslar tarafından zabtedilen istihkâmı siperlerden müdâfaadan geri durmamış, ancak cebhânesi tükendiği zaman, General Gurko'nun bulunduğu cihete doğru beyaz bayrak çekerek teslim olmuştur. Hakkî Paşa, Gurko'nun teslim olma teklifini hiç mukâvemet etmeden kabûl etmiştir [3]. Kemal bunun için General Gurko'nun, "Cesur ve gayur bir muhârip olduğunuzdan dolayı sizi tevkîr ve tebrik ederim; bu muhârebe tarafeyne pek bahalı oldu, ömrümde böyle şiddetli ateş görmedim" dediği Hıfzî Paşa'nın kahramanlığını öğüyor; Hakkî Paşa için ise, milletimizin nâmusunu berbâd etti diyor. Pilevne'nin düşüceği, bu takdirde Sırblar'ın ve Yunanistan'ın da harbe iştirâk edeceği fikrindedir. Kemal tahminlerinde yanılmamış, Pilevne terkedilmiş, bu hâdiseyi müteâkip Sırb isyânı da başlamıştır. Mektubun son satırlarında, selâmına mukâbele ettiği, fakat hatırlayamadığı Şerif Alîzâde Ârif Bey, Paşazâde Alî Efendi'nin oğlu Ârif Paşa'dır [4].

Kemal'in, Rus harbinde Anadolu ve Rumeli cebhesinde bozguna uğradığımız günlerde yazdığı bu mektubu, neticeye âit tehakkuk eden isâbetli hükümlerini gösteren bir vesîka kıymetindedir. Aslı kendi el yazısı ile, Türk Tarih Kurumu'ndaki mektupları arasındadır (Nu. 131). Mektubun arkasında başkasının — herhâlde Rif'at Bey'in — el yazısıyle, "Cevâbı, 15 zi'lkı'de, 94" kaydi vardır.

---

[2] Mahmud Celâleddin Paşa, *Mir'ât-i Hakîkat*, c. II., İst., Matbaa-i Osmâniye, 1326, s. 84- 116. Muhtar Paşa, Ruslar'ın Kars'ı işgâlinden maksadı, buradaki askeri hareketten iskât edip, Erzurum'u istilâ olduğunu anlamış, bunun için Kars'tan çekilerek, düşmanın hücûmundan evvel mühim noktaları tutmuş, Kars'la Erzurum arasında, Soğanlı-dağı'ndaki ve çevrilmesi müşkil Zivin köyünü karar-gâh ittihâz etmişti. Bu muhârebede Osmanlılar yediyüz şehid vermiş, telefâtı üçbine yaklaşan Ruslar bozguna uğrayıp geri çekilmiştir. Gerek *Mir'ât-i Hakîkat*'te, gerek bu savaştan bâhis diğer tarihlerde, Kemal'in mektubunda kaydettiği gibi, muvaffakıyyet Kurd İsmâ'îl Paşa'ya atfedilmez (Msl., Mehmed Ârif, *Başımıza Gelenler*, İst., Mürettibîn-i Osmâniye Matbaası, 1328, s. 413 v.d.).

Kurd İsmâîl Hakkî Paşa Karslı'dır (1818 - 1896). Kurnazca tedbirlerinden dolayı halk arasında Kurd lakabı ile anılır (Süreyyâ Bey, *Sicill-i Osmânî*, c. IV., s. 847).

[3] Mahmud Celâleddin Paşa, *Mir'ât-i Hakîkat*, c. II., s. 236 - 37.

[4] Ârif Paşa (1848 - 1909)'nın hal-tercemesi için bk., İbrâhim Alâeddin, *Türk Meşhurları, Ârif Paşa* maddesi.

261. Menemenli Rif'at Bey'e

II. XI. 1877

Beğim,

30 Şevvâl, sene 94 tarihli mektubun da geldi. Geçen hafta size uzun uzadı kâğıtlarım var idi. Nef'î yeni teehhül ettiği ve bir taraftan da hasta olduğu gibi, postamız da vaktini şaşırdı. Salı günü İstanbul'a varıyor, Çarşanba günü çıkıyor; kâğıdımı alamadığına sebep bunlardır. Şimdiye kadar tahminimce mektubumu almış olacağından, bu izâhâttan bile müstagnîsin sanırım.

Gelelim mektubunun cevâbına.. Birâderimiz yazdığı şeylerde haklı değildir; evvelâ tahkîkatı yanlış.. Bizim öyle otuz tabur alay, 7,000 falan esirimiz yok; birçok şehidimiz var. Paşalarımızın ekseri geldi, çıktı. Bizim Rif'at'in esâreti ise, büsbütün yalan olsa gerek.. Çünki kendisinden, 29 Eylûl tarihli bir mektup aldım. Birâderin mektubu da ândan muahhar olmasa gerektir. Muahhar ise haber ver ki, gönlüm müsterih olacağına, nekadar teessürü var ise birden meydana koysun da alışsın.

Sâniyen Muhtar Paşa hakkında verdiği mütâlealar, bütün bütün akla muhâlif görünür; hattâ gönüldeki meyl-i hakîkat de o sözlere kā'il olamaz imiş de, kardeşinin mektuplarını soğuk telâkkî eder imişsin. Ânın, amcana müdâhin olmadığını pek âlâ bilirim. Amcanın asker yolunda hemen benim kadar fedakârlık edeceği de tecârib-i müteaddide ile yakîn hâsıl ettiğim şeylerdendir; fakat gerek birâder, gerek amcan fenn-i harb bilmez. Zivin galebesi kendisine isnât olunan İsmâ'îl Paşa ise, ânlar kadar da bilmez. Muhtar Paşa'nın bu gün umumî Avrupa'yı hayrette bırakmakta olan harekât-ı harbîyesini, biz nasıl muhâkeme edebiliriz. Bâ-husûs ki öyle bir galebeyi, Erkân-ı Harbten yetişmiş Muhtar Paşa dururken, Kürd haydutluğundan yetişme İsmâ'îl Paşa'ya isnât eder isek, bütün bütün fenn-i harbi inkâr demek olmaz mı? Macarlı Feyzî Paşa, İsmâ'il Paşa'nın yanında imiş; belki şimdiye kadar Anadolu'nun harekât-ı harbîyesini o idâre etmiştir denilir ise, akla yakın gelebilir; ma'mâfih muhârebemizdeki zaferler, dâimâ Muhtar Paşa kolunda idi. General Kambıl da, Muhtar Paşa'nın mehâret-i fevka'l-'âdesine şehâdet ediyor. Hâsılı Anadolu'da uğradığımız belâlar Muhtar Paşa'nın değil, İstanbul'un semere-i

seyyi'âtıdır. Rumeli tarafı da bütün bütün fenâlaşmağa başladı. Ahmed Hıfzî Paşa kahramanca gayretler etmiş. Hakkî Paşa zâten oğlanlıktan yetiştiği için, mektebimizin, milletimizin nâmusunu ber-bâd etmiş; ma'mâfih bunlar şahsî şeyler.. Pilevne mahsur, bizde asker yok, levâzim hiç yok.. Gazetelerde gördüğüme göre, Rusya'nın, Pilevne üzerindeki orduları yüzaltı tabur piyâde, kırk alay süvârî ile, üçyüz altmışbeş toptur. O kuvvete bakılınca, Pilevne de gidecek gibi görünür. Pilevne gider ise Sırb'ın, belki de Yunanistan'ın harbe iştirâki mukakkaktır. İnşâ'llâh ben yalancı çıkarım; fakat istikbâl fenâlaşmağa başladı. Hemen Allâh encâmını hayr eylesin! Şerif Alizâde Ârif Bey kim ise, sûret-i mahsûsada selâm ederim. Hayrî Bey'e yazdığım cevap melfuftur. Bâkî duâ..

5 Zi'lki'de, sene 94

KEMAL

CCLXII. — CCLXIII.

Feride Hanıma yazılan aşağıdaki iki mektupta kayde değer birşey yoktur. Kıbrisli Nef'î Efendi yeni evlenmiştir; zevcesini medhetmiş olacaklar ki, Kemal, buna memnun olduğunu bildiriyor. Zelzelenin şiddetinden, Midilli'deki kedisinden ve İstanbul'daki kedilerden bahsetmektedir. Husûsî hayatında nelerle alâkalı olduğunu aydınlatan her iki mektup, kendi el yazısı ile ve Türk Tarih Kurumu'ndaki evrâkı arasındadır (Nu. 524, 522).

262. FERİDE HANIM'A

II. XI. 1877

Hanım Kız,

Postayı aldığım vakit henüz uykudan kalkmıştım da yatakta oturuyorum. Beybaba'mın zarfını açarken, senin kâğıdını yorganın altına düşürmüşüm; yarım saat aradım da öyle bulabildim. Az kaldı kaybedeceğim, sonra Feride bana mektup göndermemiş diye kocaman sesimi çıkaracaktım. Nef'î'nin haremi hakkında verdiğin mâlûmâta pek memnun oldum. Çocuk Magosa'da benim yüzümden çok meşakkat çekmiş, bana çok da hizmetler etmişti. Benim gayretim ile insan sırasına girdi[1]; Beybaba'mızın sâyesinde de bir rahata düştü.

[1] M. Cemal Kuntay, Kemal'in, Şûrâ-yi Devlet'te âzâ iken buranın Reis'i Midhat Paşa'ya Kıbrıs Malmüdürlüğü'nden müsta'fî Hasan Nef'î'yi tavsiye ettiğini, beşyüz kuruş maaşla Şûrâ-yi Devlet dördüncü sınıf mülâzimliğine ta'yin ettirdiğini kaydediyor (*Namık Kemal*, c. II., Kısım., II., s. 192).

Allâh büyük; her meşakkatin böyle bir taraftan mükâfâtını ihsân eder.

Zelzeleyi söyleme.. Ben dünyada hiçbir şeyden, hattâ yılandan, gülleden, falandan korkmam da, ândan korkarım. Bundan gâlibâ on gün evvel idi. Bir akşam saat dörtbuçuk kararlarında yatağa yattım, kitap okuyordum; bir sâniyenin içinde iki kerre öyle salladı ki, yerlerin, göklerin direkleri alındı zannettim. Yataktan fırladım; hele yıkılmadan odadan dışarı çıkabildim. Mübârekin dehşeti hâlâ rü'yâma giriyor. İstanbul'da zelzelenin salıntısı yarım saat sürdü diyorsun; yanlış olacak.. Yarım saat zelzele İstanbul'u değil, dünyayı yıkar.

Nâşid Beyefendi birâderimizin gözlerini öperim; resimlerini burada her kime gösterdim ise, dirâyetli, temkinli bir beyefendi olduklarını tasdik ediyorlar.

5 Zi'lkı'de, sene 94

KEMAL

263. FERİDE HANIM'A

16. XI. 1877

Hanım Kızım,

Mektubun geldi. Rüzgârın şiddetinden uçabilsek İstanbul'a doğru gelemeyiz; çünki buranın şiddetli rüzgârı poyrazdır; şimdi o da kesildi.

Nâşid Beyefendi birâderimize sûret-i mahsûsada arz-ı hulûs ederiz. Teehhül için o kadar acele buyurmasınlar; çünkü âlemin hâli acâip.. Şâyet devlet-hânelerini beslemeğe muktedir olamazlar da sonra mahcup olurlar. Şeb-reng'in, başka kedi sevdiğim için bana gücenmeğe hakkı yoktur; çünkü kendisi ile beynimizde ülfet hâsıl olamamıştı. Hattâ bir kerre elimi tırmaladı. Becâyiş'in ma'rifetlerine diyecek yok.. Camcı esnafının haberi olsa, kendini ciğer yerine şeker ile beslerler. Bizim kedinin güzelliğinden büyük bir de şecâati var ki, ta'rif kabûl etmez; evin içinde fâre bırakmadı. Şeb-reng'e değil, *Diyojen*'in Kedisi'ne bile değişmem[2]. Bâkî gözlerini öperim.

10 Zi'lkı'de, sene 94

KEMAL

[2] Kemal, *Diyojen*'in Kedisi ifâdesiyle, *Diyojen* gazetesinde basılan ve Mahmud Nedîm Paşa hakkındaki *Hirre - Nâme* adlı manzum hicvîyesinde tasvir ettiği kediyi kasdetmiştir (Bk., bu kitabımızın birinci cildinin *İndeks*'i, *Hirre- Nâme*, Kedi).

CCLXIV.

Aşağıdaki mektup, Edirneli Mustafa Reşid Bey (1861 - 1936)'e yazılmıştır. İhtivâ ettiği fikirlerin hemen hepsi biribirini nakzetmektedir. Mektubunda Zi'lkı'de kaydini koymakla iktifâ eden muhâtabı ile istihzâ ederek söze başlayan Kemal, vasf-ı terkîbî bahsi üzerinde durmaktadır. Bu hususta verdiği bilgi çok garibtir; çünki sıfat terkîbi ta'birini gözönüne alarak, bu gibi terkiblerin iki isimden yapıldığını, diğer taraftan fâil ve mef'ûl'ün zâten vasıf bildirdiğini söylüyor. İsm-i mef'ûller hakkında bilgi verdiği eseri ise *Tahrîb-i Harâbât* değil, *Ta'kîb*'tir; ilkinde bu hususta herhangibir kayde rastlanılmaz.

Ta'kîb'te, Ziya Paşa'nın,

Vatan me'lûf olanlar bî-sebeb terk-î diyâr etmez
Zarûretsiz cihandâ kimse gurbet ihtiyâr etmez

beyti münâsebeti ile terkiblere dâir mâlûmât vardır. *Harâbât*'ta mevcut bu beyit için, "*Vatan me'lûf* terkîbinin istikâmetine mânâ veremiyorum. Demek ki cehele-i küttâbın kâfiye budalalığı ile isti'mâl edegeldikleri *Me'âlî-mevfûr* ta'biri olacak; yâni Arab'ın ism-i mef'ûlleri de vasf-ı terkibî yapılabilecek! Bendeniz biraz inadcıyım; yine öyle ibâre terkîb etmem ya" der [1].

Mustafa Reşid'in, *Ta'kîb*'teki bu fikirleri gözönüne alarak, Kemal'den sıfat terkipleri hakkında bâzı şeyler, *me'âlî-mevfûr* terkîbini yanlış bulan şâirimizden, çok kullanılan *fehâmet-mevhûr* terkîbinin doğru olup olmadığını sorduğu anlaşılıyor.

Kemal'in bilgi yanlışları ile dolu bu mektubu, Süleyman Nazif'in de dikkatini çekmiştir. Ebüzziya Tevfik'e Bursa'dan yolladığı 27 Şubat, 1323 tarihli mektubunda, üzerinde durduğumuz cümlelerden bâzısını kaydederek, ".. Bu satırları Kema Bey merhumun yazmış olduğunda şüphe yoktur. Başka birisi olsa idi vasf-ı terkîbînin, hattâ ale'l-ıtlâk sıfatın, izâfetin *Sarf*'taki ism-i fâil sıfat-ı kıyâsîyesi ile *Nahv*'e âit ve sıfat olmaları kat'iyyen gayr-i kâbil olan fâil ve mef'ûlün ne olduğundan bî-haber bir adam olduğuna hükmolunurdu. Bir i'dâdî mektebinin en gabî bir şâkirdi bu derecede vukufsuzluk izhâr etse mektebten çıkarırlar" der. Bu hâdise Süleyman Nazif'e, Abdülhak Hâmid'in, "hatâyı tashih için ne yapalım ki en büyük hâtâ musahhihten sâdir oluyor,, fikrini hatırlatmıştır [2]. Ebüzziya ise, Süleyman Nazif'e cevâbında," Vasf-ı terkîbi hakkında Kemal'in yazdığı mektupları bendeniz, *Bedâyi'ü'l-İnşâ*'da görmüş ve tabî'î hiçbir şey ifhâm edemeyen ve izâh ettikçe bi'l-'akis ibhâmı artan sözlerine hayrette kalmıştım. Bana kalırsa o mektuplar, Kemal'in vakt-i kerâhette imâte-i vakt kabîlinden şuna buna imlâ ettiği şeylerden olsa gerektir; çünki bu kadar gülünç sözler, ancak öyle bir sırada söylenebilir" fikri i ileri sürer [3].

---

[1] İstanbul, tab'., 111., Matbaa-i Ebüzziya, 1312, s. 70 v.d.

[2] *Mecmua-i Ebüzziya*, nu. 94; 5 Cemâdâ 1., 1329, s. 503 v.d. Süleyman Nazif, Kemal'in bu cümlelerinin *Tahrîb-i Harâbât*'ta geçtiğini bildiren ifâdesindeki yanlışını, *Ta'kîb* diyeceği yerde *Tahrîb* demesindeki hatâsını farketmemiştir.

[3] *Mecmua-i Ebüzziya*, nu. 101, 25 Cemâdâ 11., 1329, s. 709.

Bu mektup, Kemal'in bir husûsiyetini, bâzan inanılmayacak kadar derin gaflete düşerek nekadar mühim bilgi hatâları yaptığını aydınlattığından mühimdir. Muhâtabı Mustafa Reşid tarafından neşredilmiştir (*Bedâyi'ü'l-İnşâ*, kısm-ı evvel, İstanbul, 1302, s. 18 v.d.).

264. Edirneli Mustafa Reşid'e

16. XI. 1877

Evlâd,

Mektubun geldi; tarihine bakılır ise, Zi'lkı'de'de yazıldığı anlaşılıyor; fakat rakamı yok.. Ânın için hangi gün yazdığın belli değil.. Müneccimbaşı ola idim, belki ahkâm-ı kıranât-ı ulviyyeden istihrâc edebilirdim. Hiç öyle rakamsız tarih mi olur ?

Gelelim vasf-ı terkîbî bahsine: Kelimelerden de pek kolay anlayabilirsin ki, vasf-ı terkîbî, hakîkatte iki ismi biribiri ile naklederek vasfiyyete nakil demektir. Bu ta'rife göre mef'ul gibi, fâ'il gibi zâten vasf olan şeylerin, tekrar vasfiyyete nakli için, bir isim veyâ sıfat ile terkîbine ne ihtiyâc kalır ?

Benim, *Tahrîb*'te ism-i mef'ullerden bahsedişim, mevzû-i dâvâ ism-i mef'ul olduğundan idi. *Fehâmet-mevfûr* nasıl câiz değil ise, *belâgat-i kā'il*, veyâ *mülâhaza-i Reşid* terkipleri de, ânın gibi mânâsızdır. (...)'nın, mevzun birşeyi okumağa muktedir olmadığı hâlde *declamation* yolunda eş'âr ta'lim etmeğe kalkışması nekadar garip ise, senin de tahsiline bu kadar i'tinân ile berâber, cem' olduğunu bildiğin *ulûm* kelimesi üzerine bir *her* ilâve ederek *her ulûm* yazışın, ândan az garâipten değildir. Darılmazsın ya!.. Ben adamı ara-sıra böyle azarlarım.

Fî 10 Zi'lkı'de, sene 94

CCLXV. — CCLXVI.

Rif'at Bey'e gönderilen aşağıdaki iki mektuptan ilki, çok kısadır; sebebi, Türk ordusunun Anadolu cebhesindeki mağlûbiyyeti, Kars'ın istilâ tehlikesidir. Kemal bu münâsebetle çok şeyler yazmak istediğini, postanın kapanmak üzre olmasından mektubunu kısa kestiğini kaydediyor. *'Umrân* mecmuasının geldiğini de bildiriyor.

Bu mektuptan dokuz gün sonra yazdığı ikinci mektubunda, Kars'ın işgâli mes'elesi üzerinde duruyor. Manastırlı Rif'at Bey'in esir düşmediğine dâir haberler almışsa da buna inanamıyor; çünki Rif'at Bey, Haci Râşid Paşa maiyyetinde vazifelidir. Ahmed Muhtar Paşa, Evliyâ-tepesi'nin düşman eline geçtiğini görünce,

Haci Râşid Paşa'ya ağırlıkları terkederek hemen geri çekilmesini emretmiş, Hasan Kâzım Paşa'ya da Haci Râşid Paşa'nın geri çekilmesine kadar mevkı'ini bırakmamasını bildirip, kendisi Alacadağ'dan ric'at edecek fırkanın ric'at hatlarını te'mîn edecek sebepler hazırlamak için Sivriler cihetine geçmiştir. Üç gün önce ordunun arkasına geçen düşmanın, Evliyâ-tepesi'ni elde eden düşmanla berâber karşılıklı olarak Sivriler'e doğru ilerilemesi, buna karşılık Sivriler'deki askerimizin sebâtsızlığı düşmanın Sivriler'i zabtederek Kars'a gitmesine yol açtmıştır. Bu cihetle Alacadağ'da kalan askerle Kars arasına düşman girip, muhâbere hatları kesilmiş oluyordu.

Bu hâdiselerin geçtiği sırada Haci Râşid Paşa geri çekilmeğe devam etmiş, maiyyetindeki askeri ve topları Ferîk Ömer Paşa'nın bulunduğu Çifteler eteğine götürüp yığdığı gibi, Hasan Paşa da mevkı'ini kendiliğinden terk ile kumandasındaki askeri Çifteler tepesi eteklerinde toplamasından dolayı, Ruslar kuşatma çevresini küçültmüş, orada toplanan ve intizâmını kaybeden askeri tazyîka başlamıştır. Ömer Paşa bu hâl karşısında, "Artık iş bitti, teslim olmaktan başka çâre kalmadı; bâri devlete birkaç bin çiftci kazandıralım,, demiş, diğer kumandanlar da bu fikri doğru bulduklarından, Haci Râşid Paşa'nın tensîbi ile, Binbaşı Manastırlı Rif'at Bey düşman tarafına gönderilerek teslim bayrağını çekmiştir [1]. İşte Kemal, Haci Râşid Paşa'nın teslîmi münâsebetiyle, Rif'at Bey'in esir düşmesini tabî'î buluyor; şehid düşmediğine şükrediyor; onun esâretinin doğru olmadığı hakkında verilen haberlere inanmıyor. Aldığı ve endîşe duyduğu bir başka haber, Gâzî Muhtar Paşa'nın azli mes'elesidir [2]. Kemal çocukluğunu, bir müddet orada Mutasarrıf bulunan dedesi 'Abdü'l-Latîf Paşa'nın yanında geçirdiği için [3], istihkâmlarının, bilhassa kal'asının zabtı nekadar güç olduğunu biliyor. Ruslar Kars'ı zabtedince, bu yüzden Erzurum'da da, hele Gâzî Muhtar Paşa da azledilirse, mağlûp olacağımızdan korkmaktadır. Kars'ın teslîmi sırasındaki zâyiâtın, altı-yedibin arasında olduğunu kaydi de hakîkate uygundur [4].

Meclis-i Meb'ûsân'ın Kasım'da açılması karârlaşmış, vilâyet-i şahâneden altmış müslim ve kırkyedi gayr-i müslim olmak üzre meb'ûs seçilmesi için vilâyet-i celîleye ve İstanbul için de Şehr-emânet'ine emirler verilmiştir [5]. Bu tarihten sonra

---

[1] Mahmud Celâleddin Paşa, *Mir'ât-i Hakîkat*, c. II., s. 97. v. d. Mehmed Ârif, *Başımıza Gelenler*, s. 416. v.d. Kars savaşı 6 - 18 Kasım, 1877'de cereyân etmiştir.

[2] Muhtar Paşa'nın Anadolu cebhesi başkumandanlığından alınması için hakikaten karâr verilmişse de, vaz geçilmiştir. Bunu, Sa'îd Paşa'nın 21 Kasım, 1877 tarihli aşağıdaki telgrafından anlıyoruz (Mehmed Ârif, *ayn. esr.*, s. 433)

"Geçende mühim ve âlî bir me'muriyyetle buraya celbiniz nezd-i velî-ni'amîde tasvîb buyurulmuş iken, oraca lüzûm-i âlîleri bunu te'hîr etti. Şu tasavvur-ı âlî dahî hakk-ı müşîrîlerinde olan teveccühât-ı sâbite-i şâhânenin delîl-i bedîhîsi olmagla ihtâr ve futûr getirmemenizi mübârek ellerinizi öperek hasbe'l-ihlâs beyân ederim'."

9 Teşrinisânî, 1293

Sa'îd

[3] Alî Ekrem, *Namık Kemal*, İstanbul, Devlet Matbaası, 1930, s. 10 v.d.

[4] Mahmud Celâleddin Paşa, *Mir'ât-i Hakîkat*, c. II. s. 99 v.d. Hasan Kâzım, Ömer ve Haci Râşid Paşa fırkalarının 7,000 neferden ibâret altı taburu esir edilmiştir.

[5] *Cerîde-i Havâdis* gazetesi, nu. 3491, 26 Şa'bân, 1294/5 Eylûl, 1877.

Meb'ûs seçimine başlanılmış, seçilen meb'ûsların listesi de gazetelerde 9 Kasım, 1877'de, Kemal'in mektubunu yazdığı tarihten onbeş gün kadar önce neşredilmiştir[6]. Bu münâsebetle, 'Abdü'l-'Azîz'in Başmabeyn'cisi Hâfız Mehmed Bey'i seçtiklerinden dolayı İstanbul halkını ithâm etmektedir. Mâliye Nâzırı Yûsuf Paşa'nın intihâbını, Vükelâ arasında bulunacağı için, Meclis müzâkerelerine iştirâk etmeyeceğinden zararlı bulmuyor. Sâdık Paşa'nın intihâbını ise onu, düşündüğünü söyleyebilen bir kimse olarak tanıdığı için, isâbetli bulmaktadır; fakat Sâdık Paşa'yı, Meclis Reisi seçerek susturacaklarından endîşelidir ve Kemal'in bu düşüncesi tehakkuk etmiş, Vefik Paşa'nın isti'fası ile Sâdık Paşa Başvekillik'e getirilmiştir. Alî Su'âvî'nin meb'ûs seçileceğini zannetmiyor; bu tahmininde de yanılmamıştır[7].

Güzel yazıldığından bahsettiği *Lâyiha*, Serdâr 'Abdü'l - Kerîm Nâdir Paşa'nın Alî Nizâmî Paşa'ya cevabıdır[8]; Kemal'in bu *lâyiha* üzerinde bu kadar durması sebebsiz değildir; Serdâr'ın aleyhindedir ve bu *lâyiha* muhteviyâtının Meclis-i Meb'ûsan açıldığı zaman müzâkere mevzû'u teşkil ettiğini ileride göreceğiz.

Mektubun son kısımlarında *Celâl* adlı tiyatro eserini yazmağa devam edemediğini, Rumeli ve Anadolu cephesinde ordularımızın bozguna uğraması yüzünden, san'at eserleri kaleme almakla meşgûl olamadığını, *hayâl, falan yerine melâl kā'im oldu* cümlesi ile ifâde ediyor. Bundan başka Ebüzziya'nın neşrettiği *Muharrir* mecmuasına da yazı gönderemediğini bildiriyor ve Ahmed Midhat aleyhindeki fikirlerine yer veriyor.

Muhâtabı kaydedilmemekle berâber, Rif'at Bey'e yazıldığı anlaşılan bu mektupta Kemal, Rif'at Bey'in amcasını, 1853'de dedesi *'Abdü'l-Latîf* Paşa ile Sofya'da bulunduğu sırada nasıl tanıdığına da temas etmiştir. Anadolu cephesinde bulunan Hâşim Paşa'nın İstanbul'a niçin geldiğini merak etmekte, bu hususta mâlûmât istemektedir.

Kemal'in Rus harbi ve Meb'ûs seçimleri münâsebetiyle çok isâbetli hükümlerini, ileriyi görebilen bir şahsiyyet olduğunu aydınlatma bakımından kıymetli bir vesîka olan bu iki mektubu, kendi el yazısı ile, Türk Tarih Kurumu'ndaki evrâkı arasındadır (Nu. 180, 179). İkinci mektubun bâzı kısımları M. Cemal Kuntay tarafından neşredilmiştir (*Namık Kemal*, c. I., s. 125, c. II., Kısım - I., s. 762 - 63).

---

[6] *Cerîde-i Havâdis*, nu. 3540'da ve müteâkip nüshalarda *A'yân Nizam-Nâmesi*, nu. 3544'üncü nüshada seçilen meb'ûslar i'lân edilmiştir (9 Kasım, 1877 v. d.).

[7] *Cerîde-i Havâdis*, 3681, 15 Rebî' II., 1295/18 Nisan, 1878. İbnü'l-Emîn M. Kemal İnal, *Son Sadr-ı A'zamlar*, c. v., s. 760 v.d.

[8] Bu hükmü, Rif'at Bey'e gönderdiği 28. x. 1877 tarihli mektubundaki, "Serdâr-ı sâbık'ın *lâyiha*'sını doğrudan doğruya sana gönderecek bir vâsıta bulamadığım için, Nef'î'ye gönderdim, kendine de yazdım; sana verecektir. Bir aynını isterim. Hem de ince kâğıt üzerine, ince yazılı olmalı.." cümlelerine dayanarak veriyoruz.

265. Menemenli Rif'at Bey'e

16. XI. 1877

Beğim,

Mektubunu aldım. Mündericâtı, ciğer-şikâf olacak şeyler.. Uzun uzun söylenmek isterdim; fakat posta kapanmak üzre olduğunu haber verdiklerinden, bu hafta muhâberemizi şu iki satıra hasretmek mecbûriyyetinde bulundum. *'Umrân* nüshası geldi. Birâdere selâm..

10 Zi'lkı'de, 94

Kemal

266. Menemenli Rif'at Bey'e

25. XI. 1877

Beğim,

15 Zi'lkı'de, sene 94 tarihli mektubun geldi. Gönderdiğin gazeteler de alındı. Geçen posta size mektubum var idi; fakat muhtasar idi; elbette şimdiye kadar almışsındır. Rif'at hakkında aldığımız haberler, esâretinin sahih olmadığını gösteriyor ise de, kendi dâimâ Haci Râşid Paşa'nın yanında idi. Avrupa gazeteleri ise, Paşalar ile berâber iki Binbaşı esir olduğundan bahseder. O hâle göre Binbaşı'ların biri Rif'at olsa gerektir. Şehid gitmesinden ise esir gitmesini doğrusu daha hayırlı görüyorum. Üserâmızın adedi altıbin ile yedibin arasında olduğunu bu def'a Rusyalılar da i'lân ettiler. Mes'ele orada değil.. Muhtar Paşa Erzurum'a yalnız 16, ooo kişi ile avdet edebilmiş; 7,ooo de esirimiz var; haydi altı-yedibin de şehidimiz ve firârîmiz olsun. Bu hâlde o koca Anadolu ordusunun mecmû'u, topu topu 30,ooo kişiden ibâret imiş.. Bu kuvvet, Rusya'nın yüzbine yakın olan askerine karşı ne yapabilir? Bu gün buralarda deverân eden havâdise göre, Kars'ı Rusyalılar hücûm ile zabtetmişler; yedibin kadar da esir almışlar.. Eğer Kars'ın mühâfazası yedi veyâ onbin kişiye bırakıldı da askerin bir sülüsü şehid oldu ise, mukâvemete imkân kalmayacağı mukarrerdir. Asker değil isem de, Kars'ı re'yü'l-'ayn gördüğümden bilirim. İstihkâmât-ı hâricîyesi bir tarafa dursun, yalnız kal'ası lâ-ekal 15,ooo kişi olmadıkca muhâfaza olunamaz. Muhtar Paşa'yı dediğin gibi

azlettiler ise, yerine o iktidarda bir adam gönderemeyecekleri mukarrer olduğundan, Erzurum'u da, Kars'a benzetiriz sanırım; meğer kış yardıma gele..

İstanbul'un, mizâcından ne zaman fârig olacağını bilmek, keşfe muhtâc değil.. Ne zaman milletin sesi işitilmeğe başlar ise, o zaman belki biraz insana benzeyebiliriz Hem İstanbul'daki halkın sesi değil, çünkü bizim güzel pây-i tahtın halkını Cenâb-ı Hak, bu ümmet-i merhûmenin başına belâ yaratmış. 'Abdü'l-'Azîz Baş-mâbeyncisi Hâfız Mehmed Bey'in, millet tarafından meb'ûs intihap olunması, İstanbul halkından başka kimsenin ve hattâ Bulgarlar'ın hatırına gelir garîbelerden değildir.

İ'lân-ı resmî hakkında ne söyleyeyim? Geçen seneki hocalar vak'ası meydanda dururken, cesâret edip de istid'â verecek olanları, kumandan edip de Rusya'ya karşı göndermek lâzım gelir. Hürriyet-i Midhat'âne hakkında da diyecek bulamam.. Bir rivâyete göre, ma'hud Sâmirî'nin de adı Mûsa imiş. O kabîlden olarak isimlerce bir tesâdüf-i garip görüyorum.

Gelecek âzâyı Bursa'ya kıyâs etme ! Bilemem; fakat öyle tahmin ederim ki, sâir taraftan başka türlü âzâ gelir. Yûsuf Paşa, meb'ûsluğu kabûl eder ise hükmü olmaz; çünkü Vükelâ arasında bulunacağından, bir meb'ûsluk yeri açık bırakılmış demek olur. Sâdık Paşa'nın intihâbı yolundadır; belki birkaç lakırdı söyleye.. Lâkin ânı da reis ederler de sustururlar sanırım. Su'âvî intihap olunmasa gerek; çünkü bu intihap, hususiyle İstanbul'da lafzı murad birşey olarak, devlet kimi ister ise, âdetâ meb'ûs nasbediyor. Su'âvî ise, İngiltere Sefâreti'ni bütün bütün aleyhine düşürdüğü gibi, Sa'îd Paşa'ları, falanları da gücendirdi. O cihetle *Teşekkür-nâme* kendi tarafından bir hod-fürûşluktan ibâret olması agleb-i ihtimâldir[9]. Hele *Teşekkür-nâme*'nin ifâdesi kadar tuhaf şey, müddet-i ömrümde görmedim; *bâ-imzâ*, Orta-oyunu saçmalarında bile bulunur şeylerden değildir.

Gâh kādî fi'l-Medînē, gâh mollā fi'l-Mısır
Bende-i İlyās Efendî Ahmed_İbn-i Kel Hızır

diye bir mühr olduğunu vaktiyle zurefâdan işidir de eğlenirdik; meğer o mührün sâhibi bu yâdigâre nisbet nekadar sahih, nekadar îcâz-ı

[9] İngiliz Sa'îd Paşa kasdediliyor. Tafsîlât için bk., M. Cemal Kunatay, *Namık Kemal*, c. 11., Kısım - 1., s. 762, not-8. Müellif bu münâsebetle Alî Su'âvî'nin *Teşekkür-nâme*'sini de *Osmanlı* gazetesinden naklen neşretmiştir (*Ayn. yer*, not-9).

kelâma mâil zât imiş. Sorduğun mısra' şöyledir:
Sanā ger hayr-ü şerri keşf için ezdād lâzımsa[10]..

Lâyiha'nın gelişine memnûn olduk. Pek güzel yazılmış; hattâ bana lâzım olan dereceden ziyâde bile.. Kâğıtlarını beğendim; bir-iki deste göndermeli.. Amcan [*Cim* ile *mim* arasında *vav*'ın lüzumu yoktur. Kelime zâten Arabî'nin *'am* (عم) lafzı ile, Farsî'nin edât-ı tasgîri *ce*'den mürekkep olarak üç noktalı çe (چ) yerine bir noktalı *ce* (ج) kullanılmak, Türkçe'nin telaffuz-i tahrîfâtındandır] niçin geldiğine mâlûmât isterim. Sûret-i mahsûsada ellerini öptüğümü teblîg et! Kendimi ta'rîf edeyim, o bilir: Kırım muhârebesinin nihâyetinde, Sofya'dan geçmişti; o vakit Sofya'nın Kaymakamı büyük pederim 'Abdü'l-Latîf Paşa idi. Hükûmet konağında misâfir oldu. Ben, o vakit onüç yaşında bir yaramaz çocuktum; ara-sıra yanına giderdim. Kendi de beni sever, iltifât ederdi.

Birâderin gözlerini öperim. Anadolu vakāyi'inden dolayı *Celâl*, hayâl falan yerine hep melâl kā'im oldu. Yazı yazmak değil, hattâ rahat uyku uyuyamıyorum. Ârif Bey'e selâmlar.. Tevfik'ten ara-sıra mektup alıyordum; iki haftadır birşey gelmedi. Gālibâ tebdîl-i hava için Avrupa'ya gitmiş. *Muharrir*'e, falana yazı yazamam; çünkü gönlüm hoş değil.. *Vakit* gazetesinin musâleha hakkında olan fikri ve gerek rivâyeti, bütün bütün hezeyandır. Rusya'nın maksadı, şimdilik Anadolu'ya mün'atıf gibi görünür; ileride daha uzun mâlûmât veririm. *Vakit*'in, matbû'ât tarafından gelen ihtâr-ı garîb'e verdiği cevâb-ı Midhat'âne, tencere yuvarlanmış, kapağını bulmuş kabîlindendir. Koca edîb-i meşhur Midhat hâlâ tehdîdin mânâsını bilmiyor da, biz, İngilizler'i tehdid edebilsek, kollarından tutar da Erzurum'a götürürüz yolunda cevâhir-furuşluklar ediyor.

Bir rivâyete göre, gûyâ Su'âvî ile Midhat hırlaşmış; fakat hiçbir yerde 'av'avalarından eser göremedim. Eğer sahih ise haber verir misin ?

19 Zi'lkı'de, sene 94

KEMAL

[10] Bu mısra', Kemal'in meşhur *Lâzımsa* redifli gazeline âit olup muhtelif basımlarında *hayr-ü şer* yerine *hüsn-ü kubh* ifâdesi vardır (Bk., S. N. Ergun, *Nâmık Kemal*'in *Şiirleri*, 1941, s. 75).

CCLXVII. — CCLXVIII.

Kemal, kızına gönderdiği aşağıdaki iki mektubundan ilkinde, mektuplara tarih konulması lüzûmundan bahs ve üveği kardeşi Nâşid ile alay ediyor.

Feride Hanım bu mektuba verdiği cevapta tarih koymağı ihmâl etmediği için, Kemal, ikinci mektubunda bu yüzden duyduğu memnunluğu anlatmaktadır; yakında bitireceği, tashihi ile meşgûl olduğu eseri ise, *Celâleddin Hvârezmşah* adlı tiyatrosudur.

Kemal'in husûsî hayatına âit bâzı noktaları aydınlatan her iki mektubu, kendi el yazısı ile ve Türk Tarih Kurumu'ndaki evrâkı arasındadır (Nu. 526, 527).

267. FERİDE HANIM'A

25. XI. 1877

Hanım Kız,

Mektubun geldi. Sen, tarih koymağa bir türlü alışamayacak mısın? Bundan sonra kâğıtlarını dâimâ tarihli isterim. Gördüğün rü'yâlar inşâ'llâh 'ayn-i vâki'dir. Ben de iki gece evvel seni rü'yâda gördüm; "Beybaba, yeni yazdığın kitap yok mu? Bâri bana gönder de eğleneyim" diye söylenip duruyordun.

Nâşid Beyefendi birâderimiz Hanım'ı eve alacaklar ise, hiç diyecek kalmaz; fakat biraz beklesinler, ben de geleyim, bir çâresini buluruz. Hem sünnet, hem nikâh cemiyetini birlikte yaparız. Şu kadar var ki, Beyefendi'nin harem-i âlîleri, benden kaçmak lâzım geleceğinden, eğer tabla'tlerine muvâfık gelmez ise, kabahati bana bulamazlar.

Burada daha soğuk yok.. Vücutce pek rahatım.

19 Zi'lkı'de, sene 94

KEMAL

268. FERİDE HANIM'A

28. XI. 1877

Feride'ciğim,

22 Zi'lkı'de, sene 94 tarihli mektubun geldi[1]. Mektubuna ne-kadar memnun oldumsa, tarihli olduğuna da hazzettim. Böyle muhâ-

[1] Bu tarih, Kemal'in bu mektubunun tarihi ile ayni olduğuna göre birinden birinin yanlış olması lâzım gelir (Aşağıdaki, 274 numaralı mektuba bakınız).

berelerde tarih, birşey değil görünüyor amma, vapurun kalktığı günc kadar âfiyyet haberine delil oluyor da, insanın pek ziyâde hoşuna gidiyor. Yazdığım kitabı istiyorsun. Tashih olunacak azıcık yeri kaldı; bitsin de gönderirim.

Âfiyyetim, rahatım yerindedir; fakat bir haftadır evden dışarı çıkamıyorum. Yağmurdan rahat yok.. Mübârek yağmur değil, gökten yere seller akıyor.

22 Zi'lkı'de, sene 94

KEMAL

CCLXIX.

Kemal'in 16. XI. 1877 tarihli mektubundaki sıfat terkîbi hakkında izâhları karşısında, Mustafa Reşid'in de hayrete düştüğü ve *fehâmet - mevfûr* terkîbi münâsebeti ile tekrar aynı şeyleri sorduğu, aşağıdaki mektubun ifâdesinden anlaşılıyor. Kemal bu def'a da *fehâmet-mevhûr*'un isim terkîbi olduğunda ısrâr ederek, Mustafa Reşid'i bunaklıkla ithâm ediyor. Bunun dışında, Kemal'in bir dalgınlığına daha şâhid oluyoruz: *Ta'kîb*'in müsveddesini kopya etmesi için Mustafa Reşid'e vermiş, her hâlde başkaları da kopya etmek istediğinden, bir gecede yazmağa mecbur etmiştir. Bunları unutarak, Mustafa Reşid'den kopya etmesi için verdiği müsveddenin iâdesini istemiştir. Mustafa Reşid, bahis mevzû'u müsveddeyi daha o zaman geri verdiğini söyleyince, bu def'a müsveddenin kimde olduğunu sormaktadır.

Mustafa Reşid'e gönderdiği 16. XI. 1877 tarihli mektubu gibi bu da, Kemal'in bâzı dalgınlıklarını, böyle zamanlarda nekadar mühim hatâ ve tenâkuzlara düştüğünü aydınlatan bir vesîka değerindedir ve Mustafa Reşid tarafından neşredilmiştir [1].

269. EDİRNELİ MUSTAFA REŞİD'E

2. XII. 1877

Evlâd,

22 Zi'lkı'de, sene 94 tarihli mektubun geldi. *Fehâmet-mevfûr* hakkında ne tuhaf şey soruyorsun. Bu yaşta ateh mi getirdin ?

Şöylece *fehâmet-mevfûr* (فخامتموفور) yazılır ise, evvelâ vasf-i terkîbî olmaz; terkîb-i izâfî olur. Sâniyen o terkîb-i izâfîde de mânâ bulun-

[1] *Bedâyi'ü'l-İnşâ*, s. 20 v.d. Bu mektuptaki yanlışlar hakkında Süleyman Nazif ve Ebüzziya'nın mütâleaları için bk., *Mecmua-i Ebüzziya*, nu. 94, 5 Cemâda I., 1329, sf. 502 v.d.— *Ayn. mec.*, nu. 101, 25 Cemâda II., 1329, sf. 709. Ayrıca bu kitabımızdaki 264 numaralı mektuba ve önsöz'üne bakınız (S. 85 v.d.).

maz. Sâlisen *mevfûr*, *fehâmet*'e vasf olacak ise, müennes olması iktizâ eder. Râbi'an bir terkîb-i izâfî, sıfat şeklinde kullanılamaz.

İhâta-i nev' veyâhut *ihâta-i sınıf* kasdiyle, veyâhut *kelime-i cem'i*, *ism-i cins* makāmında kullanmak i'tibârıyle *küll* veyâ *her* gibi edatların, cemi'lere mukāreneti cāizdir; fakat senin *her 'ulûm* ta'birinde bu te'vîlâtın hiçbirisine mahal yok.. Öyle değil mi?

Ta'kîb sende olmadığını anladık; lâkin sana bir gecede yazdırdığımı söylüyorsun. İşte benim de asıl anlayacağım şey o idi. Ötekineberikine atehten bahsediyorum amma, gālibâ ben de ateh getirmeğe başladım.

Ta'kîb'in süra'tle bitirilmesi için, seni sıkıştırdığımı biliyorum; fakat senden sonra, aynını aldığın nüshanın kime verildiğini bilemiyorum. İbtidâ ânı haber ver. Eğer tekrar tebyîzi iktizâ eder ise yazarım.

26 Zi'lkı'de, sene 94

KEMAL

CCLXX.

Kemal, Magosa'dan İstanbul'a dönerken, arkadaşları Bereketzâde İsmâ'îl Hakkî ve Nûrî Bey'le İzmir'e uğradıkları zaman, bura hayır severlerinden Menekşelizâde Emin Efendi'nin hânesine dâvet edilmişlerdi. O gece Emîn Efendi'nin evi, "Hânendegân ve sâzendegânın âhenk ve tarabları ve gelen gidenlerin kesret ve izdihâmı ile gece yarılarına kadar bir düğün evine dönmütü"[1]. Vatanperverliği ile de tanınan Emîn Efendi'nin İzmir'den Meb'ûs seçilmesi Kemal'i çok sevindirmiştir; Meclis'in, onun bulunmasyle iftihâr etmesi lâzım geldiğini söylüyor. Emîn Efendi'nin, Meclis-i Meb'ûsân'da birçok mühim mes'eleler ileri sürdüğü ve cesâretle konuştuğu hakkında sırası geldikçe bilgi vereceğiz.

Menemenli Rif'at Bey'e yazıldığını — Kemal'in ona mektuplarında bahsettiklerine göre — tahmîn ettiğimiz bu mektupta, Emîn Efendi'in Kemal'le mektuplaşmasına ve bâzı yazılarına yardımcı istediği bildiriliyor; Kemal, Menekşelizâde Emîn Efendi ile muhâberesinin gizli tutulması husûsunda muhâtabını îkāz ediyor.

Kemal'in, Menekşelizâde Emin Efendi ile münâsebetini aydınlatan bu mektubu, kendi el yazısı ile ve Türk Tarih Kurumu'ndaki evrâkı arasındadır (Nu. 183); bu nüshadan faydalandık. M. Cemal Kuntay tarafından neşredilmiştir (*Namık Kemal*, c. II., Kısım - I., s. 703).

[1] Bereketzâde İsmâ'îl Hakkî, *Yâd-i Mâzî*, Sebîlü'r-Reşad Kütübhânesi - XVII., İst., Tevsî'-i Tabâ'at Matbaası, 1332, s. 176.

270. Menemenli Rif'at Bey'e

2. XII. 1877

Beğim,

İzmir meb'ûslarından Menekşelizâde Emîn Efendi ki, bu sene Meclis'in âbrûy-i iftihârı olacaktır; hem benimle muhâberesine ve hem de sâir yazı işlerine yardım etmek için, İstanbul'da kendisine bir arkadaş istedi. Ben de seni münâsip gördüm. İş, millet hizmeti olduğunu bildiğin için, iftihâr ile çalışacağına emînim. Kendisini nerede ise bulmalı ve melfuf pusulayı vermeli de, hamiyyet-i mücesseme ıtlâkına lâyık olan öyle bir meb'ûsa, nekadar muâvenet mümkin ise, hiçbirini dirîg etmemelidir. Benimle muhâberesi, mektûm kalmak lâzım geleceğini tavsıyeye hâcet göremem.

26 Zi'lkı'de, sene 94

Kemal

CCLXXI.

Kemal, bir evvelki ve bu mektubu ile ayni tarihi taşıyan mektubunu, Menekşelizâde Emîn Efendi'ye gösterilmek üzre yazmıştı; bu münâsebetle muhtelif mes'elere temâs edememiş, Rif'at Bey'e husûsî şeylerden bâhseden bir mektup daha yazmıştır. İsmarladığı *İlm-i Hâl*'ler ile, *'Umrân* mecmuasının geldiğini kaydettikten sonra, muhâtabının mektubunu cevaplandırıyor; Anadolu cebhesinde Muhtar Paşa ordusunun zâyiâtı, asâkir-i muâvine, Haci Râşid Paşa'nın Kars'ı teslîmi, Osman Paşa'nın Pilevne'yi tahliye edip-etmediği ve müsâleha mes'eleleri üzerinde durmaktadır.

Anadolu cebhesindeki zâyi'ât hakkında Kemal'in bundan sonraki mektuplarında da münâkaşalarına rastlayacağız; her ikisinin bu hususta ileri sürdüğü fikirler biribirini tutmamaktadır. 30. XII. 1877 tarihli mektubunun birinci maddesinde, "Yediyüzbin - altıyüzbin mes'elesi hakkında şimdi hakîkat anlaşıldı. Benim gördüğüm ilâve idi. Sonra tashih olundu ise, elbette lakırdıyı tashihe göre söylemek icâbeder" dediğine göre, Kemal, zâyi'ât miktârı hakkındaki hükümlerini yanlış bir vesikaya dayanarak vermiştir.

Kars'ın kuşatılması esnâsında orduyu kuvvetlendirme maksadı ile İstanbul'un karârıyle Bayburt ve Erzincan'da asker toplanılmış, Erzincan'daki askerin kumandası İstanbul'dan gönderilen Mîralay Haci Mehmed Bey'e, Bayburt'takilerin ise Hidâyet Paşa'ya verilmiştir. Bu askerin tanzim ve ta'limi de ayrı mes'ele teşkil ediyordu. Üstelik giydirilmesi, yiyip-içmelerinin te'mini de imkânsızdı. Askerî terbiye ve disiplin altında yetişmeyen bu asâkir-i muâvine'nin orduyu kuvvetlendirme bakı-

mından hiçbir faydası olamayacağı kanaatinde bulunan Muhtar Paşa, bu münâsebetle merkeze muhtelif telgraflar çekerek asâkir-i muâvine'nin zararlarını bildirmiştir[1]. İşte Kemal bu bakımdan Muhtar Paşa'yı haklı buluyor. Öte yandan bâzı Binbaşı ve Mîralaylar'ın vazifelerini ihmâl ve terketmeleri yüzünden Tırabzon'a çıkmış olan taburların sevkı güçleşmiş, karmakarışık hâlde bulunan asker şehrin ötesine berisine dağılarak âsâyişi bozan hâller hâsıl olmuştur[2]; bu sebeple bunların iâşesi husûsunda Tırabzon Vâlîsi İstanbul'a vaz'iyyeti bildirmiş olacak ki, Kemal, bu mes'elede İstanbul hükûmetinin kolay cevap veremeyeceğini yazıyor. Yine Kemal'in işâret ettiği gibi bu asâkir-i muâvine çapulculuk hareketine de girişmiştir. Erzurum'dan Kars'a ve Bayezid'e giden yolların bulunduğu noktada ve Pasin kazâsında vâkı' Köprü - köyü karyesinde, bâzı mühimmât ve askerî levâzim bulundurulуyor, sırası gelince buradan öteye - beriye gönderiliyordu. Mehmed Ârif Bey'in eserinde bu köyde geçen bir çapulculuk vak'ası da nakledilir :

"..Birgün evvel bu karyede Müşîr Paşa Hazretleri'nin ikâmet ettiği bir ahır içindeki odanın oldukça oturacak yeri ve pencere ve kapısının intizâmı var idi. Ba'de'l-muhârebe yine o odaya avdet olunduğunda, orasının harâb edilmiş olduğu görüldü. Esbâbı tahkik kılındı. Meğer biz oradan çıktığımız gibi asâkir-i muâvine'den bâzı kürd süvârîleri o odaya dalmışlar. Hâne sâhibinden ocakta yakılmak üzre biraz odun, yağ ve yumurta gibi şeyler istemişler. O da getirmemiş mi ve yâhut biraz geciktirmiş mi, her ne ise, herifler hiddet ederek kapıyı, pencereyi, döşeme tahtalarına varıncaya kadar söküp yakmışlar. Ba'du de def'olup gitmişler. Buna benzer daha ellm ve daha hafif vukû'âtın ve ahâlî tarafından şikâyetin hadd-ü gâyeti yoktur. Bu def'a Müşîr-i müşârü'nileyhin gözü ile gördüğü tahrîbât fâilleri bulunup mücâzât edilmek üzre haylice arandı ise de, kim bilir kimler idi, bulunamadı[3]."

Manastırlı Rifa't Bey, Kemal'e gönderdiği mektubunda Haci Râşid Paşa'yı medhetmiştir; Rif'at Bey bu medihleri dalkavukluk maksadı ile yapacak bir kimse olmadığına göre, Kemal, Haci Râşid Paşa'nın teslim olmasını korkaklığına veremiyor; nitekim tarihî vesikalar da Kars'ta, Haci Râşid Paşa'nın artık müdâfaa imkânı kalmadığı zaman teslim olduğunu gösterir[4].

Rif'at Bey Kemal'e Osman Paşa'nın Pilevne'den çıktığını bildirmiştir. Kemal ise Osman Paşa'nın Pilevne'de mahsur kalacağından endîşelidir. Osman Paşa ve maiyyetindeki ümerâ, 19 Kasım'da ric'at karârını vermiş, 28 Kasım gecesi, bu mektubun tarihinden üç gün önce ric'ate başlamışlardır[5]; Rif'at Bey'in verdiği haber kısmen doğrudur.

Mektubun yazıldığı günlerde Ayastafanos mukâvelesine, sulha dâir rivâyetler dolaşmakta idi; Kemal, buna tarafdâr görünmediğini ve bu fikrinin sebeplerini son cümlelerinde anlatmaktadır.

---

[1] Mehmed Ârif, *Başımıza Gelenler*, s. 414 v.d., 446 v.d.

[2] *Ayn. esr.*, s. 382 v.d.

[3] *Ayn. esr.*, s. 341 v. d.

[4] *Mir'ât-i Hakîkat*, c. 11., s. 97 v.d.

[5] *Mir'ât-i Hakîkat*, c. 11., s. 252 v.d.

Kemal'in el yazısı ile Türk Tarih Kurumu'ndaki evrâkı arasında bulunan bu mektup, günlük mes'elelerle alâka ve vukûf derecesini aydınlatan bir vesîkadır (Nu. 125). Mektubun sonunda, "Cevâbı, 6 Zi'lhicce, sene 94" kaydı vardır.

271. Menemenli Rif'at Bey'e

2. XII. 1877

Beğim,

22 Zil'ki'de, sene 94 tarihli mektubun geldi. '*Umrân* gazeteleri ile, Süleyman Paşa'nın *İlm-i Hâl*'leri —postamızın intizamı cihetiyle— günlercc ötede-beride dolaştıktan sonra, bundan bir-iki gün evvel vâsıl olmuştu. Geçen postaki mektubumu elbette şimdiye kadar almışsındır.

Gelelim verdiğin havâdise: Bu def'aki kâğıdını beğenmedim; çünkü içinde bir hayli mantıksızlık var.. "Muhtar Paşa'nın maiyyetinde mevcut olan askeri seksenbir taburdan ibâret iken, şimdi oniki tabur kalmış" diyorsun. Buna nasıl ihtimâl verilebilir ki, Rusyalılar, aldıkları esirlerin topu 7,000 kişiden ibâret olduğunu i'tiraf ediyor. Bu 7,000 kişi haydi yirmibeş taburun mahsûlü olsun; Kars'ta da onbeş taburumuz kapanmış olsun; obir taburlar nereye gitti? Ale'lumûm mahv mı oldular? Muhtar Paşa'nın yanında yalnız 12,000 kişi kalmış desen, ihtimâl veririm; çünkü müstahfızlar, falanlar fırsat buldukca kaçıyor.

"Asâkir-i nizâmîye'ye ta'yin verilirken, muâvine'ye verilmemesi, insâfa yakışmaz" diyorsun. Vâkı'a yakışmaz; fakat zahîre yok ise ne verirler? Nizâmîye, harbe cebren sevk olunduğu için iâşesine devlet mecburdur. Gönüllüler, veyâ ta'bir-i âharle muâvine, maîşet husûsunca bittabî' ânlardan sonraya kalır. Yanlış düşünme! Cebren bir yere getirilmiş adamın ekmek istemeğe hakkı, elbette h'âhişiyle gelenden ziyâdedir.

Tırabzon Vâlisi'nin suâline ma'hut cevâbı, elbette İstanbul vermiş olacak. Bir askerin kendi kendini beslemeğe muktedir olup - olmadığını da efendilerimiz idrâk eder ise, bizlere ne meziyyet kalır! Öyle bir emri Muhtar Paşa verdi ise, haklıdır; çünkü Erzurum'a ziyâde asker gönderilmesini men'etmiş demek olur. Zahîresi yok ise, açlıktan öldürmek için adam toplamakta ne fâide mülâhaza olunsun?

Haleb Vâlisi Kâmil Paşa'yı şahsen bilirim. Öyle gayretli birşey değildir, fakat mâlûmâtlıdır. Gâlibâ seferin hâli, veyâ Haleb halkının

ta'rîzâtı canına kâr etmiş de, öyle bir teşebbüste bulunmuş.. Fakat Anadolu kumandanından, herifler için zahîre istemesinde mânâ göremem. Yoktan birşey vermek Cenâb-ı Hakk'a mahsustur. Muhtar Paşa'nın avucları tarla, koynu, koltuğu anbar olamaz ki, lüzûmu kadar zahîre yetiştirsin?

Sana birşey daha söyleyim mi? Ben Anadolu'daki asâkir-i muâvine'den o kadar hoşnud değilim. Avrupa gazetelerinden anladığıma göre mübârekler gavgaya değil, Ermeni, Türk köylerini ve hattâ bâzı kerre ordumuzun saka'sını, bakıyyesini yağmaya teşrif etmişler.

Lakırdıyı hulâsa edelim Anadolu'da, hattâ İsmâ'îl Paşa fırkası ile berâber mevcut olan asker, seksen tabur değil imiş.. Vukû' bulan onsekiz kadar muhârebede tabl'î bu kadar telefât verildiği ve hastalıktan da birçok adam zâyi' olduğu hâlde, telâfî-i mâfât için iki tabur asker bile imdad gönderilmemiş; mevcudumuzun top yekûnu 25,000 raddesine tenezzül ettikten sonra, Rusyalı 80,000 kişi ile ordumuza yüklenmiş; orduyu ezmiş, harâp etmiş.. Bu hâlde İstanbul'un siyâset-i harbîyesindeki fenâlık meydanda dururken, ordu kumandanına isnâd-ı cürm etmek, bütün bütün insafsızlık olur. *Levand Herald* muhbirinin *Basîret*'te tercemeleri münderic olan mektuplarını okumuyor musun? Avrupa gazetelerinde ânları müeyyid ve daha ziyâde tafsîlâtı hâvî birçok mektuplar var ki, Muhtar Paşa'nın şân-ı şecâ'at ve mehâretini göklere i'lâ ediyor.

Haci Râşid Paşa hakkında rivâyet olunan korkaklık ve hamiyyetsizlik sözlerine de inanma! Kafkas ahâlîsinin şecâ'at ve silâhşorluklarına hiç diyecek yok ise de, biraz fahr-ü mübâlegaya ve kendilerinden başka kimseyi beğenmemeğe mâil oldukları da muhakkaktır. Haci Râşid Paşa'yı şahsen ve pek güzel tanırım. Zarûret-i kat'iyye messetmedikce düşmana teslim olur takımdan değildir. Rif'at'ten aldığım kâğıtta Haci Râşid Paşa'nın hamiyyeten ve şecâ'aten ordudaki ümerânın kâffesine tefevvuk eylediği münderic idi. Bilirsin ya, Rif'at böyle yerlerde dalkavukluk eder takımdan değildir[6].

Osman Paşa, Pilevne'yi tahliye ile çıkmış diyorsun; hâlbuki rivâyet-i ahîreye göre çıkamamış, fenâlık orada.. Eğer zahîresi tükendi ise, bilmem hâli nereye varacak?

Müsâleha bahsine gelelim: Bidâyet-i muhârebede biz şimdikinden daha hayırlı bir hâlde değildik. Rusya, Anadolu cihetinde hem Soğan-

[6] Mektubun bu paragrafı M. Cemal Kuntay tarafından neşredilmiştir (*Namık Kemal*, c. II., Kısım - I., s. 723).

lı'ya, hem de Batum'a kadar gelmiş, Rumeli'de ise, Zagra'lara vâsıl olmuştu. O vakit niçin telâş ile sulha koşmadık? Süleyman Paşa'nın Karadağ'dan getireceği kırk tabura mı güvendik? Bu millet yaza kadar kırk ve hâlâ dörtyüz tabur asker silâhlandırabilir. Avrupa'dan imdad görmek ümidi yine başka.. Silâh patlamadan kabûl ettiğimiz şerâ'iti, iki vilâyetimiz bütün bütün harap olduktan, arada bir milyon kadar müslümanın canına kıyıldıktan sonra sulha râzı olmak, yaptığımızdan, yapacağımızdan kat'ân haber-dâr olmadığımızı isbât eder. Birâdere selâm.

26 Zi'lkı'de, sene 94

KEMAL

CCLXXII.

Kemal, bu mektubunun baş kısımlarında, daha önceki mektuplarında olduğu gibi, Süleyman Paşa'nın *İlm-i Hâl*'inin ve *'Umrân* mecmuasının geldiğinden, Manastırlı Rif'at Bey'in esâreti hattâ şehâdetinden, Anadolu ordusunun mikdâr ve zâyiâtından bahsediyor. Muhâtabının, Gâzî Ahmed Muhtar Paşa aleyhindeki fikirlerini dâimâ cerhetmektedir; bu arada Mûsâ Paşa, veyâ Erkân-ı Harb zâbitlerinden naklen verdiği Yahniler muhârebesinde Büyük - Yahni tepesini askerimizin terkettiği haberini de doğru bulmaz; müdâfaaya rağmen, gâlip düşman kuvveti karşısında, Kars civârındaki Büyük - Yahni tepesi terkedilmiş, Eylûl'ün yirmisinde başlayan Yahniler muhârebesine, suvârî Mîrilivâsı Mûsâ Kâzım Paşa da gönderilmiştir. Kemal, böyle bozgun zamanlarında kendini temize çıkarmak maksadı ile kendinden üstün kimselere suçu yüklemek, beşer tabî'atinin za'flarından olduğunu yazıyor. Gerek Küçük ve gerek Büyük - Yahni savaşında ordumuzun, üstün düşman kuvveti karşısında gösterdiği şecâati, mukâvemeti tarihî vesîkalar da kuvvetlendirmektedir[1]. Kemal, muhâtabını inandırmak için, Avrupa, hattâ Rusya'ya tarafdâr olan Alman gazetelerinin bile Türk ordusunun kahramanlığını öğdüklerini, bu hususdaki fikirlerini nakleder. Bu bakımdan müsâlehayı da doğru bulmamakta, Meclis-i Meb'ûsân'ın müsâleha aleyhinde rolü olacağına inanmakta, bilhassa taşra meb'ûslarının geçen seneye göre daha azimli kimseler olduğu düşüncesindedir. Mektubunun son satırlarında, Rus Harbi hakkında hazırlamakta olduğu eser için Rumeli cephesinde birçok yararlıkları görülen Fuad Paşa (1835 - 1931)'nın[2] Beyoğlu'nda Abdullâh'ın fotografhânesinde bulunabileceğini tahmin ettiği resmini istemektedir.

Rus harbinin cereyân ettiği sırada yazdığı diğer mektupları gibi, bu mektubu da Kemal'in memleket mes'eleri ile yakından alâkalı olduğunu gösterdiğinden

[1] Yahniler muhârebesi hakkında bilgi edinmek için bk., Mahmud Celâleddin Paşa, *Mir'ât-i Hakîkat*, c. II., s. 93 v.d. Mehmed Ârif, *Başımıza Gelenler*, s. 276 v.d.

[2] Hâl-tercemesi için bk., İbrâhim Alâaddin, *Türk Meşhurları*, s. 145.

mühimdir; kendi el yazısı ile olan nüshası, Türk Tarih Kurumu'ndaki evrâkı arasındadır (Nu. 119). Mektubun arkasında, herhâlde Rif'at Bey'in el yazısıyle, "Cevâbı, 13 Zi'lhicce, sene 94" cümlesi vardır.

272. Menemenli Rif'at Bey'e

10. XII. 1877

Beğim,

29 Zi'lkı 'de, sene 94 tarihli mektubun geldi. *'İlm-i Hâl*'ler ile *'Umrân*'ın vüsûlünü geçen posta yazmıştım. Rif'at'in esâretine teessüf olunur; eğer esir ise,.. Çünki şehid olmasının da ihtimâli vardır. Rusya gazeteleri, Paşalar ile berâber yalnız iki Binbaşı esir bulunduğunu haber veriyorlar. Bunun biri Rif'at olması haylice müsteb'ad bir tesâdüftür. Bana kalırsa esâretini, şehâdetine tercih ederim; çünki öyle bir hâlde, bütün bütün bâd-ı hava gitmektir.

Anadolu ordusunun mikdârınca, eski re'yimden nükûl edemeyeceğim; çünkü Rusyalılar Kars'ta 3,000 adam telef ettiklerini ve 3,000 mecruh ve hasta bulduklarını ve 3,400 kişi esir aldıklarını i'lân ediyorlar. Bundan anlaşılır ki, yirmidokuz tabur piyâde, üç-dört alay topcu ve süvârînin topyekûnu 9,500 kişiden ibâret olarak ânın da bir sülüsü hasta ve mecruh imiş.. Haci Râşid Paşa ile esir olan onsekiz taburun mevcûdu da 6,450 kişi olduğu, yine Rusyalılar'ın i'lânâtından anlaşılıyor. Büyük-Yahni tepesini terketmediler; Rusyalı zor ile aldı. Dört topumuzun üzerine kırkbeş top sevketti. O cihetle bir hatâ görünemez. Mûsâ Paşa'dan, veyâ Erkân-ı Harb zâbitlerinden edilen rivâyete bakma! Tebrîye-i zimmet herkes için mültezem olduğundan,

Kırık⌣âyînede her sûret⌣olur gec-endâm
Hayr-ü şer bed görünür hâtır-i meksûre göre

kavli bir hikmet-i hakîkîye bulunduğundan, inhizam zamanlarında ibrâz-i mehâret, veyâ isbât-ı gayret için rast geleni ve husûsiyle mâfevkı ithâm etmek tabâyi'-i beşerin en meşhur ve dâimîü'z-zuhûr olan kaziyyelerindendir. İşi bî-tarafâne muhâkeme eden Avrupalılar, "Anadolu muhârebesinde Muhtar Paşa bozulmadı, ezildi; gerek esir ve topların, gerek Kars'ın gitmesi gayret ve mehâret noksanından değil, kuvvet azlığından idi. Rusyalılar, Osmanlılar'ın üzerine üç misli bir kuvvet ile geldiler ve kazandıkları galebeleri istihsâl edinceye kadar, Osmanlılar'ın umum kuvvetinden ziyâde asker zâyi' ettiler;

hele muahharen Erzurum'a vukū' bulan Osmanlılar'ın kazandığı galebe, Pilevne vukū'âtı gibi fenn-i harbin müsâit olduğu dereceden âlîdir ve bu kış Erzurum tarafları emîndir" re'ylerinde ittifâk ediyorlar. Rusya'ya tarafdârlıkları mâlûm olan Almanya gazeteleri bile, Anadolu'da Rusyalılar yalnız askerlerinin çok ve kumandanlarının ehliyyetsiz olduğunu ve Osmanlılar ise gayret ve mehâret kesrete gālip geleceğini ve Osmanlı Erkân-ı Harbi'nin Almanya Erkân-ı Harbi'nden sonra, dünyanın en birinci kumandanları olduklarını isbât ettiler diyorlar. Netîce-i harb merkezin hâlinc nazaran bidâyet-i mes'eledenberi vahîm idi; fakat hâlâ istiklâl-i vatanı muhâfazadan kat'-ı ümîd edecek bir hâlde değiliz. Meb'ûsân adam gibi davranır ise, yine evvelbahara karşı beş-altıyüzbin kişi ile düşmanın karşısına gidebiliriz. Bizim, şekl-ü endâmına bakıp da Şimâl'in beyaz ayısı zannettiğimiz yadigâr ise, kardan yapılmış bir heykel olduğunu ve silâh ateşine kolaylıkla mukābil gelemeyeceğini tamâmıyle isbât eyledi. Meclis de, bir dereceye kadar adam gibi davranacak görünüyor. Gelenbevîzâde Hayru'llāh Efendi'ye dâir verdiğin havâdis ve müntehaplar arasında cereyân eden sâir mebâhis, geçen seneye nisbet başka bir fikir, başka bir azm isbât ediyor; hele taşraların, geçen senekine birkaç kat müreccahtır. Rumeli'deki son muvaffakıyyetler, askerlikce hayliden hayli tezâyüd-i ümîdi dâvet ediyor. Bir taraftan kış da geldi çattı. Bakalım Allāh Efendimiz ne yapacak? Ferîk Fuad Paşa'nın resmini bulur da gönderir isen memnun olurum; Abdu'llāh'-ta olsa gerektir.

4 Zi'lhicce, sene 1294

KEMAL

CCLXXIII.

Kemal, Mustafa Âsım Bey'e yazdığı 28. x. 1877 tarihli mektubunda maaşının yarısı kesildiğinden, Midilli'ye gittiğindenberi tam maaş aldığı için gelecek iki ay zarfındaki maaşının mahsûb edileceğinden, tedâhüldeki maaşlar alınır ise, iki ay idâre edecek kadar para gönderilmesinden bahsetmişti. Aşağıdaki mektubunda her hâlde bu münâsebetle babasının yolladığı kā'imelerin geldiğini yazıyor; mektubunun son kısımlarında yine babasından eski kürkle, yanında bulunan Alî Ekrem'in paltosunun ve bir mangal gönderilmesini istemesi de maddî vaz'iyyetinin iyi olmadığını gösterir. Cezâyir-i Bahr-i Sefîd Vâlîsi Sava Paşa'nın Midilli'de bulunduğunu ve her zaman berâber olduklarını kaydediyor. Bunlar dışında İngiltere siyâseti üzerinde durmaktadır.

Mustafa Âsım Bey, İngiltere politikasının memleketimizdeki nüfûzundan bahsetmiş, hattâ Tanzimat Fermanı'nın i'lânında mühim rolü olan Mustafa Reşid Paşa'nın muvaffakıyyetinin de bu nüfuzdan ileri geldiğini yazmış olmalı ki, Kemal, hâlen İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğu sefîri Layard'ın budala bir İngiliz olduğunu, Avrupa'da bulunduğu sırada onu birkaç kerre gördüğünü, İngiltere'nin şimdi bizim tarafı tuttuğu hâlde birşey yapamadığını ileri sürüyor. Bütün bunlarla anlatmak istediği Türk - Rus harbinde uğradığımız bozgunlar neticesinde siyâsî hayatımızın tanzimi için İngiltere'nin himâyesi in kâfî gelmediği, Reşid Paşa gibi hem dâhilî vaz'iyyeti, hem yabancı devletlerin siyâsetini yakından bilen olgun şahsiyetlere ihtiyâç olduğudur.

Kemal'in siyâsî fikirlerini içine alma bakımından mühim olan bu mektubu, oğlu Alî Ekrem Bolayir tarafından neşredilmiştir (*Küllîyât-ı Kemâl*, İst., Selânik Matbaası, 1326, s. 42 v.d.).

273. Mustafa Âsım Bey'e

16. XII. 1877

Velînî'met,

1 Kânûnievvel, sene 93 tarihli mektubunuzu aldım. Leff-ü ihsân buyurulan kâ'imeler de geldi; evvelâ ânın için 'arz-i teşekkür olunur. Sava Paşa buradadır; her gün berâberiz.

Gelelim bizim mebâhise: Bizim eski Arap hikâyesi kendi sun'umuzu Takdîr'e isnât ile, iltizâm-ı istirahate cevap idi. Koca-karı saçması kabîlinden addolunmuş; genç erkek hezeyânı denilse, belki daha münâsip olurdu.

Mâdem ki koca-karı saçması demişsiniz, haydi öyle olsun. İngiltere politikasına gelince, Reşid Paşa'nın galebesi ânın te'sirinden değil, kendi dirâyetinden idi. Reşid Paşa zamanında İngiltere politikasını idâre eden Kanin (Canning)'i [1], Londra'da birkaç def'a gördüm; âdeta budala İngiliz'in birisidir. Kanin'in müsteşâr-ı hâssü'l-hâssı ve belki akıl kethudâsı da şimdi İstanbul sefîri olan Layard [2] cenabları idi. Şimdi neden iltizam ettiği taraftan bir Reşid Paşa meydana çıka-

[1] Stratford Canning (1788 - 1880). Reşid Paşa'nın ta'kip ettiği İngiltere siyâseti ve Canning ile münâsebeti hakkında bk., Cevdet Paşa, *Tezâkir*, 1 - 12, yayınlayan : Prof. Câvid Baysun, T. T. Kurumu Yayınları'ndan, Ankara, 1953 (*İndeks*'e bakınız).

[2] Austen - Henry (1817 - 1894). *Autobiography and Letters* adlı eserine dayanarak, Layard ve Ahmed Vefik Paşa ile münâsebeti hakkında bilgi verilmiştir (F. A. Tansel, *Ahmed Vefik Paşa'nın Şahsiyetinin Teşekkülü ve Husûsî Hayatı, Belleten*, c. XXIX, nu. 113, Ocak, 1965, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1965, s. 121 v.d.).

ramıyor? Reşid Paşa kendi zamanında dirâyeti ile İngiltere'yi tutmuş idi. Avrupa mâlûmâtının kendine inhisârı cihetiyle vücûdü âlem-i bâlâca levâzim-i zarûriyyeden addolunmuş, husemâsından da, yaptığı Tanzimat'a, meselâ bir idâre-i 'urfîye bendi karıştıracak kadar hamiyyetli, dirâyetli zâtlar bulunmamış, emniyyet-i can meş'elesi de herkesin işine gelmiş, o kuvvet ile biraz zaman hoşca bir idâre cereyân eylemiş.. Yoksa bir devletin te'sir-i nüfûzu sâyesinde, diğer bir devletin te'mîn-i selâmet ve ma'mûriyyeti usûl-i siyâsetin ve hattâ tabî'at-i âlemin bütün bütün hâricindedir.

Çarşanba günü yazdığınız mektupta, iş şimdi yolundadır buyuruyorsunuz; hâlbuki Pazartesi günü Pilevne gitmiş. Rusya'nın lâ-ekal yüzbin kişilik bir ordusu açıkta kaldı. Gerek İstanbul, gerek istiklâl-i devlet muhâtarada.. Bilmem ki iş nasıl yolunda oluyor?

Hava soğudu; dondurma kutusunda oturur gibiyiz. Mümkin ise bize eski kürkü, bir de Ekrem'in kışlık paltosu varmış, ânı gönderir misiniz ? Hele bunlara ufarak bir âdî mangal da ilâve buyurulur ise, sâyenizde bir kat daha rahat olunur.

Cenâb-ı Hak 'Îd-i aḍhâ'yı cümleye mübârek eylesin. Hanım vâlidemin eteklerini öper ve bayramlarını tebrik ederim. Bâkî duâ..

Fî 10 Zi'lhicce, sene 1294

CCLXXIV.

Aşağıdaki mektubun içindekilerden, Feride Hanım'ın, babasına gönderdiği mektubunda bir tarih yanlışına işâret ettiği, *Celâleddin Hwârezmşah* piyesini istediği, bir de mektupların kısalığından şikâyeti anlaşılıyor. Kemal mektubundaki tarih hatâsının sebebini anlatarak, *Celâl*'in tashihini bitiremediği, Türk - Rus savaşında uğradığımız bozgunlar yüzünden gönlü sıkıntılı olduğu için uzun mektup yazamadığı cevâbını vermektedir.

Kemal'in kendi el yazısı ile olan bu mektubu, Türk Tarih Kurumu'ndaki evrâkı arasındadır(Nu. 528).

274. Feride Hanım'a

16. XII. 1877

Hanım Kız,

6 Zi'lhicce, sene 94 tarihli mektubun geldi. O ne kadarcık mektup diyorsun. Bâzı kerre insanın canı sıkıntıda oluyor da, bir türlü geve-

zelik edemiyor. Kitabımı istiyorsun. Evvelâ tashihi hâlâ bitmedi; sâniyen tashihi ile berâber tebyîz olunuyor; tebyîzin bitmesi hayli zamana ihtiyâc gösterir. Bittiği vakitte göndeririz. Rü'yâna giremiyorsam, benim ne kabahatim var? Daha uykulara hükmüm geçmeğe başlamadı. 22 tarihli bir mektubumda, 22 tarihli mektubunu aldım dediğime ta'rîz ediyorsun. Senden evvel başkalarına yazdığım mektuplara 22 diye tarih koymadan elim alışmış da, ânın için öyle bir yanlışlık etmişim. Âna sehv-i kalem derler. Siz hanımefendilerimizin bâzı kerre, yüksüğe alışık olan parmaklarına iğne batırdıkları gibi..

Ekrem ellerini öpüyor; fakat selâma kanâat etmiyor, mektup istiyor. Vaktiyle herifin birine, "Burnun akıyor, bu hâlin nedir!" demişler. O da, "Gönlüm rahat değil de ânın için!" diye cevap vermiş.. O kabilden olarak muhârebe (ye dair) havâdislerden dolayı gönlüm rahat olmadığından, lakırdıyı bu kadar kısa kestim.

10 Zi'lhicce, sene 94

KEMAL

CCLXXV.

13. XII. 1877 (7 Zi'lhicce, 1294)'de Meclis-i Umûmî (Meclis-i Meb'ûsân) açılmıştır[1]; ikinci toplantısı ise, bu tarihten iki gün sonradır[2]. İşte Kemal, aşağıdaki mektubunu Meclis'in ilk ictimâ'larının cereyân ettiği sırada yazmıştır. Bu münâsebetle, üzerinde durulması gereken mes'eleler hakkında bilgi vermekte, ne yolda hareket edileceği hususunda fikirler ileri sürmektedir. İfâdesinden, muhâtabının suallerini cevaplandırdığı anlaşılıyor; ancak, cevaplandırdığı mektup elimizde olmadığı için, bâzı noktaların izâhı imkânsızdır.

Mektupta, Pilevne bozgunu ve Limni'ye nefyedilmiş bulunan Redîf Paşa ile alâkalı bâzı şeyler, asker için iâne, meb'ûs seçiminin hangi esaslara göre olacağı, v.b. mes'eleler ele alınmıştır.

İçindekilere dayanarak, bundan evvelki muhâtabı bilinmeyen mektuplar gibi, Rif'at Bey'e[3] gönderildiğini tahmin ettiğimiz aşağıdaki mektup, Kemal'in Meclis'te ele alınacak mes'eleler ile alâkasını aydınlatma bakımından kayde değer. Müellifimizin kendi el yazısı ile ve Türk Tarih Kurumu'ndaki evrâkı arasındadır (Nu. 391). Mektubun sonunda imzâ yoktur. Arkasında, bir başkasının — herhâlde Rif'at Bey'in — el yazısı ile "Cevâbı, 24 Zi'lhicce, sene 94" cümlesi kaydedilmiştir.

[1] *Geride-i Havâdis*, nu. 3575, 8 Zi'lhicce 1294 / 14 Aralık, 1877.

[2] *Ayn. gazete*, Meclis-i Umûmî'nin, ikinci ictimâ'ı hakkında bilgi verilmiştir (Nu. 3576, 9 Zi'lhicce, 1294/15 Aralık, 1877). Bu hususta daha geniş bilgi edinmek için bk., M. K., *Türkiye'de Meclis-i Meb'ûsân*, c. 1., Mısır, Matbaa-i İctihâd - 1907, s. 10 v.d.

[3] Rif'at Bey, bu sırada Meclis'te Zabıt Kâtibi bulunuyordu.

275. Menemenli Rif'at Bey'e

24. XII. 1877

3 Zi'lhicce, sene 94 tarihli mektubun, melfûfâtı ile berâber geldi. Vâlî Paşa[4] burada bulunmak cihetiyle, cevâbını ale'l-'acele yazmağa mecbur oluyorum; binâen 'aleyh muhârebeden bahse vakit bulamayacağım. İşte mühim olan mesâilin cevâbı da şunlardır

1. Pilevne hakkında ne denilmek lâzım geleceğini geçen hafta yazmıştım.

2. Kānûnların zamân-ı müzâkeresi olmadığını söylemeğe hâcet yoktur; kānûn geldikce nizâmı vechile şu'belere havâle olunur. Bir-iki ay müzâkerât-ı umûmîye'ye dâhil olamaz. Harb mes'elesi ise, şimdi kesbettiği renge göre iki-üç mecliste karârlaşır.

3. Üç sual için Redîf Paşa'ya cevâbı verilemez; çünkü Redîf Paşa, vekîl-i mutlak değil idi, bu bir.. Çünkü Redîf Paşa, Rusya Balkan'ı geçer-geçmez Tuna'ya sevkolundu; Balkan kumandanlığı ise yine İstanbul'da kaldı, bu iki.. Çünkü Redîf Paşa, mes'ûliyyetin hepsini hâmil ise, niçin mühâkeme olunmadı da, yalnız muvakkaten Limni'ye gönderildi, bu üç.. Çünkü Meclis-i Vükelâ'nın, Redîf Paşa'ya kendini esir bilmesi hakkında bir irâde ve kāi'de yok idi, bu dört..

4. Birinci suâle icrâ olunan ta'bîrât münâsiptir.

5. İ'ânc hakkında Hamdî Paşa ile edilen müzâkerâttan ve o müzâkerâtın mevzû'undan kat'ân ve kātıbeten bahsetmeğe lüzum yoktur. Bahsolunursa iş derhâl şahsiyyâta intikāl eder ve te'mini iltizâm olunan taraf, fevka'l-'âde tevhiş edilmiş olur.

[4] Cezâyir-i Bahr-i Sefîd Vâlîsi Sava Paşa. Safvet Paşa'nın Maârif Nâzırlığı zamanında, 1870'de, Dârü'l-Fünûn'un softaların te'siriyle kapanması üzerine, yeniden açılması için, Galatasaray Lisesi Gülhâne Kışlası'nda iken buranın müdürü Sava Paşa bu işe me'mur edilmiştir. Yine bu vazifede iken, te'sis edilen Hukuk Mektebi'nde, Fransızca olarak hukuk dersleri vermiştir. Mesleki tıb ise de, İslâm hukûku üzerinde çalışmıştır. *Teşkîlât-i Mehâkim-i Şer'iyye* ve *Usûl-i Fikh-i İslâm* adlı iki eseri de vardır; *Usûl-i Fıkh-i İslâm*'ı, Edirne Müftüsü Nûrî Efendi'nin yardımı ile yazmış, eserdeki nakillerde, hangi fıkıh kitaplarından alındığı kaydedilmediğinden, Tedkîkât-i Müellefât-i Şer'iyye tarafından basılmasına izin verilmemiştir (Daha çok bilgi edinmek için bk., Osman Nûrî Ergin, *Türkiye Maârif Tarihi*, c. II., İst. 1940, s. 147 - 149, 581 v.d.)

6. İsti'câl, kânûn lâyihalarına dâir birşeydir. Bu *lâyiha* ise, mes'ûliyyet faslında beyân olunan mevad kabîlinden olduğu için, o fasla tatbîki kâbil olamaz.

8. İntihap, be'eyy-i hâl birinci derecede olmalıdır. İkinci derecede intihap bizim mülkümüz için, sırf hukûmet tarafından nasb ve ta'yin demektir. Köy kâhyası, muhtar falan, birinci derecede intihap kuvvetiyle Meclis'e giremez; çünkü her âzâ 50,000 kişi içinde ekseriyyet kazanmağa muhtâc olacak. Benim i'tikādımca bizde birinci derece-i intihap hakkını kaybetmek, bütün bütün *Kānûn-ı Esâsî*'yi kaybetmek demektir. Aman, bu cihete nihâyet derecelerde dikkat olunsun! *Kānûn-ı Esâsî*'nin ibtidā-yi müzâkerâtından beri efendilerimizin en büyük arzusu, intihâbı ikinci dereceye tahvil idi. Mübâhase kuvveti ile birkaç kişi muvaffak olabildik; birinci derece kabûl olundu. Bu def'a zâyi' edilir ise, bayağı devlet zâyi' edilmiş olur.

9. Bir de, mütehaplar için yapılan nizâm-nâmede, meselâ şu kadar kuruş vergi vermek gibi bir kayid vardır. Bu kaydi de, efendilerimiz, sırf hocaları hakk-ı intihaptan ıskāt etmek için koydurmağa çalıştılar. Kayd ise hem haksız, hem de bizim mülk için nihâyet derecede muzirdir; eğer intihap nizâm-nâmesinde mevcut ise, âni lâğvettirmeğe mümkin olan himmet dirîg edilmemeli! Şurasına dikkat olunsun ki, mücerred bir mikdâr vergi vermek şart-ı intihap addolunur ise, mülkte İslâm'dan ziyâde, Hıristiyan müntehap bulunur. Böyle bir hâl ise, Avrupa'nın fikrini bütün bütün İstanbul'da bir Hıristiyan hukûmeti teşkîli cihetine tahvîl eder. Bu mes'elenin de chemmiyyeti fevk'al-'âdedir.

10. Geçen posta ayrıca yazdığım gibi, müsâlehanın reddine ve muhârebeye devam için iktizâ eden kuvvetin cem'ine i'tikādımca vakit kalmadı; binâen'aleyh *lâyiha*'nın son ibâresi çıkarılmalıdır. Hâli tamâmıyle bilmiyorum; fakat şimdi sulh zarûrî gibi görünür.

11 *Zaman* muharririnin rivâyeti sahih olsa gerektir. Bundan iki hafta evvel neşrolunan *Phare de Basphore* gazetesinde, Süleyman Paşa'nın da Pilevne'yi tahliyye için devlete üç telgrafı olduğu ve ma'māfih hiçbirine chemmiyyet verilmediği yazılmış idi; ma'mâfih bu mâlûmât dâimâ kābil-i tekzîb olduğundan, Irâdı başka tarafa bırakılmak hayırlıdır.

12. Rumeli meb'ûslarının iki fikri de haklı ve Icâb-i zamana müsâittir; başka türlü harekete imkân yok.. Şimdiki hâlde, re'yimce onlara ne ön-ayak olmalı, ne muhâlefet etmeli!

13. Ahmed Vefik Paşa'nın, askerimizin bidâyet-i mes'elede yüzellibin raddesinde bulunduğunu söylediğini *Takvîm*'de görmüş idim; iyice hatırımdadır. Hattâ mesâ'il-i harbîyeye dâir bâzı âzâ tarafından îrad olunan mütâleât üzerine, *sâhibi o işlere bakıyor, evrâk-ı resmîyesini gördüm. Bidâyet-i mes'elede yüzellibin kişiden ziyâde askerimiz yok iken, şimdi lüzum derecesine iblâg olundu,* yolunda idi. Ma'mâfih *Takvîm*'de bulunmak mümkin olamaz ise, o zaman *lâyiha*'dan kaldırılmalıdır; çünkü öyle bir söz deverânına sened istenilir ise, bulunmak, ve yâhut bulunmaz ise hiç ortaya atılmamak lâzım gelir.

Şimdilik bu kadar.. Posta kapanıyor. Nihâyet derecede ihtiyâtlı bulunmak iktizâ eder. Benim tarafımdan ihtiyat tavsıye olunursa, senin ne derece kavî birşey olmak lâzım geleceğini pek kolay tehattur edebilirsin..

18 Zi'lhicce, sene 94

CCLXXVI. — CCLXXVII.

Kemal kızına birer hafta ara ile yazdığı aşağıdaki mektuplarından ilkinde, posta vaz'iyyetinden, havadan, neler yediğinden ve İstanbul'a nar gönderdiğinden; ikinci mektubunda ise yolladığı narların gümrük me'murları tarafından çalındığından bahsediyor.

Her iki mektup, Kemal'in kendi el yazısı ile ve Türk Tarih Kurumu'ndaki evrâkı arasındadır (Nu. 529, 530).

276. Feride Hanım'a

24. XII. 1877

Hanım Kızım,

13 Zi'lhicce, sene 94 tarihli mektubun geldi. Haber-i âfiyyetine memnûn oldum. Posta zamânı buralarca pek fenâlaştı; vapur bâzı kerre Salı günü akşam-üstü geliyor, buradan Çarşanba günü kalkıyor. Bundan sonra yazdığım şeylerin cevâbı, gâlibâ her vakit bir posta sonra alınacak.. Her ne ise, yine Cenâb-ı Hakk'a şükürler olsun! Kıbris'te iken cevapları yirmiiki gün sonra alır ve âna da kanâ'at ederdik.

Burada a'lâsından bir soğuk peydâ oldu. Sulu-sepken kar yağıyor. Ada halkı böyle soğuğa alışmamış; herkes donacak.. Ben odamda mangal yakmıyorum da, görenler hayrette kalıyor. El-hamdüli'llâh

vücutce âfiyetteyim. Soğuk geldi; iştiham açıldı. Dün akşam bir âlâ kaz dolması var idi; o kadar yedim ki, az kaldı imtilâya uğrayacaktım. Tavuklarım var; yumurtluyorlar. Sabahları senin yaptığın gibi rafadan yaptırıyorum; tabağa kırdırıp safâ-yi hatırla yiyorum. Birçok narım var idi; dörtte birini ben bitirdim; üçünü de İstanbul'a gönderiyordum. Kemal-i mürüvvetlerinden iki kerre gümrükte çaldılar.

Ekrem'in ayrı mektubu var. Nâşid'in gözlerini öperim; ânın hiç sesi çıkmıyor. Büyüdü kibar mı oldu? Yoksa ağabeğini mi unuttu?

18 Zi'hicce, sene 94

KEMAL

277. FERİDE HANIM'A

30. XII. 1877

İki Gözüm Feride'ciğim,

20 Zi'lhicce, sene 94 tarihli mektubun geldi. Âfiyyet haberinden memnûn oldum. Ev mahfuz imiş; inşâ'llâh bu sene nezle bile olmazsın. Buranın bu günlerde havası pek acâip gidiyor. Dün, bahar günlerinden kalma birşey idi; sokağa üst paltosu ile çıktım, terledim. Bu gün ise bir şiddetli rüzgâr esiyor. Bir derece soğuk var ki ta'rîf olunamaz; fakat hâlâ daha kar yağmadı.

Narlar için ne yapayım? Gümrük me'murlarının gözleri kör olsun, çaldılar. Avrupa'nın kıyâfeti değişiyor. İnşâ'llâh bundan sonra askerlerimizin de, devletimizin de hâli pek güzel olur.

Nâşid Bey kardeşimizin gözlerini öperiz. Bakalım, birkaç sene daha geçerse, ânın da kalemine hükmü geçmeğe başlar. Burada bir resmi var, kendinden yaramaz; misâfirlikten misâfirliğe gezip duruyor.

24 Zi'lhicce, sene 94

KEMAL

CCLXXVIII.

Aşağıdaki mektubunu Kemal, Menemenli Rif'at Bey'e yolladığı 24. XII. 1877 tarihli mektubunun cevâbına karşılık olarak yazmıştır. Bunda da, üzerinde durulan esas mes'eleleri Türk - Rus harbi ve Meclis-i Meb'ûsân teşkil ediyor.

Kemal ile Menemenli Rif'at Bey arasındaki Anadolu cebhesinde ordumuzun mikdâr ve zâyiâtına dâir münâkaşa bu mektupta neticelenmiş, her ikisinin, biribirini tutmayan rakamlar kaydetmesinin, Kemal'in hükümlerini bir ilâveye daya-

narak vermesinden ileri geldiği anlaşılmıştır. İlerideki günlerde Meclis-i Meb'ûsân'da Türk - Rus harbi ile alâkalı birçok hâdiselerin münâkaşa mevzû'u olacağını göreceğiz; işte Kemal bu münâsebetle verilecek lâyihalar hakkında kendisine sorulan sualleri bu mektubunda cevaplandırıyor ve mektubunun baştan yedi maddesi bu hususlara âittir.

Kemal, 16, xı. 1877 tarihli ve yine Menemenli Rif'at Bey'e mektubunda, Sâdık Paşa'nın Meb'ûs seçilmesinden dolayı memnûnluğunu, Meclis'te birkaç lakırdı söyleyebileceğini, fakat onun da Meclis Reisi seçilerek susturulacağı yolundaki endîşesini kaydetmişti; aşağıdaki mektubunda Sâdık Paşa'nın riyâseti kabûl etmemesini bu sebeple faydalı buluyor; seçilen Meclis kâtiblerinden Ahmed Hilmî Efendi'yi ise, o mevkı'e lâyık görmemektedir; bu zât Kemal'in tahmin ettiği gibi, Hariciye Nezareti Terceme Odası hulefâsından ve Meclis-i Meb'ûsân'ın ilk açılışında âzâ seçilen Üsküdarlı Ahmed Hilmî Efendi'dir [1]. İlerideki müzâkerelerde üzerinde konuşulacak kā'imenin lâğvı hakkında Mâlîye Nâzırı Yûsuf Paşa'yı haklı bulan Kemal, ihtiyat ordusunun kaldırılmasına da tarafdârdır. Askerî kâtib Deli Hikmet'in nerede bulunduğunu sormakta, Binbaşı Ömer Bey'e selâm göndermekte, Alî Su'âvî'ye dâir havâdis istemektedir.

Türk - Rus harbinde Anadolu ve Rumeli cebhesinde bozguna uğramamız, İngiltere devletinin sulh tavassutu ve sulh akdedildiği takdirde nelere dikkat edilmesi gerektiği hakkındaki fikirlerine Kemal, mektubunun son dokuz fıkrasında yer vermiştir; bâzı mes'eleler gözönüne alınmazsa ileride umûmî bir harbin zuhûrundan endîşelidir.

Kemal'in, siyâsî mes'elelerde ileri görüşlülüğünü aydınlatan bir vesika değerindeki bu mektubu, kendi el yazısı ile ve Türk Tarih Kurumu'ndaki evrâkı arasındadır (Nu. 327). Son sayfasında, bir başkasının el yazısıyle, "Cevâbı, 27 Zi'hicce sene 94" cümlesi vardır.

278. Menemenli Rif'at Bey'e

30. XII. 1877

Beğim,

20 Zi'lhicce, sene 94 tarihli mektubun geldi.

1. Yediyüzbin, altıyüzbin mes'elesi hakkında şimdi hakîkat anlaşıldı; benim gördüğüm *ilâve* idi. Sonra tashih olundu ise, elbette lakırdıyı tashihe göre söylemek iktizâ eder.

2. İmdad gönderilmemek mes'elesine, icrâ olunan ta'dîl münâsiptir.

[1] M. K., *Türkiye'de Meclis-i Meb'ûsân*, Mısır, İctihâd Matbaası, 1907, s. 25. Ahmed Hilmî Efendi'nin hal-tercemesi ve eserleri hakkında bk., Bursalı Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, c. III., İst., Matbaa-i Âmire - 1343, s. 49.

3. Meclis-i Askerî hakkındaki ta'dîl de becâdîr; Pilevne hakkındaki fıkranın tahvîlâtı kezâlik..

4. Kavânîne müteallik olan mütâleamı geçen posta beyân etmiştim; isti'câl mes'elesini kezâlik..

5. Muhârebe başlandı, iş bütün bütün ... fıkrasına ilâve olunan sözler pek âlâdır.

6. Zirhlıların asker celbinde istihdâmı fıkrası da münâsiptir; fakat zirhlılar dememeli; sefâyîn-i harbîye demeli; çünkü zirhlı olmayarak iskelelerde bekletilen birçok gemi daha var.

7. *Nutk-ı Hümâyûn* cevâbına ilâve edilmek istenilen fıkra, meselenin rûhu demektir. Mümkin olduğu kadar çalışmalı, fıkra dercettirilmeli! Sâdık Paşa'nın riyâseti kabûl etmeyeceğini evvelden bilirdim; güzel hareket ediyor; bir hayli de hizmet eder sanırım. Âsım Molla reis intihap olunur ise, işi serbest tutar, âzâ rahat eder. Kendisi, Ziya Paşa'nın kā'impederi hükmündedir. Paşa'nın merhûme haremi, Efendi'nin birâder-zâdesi ve perverdesidir; kendi de bizlerdendir; fakat riyâseti idâreye, Meclis'in her tarafta cârî olan usûlüne biraz vukûf ister. O cihetle bilmem ki, gerek müşârü'nileyh ve gerek sâir riyâset nâmzedleri o iktidârı hâiz midir? Kitâbete intihap olunanlar içinde bir Ahmed Hilmî Efendi gördüm. Bu Hilmî Efendi, geçen seneki İstanbul meb'ûsu mudur? O ise, budala, bir mektup yazamaz; nasıl kâtip olacak! Kā'ime işi hiç şâyân-ı teaccüp değildir. Daha çıkarılacağı zaman lâyihalar vermiş, kıyâmetleri koparmıştık. Benim hisâbımca vergiden, sarfiyyâttan senevî yirmibeş-otuz milyon lira kaybediyoruz. Yûsuf Paşa, yerden göğe kadar haklıdır. Elimize 3,000 000 lira geçse, asker mühimmâtı almadan evvel, kā'imeyi kaldırmalıyız. Kā'ime, mülke Rusya muhârebesi kadar zarar veriyor. Köklesir ise, hasârı, muhârebe mazarratını da tecâvüz eder. Kā'imeyi çıkardık da, ne istifâde ettik, diyorsun. Biz ne istifâde edebiliriz. Çıkarmakta isrâr edenler Köçekoğlu ile, Köpekoğlu ile ortak oldular. Devleti kırk-elli milyon zarara uğratmak sâyesinde, bir-iki yüzbin lira kazandılar. Para bulunmanın çâresi ibtidâ kā'imeyi kaldırmak, sâniyen millete bir kat daha yâr olmak.. Sâlisen istikrâz aramak mes'eleleri olarak, bunların herbiri ise, uzun uzun idâre-i efkâra muhtâçdır; hâlbuki şimdi para bulmaktan mühim bir mes'ele var: O da İngiltere'nin teşebbüsât ve harekâtıdır; mektubunun cevâbını bitirdikten sonra, bu babta olan re'yimi beyân edeceğim.

İhtiyât ordusu'nun lâğvı teşebbüsü, aldığım haberlere göre Bâb-i 'Âlî'nin müsâleha meyelânından imiş.. Pilevne'de topu altmış tabur

ve altmış taburun da mevcûdü 27,000 kişi olduğu ve bunlardan muhârebe-i ahîreden sonra teslim olanların mikdârı yalnız 10,000 kişiye bâlig olarak, kusûru ya mecruh veyâ şehid bulunduğu, Avrupa gazetelerinin ekseriyyet üzre beyân ettikleri rivâyetten anlaşılıyor. Rusya'nın en sonraki resmî telgrafı da, Pilevne'den gelecek 10,000 esiri yerleştirmek için Bükreş'te yer hazırlandığından bahsediyor. Bizim altmış taburda, 60,000 kişi olmaz. Rusyalılar da aldıkları esirlerin mikdârına dâir Acemâne yalanlar söylüyorlar. Yine hakîkat-i hâl, Allâh bilir amma, bizim hattâ 20,000 bile esirimiz olmasa gerektir.

Hikmet, Hüseyin Vasfî Paşa ile bulunamayacak; çünkü Hüseyin Vasfî Paşa, Pilevne'ye girdikten sonra, Şevket Paşa'dan bir mektup aldım. Hikmet'in inşâsı, Hikmet'in yazısı ile idi. Allâh verse de oğlan bir yerde gebermiş kalmış olmasa.. Birâdere de, Ömer, Ârif Beyler'e de sûret-i mahsûsada selâm ederim.

Hâ.. Bizim Rif'at'in esir olduğunu yazmıştın. Bu haftanın *Bâsîret*'lerinde Erkân-ı Harb'den bir Binbaşı Ahmed Rif'at Bey'e kā'immekāmlık verildiğini gördüm. Bu başka Rif'at Bey midir? Bizim Rif'at sahîhan esir midir, değil midir tahkkik olunmalı!.. Bir de Su'âvî'nin ne olduğu etrâfıyle öğrenilmeli de yazılmalı!

Şimdi işin en mühim cihetine gelelim. Bu gün buraya bir Borodino telgrafı geldi ki, İngiltere'nin Rusya'dan şerâit-i sulhu sorduğunu ve alacağı cevâba göre hareket edeceğini ve Rusya'nın ise mevcut olan zirhlılarını techiz ile, sevâhilini tahkîme emirler verdiğini haber veriyor (Elbette havâdis, İstanbul'daki gazetelere de dercolunmuştur). Bu teşebbüsün neticesi tabî'î iki ihtimâlin birine varır: İngiltere ya harbedecek, ya devlete sulh teklifinde bulunacak. Harbeder ise, Cenâb-ı Hak hakkımızda lâyık olmadığımız inâyet-i seniyyesinin bir bürhânı celîlini daha göstermiş olur. Devlet-i 'aliyye'(ye) sulh teklifi gelir ise, o da tabî'î iki ihtimâlden birine vâsıl olur. Devlet, ya *Kānûn-i Esâsî*'nin i'lân-ı harb ve akd-i müsâleha hakkında olan fıkrasına istinâd ederek meb'ûsâna mürâcaat etmeyecek, yâhut usûl-i meşveret'in tarz-ı ma'rûfunca meb'ûsânın da bu bâbta re'yini isteyecek..

Meb'ûsân'a mürâcaat etmez ise elden ne gelir? Çâre-i kârı ileride düşünmek tesellîsi ile mahzun oluruz; fakat benim zannım gibi, Meb'ûsân'a mürâcaat eder ise, birkaç esâsı gözönünden ayırmamalıdır; işte o esaslar

1. Devlet'in Meb'ûsân'a mürâcaatten murâdı, alacağı re'ye tevfîk-ı hareket midir, yoksa ileride Meb'ûsân'ın kānûnen îrad edebi-

leceği suallerden kurtulmak mıdır? Bu noktayı, müzâkerât-ı resmîye'yi karârlaştırmalı da, Meb'ûsân'ın re'yine ittibâ' olunacağına kat'iyyen söz alınır ise, ândan sonra işe girişilmelidir.

2. İşe girişilince Klapka gibi[2], İngiltere Sefâret takımı gibi devletin hayr-hvâhları ile sûret-i mahsûsada müzâkereler olunmalı ve o müzâkerelerden İngilizler'in ne dereceye kadar bize muâvenet edeceği, lâyıkı ile anlaşılmalıdır.

3. Bütün Avrupa üzerimize hücûm edeceği ve yâhut bütün Avrupa'nın bizi Rusya pençesinde bırakacağı tehakkuk etmedikce, mülkten bir karış yer terkine kat'ân cevâz vermemelidir.

4. Memleketeyn'in istiklâli, şerâit-i musâlehadan addolunur ise, ânın için mümkin olduğu kadar dayanmak iktizâ eder ise de, muhârebeyi temdîd derecesine götürmek câiz değildir; çünkü bize Memleketeyn'in zâten bir fâidesi yok; mustakil olduğu hâlde ise, Rusya ile aramıza sed olabilir.

5. Sırbistan'ın istiklâlinden bahsolunmaz sanırım; fakat olunur ise, batmağı göze alır derece inde dayanmalıdır; çünkü mevki'i hükmünce Sırbistan'ın istiklâli, Rumeli'yi herc-ü merc etmek demektir.

6. Karadağ'a yer ilhâkı teklif olunur ise, Karadağlılar'ın Devlet-i 'aliyye tâbi'iyyetinde olup-olmadığı karârlaştırılmalı. Tahminimce, Devlet-i 'aliyye tâbi'iyyetinde değildirler denilemez; hattâ Konferans sırasında İgnatiyef bile, şu heriflere biraz yer veriniz ki, Sırbistan gibi teb'anızdan olduklarını i'tirâf etsinler der dururdu. Bu hâle göre tâbi'iyyetleri tekarrür eder ise, Karadağ'a ufak-tefek bâzı yerler ilhâkında o kadar büyük, yânî Rusya ile muhârebenin devâmını arzu ettirecek derecede muhâtaralı bir mahzûr yok gibidir.

7. Mâdem ki İngiltere araya karıştı, Konferans ve protokol da meydandadır; Bulgaristan'ın istiklâli mes'elesi bittabi' meydana çıkmamak ve çıkar ise, kabûlü tarafına kat'ân yanaşılmamak lâzım gelir; fakat muhtâriyyet-i idâre gibi, vâlîleri sefâretlerin inzimâm-ı re'yi ile ta'yin olunmak gibi, islâhatı Avrupa me'murlarından mürekkep bir komisyonun taht-ı nezâretinde bulunmak gibi teklîfât zuhûr etmek mukarrer gibidir. Muhtâriyyet-i idâre husûsunda dikkat olunacak bir nokta vardır ki, o da, Bulgaristan ta'biri nerelere şâmil olduğunu istîzâh etmektir. Yanya'da, Selânik'te, Gelibolu'da ve hattâ Çatalca'da birtakım Bulgar köyleri olduğu meydana çıkınca, açıktan

[2] Klapka, Georges (1820 - 1892), Macar generali.

açığa Bulgaristan nâmına bir muhtâriyyet-i idâre talebinde İngiltere de Devlet-i 'aliyye'ye musallat olamaz. Olacak olsa bile kat'iyyen reddetmek iktizâ eder; amma Konferans'ın son teklifi gibi, vâliler, sefâretlerin inzimâm-ı re'yi ile nasbolunmak ve islâhât-i mütesavvere bir komisyonun zîr-i idâresinde bulunmak mes'elelerine hasr-i taleb olunur ise, o zaman dahî bu şartlar, meselâ beş ve yâhut on seneye münhasir olmak üzre kabûl olunabilir.

8. Zannımca İngiltere, Rusya'yı Anadolu taraflarınca hiçbir tarafa yanaştırmaz; fakat şâyet öyle bir taleb meydana çıkar ise (Burada bulunduğu zaman Efendi'ye beyân etmiş ve bir kâğıdımda da yazmıştım), Arpa-Çayı'nın beri tarafında Rusya'ya bir karış yer terketmek, Hilâfet-i İslâmîye'nin ciğerine bir hançer saplamak kabîlindendir. Batum Limanı, Çürük-Su kazâsı gibi yerleri ise, Rusya hâlâ zabtedemedi ki, isteyebilsin.

9. Dikkat buyurulsun, benim i'tikādımca mes'ele harb-i umûmî'ye netice verir. Bu mütâleaları yazışım, fikrimin ma'kûsu çıkmasına da ihtimâl verdiğim içindir; fakat harb olmaz ise, sulh teklîfi zuhûr ederse, devlet Meclis'e sormaz ve sorsa bile, Meclis'in re'yine tâbi' olacağına söz vermez. Söz verir ise, İngiltere ile ba'de'l-müzâkere verir. O hâlde de, bizim taraftan İngiltere'yi darıltmayacak kadar nazlanmak ve husûsiyle vatanın tamâmiyyet ve istiklâlini muhâfaza için elden gelen himmet ve mehâreti ibrâzda kusûr etmemek vecîbedendir.

24 Zi'lhicce, sene 94

KEMAL

CCLXXIX.

Kemal kızına yazdığı bu mektubunda Türk - Rus harbi dolayısıyle ümid verici ifâde kullanıyor. Üveği kardeşi Nâşid Bey'in resmi hakkında düşünceleri ve Feride Hanım'ı nekadar özlediğini anlatmaktadır.

Kemal'in Türk Tarih Kurumu'ndaki evrâkı arasında bulunan bu mektubunda kayde değer birşey yoktur (Nu. 531).

5. I. 1878

Mektubumu eli ile Melik bozdu; ânın için tashih ettim. Musîbet Melik[1]!

İki Gözüm Feride'ciğim,

27 Zi'lhicce, sene 94 tarihli mektubun geldi. Âfiyyetin için Allâh'a şükürler ettim. Havanın değişmesi bizlerce zararsız birşey ise de, kışın bu kadar gecikmesi askerimiz için hayırlı birşey olmadı. Hele Cenâb-ı Hak, adâletinin âsârını günden güne daha ziyâde gösteriyor. Telgrafların hükmünce Avrupa'nın hâli, bütün bütün değişecek gibi görünür.

Nâşid Bey birâderimizin gözlerini öperim. Resmi de sahîhan kendi gibi güzel, kendi gibi tuhaf olduğundan elden ele geziyor. Seni, pek göreceğim geldi. Ah, elinden gelse de, rü'yâma girsen.. Tebrik ederim, 95 senesine vâsıl olduk. Şimdi sen, "Beybaba'm *tarih* gibi, tebrik gibi birşeyler düşünüyor. Bir yaşıma daha girdim dersin", değil mi?

Gurre-i Muharrem, sene 95

KEMAL

[1] Mektubun sondan bir evvelki kelimesi ve tarihi bozulmuştur.

CCLXXX.

Kemal günlük mes'eleler ile, teferruât kabîlinden olanlarla bile çok yakından alâkalıdır; 1877 - 78 yıllarında üzerinde durduğu şeylerin başında Türk - Rus harbi ve Meclis-i Meb'ûsân müzâkereleri yer alır. Bunlardan bahsettiği mektupları anlayabilmek için, o devre âit tarih eserleri kâfî gelmez; ancak günlük gazetelerin ta'kîbi sâyesinde mektupların muhteviyâtını kavramak mümkindir; aşağıdaki mektubunda da Meclis-i Meb'ûsân'da müzâkere mevzû'u teşkil edecek mes'eleleri ele almıştır.

1878 yılı Ocak ayı sonunda ve Şubat ayı başında Meclis-i Meb'ûsân'da Rus harbinde bozguna uğramamızın sebepleri müzâkere mevzû'u teşkil etmiştir. İzmir meb'ûslarından Menekşelizâde E. Efendi, Tuna ordusu kumandanı A.Nâdir Paşa'nın azli ve bu münâsebetle Müddeî-Umumî Alî Nizâmî Paşa'nın istintâkına cevâbî *lâ-*

yiha'sının tedkikini taleb etmiştir[1]. Kemal bundan evvelki mektuplarında A. Nâdir Paşa'nın *lâyiha*'sını istetmiş, muhtelif kopyaları alınan bu *lâyiha* üzerinde konuşulacak şeylere de cevap vermişti. Aşağıdaki mektubunun başına ilâve ettiği kısımda ve yedinci paragrafında, onbeş-yirmi gün sonra müzâkere edilecek bu mes'eleye dâir fikirlerini, nasıl hareket edilmesi gerektiğini yazıyor. 'Abdü'l-Kerîm Nâdir Paşa'dan sonra Rumeli orduları kumandanlığına Mehmed Alî Paşa ta'yin edilmiş, bir müddet sonra o da azledilerek, yerine Süleyman Paşa getirilmiştir. Müzâkere sırasında aynı cephede vazife gören Rauf Paşa üzerinde değil, Mehmed Alî Paşa'nın azli hâdisesinde durulmasını tavsiye ediyor. Kumandanların azli, Ruslar'ın Tuna'yı geçip İstanbul'a yaklaşması endîşesinden doğmuştur; bu münâsebetle müzâkerelerde Bahrîye Nezâreti'nin yolsuzlukları, donanmamızın sevk-u idâresi üzerinde de durulacak, *Mersin* vapurunun Ruslar'ın eline geçmesi mes'elesi de ele alınacaktır[2]. Kemal, bütün bu müzâkerelerden, daha müzâkereye konulmadan evvel haberlidir; gerek bu, gerek yine müzâkere edilecek mevzû'lar arasında bulunan kā'imenin lâğvına dâir sorulan suallere cevap veriyor, veyâ yol gösterici mütâlealar ileri sürüyor[3]. Mektubun yazıldığı, müzâkerelerin cereyân edeceği sırada Edhem Paşa kabinesi iktidârdadır; Rauf Paşa Serasker, aynı zamanda Bahrîye Nâzırı, Yûsuf Paşa Malîye, Dâhilîye Nâzırı ise Hamdî Paşa idi. Bunlardan başka mektupta adı geçen şahıslardan Ahmed (Yenişehirlizâde Haci Ahmed Efendi) Aydın, Nâfi' (Câbirîzâde) Efendi Haleb, Halil Gânim ise Girid meb'ûslarındandır; gerek bunlar, gerek yukarıda bahsettiğimiz Menekşelizâde Emîn Efendi, Meclis'te konuşan kimselerin başında gelmekte idi[4].

1877 Mayıs'ında Ardahan'ın zabtı münâsebeti ile, bura kumandanı Kasab Hüseyin Sabrî Paşa'nın[5] Meclis'ce muhâkemesinin talebi fikrini, Kemal yerinde,

---

[1] Meclis müzâkereleri o devre âit gazetelerde neşredilmiştir; Emîn Efendi'nin bahsettiğimiz *layiha*'nın tedkîki talebine, Yenişehirli Ahmed Efendi'nin arz-ı hâllerin birikmesi dolayısıyle biri arz-i hâllere, öteki eski işlere bakmak üzre iki encümenin teşkili teklifine dâir müzâkere zabıtları için bk., *Cerîde-i Hâvâdis*, nu. 3609, 21 Muharrem, 1295/25 Ocak, 1878).

[2] Bahrîye Nezâreti'ni tenkid maksadı ile konuşanlar arasında 'Abdü'n-Nâfi' Efendi de vardır; bu arada *Mersin* vapurunun birinci kaptanının Dalmaçyalı, ikinci kaptanının aslen Rusyalı olduğu rivâyetinin her yerde dolaştığı, bu gibi kimselerin böyle bir zamanda kaptanlıkta kalmalarının düşmanın maksadını kolaylaştırdığı üzerinde durmuştur (Müzâkere zabıtları için bk. *Cerîde-i Havâdis*, nu. 3614, 27 Muharrem, 1295 / 31 Ocak, 1878 v.d.d.).

[3] Kā'imenin lâğvı hakkındaki Meclis müzâkere zabıtları için bk., *Cerîde-i Havâds*, nu. 3613, 3614, 26- 27 Muharrem, 1295 / 30-31 Ocak, 1878.

[4] M. K., *Türkiye'de Meclis-i Meb'ûsân*, Mısır, Matbaa-i İctihâd, 1907, s. 190 v.d.

[5] Kasab Hüseyin Paşa asâkir-i şahânede yetişmiş, Mîrilivâlık rütbesi verilmiş, bir ara aklî hastalığa dûçar olmuş, fakat iyileşince Ardahan kumandanlığına ta'yin edilmiştir (Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmânî*, c. 11., İst., Matbaa-i Âmire, 1311, s. 230.—Ardahan'ın zabtı ve Hüseyin Sabrî Paşa'nın zaafları hakkında bk., Mehmed Ârif, *Başımıza Gelenler*, s. 71 - 82.

fakat eksik buluyor; Meclis'in açık, veyâ gizli bir ictimâ'ında, yalnız Hüseyin Sabrî değil, sâir paşaların da celb ile, vaz'iyyeti İzâh etmelerinin teklifini istiyor; teklifin ne şekilde olacağına dâir dördüncü paragrafta görüldüğü gibi, bir müsvedde de kaleme almıştır.

Kemal vaktiyle tanziminde bulunduğu *Hey'et-i Meb'ûsân Nizâm-Nâme-i Dâhilîsi*'ni okuduğunu, yeniden okumağa ihtiyaç duymadığını söylüyor. *Nizam-nâme*'nin sekizinci faslı *Hey'ete Verilen 'Arz-ı hâller*, dokuzuncu faslı *İsti'câl-i karâr* hakkındadır; Serdâr 'Abdülkerîm Paşa'nın Müdde'î-Umûmî Alî Nizâmî Paşa'ya cevâbî *lâyiha*'sı müzâkere mevzû'u edilmesi husûsunda İzmir Meb'ûsu Menekşelizâde Emîn Efendi'nin verdiği *lâyiha*'nın müsta'celiyyetle müzâkeresinin istenilmemesini, *lâyiha*'nın okunmasını, fakat müsâid bir zemîn bulunduğu takdirde müzâkeresini; ihtiyatla hareketi, isti'cal gösterilmemesini tavsıye ediyor. Üzerinde durduğu Meclis Reisi seçimi de yine *Dâhilî Nizâm-nâme*[6] ile alâkalı bir mes'eledir.

Kemal'e geçen def'a idâre-i 'urfiyye'nin i'lânı sırasında Rodos'a nefyedilen harbîye talebelerinin vaz'iyetinin de Meclis'te ele alınacağı yazılmış, fikirleri sorulmuş, fakat cevab vermekte gaflet göstermiştir; bu mektubunda, müzâkere mevzû'u edilmesini yersiz bulduğunu, işi daha husûsî yollardan halletmenin doğru olacağını bildiriyor.

Meclis'te müzâkere edilecek şeylere dâir Kemal'in tecessüs ve alâkasını, bu hususdaki yardımlarını aydınlatan aşağıdaki mektup, o devir siyâsî vaz'iyyetini de ortaya koymaktadır; kendi yazısı ile Türk Tarih Kurumu'ndaki evrâkı arasındadır (Nu. 12). Mektubun sonunda bir başkasının yazısıyle, "Cevâbı, 12 Muharrem, sene 95" cümlesi vardır. Bâzı kısımları M. Cemal Kuntay tarafından neşredilmiştir (*Namık Kemal*, c. I., s. 550, c. II., Ksm., II., s. 286 v.d.).

[6] Onaltı fasıl ve yüzbeş maddeden ibâret bulunan *Hey'et-i Meb'ûsân Nizâm-Nâme-i Dâhilîsi*'nin 105'inci maddesinde 1293 senesi Kasım'ından i'tibâren mer'iyyü'licrâ olduğu kaydedilmiştir; irâde-i seniyye tarihi 29 Rebî' II., 1294/1 Mayıs, 1293 (13 Mayıs, 1877)'tür; *Nizâm-Nâme* metni için bk., *Türkiye'de Meclis-i Meb'ûsân*, s. 194 - 243.

280. Menemenli Rif'at Bey'e

5. I. 1878

Asker ve donanmaya müteallik olan fıkrada, Rauf Paşa mevzû'-i bahs edilmekten ise, sebebsiz yere Mehmed Alî Paşa iki kerre azledildi de, bunca rezâletler üzerine kumandanımızın ruesâsı değil, bir kapdanı bile infisâl etmedi, yollu birşey konulsa, daha hayırlı olur; fakat ifâdâtı bizim fırkadan, yânî edebiyat fırkasından çıkmamış bir hâle koymak lâzım.. O da, himmetine mahmûldür.

En sonra gördüğüm gazetelerde, Pilevne üserâsının mecmû'u, hasta ve mecrûhu ile berâber 16,000 kişiye bâlig olamadığı, Rusya me'murlarının sözlerine istinâden i'tirâf olunuyor; hele Pilevne'deki topların, top-yekûn yetmiş-altıdan ibâret olduğuna şüphe kalmadı. Bizim eşek kulağına benzeyen gazeteler ise, gûyâ Rusya'nın haysiyyet-i askerîye'sini muhâfazaya me'mur imişler gibi, topların Pilevne'de toprağa gömüldüğüne sırf Moskof kaleminden çıkan şeyleri terceme ederler.

Beğimiz,

27 Zi'lhicce, sene 94 tarihli mektubunuz alındı. İhtiyat tavsiyesi sizin için değil, Efendi içindi. Senin ihtiyatını bilmesem, o kadar emniyyet etmezdim. Ahmed Efendi'nin söylediği ve Efendi'nin te'yîd ettiği mes'eleden haberim var idi de, o ihtâra ânın için lüzum gördüm.

Şimdi gelelim bahsimize 200,000 liralık eşyâ-yi ticârîye, bizim mülkümüzde bir vapura tahmil olunamaz; öyle turrehâta aldanmağı, Nâfi' kabîlinden olanlara bırakınız. Nihâyet olsa olsa birbuçuk (?) eşyâ-yi ticârîye diyebilirsiniz. Şu kadar var ki, Nâfi'in meydana koyduğu bir mes'elede, Efendi'nin kendisine peyrev olmasını gönlüm istemez; bir de zirhlı gemiler ile bu sefîneler için muhâfaza olunmuyor demek, münâsebet alır sözlerden değildir; çünkü zirhlı gemilerin fenâ hizmeti, gemi muhâfızlığı değildir, sâhil muhâfızlığıdır. Bir vapuru Tırabzon'dan İstanbul'a, ve yâhut aksine götürmek için bir zirhlı gönderilemez. Zirhlı, ağır suvârî'ye, ve yâhut topcu askerine benzer. Muhâfazası, âdî gemiden mültezemdir. Mültezem olmasa bile, ağır yürür; az furtına ile batar. O cihetlerle seyyar kol hükmünde kullanılmağa sâlih olamaz. HIn-i hâcette, sevk-ı askerde kullanılabilir ve bizim için kullanılması da lâzımdır; fakat zirhlılarımızı sevkte kullanacak kadar askerimiz var ise, o vakit kullanılır. Hâsılı *Mersin* vapurunun Rusya eline düşmesi, zirhlıların sevk-ı askerde kullanılmasından bahse müsâit bir mes'ele değildir.

Gemilerden bahsolunacak ise, bütün bütün Nâfi'in şIvesinden ayrılarak, "Elimizde mükemmel bir donanma mevcut olduğu hâlde, Rusyalı'nın istimbot ta'yin olunan birkaç ma'unasına galebe olunamadıktan ve Tuna'yı düşmana açık bıraktıktan başka, Mehmed Alî Paşa Hazretleri'nin Lom üzerindeki muvaffakıyyetsizliği cüz'iyyattan ve Donanma-yi Hümâyûn'un bütün bütün me'mûlün hâricinde

dûçar olduğu mesâip, fikirlere hayret verecek hâlâttan iken, Mehmed Alî Paşa Hazretleri'nin o derece cüz'î bir hareket için, kumandanlıktan kaldır(ıl)dığı hâlde, Donanma-yı Hümâyûn'un giriftâr olduğu inhizamlar sırasında Bahrîye Nezâret-i Celîlesi'nde bulunan zâtın, bi'l-'akis ser-askerlikte bulunması, vükelâ-yi fehhâmın icrâat ve tedârikât-ı âtiyyelerince emniyyet veremeyecek hâllerdendir" yollu birşey yazılsa, biraz sert olur ise de, ma'kûl olur.

Hüseyin Sabrî Paşa'nın muhâkemeye çekilmesi hakkındaki fikir doğru ve fakat eksiktir. Maksat, Hüseyin Sabrî Paşa'yı mücâzâta düşürmek ise, ândan birşey çıkmaz; hem de öyle bir talep ile korkması lâzım gelenler korkmaz. Ele alınması iktizâ eden ser-rişteler alınmaz, ânın yerine "Vâkı'a Limni'de ikâmete me'mur olan zevâtın, o zamanın hâli müsâit olmadığından tahkîk-i maslahat ileriye ta'lîk edilmiş ise de, Kars ve Pilevne vukū'âtı üzerine bu türlü esrar, dünyaya mâlûm olduğuna mebnî, ketm-ü ihfâya ihtiyâc messeder bir hâl kalmadığından ve devletlû Gāzî Muhtar Paşa Hazretleri ile saâdetlu Şevket Paşa Hazretleri Anadolu ve Orhânîye kumandanlıklarında icrâ eyledikleri harekâttan dolayı bâzı gazeteler tarafından ithâm olunup, diğer bâzı gazeteler dahî müşârü'nileyhânın kemâl-i gayret ve besâletlerinden bahisle, harekât-ı vâkı'alarının bir hüsn-i netice verememesini merkezin müdâhalesine hamlettiklerinden, bu hâlde kendilerini ithâma hiçbir vakit olamayacağı ve nizâmen Dîvân-ı Harb huzûruna gönderilmeleri mümkin olamayacağı der-kâr ise de, Meclis'in tensîbine göre ya hafî, veyâ alenî bir ictimâ'ımızda, müşârü'nileyhimâ paşalar hazerâtının celbi ile istîzâh-ı madde buyurulması mesâ'ib-i sâbıkanın hakîkatine ıttılā'ı mûcip olacağı gibi, tedâbir-i âtiyyece dahî âzâ-yi kirâmın ahvâl-i hâzıraya tezâyüd-i mâlûmât ve tedkîkātına medâr-ı küllî olacağı zan ve i'tikādındayım" yollu birşey ilâve olunsa, i'tikādımca gerek Muhtar Paşa, gerek Şevket Paşa, merkezin seyyiâtını tamâmıyle isbâta medâr olacak ve harekât-ı askerîyemiz için pek büyük ders-i intibâh hâsıl edecek şeyler gösterirler; fakat böyle bir ibârenin derci kabûl olunduğu hâlde, şâyân-ı dikkat bir yer var ki, o da, Muhtar ve Şevket Paşalar'ı tevhiş etmemektir. Âna çâre ise, kendilerine meb'ûslardan bir münâsip vâsıta ile Meclis-i Meb'ûsân nazarında mühim olmadıklarını ve maksad, müttehim kim ise, vâsıtaları ile ve hattâ sâyelerinde anlamaktan ibâret olduğunu anlatmaktır.

Dâhilî Nizâm-nâmesi'ni tekrar okudum; meğer okumağa da ihtiyâcım yok imiş.. Komisyonunda bulunduğum ve fakat ta'dîline

muktedir olamadığım müşevveş birşey.. Ma'mâfih kānûn tanziminde başka hiçbir şey için isti'câl talebini sarîhan ifâde eder bir fıkrasını göremedim. Ahvâl-i harb, ahvâl-i fevka'l-'âdeden olmak i'tibâriyle isti'câl talep olunabilir; bununla berâber in'ikād-ı harb ve sulh mes'elesine istinâden, bu işin vazifeden hâriç gösterilmesi de kābildir. Şimdi bendeniz derim ki, isti'câl istenilsin; fakat karşıdan bir şiddetli muhâlefet zuhur eder ise, israr olunmasın; yânî *lâyiha*'nın yalnız okunulmasında isti'câl olunsun..

İntihap mes'elesi arada kararlaşmış demek olduğundan tekrârına hâcet yok..

Lâyiha'nın[7] son ibâresini kaldırmamak mes'elesinde şimdi haklısınız; çünkü İngiltere karışacak gibi görünüyor. Karışmaz ise o zaman biz, hattâ mümkin olan tedâbiri yapamayız; Meb'ûslar israr re'yinde bulunur ise, anlara tâbi' olmak, nazarımda ehven-i şer görünür; ma'mâfih, Efendi, meb'ûslardan emîn olur da, böyle bir hareket için iktidâr görür ise elbette son fıkrayı ibkā etmek hayırlı olur.

Ahmed Vefik Paşa'nın sözünü mâdem ki gazetelerde bulamıyorsunuz, ibâreyi şu şekle konuyunuz "Devletlû Ahmed Vefik Paşa Hazretleri tarafından bidâyet-i mes'elede kuvve-i askeriyyemizin mikdâr-ı mevcûduna müteallik İrâd buyurdukları ifâde, mikdâr-ı mezkûra tefâvet-i küllî ile mütefâvit....". Adet ta'yini istenilir ise, mukābilinde geçen seneki ictimâ'ın mazbataları istenilmek ve mazbata yoktur denildiği hâlde, gazetelerde neşrolunan şeylerin karıştırılması, merak edenlere havâle olunmak lâzım gelir.

Gelelim iki günlük müzâkerâta: *Mersin* vapuru mes'elesi zararsız.. Yalnız bahsi açan Nâfi' Efendi olduğuna ve husûsiyle araya 200,000 liralık eşyâ-yi ticârîye gibi bir münâsebetsizlik karıştığına teessüf olunur.

Zabtîye mes'elesi pek parlak birşey olmuş. Hele Hamdî Paşa'yı mes'ûl tutmağa muvaffak olunur ise, iş o vakit yalnız parlak değil, müessir olur; çünkü Hamdî Paşa, şahsen nâmuslu bir adamdır. Nâmusunu muhâtarada görür ise, nâmus-ı milleti ber-bâd edenleri meydana atar sanırım. İş bu dereceye geldikten sonra kable't-tahkîk ithâm mes'elesinde pek o kadar israr iktizâ etmez. Efendi'nin re'yi

[7] Kemal'in, Menemenli Rif'at Bey vâsıtasıyle Menekşelizâde Emîn Efendi'ye gönderdiği *lâyiha* metni, M. Cemal Kuntay'ın eserinde mevcuttur (*Namık Kemal*, c. II., Ksm. II., s. 282 v.d.); Emîn Efendi bunu, 3 Ocak, 1878'de Meclis-i Meb'ûsân'da okumuştur.

doğrudur. Bir ibâre yerine, bir diğer ibâre teklif etmişler; eğer o ibâre de kabûl olunmadı ise, neye başı yoktur ? Mâdem ba'de't-tahkîk ithâm mes'elesi meydanda gezip duruyor, nutkun cevâbı yazılır yazılmaz, tahkîk için iktizâ edenlerin talebinde ısrâr olunmak husûl-i maksada kifâyet eder.

Halil Gânim'in re'y mes'elesinde Yûsuf Paşa'nın hakkı yoktur. Sâdık Paşa'nın mu'âmelesi ise, bütün bütün haksızdır. Sâdık Paşa meb'ûsândan iken arkadaşlarından ziyâde hademeye i'timât edemez; hattâ meb'ûslardan biri, umûm hademeyi meclisten çıkarabilir. Yûsuf Paşa, meb'ûsluk ne demek olduğunu bilmiyor. Orası, Mâlîye Nezâreti gibi hisabsız kitapsız bir yer olmayacak; milletin hâfız-ı hayâtı olacak. Huzûr-ı kalb ile Cenâb-ı Hakk'a namaz ve niyâzdan sonra, kendini toplayarak, aklını başına alarak, insanlığını takınarak hareket olunacak bir yer var ise, Meclis-i Meb'ûsân'dır. Meclis-i Meb'ûsân'da âzâ olan bir adam, 50,000 kişinin vekilidir. 50,000 kişi kadar ve hattâ kendini tevkil eden 50,000 kişiden ziyâde düşüneceğine i'timâdı olmayan, mub'ûsluğu kabûl eder ise, yalnız maaş mürtekibliği ile kabûl ettiğine hükm olunur. Halil Gânim Efendi, yazdığınız gibi yalnız re'y vermekte kendini ithâm etti ise, yânî yanlış atmışım dedi ise ve bu da kayıd tahtında olarak ve yâhut meb'ûsların şahâdetlerine i'timât olunarak isbât olunabilecek birşey ise, bir münâsebet düşürülerek, "Me'ûsların verdikleri re'yi geri almak için Halil Gânim Efendi gibi yanlış hareket etmelerinden bahsetmeleri, meb'ûsluk sıfatını enzâr-ı nâsta muhakkar gösterir bir hâldir. Elde bulunan nizâm hükmünce, burada irâde-i pâdişâhî ile millertin intihap ettikleri meb'ûslardanız. Bizlere hükm ve tegallüb etmek şimdiki hâlde Rusya İmparatoru'nun bile haddinin hâricindedir. Mûmâileyhin re'yden nükûlüde, hademe veyâ sâireden usûl-i meşveret aleyhinde hiyânet ettiklerine dâir bir şüphesi var ise ve o şüphe kimden ise beyan etmesi ve belki öyle şüphelendiği hizmetkârı Meclis'ten tardeylemesi lâzım gelirken, mûmâileyhin kendi hatâsını bir ekseriyyet-i kat'iyyeyi tahvîle hizmet ettirir gibi bir hâlde bulunması ve bâ-husûs 50,000 kişi tarafından koca bir devletin Meclis-i Meb'ûsân'ına gönderildiği hâlde, meclis-i 'alenî'de birinci def'a olarak verdiği re'yi, re'y pusulasını yanlış koymuşum gibi bir özr ile tashîhe çalışıp da, kendini vekil edenlerin menfa'atini ve mülk-ü milletimizin kadr-ü haysiyyetini muhâfaza ederek bu sûretle nisyân ve ihmâlini isbât eden bir vak'a üzerine hizmetinden isti'fâ etmemesi, cümlemiz için şâyân-ı esef ola-

cak hâllerdendir" yollu bir söz ile, herifin dili boğazına kaçırılmak iktizâ eder.

Benim tecrübeme göre Halil Gânim, ortaya atılmış bir Hacivad'dır; Sürîyeli'lik sıfatına da bu hâl yakışır. Sâdık Paşa yalan-yanlış bâzı tedbirler ile, işi bütün bütün kendi üstüne almak, veyâ ta'bir-i âhar ile bu sırada Sadr-i a'zam ve hiç olmaz ise Hâricîye Nâzırı olmak ister; ma'mâfih hey'et-i hâzıranın aleyhindedir sanırım. Yûsuf Paşa ne haltedeceğini bilmez; pek eski bildiklerimden ve zamânın hakîkaten ezkiyâsındandır; bununla berâber devletin ihyâsını zamâna uyarak hareket etmekte görür. Ben ise, zamânı kendime veyâ ta'bir-i sahîhi ile kendimize ittibâ' ettirmeğe çalışanlardanım. Zannıma kalırsa bu def'a meb'ûsluğu, meb'ûslara meb'ûsluk öğretmek (yânî kendi mütâleasınca meb'ûsluk öğretmek) için kabûl etti. Meb'ûslardan gördüğü muâmeleler üzerine bir-iki kerre daha fikrini anlatmağa çalışır ve sonra hareketinden nâdim olur, ve yâhut işi nedâmet derecesine götürmeksizin, işten kendi kendine çekilir sanırım. Çekilmese bile, dilini zabtedeceği muhakkak gibidir. Yok, hâl böyle olmayıp da, maksadı Sadr-i a'zam olmak ise, meb'ûslara elbette yardım eder. Husûsiyle birçok îmâlar ile Sâdık Paşa'yı gözden düşürmeğe çalışır. Benim için, riyâset-i vükelâya gelmek bahsinde ikisi de birdir. Yânî Sâdık Paşa, Yûsuf Paşa'dan kâideli ve Yûsuf Paşa, Sâdık Paşa'dan zekâlıdır. İkisinden bir adam çıkabilir; fakat ikisinden hiçbiri kendi kendine bir Reis-i vükelâ olamaz. Hiç zannetmem ki meb'ûslar birinden birinin eline devleti teslim etmek istesin! Fakat idâre-i devlet, bu iki zattan birine kalacak ise, Sâdık Paşa kā'ide-perver olmak cihetiyle Yûsuf Paşa'ya müreccahtır.

Bu kadar tafsîlâttan şunu murad ediyorum ki, vükelâdan vüzerâdan oniki meb'ûs var. Muhârebenin sûret-i cereyânı şâyet bunlardan birinin "bir hey'et-i vükelâ, yâhut kabine teşkiline me'mur olmalarını iktizâ eder; o hâlde Sâdık Paşa'yı Yusuf Paşa'ya tercih etmeli; fakat ehven-i şer olarak tercih etmelidir ve mümkin olursa, hiçbirinin Reis-i vükelâ olamamasına çalışmalıdır. Devlet, metelik ihrâcına muktedir değildir; İngiltere harbe karışır ise, para buluruz; karışmaz ise mülkte (kā'ime sâyesinde) parmağımıza takacak bir halkalık gümüş bulamayız; fakat birkaç türlü kıymetsiz ma'denden bir sikke çıkarmak, veyâ ânınla bakırı ve belki kā'imeyi kaldırmak bir senedenberi mutasavverdir. Hattâ ben mahbus iken, bir-iki Firenk bu tasavvurların birini kabûl ettirmek için bana mürâcaat etmiş ve benim gibi mahbus ve belki Fîzân'a gitmek muhâtarasında olan bir adama, yedi-sekizbin

lira kadar da hizmet arzetmiş idi. Hâlin ne derecede olduğunu anlamak için, teşebbüse bir adam tevkîl ettim. Mâlîye Nâzırı Yûsuf Paşa, ma'denlerin bir para kıymetini ortaya koyarak, teklifin devletce şâyân-ı kabûl olmadığını söyledi. Şimdi şâyet öyle bir teklif, devletce şâyân-ı kabûl olacak dereceye gelmiş, yânî para kuvveti ile öyle bir teklîfi kabûl edecek ashâb-ı nüfuz bulunmuş ise, ma'denin nasıl şey olduğuna ve fiatine dâir bir ufacık sual îrâd olunarak, böyle bir ma'denin akçe kesilerek tedâvüle çıkarılması için, bâzı Avrupa erbâb-ı teşebbüsü tarafından teklifler vukū' bulup-bulmadığı da sorulmalıdır. Zannetmem ki vükelâda bu suallere öyle ma'denlerden akçe kesilmesini ta'rîf edecek adam bulunsun.

İşi metelik derecesine dökmek isteyenler olursa, elbette kā'imeye metelik vermek, yânî hakîkaten bir para etmeyen kâğıdı, yarı yarıya, ve yâhut hiç olmazsa bir sülüs gümüşe tahvil ederek kā'ime belâsını milletin üzerinden kaldırmak fikrini telleyerek, pullayarak ortaya atarlar; hâlbuki bu fikrin neticesi bu gün kā'ime sâyesinde kaybetmekte olduğumuz vâridâtın ve yine o sâyede uğradığımız bin türlü hasârın olsa olsa yarısını tahfif eder. Yânî bu gün altun, kā'ime ile ikiyüzelli kuruşa gidiyor ise, metelik ziyâdeleştiği vakit, gümüşü i'tibârı ile nihâyet yüzellibeş, yüzaltmış kuruşa iner. Belki öyle bir terakkî-i hakîkî dahî göremeyiz ve belki her türlü ümidin hilâfına olarak, halkın meteliğe alışıklığını, yeni yeni metelikler çıkararak, sū'-i isti'mâl ederiz de, o güzel beşliklerimizi, altılıklarımızı da kā'imeye benzetiriz.

Kā'ide-i küllîye'dir; hatâ, hatâ ile islâh olunmaz. Kā'ime fenâ bir hatâdır; yânî bir para etmez bir kâğıdı yüz ve hattâ yüzotuz kuruşa sarfetmek demektir. O bir para etmez kâğıt yerine, kıymet-i hakîkıyyesinin yarısını tutacak bir maddeyi, ayni meskûkât gibi sarfetmeğe çalışmak da bir hatâdır; amma evvel meteliğimiz var imiş, şimdi olduğumuz kadar şeytan değil imişiz. O cihetle kendi halkımız beyninde revac bulmuş, ahlâka yerleşmiş; nitekim kā'ime birinci def'a çıktığı zaman da, gâyet az bir fark ile gitmişti. O derecede ki seneler geçtikten ve hattâ sū'-i isti'mâl olunduğu anlaşıldıktan sonra, altun ikiyüz kuruşa çıktı. Çıkar-çıkmaz dükkânlar kapandı. Devlet sebillere, falanlara adamlar koydu. Kā'ime ile yüzaltmış kuruşa altun bozmağa başladı. Şimdi ise, evvelâ iş def'a-i sânîye olduğundan ve sânîyen halk parayı paradan tefrîk ile ândan istifâdeye alıştığından, altun, bu gün ikiyüzyirmiye iniyor; yarın ikiyüzelliye çıkıyor. Moskof ağa'mız da, mülkün yarısını istilâ etmiş; yine sarraf dükkânı falan kapanmıyor. Bu hâle nazaran şimdi metelik çıkarır isek, ânı da kā'imeye benzetmiş oluruz; eski hayrâtın da altını üstüne getiririz.

Amma kā'ime kalkmasın mı? Bi'l-'akis elbette kalkısın; fakat yerine magşûş değil, sahîhü'l-agyâr sikke cereyân etsin. O sikkenin nerede bulunacağı da, cevap verilmez bir sual değildir. Gümrükleri satmalı, devletin daha gümrük gibi emîn olarak mevcut olan vâridâtından birini ihâle etmeli, para bulmalı.. Yoksa, böyle bir zamanda kıymetsiz ma'denler, iki para etmez kâğıtlar, yarı-yarıya hîle karşımış sikkeler bir mülkün içinde gezer ise, edeceği hasâr da, Rusya dostumuza rahmet okutur. Bana kalır ise şimdilik şerâit-i sulhiyyeden, falandan bahse hâcet yoktur. İngiltere âdetâ işe karışıyor. Karışır ise, Avrupa'nın işe karışıp karışmayacağını o zaman düşünürüz. Karışmayacağı tebeyyün eder ise, o hâlde dahî mes'ûliyyetten kurtulmak vâhimesi ile, bizim Meclis'e mürâcaat olunur. Evvelki dediğim gibi öyle bir zamanda vazife, *Kānûn-i Esâsî*'nin i'lân-ı harb ve akd-i sulh bendine mürâcaattir.

Macarlılar'ın nümâyişi âdet hükmüne girdi. İngiltere işe karışmaz ise, Avusturya diplomasisine değil, hattâ bizim dalkavuk gazetelere bile te'sir etmez olur; amma İngiltere işe karışır ise, o gevezelik hükmünde görünen nümâyişlerin, hâl-i harbi değiştirecek bir ciddiyyet kesbedeceği mukarrer gibi görünür.

Hikmet'e dâir verdiğin havâdis şâyân-ı te'essür ise de, mevtine delâlet eder alâimden değildir. Benim de ma'hud kā'immekām'a karşı *patlıcanı kırağı değil, Moskovlar'ın kazağı bile çalamaz* diyeceğim geliyor. Biraz zamandır Şevket Paşa, kimseye yazı yazmıyor. Hikmet'in mektup göndermemesi de, ânın ihtiyât ve ihtilâtı netâyicinden olsa gerektir. Ben ayrıca haber almağa çalışırım. Siz de haber alır iseniz beyân ediniz.

Rodos şühedâsına dâir geçen posta ettiğim gaflete teessüf ederim. Bana kalır ise, Meclis'e mürâcaatten hiçbir netice hâsıl olmaz; çünkü mahkûmdurlar. Askerlik ciheti ile Dîvân-ı Harb'i, ve yâhut havâle olundukları meclisi de, başka bir meclis karşısında ithâm edemezler. Familyaları tarafından, çocuklarımız Redîf Paşa'nın şerrine uğradı, ânlar sizin kulunuz, kölenizdir, sinnleri de şu derecededir, afv ve lutuflarına muhtâctırlar; yine gelsinler, mekteplerine gitsinler falan yollu, hâk-i pây-i hümâyûn'a münâsip vâsıta ile arz-ı hâller takdîm olunsa, birkaç gün içinde matlap hâsıl olur. Öyle bir arz-ı hâlin takdîmine, hattâ Mekteb-i Harbîye Nâzırı'nı bile vâsıta etmek mümkindir. Mâbeyn Başkâtibi Sa'îd Paşa'ya mürâcaat olunur ise, iş daha kolay olur. Bâkî selâm ve selâmet..

Gurre-i Muharrem, sene 95

KEMAL

CCLXXXI.

Kemal, kızına yazdığı aşağıdaki mektubunda, nezlesinden ve İstanbul'da âilesinin kışı nasıl geçirdiklerine dâir tasavvurlarından bahsediyor. Mangal veyâ tandır başında boza içip konuşurlarken, kendisini de hatırlamalarını istemektedir. Onlara iyi vakit geçirsinler diye bir de bilmece tertip etmiş, bununla kardeşi Nâşid Bey ile kendisini kasdetmiştir.

Kemal'in, İstanbul'da âile çevresinde geçirdiği kış mevsimine hasretini ifâde ettiği bu mektubu, Türk Tarih Kurumu'ndaki evrâkı arasındadır (Nu. 532).

281. Feride Hanım'a

13. I. 1878

Hanım Kız,

4 Muharrem, sene 95 tarihli mektubunu aldım. Bu def'a memnun olacağıma mahzun oldum; çünkü Bey pederimiz ile, Hanım vâlidemizin keyifsizliğini yazıyorsun. İnşâ'llâh şimdiye kadar birşey kalmamıştır. Bey babamız zâten keyifsizliğinin azaldığını haber veriyor. Ben de keyifsizim; keyifsizim anıma, nezleden.. Muttasıl burnum akıyor, günde üç mendil yetişmiyor. Başımda da biraz sangılık[1] var; başka bir şeyim yok. Şimdi siz mangal ve yâhut tandır (Asıl imlâsı منقل mankal ve تنور tennûr'dur) başında kış gecesi eğlenesi yaparsınız, boza içersiniz, konuşursunuz. Beni hatıra getirmeğe medâr olmak için bir bilmece yaptım. Bey babamızdan, Nâşid Bey'e varıncaya kadar hepinize salâdır. Bakalım hanginiz bileceksiniz? Zannederim Hanım vâlidem cümleden evvel bulur. Bilmece, kâğıdın o bir tarafında yazılıdır. Nâşid'in gözlerini öperim.

9 *Muharrem, sene 95*

Kemal

Nedir o iki birâder ki, biri Hıristiyan, biri Müslüman'dır. Hıristiyan Müslüman'dan yüzlerce seneler büyük iken, bu günkü günde Müslüman olan birâderin iki yaş ileri görünmesi, Hâlik'ın kudretine burhandır. Biribirinin hâlini bilmezler; kıyâmete kadar ölmezler.

[1] Şaşkınlık, sersemlik.

CCLXXXII.

Kemal bu birkaç satırlık mektubunda, sihhatinden, uşağı Melik'in bir dâvâ işi için İstanbul'a gittiğinden bahsediyor; mektubun bu kadar kısa olmasının sebebi, herhâlde Melik eli ile mektuplarını göndermiş olmasıdır.

Mektubun Kemal'in el yazısı ile olan nüshası, Türk Tarih Kurumu'ndaki evrâkı arasındadır (Nu. 178).

282. Menemenli Rifa't Bey'e

13. I. 1878

Beğim,

5 Muharrem, sene 95 tarihli mektubunu aldım; teşekkür ederim. Geçen postaki kâğıdımın hükmü kalmamış demektir. Bir fenâ nezleye uğradım. Bu posta hiçbir şey yazmağa iktidârını yok... Melik, bir dâvâ için İstanbul'a gitti; sizi görür.

9 Muharrem, sene 94[1]

Kemal

[1] Mektubun tarihi aslında 94'dür; fakat ilk cümlesinden 1295'de yazıldığı anlaşılıyor. Kemal esâsen, 9 Muharrem, 94 (24. 1. 1877)'de İstanbul'dır. Mektubun arkasında, "Cevâbı, 19 Muharrem, sene 95" cümlesi vardır.

CCLXXXIII. — CCLXXXVI.

Kemal'in, kızına ve dâmâdına yolladığı aşağıdaki mektuplarından ilk üçünde, kayde değer birşey yoktur; sonucusundaki bâzı mes'elelerin anlaşılması izâha muhtaçtır

Kemal bu mektubunun ilk paragrafında, Rus harbinde uğradığımız bozgundan sonra bir taraftan müsâleha, bir taraftan da İngiltere donanmasının Boğaz'dan içeri girmesi haberleri karşısında, neticenin nereye varayacağını düşünmekten beyninin âdetâ eridiğini hissettiğini yazıyor. İkinci paragrafta ise, Meclis-i Meb'ûsân müzâkereleri neşredilirken konuşanların sözlerine yer verilmeyip, yalnız, falan Efendi bir nutuk söyledi diye kaydedilmesini doğru bulmuyor.

Mâhir Bey, Kemal'in üveği annesinin kardeşidir. 1877 Mayıs'ında Ardahan'ın zabtından sonra, talebe-i ulûm isyânı üzerine İdâre-i 'Urfîyye i'lân edilince, gazetelerde muzir neşriyâtta bulunduğu bahâne edilerek Kayseri'ye nefyedilmiştir. Menfâsının değiştirilmesi için Meclis-i Meb'ûsân'a istid'a vermiş, bu istid'â Menekşelizâde E. Efendi'nin muhâcirîn işleri ile meşgûl olduğu sırada müzâkereye konulmuş, fakat Konya meb'ûsu Mehmed Efendi, Mâhir Bey müfsiddir deyince, arz-ı hâlin

tedkîki reddedilmiştir. Menekşelizâde Emîn Efendi, bir başka celsede kânûnen arz-i hâlin tedkîki lâzım geldiğini, bir kişinin Mâhir Bey hakkında müfsiddir demesi ile reddolunamayacağını ileri sürer ve Mâhir Bey'i müdâfaa eder. Neticede arz-i hâl-tedkîk ve Mâhir Bey'in işinin Bâb-i Seraskerî'den sorulmasına karâr verilir. Kemal'in aşağıdaki mektubunda, Mâhir Bey hakkında Meclis'in himmetine teşekkür olunur demesi, bu hâdise münâsebeti iledir[1].

Kemal'in, Alî Su'âvî hakkında israrla izâhat istediği bu ve diğer üç mektubu, kendi el yazısı ile Türk Tarih Kurumu'ndaki evrâkı arasındadır (Nu. 534, 85, 533, 238).

283. Feride Hanım'a

20. 1. 1878

Hanım Kızını,

11 Muharrem, sene 95 tarihli mektubunu aldım. Hanım Vâlide-m'in keyifsizliği mündefi' olmak üzre bulunduğuna dâir verdiğin havâdise ve cümlenin âfiyyetine teşekkür ederim. Ekrem mektubuna gelecek posta cevap bekliyor; vapurun vakti değiştiğini öğrendi de, hiddet buyurmuyor; hattâ ellerini, gözlerini öpüyor. Benim nezlem hâlâ savuşmadı. Nâşid Bey birâderimizin gözlerini öperiz. Bâkî Hudâ'ya emânet ol, kızım..

16 Muharrem, sene 95

Kemal

284. Menemenli Rif'at Bey'e

20. 1. 1878

Beğim,

12 Muharrem, sene 95 tarihli mektubunuzu da aldım. Sezâ'î'nin verdiği rivâyet yâ vehm, veyâ erâcif kabîlinden olduğuna şu mektubum dururken başka delil göstermeğe hâcet yoktur sanırım. Geçen posta yazdığım nezle pek ziyâde şiddetlendi; ahvâl-i ellîme-i mâlûme de bir taraftan başa belâ oldu. Yazı yazmağa ve hattâ birşey düşünmeğe muktedir değilim. Melik bu posta geliyor, konuşursunuz.

[1] Meclis zabıtları, müzâkerelerden epeyi sonra o devir gazetelerinde neşredilmiştir; Mâhir Bey mes'elesine dâir müzâkere hakkında bk., *Cerîde-i Havâdis*, nu. 3645, 3646, 3647, 5 - 7 Rebî' 1., 1295 / 9 - 11 Mart, 1878. Bu müzâkereler sırasında Emîn Efendi'nin ve onu destekleyen Râsim Bey'in konuşmaları da neşredilmiştir.

Efendi'nin ellerini öperim. Haryrî'nin[2] arz-ı hâlini kendisine yazdığım ve leffen gönderdiğim mektup yolunda tanzim ederseniz hayırlı olur. Bâkî selâmet[3].

16 Muharrem, sene 95

KEMAL

285. FERİDE HANIM'A

27. I. 1878

Feride'ciğim,

19 Muharrem, sene 95 tarihli mektubun geldi. Âfiyyetine ve Boğaziçi'ne azlmetine memnûn oldum. Ben de hamdolsun rahatcayım. Havalar burada zararsız gidiyor. Postanın, eğlenceleri fi'l-hakîka o kadar kesretli ki, insan ne söyleyeceğini şaşırıyor. Birâder Bey'in gözlerini öperiz. Ekrem'in de ayrıca mektubu var.

23 Muharrem, sene 95

KEMAL

286. MENEMENLİ RİF'AT BEY'E

27. I. 1878

Beğimiz,

19 Muharrem, sene 95 tarihli mektubunuz geldi. Verdiğin havâdisin envâ'ına teşekkür ederim. Zihnim pek karışık; politikanın tuttuğu yolu bir türlü keşfedemiyorum. Bu günkü telgraflar bir taraf-

[2] Süleyman Hayrî (1844 - 1891) Efendi olabilir. Bu zat, 1876'da *Basîret* gazetesinde Hersek mes'elesine dâir neşrettiği makâle yüzünden Kayserî'de ikâmete mecbur edilmiştir. Bu sırada, merhum babasının evrâkı arasında çıkan 240 liralık borç senedini borçlu inkâr ettiğinden, gerek borçlu, gerek enişteleri tarafından kalp para yapacağı iftirâ ve ihbâr edildiğinden tevkîf olunmuş, 1879'da berâ'et etmiştir (İbnü'l-Emîn M. K. İnal, *Son Asır Türk Şâirleri*, c. IV., İst., Devlet Matbaası, 1937, s. 606 v.d.). Kemal'in bahsettiği arz-i hâl bu hâdiseler ile alâkalı olabilir. Bundan sonraki mektubunda da Hayrî'ye selâmlarına, bir ara da bu zâtin Midilli'ye gittiği haberine rastlayacağız.

[3] Mektubun arkasında, "Cevâbı, 26 Muharrem, sene, 95" cümlesi vardır. Kemal'in, Rif'at Bey'e yolladığı mektupların hemen hepsinde, gönderilen cevâbın tarihi kaydolunmuştur.

tan mütârekenin der-dest olduğunu, bir taraftan da İngiltere donanmasının Boğaz'dan içeri girdiğini haber verir. Bu ahvâl-i müteżâdde arasında beynim eriyecek bir hâle geliyor. Bakalım, Allâh ne gösterecek

Mâhir hakkında Meclis'in himmetine teşekkür olunur. Mübâhasâtı okuyorum. Zabıtlarda bir büyük kusur var. O da, meselâ falan Efendi bir nutuk okudu denilip geçiliyor da, ekseriyyet üzre nutukların ayni yazılmıyor; hâlbuki bahs, o nutuk veyâ lâyiha üzerine cereyân ediyor. Bu noksan cihetiyle, mübâhaseden bir netice anlaşılamıyor.

Canım beğim, şu Su'âvî yâdigârı ne oldu? Birkaç def'adır soruyorum, haber alamıyorum. Efendi'nin ellerini öperim.

23 Muharrem, sene 95

KEMAL

CCLXXXVII.

Sâmî Paşa'nın büyük oğlu Abdüllatif Subhî Paşa, 1868 (Zi'lkı'de, 1284)'de Maârif Nazırlığı'ndan Şûrâ-yi Devlet âzâlığına, 24 Eylûl, 1871 (9 Receb, 1288)'de vezâretle Sûrîye Vâliliği'ne, 29 Şubat, 1872 (19 Zi'lhicce, 1288)'de tekrar Şûrâ-yi Devlet âzâlığına [1], 1875'de Mahkeme-i İstînâf Reis-i evvelliği'ne [2], 3 Şubat, 1878 (Selh Muharrem, 1295)'de Maârif ve Evrâf Nâzırlığı'na ta'yin edilmiştir [3]. Bu tarihten sonra Evkâf Nâzırlığı'ndan ayrılan [4], muhtelif nâzırlıklarda bulunan Subhî Paşa, beş def'a Evkâf Nâzırlığı'na ta'yin edilmekle berâber, Kemal'in aşağıdaki mektubunda infisallerden bahsedilmemekte, me'muriyyet-i cedîde ta'biri kullanılmaktadır.

Biraz sonra neşredeceğimiz mektubun tarihi yoktur. Mektubun ilk cümlesindeki "âsaf" ifâdesinden, Subhî Paşa'nın vezirlik pâyesini kazanmış bulunduğuna, muhâtabını bir mahkeme-i adl riyâsetinde görmek istediğinden bahsine göre de, Mahkeme-i İstînâf Reis-i evvelliği'nden sonra ta'yin edildiği yeni bir me'muriyyeti kasdediliyor. Bu herhâlde Subhî Paşa'nın ilk Evkâf Nâzırlığı'dır; yukarıda kaydettiğimiz gibi, 3 Şubat, 1878 tarihine rastlar. Kemal ise bu sırada, İstanbul'da tevkîfini mütekâkip, ikâmete me'mur olarak gönderildiği Midilli'de bulunuyordu. Bu münâsebetle *Evkâf* ile *tevkîf* kelimelerinin aynı kökten geldiğinden nükteli ifâde ile bahsediyor; bu son cümle, mektubun yazıldığı yer ve zaman hakkında da ipucu veriyor.

[1] Resmî hâltercemesi için bk., Süreyyâ Bey, *Sicill-i Osmânî*, c. III., Matbaa-i Âmire, 1311, s. 220 v.d. Bu hâltercemesi oldukça noksandır.

[2] *Cerîde-i Havâdis*, nu. 2951, 11 Zi'lkı'de, 1292/9 Aralık, 1875.

[3] *Cerîde-i Havâdis* gazetesi, nu. 3168, 2 Safer, 1295/5 Şubat, 1878.

[4] *Cerîde-i Havâdis*, nu. 3681, 15 Rebi' II., 1295/18 Nisan, 1878.

Subhî Paşa'nın bu ilk Evkâf Nâzırlığı Vefik Paşa'nın, Hamdî Ahmed Paşa yerine Başvekâlet'e geçmesi ile başlar, Vefik Paşa'nın istifâsından sonra Başvekil Sâdık Paşa'nın Kabine'sini teşkil ettiği 19 Nisan, 1878'de ayrıldığı görülür. Mektup, ilk cümlesine göre, Evkâf Nâzırlığı'na ta'yinini müteâkip değil, epeyi sonra yazılmıştır. Bütün bunlara dayanarak, bir başkasının el yazısı ile Kemal'in Türk Tarih Kurumu'ndaki evrâkı arasında bulunan (Nu. 668) aşağıdaki mektubun, 1878 yılının Şubat ayında gönderildiğini tahmin ediyoruz.

287. Subhî Paşa'ya

Şubat, 1878

Me'mûriyyet-i cedîde-i âsafâneleri, kemâl-i mesâr ile istihbâr olundu. Şimdiye kadar ta'cizi mûcip olmamak için arîza takdîmine cesâret edememekte idim. Bi'l-vâsıta arzettiğim da'avât-i husûsiyyete, yine bi'l-vâsıta nâil olduğum taltîfât, yalnız medâr-i cür'et değil, bir de sûret-i mahsûsada mûcib-i mübâhât olduğundan, tebrik etmek istedim; ma'mâfih, gönlüm âna da kā'il olmadı; çünkü, maksadım, efendimizi bir mahkeme-i adl riyâsetinde ve milletimi de, yalnız kulunuz gibi insâf-ı hamiyyet-perverâne-i devletlerinin himâyetinde görmek idi. Yine her hâlde tevkîfât-ı ilâhîyeye mazhariyyet-i âsafânelerini temenîden hâlî değilim. Evkâf ile tevkîf'in me'haz-i iştikākı, yekdiğerinden maklûb olduğu ta'riften müstagnîdir[5]. Bâkî fermân...

CCLXXXVIII.

Kemal, aşağıdaki mektubunu muntazam sûrette haberleştiği müstakbel dâmâdı Menemenli Rif'at Bey'e göndermiştir. Vapurun Midilli'ye gelmeden İzmir'e gitmesi, diğer taraftan Türk - Rus harbinde ordumuzun bozguna uğraması yüzünden çok müteessir bulunan şâirimizi, İstanbul'dan beklediği mektupları vaktinde alamaması fazlasıyle sarsmıştır. İşte bu ruh hâli içerisinde yazdığı mektup, baştan başa hissî ifâde taşımaktadır; Türk Tarih Kurumu'ndaki evrâkı arasında, kendi el yazısı iledir (Nu. 239).

[5] Kemal, Midilli'ye nefyinden önce tevkîf edilip muhâkeme olunduğu sırada, Subhî Paşa, Mahkeme-i İstînâf Reis-i evveli'dir; bu münâsebetle, *evkâf* ile *tevkîf*'in ayni kökten geldiğini, Paşa'nın, Evkâf Nâzırı iken de himâyesini esirgemeyeceğini îmâ etmiş olabilir.

288. Menemenli Rif'at Bey'e

3. II. 1878

Beğimiz,

Luid (*Lioyd*) vapurunun kapdanına cünûn mı âriz olmuş, yoksa buradaki acente ile husûmeti olduğundan kendi nüfûzunu bu sırada mı icrâ etmek istemiş; yâhut akla gelmeyecek bir sebep mi zuhûr etmiş.. Cuma akşamı, Cumaertesi gecesi havada bir bulut parçası yok iken, herif Midilli taraflarında furtına vukū'undan korkarak cehennem olmuş, doğruca İzmir'e gitmiş.. O cihetle kâğıdınızı alamadım. Kâğıt birşey değil, bir gece uykusuz kalarak, beklediğim vapurun gelmeyişine sebep ne olduğunu da yirmidört saat sonra öğrenebildim. Bu vak'a ile ahvâl-i hâzırayı gözönüne alınız da, düşününüz; hâlimi ândan istidlâl buyurabilirsiniz. O kadar azâb-i cehennem arasında nasıl çıldırmadığıma hâlâ teaccüp ediyorum.

Vallâhi ne söyleyeyim, bende bir garip ruh var idi; gönlüm, vücûdüm, hâsılı maddî olan kâffe-i havâsım (حواسم) ne hâlde bulunur ise bulunsun — hattâ Magosa'nın mühlik sıtmaları hâlinde bile — istediğim şeyi bir dereceye kadar tasvir edebilirdim. O ruh, ya hubb-i vatandan mahlûk idi, vatanın bu mesâibini görünce, ervâh-ı şühedâya iltihāk için âlem-i bâlâya çekildi; ya netice-i gurûr idi, millette gurûra değer bir hâl kalmayınca, her türlü esbâb-ı gurûr ile berâber mahvolup, 'adem-âbâd-i fenâya gitti. Şimdi şu mektubu yazmak için fikrimi toplamaya, fikrimi toplamak için ise, iyiden iyi cebr-i nefs etmeğe muhtaç oluyorum. Doğduğuma zâten pişmân idim; Magosa'da iken gebermediğime — hattâ vücûdümün bir hummâ-yi mühlikeye mukāvemet edebildiğine — dakikada bir kerre pişmân olmaktayım.

Bir tesellî ciheti var. O da ihtimâl haşr-ü neşrin sâhibi olan Allâhu 'Azîmü'ş-şân, bu ümmet-i merhûmeye bir devrân-ı haşr, bizlere de, o devrân-ı haşr içinde bir zamân-ı neşr ihsân eder demekten ibârettir.

Bu kadar yazabildim. Uykusuzluktan, gönül rahatsızlığından kalem elimden düşüyor.

Efendi'nin ellerini, Hayrî'nin gözlerini öperim. Bilenlerin cümlesine selâm, kardeşim.

Selh Muharrem, sene 95

Kemal

CCLXXXIX. — CCXCI.

Kemal, aşağıdaki mektuplarından ilk ikisinde, kızına mu'tâd şeylerden bahsetmektedir: dâmâdına gönderdiğinde ise, siyâsî ve izâha muhtaç bâzı mes'elelere yer vermiştir. Rif'at Bey'e yolladığı 3. 11. 1878 tarihli mektubunda, İstanbul postasını da getiren vapurun Midilli'ye uğramaksızın İzmir'e gittiğinden şikâyet etmişti; *vapurun ettiği edepsizlik* diye ifâde ettiği bu hâdisedir. İdâre-i 'urfiyye dolayısıyle Rodos'a sürülen Harbîyc ve mederese talebeleri in afvı için Millet Meclisi'nde harekete geçileceğinden evvelki mektupların önsözünde de bahsetmiştik; Kemal, nefyin usûlsüz olduğu üzerinde durulmasını yersiz bulmakta, reşid olmadıkları ileri sürülerek müdafâalarını tavsıye etmektedir.

Mektupta temâs edilen bir başka şey, *Sadâret* ünvânının lâğvı mes'elesidir. Kemal'in mektubunu yazdığı tarihten bir hafta önce, 1 Safer, 1295'de, *Sadâret*'i yirmiyedi gün süren Hamdî Paşa bu me'muriyyetinden azlolunmuş, yerine Ahmed Vefik Paşa ta'yin edilmiştir. Vefik Paşa'nın, kendisine Sadâret teklif olunduğu zaman ileri sürdüğü üç şarttan ilki, *Sadâret* nâmının *Başvekâlet*'e çevrilmesi, vükelânın mes'ûliyyeti usûlünün konulmasıdır. Vefik Paşa böylece 1 Safer, 1295 (4 Şubat, 1878)'de Başvekil olmuştur [1]. O devir gazetelerinde *Başvekâlet*'in ihdâsını, vükelânın mes'uliyyeti usûlünü müdâfaa eden makâlelere de rastlarız [2]. İşte, Kemal de aynı fikri yerinde bulmakta, *Kânûn-i Esâsî*'deki *Sadâret*'le alâkalı maddelerin ta'dllini tavsiye etmektedir. Vaktiyle *Kânûn-i Esasî*'yi tanzim eden komisyonda çalıştığı zaman da, Sadâret'in lâğvı ile bir kabine teşkilinin azredildiğini kaydediyor.

Mektubun dördüncü paragrafında, meb'ûsların lüzumsuz münâkaşalarını, Aydın meb'ûsu Yenişehirlizâde Haci Ahmed Efendi'nin de bu tarz konuşmalara katılmasını Kemal yersiz buluyor; Sivas meb'ûslarından Mehmed Alî Bey'in verdiği *lâyiha* münâsebeti ile de Meclis'te, memleketimizde medeniyyet ve mâarifin terakkîsi, adlî mes'eleler mevzû'unda şiddetli münâkaşalar cereyân geçmiştir [3]; İşte, Kemal bu münâsebetle emlâk tasarrufunda şerî'at mahkemelerinin müdâhale etmemesini tasvîb ettiğini, bunun şerî'ate dokunur bir tarafı bulunmadığını delillere dayanarak kaydediyor.

Kemal'in kızına ve dâmâdına yolladığı, memleketîmize âit günlük mes'eleleri yakından ta'kıbini gösteren bu üç mektubu, kendi el yazısı ile, Türk Tarih Kurumu'ndaki evrâkı arasındadır (Nu. 537, 535, 79).

---

[1] Mahmud Celâleddin Paşa, *Mir'ât-i Hakîkat*, c. III., s. 60 v.d.

[2] *Cerîde-i Havâdis*, nu. 3621, 5 Safer, 1295/8 Şubat, 1878.

[3] Mehmed Alî Bey'in *lâyiha*'sı münâsebeti ile cereyân eden Meclis müzâkere ve münâkaşaları için bk., *Cerîde-i Havâdis*, nu. 3654, 14 Rebî' I., 1295/18 Mart, 1878 ve müteâkip sayılar..

289. Feride Hanım'a

5. II. 1878

Hanım Kızım,

17 Safer, 95 tarihli mektubun geldi[4]. Nezleden şikâyet ediyorsun; inşâ'llâh şimdiye kadar savuşmuştur. Bana da birkaç gündür bir baş ağrısı âriz oldu; yarın ilâç alacağım. Süt hemşîremin ellerini, Nâşid ile minimini Meveddet'in gözlerini öperim.

2 Safer, 95

Kemal

290. Feride Hahim'a

10. II. 1878

Feride'ciğim,

Kurşun kalemi ile yazılmış bir mektubunu aldım ki, 3 Safer, sene 95 tarihli idi. Gerek kendinin âfiyyetine, gerek Hanım vâlide'min keyifsizliği mündefi' olduğuna dâir verdiğin haberlerden memnûnum.

Ekrem'in ayrıca mektubu var. Ben, elhamdüli'llâl âfiyyetteyim. Bir şiddetli nezleye uğramıştım, savuştu. Musâleha havâdisi üzerine, bir dereceye kadar gönlüm de açıldı. Ekrem'i çalıştırıyorum. Seni pek göreceğim geldi. Rü'yâma bile girmiyorsun. Vefâsız oldun! Bâkî gözlerini öperim.

7 Safer, sene 95

Kemal

291. Menemenli Rif'at Bey'e

10. II. 1878

Beğimiz,

Vapurun geçen hafta ettiği edebsizliği, bundan evvelki mektubumda yazmıştım; işte o cihetle 26 Muharrem, sene 95 ve 3 Safer tarihli mektuplarını, bu hafta içinde aldım.

[4] Bu cümledeki tarih, her halde, dalgınlıkla, yanlış kaydedilmiştir; çünkü Kemal'in cevabının tarihi 2 Safer'dir.

Çocuklar hakkında olan mütâleanız doğru değildir; çünki ânlar nizâm-ı askerî'ye tevfîk olunarak nefyolundular; işlerine müteallik olan evrâk da, Bâb-i seraskerî'de mevcuttur. Meb'ûslar, iddiâya kıyâm ederler ise, nizâmen bir hak kazanamazlar. Sanırım ki şimdi dediğim gibi bir istid'â becâdır; çünki afv-ü âtıfete vesîle aranıyor. Amma iş meb'ûslar tarafından görülmesini tercih ederseniz, o da mümkin olabilir; fakat çocukların haksız nefyolunduğundan, falandan bahsetmemeli! Ânların nisâb-i rüşde bâlig olmadıklarından bahsetmeli.. Bizim nizâmâtımız hükmünce, insan yirmibir yaşında reşid olur.

Yûsuf Ziya Efendi'nin *nutk*'unu göremedim; teessüf ederim. Meb'ûsânın *Kānûn-i Esâsî*'yi muhâfaza yolunda gösterdiği himmete diyecek yok.. Fakat himmet için ihtiyar olunan vesîle fenâ!. *Sadâret*'in lâğvı, *Kānûn-i Esâsî*'den tahte'l-lafz çıkan mânâya mugâyir ise de, *Usûl-i meşveret*'in usûlüne tamâmıyle mutâbıktır. Bizim encümende *Kānûn-i Esâsî* yapıldığı zaman *Sadâret*'in lâğvı ve bir *cabineteau* teşkili meydana konulmuş ve yazılan bendde, bâzı tarafın israrı üzerine, yalnız *Sadâret*'in nâmı ibkâ olunarak ekâbire de riyâset-i vükelâ vezâifi tahmîl edilmişti; sonra *bend*'i Meclis-i Hâss'ta bozdular. Bu günki günde ise, zât-i pâdişâhî *Kānûn-i Esasî*'yi (Bir kelime kopmuştur) olmak üzre, bir kā'ide-i hürriyet daha ihsân buyuruyor. Âna i'tirâz etmek, Avrupa nazarında, meclisi, hükûmetten ziyâde istibdâda mâ'il göstermek olur. Şimdi bu iş için lâzım olan, *Sadâret*'in lâğvına teşekkürle berâber, böyle bir kāi'de-i sahîhanın te'yîd ve teb'îdi için de *Kānûn-i Esâsî*'de *Sadâret*'e müteallik mevcut olan bendlerin de ta'dîlini istemektir. O tarîkten ayrılmamasını, iktizâ edenlere ihtar buyurunuz.

Yanya meb'ûsları ile Sa'dî Efendi ve Kozanlı Mustafa Efendi'nin, geçen hafta ettikleri muhâvereye ve husûsiyle Yenişehirlizâde Ahmed Efendi'nin öyle münâsebetsiz bir bahs içinde bulunduğuna canım sıkıldı. Mehmed Alî Bey'in teklifi, bütün bütün yanlış bir noktadan pîş-i nazara alınmış.. Tasarruf-ı emlâke, mehâkim-i şer'iyye'nin müdâhalesini men'etmek, kat'an *şerî'at*'a dokunmaz. Hâkimler hucet parası almaz ise, insan bir resmî kâğıt ile mutasarrıf olduğu mülkün ferâgını icrâ ettirebilir ise, şerî'atin hiçbir yeri eksilmez. Şerî'at, umûr-i 'ammenin hâşa tesa"ubu değil, bi'l-'akis teshîlli için münezzeldir. Milletimizin en emîn ve müste'îd meb'ûsları beyninde, bu kadar garip bir bahs cereyân eder ise, hakîkaten insanın istikbâlden me'yûs olacağı geliyor.

Mütârekece ettiğin şüphe, vükelâ-yi sâbıkanın münâsebetsizliğinden neş'et etme birşey.. Mütâreke akdolundu. Rusya'nın sonradan

girdiği yerlere girmesi de, mütârekenin şerâitinden idi; bu şartı i'lân etmediler. Ânın için herkesi hâlâ muhârebenin devâmı fikrinde bıraktılar. İstanbul gazetesi aldığım yok; tercemeyi isterim.

Birâderlere, Ârif Beyefendi'ye selâm. Hayrî'nin ayrı mektubu var [5].

7 *Safer, sene 95*

KEMAL

[5] Cezâyir-i Bahr-i Sefîd Vilâyeti Defterdâr'ı Hayrî Efendi olabilir.

CCXCII.

Kemal'in, ancak birkısmı elimize geçen aşağıdaki mektubu, İzmir Meb'ûsu Menekşelizâde Emîn Efendi'ye hitâben yazılmıştır. Sûrîye Meb'ûsu Yûsuf Ziyâ Bey'in her hâlde *Kānûn-i Esâsî* ile alâkalı teklifi ve Sultan 'Abdü'l-Hamîd'in *meşrûtiyyet* tarafdârlarının fikirlerini tasvîb ettiği düşüncesi ile, fırsattan faydalnılarak *Kānûn-i Esasî*'ye bir zeyl isteyen Kemal, bu *Zeyl*'i bi'zzât yapmış, mektubu ile berâber Emîn Bey'e göndermiştir. Millet Meclisi âzâlığına kimlerin seçilmesinin yerinde olacağına dâir fikirlerine de mektubunda yer vermektedir.

Ahmed Midhat Efendi'nin *Üç Yüzlü Kart*[1] adlı romanını, *Üss-i İnkılâb* ismi ile neşrettiği tarihini "turrehât" diye vasıflandıran Namık Kemal, onun matbû'ât Müdürlüğü'ne ta'yininin, resmî gazete olan *Takvîm-i Vakâyi*'i islâh ve gazeteyi Meclis müzâkerelerinin zabtına hazırlama maksadı ile olduğunu söylüyor. O devir gazeteleri ve *Takvîm-i Vakâyi*' gözden geçirilince, zabıtların hülâsa sûretiyle, müzâkereden çok sonra neşredildiği görülür; belki bu yüzden, Meclis'in kadrini yükseltmek için bu gibilerin te'dîbi i tavsiye etmektedir [2].

Kemal'in *Kānûn-i Esâsî*'ye zeyl yazdığını ve bâzı telkinlerini içinc alan bu mektubu, *Yeni Gün* gazetesinde basılmıştır (Nu. 302, 17 Ocak, 1920). *Sahâif-i Hâtırât*- IX. — *Bir İcmâl-i Tarihî* başlıklı yazı dâhilinde neşredilirken, Meclis'in Birinci Devre İctimâ'ının sükûnetle geçtiği, İkinci Devre İctimâ'nda, Türk - Rus harbinde uğradığımız bozgun dolayısı ile meb'usların heyecâna kapılıp i'tidâllerini muhâ-

[1] *Üç Yüzlü Kart*, Paul de Kock (1794 - 1871)'tan, Ahmed Midhat - Ebüzziya Tevfik tarafından müştereken terceme edilmiş, mektubun yazıldığı tarihten bir ay kadar önce birinci cüz'ü basılmış, geri kalan dört - beş cüz'ünün de peyderpey basılacağı ilân olunmuştur (*Cerîde-i Havâdis*, nu. 3601, 12 Muharrem, 1295/ 16 Ocak, 1878). Kitap hâlinde de basılmıştır (İstanbul., 1294).

[2] *İstikbâl* gazetesinin ihtiyârî ta'tilinden sonra, *İttihâd* gazetesinin başmuharriri bulunan Ahmed Midhat Efendi, Matbû'ât Müdürlüğü'ne ta'yin edildiğinden işlerinin çokluğu dolayısı ile *İttihâd*'ın tahrir hey'etinden ayrılmış, az sonra da *Takvîm-i Vakâyi*' gazetesi müdürü olmuştur (*Cerîde-i Havâdis*, nu. 3312, 25 Muharrem, 1294/ 9 Şubat, 1877; *ayn. gazete*, nu. 3329, 15 Safer, 1294/1 Mart, 1877).

faza etmedikleri, "İzmir Meb'ûsu Menekşelizâde Emîn Efendi gibi Namık Kemal'in ta'limâtı ile hareket eden daha beş-on Meb'ûs bulunsa idi, ihtimâl ki ekseriyyet yine lüzûmu kadar muhâfaza-i i'tidâl" edeceği, lâkin Kemal'in irşâdâtı bir kişiye inhisar ettiği ileri sürülerek, kendi el yazısı ile, imzâsız olarak bu mektubu Emîn Efendi'ye yolladığı da kaydedilmiştir. *Yeni Gün* gazetesinden naklen, aynen neşrediyoruz. Zekî Pak'alın tarafından da, *Yeni Gün*'den naklen neşredilmiştir (*Ahmed Vefik Paşa*, İst., Ahmed Said Matbaası, 1942; s. 158).

292. Menekşelizâde Emîn Efendi'ye

10. II. 1878

Sonradan hayli zihin sarfettim; tebeddülât-i ahîrenin esâsı aleyhinde bulunmak lâzım gelmez. Mâdem ki Yûsuf Ziya Efendi'nin teklifi bir encümene havâle olunmuş, o encümende, pâdişâhın *usûl-i meşveret* tarafdârlarına pîşrev olduğunu bu teşebbüsünden istidlâl ile berâber, *Kānûn-i Esâsî*'yi fi'liyyâta tatbîk için, bir zeyl olunması teklif olunmalıdır.

Zeyl'i yaptım; leffen gönderdim. İçinde ünvân-ı fehâmet gibi, falan gibi bâzı münâsebetsiz şeyler var; fakat kaldırmağa gelmez; çünki büyüklerimizi korkuturuz

Müsteşarların âzâlığa kabûlü fıkrasına ihtimâl ki i'tirâz edenler bulunur; fakat o i'tirazlar haklı değildir; çünki evvelâ en mükemmel *Kānûn-i Esâsî* ile idâre olunan yerlerde müsteşarlar âzâdır. Sâniyen gerek vükelânın, gerek müsteşarların âzâdan olabilmesi kā'idesinden maksat, vükelânın, müsteşarların âzâlığa intihâbını te'yîd değil, müsteşarların meb'ûslardan intihâbını te'mindir.

Zeyl sûretini Efendi bir başkası yed'i ile komisyona verdirse de, kendi mürevvic olsa daha hayırlı olur; çünki sûretini veren, fıkralarını tafsîlât ile te'yid edecek; hâlbuki kendisi, Ziyâ Efendi'nin *lâyiha*'sını imzâ edenlerden olduğu için, bunu müeyyid uzun makāleler îrâd eder ise, arada bir medhîye kadar tenâkuz peydâ olabilir.

Zaman, zamân-ı fırsattır; *Kānûn-i Esâsî*'ye böyle bir zeyl ilâve ettirilir ise, *usûl-i meşveret*'in çarh-ı idâresi ikmâl edilmiş olur ve o kuvvet ile Rusya'nın şimdiki hasârını, az zaman içinde unutturacak hayli işler görülebilir.

Müzâkerâtı tekmil okudum. Midhat'ın 5,000 kuruş ile matbaa müdürlüğüne nasbı, *Takvîm*'i islâh ile, meb'ûsan müzâkerâtının zabtına hazırlamak için idi. *Üç Yüzlü Kart*, veyâ *Üss-i İnkılâb* nâmı ile turre-

hat yazmak için değil.. Zabıttan dolayı *Takvîm*'in ve bir de ma'hut edebsizliği için Mâcid'in fenâ hâlde üzerine varmak[3], hey'et-i meb'ûsânın kadrini muhâfaza için kat'iyyü'l-lüzum olan şeylerdendir.

7 Safer

CCXCIII. — CCXCIV.

Kemal'in, dâmâdına ve kızına aynı tarihte yazdığı aşağıdaki iki mektubunda kayde değer birşey yoktur ; yalnız, Osmanlılar aleyhinde olarak basılan bir makâleyi terceme ettirip, bir de mütâlea ilâvesi ile İstanbul'da neşredilen *Basîret* gazetesine dercetmelerini tavsiyesi, bu gibi şeylere verdiği ehemmiyeti gösterdiğinden mühimdir. Her iki mektup, Türk - Rus harbinde uğradığımız bozgun dolayısı ile Kemal'in teessürünü, yegâne eğlencesini kendisine gönderilen mektuplar teşkil ettiğini de aydınlatıyor.

Bu mektuplar şimdiye kadar neşredilmemiştir; Kemal'in el yazısı ile, Türk Tarih Kurumu'ndaki evrâkı arasındadır (Nu. 536, 116).

293. Feride Hanım'a

16. II. 1878

İki Gözüm Feride'ciğim,

10 Safer, sene 95 tarihli mektubunu aldım. Seni bir posta mektupsuz bıraktığım için sitem ediyorsun. O hafta ben de, ruh sıkıntısından magdûr idim de, ânın için yazmadım. Geçen haftaki kâğıdımı elbette şimdiye kadar almışsındır.

Süt-hemşîremin ellerini, berâber getirdiği mini mini hanımın gözlerini öperim. Ekrem'in ayrıca mektubu var.

13 Safer, sene, 95

Kemal

[3] Mâcid, Terceme Odası me'murlarındandır. 1864'de ta'yin edildiği bu vazifeden sonra, Meclis-i 'Âlî-i Hazâ'ln mütercimi olarak çalışmıştır (*Tasvîr-i Efkâr* gazetesi, 9 Cemâdâ 1., 1281/28 Eylûl, 1280/10 Ekim, 1864; *Tercemân-ı Ahvâl*, nu. 721, 1 Receb, 1282/20 Kasım, 1865). Hâltercemesi için bk., Süreyyâ Bey, *Sicill-i Osmânî*, c. IV., s. 704; Keçecizâdeler'dendir. *Sergüzeşt-i Adlin* (İst., 1290) ve *'Iberistân-ı Alman* nâm-ı diğer *Yüzdoksan Hikâye* (İst., 1306) adlı eserleri de bulunan Keçecizâde Abdullah Mâcid Bey olabilir.

294. Menemenli Rif'at Bey'e

16. II. 1878

Bu hafta mektubunuzu alamadım; pek ziyâde canım sıkıldı; çünki burada hususîyle devr-i beliyyât içinde mektuptan başka bir eğlencem yok.. Lutf ediniz de, beni mektupsuz bırakmayınız.

Leffen bir terceme gönderdim. Yunanlılar'ın devletimiz hakkında fikr-i hiyâneti ne derecelerde olduğunu gösterir; Efendi'ye ve sâir Icâbedenlere veriniz ve münâsip görülür ise, bir münâsip mütâlea ile, *Basîret*'te de neşrediniz de, intibâh üzre bulunulsun..

Hayrî Bey ve sâir ahbâba selâm..

13 Safer, sene 95

Kemal

CCXCV. — CCXCVII.

Kemal'in dâmâdına ve kızına yolladığı aşağıdaki üç mektubunda mühim birşey yok gibidir. Baş ağrısından, muntazam mektup gelmediğinden; kızı, postanın kalkmasından birkaç gün evvel mektup yazdığı için günü gününe havâdis alamadığından şikâyet etmektedir.

Aşağıda neşrettiğimiz mektupların üçü de Kemal'in kendi el yazısı ile ve Türk Tarih Kurumu'ndaki evrâkı arasındadır (Nu. 181, 539, 538).

295. Menemenli Rif'at Bey'e

25. II. 1878

Beğimiz,

18 Safer, sene 95 tarihli mektubun geldi. Fenâ hâlde başım ağrıdığından cevâbını kısa kesmeğe mecbûrum. Evvelki haftaki mektuplar gelmedi; ihtimâl ki *Osmanlı* postasına verilmiş ve o sâyede küre-i zemîni devre gitmiştir. Hayrî Bey'e selâm ederim; mektubunu aldım; fakat cevâbını yazmağa baş ağrısı mâni' oluyor.

22 Safer, sene 95

Kemal

296. Feride Hanım'a

10. III. 1878

İki Gözüm Feride'ciğim,

30 Safer, 95 tarihli mektubun geldi. Mâşâ'llâh sen hamarat olmuşsun. İstanbul'dan Çarşanba günü çıkacak postanın mektubunu, Pazarertesi'nden yazıyorsun; hâlbuki ben, senin havâdisini mümkin olan sür'atin en son dakikasına almak isterim. Arada kaybolan iki gün, bana iki yıldan uzun gelir; burasını düşünmedin mi?

Benim baş ağrısı hafifledi; bütün bütün bitmek üzredir; lâkin o kâfir nezle misâfirliğe de gitmiyor; hattâ beni de misâfirliğe göndermiyor. Misâfirlik nerede kalır, evin bir odasından bir odasına çıkacak olsam, hemen yakalıyor. Mendiller yetişmiyor; bundan sonra mendil yerine, gâlibâ yatak câr-şeb'i kullanacağız.

Nâşid Bey'in gözlerini öperim; pek mi canı sıkılıyormuş!. O kadar eğlence istiyorsa buraya gelecek vapurun dolabına girsin de, saklambac oynasın; bakalım kendisini bulabilir miyiz ?

Minimini Meveddet'in gözlerini, hemşİremin ellerini öperim.

6 Rebî'ü'l-evvel, sene 95

Kemal

297. Feride Hanım'a

16. III. 1878

İki Gözüm Kızım,

8 Rebî'ü'l-evvel, sene 95 tarihli mektubunu aldım. Haber-i âfiyyetinden dolayı memnun oldum. Benim baş ağrısı hafta içinde pek şiddetli idi; fakat şimdi elhamdüli'llâh bütün bütün ber-taraf olmuş hükmündedir. Ekrem boğaz olmuştu, birkaç gün sıkıntı çekti; lâkin savuşturdu. Şimdi hisap ile uğraşıyor; taksime kadar çıktı. İnşâ'llâh İstanbul'a geldiğimiz vakit Büyükbaba'sından âferinler alacak imiş. Burada havalar pek serd gidiyor; bilmem, İstanbul nasıldır?

HemşIremin ellerini, Nâşid'in gözlerini, Meveddet'in mini mini yanaklarını öperim *12 Rebî'ü'l-evvel, sene 95*

Kemal

CCXCVIII.

Kemal, Hâmid'in uzun bir mektubuna, biraz Rus harbinde uğradığımız bozgun yüzünden duyduğu teessür, biraz da Midilli'de serbest olmayıp mahfaza altında bulunduğu için cevap veremediğini izahla yazısına başlamıştır. Mektubun Hâmid'e verilmesine vâsıta olan Ziver Paşazâde Bahâ Bey, Hâmid'in sık - sık mektuplaştığı yakın dostlarındandır [1]. Şam'da altı ay a'şâr müfettişliğinde bulunmuş, bu me'muriyyetin sona ermesi ile açıkta kalmış, yine Şam'dan, bir me'muriyet istemek için İstanbul'a gelmiş, 10 Ağustos, 1878 (11 Şa'ban, 1295)'de Sürîye vilâyeti Mektubculuğu'na ta'yin edilmiştir [2].

Hâmid, 19. x. 1878 tarihinde İstanbul'da başlayıp Paris'te tamamladığı ve Bahâ Bey'e yolladığı tarihsiz mektubunda, "... Midilli Melîki ile geçerken görüşmüşsünüz de, sizin kâğıda melfûfen aldığım mektubuna cevap yazmadığımı buyurmuş. Ben, o zât-i muhtereme bir endâze eninde olmak üzre onbeş sayfalık bir mektup yollamıştım ki, mukaddemâ o hacimde aldığım risâlenin cevabı idi; amma daha mufassal idi; fakat zât-i muhterem cevabımın cevâbı olarak iki hitâbı hâvî bir varak-pâre savurdu. Yazdığım şeyleri ya red, yâhud kabûl, nasıl telâkkî ettiğini bilmeliyim ki, beyân-i efkârda devam edeyim. Öyle değil mi ya? Ma'mâfih kendisine birkaç kerre mektup başladım. Önce başladığımı iki gün sonra emvâc-i evrâk içinde kayıp ve sonra başladığımı ikmâl edememek muvaffakıyyetsizliğinde devr-i tecârib ede ede nihâyet kat'-i ümid ile, bir hayli zaman imrârında muztar kaldım. Bu def'aki ihtârınız üzerine — ihmâlime galebe ettiğim hâlde — ihmâl etmem zannederim;" der [3]. Esâsen Namık Kemal de aşağıdaki mektubunda Hâmid'in uzun bir mektubunu aldığını, onu da diğer eserleri gibi sakladığını yazıyor. Hâmid'in Bahâ Bey'e, Kemal'den aldığı ve pek kısa bulunduğundan şikâyet ettiği de yine aşağıdaki mektup olabilir. Bahâ Bey ihtimâl Şam'a dönerken Midilli'ye tekrar uğramış, Kemal, ona, Hâmid'in bu kısa mektuba cevap vermediğinden bahsetmiş, Bahâ Bey de bunu Hâmid'e yazmış olmalıdır ki Hâmid, hâlâ cevap yazamadığını bildiriyor.

Kemal'in Hâmid ile yakın münâsebetini ve meşhur gazellerinden biri in yazıldığı zamanı aydınlatma bakımından mühim bu mektubu, ihtimâl Hâmid tarafından tevdi' olunarak, *Şehbâl* mecmuasında ve kendi el yazısı ile basılmıştır (Nu. 24, 1 Ağustos, 1324). Buradan naklen, muhteviyâtı izah edilerek *Husûsî Mektuplarına Göre Namık Kemal ve Abdülhak Hâmid* adlı eserimizde de mevcuttur (Ankara, Güneş Matbaas - 1949, s. 30 v.d.). Bu kısımda, mektubun yazıldığı gün, yanlış olarak 28 Mart yerine, 29 Mart kaydedilmiştir.

[1] Hâmid'in, Bahâ Bey'e yolladığı yirmiiki mektubu neşredilmiştir (Abdülhak Hâmid, *Mektuplar*, c. II., s. 309 - 322).

[2] Bahâ Bey'in hâl-tercemesi için bk., İbnü'l-Emîn M. K. İnal, *Son Asır Türk Şâirleri*, c., I., s. 172 v.d.

[3] Abdülhak Hâmid, *Mektuplar*, c. II., s. 262 v.d.

298. Abdülhak Hâmid'e

28 Mart, 1878

Mufassal ve meşrûh bir mektubunu almıştım; kâffe-i- âsârın gibi, ânı da sakladım. Şimdiye kadar cevap yazamadığım iki sebepten idi: Birincisi vatana ibtilânın, meyelânın herbiri gönlümde bir yara açarcasına te'sir eylediğinden keyifsizlenmiş idim; ikincisi, mânevî ve maddî mahfaza tahtında idim. Şimdi, bu keyfsizlik de, mahfaza belâsı da mündefi' oldu. Bu def'alık, bu kadarla iktifâ et! Bundan sonra uzun uzun konuşuruz. Adresini kaybettim; adres gönder.

Bahâ Bey buradan geçti. Lakırdın oldu. Mübârek başımıza Victor Hugo kesildi diyor. Bu mektubumu onun vâsıtasiyle gönderdim; fakat kendi İstanbul'da bâkî olmadığından, muhâbercyi o vâsıta ile icrâ edemeyiz. Benim adresim mâlûm. Bâkî gözlerini öperim.

24 Rebi'u'l-evvel, 95
Kardeşin Kemal

Al sana Magosa'da başlanılmış burada ikmâl olunmuş bir gazel, amma eski yoldan

Yâd⌣eder candan o zâlim âşıkî yâd⌣etse de
Mevt ilē eyler gam-i dünyādan⌣āzād⌣etse de

Bār-gāh-i Kurb'e nâ-mahrem kalan bī gânenin
Kā'il⌣olmam kavlinē Cibrîl'i işhād⌣etse de

Seng-bâr-i-cevr⌣olan tahrîb-i kalb-i-âleme
Haşr⌣olur Haccâc ilē bin Kâ'be bünyād⌣etse de

Hasbete'nli'llāh olur zannetme şeyhin himmeti
Kasdı istihlāftır İblîs'i irşād⌣etse de

Pâyinē yüz-sürmeden dūr⌣ēdemez üftādeni
Devr-i-gerdūn sāyeyî hurşîdden yād⌣este de

Merdim⌣ayrılmam yolumdan bîşe-zār-i-himmetin
Her bün-i-nahlinde ger bir şîr feryād⌣etse de

Ben esîr-i-aşkıyım, Sultân-ı-hürriyet Kemâl
Âlemî yek-ser 'alâ'ikten ser_āzād_etse de [4]

[4] Bu gazel, Sa'deddin Nüzhet Ergun'un eserinin her iki basımında, fakat mektupta görüldüğü gibi yedi değil, oniki beyit olarak neşredilmiştir (*Namık Kemal, Hayatı ve Şiirleri*, İstanbul, Yeni Şark Kitabhânesi, 1933 s. 49; *Namık Kemal*'in *Şiirleri*, İst., İnkılâb Kitabevi, 1941, s. 95). Bu neşirler biribirinden farksızdır; her ikisinde de not hâlinde, Vecdî ve Nâ'ilî'nin, bu gazel ile aynı kâfiyedeki,

Kasdı cân_almaktır_ol zâlim eğer dâd_etse de
Şâd-i merk_etmek murâd_eyler yinê şâd_etse de

*

Çerh merdüm-küştür_ey dil terk-i bidâd_etse de
Vâpesîndir bir nefes ehl-i dilî şâd_etse de

beyitleri kaydedilmiştir. Riza Nur tarafından da aynı gazel, Sa'deddin Nüzhet Ergun tab'ından farksız sûrette basılmıştır; müellif, "Mektuptaki,

Pâyinê yüz sürmeden dûr_ēdemez üftâdeni

mısra'ı bizde şöyledir :

Râhvā hâk_olmadan dûr_ēdemez üftâdeni"

demekte, mektup metnine dayanarak, gazel'in Midilli'de tamamlandığını ileri sürmektedir (*Türk Bilig Revüsü - Revue de Turcologie*, nu. 6, Alex.- İmp., 1936, s. 1135 - 254).

Mektuptaki gazel, S. N. Efgun ve Riza Nur neşirleri ile karşılaştırıldığı zaman,

Kāil_olmam kavlinê Cibrîl'i işhâd_etse de

mısra'ının, *Kāil_olmam hakkınā Cibrîl'i işhâd_etse de* şeklinde olduğu görülür. Diğer taraftan, Kemal mektubunda bu gazelini Magosa'da başlayıp Midilli'de tamamladığını yazmasına rağmen, Riza Nur'un anladığı mânâda tamamlamış değildir; aşağıdaki altı beyti, sonradan, bilmediğimiz bir zamanda ilâve etmiştir

Âdemê insâfı yoktur âlem-i pür-mihnetin
Mâtemî der-pey gelir 'îdiyle dil-şâd_etse de

Bâr-gâhî adli vîrân eyleyenler âdemin
Bāşınā zindān_eder dünyâyı âbād_etse de

Şeytanāttan dûr_olan kaygüya sad efsûs kim
Her sözü merdūd_olur Allāh'a isnād_etse de

Âlem-i meyden müferrih bir cihān_olmaz bana
Ger kazā her lahzadā bin âlem_îcād_etse de

Himmet-i rehberden_istignā eden fikr-i hakîm
Bezm-gâh-i kurb'e varmaz tayy-i eb'âd_etse de

Seng-bār-i cevr_olan tahrîb-i kalb-i âleme
Haşr_olur Haccâc_ilê bin Kâ'be bünyād_etse de

Mektuptaki şiir, diğer basımlar ile mukâyese edilince, Kemal'in, şiirlerini fasılalarla, dâimâ tashih ve ilâveler yaparak yazma i'tiyâdını da aydınlattığından mühimdir. Bu şiir, Kemal'in T. T. Kurumu'ndaki *yazma şiir mecmuası*'nda da vardır (S. 97).

CCXCIX.

Kemal, herhâlde Menemenli Rif'at Bey'e gönderdiği aşağıdaki mektubunda mağlûbiyyetimizle sona eren Rus harbinin ne gibi neticelere, müsâlehaya mı, yeni bir harbe mi yol açacağı hakkında düşüncelerine yer vemiştir. Rif'at Bey, Ziya Paşa'nın *Harâbât*'ını tenkîd maksadı ile yazılan *Tahrîb-i Harâbât*'ın neşrine, *Ta'kîb*'in yazma bir nüshasının gönderilmesine dâir birşeyler yazmış olacak ki, Kemal, böyle bir zamanda edebî tenkîd eserinin neşrinin uygun olmadığını, *Ta'kîb*'in de kendisinde bulunmadığını bildiriyor.

Mektubun aslı, Kemal'in kendi el yazısıyle, Türk Tarih Kurumu'ndaki evrâkı arasındadır (Nu. 240).

299. Menemenli Rif'at Bey'e

31. III. 1878

Beğim,

22 Rebî'ü'l-evvel, sene 95 tarihli mektubun geldi. Keyifsizliğim ber-taraf olmuş hükmündedir. Ahvâl-i hâzıraya dâir olan suallerine cevap vermeğe muktedir değilim; çünki mes'ele değişe değişe bir garip şekil bağladı. Husûsiyle halli, "Allâh, sözü şerefiniz için yaratmıştır" kavl-i meşhûruna tâbi' olan diplomatların serâir-hâne-i tasarrufâtına intikâl etti. İşin içinde bulunmadıkca, zâhirdeki emârâta, veyâ ortada dönen neşriyâta bakarak fikir beyân etmek, rahm-i mâderdeki çocuğun resmini yapmağa kalkışmak kabîlinden olur. Zann-ı husûsî olarak, benim için gâlip görünen ihtimâl, teceddüd-i harbtir. O hâlde ise harb ya umûmî olur, yâhut yalnız birkaç devlet arasında kalır. Bu şıklar için faraziyyâtımıza bile bir tercih hâsıl edemiyorum. Efendi'ye mektup yazmadığım, kendinden birşey alamadığım ve o cihetle oradaki hâlinin ilcââtını bilemediğim içindir. Mâdem ki soruyor; bu posta yazarım. *Ta'kîb*'e gelince o bende yok.. Hem böyle bir zamanda gerek ânın, gerek *Tahrîb*'in intişârı münâsip değil.. Hikmet habîsi *Pilevne*'yi göndermedi[1]; bâri sen bir nüshasını gönder de görelim. Gâzî Osman Paşa'nın, hâlâ mı bir fotografı peydâ olamadı? Zuhûr ettiği gibi isterim.

27 Rebî'ü'l-evvel, sene 95
Kemal

[1] Deli Hikmet'in eseri (*Pilevne Kahramanı Gâzî Osman Paşa Şânındadır*, İst., Basîret Matbaası, 11 Mart, 1294 / 23 Mart, 1878).

CCC. — CCCV.

Bahar mevsimi dolayısıyle, Kemal'in âilesi Rumelihisarı'na taşınmıştır; bu münâsebetle onların rahat etmesini temennî ediyor. Kendisinin de birbuçuk aydanberi devam eden baş ağrısı artık geçmiştir. Aşağıdaki beş mektubundan ikincisinde Mayıs'ın ilk haftası olmasına rağmen Midilli'de havaların çok sıcak gittiğini, birçok yazılarını temize çeken Kıbrisli Nef'î Efendi'nin bile sıcaktan şikâyetini anlatıyor. Rif'at Bey'e hitâbeden, üçüncü mektubunda, yeni bir harbin başlama ihtimâlinden, bu takdirde İngitere ile müşterek hareket edeceğimizden, Rusya ile ittifâkın imkânsızlığından, Rus harbinde uğradığımız bozgunlarda mes'uliyyet payı bulunduğu ve muhâkeme edileceği kararlaştırılan Süleyman Paşa'nın neticede berâ'et edeceğinden bahsetmektedir. Feride Hanım'a yolladığı 13 Nisan tarihli mektubunda, baharın Midilli'deki alâmetlerini anlatmakta, âilevî şeylerden bahsetmektedir, 22 Nisan tarihlisinde ise Midilli'deki evinin ve civârının güzlliğini canlandırmakta, bahçesinde baykuşların da bulunduğunu, muhtelif tarz ötüşlerine halk arasında verilen mânâları izâh etmektedir.

Aşağıdaki altı mektuptan sonuncusu, dâmâdı Menemenli Rif'at Bey'e yazılmıştır. Kemal, Ruslar ile ittifâka imkân görmemekte, 'Abdü'l-Hamîd'in, İngiltere Hâriciye Nâzırı Lord Salisbury'ye iltifât-nâme göndermesini, hükûmetin İngiltere ile ittifâkı fikrini kuvvetlendiren delil saymaktadır. Rus harbi sırasında muhtelif cebhelerde askerî kâtip olarak çalışan Deli Hikmet, bu harb hakkındaki *Pilevne* adlı eserini Kemal'e hâlâ göndermemiştir; onun Süleyman Paşa aleyhindeki fikirlerini de tasvip etmiyor. Bu mektubun yazıldığı zamana tekaddüm eden günlerde, Başvekil Ahmed Vefik Paşa'nın fahrî reisi bulunduğu İ'âne-i Muhâcirîn Komisyonu, Nisan'ın onaltısına rastlayan Pazar akşamı bir konser tertibetmiş, yüzelli kadar Rus zâbiti de konserde bulunmuştur; Kemal'in, "Beyoğlu'nda verilen Pazar encümenini beğendim" cümlesi ile kasdettiği, muhâcirler menfaatine verilen bu konser olabilir [1].

Yeni bir harb başlamadıkça, Kemal, *Celâleddin Hvârezmşah* adlı tiyatro eserini bitiremeyeceğini yazıyor; buna, duyduğu teessür mâni'der; diğer taraftan aynı eserin önsözünün de basılamacağı kanaatindedir; çünki *Mukaddime-i Celâl*'de Türk - Rus harbi ile alâkalı kısımlar vardır. Harbin neticesi, bu fikirlerin değiştirilmesini icâbettirmektedir.

Zübdetü'l-Hakâyık, Ahmed Midhat Efendi'nin Türk - Rus harbine âit vesîkaları topladığı eseridir; 1295 (1878)'de neşredilmiştir. Kemal bu eseri, ihtivâ ettiği vesîkalar bakımından değerli bulmaktadır.

Rif'at Bey'e böyle karışık bir zamanda *Sabah* gazetesine yazmağı tavsiye etmeyen Kemal, her hâlde, İdâre-i urfiyye neticesinde Rodos'a nefyedilen gençlerden Hamdî Bey'in yakında afvolunacağını, Muallim Nâcî tarafdârlarından Mehmed Salâhî Bey'e cevap yazamadığını kaydederek mektubuna son vermiştir.

Aşağıdaki mektupların altısı da, Kemal'in el yazısı ile, Türk Tarih Kurumu'ndaki evrâkı arasındadır (Nu. 517, 516, 99, 515, 520, 177).

---

[1] İskân-i Muhâcirîn Komisyonu 'Abdül-Hamîd'in himâyesinde teşekkül etmiş, Hazîne-i Hâssa Nâzırı Sa'îd Paşa'nın reisliğinde toplanmıştır; Sâbık Ticâret Nâzırı Münif Paşa da, bu komisyonda âzâdır (*Cerîde-i Havâdis*, nu. 3652, 12 Rebî' I., 1295/16 Mart, 1878; nu. 3670, 3 Rebî' II., 1295/6 Nisan, 1878).

300. Feride Hanım'a

31 Mart, 1878

İki Gözüm Feride'ciğim,

22 Rebî'ü'l-evvel, sene 95 tarihli mektubun geldi. Hastalığının indifâ'ı için, Cenâb-ı Hakk'a teşekkürler ettim. Benim baş ağrısı da el-hamdüli'llâh bütün bütün savuştu; hattâ birbuçuk aydan ziyâdedir mahbus gibi evde oturmağa mecbur olduğum hâlde, iki gündür sokağa çıkmağa bile başladım. İnşâ'llâh Rumelihisarı'nda pekalâ rahatlar edersiniz.

Ekrem ellerini öper; ben de hemşİremin ellerini, Nâşid'in gözlerini, Meveddet'in yanaklarını öperim. Bâkî Hudâ'ya emânet ol, kızım, efendim.

27 Rebî'ü'l-evvel, sene 95

Kemal

301. Feride Hanım'a

7. IV. 1878

İki Gözüm Feride'ciğim,

29 Rebî'ü'l-evvel, sene 95 tarihli mektubunu aldım. El-hamdüli'llâhi Te'âlâ vücutce hiçbir şeyim kalmadı. Burada havalarımız da gâyet güzel gidiyor; çiçekler açılmağa başladı. Hergün birkaç saat kırlarda, bahçelerde geziyorum. İstanbul'un bu mevsimde o kadar sıcak yapmasına teaccüp olunur. Nef'î bile Kıbrisli iken, yine sıcaktan şikâyet ediyor; fakat Boğaziçi'nde o sıcağı görmezsiniz sanırım.

Hemşİremin ellerini, Nâşid'in, Meveddet'in gözlerini öperim. Ekrem, eteklerini öper imiş; fakat dargın imiş; çünki gözlerini öpmek istemez imiş; mektup ister imiş..

4 Rebî'ü'l-âhir, sene 95

Kemal

302. Menemenli Rif'at Bey'e

7. IV. 1878

Beğim,

'An Rebî'ü'l-âhir, sene 95 tarihli mektubunuzu aldım. Bendenize de kalırsa, teceddüd-i harb mukarrer gibi görünür. Hakkımızda hayırlısı da odur. Teceddüd-i harb hâlinde İngiltere ile berâber bulunulacağına hiç şüphe olunmasın. Rusya ile ittifâk bahisleri bütün bütün muhâlâttan ve gazete erâcifindendir. Süleyman Paşa mes'elesi muhâkemede meydana çıkar. O adamın hiyâneti ve hattâ hatâsı olmasa gerektir; fakat kable'l-muhâkeme hüküm veremeyeceğim. Hele bakalım, Cenâb-ı Hak daha neler gösterecek..

4 Rebî'ü'l-âhir, sene 95

Kemal

303. Feride Hanım'a

13. IV. 1878

İki Gözüm Kızım,

6 Rebî'ü'l-âhir, sene 95 tarihli mektubun geldi. Âfiyyet haberine memnûn oldum. Ben de elhamdüli'llâhi Teâlâ tamâmıyle âfiyyetteyim. Artık buranın havası bütün bütün cennetleşmeğe başladı. Bakla çıktı, enginar çıktı; güller, sünbüller, şebbûyler etrâfı tuttu.

Âferin Meveddet'cik, denizi azaltmanın ne güzel kolayını bulmuş! Ekrem, hem boylanıyor, hem dürüst oluyor. Ellerini öper de, bu hafta sana mektup yazamadığı için i'tizar eder. Buradan İstanbul'a yolcu olduğundan, hanımefendiler Ekrem'i yazıcılığa tuttular; kırk kadar mektup yazdırdılar.

Hemşiremin ellerini, Nâşid'in, Meveddet'in gözlerini öperim.

10 Rebî'ü'l-âhir, sene 95

Kemal

304. Feride Hanım'a

22. IV. 1878

İki Gözüm Kızım,

13 Rebî'ü'l-âhir, sene 95 tarihli mektubun geldi. Haber-i âfiyyetinden, Rumelihisarı'ndan dolayı memnûniyyetinden pek ziyâde mahzuz oldum. Ben de el-hamdüli'llâhi Teâlâ kemâliyle âfiyyetteyim. Havalarımız pek âlâ gidiyor. Oturduğum yerin nezâreti, havası Hisar'dan geri kalır güzelliklerden değildir. Daha bizim bahçeye bülbül gelmedi. Her sene gelir imiş; bu sene de gelmesini bekliyoruz.. Kırlangıçlarımız var, kara-tavuklarımız var; boğmaklılarımız var; baykuşlarımız bile var.. Baykuş adını işidip de, musîdet haber verir birşey zannetme! O bir güzel kuş.. Benim gibi koca kafalı, Ekrem gibi cırba vücutlu birşey. Üç türlü ötüyor, burada tecrübe etmişler; her ötüşünün bir mânâsı var Sesini çatlatarak acı acı öterse, furtına geliyor; âdeta öter, sanki sesi kedi mavlamasını andırırsa, hava güzel oluyor; ince ince, nazlı nazlı öterse, yağmur oluyor. Masharaların bir dânesini tutturabilsem besleyeceğim.

Yûnus balığı burada da pek çok. Hele bir güzel balık gördüm; dünyanın bir yerinde görmemiştim. Kendisi gâyet parlak tirşe mâvisi de, kulaklarından kuyruğuna kadar iki la'l çizgisi var. Deniz hayvanı olduğundan tatlı suda beslenmiyor. Yoksa, eğlence olarak birkaç dâne gönderecektim.

Ekrem'in sana da, Nâşid'e de ayrıca mektubu var. Edhem Ağa'nın keyifsizliğine teessüf ettim. Nâşid'in gözlerini, eğer görebilir isen hemşîremin ellerini, Meveddet'in yanaklarını öptüğümü söyle, iki gözüm kızım.

19 Rebî'ü'l-âhir, sene 95

Kemal

305. Menemenli Rif'at Bey'e

22. IV. 1878

Beğim,

14 Rebî'ü'l-âhir, sene 95 tarihli mektubun geldi. Rusya ittifâkı mes'elesini ben muhâlâttan görürüm. Zannetmem ki İslâm içinde bu

fikre meyledecek kimse de bulunsun; hele böyle bir teşebbüste neticesi hâsıl olmayacağına emîn olunuz. Sultan 'Abdü'l-Hamîd'in Salisbury'ye [2] gönderdiği iltifât, fikrime delîl-i kat'îdir.

Hikmet'in Pilevne'ye dâir olan sözlerine cevâbım melfuftur; kendisine veriniz. Süleyman Paşa hakkındaki lakırdısı da, Firenkler'in çirkin latîfe, Türkler'in eşek şakası dedikleri gevezelikler kabîlinden olsa gerektir.

Beyoğlu'nda verilen Pazar encümenini beğendim. *Celâl*, muhârebe teceddüd etmedikce kolaylıkla bitemez. O kadar i'tinâlı bir eserin gerek ikmâli, gerek son tashihi, bu me'yûsiyyetle yapılabilecek şeylerden değil.. *Mukaddime*'si de, hâl böyle kalırsa, uzun-uzadıya değişmeğe muhtâc olacak; çünki içinde vatanın feyzinden ve harbin hâlinden bahisler var.

Zübdetü'l-Hakāyık'ı aldım [3]; mübârek kitap bana uykuyu terkettirdi. Onu yedi saatte yukarıdan aşağı tekmîlen okudum. O derece memnun oldum da ta'rîf edemem. Kitap beni Midhat'e bile, Allâh râzı olsun demeğe mecbur etti. Eğer *Zübde*'yi baştan aşağı okumamış isen, bu sözlerime tabî'î teaccüp edersin. Tavsiye ederim, bir kerre kitabı dikkatle oku! Midhat'in ilâvâtına ehemmiyyet vermek lâzım değil.. Evrâk-ı resmîye'ye hasr-i nazar et! Nekadar noksan olsa, sahîhan istifâde edecek şeylerdendir. Hele ben, yalnız bildiğim değil, zan ve tahmin ettiğim hakāyıkın tasdîk-ı resmîsini görmekle, bayağı vatanım için bir muvaffakıyyet hâsıl olmuş kadar mütelezziz oldum. Hele Muhtar Paşa ile, Süleyman Paşa hakkında olan fikrim, vicdânımın bâzı ta'rîzât ve teşnî'âtına uğrar dururken, şimdi, bu kitap sâyesinde, bütün bütün fikr-ü vicdân birleşti. Tekrar tavsiye ederim; evrâk-ı resmîyeyi dikkatle oku!

Sabah gazetesi hakkında ne diyeyim? Zâten şimdi gazete çıkarmak, sâniyen gerek Aleksan, gerek Hikmet mâlûm olan ukalâdandır. O cihetle, "Kendine güvenir isen, *Sabah*'a iştirâkin hayırlıdır" demekten başka re'y bulamam.

---

[2] Lord Salisbury (Robert Cecil), İngiltere Hâriciye Nâzırı (1830 - 1903). Ayastafanos Muâhadesi münâsebetiyle İngiltere sefirlerine hitâben 1 Nisan, 1878 tarihli *Tahrîrât-ı Umûmiyye*'si *Cerîde-i Havâdis*'te neşredilmiştir (Nu. 3673 , 6 Rebî' II., 1295 v.d.d.).

[3] İstanbul, Takvîmhâne-i Âmire Matbaası, 1295. Eser, Kemal'in mektubunu yazdığı sırada henüz neşredilmiştir; 8 Nisan, 1878 tarihli *Cerîde-i Havâdis*'te, *Zübdetü'l-Hakāyık*'ın neşri i'lân edilmiştir (Nu. 3672, 5 Rebî' II., 1295).

Hamdî Bey için yazdığın kat'-i maaş mes'elesine teessüf ettim; fakat arkadaşlarının birazı ıtlâk olundular. O da yakında mazhar-ı afvolur sanırım.

19 Rebî'ü'l-âhir, sene 95

KEMAL

Salâhaddin Bey'in mektuplarına cevap yazamadığımdan dolayı, arz-ı i'tizâr ederim. Gönderdiği kâğıtların hepsini almıştım. Baş ağrısı zamânına tesâdüf ettiğinden, mukâbele edemedim.

CCCVI.

Kemal'in çok uyumaktan hiç zevk almadığını anlatan bir notunu içine alan bu mektubu, kendisinden çok Mustafa Reşid'in hayatını aydınlatır. Mustafa Reşid (1861 - 1936)'in, Kemal'in yanında bulunabilmek için Midilli Tahrîrât Müdürlüğü'nü istediği anlaşılıyor. Kemal, bu kadar aza kanâat eden muhâtabına, istediği iş verilmese de, kendi yanında kalabileceğini yazmaktadır. Mustafa Reşid, Kâdirî şeyhlerinden Ahmed Niyâzî Efendi'nin oğlu olduğundan [1], onu Midilli'ye dâvet ederken, "Şeyh Süleyman Efendi'nin tekyesine iner gibi gelir inersin" diyor; bununla, bir me'muriyete ta'yin olunmaksızın da misâfir edilebileceğini telmih ediyor.

Kemal'in, devrinin müsteid gençleri ile yakından alâkasını, misâfir-severliğini de aydınlatan bu mektubu, Mustafa Reşid tarafından neşredilmiştir (*Bedâyi'ü'l-İnşâ*, s. 21).

306. EDİRNELİ MUSTAFA REŞİD'E

26. IV. 1878

Ağabey,

Gerek İzmir'den, gerek Rodos'tan gönderdiğin mektupları aldım. Sen âdetâ adam olmağa isti'dâd gösteriyorsun; âferin Reşid'cik..

...Bey buradan geçerken orada kalmak fikrinde bulunduğunu söyledi. Söyledi değil a, söylemiş. Yânî ..Bey'i ben görmedim. Zan-

[1] Mustafa Reşid'in kısa hâl-tercemesi için bk., İbnü'l-Emîn M. K. İnal, *Son Asır Türk Şâirleri*, c. VIII., Maârif Basımevi, 1939, s. 1457 v.d.

nıma kalırsa elindeki emirler, orada me'mur olmaklığına dâir olduğundan kinâye olsa gerek. Gerçekten Rodos'ta kalmağı arzu ediyorsan diyecek yok.. Maksadın buraya gelmek ise ve müşkİlâta da uğrarsan beyân et ki Vilâyet'ce teşebbüsü sıkıştırayım; İstanbul'a da sûret-i mahsûsada mürâcaat edeyim.

...Bey, Vâlî Paşa keyfiyyetinin tekrâr ihtârını tavsiye etmiş, yazdım. Senin Vâlî Paşa'ya verdiğin mektuba hâlâ cevap gelmedi. O cihetle ne fikirde bulunduğunu bilemem; ma'mâfih eğer rû-yi red görürsen imtinân çekmene hâcet yok. Bizim ev burada; Şeyh Süleyman Efendi'nin tekyesine iner gibi gelir inersin. O büyük baban ise, ben de büyük kardeşinim. Bizim tekyede de hucre var; çorba da var; hattâ sen, öyle ḳūt lâyemût ile geçinecek olduğun, yānî Midilli Tahrîrât Müdürlüğü'nden hâsıl olacak cep harclığına kanâat ettiğin hâlde, o kadar mangır da var. Bana bir vakit bâr olmayacağını bilirsin. İkimiz de bir yere gelirsek, kitap yazıp, para kazanmak da mümkin. Yalnız belki bir mes'elede uyuşamayız. O da, senin o azametli, kudretli uyku hazretleri benim mizâcıma uymaz; bununla berâber, bizim o nazlı odayı sana tahsis edersem, uykuna karışmamak da elimden gelir; nihâyet ayda bir kerre karışırım. O hâlde de ya sen uykusuz kalırsın, ya kavga ederiz; yine uyursun ve'sselâm..

23 Rebî'ü'l-âhir, sene 95

KEMAL

CCCVII. — CCCXIII.

Kemal aşağıdaki yedi mektubundan ilkinde kızının yazı bilmesinden dolayı haber alabildiği için duyduğu memnunluğu, Midilli'deki furtınayı anlatıyor; üveği kardeşi Nâşid ile de mu'tâdı üzre alay etmektedir.

Rif'at Bey'e hitâben yazılan ikinci mektubunda sondan bir evvelki cümleden Ahmed Midhat'in neşrettiği *Tercemân-ı Hakîkat* gazetesini ta'kib ettiği anlaşılmaktadır.

Feride Hanım'a Mayıs ayında birer hafta kadar ara ile yazdığı dört mektubunda, oğlu Alî Ekrem'in Fıransızca'yı ilerilettiğinden, siyâsî şeylere karşı duyduğu alâkadan, üveği kardeşi Nâşid'in kızamık hastalığına tutulmasından dolayı duyduğu üzüntüden v.b. âilevî şeylerden bahsetmektedir.

Kemal'in aşağıdaki mektublarının yedisi de kendi el yazısı ile, Türk Tarih Kurumu'ndaki evrâkı arasındadır (Nu. 511, 114, 144, 508, 504, 503, 510).

307. Feride Hanım'a

27. IV. 1878

İki Gözüm Feride'ciğim,

21 Rebî'ü'l-âhir, sene 95 tarihli mektubun geldi. İnsanlar içinde yazıyı, bizim mülkte kız mekteplerini Icâdeden zâtlara günde bin kerre rahmet okusam, gönlüm müteşellî olmayacak. Bereket versin o sâyede mektuplarını alıyorum; gönlüm rahat ediyor.

Mektubunu yazdığın sırada, burada da bir şiddetli furtına zuhûr etmişti. Ekrem gece saat dokuzlara (kadar) uyuyamadı. Ben, bilirsin ki zâten erken uyumam. El-hamdüli'llâh zelzele olmadı; fakat furtınamıza havalanmış zelzele desek câiz idi. Evi yerinden kapacak da, İstanbul'a doğru götürecek zannettim. Şimdi havamız pek güzel.. Memleket çiçekler içinde.. Bâzı bahçelerde çocuk takyesi kadar beyaz güller var. Edhem Ağa'nın âfiyyetine memnûn oldum.

Nâşid'in gözlerini öperim. Âferin Nâşid; evdeki horosu ile döğüşmeğe başlamış da yıldırmış. Kahramanlık olursa bu kadar olur. Ben âna tevekkeli asker esvabı yaptırmamıştım! Biraz daha büyür ise, bir a'lâ asker olacak!

24 Rebî'ü'l-âhir, sene 95

Kemal

308. Menemenli Rif'at Bey'e

28 Nisan, 1878

Beğim,

Biribirine melfuf iki mektubunu aldım. Âfiyyetinden memnûnum. Bundan böyle kâğıtlarımı Nef'î'den alırsın. Sırb mes'elesi hakkındaki fikrine iştirâk edemem; zannederim ki Sırb'ın bu sırada bizim ile harbetmesi muhâldir; meğer ki Rumeli'de işittiğimiz muzafferiyyetlerin cümlesi yalan ola.. Rodos'taki çocuklara ayrı kâğıt yazdım, buradan gönderdim; yakında cevap almak ümidindeyim.

Hakîkat'ler geldi. Mektuplarınızı doğrudan doğruya gönderiniz; vakti vaktine geliyor. Bâkî duâ..

16 Nisan, 1294

KEMAL

309. MENEMENLİ RİF'AT BEY'E

4 Mayıs, 1878

Beğim,

28 Rebî'ü'l-âhir, sene 95 tarihli mektubunu aldım. Cevâbı gelecek posta..

2 Cemâdiye'l-evvelî, 1295

KEMAL

310. FERİDE HANIM'A

4. V. 1878

İki Gözüm Feride'ciğim,

Bu hafta mektubunu almadım; fakat merâk da etmedim; çünki siz Boğaziçi'nde bulunduğunuzdan ve Hıristiyanlar'ın paskalyası olduğundan, zâten mektup me'mûl etmemekte idim. İnşâ'llâh âfiyyettesin. Benim keyifsizlikten eser bile kalmadı; geziyorum. Ekrem'i okutuyorum. Keçiler sağılırken yanında bulunuyorum; ânlarla eğleniyorum. Ekrem bir-iki gün sonra, Fıransızca öğrenmek için bir kadın mektebine gidecek. Şimdilik iyi çalışıyor; hele politikaca ashâb-ı mâlûmâttan kesildi. Meveddet'in denizi boşaltmaya çalıştığı gibi birtakım tuhaf tedbirler ile, devleti islâh etmeğe kalkışıyor.

Nâşid Beyefendi birâderimiz ne âlemde? Acabâ, yeni yeni neleri var? Oğlak ile musâhabet buyurmuyorlar mı? Benden niçin bir hediyye istemeğe tenezzül etmiyor? Mahsûs gözlerinden öptüğümü söyle! Hemşîrem geldi ise ellerini, mini mini Meveddet'in yanaklarını öperim.

2 Cemâdiye'l-evvelî, sene 95

KEMAL

311. Feride Hanım'a

9. V. 1878

İki Gözüm Feride'ciğim,

Mektubun geldi. Haber-i âfiyyetine memnûn oldum. Nâşid'cik inşâ'llāh şimdiye kadar iyileşmiştir. İnşâ'llāh, gelecek posta, bakalım, kendisine ne ile hatır sorarız. Hemşİremin ellerini, Meveddet'in gözlerini öperim.

7 Cemâdîe'l-evvelî, sene 95

Kemal

312. Feride Hanım'a

12. V. 1878

İki Gözüm Feride'ciğim,

Biri 28 Rebî'ü'l-âhir, biri Cemâdîe'l-evvelî, sene 95 tarihli iki mektubunu birden aldım. Âfiyyet haberine memnûn oldum. El-hamdüli'llāh Edhem Ağa da kurtulmuş.. Ben kemâliyle sihhatteyim. Musîbet vapur bu hafta pek vakitsiz geldiğinden, bundan ziyâde birşey yazmağa zaman müsâit değil..

Nâşid'in gözlerini, Meveddet'in yanaklarını, hemşİremin ellerini öperim, efendim kızım.

10 Cemâdîe'l-evvelî, sene 95

Kemal

313. Feride Hanım'a

24. V. 1878

İki Gözüm Feride'ciğim,

Mektubun geldi. Âfiyyet haberine memnûn oldum. Zavallı Nâşid'cik yine kızamık olmuş; bu kaç kerre kızamık ya? Nâşid'e musallat olup durmasın; sonra kızamığı döğerim. Hele şükür olsun keyifsizlik başka birşey değil imiş..

Ekrem, Fıransızca'yı âdetâ ileriletiyor; yedi-sekiz ay içinde beni geçecek. Bizim burada bir de minimini muhâcir'imiz var, mektebe gönderiyorum; müsteidce bir çocuk olup meydana çıkacak.

Hemşİremin ellerini, Meveddet'in yanaklarını öperim, hanım kızım!

22 Cemâdie'l-evvelî sene 95

KEMAL

CCCXIV.

Bu kitabımızın birinci cildinde Avrupa mektuplarını neşrederken, Su'âvî'nin Yeni Osmanlılar Cemiyeti mensupları, dolayısıyle Kemal ile münâsebetinden, Avrupa'daki neşriyâtından da bahsetmiştik.

Su'âvî, 'Abdü'l-'Azîz'in hâl'inden sonra İstanbul'a gelmiş[1], bir müddet sonra Mâbeyn-i Hümâyûn Kitabcıbaşılığı'na[2], müteâkiben Rütbe-i sânîye sınıf-ı mütemâyizî ile Mekteb-i Sultânî Müdürlüğü'ne ta'yin edilmiştir[3]. Mektep idâresindeki yolsuz hareketleri yüzünden bâzı muallimler tarafından aleyhinde dâvâ açılan[4] Su'âvî'nin yerine 1878 Nisan'ında Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti Mektubcusu Halil Bey ta'yin edilmiştir[5].

Avrupa'da bulunduğu sırada hafif-meşreb ve güzel bir İngiliz kadını ile evlenen Su'âvî'nin, İstanbul'a döndükten sonra bu sâyede bâzı kimselerin, bilhassa "Mâbeyn Ferîkı ve sonra Mebeyn Müşİri olan İngiliz Sa'îd Paşa'nın teveccühât-ı havâperestânelerini isticlâb ve tahsil etmiş ve agreb-i garâib olarak mesâ'İl-i muazzama-i siyâsiyyede sarayca re'y-ü fikrine mürâcaat olunmak derecesinde bir mevki' tutup, o esnâda Mekteb-i Sultânî Müdürlüğü'ne" de ta'yin edildiği yollu aleyhinde kayidlere en ciddî tarih eserlerinde rastlarız[6]. Aleyhinde olduğu kadar lehinde de neşriyatta bulunulan, zaman zaman bir hürriyet kahramanı olarak i'lân edilen Alî Suâ'vî[7], Mekteb-i Sultânî Müdürlüğü'nden azlinden bir ay kadar sonra, Türk - Rus

[1] 7 Kasım, 1876 tarihli *Sabah* gazetesinde, Su'âvî'nin İstanbul'a geldiği haber verilmektedir (19 Şevval, 1293).

[2] *Sabah* gazetesinden naklen *Cerîde-i Havâdis*, nu. 3235, 22 Şevval, 1293 / 10 Kasım, 1876.

[3] *Cerîde-i Havâdis*, nu. 3315, 29 Muharrem, 1294 / 13 Şubat, 1877; *Sabah* gazetesi, 13 Şubat, 1877.

[4] Bu da'vâ hakkında bk., *Cerîde-i Havâdis*, nu. 3631, 17 Safer, 1295/ 20 Şubat, 1878.

[5] *Ayn. gazete*, nu. 3677, 11 Rebî' 11., 1295/14 Nisan, 1878.

[6] Mahmud Celâleddin Paşa, *Mir'ât-i Hakîkat*, c. 111., İst., Matbaa-i Osmânîye 1326, s. 138 v.d.

[7] Ahmed Kemal'in, *Bir Canfedâ-yi hürriyyet* diye vasıflandırdığı Alî Su'âvî hakkında bir şiiri vardır *(İctihâd* mecmuası, nu. 10, 21 Mart, 1905; *Donanma*, mecmuası, nu. 86 - 38, 25 Mart, 1915). Safvet Nezîhî'nin *Müsebbib* adlı romanı da Su'âvî

harbinde gerek Rumeli gerek Anadolu cebhesinde kat'î bozguna uğradığımız, Rus gemilerinin Ayastafanos'ta bulunduğu, İngiltere Devleti ile tedâfü'î ittifâk mukâvelesine karâr verildiği sırada 18 Mayıs, 1878 (16 Cemâdâ ı., 1295)'de *Basîret* gazetesinde şu yazıyı neşretmiştir: "Herkes ve hep evrâk-ı havâdis hâl-i hâzırın tehlikesinden bahsetmektedirler. Hakk-ı âcizânemde mevcud olan emniyyet-i 'âmmeye mebnî söyleyeceğim şey'i herkesin dinleyeceğinden şüphem yoktur. Müşkîlât-ı hâzıra pek büyüktür; lâkin çâresi pek kolaydır. Yarınki nüshanızda cümlenin müsâadesi ile bu çâreyi kısacık şerh ve beyan edeceğim. Şu mektubum, yarınki neşre enzâr-i umûmiyyeyi celb içindir" [8].

---

vak'ası'ndan mülhemdir; eserdeki vak'a kahramanlarından birinin babası, Çerâgân vak'ası'nda katledilmiştir. Müellif ona, babasının katlini, "Devr-i istibdâd, senin âlî-cenâb, hamiyyet-mend, kahraman babanı Çerâgân sarayının seng-i musallasında âgûş-i mevte uzattı; düşman kurşununun yıkamadığı o vücûdü, kasatura darbeleri ile hâk-i helâke serdi" cümleleri ile anlatır (Âsâr-i Nezîhî Kütübhânesi, Aded-ı., İstanbul, Cihan Matbaası, 1326, s. 140). Moralı Vassaf'ın *Sultan Murad* adlı trajedisindeki vak'a kahramanları arasında 'Alî Su'âvî de vardır; eserde, Çerâgân vak'ası tasvirlerine de rastlarız (İst., 1327, s. 34, 44 v.d.). Alî Su'âvî lehindeki, onu bir ilim adamı, bir hürriyet kahramanı gösteren yazılara yakın tarihlerde de rastlarız. Msl., M. Cemal Kuntay, *Sarıklı İhtilâlci Suavî*, İst., 1946. —Falih Rıfkı Atay, *Bayveren Bir İnkılabcı*, İst., 1954. — H. Fethî Gözler *'Alî Su'avî'yi Tanımalıyız*, *Türk Kültürü*, c. VI., nu. 64, Şubat, 1968, s. 236-47. Alî Su'âvî'nin lehinde olduğu kadar aleyhindeki neşriyât da az değildir: Msl., İbrâhim Alâeddin Gövsa, Alî Su'âvî, *Yedigün*, c. XII., nu. 300, 6 Birincikânun, 1938. — İsmâil Hakkı Uzunçarşılı, *Alî Su'âvî ve Çerâgân Sarayı Vak'ası*, T. T. Kurumu *Belleten*'i, c. VIII., nu. 29, İkincikânun, 1944, s. 71-118; ayn. müellif, *İkinci Abdülhamid'in İngiliz Siyâsetine Dâir Muhtıraları*, İ.Ü.E. Fakültesi *Tarih Dergisi*, c. VII., nu. 10, Eylûl, 1964: Abdülhamîd'in birine yazdırdığı Yıldız evrâkı arasında bulunan hâtıralarına göre, "İngilizler'in Kıbrıs cezîresini Devlet-i Aliyye'den ne sûretle taht-i idârelerine almağa muvaffak olduklarına, Su'âvî vak'ası'nı Kıbrıs muâhadesinden önce vukû'a getirdikleri, Su'âvî vak'ası'yle Kıbrıs'in terki arasında münâsebet-i tâmme bulunduğu" hakkındaki fikirler dikkate değer (S. 44, 51 v.d.). — Alî Cânib Yöntem, *Alî Su'âvî Nasıl Bir Adamdır (Yakın Tarihimiz*, c. IV., nu. 51, 14 Şubat, 1963).— *Basîret'ci* Alî Bey, *Alî Su'âvî'den Sonra Ruslar'ın Nasıl Hışmına Uğradık* (*Ayn. mec.*, ayn. sayı). — Prof. Abdül'kâdir Karahan, Su'âvî'yi kahraman gibi gösteren neşriyâtın yersizliğine temâstan sonra, onun, 15 Mayıs, 1870 tarihli mektubuna dayanarak, bir Afrika İslâm Devleti kurulması ve bunun başına bir Mısırlı'nın geçmesini uygun bulduğu fikrinde olduğunu, zâten Tunus, Trablus ve Mısır'dan ibâret mustakil bir devletin kurulması gâyesini güden bir cemiyetlerinin bulunduğunu yazdığını kaydediyor. İşte Su'âvî, Osmanlı İmparatorluğu'nun istiklâli aleyhinde böyle menfûr fikirler besleyen bir kimsedir (*Yakın Tarihimize Işık Tutan Vesîkalar*, *Yeni Sabah*, 23 Mayıs, 1961). Su'avî'nin Riyâz Paşa'ya mektupları için bk., Dr. F. Orhan Köprülü, *Bibliyografya* (F. A. Tansel, *Nâmık Kemal'in Husûsî Mektupları—I.*), *Türk Kültürü*, c. VI., nu. 63, Ocak, 1968, s. 202[b] v. d.

[8] M. Celâleddin Paşa, *ayn. esr.*, c. III, s. 139.

Mektubun neşrinin ertesi günü (20 Mayıs, 1878)'de Su'âvî Vak'ası denilen isyan hareketi vukū' bulmuştur. O devir gazetelerine göre bu cemiyet-i fesâdîye mensuplarından muhâcir kıyâfetinde yetmiş kadar kimse birer rovelver ve birer bıçakla, Mecidîye Câmi'i etrafına birikmiş, yıkılan divarın toprağını dökmek için, küfe başına onar para verilmek üzre getirilen üç-dörtyüz amele yerleşmiş, Çerâgan Sarayı'na doğru ilerilemeğe başlamışlardır. Bu sırada Su'âvî nöbetciyi bi'zzat öldürmüş, saray çevrilmiş, bunu haber alan Beşiktaş Zâbıta me'muru Hasan Paşa asker sevketmiş, muhâcirler teslim olmayınca, denizden de asker sevkolunmuş, yirmi kişi katledilmesine, onyedi kişi yaralanmasına rağmen isyan bastırılmamıştır. Üsküdar'da ikâmet eden Su'âvî bir ateş kayığına binerek yardımcılarıyle birlikte Sultan Murad'ın ikâmetgâhı olan Çerâgan Sarayı sâhiline yanaşmış, Saray'ın harem dâiresine girmeğe de muvaffak olmuştur. Neticede yanındaki Çerkes kıyâfetindeki şahsın öldürülmesinden sonra, Su'âvî, Hasan Paşa tarafından önce başına sopa vurulmak, sonra bıçakla başı vücûdünden ayrılmak sûreti ile katledilmiştir [9].

Kemal aşağıdaki mektubunu, Su'âvî vak'ası'ndan beş gün sonra yazmıştır. Rus gemilerinin Ayastafanos'a kadar sokulduğu bir sırada Su'âvî'nin bu isyan hareketine geçmesini, onun Rus câsusu olduğuna, Ruslar lehine hareket için böyle karışık bir zamanı seçtiğine atfetmektedir.

Mektubun son paragrafındaki, "Melik, *Latîfe*'yi yazmadı ki bitirebilsin" cümlesinden birşey anlaşılmıyor; fakat Kemal, yine Rif'at Bey'e yazdığı ve bundan sonra neşredeceğimiz mektubunda *Pilevne Muâhazesi* adlı bir latîfe yazdığından, Melik'in Rif'at Bey'e gönderilmek üzre bu latîfeyi kopya etmeğe üşendiğinden, bir başkasına yazdırıp yolladığından bahsediyor. Böylece onun şimdiye kadar mechûl bir yazısının bulunduğunu haber alıyoruz.

Kemal'in, Su'âvî'nin Rus câsusu olduğuna, *Pilevne Muâhazesi* isimli bir eserinin bulunduğuna dâir mühim notlarını içine alan bu mektubu, kendi el yazısı ile, Türk Tarih Kurumu'ndaki evrâkı arasındadır (Nu. 132).

---

[9] *Ayn. esr.*, c. III, s. 139 v.d. Bu hususta o devir gazetelerinde etraflı bilgiye rastlarız (Msl., *Cerîde-i Havâdis*, nu. 3709, 19 Cemâdâ I., 1295 / 21 Mayıs, 1878 ve müteâkip nüsha). Yine bu gazetede *Mülkîyeden Bir Ferd* başlığı ile neşredilen *Varaka*'da, gazetelerin, fesadcılar arasında mülkîye neferâtı kıyâfetinde bir şahsa rastlanıldığına dâir verdiği haber münâsebeti ile, bunun sahte bir kıyâfet olduğu, Su'âvî'nin cemiyet-i fesâdîye'sine her sınıf halk dâhilmiş gibi göstermek istediği için, sahte kıyâfetler tertip ettiği îzâh edilir (Nu. 3711, 21 Cemâdâ I., 1295 / 23 Mayıs, 1878). Ayrıca bk., Mehmed Gâlib, *Sa'dullâh Paşa - yâhut - Mezardan Bir Sadâ*, İst., Matbaa-i Ebüzziya, 1327, s. 65.

314. Menemenli Rif'at Bey'e

24. V. 1878

Rusya'nın harekât-ı askerîyesi ile Su'âvî vak'ası'nın bir zamana tesadüfü şâyân-i dikkat şeylerdendir.

Beğimiz,

19 Cemâdîe'l-evvelî, sene 95 tarihli mektubun geldi. Su'âvî'nin mel'aneti, mücerred Rusya dostumuzu İstanbul'a sokmak için yapılmış birşey olduğuna bence şüphe yoktur. Habîsin ne makûle mahlûk olduğunu bilirim. Pezevenk, dünyâda şeytanın irtikâp etmeyeceği hiyâneti, iki lira için kabûl ederdi. Birtakımı, adını, kendi maksadının hakîkatini bile bildirmeksizin can fedakârlığa götürmek, yüreğinde zerre kadar insâfı olanların kabûl edeceği hiyânetlerden midir? Hele geberdi, belâsını buldu. Cenâb-ı Hakk'ın inâyeti de yetişti; vatanı bütün bütün mahvedebilecek bir muhâtaradan kurtardı. Avrupa gazetelerinin ekseri de, bizim gazeteler kadar herze-vegildir; ma'mâfih bu mes'elede rivâyâtı, zihnimde düşündüğüm hakîkate pek muhâlif göremiyorum.

Melik *Latîfe*'yi yazmadı ki bitirebilsin; gelecek haftaya mutlak göndereceğini va'dediyor. Bu haftalık sahîhan ma'zurdur. Elinde bir işi var, para kazanacak; ânınla uğraşıyor[10].

22 Cemâdîe'l-evvel, sene 1295

Kemal

[10] Mektubun yalnız son paragrafını neşreden M. Cemal Kuntay, "*Latîfe*'den maksadı şâir Deli Hikmet'in *Pilevne* adıyle yazdığı bir risale hakkında Kemal'in alay kabîlinden yazdığı bir tenkid mektubudur. Bu mektubu Kemal, Mustafa Reşid Bey'e dikte etti ve Hikmet'e Reşid Bey'in imzâsıyle gönderdi" diyor ve Menemenli Tâhir Bey'in *Gayret* mecmuasında bu mektubu neşrettiğini kaydediyor (*Namık Kemal*, c. 1., s. 261).

Kemal'in *Latîfe* ile *Pilevne Muâhazesi*'ni kasdettiği, yine Rif'at Bey'e hitâbeden 2. VI. 1878 tarihli müteâkip mektubundaki, "*Pilevne Muâhazesi*'ni, yâni *Latîfe*'yi yazdırdım, gönderdim" ifâdesinden anlaşılıyor. *Gayret* mesmuasında, "... Bundan birçok zaman mukaddem yazmış oldukları mektuptur ki, başından bir miktar yeri derc olunarak, husûsiyetlere âit cihetleri ki aşağısıdır, terk olundu. Müsârü'nileyh hazretlerinin bâzı âsâr-ı cedîdelerini neşr ile müftehir olduğumuz gibi, ara - sıra henüz genç iken yazmış oldukları eserleri de derc-i sahife-i iftihar ediyoruz ki o büyük edîbin küçüklüklerinde de nekadar büyük iktidâra mâlik oldukları anlaşılsın. Gerçi bunu gazetelerde, risâlelerde birçok âsâr-i atîkalarını görmekle okuyanlar anladılar; fakat delâilin teksîri ile dâva kuvvetini kaybetmez, belki tezyîd eder" notu ile neşredilmiştir (Nu. 17 - 20, 1302).

CCCXV.

Aşağıdaki mektup, bundan önce neşrettiğimiz ve yine Rif'at Bey'e gönderilen mektup muhteviyâtını kısmen tamamlamaktadır Su'âvî'nin Rusya menfaatine çalışan bir casûs olduğu hakkındaki düşüncelerini Kemal bu mektubunda deliller göstererek ileri sürmektedir. Geçen mektubunda bahsettiği *Latîfe*'nin de *Pilevne Muâhazesi* olduğunu kaydediyor. Bunlar dışında, evvelce de yazdığı gibi *Sadâret* ünvânının *Başvekâlet* kelimesi ile değiştirilmesinde beis görmemekte, Türk - Rus harbinin neticeleri, İngiltere ile ittifâk, Berlin Kongrası, yeni bir harbin başlama ihtimâli üzerinde durmaktadır.

Sondan bir önceki paragraftan, Kemal'in Midilli'de bulunduğu hâlde İstanbul gazetelerini yakından ta'kib ettiği anlaşılır. Bahsettiği makâle, mektubunu yazmadan bir ay kadar önce hakîkaten *Tercemân-ı Şark* gazetesinde neşredilmiştir [1]. Mâbeyn'de, Sa'îd Paşa'nın resisliğinde toplanan Terceme Cemiyeti'nden, Kemal'in, içlerine Alî Su'âvî'nin de alınması teklif edildiğinden çekildiğini, cemiyetin feshedildiğini evvelce izâh etmiştik [2].

Rif'at Bey, Kemal'den her hâlde *Pilevne Şarkısı*'nın tam metnini istemiş olacak ki, şâirimiz bunu tamamlayamadığından, uğradığımız bozgun dolayısıyle gönlünde şevk kalmadığından bahsediyor. Bu kayitten, elimizde yalnız,

Pilevne'deyiz, askeriz, şanlıyız,
Demir vücutluyuz, ateş kanlıyız,
Çatal yürekliyiz, çifte canlıyız,
Hem Osman Paşa'lı, hem Osmanlı'yız!

kıt'ası mevcut [3] *Pilevne Şarkısı*'nın bir bendden ibâret olduğunnu da öğrenmiş bulunuyoruz.

Kemal'in, Alî Su'âvî ve Rus harbi, bir şiiri hakkında mühim notlarını içine alan bu mektubu kendi el yazısı ile, Türk Tarih Kurumu'ndaki evrâkı arasındadır (Nu. 124). İkinci ve son paragrafı, M. C. Kuntay tarafından neşredilmiştir (*Namık Kemal*, c. I., s. 506 v.d.).

---

[1] Alî Su'âvî'nin hâl-tercemesinden bahsedilen bu makâle imzâsızdır (*Tercemân-ı Şark*, nu. 44, 11 Mayıs, 1878).

[2] Bu hususta bilgi edinmek için, bu kitabımızdaki 214 numaralı mektuba ve önsöz'üne bakınız (S. 5, not-11).

[3] Bu kıt'a, Sa'deddin Nüzhet Ergun tarafından, Muallim Cevdet'te mevcut *Dîvân*'dan naklen neşredilmiştir (*Namık Kemal'in Şiirleri*, İstanbul, İnkılâb Kitabevi, 1941, s. 282). Aynen, T. T. Kurumu'nda *yazma şiir mecmuası*'nda'da vardır (S. 51).

Kemal'in Pilevne harbinden mülhem bu şiirini yazdığı sırada, günlük gazetelerde aynı mevzû'a âit eserler de neşredilmiştir; msl., *Pilevne*, George Browne'dan (Muhâsara esnâsında Pilevne'de bulunan Paris meşhur gazetelerinden birinin muhâbiri) terceme edilen *Pilevne, Cerîde-i Havâdis*'te neşrolunmuş (Nu. 3691 - 3710, 1 - 24 Mays, 1878), Harbîye'den yetişen ve Osman Paşa'nın maiyyetinde çalışan Mahmud Tal'at Bey'in *Pilevne Tarih-i Harbi, Tercemân-i Hakîkat* (Nu. 240 v.d.d., 9 Nisan, 1879)'de tefrika edilmiştir.

315. Menemenli Rif'at Bey'e

2. VI. 1878

Beğimiz,

Allāh, posta takımının cezâsını versin. Bugün sabahleyin geçici bir tüccar vapurunu posta vapuru zannetmişler de, sana yazdığım diğer mektubu kısa kestirdiler; hâlbuki şimdi gecenin saat biri.. Daha postanın gelmesine sekiz saat olduğunu haber veriyorlar.

Su'âvî'nin hareketi Rusya parmağı ile olduğunda hiç şüphe yoktur. Dikkat etsen a.. Rusyalılar Tottleben'e[4] bagdeten İstanbul'a girmemek için emir verdiklerine İngiltere'yi te'mîn ediyorlar; demek Tottleben'in bagdeten İstanbul'a girebilmesi mes'elesi de varmış. Beriki mel'ûnun yüzelli kişi ile böyle bir harekete kıyâmı, o mes'eleyi canlandırmak için değildir de nedir? Amma yanındaki muhâcirlerin ihtimâl ki Rusya işinden ve hattâ pek çoğunun maksad-ı hareketten haberleri yoktur. Hınzırı bilmezsin; akla fikre gelmez yalanlar söylerdi.

Pilevne Muâhazesi'ni ya'nî *Latîfe*'yi yazdırdım, gönderdim. Melik tenbeli yine yazmadı; yazan başkasıdır. Melik bana gönderse de bir yazsam ne olurdu diyorsun. Melik o kadar hasis bir habîstir ki, kıymetli bildiği birşeyi zâyi' olur korkusu ile, dünyada kimseye vermesinin ihtimâli yoktur; hattâ gençliğinde, yine yanında kalacağını bildiği hâlde kimseye g.. bile vermedi.

Sadâret ünvânına ehemmiyet verilmez; mâdâm ki *Kānûn-ı Esâsî*'ye muhâlefet etmiyor, adına her ne denilir ise denilsin, Avrupa'ca sû'-i te'siri olmaz.

Rusya ile İngiltere beynindeki ittifāk, ne Fıransızca, ne de Türkçe bilen mütercimlerimizin âsâr-ı ihtirâ'ıdır.; Fıransızca bu mes'eleye dâir olan telgraf-nâme, iki devletin arasında bir uzlaşma emâresi görülüyor meâlinden ibârettir.

Kongra kararlaşmış gibi görünüyor; fakat Rusya'nın gösterdiği efkâr-ı müsâlemet-kârâneye dâir gazetelerin yazdıkları sözler mübâlegalı görünür. Eğer Rusya o derece mu'tedil görünür ise, harbe hâcet kalmaz; çünki Bulgaristan'ın, Sırbistan'ın, Memleketeyn'in, belki

[4] Tottleben, François - Edouard (1808 - 1884), Rus generali.

Karadağ'ın o hâlde zâyi'âtı, kazandıklarından bin kat ziyâde olacağından, Rusya için bundan sonra Şark Hıristiyanları'na te'sir-i nüfuz ettirmek ihtimâli kalmaz. O cihetle netice-i harbi ma'nen biz kazanmış oluruz; fakat Rusya, buralarını düşünmez güruhtan değildir. Kongrayı kabûlü, tedârikini ikmâl etmek, veyâ kendine mu'în peydâ etmek için olsa gerektir. Ben, hâlâ teceddüd-i harb ihtimâline kā'ilim.

Su'âvî'nin Avrupa'daki maîşetine dâir, *Tercemân-ı Şark*'ın yazdığı bend'i okudum. Habîsin benim bildiğim zamandaki hâli, ândan bin kat şeni' idi; fakat ânın yazdığı vukū'âtı bilmiyordum. Hâl-i hayatında biz ânın hâlini risâlelerle, dünyaya neşretmiştik. Gālibâ görmemişsin. Hakkında Reşad Bey'in, Nûri Bey'in birer güzel *risâle*'si vardır. Ben, kalemen birşey yazmağa tenezzül etmemiştim; fakat Mabeyn'de mün'akid olan Mütercimîn Cemiyeti'nde bildiğim her hâlini söylemiş ve hattâ, ânın bulunduğu bir cemiyette bulunamayacağımı dahî beyân eylemiş idim. Bakalım, bir terceme-i hâlini de yazmak istiyorum.

Bizim *Pilevne Şarkısı*, işittiğin bendden ibârettir; gönülde şevk yok ki ikmâl edeyim!

'An Cemâdîe'l-âhire, sene 1295

KEMAL

CCCXVI. — CCCXVII.

Kemal'in, kızına yolladığı aşağıdaki mektuplarında, üveği kardeşi Nâşid'den, kızıl hastalığının Feride Hanım'a da geçtiği anlaşılıyor. Mühim olmamakla berâber, her iki mektubunda bu hususdaki endîşelerinden bahsetmiştir.

Kemal, oğlu Alî Ekrem'in Fıransızca'yı ilerilettiğinden, vücutce serpildiğinden ablasını haberdâr ederken, bir evlâdlık aldığını, onu mektebe gönderdiğini de bildiriyor. Bu, muhâcir bir çocuktur. Bu münâsebetle birkısım kimselerin Rus bozgununda yerini yurdunu terketmiş muhâcir rolünü oynayarak, gösterilen merhametten faydalanıp halkı nasıl dolandırdıklarına dâir kendi başından geçen bir vak'ayı hikâye ederek misal vermektedir.

Kemal'in muhâcirlere dâir güzel bir hikâyesini de içine alan bu ve diğer mektubu, Türk Tarih Kurumu'ndaki evrâkı arasında ve kendi el yazısı iledir (Nu. 513, 512).

316. Feride Hanım'a

2. VI. 1878

Efendim Kızım,

Mektubun geldi; keyifsizliğin için ne derece müteessif olduğumu ta'rîf edemem. İnşâ'llâh şimdiye kadar birşeyin kalmamıştır. Hastalığın merâk edecek birşey olmadığını söylüyorsun; vâkı'a kızıl hastalık merâk edecek birşey olmadığını ben de bilirim; fakat hasta olduğun zaman, benim için merâk etmemek mümkin olmuyor. Postanın avdeti ile âfiyyet haberine dört gözle muntazırım.

Ekrem'in mektup yazmadığı meşgûliyyetindendir; Fıransızca ile uğraşıyor. Sabahtan akşama kadar mekteptedir. Güzel çalışıyor; bizi mahcup etmeyecek gibi görünüyor. Bâkî seni Cenâb-ı Hakk'ın hıfzına emânet ederim kızım.

'An Cemâdîe'l-âhire, sene 95

Kemal

317. Feride Hanım'a

8. VI. 1878

İki Gözüm Feride'ciğim,

3 Cemâdîe'l-âhire, sene 95 tarihli mektubun geldi. Keyifsizliğinin indifâ'ı için Cenâb-ı Hakk'a teşekkürler ettim. Kızamık, insanın başına geliyor, hem mübârek, çocuk hastalıklarından değil; ihtiyar adamlar bile çıkarıyor.

Ekrem, Fıransızca'yı pek güzel götürüyor. Midilli'de Fıransızca okunmağa başladı başlayalı bu kadar çalışkan, bu kadar isti'dâdlı bir çocuk görülmediğini, umûm Firenkler söylüyorlar; fakat eli benden isti'dâtsız. Yazıyı bir türlü beceremiyor. Biraz Fıransızca'sı ilerilesin, yazıya da çalıştıracağım. Kendisini görsen memnûn olursun. Solicandan kurtulalı pek tendürüstledi. Mektebinde güleştiriyorlar; akranı olan çocukların hepsini yeniyor.

Minimini muhâcirimin vâlidesi var; pederi yok. Bî-çâreyi birkaç evlâdı ile şehid etmişler. Minimini muhâcerimi mektebe gönderiyorum. Okuması zararsız.. Bundan iki ay evvel bir muhâcir hikâyesi

var idi ki, işin tuhafı o idi. Birgün Melik'i mektup vermek için vapura göndermiştim. Yanında onbir-oniki yaşında bir çocuk getirdi. Gerek Melik, gerek İsak pek zekî birşey olduğunu söylediler. Yanıma çağırdım, baktım ki bayağı büyümüş de küçülmüş bir adam gibi davranıyor. Hâlini ve buralarda gezdiğinin aslını sordum. "Edirne köylüklerindenim. Moskov geldiği vakit, köyümüzden gece gittik, babamı, anamı, halamı, amcamı, dört kardaşımı kaybettim; sürüne sürüne İstanbul'a geldim. Muhâcir Komisyonu'ndan sordum. Ânlar adalara gitti dediler. Araya araya Kıbris'e kadar gittim; hiçbirini bulamadım" dedi.

Fenâ hâlde acıdım. İstanbul'da Kâzım Bey'e[1] mektup yazıp, çocuğun akrabâsını aratmağı kurdum; kendisine de söyledim, büyük büyük teşekkürler etti. Zekâvetine baktım, bir mektebe koydurmak için türlü fedakârlığı da göze aldım. Çocuk ertesi günü geldi. Hemşehrîlerinden birini bulduğunu ve akrabâsının Anadolu'da bulunduğundan haber aldığını söyledi. Kayık parası verdim. Akrabâsını gördükten sonra, İstanbul'da bir mektebe gitmek için, yine buraya geleceğini ve merhametimize, falanımıza ilticâ ettiğini söyledi, gitti. Ertesi günü Midilli zâbıtasından haber alırız ki, piç yankesici imiş.. Kıbris'e nefyolunmuş, oradan kaçmış. Muhâcirlikler falan hepsi zâbıtanın elinden kurtulmak için bahâne imiş.. Çocuğun da bu kadar şeytanını hiç görmemiş idim.

Hemşiremin ellerini, Meveddet'in gözlerini öperim, efendim kızım.

7 Cemaziye'l-âhire, sene 95

KEMAL

[1] İstanbul'da Zâbıta Müdürü Kâzım Bey (*Cerîde-i Havâdis*, nu. 3729, 13 Haziran, 1878) olsa gerektir. Kurenâ-yi Şehryârî'den Kâzım Bey de olabilir; bu zat, 6 Ağustos, 1878'de, Varna'da toplanan muhâcîrleri nakl ve iskân ettirmek me'muriyyeti ile Kal'a-i Sultâniye'ye hareket etmiştir (*Cerîde-i Havâdis*, nu. 3778, 8 Ağustos, 1878).

CCCXVIII.

Kemal, Rif'at Bey'e gönderdiği aşağıdaki mektubunda muhtelif mes'eleler üzerinde durmaktadır; bunlardan ilkini *tebeddül-i vükelâ* teşkil ediyor. Son bir-iki ay içindeki kabine değişiklikleri, hakîkaten Kemal'in, "tebeddülât-i müteselsile" ta'birine uygundur: 11 Ocak, 1878 (7 Muharrem, 1295)'de Edhem Paşa azledilerek

yerine Hamdî Ahmed Paşa Sadr-i a'zam ta'yin edilmiş, bu me'muriyetine 4 Şubat 1878'de, bir ay geçmeden son verilip, *Sadâret* ünvânı *Başvekâlet*'e çevredilerek, bu mevki'e Ahmed Vefik Paşa getirilmiştir. 18 Nisan, 1878 (15 Rebî' 11., 1295) tarihli fermân ile, Başvekillik, Ahmed Vefik Paşa'nın isti'fası üzerine Mehmed Sâdık Paşa'ya tevcih olunmuştur. Su'âvî vak'ası'ndan sonra, Sâdık Paşa da Başvekillik'ten uzaklaştırılmıştır. Su'âvî vak'ası'nın zuhûru ile berâber silâh sesleri işitilince Galata ve İstanbul cihetlerinde, "Rusyalılar pây-i taht'a hücum etmişler, muhârebeye başlanmış" diye halk arasında velvele kopmuş, İstanbul- çarşısı'nın, mühim ticârethânelerin, Galata Borsası'nın kapıları kapanmakla halk arasında dehşetli bir heyecan başgöstermiştir. Bu hâdise üzerine Başvekil Sâdık Paşa da heyecâna kapılarak Yıldız Sarayı'na koşmuş, Pâdişah'ı te'mîn maksadı ile Sultan Murad'ın i'damı îcâbettiğine dâir sözleri 'Abdü'l-Hamîd'in kulağına giderek, esâsen vehhâm olan 'Abdü'l-Hamîd, bu sözlerden kendisinin de emniyyette bulunmadığı mânâsını çıkarmıştır. Esâsen, 'Abdü'l-Hamîd'in, Su'âvî vak'ası'ndan haberli olmayarak arbede mekvi'ine yetişmemesinden dolayı Serasker İzzet ve Bahrîye Nâzırı İbrâhim Paşalar'a da emniyyeti kalmamıştı. Bu sebeplerin de eklenmesi ile 27 Mayıs, 1878 (25 Cemâdâ 1.,1295)'de Mehmed Rüşdî Paşa dördüncü def'a Sadâret mevki'ine getirilmiştir [1]. *Ferman*'da, "*Başvekâlet* ünvânının kemâfî'l-kadîm *Sadâret*'e tahvîli ile, bu def'a Sadâret uhdenize tevdi' kılınmış olmagla" [2] denildiğinden de anlaşıldığı gibi, evvelce *Başvekâlet*'e çevrilen *Sadâret* ünvânı, tekrar bırakılmıştır. Seraskerlik ise Dâmâd Mahmud Paşa'ya tevcih edilmişti. İşte Kemal, bu hâdiseden bir ay kadar sonra yazdığı mektubunda, bu vak'alar dolayısıyle, "tebeddülât-i müteselsile" ta'birini kullanıyor, *Sadâret* ünvânının ibkâsını şekilden ibâret olarak kabûl ediyor; Rüşdî Paşa'nın dördüncü def'a Sadâret mevki'ne getirilişini yersiz bulmaktadır. Sâdâret'in adı, ona vaktiyle *Diyojen* gazetesinde neşrettiği Mahmud Nedim Paşa hakkındaki hicvîyesinin *Koşturur, oynar idî kukla gibî fâreleri* mısra'ını[3], biraz da tebeddülât-ı sadâret ünvânı ve mevki'i dolayısıyle hatırlatmıştır.

Takîye, Şî'a i'tikadlarındandır. Olduğu gibi görünmemek, göründüğü gibi olmamak, nerede bulunursa o yerin ictimâ'iyâtına bağlı olduğunu göstermek. Bektâşîlik'te Takîye esâstır; bilhassa sünnî tarîkat mensuplarına karşı aldıkları vaz'iyyetler bu esâsa dayanır. İçlerinde başka tarîkatların kisvesine bürünenler de vardır; zîrâ insan «وَلَا تُلْقُوا بِأَيْدِيكُمْ إِلَى التَّهْلُكَةِ» [4] *Âyet*'ine ittibâ'en her mezhebde görünebilir. Kemal, önce *Sadâret* ta'biri *Başvekâlet*'e tebdîl edildiği zaman bunu tasvib etmiş, bu def'a *Başvekâlet* yerine *Sadâret* kullanılmasına karâr verilince de, böyle bir değişikliğin ehemmiyyeti olmadığını ileri sürmüştür. Rif'at Bey bu sebeble *Sadâret* ünvânı mes'elesinde Takîye ettiğini yazmış olacak

[1] Daha geniş bilgi edinmek için bk., Mahmud Celâleddin Paşa, *Mir'ât-i Hakîkat*, c. 111., s. 22, 58, 129, 141 v.d. İbnü'l-Emîn. M. K. İnal, *Osmanlı Devrinde Son Sadr-i A'zamlar*, c. v., İst., Maârif Matbaası, 1944, Ahmed Hamdî, Ahmed Vefik ve Mehmed Sâdık Paşa bahisleri.

[2] *Cerîde-i Havâdis*, nu. 3715, 26 Cemâda 1. 1295 / 28 Mayıs, 1878.

[3] Bu kitabımızın birinci cildindeki, 151 numaralı mektubun önsöz'üne bakınız.

[4] "Kendi elinizle tehlikeye gitmeyiniz; ya'nî tehlikeli bir hâle kendiniz tâlib olmayın." (*Kur'ân-ı Kerîm, Bakara Sûresi, Âyet* - 195).

ki, müellifimiz Takîye[5] 'yi ta'rif, bu mezhebdeki birine âit bir hikâye dolayısı ile, Sofya'da geçen çocukluk hayatına dâir bir hatırasını da naklediyor.

İngiliz siyâseti hakkındaki düşüncelerini kaydeden Kemal, mektubunun dördüncü paragrafında, Su'âvî'nin isyâna sürüklediği kimselere maddî yardımda bulunduğu, i'âne verdiği haberini doğru bulmuyor. Vak'anın geçtiği sırada değil, 5 Ekim, 1877 (27 Ramazan, 1294)'de, yâni Çerâgân vak'ası'ndan sekiz ay kadar önce *Cerîde-i Havâdis*'te *Masrafsız İ'âne* başlığı ile aşağıdaki yazısı neşredilmiştir: "Ramazan-ı şerîf'in 29'uncu Pazar günü Ayasofya Câmi-i şerîfinde Salât-i asr akibinde i'âne ve sahâvet hakkında *Ahâdîs-i şerîfe* rivâyeti ile bir va'zedeceğim. Ortakapı'nın Maksûre'lerinde bir, dışkapıda üç ma'rûf ve muhterem ve şöhretleri i'lân olunacak zât-i hamiyyet-simât bulunacak. Bu zâtların önlerinde mühürlü ve üstü delikli çekmeceler olacak. Herkes bu çekmecelere kudretine ve mürüvvetine göre mahzâ i'âne-i muhâcirîn için para atacak. Cemâat dağıldıktan sonra çekmeceler açılıp ve ne tecemmu' etmiş ise sayılıp İ'âne-i Muhâcirîn Komisyonu Riyâset-i Celîlesi'ne hemen orada teslim olunacak. Fî-27 Ramazan, 1295 - Su'âvî". Rif'at Bey'in Kemal'e bahsettiği bu i'âne mes'elesi de olabilir[6].

Ahmed Midhat Efendi'nin *Üss-i İnkılâb*'ı Kemal'in bu mektubunu yazdığı yılda, 1878 'de basılmıştır. Kemal bu eserin diğer cildi olan *Zübde'tü'l-Hakâyık*'ı okuyup beğendiğinden bundan evvelki mektuplarından birinde bahsetmişti; *Üss-i İnkılâb*'ı ise henüz görmemiş, fakat kendisinin alyehindeki kısımlarda nelerden bahsedildiğini haber almıştır. Bu münâsebetle Ahmed Midhat hakkında çok sert ifâde kullanmaktadır. İleride, Ahmed Midhat'a bu mes'eleye dâir yazdığı mektupları neşrederken bu hususta bilgi vereceğiz.

Deli Hikmet'in *şarkı*'sını zararsızca diye vasıflandıran Kemal, mektubunda, *Murabba'* adı ile meşhur şiirini kaydetmiştir; istenildiği takdirde neşredebileceklerini de bildiriyor[7].

Levand Herald gazetesi, 1 Haziran, 1878 tarihli Cumarertesi günkü nüshasında, "Bed-hvâhâne ve fitne-engîzâne ve imzâsız bir mektup" neşrettiğinden lâğvedilmiş, imtiyaz sâhibi İngiliz teb'asından bulunduğu için kırksekiz saat zarfında Memâlik-i Osmânîye'yi terki hakkında Harîcîye Nezâreti'nden İngiltere Sefâteri'ne resmen mürâcaat edilmiştir[8]. Kemal her hâlde mektubunu yazdığı günlere tekaddüm eden

---

[5] Sa'deddin Nüzhet Ergun, *Bektâşî Şâirleri*, İst., Devlet Matbaası - 1930, s. 492. — R. Strothmann, *Takiye* mad, *The Encyclopaedia of Islām*.

[6] *Cerîde-i Havâdis*, nu. 3517, 27 Ramazan, 1294.

[7] Bu şiir, Muallim Cevdet'te bulunan Namık Kemal'in *Dîvân*'ındaki şekli ile karşılaştırılarak Sa'deddîn Nüzhet tarafından neşredilmiştir (*Namık Kemal'in Şiirleri*, İnkılâb Kitabevi, 1941, s. 49). Bu neşirde, mektuptaki metinden farklı olarak onbir, oniki ve onaltıncı mısra'lar şu şehildedir

Dîn için, devlet için, can çekişen millet için
Azme hâil mi olurmuş bu çürük ten kafesi

*

Yetişir terkedelim gayri hevâ-vü hevesi

[8] *Cerîde-i Havâdis*, nu. 3720, 3 Cemâdâ 11., 1295 / 4 Haziran, 1878; *ayn. gazete*, nu. 3724, 7 Cemâdâ II., 1295 / 8 Haziran, 1878; nu. 3738, 21 Cemâdâ II., 1295/ 22 Haziran, 1878.

bu hâdise dolayısı ile, *Levand Herald*'ın bahsettiğimiz imzâsız mektubu muhtevî nüshasını istemektedir.

Kemal'in Kabine değişikliğine, *Başvekâlet* ünvânının değiştirilmesine, Alî Su'âvî ve Ahmed Midhat'a, *Kânûn-ı Esâsî* hakkında 'Abdü'l-Hamîd'e takdim ettiği *Lâyiha*'ya dâir notlarını içine alma bakımından mühim bir vesîka olan bu mektubunu, meşhur şiirlerinden birini de el yazısı ile muhtevî oluşu daha kıymetlendirmektedir. Aşağıda neşrettiğimiz mektup metni kendi el yazısı ile Türk Tarih Kurumu'ndaki evrâkı arasındadır (Nu. 328).

318. Menemenli Rif'at Bey'e

8. VI. 1878

Beğimiz,

4 Cemâdîe'l-âhire tarihli mektubun geldi. *Sadâret* ünvânı mes'elesinde ben *Takîye* etmedim[9]; ünvânın Avrupa'ca ehemmiyyeti yoktur; fakat *Koşturur, oynar_idî kukla gibî fâreleri* mısra'ını andıran tebeddülât-i müteselsilenin, te'sîrât-ı seyyiesi müsellemdir. Şu kadar var ki Rüşdî Paşa ile, Mahmud Paşa'nın o mesnedlere gelmemeleri lâzım idi. Mâdâm ki bir kerre geldiler; indifa'ları, hâsıl edebileceği sû'-i te'sir ile berâber, umûr-ı hayrîyeden addolunur; amma biraz tîz azlolunmuşlar; ne yapalım, el-hayru lâ yuahharu..

Dur, biraz da damarına basayım. Bana *takîye*'yi ta'rîf etmekte, hem de yanlış ta'rîf etmekte mânâ var mıdır ya? *Takîye*, senin dediğin gibi, Bektaşîler'in sır saklamalarına denilmez; Şî'îler'in Ehl-i Sünnet nezdinde hâşâ Sebb-i ashâb ve Ayşe'yi ilzâmdan ittikā etmelerine derler ki, mezheplerinde bu yalan halâldir. Tahlil-i kizbe böyle bir cevâz bulduklarından olmak gerektir ki, Acemler'in pek çoğu Sünnî'ye Sünnî, belki Hıristiyân'a Hıristiyân görünürler. Büyük babam ile Sofya'da bulunduğum zaman, Mirzâ Alî Şeydâ nâmında oraya bir Acem gelmişti. Herif ulemâdan, zurefâdan, fakat gulât-ı şî'adan idi. Seyyâh ve cerrâr olmak hasebiyle, Sofya'dan Arnavudluk'a gitmek istedi. Büyük babam'dan da Yanya için tavsıyeler aldı. Büyük babam mektupları verirken, "Mevlânâ, Yanya'ya gidiyorsun amma, oranın halkı müteassıptır; böyle şî'îlikten, falan-

[9] *Cerîde-i Havâdis*'in 28 Mayıs, 1878/26 Cemadâ 1., 1295 (Nu. 3715) tarihli nüshasında, *Başvekâlet* ünvânının kemâlî'l-kadîm *Sadâret*'e tahvilini, Sâdık Paşa'nın infisâli ile, Mehmed Rüşdî Paşa'nın Sadâret'e ta'yinini bildiren *Ferman* neşredilmiştir.

dan bahsedersen, adamı paralarlar" deyince, herif, "Hayır, hayır, *Takîye*, mezhebimizin icâbâtından olubdur; men herkesin kalıbına koyulurum" demişti. İşte Takîye'nin Acem ağzı Türkçe'si, herkesin kalıbına koyulmaktan ibârettir.

Gazetelerin dırdırıyâtına bakma! Avrupa'dan, etraflı mâlûmâtım var. İngilizler'in maksadı harbtir. Almanya İmparatoru'nun cehenneme gitmesi, bu ihtimâle birkaç kat ziyâde kuvvert verir[10].. Velî-'ahd, hem Bismarck'ın, hem Rusya'nın hasmü'd-dînidir.

Suâvî'nin erbâb-ı kıyâma muâveneti yalandır

*Kendisî muhtâc-ı himmet bir dede * Nerde kaldî gayriyê himmet ede?*

Parayı nereden bulup da i'âne edecek? İngilizler, Suâvî'ye altmış para inanmaz; Rusyalılar ise, Su'âvî'nin igfâlâtına kapılıp da, ashâb-ı kıyâma para verecek kadar budala değildir.

Midhat'in *Üss-i İnkılâb*'ını İstanbul'dan istedim; geldiği gibi, kendisi ile konuşacağız. Yazacağım şeyleri görürsün. Puşt.. Gâlibâ tulumbacılar arasında da g..ünü ağzına benzetecek birine tesâdüf etmemiş. Ben âna, erkek adam önüne durmak nasıl olurmuş, gösteririm.

Benim Hunkâr'a olan arîzam sahihtir; fakat ibâresinden de bedâhaten anlaşılacağı vechile, Midhat Paşa'nın verdiği *Lâyiha* aleyhinde değil, bizim otuzbir kişilik cemiyetin yaptığı *Kānûn-ı Esâsî*'ye, Meclis-i Vükelâ'nın ettiği ta'dîlât aleyhindedir. Bu ta'dîlâtın birçok yerine i'tirâz ettim ki, birincisi, *Kānûn-i Esâsî*'nin mukaddimesi kaldırılarak yerine, Makām-ı sadâret'ten Emirnâme-i sâmî kılıklı birşey ilâve olunmasından ibâret idi. Bu tagyîr ise, pâdişâh'ın hukūkuna dokunur idi; çünki Pâdişah dururken, Sadr-i a'zam, millete *Kānûn-i Esâsî* veremez. Milletin hukūkuna dokunur idi; çünki biz, pâdişâh'ın bî'atindeyiz, Sadr-i a'zam'ın değil.. *Kānûn-i Esâsî*'nin Avrupa'ca olacak te'sîrâtı bütün bütün mahvolurdu; çünki Avrupa, bizden ciddî islâhât bekliyordu; Mahmud Paşa'nın islâhât fermânına nâzîre değil..

Şiddetle i'tirâz ettiğim maddelerin biris ide, 113'üncü bend idi. Buna dâir olan sözlerimin arasında, "O *Kānûn-ı Esâsî*'yi bu hâliyle neşretmekten ise, hiç neşretmemek daha hayırlıdır" yollu bir ibâre de var idi. Katır, o ibâreyi niçin neşretmez? Ben, hemen bu posta herife bulaşacak idim; ne yapayım ki kitap elimde değil.. İnşâ'llāh gelecek posta konuşuruz.

[10] Frederic - Guillaume I. (1797 - 1888). Mektubun yazıldığı günlerde, sosyalist bir felsefe hocası tarafından yaralandığı haberi neşredlimiştir (*Cerîde-i Havâdis*, nu. 3721, 4 Cemâda II., 1295).

Hikmet'in *şarkı*'sı zararsızca, güzel.. Tashîhe muhtâc yeri yok.. Ben de bir şarkı söyledim ammâ, revişi biraz alfrangadır. Hikmet'e aynını gönderiniz. Başkalarına neşrinde beis yok ise de, fâide de yok.. Yine ister iseniz neşredebilirsiniz. *Şarkı* şudur :

Sıdk ilē terkedelim her emelî her hevesi,
Kıralım hâil‿isē azmimizē ten kafesi,
İnledikcē eleminden vatanın her nefesi
Gelin‿imdāda diyor, bak budur‿Allāh sesi..

Bize gayret yakışır, merhamet‿Allāh'ındır,
Hükm-i âtî ne fakîrin, ne şehenşāhındır,
Dinle feryādını kim terceme-î āhındır,
İnledikcē ne diyor bak vatanın her nefesi..

Mahveder kendini bülbül bile hürrîyyet‿için,
Çekilir mî bu belâ âlem-i pür-mihnet‿için,
Dîn için, devlet‿için, sevdiğimiz [11] *millet‿için,*
Azme hâil mi olurmuş şu kırık [12] *ten kafesi..*

Memleket bitti, yinē bitmedi hâlâ sen, ben,
Bize bū hâl ile bizden büyük‿olmaz düşmen,
Dest-i a'dâdayız‿Allāh için‿ey ehl-i vatan
Yetişir terk-edelim biz de [13] *hevā vü hevesi..*

'Ârif Beyefendi'ye selâm ederim. *Levand Herald*'ın nüshasını da isterim.

Hâ, az kaldı unutacaktım. Bizim Nef'î hasta imiş; kendisine bir mektubum var, leffen size gönderdim. Lutfetmeli de, velev evine gitmek lâzım olsa bile gitmeli.. Hem mektubu ona vermeli, hem de postanın avdetinde, hâlinden bana haber göndermeli..

Mel'fuf bir diğer mektup var ki, o da İcrâ Cemiyeti'ndeki Nâzım Bey'edir [14]; ânı da bulup vermek lâzım gelir. Emîn bir zâttır, ihtimâl

[11] Bu şiir Türk Tarih Kurumu'ndaki *Yazma şiir mecmuası*'nda vardır (S. 26): krş., *can çekişen* yerine *sevdiğimiz*

[12] Krş.. *ayn yz. mec., kırık*

[13] Krş., *ayn. yz. mec., biz de*

[14] Mehmed Nâzım Paşa (1840 - 1926). 1877'de 'Adlîye İcrâ Cemiyeti'nin Baş-mümeyyiz Muâvinliği'ne ta'yin edilmiş, 10 Ekim, 1878 tarihine kadar bu vazifede kalmıştır (İ. E. M. Kemal İnal, *Son Asır Türk Şâirleri*, c. VI., İst., Devlet Matbaası, 1938, s. 1144 v.d.). Hâl-tercemesi ve eserleri hakkındaki araştırmamız için bk., *İlâhiyât Fakültesi Dergisi*, c. XIV., Ankara, 1966, s. 155 - 74 : *Bir Mevlevî Nâsir ve Şâiri - Mehmed Nâzım Paşa.*

şahsen de bilirsin. Hayrî'nin mektubu i'tâ olunacağı mâlûm. Bâkî uhuvvet beğim.

7 Cemâdîe'l-âhire, sene 95

KEMAL

CCCXIX. — CCCXXII.

Kemal, kızına yolladığı aşağıdaki dört mektubundan ilkinde muntazam mektup alamadığından, küçük kardeşi Nâşid'e keklik ve tavşan göndereceğinden, Midilli'deki tiyatrodan bahsediyor. Diğerlerinde Midilli'deki sivrisineklerin insanı nasıl ta'ciz ettiğini, *Celâl* adlı tiyatro eserini henüz tamamlayapadığını, fakat bitirmek üzre olduğunu anlatmaktadır.

Kayde değer notları içine almayan bu mektupların dördü de Kemal'in kendi el yazısı ile ve Türk Tarih Kurumu'ndaki evrâkı arasındadır (Nu. 514, 505, 506, 507).

319. FERİDE HANIM'A

22. VI. 1878

İki Gözüm Feride'ciğim,

Biri 11 Cemâdîe'l-âhire, sene 95; biri 18 Cemadî'el-âhire, sene 95 tarihli mektuplarını aldım. İkinci mektubunda, benden kâğıt alamadığın için şikâyet ediyorsun. Ya benim geçen posta aklım başımda(mı) idi. Mektuplarınızı alamadım; bir derece merakta kaldım ki ta'rîf edemem. Telgraf çektim; ânın da cevâbı gelmedi. Birkaç geceler uyku uyuyamadım. Hele Cenâb-ı Hakk'a şükürler olsun, âfiyyette imişsiniz. Nâşid Bey'imizin gözlerini öperim.

Eve bir hınzır kedi dadandı. Zavallı kekliklerin üçünü de yedi; birçok pilicimi de telef etti; lâkin teessüf etmesin, yine keklik bulduracağım. Yaşayacak kadar bir büyüğünü bulur gönderirim. Burada ânın bir de tavşanı var; hani senin küçük iken sevdiğin tavşanlardan.. Göndereceğim, bir yolcuya intizâr ediyorum; çünki, emânetçi kabûl etmiyor.

Burada geçen hafta bir şiddetli zelzele oldu; bereket versin ki pek süreksiz idi. Bir-iki sâniye sürse idi, iş fenâ idi. Korktum, bahçeye kadar kaçtım. Sonra baktım ki arkası gelmiyor; cesâret ettim; odama kadar girdim. Sonra daha ziyâde cesâret ettim; tiyatroya kadar gittim. Yâ, bizim burada ufacık bir tiyatromuz bile var.. Vâkı'a Rumca

oynuyorlar; fakat oynadıkları oyunların ekseri Fıransızca'dan terceme olunmuş olduğundan ve o cihetle okuduğum ve yâhut gördüğüm oyunlar bulunduğundan âdetâ eğleniyorum.

Hemşîremin ellerini, Meveddet'in gözlerini öperim. Hepiniz şu hastalık şakasını bıraksanız da, biraz rahat etsek.. Ekrem'in çalışmasına pek memnûnum. Böyle giderse, bir yılda benim kadar Fıransızca öğrenecek..

21 Cemâdîe'l-âhire, sene 95
KEMAL

320. FERİDE HANIM'A

30. VI. 1878

İki Gözüm Kızım,

24 Cemâdî'el-âhire, sene 95 tarihli mektubunu aldım. Benim için dünyâda haber-i âfiyyetini almak en büyük maksadlardan biri olduğundan, Cenâb-ı Hakk'a büyük büyük teşekkürler ettim.

Bizim de havamız pek güzel gidiyor. Her gün nefîs rüzgârımız var.. Ara-sıra hafif yağmurlar da yağıyor; yalnız geceleri saat beşe, altıya kadar havalar durgun gidiyor da, sivrisinek ağaları "Dayı, dayı!" diye bir hücum ediyorlar ki, ta'rîf olunmaz. "Ben Meveddet'in bile dayısı değilim; nerede kaldı ki sizin dayınız olacağım; cehennem olun başımdan!" diye bağırıyorum. Kime anlatırsın, onlar yine, "Dayı, dayı!" diye, elime ayağıma sarılıyorlar. Ellerim, ayaklarım, ötesindeberisinde la'l kalemi silinmiş yazı takımı süngerine benzedi.

Kitap istiyorsun. Vallâhi hanım kız, bu tereddüd, bu endîşe ile insan lakırdı söylemeğe bile muktedir olamıyor; biraz daha sabret.. Hele şu Kongra da[1] bitsin; ândan sonra sana her hafta bir kitap yazıp gönderebilirim.

29 Cemâdî'el-âhire, sene 95
KEMAL

[1] Kemal'in Kongra demekle iktifâ ettiği Berlin Kongrası'dır. Ayastafanos Andlaşması, Türkiye'nin hayatına son verici hükümleri içine almakta idi. İngiltere ve Avusturya'nın, bu andlaşmanın yürürlüğe girmemesi husûsundaki azmi neticesinde, tesbit edilen hükümlerin yeniden serbestçe müzâkeresi için, 1878 Haziran'ının onüçünde Berlin'de toplanmış, Almanya, Avusturya, İngiltere, İtalya, Fıransa, Rusya devletlerinin üçer temsilcisinden teşekkül etmiş, Türkîye adına Alek-

321. Feride Hanım'a

5. VII. 1878

İki Gözüm Feride'ciğim,

2 Receb, sene 95 tarihli mektubunu aldım; âfiyyetin için Cenâb-ı Hakk'a teşekkürler ettim. Ben de, el-hamdüli'llâh âfiyyetteyim. Bizim havalar da birkaç gündür pek sıcak gitmekte iken, dün akşam şimşekli, gürültülü bir yağmur yağdı; bu gün hava pek serin, pek âlâ gidiyor.

Kitaba başlamak üzreyim; gālibâ birkaç güne kadar *Celâl*'i bitireceğim. Bittiği gibi yazdırır gönderirim.

Nâşid Beyefendi'ye mahsus selâm eder (im); ben, âna geçen hafta da selâm yazmıştım sanıyorum. Yazmadım ise, sehv-i kalem vâkı' olmuştur; afv buyurmalarını recâ ederim. Hemşİremin ellerini, Meveddet'in gözlerini öperim.

5 Receb, sene 95
Kemal

322. Feride Hanım'a

12. VII. 1878

İki Gözüm Kızım,

9 Receb, sene 95 tarihli mektubun geldi; âfiyyet haberin için nihâyet derecelerde memnûn oldum. *Celâl* bitmek üzredir; eğer sıcaklar meydan verir ise, pek çabuk biter. Üç-dört gündenberi o kadar sıcak, o kadar sıcak ki, insan kendini furun içinde zannediyor. Yazı yazmağa değil, kitap okumağa bile muktedir olamıyorum. Ramazan da böyle gelirse, vay hâlimize..

Nâşid'in gözlerini, hemşİremin ellerini, Meveddet'in yanaklarını öperim.

12 Receb, sene 95
Kemal

---

sandır Kara Todori Paşa, Sa'dullāh Bey, Mehmed Alî Paşa katılmışlardır. Berlin Kongrası, kendi komisyonunun, bu toplantı zabıt-nâmelerine dayanarak yazılan 64 maddelik andlaşmanın imzâ edilmesiyle 13 Temmuz, 1878'de çalışmalarını tamamlamıştır (Ahmed Salahaddin, *Külliyât-i Hukūk ve Siyâset'den Birinci Kitap-Berlin Kongrası'nın Diplomasi Tarihine Bir Nazar*, İst., 1327, s. 103 v.d.).

Ekrem ellerini öper. Mektepten şimdi geldi. Posta kalkmak üzre olduğundan, ayrı kâğıt yazmağa vakti olamadı.

CCCXXIII. — CCCXXIV.

Kemal, Rif'at Bey'e yolladığı bu mektubunda yine birçok şeylerden bahsetmektedir. Mektubun tarihinden bir ay kadar önce *Tercemân-ı Şark* gazetesi yetmişdördüncü sayısında *Socialisme, İştirâk-i emvâl* karşılığı ile terceme edilerek zihinleri tedhiş edici bir bend neşretmiştir; bu münâsebetle mektupta *Tercemân-ı Şark*'a âit dâvâdan bahsedilmektedir [1]. Gazete Şemseddin Sâmî Bey tarafından çıkarıldığı için Kemal, *Tercemân-ı Şark* adı ile berâber, ondan da bahseder. Süleyman Paşa 1878 yılının Şubat'ında tevkif edilmekle berâber[2], muhâkemesine bu yılın Temmuz'unda başlanılmış, muhâkeme zabıtları da gazetelerde neşredilmiştir. İşte Kemal bu neşriyâtı ta'kibetmekte, kendi muhâkemesinde olduğu gibi, bunda da Süleyman Paşa aleyhinde konuşan şâhidlere şaşmamak lâzım geldiğini yazmaktadır [3].

Kemal, *Üss-i İnkılâb* adlı eserinde aleyhinde bir ifâde kullanan Ahmed Midhat'a yakında cevap vereceğini kaydediyor; bu düşüncesini 24 Ağustos, 1878 tarihli ve müteâkip mektubunda fiil sâhasına çıkardığını göreceğiz [4].

Midillî Mektubu, Ebüzziya'ya hitâben Kemal'in kaleme aldığı edebî kıymeti hâiz ve canlı tasvirleri içine alan iki mektubu için kullandığı isimdir [5]; mektubun yazıldığı sırada henüz basılmamıştır; aslının Nef'î'de bulunduğunu kaydediyor.

Rif'at Bey, Kemal'e bir *Şarkı*'sında geçen *Zâhmete değmez dil-i bî-çâreme* mısra'ını anlamadığını yazmıştır; şâirimiz bu münâsebetle mısra'ının mânasını anlatıyor; Rif'at Bey'in değil, bir başkasının anlamayıp sorduğundan da şüphe etmektedir. Bu *Şarkı*, Kemal'in basılı şiir mecmualarında yoktur; bu sebeple aynen neşretmeği faydalı bulduk [6].

---

[1] *Cerîde-i Havâdis*, nu. 3739, 3768, 24 Cemâda II., 25 Receb, 1295/25 Haziran, 26 Temmuz, 1878.

[2] *Ayn. gazete*, nu. 3631, 3656, 3750, 20 Şubat, 21 Mart, 6 Temmuz, 1878 tarihli nüshalar.

[3] Muhâkeme zabtları aynı gazetenin 3751 numaralı 7 Receb, 1295/7 Temmuz, 1878 tarihli ve müteâkip nüshalarında ve diğer gazetelerde de neşredilmiştir. Bu muhâkeme münâsebetiyle Süleyman Paşa'nın resmî cevapları *Süleyman Paşa Muhâkemesi* adlı eserde de mevcuttur (İst., Matbaa-i Ebüzziya, 1328).

[4] Bk., mektup, nu. 336.

[5] Bk., 5 ve 27 Ağustos, 1877 tarihli mektuplar (Nu. 227, 233).

[6] *Risâle-i Hâfî*'de, "Atûfetlû Kemal Beyefendi Hazretleri'nin birkaç sene evvel söylemiş oldukları bir *Şarkı*'dır ki, bâzı bestekârân taraflarından tagyîr edilerek söylendiği cihetle sûret-i sahîhası ber-vech-i âtî dercolunur" notu ile basılmıştır (Nu. 6, 14 Cemâdâ I., 1305). Muallim Nâcî, bu münâsebetle Hâfî'ye mektubunda, "Fikr-i âcizâneme göre bunun âsâr-i Kemal'den olduğuna tereddüd olunur. Ma'hûd *İkbâle zevâl erse ne var sende kemâl var* gazeli kabîlinden olmasın! Müşârü'nileyh,

Sunma elin sîne-i sad-pāreme
Mevt ile gel girme benim āreme
Zahmete değmez dil-i bî-çāreme
Çāre bulunmaz bilirim yāreme

Benzemiyor cism-i za'îfim sağa [7]
Her tarafı döndü çürük yaprağa
Aşk bile can veremez bu toprağa
Çāre bulunmaz bilirim yāreme

İşte ölüm [8] *geldi göründü bana*
Etmiş etıbbāya beğim ilticā
Olmadı vaslın bile hattâ devā
Çāre bulunmaz bilirim yāreme

Anlatamam hâlimi cānānıma [9]
Hançer-i mevt etti eser cānıma
Merhamet et gel yalnız yānıma
Çāre bulunmaz bilirim yāreme

Gönlüme dikmē o hazîn gözleri
İster isen sapladığın hançeri
Koynuma gel tā ciğerimdir yeri
Çāre bulunmaz bilirim yâreme

Oğlu Alî Ekrem için ısmarladığı gramerin v.b. kitabların geldiğini, *Celâl* adlı piyesinin üçüncü faslının temize çekilmesinin bitmek üzre bulunduğunu yazan,

---

bunu çocuk iken söylemiş ise o başka; fakat ser-nâmedeki ' birkaç sene evvel söylemiş oldukları ' kaydi, bu ihtimâle de mahal bırakmıyor. Maksadım, böyle şeylerin güzelce tahkîk buyurulması lüzûmunu hâlisâne ihtârdır" diyor. Hâfî'nin cevâbına göre bu *Şarkı*, sözüne güvenilir biri tarafından verilmiştir ve Kemal'in olmadığına hükmettirecek bir hatâyı içine almamaktadır (*Ayn. mec.*,. nu. 8, 28 Cemâdâ I., 1305).

Bu *Şarkı*, Kemal'in T. T. Kurumu'ndaki *yazma şiir mecmuası*'nda (S. 36) ve Es'ad Çinar'da mevcut Bahâ Bey'e âit evraktan kopya edilen (S. 50, 70, mükerrer) defterde vardır. Biz ilkini esas aldık; Es'ad Çinar'daki yazma ve *Risâle-i Hâfî* neşri ile karşılaştırarak basmış bulunuyoruz. Kemal bu *Şarkı*'yı, Alî Ekrem Bolayir'in hâtıralarında verdiği bilgiye göre, İstanbul'da iken, 'Abdü'l-Hamîd'in irâdesiyle, veremden ölen Behice Sultan için yazmıştır (M. C. Kuntay, *Namık Kemal*, c. II., Kısım -II., s. 543) ve Murad V.'a intisâbı yüzünden Midilli'ye sürülen Ortaköy câmi'i ikinci hatîbi bestekâr Mehmed Efendi tarafından, buradaki mûsıkî toplantılarında okunuyordu. Sultan 'Abdü'l-Mecîd'in kızı Behice Sultan, Halil Hamîd Paşa torunu Hâmid Bey'le evlenmesinden onbeş gün kadar sonra (13 Zi'lkı'de, 1293/30 Kasım, 1876) vefât ettiğine göre (Süreyyâ Bey, *Sicill-i Osmânî*, c. I., s. 26), şiir o sırada yazılmış olabilir.

[7] Krş., E. Ç., *Bū kuru cismin nesi benzer sağa*

[8] Krş., *R. H.*, *İşte ecel*

[9] Krş., E. Ç., *Sultānıma*

uşakları İsak ve Melik hakkındaki latîfelerine de yer veren Kemal, mektubunun bundan sonraki kısımlarında ve hâşiyesinde Midilli'deki hırsızlar üzerinde durmaktadır; mektubunun tarihinden bir hafta evvlki gazetelerde Midilli dağlarında haydud çetelerinin görüldüğü, şehir ve köyler arasındaki haberleşmenin tehlikeli bir hâl aldığı, köylerdeki zenginlerin evlerini bırakarak Midilli'ye geldikleri, Mutasarrıf Vekîli'nin dağlara zabtîye sevkettiği, bu yüzden şehirde zabtiyyelerin azaldığı ve yerli halkın zabtiyye vazifesini icrâ ettirmek için bir komisyon teşkili, dağlarda ta'kib olunan eşkıyaya rastlanılamadığı hakkında havâdisler buluruz [10]. Kemal mes'elenin iç yüzünü aydınlatmak maksadı ile gönderdiği kâğıdın *Osmanlı* gazetesinde neşrini tenbîh, haftaya bir de makâle yollayacağını va'dediyor.

Kemal'in 1877 - 78 yılına âit mektuplarında dâimâ bahsettiği, resmini istediği Gâzî Osman Paşa, İstanbul'a döndüğü zaman husûsî ve halkın bütün heyecânı ile iştirâk ettiği merâsimle karşılanmış [11], 27 Mayıs, 1878'de Sâdık Paşa'nın Başvekâlet'ten uzaklaştırılması ve Sadâret mührünün Mehmed Rüşdî Paşa'ya verilmesi ile Sa'îd Paşa Mâbeyn Müşîrliği'nden azledilerek yerine Gâzî Osman Paşa getirilmiştir [12]. İşte mektupta, bu yüzden duyulan memnunluk belirtiliyor. Mektubun son kısımları ise muhâberede bulunduğu kimseler ve dostları hakkında bizi aydınlatmaktadır.

Kemal'in günlük gazeteleri ve hâdiseleri nasıl ta'kibettiğini, Ahmed Midhat'a kırgınlığını, edebî bâzı notlarını, Süleyman ve Gâzî Osman Paşa'lar hakkında mütâlealarını, kimlerle muhâberede bulunduğunu ve yakın dostlarının kimler olduğunu aydınlatan bu mühim ve aynı şahsa, aynı kâğıttaki diğer mektubu kendi el yazısı ile, Türk Tarih Kurumu'ndaki evrâkı arasındadır (Nu. 263).

323. Menemenli Rif'at Bey'e

18. VII. 1878

Şimcik beni dinle! Mektubun geldi; 16 Receb, sene 95 tarihli idi; oldukca da uzun idi; fakat az kaldı okuyamayacak idim; çünki öyle karma-karışık mektup yazdıkları vakit sayfalarına bir numara olsun korlar. Şu benim mektupta olduğu gibi.. Anlaşılabildi mi arslanım ! Numara konmazsa, insan her sayfa değiştikce, her sayfanın ilk satırını tekrar gözden geçirmeğe muhtaç oluyor.

Verdiğin havâdisât, iki gün için şâyan-ı sitâyiştir. Aksaray'da tutulan ihtilâl fırkası pek garip şey.. Altı kişiden, dünyada nasıl ihtilâl

[10] *Cerîde-i Havâdıs*, nu. 3754, 3765, 10 ve 23 Receb, 1295/10 ve 23 Temmuz, 1878.

[11] Bu merâsimin tafsilâtı için bk., *ayn. gazete*, nu. 3659, 20 Rebi' I., 1295/24 Mart, 1878 ve müteâkip nüshalar.

[12] Mahmud Celâleddin Paşa, *Mir'ât-i Hakikat*, c. III., s. 140.

fırkası teşekkül ediyormuş, anlayamam. Tıramvay arabasının altındaki fişenk, ne gürültülü şeymiş.. Ben, şimdi Ramazan'ı düşünüyorum; çocukların kestane fişenklerine, bilmem ki nasıl tâkat getirilecek.

Tercemân-ı Şark'ın dâvâsı, Dîvân-i Harb'e havâle olunur ise, bizim İsak'ın birinde 300 kuruş alacağı var; herif, inad ediyor vermiyor; âna dâir olan dâvâsının da Dîvân-ı Harb'de rü'yetini istid'â edecek..

Sâmî'nin risâleleri çıkar ise görürüz, *Osmanlı* gelmeğe başladı; *Tercemân-ı Hakîkat* de geldi; elime almağa iğrendim; öteki-beriki okudular. Avrupa'daki münâsebetsiz gazeteler verâ' temizlemeğe hizmet eder, bu mübârek ise, herkesin ağzını pis etmeğe yarayacak..

Küçük Nâzım'ın[13], ben hiçbir mektubunu cevapsız bırakmamıştım. Mahcup imiş; ne yapayım? Niçin mahcup olacak harekette bulunuyor? Gelecek hafta mektup yazacak imiş. Cevâbını alır. *Üss-i İnkılâb* fıkrası için, yakında sâhibi ile söyleşiriz.

Süleyman Paşa'nın muhâkemesini okudum. Bî-çârenin lisânına hiç fütur gelmemiş. Harbte medâr-ı galebe şiddet ise, muhâverede hilmdir. Pek ma'kûl davranıyor, pek ma'kûl söylüyor. Şâhidlere teaccüp iktizâ etmez. Benim aleyhime de, Erkân-ı Harb Rif'at'i, Fuad Paşa hafîdi Hikmet'i, İsmâ'îl Bey'i şâhid diye göstermemişler mi idi? Zannederim ki bu şâhidler de benim şâhidlere benzer. Nazif Bey'in sözü ve hele Süleyman Paşa'nın, Rauf Paşa ile Fuad Paşa'dan başka kimseyi cerhetmemesi de, ânı gösteriyor.

Hikmet'in mektubuna cevap yazdım, melfûfdur. Edirnevî'nin, lihye-dâr olduğunu düşündükce,

Dilberin gelmek ilē bir-iki, üç mū yüzüne
Sakalī bitti diyē terk-edenin tū yüzüne

beyti hatırıma geliyor[14].

Midilli'den, Sakız'dan birinin Fıransa tarafından zabtolunması hakkındaki rivâyet, sahih olmasa gerektir. Bu posta bi't-tesâdüf Avrupa gazeteleri ve bâzı ahbâbtan da mektuplar aldım; hiçbirinde, âna dâir birşey yok.. Rodos'tan gelen mektupları gönderdim; fakat Hayrî'nin hastalığı ile, hekime murâcaatı mes'elesini merak ettiğimden,

[13] Küçük Nâzım'dan kasdı, Hüseyin Nâzım (Paşa)'dır (1854 - 1927). Mehmed Nâzım (Paşa) ile (1840 - 1926) karışmasın diye, bu Nâzım'lardan ilki için "küçük" sıfatını kullanmıştır.

[14] Edirneli Mustafa Reşid, 1861 doğumludur ve mektubun yazıldığı sırada onyedi yaşındadır.

kâğıt açmak, pek ziyâde menfûrum olan şeylerden iken — afv-ı âlî-i kerîmânelerine igtirâren— açtım da okudum. Muttasıl herze-vekillik yazarlar. Bizim (Ananapati) Hayrî'nin, hekim mes'elesini lâyıkı ile anlamadığına teaccüp ettim. Bana yazdığı mektupta tuhaf birşey yok ki göndereyim.

Nef'î, insana *Midilli Mektubu*'nun aslını vermez; belki sûretini elinden alabilirsin. Sa'îd'e pederi vefat ettiğini kendisine haber vermekte hiç mânâ yok. Müteveffâya Allâh rahmet eylesin; sinni dolgun idi. Sa'îd'e de fâidesi yok, mazarratı var idi; bununla berâber bir pederdir; çocuğun bu me'yûs zamanında, fenâ canı sıkılıyor[15].

Mektuplarında yanlış bulunursa, ihtârını istiyorsun. Bu mektubunda azametli bir yanlış var ki, o da Midhat yâdigârının lisânına taklîden kullandığın "işgâl-i askerî" ta'biridir. Ânın işgâl-i askerî ile terceme etmek istediği Fıransızca kelimenin mânâsı "zabt"tır. Fıransızca bilmiyorsun, terceme tashîhinde ma'zursun; fakat Osmanlıca bilirsin ya.. İşgâl-i askerî ta'birinden, ne mânâ anladın ki yazıyorsun.

Şarkı'nın, *Zahmete değmez dil-i bî-çâreme* mısra'ının mânâsını niçin anlayamamışsın? Orasını da ben anlayamadım. Bu muhakkak görünür ki, *Sunma elin sîne-i sad-pâreme* denildiği hâlde, arakadan, *Mevt ile gel girme benim âreme* mısra'ı gelince, ma'şûkun, sîne-i sad-pâreye sokulacak eli, gönüldeki hiss-i sürûru kuvvetlendirerek, ömrün biraz tezâyüdünü mûcib oluyor gibi tasavvur olunuyor. O mütâleaya göre ise, hayatından ümid kesilmiş bir hastanın ömrü nekadar temâdî ederse, ezâsı da o kadar uzayacağından, kıt'anın hulâsası, "Hastalığıma çâre bulunması muhâldir, elini göğsüme sokup da, ölümle arama hâil olma! Ömrümü birkaç dakîka uzatmak, vücûdümün çekeceği zahmete değmez" demek oluyor. Bunda anlaşılmayacak birşey yoktur sanırım. Şiir yolu, araba yolu kadar geniş olmadığından, yukarıda yazdığım vezniyle, kâfiyesiyle aynen beyân etmek, kâbil olmamış da o sûrette yazılmış. Zannıma göre o mısra'ın mânâsını anlamayan sen olmayacaksın; sâhib-i şüphe başkası ise, bu îzâhâtı beyân edebilirsin.

Ekrem'in grameri de, kitapları da geldi; teşekkür ediyor. Hüseyin Efendi'ye *terci'* özrünü söyledik, inandı; üçüncü faslı da bitirmek üzre idi. Posta kapanıncaya kadar getirir ise leffeder, getirmez ise önümüzdeki postaya dördüncü fasl ile berâber gönderirim.

[15] Rodos'a sürülen talebelerden birinin adı Sa'id'dir (M. Cemal Kuntay, *Namık Kemal*, c. II., Ksm., II., s. 703). Kasdedilen bu şahıs olabilir.

Beşinci fasıl uzun şey.. Bittiği vakitte, dört faslın üçer nüshası sizin taraftan buraya gelmedikce, beşinci faslın bir parçası bizim taraftan oraya gitmeyecek.

Hüseyin Efendi'yi [16], Melik câriyeniz arzu olunduğu kadar değil, hattâ hiç gıdıklamıyor; fakat ben ara-sıra o işde kusur etmem. İsak merkebi, yalanı için biraz zırladı; fakat Divrik'teki çocuklar, bir kebapcı dükânının önüne toplanarak, kebap yeyen adama, içlerinden dedikleri hangisi arsızlanır ise, "Uslu dur, ağa yer de, elbette bize de verir" gibi, İsak çingenesi de, Rif'at Bey bu hafta gönderememiştir de, ânın için öyle şakalar yazmıştır, elbette gelecek hafta gönderir, hezeyânını söylüyor.

Kapudan muhlisiniz hâlâ birşey yazamadı. Ben de daha kendisini görüp de selâmını söylemedim. Fâik Bey'i bu gün gördüm; âna da selâmını haber vereceğim sırada üzerimize adam geldi. Yânî köşkte Mutasarrıflar, yeni gelen askerin zâbitleri, falanları bir yere ictimâ' ettiler. Ânlar ile gevezeliğe tutulduk, unuttum. Bakalım, ne vakit vapura gidersem söylerim. Şimdilerde denize çıkamıyorum. Ne menhus kıdvetin var imiş Sen gittin, sıcak da berâber gitti; yerine mübârek poyrazlar, latîf yağmurlar geldi. Herkes, deniz hamamlarını bile terkettiler.

Bizim Midilli hırsızlarının hâlini, melfûf olan kâğıttan anlarsın; bir aynını *Osmanlı*'ya [17] ver de yazsınlar. *Vakit* gazetesini gördüğüm yok.. Midhat'in ânınla münâza'ası, müdâhane yarışından ziyâde, alınan paraların taksîm-i havâîsinden ileri gelmiş olsa gerektir. Zâten Şâpûr [18], İstanbul'dan mündefi' oldu. Filip ile Midhat, abonelerinin ağızlarına bir parmak çalıp da, yoğurt yeyecek maymun kalmadı. Şimdi çanak ânların eline düşünce, biribirlerinin derisini ve hattâ —eğer sağlam yeri kalmış ise— gerisini paralayacakları şüphesizdir.

Osman Paşa'nın dâimâ gözde olmasını, her gün bir iltifâta nâil bulunmasını dâimâ temennî edenlerdeniz. Gazetelerin rivâyetine göre amcan, Dâr-ı Şûrâ'nın değil, Dâr-ı Sûrâ'nın bir dâiresine reis olmuş; — eğer kalır ise — Allâh muvaffak etsin. Ârif Bey'e, Mehmed

[16] Hüseyin Hilmî (Paşa), Midilli'de doğmuş olup (1855-1921), Kemal'in Mutasarrıf bulunduğu sırada bura Tahrîrât Kâtibliği'nde çalışmıştır.

[17] Hüseyin Hilmî (Paşa) Efendi'nin, Midilli'de eşkiyâ zuhûru, gazetelerin bu hususta neşriyâtı münâsebetiyle 3 Ağustos, 1878 tarihli *Osmanlı* gazetesinde bir mektubu neşredilmiştir; Kemal'in bahsettiği bu yazı olsa gerektir.

[18] Erzurumlu Küçük Sa'îd Paşa.

Alî Efendi'ye, Fatin Efendi'ye selâm ederim. Fatin Efendi ile zâten mukāvelemiz var idi. Ne vakit havâdis yazar ise, o zaman cevap göndereceğim; öyle değil mi ?

Harbîyeli Tevfik Bey'den, Rodos vâsıtası ile de bir mektup aldım; çocuk beni merāka düşürdü. O, Türkçe'de pek güzel bir kâtip olacak.. Cevâbını yazdım, leffettim. Verirsin değil mi ?

Sen şimdi mektubumu alır-almaz, "Bey'e ne olmuş ki, hiçbir mu'ziplik etmemiş" diyeceksin. Ben, adama mu'zipliği umduğu zamanda değil, ummadığı zamanda ederim. Şimdi Cumartesi akşamı.. Saat ikiye varıyor, yemek yeyeceğim; ândan sonra başka mektuplarıma cevap yazacağım. Bakalım, yarın akşama kadar ne olur, ne olmaz! Meselâ *Celâl*'in üçüncü faslı ya gelir, ya gelmez. Gelse bile ya gönderilir, ya gönderilmez. Velev ki gönderilmiş. Mu'ziplik için Allāh'ın haftaları çuvala girmedi ya?..

'Abdüllāh Beyefendi'ye[19] sûret-i mahsûsada selâm ettiğimi teblig et. Yarına birşey zuhur eder ise zeyl ederim. Hâ, Mustafa[20] ve Halîm Bey'lere[21] selâmını söyledim; memnûniyyetle telâkkî ettiler; hᵛâhişle mukābele eylediler.

18 Receb, sene 95
KEMAL

324. MENEMENLİ RİF'AT BEY'E

19. VII. 1878

Hüseyin Efendi'nin benim kadar olsun mu'zipliği yok imiş.. Üçüncü faslı getirdi, ben de gönderdim. Midilli haydudlarına dâir bir bend verecekler idi, vermediler; ehemmiyeti yok.. *Tercemân-ı Hakîkat* her ne yazmış ise kâmilen hezeyândır. Sanırım ki *bend*'i gelecek hafta alırsın.

19 Receb, sene 95
KEMAL

Posta vapuru da geldi çattı. Melik câriyeniz şimdi aşağı teşrîf ediyor.

[19] Menemenli Rif'at Bey'in ağabeyi.
[20] Midilli'de Meclis-i idâre âzâsından Kulaksız-zâde Mustafa Bey.
[21] Midilli'de Zirâ'at Komisyonu Reisi Kulaksız-zâde Halim Bey.

CCCXXV.

Cezmî, Namık Kemal'in san'atlı nesirinin en mütekâmil örneği sayabileceğimiz romanıdır. Vak'a XVI. asır Osmanlı, Kırım ve İran tarihinden alınmıştır. Başlangıçta, bu asrın tarihi hakkında umûmî bilgi verilmiş, Kānûnî'nin nüfûzundan, Kırım'da Devlet Giray'ın Moskova taraflarına hücûmundan, Bâbur'dan, Şeybânîye Devleti'nden, Almanya'da Charlemagne'ın, Kānûnî'nin nüfûzuna karşı teessüründen, Luther'in protestanlık adına açtığı mezhebden, Copernic'ten, Vasco de Gama'nın Ümid Burnu'nu keşfinden, Yemen'de kahve'nin, Amerika'da tütünün vücûde gelmesinden bahsettikten sonra, romanının kahramanı Cezmî'nin böyle bir asrın ricâlinden olduğunu söyleyerek mevzû'a girer.

Cezmî, 962 (1554 - 55)'de doğmuştur. Selîm II. Devri'nde Sokollu'nun idâresindeki Osmanlı İmparatorluğu hârice karşı kuvvetini muhâfaza etmiş görünüyordu. Kırım'da Devlet Giray'a halef olan Mehmed Giray, "Cengiz âyîninin tecdidini İslâm ittihâdı'na, kendi istibdâdını Hilâfet-i islâmiye'nin bekāsına tercih" etmekteydi; fakat kardeşi Âdil Giray onunla aynı fikirde değildir. Cezmî'den birkaç ay evvel doğan bu kahraman, aynı zamanda şâirdi.

İran'da ise, 984 (1576 - 77)'de vefât eden Şah Tahmasb'tan sonra kızı Perîhan, oğlu Mehemmed Hudâbende, bunun zevcesi Şehryâr, oğlu Hamza Mirzâ ve torunu Hudâbende iktidar sâhibi bulunuyordu. Perîhan onsekiz - ondokuz yaşında çok kahraman bir kız, Şehryâr kırkına yaklaşmış, yaradılış bakımından her türlü fenâlığı nefsinde toplayan bir kadındır; Hamza Mirzâ kahraman olmasına rağmen nefsine düşkündür ve kan dökmekten çekinmez. Şah Tahmasb vefât ettiği zaman askerin idâresi Perîhan'ın dayısı Dağıstan hâkimi Şemhal'dedir; Gürciler'in riyâseti ise Mirzâ Alî Han Gürci ile Hüseyin Kuli Halîfe'ye âitti. Her ikisinin Tahmasb şehzâdelerinden Mirzâ Haydar'a vâlidesi tarafından akrabâlıkları vardır. Tahmasb'ın ölümü üzerine Gürciler içlerinden Haydar Mirzâ'yı saltanat mevkiine getirmek düşüncesi ile saraya hücum ettikleri zaman, Perîhan'ın cesâret ve müdâfa'ası neticesinde isyân basılmış, bu sırada yetişen Şemhal ve tarafdârları halkı yatıştırmış, tahta, Tahmasb evlâdından İsmâ'îl II. geçirilmiştir. Şah İsmâ'îl tahta çıkınca zulme başlamış, Şemhal'i bile öldürtmeğe kalkışmıştır. Birbuçuk sene kadar sonra odasında nedîm-i hâss'ı Helvacızâde Hasan Bey'le birlikte ölü bulunmuştu ki ne sûretle telef olunduğu malûm değildir. Yerine, gözlerine mil çekilmiş olan ve Tahmasb'ın oğlu Mehemmed Hudâbende geçti. Osmanlı - İran harbi, Mehemmed Hudâbende'nin saltanatı sırasında 1578 - 79 (986)'da i'lân edilmiştir.

Cezmî, timarı İstanbul'da olan bir sipâhînin oğludur; henüz iki yaşında iken annesini kaybetmişti. Sinn-i rüşde erer ermez babasını, yirmi yaşında iken de amcasını, kendisini askerî bir terbiye ile yetiştiren bu iki şahsı kaybetti. Yaradılışca şâirdi. Tahsilini tamamlamak için İstanbul'a geldi. Bir cirid oyunundaki muvaffakıyyeyti üzerine o zaman sarayda çok nüfûzu olan Ferhad Ağa'ya, Fuzûlî'nin *Bağdad Kaîdesi*'ne yazdığı güzel bir nazîresi ile de şâir Nev'î'ye intisâbetmiş, onlardan himâye görmüştür. Sinan Paşa'nın teşvîki ile, Sokullu'nun ve Vezir Ahmed Paşa'nın muhâlefetine rağmen İran harbi açılınca Cezmî, Ferhad Ağa'nın odasına koşarak kendisinin harbe gönderilmesi için, o sırada orada bulunuan Nev'î'nin de tevassu-

tunu recâ etti. Kahramanlığı ile meşhur Derviş Paşa'nın ordusuna alındı. Paşa'nın yaralanması üzerine, kahramanlığı gözönüne alınarak Özdemir-oğlu Osman Paşa'nın ordusuna dâhil edildi. Sonunda, Gürcistan'da ekseriyyet itâat etmiş, İranlılar da az zamanda bozulmuştur.

Ċezmî harbten sonra çadırına dönerken çok yorgundu; nehirde boğulmak üzre olan birini binbir mücâdele neticesinde kurtarmıştı. Bu Şemâhî sünnîlerinden Pertev'dir. Osman Paşa esirlerin i'dâmını emrettiği zaman Cezmî, Pertev'i adamımdır diye afvettirmş, birçok esirlerin i'dâmına da mâni' olmuştur. Ordu Şemâhî'ye geldiği zaman Cezmî, Pertev'in evinde misâfir kaldı; müteâkıben kardeşi Ayşe ile nişanlandı.

Ordu, Gürcistan ve Şirvan'ın zabtından sonra futûhâta devâm etti. Bu sırada Âdil Giray ve Gāzî Giray esir edildiler. Osman Paşa'nın isteklerinden biri de, harbte çok yardımı dokunan Şemhal hânedanını, karâbet neticesinde Osmanlı İmparatorluğu'na bağlamaktı.

İran ordusu Karabağ'dan Kazvîn'e çekilirken Şehryâr her fırsatta Âdil Giray 'ın yanına gidiyor, onu İran'a meclûb etmek, Kırım vâsıtası ile Osmanlılar aleyhinde karışıklık çıkartmak istiyordu; fakat asıl maksadı bu değildi; Âdil Giray'ı kendisine celbetmek niyeti hâkimdi. Bunu sezen Perîhan, Şehryâr ile Âdil Giray'ın müzâkerelerine iştirâk için müsâade almağa muvaffak oldu. Âdil Giray müzâkere esnâsında mezheb mes'elesini ileri sürerek, böyle bir teşebbüse vâsıta olamayacağını söyledi. Şehryâr ile müzâkereler uzuyor; neticeye varılamıyordu; esâsen ortada ciddî bir müzâkere de yoktu. Biribirlerini seven Âdil Giray ile Perîhan bu vaz'iyyetten kurtulmak için Cezmî'yi celbetmeğe karar verdiler.

Gāzî Giray'a gelince, Âdil Giray'ın Kırım'a dönmeyeceğini, kendisine bir mevkı' verileceğini, bu sâyede Kahkaha Kal'ası'ndan serbest bırakılacağını duymuş, mes'elenin içyüzünü bilmediğinden, kardeşinin vaz'iyyeti vatanperverlik hislerini incitmişti.

Âdil Giray ile Perîhan, Cezmî'yi celbetmek için sâdık adamları vâsıtası ile Özdemir-oğlu Osman Paşa'ya ve Şemhal'e birer mektup gönderdiler. Cezmî aldığı ta'limât üzerine kıyâfet değiştirerek, Âdil Giray ve Perîhan ile buluşmak üzre İran'a dâhil oldu. Âdil Giray Perîhan'a aşkından, İttihâd-ı İslâm gāyesinde olduğundan bahsetti. Cezmî bu uğurda herşeyi yapabileceğine söz verdi. Bu sırada koruculardan biri Dağıstan, Kırım ve Osmanlılar'ın İttihâd-ı İslâm gāyesinde olduklarını bir arz-ı hâl ile Vezir Süleyman'a bildirdiği gibi, Şehryâr'a da Cezmî hakkında edindiği bilgiyi vermişti. İşte bu sebeble Şehryâr, Âdil Giray'a tehdîd mektupları yazmağa başladı. Âdil Giray tehlikeyi atlatmak, zamandan kazanmak için Şehryâr'a aşkından bahseden bir mektup yazdı.

Şehryâr bir gece Perîhan'ın odasına giderek ona korucular vâsıtaıyla Âdil Giray'la mâcerâsına dâir duyduklarını nakletti; Âdil Giray'ın kendisine aşkını isbat eden mektubunu Perîhan'a gösterdi. Şehryâr diğer taraftan Vezir Süleyman ile bir tuzak hazırladı. İran'da sünnî bir devletin teşekkülüne mâni' olmak gāyesi ile Şah'ı da kandırdı. İşin halli Şehryâr'a bırakıldı: Perîhan ile Âdil Giray'ın ortadan kaldırılmasına karâr verdi.

Perîhan ile Âdil Giray kaçmağı düşünüyorlarsa da sû'-i kasd, onların böyle birşeyi tahakkuk ettirmelerine meydan vermeden, daha önce tertîb olunmuştu. Koru-

culara, Âdil Giray'ın sarayda kadınlar ile meşgûl olduğu sırada ortadan kaldırılmasına, kadınların da öldürülmesine dâir Şah'ın ta'limat verdiği bildirildi.

Şehryâr, Perîhan ile Âdil Giray'ın kaçacağını haber alınca Âdil Giray'ın odasına koştu; bu, Perîhan'ın öldürüleceği saate rastlıyordu. Korucular Şehryâr'ı parçaladılar; Cezmî yaralandı. Perîhan ile Âdil Giray, bütün mücâdelelerine rağmen, korucular tarafından şehid edildiler.

Cezmî, bir adamı vâsıtası ile mücâdele yerinden kurtulabildi. Âdil Giray ile Perîhan'ı aynı yere defnettiler. Cezmî derviş kıyâfetine girerek, sâdık dostu Abbas ile berâber, memleketine doğru yol aldı.

Kemal'in İslâm Birliği ideali'ni yayma maksadı ile yazdığı *Cezmî*, kitap hâlinde 1881'de neşredilmiştir; 27 Ağustos, 1881 (15 Ağustos, 1297) tarihli ve Menemenli Rif'at Bey'e gönderdiği mektubunda eserinin birinci cildinin tamamlandığını haber vermektedir. Aşağıdaki mektubunu 1881 Ağustos'undan epeyi önce, Midilli'de bulunduğu sırada, henüz romanını zihnen tasarladığı sırada yazmıştır. Baş kısmı kopuk olan mektubun tarihi de bulunmaması, eserin yazılmağa karâr verildiği zamanın tesbitine imkân bırakmamaktadır; bununla berâber aşağıdaki parça, romanın kaynaklarını aydınlattığından mühimdir. Romanda sadece bir rivâyetin Hammer'in *Devlet-i Osmânîye Tarihi*'nden, bâzı vak'aların da *Peçuyî*'nin ikinci cildinden ve *Sahâyifü'l-Ahbâr*'dan nakledildiğine işâre edilmiştir [1]. Mektup metni ise, bunlar dışında üç tarihî eseri daha tedkîk ettiğini, veyâ etmek istediğini aydınlatmaktadır.

Kime yazıldığı bilinmeyen ve bir sayfası kopmuş bulunan mektup, Türk Tarih Kurumu'nda, Kemal'in mektupları arasındadır (Nu. 29). *Cezmî*, tamamlanmadan önce cüz'ler hâlinde neşredilmiş, ilk cüz'ü 11 Rebî 1., 1297 (22 Şubat, 1880), son kısmını teşkil eden VI. cüz'ü ise 5 Aralık, 1883'de basılmıştır [2]; mütâkip 7, 17, 24 Ağustos tarihli mektuplarında, aşağıdaki mektubunda kaydettiği kitapların bulunup bulunmadığından, nasıl elde edileceğinden bahsettiğine dayanarak, bu mektubunun 1878 Temmuz'unda yazıldığını, *Cezmî*'yi yazmağa bu sırada karâr verdiğini tahmîn ediyoruz.

325.

Temmuz, 1878

...Zihinde bir büyük *roman* tertib olunuyor. Yazılması üç kitaba muhtaç.. Benim kütüphâne kapalı.. Üç kitap ise *Süleyman-*

[1] *Cezmî*, Mihran Matbaası, 1297, s. 15, 81, 88 - 9, 96, 147, 255, 256.

[2] İhsan Sungu, *Namık Kemal Hakkında*, İst., Vakit Matbaası, 1942 s. 84. 1297'de Mihran Matbaası'nda kitap hâlinde basılan *Cezmî*, 1299'da tekrar cüz'ler hâlinde, aynı yıl kitap hâlinde de, yine Mihran tarafından basılmıştır. Eserin, 1304, 1305, 1335 yıllarına âit üç basımı daha vardır.

Nâme[3], *Şakāyık-ı Nu'mâniye*, *'Âlî tarihi*'nin Sultan Süleyman vakāyi'ine dâir olan cildleri.. Senin kütübhânede var ise, emâneten bu tarafa irsâl iktizâ eder.

[3] Behiştî Ramazan Efendi'ye, Şemseddin Sivâsî'ye, Uzun Firdevsî'ye ve Mahremî'ye âit olmak üzre *Süleyman-Nâme* adl eserler mevcuttur (Bursalı Tâhir Bey, *Osmanlı Müellifleri*, c. I., s. 42, 95; c. II., s. 357; c. III., s. 183). Kemal'in *Süleyman-Nâme* kavdi ile iktifâsı, bunlardan hangisini kasdettiğini mechûl bırakmaktadır.

CCCXXVI. — CCCXXX.

Kemal'in, kızı Feride Hanım'a gönderdiği aşağıdaki üç mektubunda yine kayde değer birşey yoktur; havaların sıcak gittiğinden, yanında bulunan Alî Ekrem'in derslerine çalıştığından, zekâsından bahsediyor. Kıskanmasını önlemek için, medihlerinden sonra, "Ekrem'in bu hâllerini gördükçe sana yakın seveceğim geliyor" cümlesini ilâve etmeği de unutmaz.

Kemal'in, muhteviyâtından, Menemenli Rif'at Bey'e gönderdiği anlaşılan 26 Temmuz tarihli mektubunda, *Mes Prisons* tercemesine yazdığı muâhazenin biri R. Ekrem'de, diğeri kendisinde olduğunu kaydinden başka[1], *Leskofçalı Gālib Bey Dîvânı* hakkında da mühim bir notuna rastlıyoruz. Leskofçalı Gālib'in Kemal'de mevcut, kaybolan bir *Dîvân*'ı vardır. Z. Reşid'in, M. Kemal İnal'a yolladığı bir mektuba göre, Kemal, Magosa'dan Z. Reşid'e göndermiştir. Z. Reşid bu mektubundaki, "Hattâ bir aynını da Maârif Nezâret'ine vermek ve ruhsat almak için yazdırmıştım. *Hayâl* gazetesinde Kasab'a muharrirlik eden Mâhir nâmında biri vardır ki hemşîresini Kemal Bey'in pederi tezevvüç etmişti. Mukābele edeyim diye *Dîvân*'ın iki nüshasını da aldı; hâlâ iâde edecek[2]" ifâdesini, Kemal'in aşağıdaki mektubu kuvvetlendirmekte, bu *Dîvân*'ı Mâhir Bey'den almanın mümkin olamayacağını aydınlatmaktadır[3].

Feride Hanım'a hitâbeden 3 Ağustos tarihli mektubunda Kemal, mektub alamadığından, birçok pilicinin dolu yüzünden mahvolduğundan şikâyet ediyor. Aynı tarihte Rif'at Bey'e gönderdiği mektubu ise bundan çok farklı, muhteviyâtca zengindir

Mektubunun baş kısımlarında Kemal, Rif'at Bey'le şakalaşıyor. Abdülhak Hâmid'in, 1292 (1876) 'de neşrettiği *Duhter-i Hindû* oldukça ağır bir dille yazılmıştır; eseri ifâdece tâbî'î bulmadığını, vaktiyle bunu Hâmid'e hatırlattığını kaydediyor[4].

[1] Kemal'in, *Mes Prisons* tercemesi münâsebetiyle R. Ekrem'e mektupları bu eserimizin birinci cildindedir (Nu. 131, 132).

[2] *Leskofçalı Gālib Bey Dîvânı*, İst., Matbaa-i âmire, 1335, s. 8 v.d.

[3] Kemal'in *Gālib Dîvânı*'nı gönderdiğinden bahseden mektupları için bk., bu eserimizin birinci cildi, 135, 139, 140 numaralı mektuplar.

[4] Bk., Hâmid'e, Magosa'dan yolladığı 21 Şubat, 1876 (25 Muharrem, 1293) tarihli mektubu, bu eserimizin birinci cildindedir (Nu. 167, s. 419 v.d.). *Duhter-i*

Mektubun mühim bir kısmı, Arap harfleri yerine Latin harflerini kabûl ettiğimiz takdirde imlâ bakımından uğrayacağımız ifâde güçlüklerine ayrılmıştır. Arap harflerinde bir sesi ifâde eden muhtelif şekillerin bulunduğunu, Latin harflerinde ise bir sesin ancak bir şekille ifâde edildiğini gözönüne alarak, Arap harfleri yerine Latin harflerinin, harf inkılâbının kabûlüne tarafdâr değildir; bu fikrini kuvvetlendiren çok güzel örnekler verdiği gibi, harf değiştirmenin okuma yazmayı kolaylaştıramayacağını te'yîd eden mütâlealar da ileri sürmektedir.

Mehmed Nüzhet Efendi (1828 - 1888), bir ara *Cerîde-i Havâdis* muharrirliğinde bulunmuştur; bu gazete koleksiyonları gözden geçirilince yeni sene, hal' ve icâslar münâsebetiyle, Sadâret ve Şeyhü'l-İslâmlık mevkı'ilerine geçenler hakkında düşürdüğü tarihlere sık - sık rastlarız. *Mu'addelü'l-İmlâ* ve *Mükemmel İnşâ*, *Muhtasar İnşâ* adlı eserlerin müellifidir; fakat *Keşkül* diye bir eseri yoktur. Kemal her hâlde kâtiplik me'mûriyyetlerinde de bulunan Nüzhet Efendi'nin bu eserlerinden, bilhassa *Muğnî'l-Küttâb*'dan bahsediyor; "Allâh kâtiblerimizi böyle kitaplardan igtînâ' buyursun" demesinden de, Nüzhet Efendi'nin inşâ mevzû'undaki eserlerini kasdettiği anlaşılıyor [5].

Kemal'in Diyâribekirli Na'îm'e *Tenzîrü'l-Hinzîr* adlı ve 1865'de yazdığı bir mektubu vardır. Rif'at Bey, mektubun başındaki Arabca ifâdelerin ve bir beytin mânâsını Kemal'e sormuş olacak ki, bunlarla zimnen anlatılan şeyler izâh olunmaktadır [6].

Eski tarz gazeller yazan Kâzım Paşa'nın şiirleri hakkında düşüncelerine yer veren Kemal mektubunda Necib Bey'den pek kapalı bahsetmiştir, Rif'at Bey'e *Gülnihâl* adlı tiyatrosundaki bir cümleyi hatırlatmakla iktifâ ediyor. *Gülnihâl* piyesinin üçüncü faslında, birinci meclis bir zindanda geçer. Vak'a kahramanlarından Muhtar Bey boynunda lâle, ellerinde bukağı, ayağı zincirle bağlı olduğu hâlde müteessir vaz'iyyette köşede oturur; mahbuslar onun bu üzüntüsünü alay mevzû'u ettikleri sırada içlerinden biri, "Sus !.. O Muhtar Bey, Paşa'nın amcası oğlu" der ve diğeri, bu söze karşı şu cevâbı verir "Mâşâl'lâh, bey'ler de mi zindana girmeğe alıştı? Allâh versin! Birgün bizimle otursunlar da, ellerine fırsat geçince gazab ettikleri adamı gönderdikleri yer nasıl yermiş, öğrensin" [7] der. Mektupta bakılması tavsiye edilen bu cümle, ne münâsebetle söylenildiği de anlaşılarak okunulunca, bahis mevzû'u Necib Bey'in bir paşazâde olduğu meydana çıkar. Sâmî Paşa'nın oğludur (1855 - 1883). Recâ'îzâde Mahmud Ekrem, onun hakkında yazdığı *mersiye*'de, edibliğinden, fazîletlerinden, nâdir yaradılışta bir kimse olduğundan, otuz

---

Hindû'nun basıldığı zamanı gösteren i'lân için bk., Ömer Fâruk Akün, *Abdülhak Hâmid'in Basılı Eserleri Hakkında Yeni Bilgiler*, *İ. Ü. E. F. Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, c. XV., 1 Temmuz, 1967, s. 125. Bu münâsebetle, kitabımızın birinci cildindeki, *Duhter-i Hindû*'nun basım yılının 1292 (1875) değil (S. 423, str. 27), 1292 (1876) olması lâzım geldiğini söyleyebiliriz.

[5] Nüzhet Efendi (1828-1887)'nin haltercemesi için bk., İbnü'l-Emîn M. K.. İnal, *Son Asır Türk Şâirleri*, c. VII., Devlet Basımevi, 1939, s. 1278 v.d. *Mugni'-l-Küttâb*, 1286'da basılmıştır; müellifin yine ayni mevzû'da, *Eser-i Kilk-i Nüzhet — Muhtasar Münşe'ât* adlı eseri de vardır (İst., Matbaa-i 'Âmire, 1287).

[6] Kemal'in bu mektubu, eserimizin birinci cildinde mevcuttur (Nu. 1., s. 3 v.d.).

[7] *Gülnihâl*, İstanbul, 1307, s. 79.

yaşında ölümü dolayısıyle duyduğu teessürden bahseder[8]. Kemal'in bahsettiği Sâmî Paşazâde Necib Bey olmasa gerektir. Necib Paşa'nın torunu Necib Bey hakkında, Abdülhak Hâmid bir mektubunda, Pîrîzâde Osman Bey'e hitâben," "Selânik'te Necib Bey ile görüşmüşsün. Dediğin gibi, rakı göndermek için vâsıta bulamayıp da bi'l-âhara kendisi kendisine tevassut etmiş olmalı ki, o zehrin buraya bir katra, veyâ bir şemmesi bile gelmedi. Necib, hakîkaten pek acibtir; bir ziyâfete dâvetsiz gider, dâvet edilir ise gitmez. Bir güzel havada münzevî olup, furtına çıkınca denize çıkar. Adama mektup yazar, cevap istemem der; bana geçenlerde öyle demiş idi; ben de inadıma yazdım. Kim bilir, belki mücerred bana rakı getirmek için birgün Selânik'ten, hem de bahren Londra'ya gelip, bir-iki saat sonra yine Selânik'e avdet eder. Böyle bir seyahat kırk-elli lira ile, kırk-elli günde olur ise Necib Bey oralarını düşünmez; rakıyı göndermez getirir,, diyor. Necib Bey, dedesinden kalan emlâk ve erâziden istifade için, birkaç ay kalmak maksadı ile Bağdad'a gitmiş, orada oniki yıl kalmış, bir ara Mektubcu'luk da yapmıştır. Bağdad'da eline geçen parayı harcetmekte gösterdiği israf dolayısı ile dostları ve fakir fukarâ tarafından hakkında birçok menkabelerin anlatıldığı da söylenilir[9]. Kemal'in bahsettiği işte bu zat olsa gerektir; mektubun yazıldığı tarihte ya habs, veyâ bir yerde ikâmete me'mur edilme gibi bir hâdise mevcut olabilir.

Derviş, Ahmed Muhtar, Süleyman Paşa, Rauf ve Mehmed Alî Paşa hakkındaki düşüncelerini de kaydeden Kemal'i, Rif'at Bey, Adana'yı *ṭı* harfi ile (اطنه) değil *dal* ile, yâni (ادنه) şeklinde yazdığından dolayı tenkîd etmiş olacak; verilen cevapta, ittihâz olunan imlâları, yirmi yıl edebiyat ile iştigâlden sonra, kullanmağa lüzum görmediğini söylüyor. Medli eliflerin üzerine ekseriyâ med konulmadığından Adana kelimes *dal* ile (ادنه) şeklinde yazıldığı takdirde bâzıları tarafından (Kemal'in kaydine göre Hurşid Paşa tarafından) Edirne ile karıştırılmıştır. Mahmud Nedim Paşa'nın sadâreti sırasında Adana kelimesinin *ṭı* harfi ile yazılması kararlaştırılmıştır[10]; Kemal, işte bu karârı tenkîd etmektedir.

Kemal'in *Celâleddîn Hʷârezmşah* adlı tiyatro eseri, ondört perdeden ibârettir; mektubun tarihini gözönüne alınca, 1878 Ağustos'u başında, ancak bahsi geçen yere kadarki kısmının tamamlandığını söyleyebiliriz.

Mektubun sondan bir önceki paragrafında Kemal, Recâ'îzâde Ekrem'e yazdığı *Mütâlea-Nâme*'nin baş kısımlarının, o zamana kadar yazdığı en güzel eserlerinden, hattâ bâzı yerlerinin *Celâleddîn Hʷârezmşah* adlı tiyatro eserinden bile güzel olduğunu kaydediyor. Bu kayd, onun, eserleri hakkındaki düşüncelerini tesbit etmekle berâber,

---

[8] *Zemzeme* III., İstanbul, 1301, s. 82 v.d. Necib Bey (Paşa), Çırâgân vak'ası üzerine açılan tahkikatta 'Alî Su'âvî'nin bir ara "Sâmî Paşa konağında oturduğu ve oğullarından Necib ve Bâkî Beyler'le yakın münâsebetlerde bulunduğu anlaşılarak, Bâkî Bey Kastamonu Mektupculuğu'na, Necib Bey de Paris Elçiliği Kâtipliği'ne ta'yin edilerek İstanbul'dan uzaklaştırılmşlardır (İ. Alâeddin Gövsa, *Türk Meşhurları*, s. 280) — Daha çok bilgi edinmek için bu eserimizin birinci cildinin *İndek*'sine bakınız.

[9] Abdülhak Hâmid, *Mektuplar*, c. II., İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1335, s. 62, 232, 237, 300.

[10] Fâik Reşad, *Terâcim-i Ahvâl*, İst., Kasbar Matbaası, 1313, s. 58.

Ekrem Bey'in eserine yazdığı *mütâlea*'nın kaleme alındığı zamanı da tesbit ettiğinden çok mühimdir [11]. Bahis mevzû'u *mütâlea*, Recâ'îzâde Ekrem'in *Ta'lîm-i Edebiyat* adlı eseri hakkındaki risâle olsa gerektir.

Ta'lîm-i Edebiyat, eserin dış kapağındaki bir kayde göre, Mekteb-i Mülkîye-i Şahâne nâmına 1296 sene-i hicrîyesinde (1878 - 79) te'lif olunarak, mürkerreren taşbasması ile tab'olunmuştur. 6 Zilhicce, 1298/17 Teşrinievvel 1297 (30 Ekim, 1881) tarihli önsözünde de üç yıldanberi te'lifi ile uğraşılan eserin bu def'a matbaa harfleri ile umûmun enzâr-i mütâleasına arzolunduğundan bahsedilir. 28 Safer, 1299 (19 Ocak, 1882) tarihli mukaddimesinde ise "*Ta'lîm Edebiyat* nâmı verilen kitabın her yıl mektebce taşbasması ile tab' ve temsîli su'ûbet ve tekellüfü ve basılan nüshaların ekseriyâ yanlışlı çıkmasını ve şekl-ü hey'etce matlûb olan intizam ve matbû'iyyetin husûle gelememesini mûcib olduktan başka, dersten evvel talebeye tevzî'i iktizâ eden cüz'lerin bâzan günlerce geri kalması mahzûr-ı kavîsini dahî müstelzem olduğundan ve böyle bir eseri" hâriçten okumak isteyenlerin de bulunabileceği düşüncesi ile tab'ına karâr verdiğini anlatır. Eserin basım tarihi kapağında 1299 olarak işâret edilmiştir; Önsözü'nün 19 Ocak, 1882'de yazıldığına göre eser 1881 değil, 1882'de neşredilmiş demektir [12a]. Yine yukarıda kaydettiğimiz gibi, 1878'de te'lif edilmiştir. Kemal'in, R. Ekrem'in eseri hakkında bir mütâlea-nâme yazdığından bahsettiği aşağıdaki mektubunun tarihi de 1878'dir. R. Ekrem'in, eserinin tab'ından evvel, taşbasması nüshasını Kemal'e gönderdiği muhakkaktır. Kemal'in eser hakkındaki *Takrîz*'i eserin sonunda yer almıştır. Mektubunda bahsettiği bu *Takrîz* değil, *Ta'lîm Edebiyat* hakkındaki mütâlealarını içine alan risâlesi olsa gerektir. Eğer bu tahminimizde yanılmıyorsak, böylece, şâirimizin bu risâleyi 1878'de yazmağa başladığını da, aşağıdaki mektubundaki notuna dayanarak tesbit etmiş bulunuyoruz.

Kemal'in mektubunun beşinci paragrafındaki "Tebdîl veyâ islâh-i hat mes'elesi, âlem-i neşriyâta girdiğim gündenberi meydân-ı bahse atılmış şeylerdendir. Buna dâir *Tasvîr*'de, *İbret*'de, *Hürriyet*'de benim de birkaç bendim var idi" ve onüçüncü paragraftaki, "*Hürriyet*'te *imlâ ve İnşâ* bendlerini oku (Sen gâlibâ *Hürriyet* [12b] mecmuasını şöyle bir tarafa atıp da, içinde olan şeyleri tekrâren benden sormak için

[11] R. Ekrem'in *Ta'lîm-i Edebiyat*'nın, mukaddimesindeki bu tarih gözönüne alınmadığı için, Necmeddin Halil Onan tarafından bu eserin 1881'de neşredildiği kaydinde hatâya düşülmüştür (*Namık Kemal'in, Ta'lîm-i Edebiyat Üzerine Bir Risâlesi*, Ankara, Millî Eğitim Basımevi, 1950, s. XIX, XXII).

[12a] Kemal'in, *Ta'lîm-i Edebiyat* hakkındaki mütâlealarını muhtevî eseri, Tahrîrât Kâtibi Bahâ Bey'in oğlu Refik Bahâ Gürsoy'daki evrâk arasında mevcut olup, Necmeddin Halil Onan tarafından neşredilmiştir (Ankara, Millî Eğitim Basımevi, 1950). Bâzı zaif delillere dayanılarak, eserin yazıldığı zaman hakkında, "Bu eserin Kemal'in hayatının son günlerinin değilse bile son aylarının mahsûlü olduğuna" hükmedilmektedir (S. V.). Kemal'in mektubunda, Ekrem'in eseri hakkında *mütâlea* diye bahsettiği eser, *Ta'lîm-i Edebiyat*'a dâir mütâleaları olduğu husûsundaki tahminimizde yanılmıyorsak, 1878 Ağustos'unda baş kısımları yazılmış bulunuyordu.

[12b] Her hâlde dalğınlıkla, *Hürriyet* mecmuası yerine *'İbret* mecmuası yazmıştır.

almışsın); hattın sûret-i islâhına dâir ânda bâzı tafsîlât görürsün" cümleleri, bize, onun *Hürriyet*'teki imzâsız makâleleri hakkında ipuçları vermektedir.

Hürriyet'teki makâlelerin hemen hepsi imzâsız olduğundan, bunlardan hangisinin Kemal'e, hangisinin başkalarına âit olduğunu ta'yin güçleşmektedir. Yukarıdaki notları, *Hürriyet*'te imlâ ve inşâ, harflerimizin islâhı hakkında makâlesi bulunduğunu anlatıyor. *Hürriyet*'te, "Zâtı dirâyet ve hamiyyetle ma'rûf bir fâzıl-ı maârif-simât tarafından matbaamıza şu Farsîü'l-ibâre lutuf-nâme gönderilmiştir,, notu ile, 4 Rebî' II., 1286 tarihli bir mektup neşredilmiştir [13]. Mektup, *Hürriyet*'te çıkan bir makâledeki İslâm çocuklarının ta'lîm ve terbiyesine de temas edilmesi münâsebeti ile yazılmıştır. Makâlede, "Bizim çocuklar beş-altı yaşında mahalle mektebine verilip, iki - üç senede bir *Hatm* indirdikleri ve birkaç sene dahî *Tecvîd* ile bu *Hatm*'ler tekrar olunduğu ve beş-altı yıllar sülüs ve nesh karaladıkları hâlde, ellerine bir gazete verilse okuyamazlar. İki satır bir tezkire kaleme almak nerede.. Yazılmış tezkireyi bile çıkaramazlar. Çocuklar da bir tarafa.. Ânları okutan hoca efendilerin içinde gazete ve tezkire okur ve birkaç satır mektup ve tezkire yazabilir yüzde-beş nefere çıkmaz. Hâlbuki Ermeni ve Rum ve Yahudî etfâli mahalle mektebine girdikten altı ay sonra kendi lisânınca gazete ve mektup okumağa ve bir sene sonra kendisi mektup yazmağa başlarlar. İkinci sene mukaddimât-ı hisâbiyyeden ve üçüncüde coğrafyadan elzem olan ufak-tefek şeyleri öğrenirler. İmdi bizim çocukların fıtrat ve fetânetce bir eksiklikleri mi vardır ki ânlar gibi tahsîl-i fevâ'id edemiyorlar? Hayır, çocuklarda hiç kabahat yoktur; yolsuzluk bi'l-cümle usûl-i tahsilindir" deniliyor ve tahsil terbiye bakımından ta'kibedilen usûllerin fenâlığına dâir misâller veriliyor [14]. Mektup sâhibi ise, okuyup yazmayı güçleştiren sebebi tahsil ve terbiye usûlünün fenâlığında bulmaz; harflerimizi tecdîd ve bunların ta'limini kolaylaştırmadıkça, İslâm memleketlerinin Avrupa derecesinde terakkîsini imkânsız görür. İşte *Hürriyet*'te bu makâle bu fikrin yanlışlığını isbat maksadı ile yazılmıştır; Arap harflerinin tecdîdinin zararları, islâhının lüzûmu üzerinde durulmaktadır. "Bundan mukaddem bir zât-ı kâmil tarafından aldığımız Farsî mektup (ki meâli etfâl-i müslimînin ta'lîm ve terbiyelerindeki noksan ile millet-i islâmiye'nin terakkiyyât-ı hâzıradan mahrûm kalarak mübtelâ-yi za'f-ü nâtuvânî ve meskenet olması ve aralarında emniyyet-i hukûk ve emniyyet-i can ve ırz ve mal mevcut ve mu'teber olamaması ve cevr-ü zulmün kesreti ve adl-ü insâfın kılleti ve'l-hâsıl her türlü mekrûhâtın vücudü bi'l-cümle elif-bâ'nın ayb-ü noksanından hâsıl olduğunu beyandan ibârettir) 59 numaralı nüshamıza dercolunmuş ve bu bâbta olan mütâleamız ândan sonra gelecek nüshaya ta'lik kılınmış ise de, şu hurûf bahsi hemen o hafta İstanbul'da dahî başlamış olmağla oradaki erbâb-i kalemin hulâsa-i efkârını bilmek için bu güne kadar tevkif edilmiş idi. İşte şimdi elsine-i sâire-i islâmîye hakkında müdâvele-i efkârı ânların ehline terkederek, yalnız Türkçe'ye mahsus olmak üzre ber-vech-i âtî mülâhazamızı beyâna ibtidâr ederiz" diye başlayan bu makâle, "Lâkin bunu kim yapacak ? Devlet denilir ise, ânın dünyada en memnun olduğu şey cehâlettir; çünki indinde her ne sûretle olur ise olsun şedîden mültezem olan âsâyiş-i ekâbir

[13] Nu. 59, 30 Rebî' II., 1286/9 Ağustos, 1869.

[14] Bu makâle *Hudâ kâdirdir eyler seng-i hârâdan güher peydâ* başlıklı ve imzâsızdır (Nu. 54, 25 Rebî' I., 1286/5 Temmuz, 1869).

ve muhâfaza-i hâl-ü hâzır hususlarına bir vakt halel getirmiyor; hâlbuki maârif bu zulm-ü ihmâlin düşman-ı cânı olduğunda şübhe yoktur. Efrâd denildikte ise, Allâh versin duâsından başka hiçbir söz bulamayız. Her ne ise, biz hatırımıza geleni beyan ettik. Erbâb-ı maârif tarafından bu bâbta tashîh-i bahse himmet olunacak olur ise, ma'al-iftihâr gazetemize dercolunur" cümleleri ile biter[15]. Makâle, bu başlangıç ve son kısmı çıkarılarak Ebüzziya Tevfik tarafından, harflerimizin islâhı mes'elesinin tâzelendiği 1885'de, *İslâh-i hurûf mes'elesi hakkında bundan onaltı sene mukaddem Malkom Han'a cevâben Kemal Bey'in Lonrdra'da yazmış olduğu mütâlea-nâmedir* başlığı ile neşredildi[16]; her hâlde, bu neşirde Ebüzziya makâlenin *Hürriyet*'te neşrini tasrihten çekinmiş, böylece *Hürriyet*'teki baş ve son kısımları Ebüzziya neşrinden farklı olan makâlenin Kemal'e âit olduğu mes'elesi de kapalı kalmıştır. İşte aşağıdaki mektupta mevcut not sâyesinde, Farsca ve imzâsız mektubun, o sırada İran devletinin Londra sefîri bulunan Malkom Han'a, buna verilen cevâbın da, Kemal'e âit olduğunu öğreniyoruz. Kemal'in aşağıdaki mektubunda mevcut bir beyti ile bir kıt'ası, basılmamıştır; müstehcen olmalarına rağmen, bu tarz şiirler yazdığını da anlatmak maksadı ile, neşrinde mahzur görmedik.

Buraya kadar muhteviyâtını anlatmağa çalıştığımız beş mektubu, Kemal'in kendi el yazısı ile ve Türk Tarih Kurumu'ndaki evrâkı arasındadır (Nu. 509, 494, 26, 488, 1). Bunlardan üçüncüsünün (Nu. 328), baştan dört sayfası noksandır; bu, beşinci sayfadan başlamasından anlaşılıyor. Sonuncu mektubun *Duhter-i Hindû*'dan bâhis paragrafı M. Cemal Kuntay tarafından (*Namık Kemal*, c. II., Kısım - I., s. 640); Arap harflerinin değiştirilmesine ait kısımları ise, *Arap Harflerinin İslâhı ve Değiştirilmesi Hakkında İlk Teşebbüsler ve Neticeleri* başlıklı makâlemizde neşredilmiştir (*Belleten*, c. XVI., nu. 66, Nisan, 1953 s. 238 v.d.).

326. Feride Hanım'a

19. VII. 1878

İki Gözüm Feride'ciğim,

16 Receb, sene 95 tarihli mektubun geldi; âfiyyetine memnûn oldum. Orada pek sıcak olmadığından bahsediyorsun; burada hâlâ ortalık yanıyor. Mübârek Kış Efendi bir ayak evvel teşrif buyursalar da, şu terden, sıkıntıdan kurtulsak..

Ekrem ellerini öper. Derslerine pek âlâ çalışıyor. Nâşid Bey'in gözlerini öper. Mektebe gittiğini bilirim; ne okuyor, ânı haber verir misin?

Hemşîremin ellerini, Meveddet'in yanaklarını öperiz. Bâkî duâ..

19 Receb, sene 95

Kemal

[15] Nu. 61, 15 Cemâdâ I., 1286/23 Ağustos, 1869. Ayni gazetenin müteâkip sayılarından birinde de harflerimizin islâhı mevzû'unda kısa bir yazı vardır; *Terakkî* gazetesindeki neşriyâta cevaptır (Nu. 63, 6 Eylûl, 1869/29 Cemâdâ I., 1286).

[16] *Mecmua-i Ebüzziya*, nu 43, Gurre-i Rebîü'l-âhir, 1302, s. 1356 - 1364.

327. Feride Hanım'a

26. VII. 1878

İki Gözüm Feride'ciğim,

23 Receb, sene 95 tarihli mektubunu da aldım, Oralarda havalar, doyulmaz derecede güzel gidiyor imiş. Burada ise, tahammül olunmaz mertebede sıcak gidiyor. Şu mektubu yazarken, arkamda bir tire gömlek, bir entâri var; kollarım bileğime kadar açık, yine kan, ter içindeyim. Odanın pencerelerinden giren rüzgâr, yanımdaki mumun şu 'lesini bile oynatmıyor. Geçen yaz da birkaç gün sıcağa uğradık; fakat böyle değildi. Bu günlerin hâli, hani sana gönderdiğim sigara kutusunu yangından çıkma bakıra benzeten Magosa sıcaklarını andırmağa başladı. "Kış efendi'yi dâvet etmeyiniz; ben, üst-üste esvap giyip de, hergün, her gece mangala ne yapıyorsun, keyfin iyi mi demekten sıkılırım" diyorsun. Ben de, ne yalan söyleyim, Deli Mustafa'nın hâline hased edercesine, yarı vücûdüm açık olduğu hâlde, bir taraftan rüzgâra ne vakit çıkacaksın, bir taraftandan da sivrisinek muhlislerimize, cehennem olun şuradan diye uğraşmaktan sıkılırım. Ânın için, havalar böyle gider ise, Kış hazretleri'nin hemen bir saat evvel teşriflerini niyâz etmekten, senin hatırın için bile geri durmayacağım.

Ekrem benim kadar okumak değil, benden çok ileri gidecek gibi görünüyor; burada bulunan Firenk takımını da âdetâ hayrette bırakıyor. Zihnine, ben falanın oğluyum fikrini şimdi koymuş. Bu sıcakta günde lâ-ekal altı-yedi saat çalışıyor. Geçen gün hocası, "Biraz çocuklar ile oyna, bu sıcakta o kadar çalışılmaz!" demiş.. Beyimiz de, "Babam bu kadar okumuş; hâlâ günde yedi-sekiz saat kitap okuyor. Ben yeni okuyorum; hiç ânın kadar çalışmaz mıyım?" buyurmuşlar.. Cevâbı buralarda meşhûr-ı âlem oldu. Rivâyete göre benim gibi babanın, ânın gibi oğlu olurmuş. Kıskanma ammâ, Ekrem'in bu hâllerini gördükce, sana yakın seveceğim geliyor.

Nâşid Bey'imizin gözlerini öperiz. Mektuplarını aldığım zaman, ayrıca cevap yazarım. Hemşİremin ellerini öperim; Meveddet'in de yanaklarını.. Bâkî dâimâ âfiyyette ol kızım..

26 Receb, sene 95

Kemal

328. Menemenli Rif'at Bey'e

26. VII. 1878

...*Mes Prisons* ihtarnâmesinin Ekrem'le benden başka kimsede tamam sûreti olmasa gerektir. Benim sûret evrâk-ı perişan arasında, sen bir sûret bulabilirsen ânınla iktifâ et! Hüseyin Efendi ile teâtî etmek istersen, bedelinde aruz falan gibi birşey alırsın. O ciheti âna yaz.

Bu posta kalem kâğıt, *Temâşâ*[17], kalemtıraş falan hiçbir şey gelmedi; postaları da, emânetciyi arattım, yok.. Yetiştirilemedi ise mâni' değil; *Osmanlı* postasına verildi ise, bakalım kaç ay sonra gelir. *Tarih* ve *Dîvân* cedevelinin kenarlarını doldurarak iâde ettim; mütâleaya lâyık kimlerin eseri olduğunu îzâha hâcet yok. Hepsini birer kerre açar bakarsın; mütâleaya lâyık mıdır, değil midir, iki sahife gözden geçirmekle anlaşılır. Hele tarihlerin cümlesi mütâleaya lâyıktır; çünki okunmazsa tarih öğrenilmez.

Berlin Muâhadesi'ni gördük; sağlıkla görmeye idik. Avrupa'da efkâr-i umûmîye bu muâhadenin pek asâyişe medâr olamayacağına hükmediyor; fakat birşey diyemem. Ma'kûl tahminlerin yüzde-sekseni tehâllüf edecek bir musîbet zamanına tesâdüf etmişiz. İnsan bir tahmin tutturuyor, bir müddet delâil-i müteaddide ile hakîkate mutâbakatı sâbit olacak gibi görünüyor, gönül ümide düşüyor; sonra birdenbire o tahminlerin, o ümidlerin altı üstüne geliyor da fenâ hâlde me'yûsiyyeti mûcib oluyor. Mehâkimde şehâdet mes'elesi için *İbret*'in, *Mehâkim* ünvanlı bendine mürâcaat et!

Sâmî'nin Kıbris'ce olan fikri kābil-i icrâ değildir; mürtedin irşâdâtı ise insanı o kadar hayrette bırakıyor ki, biz Avrupa'da iken mîras dâvâsı ile orada bir Ermeni kadıncağızı var idi. Sefâret'in himâyede gösterdiği tekâsülden dolayı on seneden ziyâde sürünmüş. Bizi eline geçirdi, çalıştık, işini oldukça yoluna koyduk. Birgün yanımıza çağırdık; hasmın şöyle söylerse ne diyeceksin, mahkeme şöyle söylerse ne diyeceksin, falan şöyle söylerse ne diyeceksin yollu cevaplar verdi. Mes'-

[17] *Temâşâ*, Hasan Bedreddin ile Manastırlı Rif'at'in birlikte çıkardıkları, terceme dramatik eserleri içine alan tiyatro mecmuası külliyâtıdır. Bizim gördüğümüz iki ciltten ibâret olup, her ikisinde dokuzar eser vardır ve 1292 - 1303 yılları arasında basılmıştır.

elenin neticesi ise, Sefâret'in bu kadın Osmanlı olduğunu tasdik etmesine muhtâç idi. Bizim Reşad gevezesi de, "Ya Sefâret senin Osmanlı olduğunu tasdik etmezse ne dersin?" suâlini ortaya atınca, bî-çâre kadın, yıldırımla vurulmuş bir hâle geldi; hayran hayran yüzümüze baktı da, "Ne diyeceğim, Allāh derim, Hû derim" dedi. O kabîlden olarak bu irşâdları işittikçe, biz de ne diyelim, Allāh deriz, Hû deriz.

Mektubunda "Zeynü'l-'Âbidîn" gibi birşey yazmışsın. İbtidâ Hacivad resmi zannettim; sonra dikkatle baktım, meğer bizim Zeynü'l-'Âbidîn Bey'in ismi olacak imiş. Hû!... Ayıp.

Gālib Dîvânı'nı Mâhir'den nasıl getirtebiliriz ki Ankara'ya, Sâbit'in Hacc'a gittiği kadar sebük-bâr gitmiş idi. Yanında "menâsikinden" başka birşey yok [18]. Bir kerre yazayım amma geleceğini ümid etmem; ma'mâfih yazarız. Fâik ile fesad me'muru burada yok. Kaptan birşey batıramayacak gibi görünür. Mustafa ve Halim Beyefendiler arz-i hulûs ederler. Osman Efendi cenabları dün bizde idi. Selâmını söyledim; "Oh beyim ya! Siz de benim tarafımdan selâm yazarsınız ya. Âferin beyim ya, Rif'at Bey ne vakit gelecek ya, gelsin de ben de on tâne turaya râzıyım ya" diye söylendi durdu. Mu'ziblik zamanı geldiği vakit nasıl olur görürsün.

Paşa'nın keyifsizliğine teessüf ettim. Sinni de dolgun; hemen Cenâb-ı Hak şifâlar ihsân etsin. Bâkî illā'llāh..

26 Receb, sene 95

KEMAL

Şu Şehremâneti'ndeki Vassâf Efendi'ye olan mektubu da, birisi ile sâhibine gönderiver.

[18] Mâhir Bey'in adı, Meclis'te Muhâcirîn mes'elesinin müzâkeresi sırasında sık-sık geçmiştir. İdâre-i 'Urfiyye'nin bildirilmesinden hemen sonra Mâhir Bey Kayserî'ye sürülmüştür. Meclis'e verdiği istid'â, Konya meb'ûsu Mehmed Efendi'nin "Mâhir Bey müfsiddir" demesi üzerine tedkîk edilmeyince, onun nefyinin haksız olduğu ve kendisinin iyi bir kimse bulunduğu hakkında, başta İzmir Meb'ûsu Menekşelizâde Emîn Efendi olmak üzre Meclis kürsüsünde konuşanlar az değildir ve bu hususdaki Meclis zabıtları gazetelerde neşredilmiştir (Msl., bk., *Cerîde-i Havâdis*, nu. 3645 - 3647; 5 - 7 Rebî' I., 1295/9 - 11 Mart, 1878). Kemal, Kayserî'ye sürülmesi dolayısıyle Mâhir Bey'in birşey götürmeden acele menfâsına hareket ettiğini anlatmak istemiştir.

329. Feride Hanım'a

3 Ağustos, 1878

İki Gözüm Kızım,

Bu hafta mektubunu alamadım; beybabamın kâğıdı da yok idi. Geçenlerde böyle bir mektupsuzluğa uğradığımdan pek o kadar merāk etmedim ise de, yine gönlüm endişeden hâli kalamadı. İnşâ'llāh âfiyyettesin. Benim, el-hamdüli'llāh sihhatim yerinde, fakat canım sıkılıyor; niçin dersen, iki gün evvel burada şiddetli bir dolu yağdı; yağdığı zaman hiçbirimiz evde yok idik. Kâfir dolu, hınzır dolu, yirmi dâne pilicimi öldürdü. Hayvancıklar nekadar da güzel idi; âna canım sıkıldı.

Ekrem eteklerini öper, hemşIremin ellerini, Nâşid'in, Meveddet'in gözlerini öperim. Bâkî sağ ol, var ol hanım kızım.

4 Şa'bân, sene 95

Kemal

330. Menemenli Rif'at Bey'e

3. VIII. 1878

Ağabey,

'An Şa'bân, sene 95 tarihli mektubun geldi. Kâğıtları, kalemtıraşları, *Temâşâ*'ları, *Terci'* ve *Terkib*'i de aldık. Geçen posta gönderildiğinden bahsolunan eşyâdan, yalnız kalemler eksik idi. Teşekkür iktizâ ederse edelim.

Cevâba girişmeden evvel söyleyeceğim var. Seni hablS! Rodos'ta mâ-mülkü bir oğlana verirsin. Süleymâniye Medresesi'ni, şûrîde-serâne etvârın ile, Süleymâniye'nin eski hâline çevirirsin; sonra buraya gelir, evzâ'ından renk vermemek için, beni çocuklar soydular diye, çocuklara iftirâ edersin, öyle mi[19]. Ya zimmetinin berâetini isbât et; yâhut benden alayı ile, ordusu ile mu'ziplikler bekle!..

[19] Medrese-i Süleymâniye, Ahmed Midhat'in Rodos'ta te'sis ettiği mektebin adıdır. Önce, Rodos'ta sürgün iken kendi odasında beş - altı çocuğa imlâ, Arapça, Farsça dersi vermekle işe başlamış, sonra buna Fransızca da ilâve edilmiş, öğretimde

Hâ, geçenki mektubunda Sa'îd'in pederi vefât ettiğini ve fakat kendisine haber verilmemesi lâzım geleceğini yazmıştın; ben de o re'yi tasvip ettim. Bu def'a Sa'îd'den aldığım mektupta, kos-koca bir "merhum peder" ta'biri var. Bu müjdeciliği kim eder? Sa'îd'in İstanbul'da kargası, baykuşu yoktur ya? Bir derecede canım sıkıldı ki ta'rif edemem.

Gelelim cevâba : *Duhter-i Hindû*'dan, "bana terceme et de anlat" mes'elesi, göze çarpacak şeylerdendir; vâkı'a pek çok tiyatrolarda emsâli görülmüştür; hattâ büyük üstadların da vardır. Ma'mâfih hilâf-ı tabî'at olduğunda şüphe yoktur. Vaktiyle Hâmid'e ihtâr etmiş idim. Türkçe yazılmak mes'elesindeki fikrin doğru değildir. *Duhter-i Hindû*, oynanmak için yazılmamış, okunmak için yazılmış.. Esâsen tiyatro değil — Avrupa'daki pek büyük şâirlerin birçok âsârı gibi — tiyatro şeklinde yazılmış bir hikâyedir.

Tebdîl veyâ islâh-ı hat mes'elesi, âlem-i neşriyâta girdiğim gündenberi, meydân-ı bahse atılmış şeylerdendir. Buna dâir *Tasvîr*'de, *İbret*'te, *Hürriyet*'te benim de birkaç bendim var idi. Şimdi sen de ortaya bir mes'ele çıkardın; ol bâbta olan fikrimi hulâsaten beyân edeyim: Hattın islâhı için Latin hurûfâtını bizim lisâna almak Firenk elbisesi giymeği, mülkün islâhına medâr olur zannetmek kabîlindendir. Evvelâ Latin hurûfu ile *şad* (ص), *ḍad* (ض), *ṭî* (ط), *ẓı* (ظ), *ẕel* (ذ), *cim* (ج), *çım* (چ), *je* (ژ) harflerini nasıl yazacağız? *Sad*, *dad*, *tı*, *zı*, *zel*, bizde telâffuz olunmuyor. Ne lüyumu var, kaldırıveririz denilecek ise, imlâ-yi Arab'ı bozmak şöyle dursun, lisânımızda *ẓâhir* (ظاهر) ve *zâhir* (زاهر), *fâ'iż* (فائض) ve *fâ'iz* (فائز) gibi, yalnız siyâk-u sibâk karînesi ile okunacak birkaç bin kelime peydâ etmiş oluruz. Haydi bu belâya katlanalım. Latin hurûfu kullanan kavimlerden hiçbirinin lisânında, hem *cim* (ج), hem *çım* (چ), hem *je* (ژ) harfleri mevcut değil. Ma'hûd *g* ile *j* harflerini, bu üç telâffuzun hangisine taksim edeceğiz.

Latin harflerinde bir *c*, bir *s*, bir *k*, bir *g* var. Bizim lisânın ise *se* (ث) ile, *nun* (ن) ve *yâ* gibi okunan kâflar istisnâ olunduğu hâlde bir *kaf* (ق) ve bir *sin* (س) ile, bir *kâtib*'deki, bir *değildim*'deki, bir de

ta'kip ettiği kolay usûller beğenilerek talebesi gittikçe artmış ve böylece Medrese-i Süleymânîye denilen mektebin temeli atılmıştır (*Menfâ*, İst., 1293, s. 124 v.d.). A. Midhat'in sonradan matbaa harfleriyle basılan ve *Medrese-i Süleymânîye - Tedrîsât-i İbtidâ'îye* (İst., 1305, 1306) adlı iki cüz'ünü görebildiğimiz bir eseri ve vardır.

Tanrı'daki *kef* (ك) harflerine ihtiyâcı var. Haydi *c*, (ق) *kaf*; *s* (س) *sin*'i i'tibâr olunsun; *k*, *g* harfleri(ni), bu üç nevi' *kaf*'a nasıl bedel tutucağız? *Gayn* (غ), hangi harf ile ifâde olunacak? *H*; *he* (ه), *ḥâ* (ح), *ḫı* (خ) harflerinden hangisine bedel kullanılsa, iki harf açıkta kalıyor; onlar ne ile ifâde olunacak?

....Latin'de [20], hecelerden başka yalnızca ondokuz harf vardır. Bizim lisânımız ise, harekeden mâ'adâ otuziki harfe muhtâc.. Bu hâlde ne yapacağız? Latin harflerini biri ile terkip ederek mi esvât-ı lisân hâsıl edeceğiz? O hâlde düşün, hurûfunun sülüsânı iki harften mürekkep ve harekeleri yazı arasında olan bir lisan nekadar güç, nekadar ağır yazılır; nekadar da mashara şey olur.

Sâniyen soldan sağa yazılan hat, daha seri' yazılır demişsin; Niçin? Ben de ömrümde benim Türkçe yazdığım kadar sür'atli yazı yazar Firenk görmedim. Bu tecrübe sana istinografluktan geliyor ise, yanlış bir fikre câhip olmuş olursun. Bir kerre merâk etmiş, Türkçe bir istinograf tertibi yapmıştım. Ânınla tekellüfsüzce, dakikada seksen kelimeden ziyâde yazmak mümkin olurdu.

Sâlisen soldan sağa yazı yazmak, bizim için diz bükülemeyecek derecede dar pantalon giymeğe benzer; köylerimizde, hattâ evlerimizde kanepe bulunmadığı gibi, yazıhâne de yoktur. Bizde her mektup yazacak adamın, omuzunda bir masa taşıması mümkin midir? El üzerinde, soldan sağa nasıl yazı yazılır? *Hükemânın*; *islâhâtı*, *milletin ahlâk ve isti'dâdına tevfîk etmek lâzım gelir* dedikleri, bu türlü teferru'âtı düşünmek mânâsınadır..

Râbi'an, Latin hurûfu kullanılan milletlerde, bir adam onbeş -yirmi gün içinde her gördüğünü okuyamaz; hele imlâ müşkîlâtı bizden ziyâde olduğundan, bildiğini yazabilmesi, senelerce uğraşmağa ihtiyâc gösterir. Fıransa üdebâsında bir kelimenin c veya *s* ile yazılacağında tereddüd edenler çoktur; hattâ meşhur Thiers bile, imlâ için hem lugat kitaplarının, hem de mürettiplerin esîriyiz der idi. Latin hurûfu kullanan milletler onbeş-yirmi gün içinde her gördüğünü okur diyorsun. Tecrübesi kolay.. Latin hurûfu ile bir Çimken (چمكن) Köyü yaz. O hurûfa âşinâ olan kavimlerin hangisine gösterir isen, göster, eğer senin Gladstone telâffuzu kadar garip okumazlar ise, o vakit haklı olabilirsin. Ne hâcet, Gladstone İngiliz'dir; ismi de İngiliz telâf-

[20] Bundan önceki bir kelime bozulmuştur: *evvelâ* olabilir.

fuzu ile *Gladstone* değil, *Glad'stön*'dır; Fransız, *Gladsten*' okuyor, biz de ânlara taklîden *Gladsten*' okuyoruz.

Hâmisen, "Milletin terakkîsi, maârifin ta'ammümü ile hâsıl olur; bizim maârifin ta'ammümü ise, bizim hat ve imlâ ile kābil olamaz; öyle ise, bizim hat ve imlâ ile, milletin terakkîsi kābil olamaz" diye bir kıyâs-i fâsid tertip etmişsin. Kıyâsının fesâdı da herkesin okumak yazmak bilmesine maârif nâmı verişindir. Zannetmişsin ki maârif, herkesin okuyup yazmasından ibârettir. Heyhât.. Maârif-i umûmîye'ye mâlik olan Amerika, Almanya gibi milletlerde, herkes yalnız okuyup yazmak bilmiyor; en ednâ bir köylü, bizim Harbîye'de okunan derslerin onda sekizini tahsil ediyor. Hele Almanya'da o tahsilden fazla, birkaç da lisân öğreniyor. Ma'ârif-i Umumîyeye mâlik olan yerlerde, lâ-akâl yedi sene mektebe gitmemiş adam yoktur. Fıransa muhârebesinde Almanyalılar, bir onbaşıya sekiz suvârî verir, ordudan yirmi saat öteye gönderirlerdi. Herifin koynunda topografya haritaları, yanında iktizâ eden rasad âletleri mevcut olduğundan, gider keşfiyâtını icrâ eder idi. Maârif böyle taammüm eder. Herkesin biraz yazı okuması, iki kelime yazması ma'rifet kazanmak değil, ufacık bir gözlük, kısacık bir kalem satun almak kabîlindendir.

Almanca bilmem; fakat biraz İngilizce okudum. Yakînen bilirim ki, İngilizce'yi doğru okumak, bizim yazıyı okumaktan kolay değildir. Ya o hat ve imlâ ile Amerikalılar niçin bu gün dünyanın en maârifmend halkı olmuşlar? Söyleyeyim: Pek bedîhî iken, güç akla gelir birşeydir ki, okumak melekesi hurûf ve harekâtın iânesinden değil, eşkâl-i kelimât ile ülfet-i nazardandır. Hiçbirimizin, yazı okurken kelimelerin harflerine dikkat ettiğimiz yoktur. Harfi eksik, veyâ yanlış yazılmış kelimeyi de, hiç sehvini görmeksizin doğruca okuyoruz. Bu ülfet-i nazar, senelerce kitap okumak ile hâsıl olur. Hiç gazetesi, kitabı, falanı olmayan bir yazıyı, tutalım ki alay mekteplerinde ta'mim etmişiz. Çıkacak neferler, köyüne gittiğinin birinci ayı, öğrendikleri yazıyı unutacaklarından ve unutmayıp da sitâyişinde bulunsalar bile, kendileri yazdıkları şeyleri bile, ülfet-i nazarın fıkdânı cihetiyle tabî'î heceleyerek okuyacaklarından ve hâlbuki imam efendi *Âşık Garib* hikâyesi'ni selmehü's-selâm kırâ'ate muktedir olduğundan, yazının suhûletini kimseye anlatamayacaklarından kat'ân şüphe olunmasın. Maksad ta'mîm-i maârif ise, çocukları yedi-sekiz sene okutacak mektep yapmalı.. Öyle mekteplerde ise, bizim hat ve imlâdan birkaç kat güçü ile bile ülfet-i nazar hâsıl etmeğe zamân-ı tahsil kâfîdir. Biz, böyle

yapamayız denilmesin; istersek yaparız; amma mücerred yapmağa muktedir değil isek, işte o zaman terakkîden kat'-i ümid etmek lâzım gelir.

Hurûfu hiç mi islâh etmeyelim? Bi'l-'akis.. En ziyâda islâhı tarafında bulunanlardan biri benim; fakat ta'mîm-i maârife esas tutarak değil.. Tahsili biraz teshil için hurûfun islâhında benim düşündüğüm yolu ise, bu gün bir gazete vücûde getirebilir. Gazetecilik ettiğim sırada kapanmaktan, lâğvolunmaktan, igtirâbtan, nefy'den vakit bulabilse idim, şimdiye kadar vücûde gelmiş gitmiş idi.

İbret'te *İmlâ ve İnşâ* bendlerini oku (Sen gâliba *İbret* mecmuasını şöyle bir tarafa atıp da, içinde olan şeyleri tekrâren birer birer benden sormak için almışsın), hattın sûret-i islâhına dâir ânda bâzı tafsîlât görürsün. İliştiğin yer var ise, ânı da bi'hakkIn sorabilirsin.

Nüzhet Efendi, İrfan Paşa'lar falanlar kadar mevzûn kelâm söyler; şiir denilebilecek birşeyi görülemedi. İnşâda da İrfan Paşa'dan aşağı kalmaz. *Keşkül*'ünü görmedim; fakat *Mugni'l-Küttâb*'ını görmüştüm; eski dîvân efendisi mecmualarına benzer birşey.. Hemen Allâh kâtiplerimizi, öyle kitaplardan ignâ' buyursun.. Edebiyatta behresini soruyorsun. Edebiyattan murad bizim bildiğimiz güzel yazı yazmak ise, öyle şeyden behresi falanı yok. Ulûm-ı edebîye'ye vukûfu ise, Arabî'den, Farsî'den hayli şey gördüğü, âsârından anlaşılıyor.

Na'Im mektubundaki *za'îm*, *sâhib-i zu'm* mânâsınadır. Nef'î'nin,

Böyle sâhib-suhanin bundadır a'lâlığı kim,
Sözü pest iken (olā) kendisi mağrür-i za'îm

beytinde olduğu gibi, «اَعُوذُ بِاللهِ مِنَ الشَّيْطَانِ الرَّجِيمِ * اَعْنِي بِهِ نَعِيمَ الزَّعِيمَ» İsti'āze edilen şeytan *ā'nībihi* tasrIhi ile, Na'Im olduğu gösteriliyor. Şeytanı ise şeytan eden, zu'm-ü gurûru olduğundan, orada Na'Im için, za'Im sıfatı pek yakışır.

Kâzım Paşa'nın şi'rini ne yapayım? Her tarafa şâyi' olmuş birşey, meâli gevezelikten ibâret.. Ara-sıra ben de gevezelik söylüyorum. Geçen hafta yüzüne bakılır takımdan birine yazdığım mektuba, şu beyit ile başlamıştım

Demem kim rahme gelsen, ben de vaslınlā be-kâm olsam
N'olursun bir gecē rü'yāma girsen ihtilâm olsam

Nasıl, beyti beğendin mi ?

Kâzım Paşa'nın selâset-i ifâdede bana rüchânını iddiâ etmek, ashâb-ı mütâleanın hurde-bînâne dikkat ve zekâvetine delâlet eder.

Hâ, mektubunda bir münâsebetle bir mısra' yazmışsın; ânın ilk kelimesi *şeytan* değil, *Osman* olacak sanırım.

Hisap suallerini Birâder Bey halletmiş. Niçin havzı sormadan unuttun ise, ta'rif edelim: Bir havz olsa ki üç musluğu bulunsa, o muslukların biri havzı bir saatte, diğeri üç saatte, diğeri dört saatte doldursa, havzın altında da suyunu iki saatte boşaltacak bir çeşmesi bulunsa.. Bunların dördü birden açıldığı hâlde, havz nekadar zamanda dolar ?

Yine mes'eleyi tebdîl-i hatta naklettik. Hat tebdîl olunmakta mahzur, yalnız mevcut olan kitapların ibtâli olmak lâzım gelse, bir-iki-bin kese sarfı ile, o kitapların hepsini tahvîl edebiliriz; fakat mes'ele orada değil, yukarıda beyân ettiğim cihetlerde..

Necib Bey için ne diyelim. *Gülnihâl*'de Bey'ler, Paşa'lar da böyle yerlere girilmeğe ellerine fırsat geçtiği zaman, gönderdikleri adamların nereye gittiklerini bilsinler yollu bir söz vardı; ânı tekrar ederiz.

Derviş Paşa'ya müteallik olan bahsin bedîhî.. Muhtar Paşa'ya gelince, ne yaparsın, Nef'î,

Kimi işhâd edeyim eylediğim da'vāya
İndirem sihr-ü füsûn ile meğer 'İsā'yı

demiş.. Biz de sihr-ü füsûn ile — bu gün Paşa'nın Avrupa'da en meşhur cenarellerinden olduğunu i'lân eden—Marşal Moltke'yi Berlin'den İstanbul'a getirip de, mecâlis-i münâzaraya idhâl edemeyiz ya?

Mâhir Bey'in adresi şimdi İzzeddin Efendi dâiresindedir; oraya mektup nasıl gider, nasıl kitap bulunur? Zeynü'l-'Âbidîn Bey'den bu posta da mektup, ya'nî cevap gelmedi.

Süleyman Paşa'nın muhâkemesini biz de okuyoruz; amma *Osmanlı* gazetesinde okuyoruz. Dördüncü muhâkemeyi bin belâ ile bir *Cerîde-i Askerîye* ilâvesinde görebildik. Rauf Paşa Hazretleri ne güzel şâhidler gösteriyorlar. Erkân-ı Harb'ten Nazif ve falan ve filan Bey'ler Süleyman Paşa'dan böyle emir aldığıma şahidlerdir; çünki böyle emir aldığımı o zaman kendilerine söylemiştim diyor. Burada Melik ile Hüseyin Efendi senin Avusturya konsolosundan bin lira istikrâz ettiğini biliyorlar. Neden biliyorlar der isen, konsolos söylemiş.. Dünyada bundan büyük delil mi olur? Şimdi insaf et, senin bin lirayı vermekliğin lâzım gelmez mi ?

Bundan başka Rauf Paşa Hazretleri'nin berâ'et-i zimmetine ve Şipka vukū'âtının hakîkaten Gurko [21] gibi, saltanat-ı seniyyeye bunca hidemât-i celîlesi tebeyyün eden bir zâtın hüsn-i şehâdeti munzam olursa, kimin ne diyeceği kalır ? Süleyman Paşa muhâkemesine dâir gazetelerden fazla i'lân çıktıkca gönderilmesini isterim. Şu benden habis herifin Moskova generalleri şehâdeti ile müsbet olan hiyânetlerinin tafsilâtını öğrenmeği pek merâk ediyorum.

Hâ, az kaldı unutacak idim, bizim hakîkaten ashâb-ı hamiyyetten, hem sâhib-i seyf, hem sâhib-i kalem bir büyük adamımız varmış ki takdîrini takdîr edmiyorduk. Maksadım, Murahhas-ı sânî Mehmed Alî Paşa Hazretleri'dir. Mehâret-i askerîyesini ve Sofya'nın devlete lüzumu olmadığından bahs ile, Bulgaristan'a terkolunmasında ettiği hizmeti Beaconsfield bile nutkunda tasdik ediyor [22]. Sen de yalnız Derviş Paşa'nın mehâsîn-i idâresini görürsün; Derviş Paşa'dan bin kat 'âlî olan Rauf Paşa'ları, Mehmed Alî Paşa'ları hiç düşünmezsin.

Sen tuhaf tuhaf mukâyeseler etmeğe de başladın. Nef'î için zayıflığından, falandan bahsetmeksizin, yazık hasta mıdır, nedir terkîbine hiç akıl kabûl etmez bir zayıflık te'vîlli meydana çıkardıktan sonra, ândan zayıf bir tarz-ı istidlâl ile benim Adana'yı, *tî* (ط) yerine *dal* (د) ile yazdığımdan bahs buyurmuşsunuz. Bak ne yalan söyleyeyim, ben o türlü imlâ yanlışlarını hep yaparım, hep severek yazarım. Bâb-ı 'Âlî'de Hurşid Paşa Hazretleri'nin Edirne ile Adana'yı biribirinden tefrîk edemeyecek kadar ibrâz buyurdukları sür'at-i intikāle hürmeten, ittihâz olunan imlâları yirmi yıl edebiyat ile uğraştıktan sonra i'tiyâd etmeğe lüzum göremem.

Celâl'in bir parçası zâyi' olduğuna dâir yazdığım söz sahîhan iftirâya benzer bir yanlışlık imiş. Zât-i mehâret- simât-i kerîmâneleri, cüz'leri burada bırakmışsınız; fakat biribirine o kadar karıştırmışsınız ki, birinci faslın son cüz'ünü, dördüncü faslın cüz'leri arasında, dağlarda hırsız kadar teharriyât ile ancak bulabildiler.

Tarih ve *Dîvân* cedvelini ben geçen hafta ikmâl etmiştim [23]. Melik câriyeniz postayı kaparken, hiç İstanbul'dan gelen mektup yine İstan-

[21] Rumeli cebhesinde Rus kumandanı (Ahmed Sâ'ib, *Son Osmanlı-Rus Harbi*, Mısır, Hindîye Matbaası, 1327, s. 96 v.d.).

[22] Lord Beaconsfield (Benjamin Disrael: 1804 - 1881), İngiliz siyâsî şahsiyyetlerindendir. Berlin Kongrası'na İngiltere Başvekili sıfatıyle iştirâk etmiştir (*Mir'ât-i Hakîkat*, c. III., s. 155).

[23] Rif'at Bey'in istediği *tarih* ve *dîvân*'lara ait liste olduğu, müteâkip mektuplarındaki kayıdlerden anlaşılıyor.

bul'a mı gider i'tikādına düşmüş ; almış, bir tarafa atıvermiş; bin belâ ile buldurduk da leffettik. Afvedersiniz. Melik muhlisinizin bu mütâleasına sebep, eşeklik değil, kazazlıktır. Hikâyeyi bilmezsen, kendisinden sor.

Mustafa Bey[24] arz-ı mahabbet eder. Halîm Bey[25] burada yok. Efendi kapdan ise sürtüp geziyor. Hüseyin Efendi, dördüncü fasla yarından i'tibâren başlayor; fakat ben, hâlâ rü'yâ cihetini tashih etmedim; fakat zarûrî edeceğim. Gelecek hafta dördüncü fasıl da gelir sanırım.

İsti'fâ-yi Sadâret mes'elesi[26], Avrupa gazetelerine de aksetmiş; fakat hiçbirinde sebep gösterilmiyor. Sizin Fırat vâdisinde arâzî almak şirketi, Firenk hurûfunu kabûl tasavvurundan geri kalır hayâllerden değildir. Fırat şümendiferi kararlaşır ise, İngilizler, adama oralarda alınacak arâzî bırakmaz; hele Midhat ile senin iştirâkin, tuhaflardan tuhaf birşey olur.

Süleyman Paşa'nın top sadâsına gitmek husûsunda yazdığım şey'i, Ömer Bey'e gālibâ etrâfı ile okumamışsın; Marengo muhârebesi, Desaix'nin[27] top sadâsına gittiği için kazanıldığı, Waterloo kavgasının da Grouchy[28] top sadâsına gitmediği için zâyi' olduğu mâlûm.. Hattâ ulûm-i müteârife derecesinde mâlûm.. Fakat Firenk kitapları, top sadâsı, top muhârebesi olduğunu isbât edecek kadar tekessür etmedikce, o sadâya gitmek câiz değildir; çünki ufak-tefek top sadâları bir orduyu mevki'inden ayırmak için kullanılır desâyis-i harbîyedendir, diyorlar. Bunu geçen haftaki mektubumda ifâde etmiştim, değil mi? Süleyman Paşa ise istintākında, Rauf Paşa tarafından yalnız altı top sadâsı işittiğini haber veriyor. İfâdesi hilâf-ı vâki' ise, altı top sesi işitmekle yolundan kalmadığı için, fenn-i harbe mugāyir hareket etmemiş olur sanırım. Ömer Bey'den burasını tahkîk et de, fikri ne ise beyân eyle..

Coğrafya diksiyonları eğer Türkler için yapılır ise, köylerin isimlerini izah için Latin hurûfu ile yazmak, bir Arab'ın, bir Türk'e öksürük ilâcı ta'rif ederken alırsın bir *morta* deyip de, mortadan, Türk'ün yu-

[24] Midilli'de Meclis-i İdâre âzâsından Kulaksızzâde Mustafa Bey.

[25] Midilli'de Zirâat Komisyonu Reisi Kulaksızzâde Halîm Bey.

[26] 28 Mayıs, 1878'de Mehmed Sâdık Paşa'nın isti'fâsı mes'elesi.

[27] Desaix de Veygoux, Louis-Charles- Antoine (1768-1800), Büyük Napoléon'un generallerindendir. Mektup metninde « دوزه » şeklinde yazılıdır.

[28] Grouchy, Emmanuel de (1766 - 1847), Fıransız Mareşali.

murtaya intikāl edemeyeceğini anlayınca, yānī *beyże* ibâresi ile tefsīre kalkışması kaḅīlinden olur. Fıransızca bilenler o yapılacak, veyâ ta'bir-i sahīhi ile terceme olunacak coğrafya kitabından müstagnîdir. Bilmeyenler, Türkçe harfiyle yazılmış iken okuyamayacakları kelimeyi, Fıransızca harf ile hiç okuyamazlar. Avrupa lisanlarının yalnız hurûfunu öğrenmeğe hasr-ı ikdâm eden beylerimize ise, hattâ vatanın lüzûmu yok; vatan coğrafyasının ne lüzumu olacak? Erkân-ı Harb takīmı, *İbret*'teki tasavvuru ki yalnız benim değil, Ziya Paşa gibi gerçekten mâhiyyet-i lisâna vâkıf bâzı zevâtın inzimâm-ı re'yi ile yazılmıştır, görmüş olsalar, Latin hurûfuna tercih ederler sanırım.

Bosna vukū'âtı gazetelere bakılır ise, pek şiddetli gidiyor. Duâ makbûl olacak bir zamanda değil isek de, Allāh encâmını hayreylesin diyelim.

Ekrem'e olan *Mütâlea-Nâme*"nin mebâdîsi, dünyada en güzel yazdığım eserdir desem yalan olmaz. Bâzı yerleri bayağı *Celâl*'den de parlaktır. Kimden alacak isen, bedelinde ne istese (benim âsârımdan olmak üzre) çok göremem. Nef'î *Midilli mektubu*'nun sûretini göndermiş; Hüseyin Efendi'ye verdim. Bak, ânın ile de uzlaşabilirsin. Salāhaddīn'e bir mektup yazdık; ânın da, senin de..

Artık elverdi ya.. Senin mektup onbir sahife idi; benimki onaltı sahifeye bâlig oldu; sanırım ki elverir. Birâdere, Ömer Bey'e, Fâtih Efendi'ye selâmlar[29]!..

4 Şa'bân, sene 95

KEMAL

[29] Kemal, bu mektubunun birinci sayfasının başına "Mektubunda imlâ-yi aslîye ta'biri var; *İmlâ* müzekkerdir: sıfat te'nīs olunamaz. Salāhaddīn'i yaraklar mısınız, ne haltedersiniz? Nef'î de, sen de Hâmî-i mutlak kesildiniz. İşte biz de,

Tama' ettim etine,
Nüsha yazdım itine,
Tutarsa da sebkine,
Tutmazsa da s..ine

kabīlindenden bir kâğıt yazdık gönderdik"; ikinci sayfasına da, "Kapdan şimdi geldi; selâmını söyledim; bi'l-mukābele redd-i selâm ediyor" cümlelerini eklemiştir.

Kemal, yukarıdaki cümlede "Hāmî-i mutlak,, ifâdesini tevriyeli kullanmış, XVIII. asır Dīvân sâirlerimizden Diyârbekirli Hâmî'yi (Bk., Alî Emīrî, *Tezkire-i Âmid*, İst., 1328, s. 187-209) kasdetmiş olabilir. Kapdan'dan kasdi, Hüseyin Efendi'dir

CCCXXXI.

Bu mektubunda Süleyman, İbrâhim, Hayr'uddîn Paşalar hakkındaki fikirlerine yer veren Kemal, Emîn Efendi, Efganistan mes'elesi, Ahmed Cevdet Paşa ile alâkalı vak'alar üzerinde duruyor.

Süleyman Paşa'nın, Edirneli Râsim, Menekşelizâde Ahmed Emîn Efendi gibi, hür fikirleri ile şöhret kazanmış bazı meb'ûslara, Rus harbinde uğradığımız mağlûbiyetin Padişah'ın ve devlet erkânının idâresizliğinden ileri geldiğine dâir kâğıtlar yazdığı haber alınmış, Meclis-i Meb'ûsan'da bu fikirleri müdâfa'a edenlerin teb'îdi, Hamdî Ahmed Paşa'nın Sadâret mevkı'inden azl ve Ahmed Vefik Paşa'nın Başvekâlet'e ta'yin olunduğu sırada kararlaştırılmış, esâsen Meclis de feshedilmiştir[1]. Kemal, Emîn Efendi'nin tevkîfi mes'elesini de gözönüne alıp, teb'îd hâdisesinin tahkîki ile meşgûl olduğunu yazarak, şimdilik hâdisenin ecnebî gazeteler vâsıtası ile aksettirilmesini tavsiye ediyor.

Kemal'in mektubunu yazdığı sırada Ahmed Cevdet Paşa Sürîye Vâlisi bulunuyordu ve Kozan'da isyan alâmetleri belirmeğe başlamıştır; ilerideki mektuplarda bu mes'eleye temâs edildiği zaman, bu husûsta izahat vereceğiz.

Mektubunun bundan sonraki kısımlarında İstanbul'a ismarladığı kitaplardan bahseden Kemal, Manastırlı Rif'at Bey'in yakın arkadaşı Bedrî Bey (Paşa)'in, gâlibâ, Ardahan'ın tesliminden dolayı rütbesi alınan ve üç sene müddetle nefyine karar verilen Hüseyin Paşa[2] aleyhindeki fikirlerini yersiz bulmaktadır.

Kemal'in, günün mes'eleri ile yakından alâkalı olduğunu gösteren bu mektubu, kendi el yazısı ile ve Türk Tarih Kurumu'ndaki evrâkı arasındadır (Nu. 714). İkinci paragrafı, M. Cemal Kuntay tarafından neşredilmiştir (*Namık Kemal*, c. II., Kısım - I., s. 704).

331. Menemenli Rif'at Bey'e

7. VIII. 1878 (5 Ekim, 1878)

Beğimiz,

Biri 5, biri 6 Şevvâl tarihli iki mektubun melfûfâtı ile berâber geldi[2a]; yalnız Süleyman Paşa muhâkemesine dâir olan *Cerîde-i Askerîye* gelmedi ki, benim için hepsinden mühim o idi. Şu ma'tuhluğa, veyâ

[1] Mahmud Celâleddin Paşa, *Mir'ât-i Hakîkat*, c. III., s. 60, 70 v.d.

[2] *Cerîde-i Havâdis*, nu. 3795, 27 Ağustos, 1878. Ardahan'ın işgâli ve bura kumandanı Ferîk Kasab Hüseyin Pâşa hakkında tafsîlât için bk., M. Ârif, *Başımıza Gelenler*, İst., 1328, s. 70 v.d.— Ahmed Sâ'ib, *Son Osmanlı - Rus Harbi*, Mısır, 1327, s. 48 v. d.

[2a] Bahsi geçen şeyler, mektubun sonundaki 8 Şa'bân tarihinin (*8 şevvâl* yerine) dalgınlıkla yanlış yazıldığını gösterir (Msl.. bk., aşağıdaki 3 numaralı not).

fikri sırf tahrir ile işgâl etmeğe bir netîce verilse de, gönderdim denilen şeyler, gerçekten gönderilse güzel olmaz mı? Resim için nekadar uzun teşekkürler. İbrâhim Paşa'nın kim olduğunu anladım. Evveldenberi en birinci erbâb-ı hamiyyetten olduğunu bilip dururken, zemmi meydana çıktığı sırada tehattur edemediğime istigrâb ediyorum. Süleyman Paşa'ya zerre kadar münâsebeti falanı yoktur. Hem kendi doğru söylemekte öyle münâsebet falan düşünür takımdan değildir. Tevfik'ten gelen mektubun cevâbı melfuftur. Tevfik, Midhat'a olan mektuplar ile gazeli aldığına pek isâbet etmiş.. Oh olsun, niçin verdin? İnşâ'llâh hiç i'âde etmez. Midhat'a olan ikinci mektubun cevâbı, Küçük Tevfik'te vardır; eğer berikinden alamaz isen, birinci mektubun bir sûretini de ben gönderirim[3]. Haydi meraktan kurtul. Ekrem resmimi kendi istesin.

Emîn Efendi mes'elesine gelince, tevkîfini ben de yeni öğrendim. Birâderi Sâlih Efendi'den aldığım mektup, hakkındaki şiddetin biraz tahfif edildiğini haber verir. Senin İstanbul'da şimdilik edebileceğin hareket, vak'ayı Firenk gazeteleri ile neşrettirmeğe çalışmaktır. Ahbâbın cümlesine mürâcaat et; elbette bir çâresini bulursun. Ben önümüzdeki haftaya ele almadıkca, bu bâbta mükemmel fikir beyan edemem; tahkik ile uğraşıyorum. Meb'ûslar, diğeri intihap olununcaya kadar meb'ûstur; fakat Meclis'in re'yi olmaksızın taht-ı tevkîfe alınamamak imtiyâzı, Meclis'in açık bulunduğu zamanlara mahsustur. Her zamana şâmil değildir; her devlette de kāi'de budur.

Hayreddîn Paşa'nın Tırablus-ı Garb Vâlisi olması, Şûrâ-yi Devlet riyâsetine gelmesinden hayırlıdır. İstanbul'a hiç gelmemesi ise, daha hayırlı idi; çünki Paşa, şöhreti gibi bir adam değildir. *Akvâmü'l-Mesâlik*[4], Kânî Paşazâde'nin *hukuk kitabı*'ndan çok aşağı bir eser-i nevhevesânedir. Başka belki Buhârâ, veyâ Tahran'da bir iyi Sadr-ı a'zam olabilir; fakat biz nekadar aşağı olsak, Tunus'tan me'mur dilenecek kadar aşağı değil(iz)dir. Mehmed Alî Paşa'nın en mümtaz me'murlarını almıştık; hangisinden, ne istifâde ettik? Mâlîye Nâzırı'nın tebeddülüne dâir yeni işittiğin rivâyet, erâcif kabîlinden olsa gerek.. Benim aldığım haber, râvîsi i'timâda değer şeylerdendir. Kozan vak'a-

[3] Ahmed Midhat'a *Üss-i İnkılâb*'ta aleyhinde bulunması dolayısıyle yazdığı mektuplar bu cildde ve ve 24 Ağustos, 13 Eylûl, 1878 tarihlidir (Nu. 336, 347).

[4] *Mukaddime-i Akvâm-i Mesâlik fî Ma'ârif-i Ahvâl-i Memâlik*, müellifi- Haydreddin Paşa, terceme eden *Cerîde-i Askerîye* muharrirlerinden Abdurrahmân Paşa, İst., *Al-Cevâ'ib* Matbaası, 1296. Ayrıca bk., mektup, nu. 366, s. 305, not - 4.

sına bayağı can sıkılıyor; Allāh encâmını hayreylesin. Rusyalılar'ın Kozan için i'âne topladıkları pek sahih olabilir; zâten Zeytundağı'na bir imtiyâz almak ve husûsiyle Anadolu'yu vak'asız bırakmamak için, Kozanlılar'ı, İslâv İttihâdı cem'iyyetleri kışkırttı. Şimdi niçin o yolda para sarfından ictinâb eylesinler? Bosna işinin hiç hitâm bulduğu yok.. Bi'l-'akis Macarlar cem'iyyetler yaparak işe karışmağa başladılar. Boşnaklar, öyle o kadar mütetâbi' mağlûbiyyete uğramıyorlar. Avusturya gazeteleri, akıllarına her ne gelir ise yazıyor; fakat biraz da İtalya, veyâ İslâv gazeteleri görülür ise, o galebelerin çoğu, bizim Sırbistan'da meselâ iki şehid vererek sekizbin kişi öldürdüğümüze müşâbih çıkıveriyor.

Efganistan mes'elesi tasavvur ettiğin yolun bütün bütün hilâfındadır. Rusya'nın daha bize karşı verdiği telefâtın kefenleri solmadan, Hind'i zabt için İngiltere ile harb açmasına hiç ihtimâl veremem. İngiltere ise Efgan'ı zabt değil, bir tarzIye istihsâli ile uğraşacağından, buna pek çabuk muvaffak olur. Amma Rusya'nın cidden Hind'e sarkmak niyyeti var ise, o zaman gerek Rusya ve gerek İngiltere nazarında bizim kıymetimiz büyüdükce büyür; çünki Hind'e vâkı'a mâlik olan Gaznevîler, Gürîler, Bâburîler, Sürîler bütün Efgan'a kuvvetiyle mâlik olmuşlardır. O cihetle şimdi Efganistan'da sâhib-i servet, sâhib-i seyf, sâhib-i nüfuz nekadar İslâm var ise, neslen Efganlı'dır. Hiçbirisi Efgānî olduklarını da unutmamışlardır. Rusya'dan va'd-i muâvenet görürler ise, Efgan mes'elesini İngiltere aleyhinde kıyâma bir vesIle ittihaz ederler ve fi'l-hakIka İngiltere hiç olmazsa yarım asır uğraşmaksızın Hind'i elden çıkaracak devletlerden değil ise de, Hindliler de Rusya'dan i'âne görürler ise, İngiltere'yi hemen yarım asır uğraştırabilirler; çünki şimdiki Hindliler, geçen ihtilâldeki Hindliler gibi değildir. Bu cihetlerle Rusya'nın İngiltere'ye karşı muvaffak olmak, veyâ İngiltere'nin Hindliler'i bütün bütün elde tutarak, Rusya'yı kolay ezmek hususlarında istinâd edecekleri kuvvet, bizim kuvvet-i hilâfettir. Hangisi bizi elde edebilir ise tabī'î o gālib olur; çünki bütün Hind İslâmı âna ve Hind Mecûsîleri de İslâm'ın mâil olduğu tarafa hizmet ederler. Şimdi böyle bir vak'a zuhuru, bizim için dünyada hiçbir bahtıyâra nasib olmamış bir i'âne-i gaybîye olur. Bu kuvvet ile telâfî-i mâfât ve belki başka türlü fâideler istihsâl olunabilir. İngiltere'nin parası, nüfûzu, habl-i siyasîyesi, bizi hiçbir vakit Rusya ittifākına düşürmez. Nihâyet pek âciz kalır ise, donanması ile İstanbul'a girer, yine dediğini yaptırır. Hayfâ ki mes'ele, emIrleri o dereceye götürme-

ğe müsâid değildir. Yukarıda söylediğim gibi zann-ı gālib, işin Efgan tarafından bir tarzîye ile hitâm bulmasını gösteriyor [5].

Cevdet Paşa'nın vak'ası garip görünür. Sürîyeliler arsız şeylerdir; işin arkasını pek kolay bırakmazlar. Zâbitlerden ihtimâl ki birkaç kişi ya s..inin keyfine, veyâ para tama'ına olarak tanassur etmiştir; fakat bunların öyle birçok olmasına bir türlü inanamam. Böyle karışık zamanda her ne işidilir ise inanma(ma)lı! Çünki dâimâ bir hakîkate bedel, lâ-ekal bin erâcif zuhûr ettiği, tarihce sâbit olan vakāyi' dendir.

Gāzî Osman Paşa'nın Arnavudluk'a gönderileceğine dâir yazdığın söz, Gelibolu kumandanı Osman Nûrî Paşa'nın Kosova fırka kumandanlığına ta'yin olunuşundan kinâye olsa gerektir; ma'mâfih Gāzî, Arnavudluk'a gitse de, ahâliden bir sû'-i muâmele görmez. Olsa olsa sözünü dinlemez, kendini Arnavudluk'tan çıkarırlar o kadar..

'Âlî Tarihi beş değil, yedi cilddir. Süleyman, Selîm-i Sânî, hattâ Murâd-i Sâlis asırlarını da câmi'dir. Beş cildinden sonrası basılmamış ise orasını bilemem. *Şakāyık*'ı falanı Hikmet elbette getirir; yâhut sen getirirsin; zâten Hikmet de berâber getirmeğe çalışır durur muş [6]..

---

[5] Efgān Emîri Şîr-'Alî Han, Rusya'nın Orta - Asya'da ilerilemesini görmeyip kendi menfaatine göre hareket eden İngiltere'ye cebhe almağa başlamış, İngiltere'nin tekliflerini reddetmiştir. Osmanlı İmparatorluğu Kâbil'e Ahmed Hulûsî Efendi'yi yollayarak, Efganistan'ın İngiltere lehinde bulunmasını istemiş ise de, Şîr-'Âlî Han tarafından gönderilen mektupta, Rusya ile ittifâkın, ikiyüzlü İngiltere siyâsetinden daha faydalı olduğu, bu hususta uyanık bulunulması yazılmıştır. Kemal'in mektubunu yazdığı sırada, günlük gazetelerde (*Cerîde-i Havâdis, Efgan*, 29 Ramazan, 1295/26 Eylûl, 1878) bu siyâsî gerginlikler üzerinde durulmakta, bunun sonu bir harbe varacağından endîşe edilmektedir.

[6] Kemal bu eserleri yazmakta olduğu *Cezmî* adlı tarihî romanı münâsebetiyle istemektedir. Eserinin ilk cüz'ünün neşrini müteâkip, tarihî vak'aların aslına uymadığı ileri sürülerek birtakım münâkaşalar olmuş, sonraları, *Tercemân-ı Hakîkat*'te, *Muâhazât-ı Edebîye* başlıklı imzâsız yazıda, son günlerde, Kemal'in eserlerine dâir neşredilen tenkidlerden bahsolunarak, *Cezmî* üzerinde durulmuştur (Nu. 514, 2 Mart, 1880). Bu yazının neşri yüzünden çıkan münâkaşalar hakkında bk., *ayn. gazete*, nu. 515, 518 - 20. Kemal ile berâber, Hâmid'in tiyatrolarındaki tarihî vak'aların da şâirâne hayâller ilâvesiyle değiştirildiği mes'elesi *Vakit* gazetesi ile *Tercemân-ı Hakîkat*'te devamlı bir münâkaşa hâlini almıştır (*Tercemân-ı Hakîkat*, nu. 531, 535, 544, 23, 26 Mart ve 6 Nisan, 1880).

'Âlî Târîhi ifâdesiyle kasdettiği *Künhü'l-Ahbâr*'dır. *İslâm Ansiklopedisi*'nde H. Süssheim tarafından yazılan *'Âlî* (1541 - 1600) maddesinde, "üç cildi ve dördüncü ciltten Mehmed II. devrinin başlangıcına kadar olan kısmı beş cilt hâlinde İstanbul'da 1277 - 1285'de tab'edilmiştir; ma'mâfih, Osmanlı tarihinin geri kalan yüzelli senelik vakāyi'i bu tabı'da yoktur" deniliyor. Kemal'in ifâdesinden eserin yedi cilt olduğu, matbû'unda bulunmayan yüzelli senelik vak'aları, birinci Ahmed'e kadarki devirleri de içine aldığı anlaşılıyor.

Amma ihtimâl ki gelemezsin; çünki Bahrî'den ayrılmak biraz gücce olur. Gelmez isen, rakıyı tabî'î göndereceğiz. Şimdiye kadar gönderirdim; fakat herifin çektiğini beğenmedim. İçine birşey mi karıştırmış nedir, eski rakıya benzemiyor. Nar burada hâlâ görünmedi; vâkı'a var, fakat fenâsı var. Birkaç güne kadar çıkacak. Gelir isen burada ziftlenmeğe başlarsın; gelmezsen, çâresiz b.. canına olsun. Kendi yeyeceği zehir zakkum, Bahrî'ye yedireceği canına garîm olsun der yine göndeririz. Siz hele, çocukların kitaba ruhsat alınız, ben tashihi üç-dört gün içinde ikmâl eder gönderirim Ebüzziya'nın *lâzımsa* gevezeliğini görsem memnun olurdum [7]. Bedrî'ye müteallik ne söyleyeyim.. İhtimâl ki mugfildir; zîrâ Hüseyin Paşa aleyhinde bulunanlar içinde çok mugfiller gördüm. Meşk gelecek postaya.. İşim çok.. Bu kadar elverir değil mi ?

8 Şa'bân, sene 95

KEMAL

[7] Yenişehirli 'Avnî Bey'in *lâzımsa* redifli gazeli, devrinde, âdetâ edebî bir hâdise yaratmıştır. Kemal'in bu notundan, ayni redifli, Ebüzziyâ'nın da bir şiiri olduğu anlaşılıyor (Daha çok bilgi edinmek için, bu kitabımızdaki 238, 242 numaralı mektuplara ve önsöz'üne, *Umûmî İndeks*'e bakınız).

CCCXXXII. — CCCXXXIV.

Aşağıdaki üç mektuptan ilk ikisini Kemal, kızına göndermiştir. Alî Ekrem Midilli'de bulunduğunu, erkek olduğu için babası tarafından daha çok sevildiğine dâir Feride Hanım'da bâzı üzüntülerin belirdiğini Kemal'in ifâdesinden anlıyoruz; ikinci mektubunda ise kızının sihhatinden, havaların iyi gitmesinden duyduğu memnunluğu yazmaktadır. Rif'at Bey'e hitâbeden mektubu, ihtivâ ettiği mes'eleler bakımından, bunlara göre çok zengindir.

Tercemân-ı Şark, Şemseddîn Sâmî'nin neşrettiği gazetedir; 74 'üncü sayısında *Sosyalizm* kelimesinin *iştirâk-i emvâl* karşılığı ile tercemesi ve zihinleri tedhîş eden bir makâlenin neşri dolayısı ile ta'kîbâta uğramış ve neticede, o devir gazetelerinin ta'biri ile *afv-ı tâcdârî*'ye mazhar olmuştur [1]. İşte, Kemal bu münâsebetle *Tercemân-ı Şark*'ları aldığından ve Sâmî Bey'in makâlesi hakkındaki fikirlerinden bahsediyor, 18. VII. 1878 tarihli ve yine Rif'at Bey'e yolladığı bir mektubunda da, aynı münâsebetle *Sosyalizm*'den bahsetmişti [2].

Mektubun yazıldığı tarihten iki ay kadar önce, Sâdık Paşa Başvekillilik'ten uzaklaştırılmış, yerine Mehmed Rüşdî Paşa Sadr-ı a'zam ünvânı ile ta'yin edilmişti;

[1] *Cerîde-î Havâdis*, nu. 3739, 3768, 25 Haziran, 26 Temmuz, 1878.

[2] Bk., mektup, nu. 323, s. 170 v. d.

açıkta kalan Mehmed Sâdık Paşa'ya Cezâyir-i Bahr-i Safîd vâliliği tevcîh olunmuştur [3]. Kemal, bir me'murluğa ta'yini için Ferid hakkında Sâdık Paşa'dan tavsiye almağı düşündüğünü yazıyor.

Midilli'nin yemişlerinden, harflerimizin islâh ve tecdîdine dâir söyleyeceklerini evvelce kaydettiğinden, sahhaflar'dan alınmak üzre ısmarladığı kitaplardan bahseden Kemal, naklettiği bir beyti vâsıtası ile [4], vatanî şeyler yazmakla, veyâ düşünmekle meşgûl olduğunu anlatmak istiyor. Rif'at Bey'in gönderilmesini ısrarla istediği *Şarkı*'yı ise, gelecek haftaki mektubunda bulacağız.

Aşağıdaki mektubun yazıldığı zamanda, Ziya Paşa Adana vâlisi bulunuyordu [5]. Adana Mektubculuğu'na ta'yin edilen Nâzım Paşa, buraya geldikten az sonra vilâyette bir irtikâbın, rüşvet şebekesinin bulunduğunu anlamıştır; hâtıralarında, Ziya Paşa'nın rüşvet aldığına dâir rivâyetleri yalanlayıcı mâhiyyette, bizzat bilgi verir

Etraftan yaptığım tahkîkât, bana, Defterdâr başta olmak üzre Mühürdâr, Muhâsebe Mümeyyizi, Vergi Müdürü ve eşrâftan bir zâtın teşkîl ettikleri bu irtikâp kumpanyasının halkın başına nasıl bir belâ kesildiklerini gösterdi.

"Birgün, mühürlenecek evrâkı tedkîk ederken, Mühürdâr'ın öküz imrârı için Vilâyet tarafından Mersin'e yazdırdığı bir tahrîrât elime geçti; derhâl Mühürdâr Bey'i odama da'vet ederek, 'Beyefendi' dedim, 'mühürlenecek evrâk arasında öküz imrârı için Mersin'e yazılmış bir tahrîrât var; bu tahrîrâtı zât-i âlîniz yazdırmışsınız'. Mühürdâr hayret ve tereddüt ile yüzüme baktı, 'Evet!' dedi; 'ben yazdırttım'. 'Öyle amma efendim' dedim, 'Vilâyet Baytar Müfettişi'nin muâyenesini nâtık rapor olmadıkça, bu öküzlerin imrârı câiz değildir zannındayım.'

"Mühürdâr Bey ilkönce hiddet eder gibi oldu; fakat derhâl kendini topladı. Gülerek, 'Câiz, veyâ câiz değildir, o başka mes'ele' dedi; 'Şimdi siz bu tahrîrâtı Paşa'ya arzetmeyecek misiniz?'. Mühürdâr'ın küstahlığı karşısında kan tepeme çıktı; âdetâ bağırarak, 'Hayır efendim, arzetmeyeceğim; tahrîrâtı tevkîf ediyorum. Vilâyet Baytar Müfettişi'nin raporu olmadan, öküzler Mersin'den vilâyetimiz hudu-

---

[3] *Cerîde-i Havâdis*, nu. 3730, 13 Cemâda II., 1295 / 14 Haziran, 1878.

[4] Bu beyit, Kemal'in matbu' şiirleri arasında yoktur; Süleyman Nazif, 12 Mart, 1922 tarihine rastlayan Pazar akşamı Dârü'l-Muallimîn-i 'Âlîye konferans salonundaki musâhabesinde, bu beytin yalnız bir mısra'ını, *Âdeme her kaygı vatandan gelir* şeklinde zikreder (*Namık Kemal*, İstanbul, İkdâm Matbaası, 1922, s. 21). Aynı mısra', İbrâhim Alâeddin'in *Süleyman Nazif* adlı eserinde de, fakat *Âdeme her fêyz vatandan gelir* şeklinde mevcuttur (İstanbul, Semih Lutfî Kitabevi, 1933, s. 188). Kemal'in el yazısı ile olan mektuptaki beyit, hem bu treddüdlerden bizi kurtarmakta, hem de bir mısra' fazladır ve bu tarzda, T. T. Kurumu'ndaki yazma şiir mecmuasında da vardır (S. 51); her hâlde şâirimizin Rus harbi mağlûbiyyetinden duyduğu üzüntüden mülhem bir gazelinin matla' beytidir; birçok şiirleri gibi bunu da tamamlayamamış olsa gerektir.

[5] Ziya Paşa'ya dâir eserlerde, Adana Vâliliği'ne ne zaman ta'yin edildiği hakkında kayde rastlamıyoruz; 11 Cemâda II., 1295 / 12 Haziran, 1878 tarihli *Cerîde-i Havâdis*'te (Nu. 3728), Ziya Paşa'nın Konya Valiliği'nden, aynı vazife ile Adana'ya nakledildiği haberi verilmiştir.

duna gidemeyecektir.' Mühürdar birdenbire oturduğu iskemleden kalktı: 'Tahrirâtı tevkıf etmek hususunda zahmet buyurmayınız efendim. Bendeniz bir aynını daha kaleme alır, gider bizzat Paşa Hazretleri'ne mühürlettiririm' dedi ve hiddetle odamdan çıktı.

"Bu cevap ve bu kat'iyyet beni birâz şaşırtmıştı. Derhâl harfiyyen Mühürdâr'ı ta'kîb ettirdim ve bir hafta kadar yaptığım mütemâdî ta'kîp ve tahkîkât neticesinde, Mühürdâr'ın, Ziya Paşa'ya böyle bir kâğıt imzalatmadığı meydana çıktı ve yüreğim ferahladı; zîrâ merkez ve mülhakât me'murlarını alenen soymakta olan, açıktan açığa irtikâbtan çekinmeyen Defterdâr ve hem-pâlarının üç-dört aydanberi devam eden rezâletleri, halk ve me'mûrîn arasında, bu işlerde Ziya Paşa'nın da hissedâr olduğu şüphesini uyandırmıştı.

"Defterdâr ve kumpanyasının faâliyyetleri artık son haddini bulmuştu ki, birgün odama, o zaman Kozan Mutasarrıfı bulunan Reşad Paşa geldi; hiçbir söz söylemeden beni kolumdan yakaladı ve âdetâ sürükler gibi çekerek, beni, Mühürdâr'ın odasına götürdü. Orada, Mühürdâr'a selâm bile vermeden, ayakta, 'Efendim' dedi, 'Payas Sandık-Emîni'nden alınan ikiyüz mecidîye midir, yoksa yüz mecidîye midir?'

Mühürdâr bu garip ziyâret ve garip sual karşısında birân için şaşırır gibi oldu ise de, gene derhâl mu'tâd soğuk-kanlılığı ile, 'Aman efendim 'dedi, ikiyüz mecidîyeyi kim çıkardı? Elbette yüz mecidîyedir. Hem, efendim, buyurunuz, oturunuz.'

"Reşad Paşa hiçbir cevap vermedi; tıbkı geldiğimiz tarzda beni kolumdan yakalayarak, Mühürdâr'ın odasından dışarı çıkardı.

"Benim, Sandık-Emîni işinden haberim yoktu; meğerse aynen bu sefer de Pivas Sandık-Emîni ile olduğu gibi Mühürdâr Bey, muhtelif Sandık-Emînlikleri'nden gelen paraların bâzan yarısını, bâzan daha az, veyâ birkısmını der-cîb ile, kumpanyası arasında taksim eyler imiş.."

Bu irtikâp şebekesine dâir bâzı vak'alar daha nakleden Nâzım Paşa, "Ziya Paşa Adana Vâlisi iken irtikâb ettiğine dâir dedi-kodılar çıkmıştı; buna sebep Mühürdâr ve Defterdâr'dan mürekkep bir kumpanyanın faâliyyeti idi; hattâ Tarsuslu bir tüccar, Ziya Paşa'nın Mühürdâr vâsıtası ile rüşvet aldığını söylüyordu.

"Ben, bu mes'eleyi Ziya Paşa'ya söyleyeyim mi, söylemeyeyim mi diye düşünüp birgün Meclis-i İdâre, Beledîye ve Mehâkim-i Adlîye âzâsının makâm-ı vilâyetce dâvet olunduklarını duydum. Meclis-i İdâre odasına beni de çağırdılar. Ziya Paşa, mevki'-i riyâsette oturuyordu. Masanın etrâfında toplananların yüzünde ağır bir ciddiyyet vardı; Paşa'nın rengi biraz sararmıştı. Ben bir kenara iliştim, herkes susuyordu. Birdenbire Ziya Paşa ayağa kalkarak, vakûr bir sesle söze başladı: 'Bilirsiniz ki' dedi, 'insanlar kendi fiillerinin nîk-ü bed'ine âit doğru bir kanâat sâhibi olamazlar. Herkes fi'linin seyyiât ve hasenâtına müteallik türlü türlü te'vîller bulur. Kendi ef'âlini takdirden âciz olan insan ise elbette başkasının serâir-i ef'âlini bilmekten âcizdir. Her şeyden evvel, size mütecâhilâne ihtiyatlar ederek beni îkâz etmediğinizden dolayı beyân-ı teessüf ederim. Ben irtikâba meyletseydim, böyle ma'îşetimin arkasında gezmezdim. Elbette duymuşsunuzdur; bizim Mühürdâr'ın irtikâb etmekte olduğu ve benim nâmıma paralar aldığı anaşıldı. Şimdi kendisinden soracağım; siz de hakîkati anlayınız.'

" Ziya Paşa derhâl yerine oturdu ve derhâl Meclis'e Mühürdâr'ı çağırmaları için emir verdi. Mühürdâr içeri girdi; yüzü sap-sarı idi, sallanıyordu; ayakta duracak

hâli yoktu. Odanın ortasına doğru ilerilediı; herkesin gözü onun üstünde idi. Masanın yanında bir iskemleye oturmak istedi; Ziya Paşa derhâl bağırdı: Oturma, ayakta dur! Mühürdâr ayakta dikili kaldı. Ziya Paşa söze başladı. Bağırdı, çağırdı, kızılca kıyâmetler koptu. Mühürdâr, bütün bunların kendisini çekemeyenlerin iftirâsı olduğu yolunda müdâfa'ada bulundu; fakat hakîkat öyle meydanda idi ki, hiç su götürür yeri yoktu. Nihâyet Ziya Paşa, mecliste bulunan jandarma Kumandanı'na 'Al şu .....ği, yarın mahfûzen Mersin'e gönder, vapura koysunlar; İstanbul'a def'etsinler' dedi. Jandarma Kumandanı, Mühürdâr'ı odadan çıkardı. Mecliste derin sükût oldu ve herkes sessizce yerlerine dağıldılar.

"Bu hâtırayı, Ziya Paşa'nın Adana'da irtikâp ettiğine dâir şundan-bundan işitilen sözleri reddetmek ve zamânın idâresinden bir nümûne göstermek için yazıyorum. Vefâtına kadar Ziya Paşa'nın yanında bulundum. Ma'rûf meslekini kemâl-i muhâfaza etmiş ve irtikâba meyli hayâlinden bile geçirmemiştir"; diyor[6]. İşte Namık Kemal de, Midilli'de bu dedi-koduları duymış ve mektubundaki, "Ziya Paşa, öyle Mühürdâr'ına falan sakal teslim edecek mahlûklardan değildir; Adana halkının şikâyeti tezvir olsa gerek.." cümlelerini bu münâsebetle yazmış, o da, Nâzım Paşa gibi, Ziya Paşa hakkındaki rivâyetlere kulak asmamıştır.

Kemal'in gerek kızına, gerek Rıf'at Bey'e gönderdiği ve içindekileri İzâha çalıştığımız aşağıdaki mektupları, kendi el yazısı ile ve Türk Tarih Kurumu'ndaki evrâkı arasındadır (Nu. 495, 487, 21).

332. Feride Hanım'a

10. VIII. 1878

İki Gözüm Feride'ciğim,

Biri I, öteki 8 Şa'bân tarihli mektuplarının ikisini de bu hafta içinde aldım; birini *Mısır*, ötekini *Avusturya* postası getirdi. Havalar burada da pek güzel gitmeğe başladı; şimdi kışa tâlib değilim. Ramazan'a doğru değişir ise o başka lakırdı. Ekrem okumak hvâhişini gittikce ileriletiyor. 'Ekrem erkektir; elbette benden ziyâde seversiniz' diyor(sun). O lakırdılar, hanım kızların nazlanmasından gelir şeylerdir. Erkek evlât başka, öyle insanın boyu berâber yetişmiş ilk evlâd başka.. Anlaşıldı mı hanımefendi? Böyle şakalar edeceksin de, bana beybabamdan Nâşid'i mi kıskandıracaksın. İnşâ'llâh Nâşid on sene sonra benden âlim, benden kâtip olacak.. Zâten zekâveti de benden ziyâde.. Nâşid beni geçtiği zaman, beybabamız ânı benden ziyâde mi sevecek sanıyorsun? Seni geveze seni!

[6] *Bir Devrin Tarihi*, *Cumhuriyet* gazetesi, nu. 2772 - 74, 22 - 24, Ocak„ 1932.

Ekrem'in bahsettiği eserlerim, basılmış kitaplarımdır; ânlar sende de var. Buraya geleli bir eser meydana getirmedim ki, Ekrem'de bulunsun da sende bulunmasın!

Nâşid'in gözlerini, hemşİremin ellerini, Meveddet'in yanaklarını öperim. Bâkî sağ ol, var ol hanım kızım.

11 Şa'bân, sene 95

KEMAL

333. FERİDE HANIM'A

17. VIII. 1878

İki Gözüm Feride'ciğim,

15 Şa'bân, sene 95 tarihli mektubunu aldım. Âfiyyetine delâlet ettiği için Cenâb-ı Hakk'a teşekkürler ettim. Ben de el-hamdüli'llâh âfiyyetteyim. Havalarımız pek güzel gitmeğe başladı. Ekrem mektebinde olduğundan ayrı mektup yazamadı; fakat, gönderilmek üzre dört dâne resim verdi. Biri velinİ'metimiz peder beyefendimizin, biri hanım vâlidemizin, biri kıymetli ablasının, biri de amcacığının olduğunu söyledi. Ben de resmimi yaptıracağım; gönderiririm.

HemşİremİN ellerini, Nâşid'in, Meveddet'in gözlerini öperim. Bâkî âfiyyette dâ'im ol!

18 Şa'bân, sene 95

KEMAL

334. MENEMENLİ RİF'AT BEY'E

17. VIII. 1878

16 Şa'bân, sene 95 tarihli mektubun geldi. Benim yazıya da âşık imişsin.. Mini mini mektub, yüz yerine el göstermek; uzun mektup, perde arkasından ses işittirmek gibi imiş.. Daha bilmem neler imiş.. Melik câriyenize okudum.; Türk'ün *Lâ-Gaybini Allâh Bilir Amma* hikâyesini hatırıma getirdi. Rahatsızlığım, aynı zannın gibi nezleden idi, hâlâ devam ediyor; fakat hafifledi.

Hiç mu'ziplik mi edilmese.. Deli misin sen, öyle şey mi olur? Hele sırası gelsin de o zaman görürsün.

Sâmî Bey'in gönderdiği *Tercemân-ı Şark*'ları aldım; *Sosyalizm* bendi'ni, falanı da okudum. Habis nezle mâni' oluyor; ânın için mütâleamı yazamamıştım. Şimdilik hulâsasını söyleyeyim: Sosyalizm, Sâmî Bey dediği derecede hafif birşey değildir; çünki birçok şu'belere münkasimdir. Sâmî'nin programı ise, yalnız *international* fırkasının fikridir. Sosyalizm, yâni Türkçe'si islâh-ı hâl-i cem'iyyet taraf-dârlarında işi, hakk-ı temelllükü inkâr etmek ve bir tarz-ı diğerde iştirâk i emvâl-ü 'iyâl taleb eylemek derecesine götürenler de vardır. Bana kalır ise, sosyalist gürûhu galebe ettiği zaman, Avrupa herc-ü merc olur; çünki iltizâm edenlerin efkârında ittihâd olmayan inkılâbât nerede zuhûr etmiş ise, arkasından bin türlü mesâ'ib getirmiştir.

Ferid, böyle zamanda keçi derdine düşmüş; boynuzları başında paralansın. Sen ânın herze-vegilliğine bakma! Lâkin Ferid Bey'i gör. Sa'îd'den tavsıye aldım. Bir me'mûriyyete ta'yini için, benden muâvenet istemiş. Elimden geleni icrâya hazırım. Bu posta birkaç tarafa iltimâs-nâme gönderecek idim. Sonra düşündüm; bu gün Sâdık Paşa geliyor, ândan bâzı tavsıyeler almak mümkin.. O cihetle, geç olsun, güç olmasın tarîkını ihtiyâr ettim. *Mısır* postası ile, veyâ mümkin olamaz ise *Avusturya* vapuru ile iktizâ eden kâğıtları gönderirim.

Midilli'nin yemişlerini Ağustos, Eylûl içlerinde beklemeli.. Ne şeker çiğner ağanın papağanı.. Benden sakızlı rakıyı Ramazan'lık olarak mı istiyorsun? Şa'bân'ın onsekizindeyiz yâhu.. Ayıp, ayıp..

İmlâ mes'elesini evirmişsin, çevirmişsin, benim lakırdımdan başka birşey söylememişsin. O cihetle âna dâir yazdığın şeyler, cevâb ihtiyâcından sâkıt.. Ömer Bey'in mütâleasına muntazırım. Süleyman Paşa'nın berâ'et-i zimmeti, her akl-ı selîm nazarında tebeyyün etti; bundan sonra ne yaparlar ise yapsınlar; fakat birşey yapmayacaklar gibi görünür.

Sâhibü's-seyf-ve'l-kalem hazretlerinin kerîme-i muhteremeleri ile olan macerâyı anladık. Neme lâzım? Benden bir karış irak olsun da, isterse cehenneme direk olsun !

Celâl'i sen karıştırmıştın habis! Sen karıştırmasan şeytanlar karıştırmaz ya? İdrîs-i Bitlîsî, Sultan Selîm'in hocasıdır. *Tarih*'ni, Farsî olarak ânın emri ile yazmış.. Osmanlılar'ın mebâdî-i zuhûruna dâir ânın kadar mükemmel, ânın kadar güzel tarih yoktur.

Kitapları Sahhaf-çarşısı'nda bulamamışsın. Ben arayacak olsam, zannederim ki hepsini bulurum. Sen, Sahhaflar'da kitap aramanın usûlünü bilmiyorsun. Sahhaf ağalarımızın hiçbiri, dükkânında mevcut

olan kitapların ne olduğunu bilmez. İnsan ânlarla biraz ülfet hâsıl etmeli de, istediği kitabı, dükkânın içinde kendi aramalı. Bir de Salı günleri sahhaflardan ayrılmamalı; kitap mezadı Salı günüdür. İnsan, dünyada hayâl-ü hatıra gelmedik tuhaf şeylere tesâdüf eder.

Ne ile meşgûl olduğumu soranlara de ki, odamın köşesinde oturuyorum.

Nâmiye eşcāra çemenden gelir
Âdeme her fēyz vatandan gelir

beytinin câmi' olduğu hakîkati takdir ile meşgûl oluyorum. Bakalım, Ramazan gelsin, o zaman görürsün.

Ne lakırdı anlamaz adam oldun? *Şarkı* bende yok; Hüseyin Efendi gasbetti. Birinci bendini bedelsiz vermiyor, ne yapalım? Tehallüsünde elif-i hitab, benim söylediğim, Nâbî'nin söylediği yolda bile iyi olmaz. Şâirlerimizin en fasîhi olan Nef'î'de hiç yoktur. Merhum Gālib, yalnız bir def'a, G a l i b ā nüktesi için ihtiyâr etmişti.

Şârâbîye'nin mısra'ını bulamamışsın; artık merhametim tuttu, söyleyeyim : *Hep reng-ü fer 'izārı* olacak.. Hep reng-ü gül değil. Reng-ü gül'de zâti mânâ yok.. Sen, en sarîh'in vâzih mânâsı ile hezeyan ediyorsun[7]. Tevfik'in yazdığı *Ru'yâ*'yı gönderdim diyorsun; hâlbuki mektubunun içinde öyle melfuf *Ru'yâ* yok[8].. Mücazâtın sırası geldi. Dördüncü faslın, ben tashihini, Hüseyin Efendi de beyazını bitirmiş idik. İnadıma göndermedim; hattâ hiç olmazsa aradan bir ay geçmeden göndermeyeceğim.

Mustafa Bey selâm eder. Halîm Bey geldi. Halil Kapudan da selâm eder. Bosna'ya dâir ve "esrâr" satırında verdiğin havâdise

[7] Bahsettiği, *Verdim midād-ı mey'le bir dilrubāya sûret • Hep şevk-u neş'e cismi, hep reng-ü fer 'izārı* beytidir; *Sâkī-Nâme* adı ile neşredilen şiirinin kırküçüncü beytidir (S. Nüzhet Ergun, *Namık Kemal'in Şiirleri*, İst., İnkılâb Kitabevi, 1941, s. 8). Kemal, bu şiirinin adını *Şarâbîye* olarak kaydediyor.

[8] Rif'at Bey'in de *Ru'yâ* adlı bir manzum eseri vardır; bunu Kemal'e yazdığı 19 ve 26 Mart, 1297 (31 Mart, 7 Nisan, 1881) tarihli mektublarındaki şu cümlelerinden öğreniyoruz: "Şimdi de manzum bir *Ru'yâ* görüyorum. Otuz beyit kadar oldu"; "Manzum bir *Ru'yâ* görmekte olduğumu bilmem arzetmiş mi idim. Bu def'a takdîm ettim; bilmem ne diyeceksiniz. Bir mısra' var ki parantes içine aldım. Onu beğenmiyorum; fakat yerine bir mısra' koyamadım. Nihâyetinde de parantes içinde bir beyit var; ânın meâlini beğendim, fakat lafzını uyduramadım. Bir - iki beyit daha var ki belki mesrūk dersiniz; fakat *Çaldımsa da mîri mâlı çaldım • Çünkî âsârımızdan Kori aldım.* Pek âsârımızdan da aldım diyemem; fakat yazdıktan sonra benzettim" (Türk Tarih Kurumu, nu. 33, 46, M. Rif'at'ın kendi el yazısı ile).

canım sıkıldı. Kâşki işe biz hiç parmak karıştırmamış olsak.. Hele bakalım, Allāh ne yapar? Âlem, bir derece acâib hâle girdi ki, istikbâle dâir fikir Irâdından çekiniyorum.

Askerler için verdiğin havâdis ciğer paralayacak şeyler.. Allāh mu'Inleri olsun. Ziya Paşa, öyle Mühir-dârı'na falan sakal teslim eder mahlûklardan değildir. Adana halkının şikâyeti tezvîr olsa gerek..

Birâder, Ömer[9], Fatin, Ârif Beyefendi'lere sûret-i mahsûsada selâmlar. Bâkî elverdi..

18 Ṣa'bân, sene 95

KEMAL

Hâ, sana bir yazı muâvini peydâ ettim; o da Vassâf Efendi'dir. Çocuk, mektubuna nazaran fikr-i sellm ashâbından görünüyor. Yazdığım mektubu ver; kendin görüş. Bir aynını da kendi almak şartıyle, hangi eserimi istersen yazdırabilirsin[10]..

[9] Binbaşı Ömer Bey.

[10] Bu mektubun sonunda Melik'in rakı gönderilmesi hakkında birkaç satır ilâvesi vardır:

Birâder,

Mektubunuza cevap yazmağa hâcet görmedim. Yalnız sizi gördüğümde anla ki bir tokat borcum olsun! Mehmed Ağa selâm göndermemiş; ben âna selâm gönderirim. Birçok şeyler istemişsiniz. Buna cevap: Safâ geldin baba.. Fakat rakı pek a'lâ amma gelen Ramazan-ı şerîf.. Mâlûm a, bin yiyen bin şükredenlerden olduğum için göndermem. Bâkî gözlerini öperim.

Kardeşin,

MELİK

CCCXXXV.

Sâdık Paşa'dan sonra Sadâret mevki'ine geçen Mehmed Rüşdî Paşa'nın da bu me'muriyeti az sürmüş, azledilerek, yerine Safvet Paşa ta'yin edilmiştir. Bu hâdiseyi müteâkip askerî bâzı islâhat göze çarpar: Eyyub Paşa Dâr-i Şûra-yi Askerî reisliği'ne, Mehmed Alî Paşa aynı dâirede âzâlığa, Dördüncü Kolordu kumandanı Mehmed Fuad Paşa Birinci Kolordu kumandanlığı'na, Edhem Paşa Beşiktaş kumandanlığı'na getirilmiş, yâverân-ı harb-i mülûkâneden Binbaşı Ömer, Tahsin Beyler v.b. kimseler

afv ile, hidemât-ı askerîyeye iâde edilmişlerdir [1]. Rif'at Bey Kemal'e, *Ru'yâ* adlı eserinin yazma nüshası ile berâber, Binbaşı Ömer Bey'in mektubunu da göndermiştir; Kemal bu münâsebetle Ömer Bey'in mektubunun muhteviyâtından bahsediyor; hâşiye kısmında onun ifâdesini takdîr etmekte, fikirlerini de beğenmektedir ve Rif'at Bey'den, Ömer Bey'e dâir sorduğu suallere cevap bekliyor. Kemal, Ömer Bey ile muhâberelerinde de, harflerimizin tecdîd ve islâhı hakkındaki fikirlerine yer vermiş olacak ki, muhâtabının cevaplarını nakletmekte, bu mes'eledeki fikirleri Rif'at Bey'e de yazmaktadır; *İbret*'te neşredilen imlâ ve inşâya dâir makâlelerini okunmasını, ayni mevzu'da münâkaşaya hazır olduğunu bildiriyor.

Bosna mecruhlarına iâne toplanması için bir cem'iyyetin teşkîlini uygun bulan Kemal, bu i'âne cem'iyyetine reis olarak Altunîzâde İsmâ'îl Efendi'nin getirilmesini, cemiyetin devâmı için de ecnebîlerden âzâ tedârikini tavsıye ediyor.

Ahmed Midhat'ın, Bâb-ı 'Âlî yokuşunda Sa'îd Bey'i döğmesi, o zamanda pekçok dedi-kodıyı mûcip olmuştur. Bu münâsebetle *Tercemân-ı Hakîkat*'te *Sa'îd Bey'e Dayak* başlıklı bir makâle de neşredilmiştir. Ahmed Midhat'in tokatla iktifâ etmeyip, Sa'îd Bey'i bastonla da döğdüğünü nakleden gazeteler, Sa'îd Bey'in dâvâ açtığından, istid'âsına dayanarak Ahmed Midhat'in *Tercemân-ı Hakîkat* muharriri adresi ile mahkemeye celbedildiğinden, "Ben Takvîm-Hâne müdürüyüm" diyerek ihzâr-nâmeyi reddinden, 22 Ağustos'ta Bidâyet-i Cezâ Mahkemesi'nin Ahmed Midhat'i habse mahkûm ettiğinden, Sa'îd Bey'in bu vaz'iyyet karşısında dâvâdan vazgeçtiğinden ve Ahmed Midhat'tan tarziye istemekle iktifâsından, tarziye verilmemesine rağmen yine dâvâdan vaz geçtiğinden, dolayısıyle uluvv-i cenâbından bahsederler [2]. İşte Kemal bu münâsebetle, Ahmed Midhat - Sa'îd Bey mes'elesi üzerinde durarak, aleyhlerinde bulunuyor.

Kemal, *Tarih-i Askerî* adlı eserini istinsâh ettirdiğinden, bunu Tevfik ile Rodos'a göndereceğinden, oraya nefyedilen Harbîyeliler ve Medrese-i 'Ulûm talebeleri tarafından kopya edileceğinden bahsettikten sonra, Rif'at Bey'e, bundan evvelki mektuplarında göndermemekte israr ettiği *Şarkı*'sının da birinci kıt'asını yazıyor.

Kemal, Rif'at Bey'den aldığı iki mektuba cevap olarak yazdığı aşağıdaki mektubunda, aynı mes'elelere bâzan muhtelif def'alar temas eder; bu münâsebetle fikir bakımından oldukça tertipsidir. *Ta'lîm-i Edebiyat* hakkında yazdığı *Mütâlea-Nâme*'yi Rif'at Bey'in görmek istediği anlaşılıyor; bunun bir nüshasının Recâ'îzâde Ekrem'de bulunduğunu kaydi ve son cümlelerinde, Ahmed Midhat'a yazdığı mektubun ne tarzda verilebileceğini îzâhı dolayısıyle de mühim olan bu mektup Kemal'in kendi yazısı ile ve Türk Tarih Kurumu'ndaki evrâkı arasındadır (Nu. 16).

335. Menemenli Rif'at Bey'e

24. VIII. 1878

22 ve 23 Şa'bân, sene 95 tarihli mektuplarının biri *Mısır* ve diğeri *Avusturya* postası ile çıkageldi. Ömer Bey'in varakası ile *Ru'yâ*

[1] *Cerîde-i Havâdis*, nu. 3725, 8 Cemâda 11., 1295/9 Haziran, 1878.

[2] *Cerîde-i Havâdis*, nu. 3788, 3791, 3792: 19, 22, 23 Ağustos, 1878.

dahî melfuf idi. Evvelâ Ömer Bey'in varakası hakkında olan mütâleamı söyleyeyim de, sonra seninle de konuşuruz.

Varakadan anlaşıldığına göre, Süleyman Paşa'ca arada bir ihtilâf kalmamış, yalnız Ömer Bey, neticede yine Süleyman Paşa'nın mu'âteb olması lâzım gelmeyeceğini beyân ile berâber, orduda bulunan birtakım zâbitlerin, top sesi beş-altıdan ibâret olmadığını söylediklerinden bahsediyor[3]; hâlbuki top sesinin azlığı husûsunda, şâhidlerin bâzısı da Süleyman Paşa'yı tasdik ediyor. Ben, şâhidlerin hiçbirini bilmem; fakat Süleyman Paşa'yı şahsen bilirim. Yalancılığı irtikâp eder takımdan olmadığı i'tikâdındayım. Bu hâlde Süleyman Paşa'nın kavli bu kadar şâhidler ile musaddak olunca, ânı, bittabi' sâir şâhidlerin ifâdesinden doğru görmek istiyorum.

Gelelim islâh-ı hat mes'elesine.. Bilirsin ki, ben, islâh-ı hattın aleyhinde değilim; yalnız Latin hurûfunun kabûlüne ne lüzum, ne de imkân görüyorum. Bu fikrimin esbâb-ı mûcibesini de sana olan birkaç mektubumda oldukca tafsîl etmiş ve islâh-ı hurûfu iltizâm edenlerce, bu bâbta vârid olabilecek mütâlealar için, bahse hazır bulunduğumu dahî söylemiştim. Ömer Bey, varakasında, benim mütâlealarıma müteallik bir söz söylemiyor; yalnız Arap ve Türk ve Arnavud ve Kürd ve Laz kavimleri ile berâber, akvâm-ı mevcûde-i mütemeddine'nin sûret-i telaffuzlarını tıbkı tıbkına yazmağa muhtâc olmadığımızdan ve bunun çâresi ise, ya mevcut olan hurûfu islâh etmeğe, veyâ Latin hurûfunu esas ittihâz ile, terkib tarîkinden mâ'adâ bir sûretle harfler ilâve ederek ânı kabûl eylemeğe münhasir bulunduğundan bahsediyor da, ikinci şıkkı daha ziyâde kabûle şâyân bulduklarını söylüyor.

Evvelâ anlayamam ki, biz kâffe-i milel-i mütemeddine'nin ve bizde mevcut olan akvâmın her söyledikleri lakırdıyı aynı aynına yazmağa neden muhtâc oluyoruz? Türkçe hurûfu ile Fıransızca mektup, veyâ Lazca kitap mı yazacağız? Her kavmin telaffuzunu aynı

[3] "Top sesine gitmek", bu sesin geldiği tarafa gitmek, istihkâmın dışına çıkmak mânâsına kullanılan askerî ta'birdir (Mehmed Ârif, *Başımıza Gelenler*, s. 35). Süleyman Paşa, Eski - Zagra'yı zabtettikten sonra, sabahleyin muhârebeye giriştiği zaman, sağ taraftan şiddetli top sesleri işitilmişse de, o, bir kerre harbe tutuştuktan sonra, Eski - Zagra'yı bırakıp, top sadâlarına doğru hareket etmeyi uygun bulmamıştır. Sonradan, bu yüzden Rauf Paşa ordusu ile birleşmediği için suçlu görülmüştür (Ahmed Sâ'ib, *Son Osmanlı - Rus Harbi*, Mısır, 1327, s. 175 v.d.).

aynına tahrîre muktedir, dünyada hangi lisân vardır? Tebdîl-i hurûfta dîn ve milliyyet ve akl ve imkân nâmına, bin taraftan ilkā' olunacak müşkilâtı, bir hayâl-i muhâli, kisve-i imkâna sokmak için nasıl ihtiyâr edebiliriz? Vaktiyle Çerkesce için bir elifbâ tertibine karlkıştılar. Asvâtının kâffesini tasvîr için, yetmiş harf kifâyet etmedi. Ağızın, burunun mehâric-i asvâtından çıkan her nev' sesi aynı ile ifâde için yapılacak elifbâ, Çin hurûfâtından pek de az olmaz zannederim. Başka lisânlardaki kelimelerin aynıyle yazılmasında, bizim için ne muhassenât olacak? Amma Osmanlılar bu hurûf sâyesinde *Lord* (لورد)'u *Levred*, *prens* (پرنس)'i *pernes* okuyorlar imiş, ne yapalım.. Avrupalılar *Muhammed*'i *Mahomed*, *mescid*'i *mosk (mosque)* okuyorlarmış; bununla maârifleri tenâkus mu ediyor ?

Güzel amma, her kelime doğru okunsa, daha hayırlı olmaz mı? Şüphe yok.. Fakat her kelimeyi her lisândan doğru okuyacağız diye, üçyüz seksen harfli bir elifbâ yapacak olursak, edilecek hayır, öldürülecek kurbağanın bir tırnağına değmez olur. Hulâsa biz, tebdîl-i hurûfa muhtâc isek, Osmanlı lisânını doğru okumak için muhtâcız; başka lisânları doğru okumak için değil.

Sâniyen bu maksada vusûl için Latin hurûfunu almak, bizim hurûfu islâhtan eslem değildir. Bizim hurûf islâh olunur ise, bizim lisânı Latin hurûfundan daha eslem bir hâl ile yazabilir. Buna delîlim ise, sana yazdığım mektuplar ile, *İbret*'in bend'leridir. Ânlara bir kerre bakılsın da, gerek esas ve gerek teferrû'âta dâir bir i'tirâz var ise meydana konulsun; her türlü bahse hazırım.

Ömer Bey, varakasında bir küfrân-ı ni'met ta'birinden bahseder. Ben öyle bir lakırdı nerede söyledim ise haber ver ki, âna göre cevap vereyim; kimseye küfrân-ı ni'met isnâd ettiğim hatırıma gelmiyor.

"Kim yapacak?" sözünden murâdım, Erkân(-ı Harb) zâbitlerinin şahsî acizlerini göstermek değil idi. Zannederim ki mektep takımını, kendi içlerinde bile benim kadar iltizâm eder kimse yoktur; fakat coğrafya lugatini Erkân-ı Harb zâbitleri yapamaz. Yapacak olsa böyle defter yanlışlığına, parasızlığa falana uğrar da Ömer Bey gibi feryâd eder. Böyle ehemmiyetli işleri başlangıcından yapacak, kuvve-i idâredir. Ben ise, Erkân-ı Harb dâiresinde öyle bir kuvve-i idârenin vücûdünü göremediğimden, lugati kim yapacak demiş idim. Redîf taburlarından nefer toplayıp da, köy isimleri yazmak ile de bu maksad hâsıl olamaz zannındayım. İnsâ'llâh muvaffak olurlar da,

beni hem mahcup, hem minnet-dâr ederler Ömer Bey'in kâğıdını leffen iâde eyledim. Şimdi senin mektuplara gelelim.

Birinci mektubunda, Bosna mecruhları nâmına i'âne için bir cem'iyyet teşkİli fikrinden bahsetmişsin; hayırlı birşey olur; fakat sonra cem'iyyet devâm etsin, maârife hizmet eylesin, falan olsun gibi yollara saparsanız, hem siz gidersiniz, hem maksad ber-bâd olur. Sizin gittiğinizi düşünmem; cehenneme kadar yolunuz var; lâkin bu kadar güzel bir tasavvur hebâ olur ise sahİhan acınır. Şimdi eslem tarİk, maksadı yalnız mecrûhİn i'ânesine hasretmektir. Cem'iyyetin i'lânı husûsunda da Sâmî, pek musİb bir re'yde bulunmuş; Altûnîzâde'nin riyâseti de münâsibtir. İşin içinde bir eksik var: Ecnebî âzâ tedârikine bakınız. Ânların vücûdü hem cem'iyyetin bekâsını, hem de gidecek i'ânenin vüsûlünü te'mİn eder.

Midhat, Sa'Id işi,[4]" ضَرَبَ زَيْدٌ عَمْراً "('Amren: böyle yazılır. Ömer gayr-i munsarif olduğu cihetle, hâlet-i nasbında âhirine elif gelmediğinden ve hâlbuki 'Amrū kelimesinin *vav*'ı Ömer kelimesine iltibâsını def' için konulup 'Amrū' ise munsarif olduğu cihetle, hâlet-i nasbında âhirine gelecek elif ile bittabI' iltibas zâil olduğundan 'Amrū kelimesine hâleti nasbında *vav* ilâve etmek iktizâ etmez). Hiş!. Sen nahiv okumadın mı? Yoksa okudun da unuttun mu?). "ضَرَبَ زَيْدٌ عَمْراً" değil, [5] "سَلَّطَ اللهُ الْخِنْزِيرَ عَلَى الْكَلْبِ" denilmeğe şayan görünür. Ne tuhaf iki hasım: Biri yarak yemiş, biri dayak yemiş..

Tevfik'ın mektubunu okudum. *Tarih-i Askerî*'yi va'dettirmişsin; fakat verdiği söz gaflet üzre olduğundan incâzına mecbur değildir. ben zâten *Tarih-i Askerî*'yi bu hafta ısmarladım, buraya gelecek; Tevfik Rodos'a giderken vereceğim; oradaki haşerât ile bir yere gelip yazacaklar. Siz efendimize i'tâsı memnû' olduğunu, cümlesine de haber vereceğim. Ellerinden alabilir isen âferin..

Gelelim ikinci mektubuna.. *Mısır* postasının b.. canına olsun. Bana ânınla arada sırada mühim birşey zuhûr eder de yazar isen âlâ.. Yoksa âdî postamızı değiştirip de, insanı kâğıt arkasında dolaştırmakta mânâ yoktur. Hersek mes'elesinin cevâbı yukarıda geçti. Nâzım, hele

[4] Darebe Zeydu'n 'Amren "*Zeyd, 'Amr'a vurdu.*"

[5] "Allāh, domuzu köpeğe musallat etti; yâni Allāh, edebsiz olan birine, başka bir edebsizi musallat eder."

dört ayağını bir yere getirmiş de, sekiz satır bir mektup yazabilmiş. Ekrem, *Mütâlea-Nâme*'yi verir sanırım. Mektup yazıp da, vermesini tenbih edecektim, amma pek o kadar kuvvetli bir mu'ziblik olmadığı için yazmadım. Reşid habîsi, *Ta'kîb* için birşey yazmadı, birkaç güne kadar İstanbul'a geliyor. Vusûlünü haber alayım da tekrar yazar isterim. Tefvik, seni Midhat'ın dayağına havâle ettiğinde büyük bir hatâ etmemiş. Çarşı ortasında bir gırtlak gırtlağa gelirsiniz; bakalım hanginiz üste gelir; fakat mağlûb olursan, elimden nereye kurtulursun bilemem..

Mehmed Alî Paşa'nın gidişi, Yunanistan taraflarının biraz ziyâdece karışmış olmasından ileri gelmiş olsa gerektir. Ahmed Eyyub Paşa'ya bir mânâ veremedim. Boru ile adam çalınır.. Her hava çalınır da adam niçin çalınamasın?

Vahîd'in keçisini anladık; isteye dursun. Ferid işi için Sâdık Paşa'dan bir mükemmel tavsiye almak isterim. Gelecek haftanın *Mısır* vapuru ile, ne türlü me'muriyet ister, kendinden öğren; bir de liyâkatinin derecesi nedir, sen temyîz et de, haber ver. Rakı, Ramazan'dan sonraya kalacak ise, Ramazan'dan sonra da gelebilir. Ne murdar, ne münâsebetsiz yalanlar söylüyorsun. Mektubunun bir satırında, *Ru'yâ*'yı geçen hafta unutmuşum demişken, ânı müteâkip olan satırında, hemde efendim geçen hafta göndermediğime sebep bir kerre mukâbele etmek içindi hezeyânından ediyorsun. Vaktiyle bir efendi bir okka et almış, uşağına vermiş; şunu eve götür de pişir demiş.. Uşak eve gelmiş, eti pişirmiş; bir âlâ da ziftlenmiş. Akşam-üstü efendi eve gelip de eti sorunca, "Kedi yedi!" cevabını vermiş. Efendinin, "Nasıl kedi?" suâline, bir tekir kedi göstererek, "Şu kedi" sözü ile mukâbele etmiş. Efendi kediyi tutmuş, tartmış, tam okka gelmiş. Uşağı, "Be habîs, bu kedi ise et nerede, et ise kedi nerede?" diye döğmeğe başlamış. Ben de şimdi seni yakalasam da, "A musîbet, *Ru'yâ*'yı unuttun ise, mukâbele niyyeti nerede kalır? Mukâbele niyyetinde isen, unuttuğundan bahse ne lüzum var?" desem, bir âlâ da pataklasam hakkım yok mudur? Hem bana baksan a Paşa, sen gittikce fenâ yazmağa başladın; şu ibârene bak: "Göndermediğime sebeb, bir kerre mukâbele etmek için idi." *Sebeb* var iken, araya bir de *için* karıştırmanın ne lüzûmu olsa gerektir? Yazdığın şeyleri gözün görmüyor ise, bâri kulaklarını kâğıda kadar uzat da, kaleminden çıkan asvâtı dinlesin. Sen istediğin kadar inad et; burada *Celâl*'i senden başka karıştıracak kimse yok idi..

Tarihleri benim gibi aramazsan, bulamayacağın tabî'îdir. 'Âlî'nin *Hilkat-i 'Âlem* bahsi değil, hattâ *Mülûk-i İslâm* tarihi bile okunmaz; ânlar için *Müneccim-Başı*'ndan başka, lisânımızda okunacak kitap yoktur. 'Âlî'nin yalnız *Devlet-i Osmânîye* cihetini okumalı; içinde hayli mâlûmât ve tafsîlât bulunabilir.

Haydi, artık insaf ettim; *Şarkı*'nın birinci bendini yazayım[6]:

Sâkî yetişir uyan, aman gel,
Elvermedi mî figān, aman gel,
Âh île tükendi can, aman gel,
Feryādıma gel inan, aman gel
Öldürdü.....

Ol fass'e benzemiş ki yākūt olā kenārı mısra'ının üstüne bak ki şudur: *Pîrāmeninde kalmış aks-î dehān-ı hūbān..* Dehenin etrâfında güzellerin aks-î dehânı kalmış da, kadeh, etrâfına yâkut dizilmiş fass-i elmâsa benzemiş demek olmaz mı sultânım[7]?

Celâl'in tashîhi için, senin inanıp inanmamaklığın matlûb değil; zâten o sana Bayram ertesinden evvel gelmeyecek. Bosna mes'elesinin tamâmiyle ne olduğu ve ileride ne olacağı hâlâ bilinemez. Ziya Paşa hakkında Adana halkının şikâyeti tezvirdir. İltizâma pey sürerler; fakat mültezim ağalar ibtidâ ortak olurlar, kapatmağa çalışırlar. Âna muvaffak olamayınca intizâra başlarlar. Tam, mahsûl meydana gelip de bereket anlaşıldığı gibi, bin tarafa telgraf yağdırırlar; pey sürerler. Dünyanın hezeyânını ederler. Bin kerre tecrübesi görülmüş şeyler.. Hattâ bu sene burada birkaç dânesi vukū' buldu.

Hurûf mes'elesi yukarıda geçti; fakat şurasını tekrâra mecbûrum ki, ağızdan çıktığı gibi yazı yazılmaz; çünki kelime, herkesin ağzın-

[6] Kemal'in yazma *Dîvân*'larında bulunmayan bu şarkısının muhtelif neşirleri için bk., Fevziye Abdullah, *Namık Kemal'in Şiirleri, Belleten*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara - 1942, nu. 23 - 24. Mektupta mevcut metindeki dördüncü mısra', Sa'deddin Nüzhet neşrinde eksiktir (*Namık Kemal'in Şiirleri*, İnkılâb Kitabevi, 1941, s. 35.). Mektupta, muhâtabı tarafından bilindiği için yazılmamış olan nekarat mısra'ı, "*Öldürdü benî zamān, amān gel!*" dir.

[7] Bu mısra'lar *Sâkî-Nâme* adlı şiirinin dördüncü beytini teşkil etmektedir; metnin tamâmı Sa'deddîn Nüzhet tarafından da neşredilmiştir (*Ayn. esr.*, s. 16 v.d.). Rif'at Bey'e yazdığı 10 Ağustos, 1878 tarihli mektubunda Kemal, bu şiirinin adını *Şarâbîye* olarak kaydeder (Nu. 334, s. 208).

dan başka türlü çıkar[8]. Her köy halkı için bir başka harf ve meselâ bizim Hayrî için[9] bir başka elifbâ tertip etmek mümkin midir? Hâ, Hayrî dedim de hatırıma geldi; Tevfik de ânın gibi harf yer mi? Kalemi yiyor; fakat ağzı bilmem o mizâcda mıdır? Beaconsfield'in Kara Todori'ye[10] olan lakırdısını işitmemiştim. Yazan yalan söylemez; binâenaleyh doğrudur. Amma, habis yahudî, ne haklı, ne güzel söylemiş.. Ekrem'in edebiyata dâir bir kitap ile meşgûl olduğundan haberim var; muhâbere de ediyoruz. Sanırım ki pek güzel bir eser meydana koyacak..

---

[8] Kemal'in Arap harflerinin islâhı hakkında gerek bu, gerek 3 Ağustos, 1878 tarihli ve yine Rif'at Bey'e gönderdiği mektubunda (Nu. 330) bu mes'ele üzerinde durmasının sebebi, o sırada gazetelere intikâl eden münâkaşalardan biri olmasından dolayıdır. *Tercemân-ı Hakîkat*'te neşredilen *Varaka* başlıklı imzâsız yazıya göre, azınlıkların da faydalanması için Türkçe, fakat Fıransız harfleri ile bir gazete neşretmek üzre bir cemiyet teşkil olunmuş, bu cemiyetin, gazete için Latin harflerini tercîhinin sebebi, sanâyi' ve 'ulûma ihtiyâcından dolayı Fıransızca'yı tahsîle mecbur kalan muhtelif Osmanlı kavimlerinin istifâdesini te'mindir. Rumlar, Arap harflerinin güçlüğü yüzünden, Türkçe yazdıkları eserleri Rum ve Ermeni harfleri ile bastırmaktadırlar. *Varaka*'da, Türkçe, fakat Latin harfleri ile bir gazeteden başka, Arap harfleri ile, harekeli sûrette tertîbedilmiş bir gazetenin de neşri düşünüldüğü kaydediliyor (Nu. 32,3 Şaban, 1295/2 Ağustos, 1878). Bu yazıya cevap olarak M. R. imzâsıyle neşredilen *Varaka*'da ise Latin harflerini kabûlün okumağı kolaylaştırmadığı, azınlıkların Türkçe bildikleri hâlde yazımızı okuyamadıkları için mes'elenin üzerinde düşünülmesi gerektiği ileri sürülmüştür (Nu. 35,7 Şa'ban, 1295/6 Ağustos, 1878). Bunları müteâkip imzâsız, *Lisan ve İttihâd-i Osmânî* başlıklı makâlede, "Osmanlı kavimleri lisânca müttehit olmadıkça, fikren de birleşemez; bu i'tibârla dilimizin islâhı lâzımdır" deniliyor ve bu islâhatta dilimizin azınlıklar tarafından da öğrenilmesi gerektiği, kullanılması zarûrî olmayan Arabî, Farsî kelimelerin bırakılması, bu husûsun tehakkuku için neler yapılmak lâzım geldiği bir edebî bahis olduğundan, bunun yeri gazete sütunları olmadığı kaydedilmiştir (Nu. 96, 21 Şevval, 1295/18 Ekim, 1878).

Arap harflerinin islâhı, dilimizin sâdeleşmesi hakkında, 1880'de de münâkaşalar cereyan etmiştir : Şemseddin Sâmî, *Edebiyat*, *Tercemân-ı Hakîkat*, nu. 496, 10 Şubat, 1880. Rif'at, *Edebiyat*, *ayn. gazete*, nu. 497 - 98; 11, 12 Şubat, 1880.; 12 Şubat tarihli nüshada aynı mes'eleye dâir Mustafa imzâlı bir yazı da mevcuttur .— (*İslâh-i Hatta Lüzum*, *Tercemân-ı Hakikat*, nu. 583, 24 Mayıs, 1880.

[9] Cezâyir-i Bahr-i Sefîd Vilâyeti Defterdâr'ı. Kayserili Süleyman Hayrî, veyâ Harputlu Hayrî de olabilir.

[10] Aleksandır Kara Todori Paşa, Berlin Kongrası'na Devlet-i 'Aliyye adına Nâfi'a Nâzırı sıfatıyle iştirâk etmiştir. Bu münâsebetle hazırlanan lâyiha, *Aleksandır Paşa Lâyihası* başlığıyle *Mir'ât-ı Hakîkat*'te mevcuttur (C. 111., s. 171 v.d.). Berlin Kongrası hakkında konuşmaları *Cerîde-i Havâdis*'te neşredilmiştir (Nu. 3774,4 Şa'bân, 1295/3 Ağustos, 1878).

Rusyalılar'ın Muhtar Paşa'ya riâyet etmek, askerlikce borçlarıdır. Hayvan olmadıklarından, o vazifeyi îfâ etmişler. Gāzî, bize Pilevne muhâfızlığı için lâzım; meb'ūsluk için değil.. Bir meziyyeti hâiz olan zâttan, her meziyyeti birden beklemek iktizâ etmez; bî-çâre, kim bilir ne türlü igfâlât, ne türlü tehdîdât altındadır!

İsak, yalanını istiyor; nasıl olursa olsun diyor. Vaktiyle sûhte, medreseye bir oğlan aşırmış. HIn-i visâlde oğlan dayanamamış, firâr etmiş.. Suhte, uçkurları eline almış, düşmüş oğlanın arkasına. Yolda giderken bir yeniçeri karakoluna rast gelmiş. Hemen, "Buradan bir oğlan geçti mi?" diye yeniçerilerin üzerine atılmış. Yeniçerinin biri, hiddetle, "Nasıl oğlan?" diye mukābele edince, hoca, "Nasıl oğlan olursa olsun!" demiş.. İsak'ınki de o kabîlden.. Nasıl yalan olursa olsun. Melik, selâmının cevâbını kendi yazacak.

Ne şöyle, ne böyle mes'elesinde *nun*'lar, nâfîye olduğundan, tabî'î teallûk edecekleri fi'lin nâfîye olmaması lâzım gelir. Meselâ falan, ne berrîye ve ne de bahrîye zâbitlerinden olduğundan denilmelidir; fakat bizim Ziya Paşa re'yince, *ne*'ler yalnız nâfîye değil, bâzan te'kîd-i nefy için gelir. O cihetle Ziya Paşa, ara-sıra, böyle yerlerde "olmadığından" da kullanır. Ânın nazarında iki sûret-i ifâde de müsâvî.. Bizim i'tikādımızca birincisi ercah; ma'mâfih, ikincisi de te'vîl-i ba'îd ile câizdir. Asıl eslem tarîkı, sevk-ı kelâm müsâid oldukca, iki edâtın herbirine bir fi'l vermektir.

Ne yâr merhamet⌣etti, ne gönlüm⌣uslandı
Firāk cānıma yettî, tahammülüm yandı

beytinde olduğu gibi, böyle edâtın herbirine bir fi'il tealluk ederse, te'kîd-i nefy ihtimâli sâkıt olur.

Çocukların serbestî-i harekâtını ben daha ziyâde te'mîn ederim; fakat bildiğin hâl mâni' olduğundan, başka tarîklar ile yapıyorum. *Kandiye* Rodos'a gitti, buraya geldi; hattâ İstanbul'a bile gitti. *Aynalı - Kavak*'ın kaptanı Hüseyin Efendi'de, sana bir mektubum bile vardı. Sanırım ki şimdiye kadar almışsındır.

Habis, kırk yıl evvel senden, Süleyman Paşa mes'elesinde müstantık olan İbrâhim Paşa'nın terceme-i hâlini sormuştum. Hâlâ tahkîk edip de yazacaksın. Postanın avdetinde terceme-i hâl gelmez ise, önümüzdeki hafta benden mektup yok.. Bosna'ya dâir şimdi mütâlea beyânı kābil değildir. Yukarıda söylemiştik ya, o kadar..

25 Şa'bân, sene 95

KEMAL

Vatan Şarkısı için ne söyleyeyim? Fenâ Senyör.. Tevfik gelirken kalem gönder; hem de âlâsından, hem de çokca gönder.. Kalem bitti. Hasır çöpü ile yazı yazamam. Sonra mektupları başkasının yazısı ile alırsın; haberin olsun..

Ömer Bey, hem güzel düşünüyor, hem güzel yazıyor. Âferin Harbiyeliler.. İnsan oldular gitti. Ömer Bey, kaç yaşındadır? Mektepten ne vakit çıktı? Bana mâlûmât ver; bir de resmi var ise isterim.

Midhat'a bir mektup yazdım, melfûftur. Oku, aynını al; sonra zarfı kapa, bir bilinmez adam ile gönder; senin vâsıtan ile gittiği belli olmasın.

CCCXXXVI.

Aşağıdaki mektupta, Namık Kemal'in Ahmed Midhat'a i'tirazlarını buluyoruz. Buna sebep, Ahmed Midhat'ın *Üss-i İnkılâb* adlı eserinde *Kânûn-ı Esâsî*'ye ve Kemal-'in bu hususta ileri sürdüğü fikirlere dâir mütâleaları ile, Sa'îd Bey aleyhindeki yazısında da Kemal'e ta'rîzidir. Kemal'in bu iki mes'ele hakkındaki i'tirâzları şiddetli bir hiddet hâlinde tezâhür eder; o zaman, üzerinde durduğu esas mevzû'-lardan uzaklaşarak, muhtelif şeylerden de bahsetmeğe başladığını görürüz. Bövle bir mektubun muhteviyâtını aydınlatabilmek için Kemal'in bu satırlarını nasıl bir ruh hâli içinde yazdığını izâhı yerinde buluyoruz. İşte bu sebeple Ahmed Midhat ile tanışmasından başlayarak, mektubu kaleme aldığı zamana kadar geçen hâdiselerden kısaca bahsetmeğe çalışacağız.

Ahmed Midhat Ruscuk'ta bulunduğu sırada, 1865 - 66 yıllarında, Kemal ile, *Tasvîr-i Efkâr*'da çıkan makâleleri dolayısıyle alâkadâr olmuştur. 1867'de Kemal ve arkadaşları Avrupa'ya kaçtıkları zaman A. Midhat yine Ruscuk'ta bulunuyordu. Yeni Osmanlılar'ın fikirlerini neşreden *Hürriyet* gazetesini ta'kip ediyor, bu kimselerin gayret ve mâlûmâtını takdirle karşılamakla berâber, biraz düşmancasına buluyordu : "Eğer bunlar husûmetkârâne bir şekilde meydana çıkmamış olsa idiler, emelleri terakkıyyât-ü saâdet-i milliyyeden ibâret olduğuna göre, bu emele daha ziyâde hizmet edebilirler idi ; zîrâ vatanının, milletinin saâdetini arzu etmez bir adam farzolunamaz; lâkin bunun için edilecek neşriyâtı i'tidâl üzre ederler ise, o hâlde hiçbir kimseyi darıltmadan telkînât ve neşriyât-ı mes'ûdede hizmet kolay olur. Böyle Avrupa'lara kadar ihtiyâr-ı gurbetle kahren ve cebren neşr-i efkârdan ise, beyhûde bir muhâsamadan başka bir netice hâsıl olamaz" fikrindedir.

Kemal'in Avrupa'daki faâliyyeti hakkında bu fikirleri besleyen A. Midhat, onunla, kendisi de İstanbul'a döndükten sonra, Ebüzziya Tevfik vâsıtası ile Fincancılar-yokuşu'nda tanıştı. Konuşmasındaki selislik, göze çarpan zekâsı dikkatini çekmişti. Kemal'i, bu tanışmalarından sonra, *İbret* gazetesi idârehânesinde de birkaç def'a ziyâret etti; hattâ *İbret*'in daha elverişli şartlar altında neşri için, kendi matba-

asında mevcut bir makinenin kullanılmasına izin vermişti. Bu sırada Ahmed Midhat ile Kemal arasında münâkaşa açıldığını görüyoruz; ilki *Basîret*, ikincisi *İbret* gazetesinde millet ve devletin menfaatleri mevzû'unda neşriyâtta bulunmuşlar, N. Kemal, *Herkesin Maksûdu Bir Ammâ Rivâyet Muhtelif* başlıklı makâlesi ile aralarında ihtilâf değil, ittihâd olduğunu isbât ettiği gibi, A. Midhat'a, gelip kendisini sık - sık görmesine de müsâade etmiştir; fakat A. Midhat matbaasını Beyoğlu'na naklettiğinden bu fırsattan faydalanamamış, *İbret* idârehânesinin de Beyoğlu'na nakli, herikisini biribirine yaklaştırmıştır. A. Midhat onun Beylerbeği'nde kiraladığı eve sık - sık gidip geldi. Aralarını açan hâdise Kemal'in *İbret*'te çıkan *İstikbâl* başlıklı makâlesi, A. Midhat'in neşretmekte olduğu *Bedir* gazetesi vâsıtası ile, bu makâledeki fikirlere i'tirazıdır [1].

Bedir onüç nüsha çıktıktan sonra kapatıldı; A. Midhat, *Dağarcık* adlı mecmuasını neşre başladı; bu mecmuaya isim ararken Kemal'i hatırlamıştı; bu münâsebetle, kaydettiği "*Evrâk-ı Perîşan* desem, Kemal Beyefendi'yi taklid etmiş olmaklığım lâzım gelip, hâlbuki müşârû'nileyhi taklid benim haddim değil.. En sonra hatırıma geldi ki ben bunları, bu da dağarcıkta bulunsun diye cem'ederdim" cümlelerinde biraz ta'rîz de sezilir [2].

Ahmed Midhat'ın *Dağarcık* mecmuasında *Flsefe ve Felâsife*, *Engizisyon Cem'iyyeti* başlığı ile neşrettiği iki makâlesine[3], Hoca İshâk Efendi tarafından diyânet nâmına edilen i'tirâzlar, *Basîret* gazetesinde *Ey kâfir-i bî-dîn* hitaplarıyle basıldı[4]. A. Midhat'ın *Kim Kimi Tekfîr Edebilir*, *Redd-i İ'tirâz ve İzâh-ı Hakîkat* isimli makâleleri bunlara cevaptır[5]. Bir başkasının i'tirâzı münâsebetiyle yazdığı *Reddiye*'yi de Kemal'in çalıştığı *İbret* gazetesinde neşretti[6]. *İbret*'in lâğvı sebeplerinden biri de A. Midhat'ın bu yazısında *devlet-i metbû'a* yerine, *devlet-i tâbi'a* terkîbini kullanmış olmasıdır. *Vatan-yâhut-Silistre* piyesinin temsil edildiği o günlerde Namık Kemal Magosa'ya nefyedildiği zaman, A. Midhat'ın da Rodos'a sürülmesi, az-çok bu sebeplere dayanır.

Rodos'ta sürgün bulundukları sırada A. Midhat ile Ebüzziya Tevfik arasında bâzı münâkaşalar olmuştu; sebebi, Ebüzziya Tevfik'in hizmetlerine bakan nefere afyon ısmarlaması, A. Midhat'ın buna engel olmağa çalışmasıdır. Diğer taraftan Ebüzziya Tevfik'ın A. Midhat'la latîfe maksadı ile falan şahıs aleyhinde bulunduğunu uluorta söylemesi ve bunun bir dedi-kodıya meydan vermesi, A. Midhat'ın bu yüzden hiddeti de münâkaşaya yol açmıştır. Mülâzim Salih Efendi söyledi, söylemedi diye büyüyen anlaşmazlık dolayısıyle A. Midhat, "Birbirimize tulumbacıların bile ağzına yakışmayacak olan sözleri söyledik; hattâ muḍârebeye kadar kalkıştık; yine bizim Mehmedcik aramıza girerek mâni' oldu; lâkin ândan sonra bir sene zaman

[1] Ahmed Midhat, *Menfâ*, İstanbul, Kırkanbar Matbaası - 1293, s. 71 - 77, 44-56.
[2] *Dağarcık*, nu. 1, 1288.
[3] Nu. 3, 4, 7.
[4] Ahmed Midhat, *Manfâ*, s. 62 v.d.
[5] *Dağarcık*, nu. 8.
[6] Nu. 112.

kadar biribirimizin yüzüne bakma imkânı kalmadı" diyor[7]. Kemal, Magosa'dan Ebüzziya'ya gönderdiği bir mektubunda da A. Midhat'ı âlim geçinen, haddini bilmez ve şarlatan olarak vasıflandırmıştır.

Buraya kadar verdiğimiz izahlardan çıkan netice, tanıştıkları zaman biribirine yakın arkadaş olan ve yardım eden Kemal ile A. Midhat'ın, sonraları aralarının tamâmıyle açılmış bulunmasıdır. Sebebi *Basîret* ile *İbret*, *Bedir* ile *İbret* gazeteleri vâsıtasıyle açtıkları münâkaşalar, A. Midhat'ın *Reddîye*'sindeki bir terkîbin *İbret*'in lâğvı sebeplerinden oluşudur. Kemal Magosa'da bulunduğu sırada ise, A. Midhat'in tamâmıyle aleyhindedir.

Murad V.'ın cülûsundan az sonra Kemal ve arkadaşlarının menfâ hayatları sona erdi; İstanbul'a döndüler. Kemal Şûra-yi Devlet âzâlığında ve bâzı cem'iyyetlerde çalıştı; *Kânûn-ı Esâsî*'nin tanzîmi için teşkil edilen hey'ete de dâhil edildi. Hazırlanan *lâyiha*'ya ilâve edilen 113'üncü maddeye i'tirâzından v.b. sebeplerden Midilli'ye nefyedildi. Ahmed Midhat ise önce Matbûat İdâresi'ne Muâvin-i Sânî, daha sonra Matbaa-i 'Âmire Müdürlüğü'ne ta'yin olundu; işte bu sırada 'Abdü'l-Hamîd'in emri ile *Üss-i İnkılâb* adlı eserini hazırladı ve neşretti. Bu eserin birinci cildi — Osmanlı tarihi hakkında umûmî mâlûmat verildikten sonra — Kırım Mûhârebesi'nden 'Abdü'l-Hamîd'in cülûsuna, ikinci cildi cülûstan başlayarak bir sene içinde geçen vak'alara ayrılmış, üçüncü cildde ise, ilk iki cildde üzerinde durulan bahislerle alâkalı vesîkalar neşredilmiştir.

Kânûn-ı Esâsî'nin hazırlandığı sırada birtakım münâkaşaların yer aldığını, bunların 'Abdü'l-Hamîd'i bile meşgûl ettiğini yazan A. Midhat, onun iltifâtını kazanmak maksadı ile bâzı heveskârların husûsî arîzalar takdîm ettiklerini, bunlarda "..*Kânûn-ı Esâsî*'nin hukûk-ı meşrû'a-i hilâfet-penâhî'yi ihlâl edeceğinden bahisle, buna rizâ gösterilmemesini" Pâdişâh'a arzettiklerini kaydeder. Bundan sonra Namık Kemal'i tedâ'î ile hakkında, "Hattâ o zamana kadar evc-gâh-i serbestînin en yüksek tabakalarında bâlâ-pervâz olan ve mücerred bu kadar hürriyet-perver olmalarından dolayı iltifât-ı mahsûs-ı Hazret-i tâcdârî'ye mazhar olmuş bulunan Kemal Bey'in, Hâk-i pây-i âpâdişâhî'ye takdîm eyleyerek, bu tarihi kaleme almak emrinde mütâlea-güzârım olan âsâr meyânında gördüğüm arîzalarında dahî *Kânûn-ı Esâsî*'nin, hukûk-ı celîle-i hilâfet-penâhî'ye dokunacak bir hayli cihetleri olduğu arzedilmiş ve mükâtib-i mezkûrenin birisinde şu: "Bundan başka yapılan nizâm-ı esâsî'ye Meclis-i vükelâ'da icrâ olunan ta'diller dikkat-i mahsûsa-i şâhânelerine şâyestedir; çünki herşeyden ziyâde hukûk-ı şehenşâhîleri'ne dokunuyor" ibâresi bir nümûne olmak üzre buraya kaydedilmiştir" cümlelerini yazdı. Hey'etce hazırlanan *lâyiha*, Midhat Paşa tarafından pâdişâh'a takdîm olundu; müzâkere neticesinde bâzı noksanlar görüldü. Meclis-i Meb'ûsân ta'yin olunmuş, fakat a'yân Hey'eti ta'yin olunmamıştı. Halk ve pâdişah'a dâir dercedilen maddeler kâfî ve vâzih değildir. Mahkemeler, vilâyetler ve mâlîye hakkında âdetâ hiçbir şey söylenilememesi gibi noksanların bulunduğu anlaşılmıştı. Mâbeyn-i Hümâyûn Başkâtibi Sa'îd Paşa, Fransa hükûmeti *Kânun-ı Esâsî*'sini terceme ile pâdişâh'a arzetmişti. *Kânûn-ı Esâsî*'nin mükemmelliğinden başka hiçbir şeyi düşünmeyen pâdişah, bu nümûneye de ehemmiyyet vererek, "*Kânûn-ı Esâsî*'yi *Midhat Paşa Lâyihası* ve mukte-

[7] Ahmed Midhat, *Menfâ*, s. 120 v.d.

zâ-yi şer'-i şerîf üzre" tamamlamaya me'mur olunan husûsî meclise havâle etmişti. "İşte bu sûretle olunan ta'dîlâtın kâffesi, hürriyet-i umûmiyyeyi tahdid değil, bir kat daha tavsi' edeceği, Midhat Paşa ve *Sa'îd Paşa lâyihaları* ile bir de asıl *Kânûn-ı Esâsî-i Osmânî*'yi tatbikten anlaşılacak iken, bu ta'dîlâtı Kemal Beyefendi gibi 'âmmenin en ziyâde hürriyet-perest tanıdığı bir zâtın beğenmemesi ve bâ-husûs her şeyden yânî nice mazarrat-ı bî-nihâyeden başka hukûk-ı şehenşâhî'ye dahî dokunacağını arzetmesi istigrâb olunur. Bâ-husûs ki mazhar olduğu iltifât-ı pâdişâhî'nin sebeb-i aslîsi hilâfında olduğu için istigrâb olunur [8]" yollu fikirleri ileri sürer. Ahmed Midhat'a göre Sa'îd Paşa ise *Kânûn-ı Esâsî*'ye muhâliflerin bu i'tirâzlarına karşılık, bir *Kânûn-ı Esâsî*'nin pâdişâh'ın mukaddes hakları için faydalı ve nâfi' olacağı inancınında sebat göstermiştir; bu metâneti takdîre değer. 'Abdül-Hamîd'in Sa'îd Paşa'ya iltifatta devâmı da, bi'zzât hürriyet tarafdârlığını isbâta kâfîdir [9].

İşte Kemal, aşağıdaki mektubunu, Ahmed Midhat'a, hakkındaki bu neşriyâtı ve ta'rizli ifâdeleri dolayısıyle göndermiştir. *Üss-i İnkılâb* neşredildiği zaman Kemal, bu fıkraların mevcûdiyetini muhâbere ettiği kimseler vâsıtasıyle haber alınca Rif'at Bey'e yolladığı 26 Haziran, 1878 tarihli mektubunda eserin gönderilmesini istedi. *Üss-i İnkılâb*'ı henüz görmemekle berâber, müellifine cevap vereceğini de kaydeder. Yine Rif'at Bey'e yolladığı 18 Temmuz, 1878 tarihli mektubunda ise, "*Üss-i İnkılâb* fıkrası için yakında sâhibi ile sözleşiriz,, diyor; 7 Ağustos, 1878 tarihli mektubundaki, "Midhat'a olan ikinci mektubun cevâbı Küçük Tevfik'de vardır; eğer berikinden alamazsan, birinci mektubun sûretini de ben gönderdim. Haydi meraktan kurtul" satırlarından, Ahmed Midhat'a hitâben yazdığı mektubun muhtelif yazma nüshalarının elden ele dolaştığı anlaşılıyor. 24 Ağustos tarihli ve yine Rif'at bey'e yazdığı mektubundaki, "Midhat'a bir mektup yazdım; melfûftur. Oku, aynını al! Sonra zarfı kapa, bir bilmez adam ile gönder; senin vâsıtan ile gittiği belli olmasın!" cümlelerinden, kasdedilen mektubun, aşağıda neşredeceğimiz 24 Ağustos, 1878 tarihli mektup olduğu açıkca anlaşılmaktadır.

Kemal'in bu mektubu İkinci Meşrûtiyyet'ten sonra *Tanin* gazetesinde (*Namık Kemal'in Ahmed Midhat'a Birinci Mektubu*, nu. 1 - 2, 19 - 20 Temmuz, 1324), ayrıca, *Edib-i a'zam Namık Kemal Bey'in Gayr-i matbû Âsârından - Ahmed Midhat Efendi'ye Yazdığı İki Mektup* adı ile de neşredilmiştir (İzmir - Tanıkyan Matbaası, 1324).

Biz esas olarak Ebüzziya neşrini aldık (*Mecmua-i Ebüzziya*, c. xv., nu. 153,19 Receb, 1330 s. 14 v.d.). *Kemal'in İki Mektubu-Birinci Mektup* başlıkı bu neşirde, Ebüzziya Tevfik not hâlinde "*93 Kânûn-ı Esâsî*'si dolayısı ile *Üss-i İnkılâb*'ta olan isnâdatı redden Midhat Efendi'ye yazılmıştır. Otuzaltı sene sonra bu mektubu neşredişim, Kemal Bey'in mücâhedât-ı meşrûtiyyet-perverânesi ile berâber aleyhinde gösterilen ithâmâtı tashih maksadına mebnîdir" cümlelerini kaydetmiştir. Aşağıdaki mektup bu tab'ı esas alınmak sûretiyle, risâle şeklindeki basımla karşılaştırılarak neşredilmiştir. Baştan birkısmı M. C. Kuntay'ın eserine de alınmıştır (*Namık Kemal*, c. II., Ksm. II., s. 99.).

[8] *Üss-i İnkılâb*, c. II., s. 197 v.d.

[9] *Üss-i İnkılâb*, c. II., s. 200.

336. AHMED MİDHAT EFENDİ'YE

24. VIII. 1878

İzzetlû Efendim,

Gönlüm hiç istemediği hâlde beni yazı yazmağa mecbûr ettiniz. Bendeniz, Midilli'de münzevî bir adamım. Tevkîf olunduğum gündenberi ne taraf-ı vâlâlarından bir selâm almış ve ne de zât-i vâlâlarına[10] bir selâm göndermiş idim. Zât-ı sâmîleri ise bir zamandanberi bana musallat olmağı, kendinize eğlence ettiniz. *Üss-i İnkılâb*'ın ikinci nüshasındaki ibâre, elbette hâtır-nişân-ı vâlâlarıdır. Ânda, bendenizin, yapılan *Kānûn-ı Esāsî*'ye, Meclis-i Vükelâ tarafından icrâ edilen ta'dîlâtı, evvel be-evvel hukūk-i pâdişâhî'ye mugāyir gördüğüme dâir huzûr-ı şevket - neşver-i cenâb-ı şehr-yârî'ye takdîm ettiğim bir 'arz-i hâlin, yalnız o ibâresini alarak, bendenizin maksad-ı hürriyet ve meşveret aleyhinde bulunduğuma delîl gibi göstermiş idiniz. Bu sûret-i istidlâl-i vâlâlarını cerh için birşey yazmağa lüzum gördüm; çünki ikimizin de hâli, âsâr ile müsbet olduktan başka, zîrde beyân edeceğim sözlerden anlaşılacağı vechile, zât-i vâlânız[11], esas müdde-'ânızı kendi kaleminiz ile cerh buyurmuş idiniz. Bu def'a ise[12], Kemal Paşazâde saâdetlû Sa'îd Beyefendi'ye dâir, *Sâ'id Bey'e Dayak* ünvânı ile 45 numaralı *Tercemân-ı Hakîkat*'te neşrettiğiniz makâlede, Sa'îd Bey, "mukābilinde dahî dâimâ edebsizlik ile mukābele eder adamlar gördüğü cihetle, artık hadd-i ma'rûfu aşarak" buyurmuşsunuz. İbâreden anlaşılan, edebsizliğin de hadd-i ma'rûfu olurmuş.. Burası zât-ı vâlâlarınca bir i'tikāt olarak, bendenizce bahse değer şeylerden değil ise de, şurasını söylemeğe lüzum gördüm Mâlûm-ı âlîleridir ki saâdetlû Sa'îd Beyefendi ile şiddetli mübâhaseye[13] girenlerin birincisi bendeniz idim. Demek ki bu edebsizliğe, edebsizlik ile mukābele eden adamların pîşvâsı olan edebsiz, i'tikādınızca bendeniz oluyorum. Bendeniz ise, sâhib-i edeb olduğuna kolaylıkla hükmedemeyeceğim bir zât lisânından, velev Imâ ile olsun, böyle bir tahkîr işitmeğe

[10] Krş., zât-i âlîlerine
[11] Krş., vâlâları
[12] Krş., Bu def'a
[13] Krş., mebâhise

tehammül eder takımdan olmadığımdan, mukâbeleye mecbûriyyet hâsıl oldu.

Evvelâ, *Üss-i İnkılâb*'da bendenize müteallik İrâd buyurulan sözler o kadar câhilânedir ki, içine birçok agrâz karışmış olduğunu bildiğim hâlde, isbâtından âciz kalacağım geliyor. Meclis-i Vükelâ'da *Kānûn-ı Esâsî*'ye icrâ olunan ta'dîlât ne idi bilir misiniz? Hukūk-ı pâdişâhî'ye ve taksîmât-ı mülke dâir nekadar[14] bend var ise, cümlesini lağv ile, ıslâhât-ı emir-nâmeleri tarzında ve bir mukaddime yazarak *Kānûn-ı Esâsî*'yi Sadâret nâmına i'lân etmek idi. Bendeniz ise, hürriyetin, *Kānûn-ı Esâsî*'nin taraf-dârı oldum ve hattâ, bu yolda zât-i vâlâları gibi ağlayarak değil, bi'l-'akis gülerek bin belâ ihtiyâr ettim; fakat mülkümüzde bir sadr-i a'zam, veyâ Meclis-i Vükelâ peydâ olsun da, hukūk-ı saltanatı imhâ etsin, yalnız üzerine bir *İrâde-i seniyye* ta'bir-i resmîsi ilâve ederek, bir *Kānûn-ı Esâsî* neşreylesin de, Sadr-i a'zam, veyâ Vükelâ pâdişâh olsun yollu bir mütâleaya, hiçbir vakit zâhip olmadım. Hele envâ'-i medâyih ile ayyûka çıkardığınız zâtin[15], lâ-ekal onda beş kelimesini Türkçe'ye naklettiği ve hey'et-i umûmiyyesinden hiçbir mânâ anlayamadığı terceme ve takdîmi ile bi'zzât isbât eylediği Fıransa Cumhuriyeti'nin *Kānûn-ı Esâsî*'si yolunda birşeyin, memâlik-i pâdişâhî'de kābiliyyet-i icrâsını hiç hatırıma getirmedim; çünkü meslekimde[16], cumhur yapmak efkârında değilim. Bir saltanat-ı meşrûta'nın öyle bir *Kānûn-ı Esâsî* ile idâresi kābil değildir.

Zât-i vâlâları, fenn-i hukūku Rodos'ta sa'y-i zâtî ile tahsil buyurmuş olduğunuzu i'tirâf etmekte olduğunuzdan ve bendeniz velev ikdâm-ü zekâda zât-i behiyyelerinden[17] nekadar dûn olsam, hocasız bir fen tahsil olunmak kābil olamayacağını bilecek kadar idrâke mâlik olduktan başka, dünya nazarında ulûm-i müte'ârifeden ma'dud olan bu kaziyyeyi nefsimde tecrübe ile dahî sâbit gördüğümden, Fıransa *Kānûn-ı Esâsî*'sini iltizâm ettiğiniz için, zât-i sâmîlerini ta'yib etmem.. İmâm Halil'in, « اَنَّكَ جَاهِلٌ فَعَذَرْتُكَا » kavli[18] meşhurdur.

---

[14] Krş., mülke dâir *Kānûn-ı Esâsî*'nin bâlâsında nekadar

[15] "O zaman Mâbeyn Başkâtibi ve el-yevm Sadr-i a'zam bulunan Sa'îd Paşa" (Not - Ebüzziya Tevfik); krş., Sadr-i esbak Sa'îd Paşa.

[16] Krş., mülke

[17] Krş., vâlâlarından

[18] "Senin câhil olduğunu bildim ve seni ma'zûr gördüm."

Yalnız şunu demek isterim ki, vatanın selâmeti öyle hukûk-ı pâdişâhî'yi ihlâl edecek, veyâ mülkümüzde bir cumhûr'un *Kānûn-ı Esâsî*'sini tutacak[19] şeylere mühtâc değildir; bi'l-'akis hilâfet kuvveti ile bir usûl-i meşveret teşkîlline mütevakkıf idi. Bendeniz de o maksada tevfîk-ı hareket ettim. Zât-i vâlânız cumhur yapmak, veyâ usûl-i meşveret'ten hukûk-ı pâdişâhî'yi tarhetmek fikrinde iseniz, orasını bilemem.

Bir de bendenizi, Şevket-me'âb Efendimiz, hürriyet aleyhindedir diye, nazardan iskât buyurmadılar; hattâ her ne nâm ile olur ise olsun, nazar-ı iltifât-ı mülûkâneden hiçbir vakit sâkıt olmadım; el'ân perverde-i âtıfet-i mün'imâneleriyim.

Şu ifâdelerimden anlaşılır ki, *Üss-i İnkılâb*'da bendenize müteallik ne yazıldı ise hatâdır; değil ise, mukâbele buyurunuz; mukâbele buyurmadığınız hâlde, neşriyâtınızın garez olduğunu, kendiniz isbât etmiş olursunuz.

Tercemân-ı Hakîkat'in bendine gelince : Size birşey sorayım; müteşerri' misiniz, değil misiniz? Müteşerri' iseniz mâlûmunuz olmak lâzım gelir ki, ḍarb, şetme kıyâs kabûl etmeyecek derecede şedîdü'l-'uḳūbedir.

Avrupa tarzına taklid niyyetinde iseniz, vâkı'a Avrupa'da kuvvet ile istihsâl-i hak kā'idesi var ise de, müdde'îler kılıç ile, tabanca ile mukābele ederler; sopa ile, yumruk ile döğüşmezler. Elinize bir kitap alınız da, döğüşmek hakkında yazılan şeyleri — mânâsını anlamağa muktedir iseniz — okuyunuz! O zaman görürsünüz ki Avrupa'ca, sokakta döğüşen bir adamı, kâr-hâneciden daha nâmussuz addederler. Birşey daha söyleyeyim; vicdânınıza mürâcaat ile dinleyiniz: Zât-i vâlâlarına, Hoca İshak Efendi kâfir demiş idi. Biz daha nefye gitmeden evvel, *Basîret* muharrirleri de, hemen tekfîre yakın bin türlü teşni'ler söylediler. Ânlara kalem ile mukābeleden başka birşey yapmağa cesâret edemediniz[20]; hattâ Rodos'ta Tevfik Bey ile kavga ettiniz; o size, siz[21] âna söylemeyeceğiniz derecede şetimler etti. Yine döğüşemediniz; odasından kaçtınız[22]. Şimdi nâmus nâmına Sa'îd Bey'e ettiğiniz

[19] Krş., kānûnunu esas tutacak

[20] Krş., edemedi idiniz.

[21] Krş., sizin

[22] Ebüzziya basımındaki "Şetm falan yok. Mes'ele bir galat-ı tefehhumdan ibâret idi; fakat Kemal bunu i'zam etmek istemiş" notu, mektubun risâle hâlindeki neşrinde kaldırılmıştır.

hücûmun sebebi ne oluyor? Sa'îd Bey'in za'fını bilerek, vücûdünüzdeki kuvvete i'timât değil mi? Yine tekrar ederim, vicdânınıza mürâcaat ediniz de öyle söyleyiniz: *İbret* muharriri iken Sa'îd Bey'i, bir yerde rast getirip de döğemez mi idim? Vücûdümü bilirsiniz; indinizde muhakkaktır; elbette döğer idim. Niçin öyle bir muâmelede bulunmadım ve nezâhet-i edeb bahsinde mukâbeleyi[23], tulumbacılığa müreccah gördüğüm için değil mi?

Sanırım ki, bu mes'elede zât-i[24] vâlâları da şüphe buyurmazsınız; bu cihetle öyle hükmediyorum ki, Sa'îd Beyefendi'nin yazdığı şeyleri, meselâ Erkân-ı harb Binbaşısı Rif'at Bey ve hattâ sizin uşak Mürsil yazmış olsa, yine sokakta tutup da döğmeğe değil, yanına uğramağa cesâret edemez idiniz.

Hareket-i 'aliyyeleri âdetâ bir âciz çocuk, veyâ karı döğmek kabîlindendir. Bu cihetlerle[25] kalemine güvenen bir adama, kalem ile mukâbele etmek, bendeniz için edebsizlik kabîlinden olur ise, sizin için, vücûdünde zât-i vâlâları kadar iktidâr olmayan bir adamı za'fından istifâde ederek döğmek, tulumbacılık hükmünde[26] olur sanırım. Hâsılı şurasını anlatmak istiyorum: Vücûdünden dolayı dünyada en ziyâde müteessif olduğum hukûk-ı sâbıka nâmına ihtâr ederim ki, şu Su'âvî meslekini bırakınız; iftirâ ile, şarlatanlık ile istifâde zamânı geçti. Cehliniz var; bâri iktidârınız dâhilinde durunuz. Vatan-perver değilsiniz; bâri vatan-perver olanlara muttasıl seng-endâz-ı tearruz[27] olup durmayınız. Edeb dâiresinde durmayacak iseniz, tulumbacılık edecek iseniz, bâri üdebâya edebsizlik isnâd etmeyiniz. Hod-furûşluktan, şarlatanlıktan, riyâkârâne müdâhinlikten[28] dünyada bir fayda görülmüyor. Su'âvî, gözünüzün önünde ibrettir. Bâkî yine irâde Efendim'indir.

12 Ağustos, sene 1294 - Midilli'den[29]

KEMAL

---

[23] Krş., bulunamadım. Kalemle ve nezâhet-i edeb tahtında mukâbeleyi

[24] Krş., bu cihetle hükmediyorum ki

[25] Krş., Bu cihetle

[26] Krş., tulumbacılık, alçaklık hükmünde

[27] Krş., seng-endâz-i ta'rîz

[28] Krş., Hod-furûşluktan, riyâkârâne müdâhinlikten

[29] Krş., 12 Ağustos, 1878 (Sene Milâdî tarihe çevrilmiş, fakat ay Mâlî bırakılmış olduğundan, bu tarih, Ebüzziya neşrindeki tarihten farklı görünüyor).

CCCXXXVII. — CCCXXXVIII.

Kemal, kızına yolladığı aşağıdaki iki mektubunda, onun yazısının düzelmesinden duyduğu memnunluğu, havaların sıcak gittiğini, sihhatce iyi olduğunu anlatıyor; uşağı İsak'ın yeni edindiği Kastor adlı küçük köpeği tasvir ediyor. Feride Hanım'la dostluklarının ne zaman başladığına dâir hâtıralarına da yer vermiştir.

Şâirimizin kendi el yazısiyle olan her iki mektubu, Türk Târih Kurumu'ndaki evrâkı arasındadır (Nu. 578, 580).

337. Feride Hanım'a

Ağustos, 1878

Hanım Kızım,

Yine mektubunu aldım. Rûhuma bir tabî'at-i sânîye olmuş. Yazını gördükçe, ru'yâda seni görmüş kadar memnûn oluyorum. Ru'yâ karanlık, mürekkep siyah, gālibâ aralarında bu müşâbehet var da, ânın içindir.

Burası on gündenberidir şikâyet edecek kadar sıcak idi; amma Kıbris gibi değil. Buldukca bunarsın yolunda şikâyet edecek kadar sıcak idi. Evvelki hafta havamız Boğaziçi'ne müreccah iken, bir hafta sonra habs-hâne'nenin havasına benzeyiverdi; meğer etrafta yağmur yağmağa çalışırmış.. Buraya gelmedi; fakat öteye-beriye yağdı. İki-üç gündür hava da eski hâline girdi.

Vücutce pek rahatım; deniz hamamları asıl burada.. Fakat kim girecek? Deniz kenarında yarım saat gezivermek, deniz hamamı yerini tutuyor. Sen denize girersen, vücûdüne yarayacağında şüphe yoktur. Ben de girsem yarar; lâkin İstanbul'da ihtiyac var, burada yok..

İsak'ın köpeği, Haci Abbas'ın tazısı gibi değil, bir güzel zağar yavrusu, pek mashara şey.. Büyümese de bu kadar kalsa, insan koynunda yatıracak!

Nâşid Bey'imizin lakırdıları, âdetâ kendine mektup dâvet ediyor. Bâzı kerre değil, her vakit tuhaf lakırdı söyler de, ânın için kendileri ile eğlenirim; yoksa durup dururken bir Beyefendi ile eğlenmek kimin haddine düşmüş..

Biz senin ile Tophâne'de mi ahbap olmuştuk ya?.. Küçük evde, cunbalı odada, ben hasta iken dâimâ yanımda oturup da beni eğlendirdiğini, hattâ Selânik'li Fâik Bey'e "Senin dişlerin kemikten imiş"

dediğini ne çabuk unuttuk. Şimdi sen, Beybabam'ın yazısı niçin böyle karınca ayağına benzemiş dersin değil mi? Yazımın küçüklüğü de güzel olacak mı diye tecrübe ettim de, ânın için böyle yazdım, Bâkî gözlerini öperim kızım.

KEMAL

338. FERİDE HANIM'A

Ağustos, 1878

Hanım Kızım,

Mektubunu aldım. Ru'yâdan bahsediyorsun. Bir-iki gecedenberidir benim ru'yâma başka başka şeyler giriyor; Allāh hayırlar versin.. Ta'birim sahih ise, yakında görüşürüz; hem de pek hayırlı görüşürüz. Kısa mektup istemiyorsun. Pek âlâ kızım; fakat ben Midilli'nin havasından şikâyet etmeğe başlayacağım. Bir haftadanberidir pek sıcak olmağa başladı. Gündüz yazı yazılmıyor; gece oldu mu, saat beşe, altıya kadar misâfir eksik olmuyor; hattâ Sâdık Paşa gitti gideli, posta gecesini bile unutmağa başladılar. Şimdi yemeğe çağırıyorlar. Misâfirler de gelecek imiş.. Bakalım, kalkıncaya kadar ne yazabilirim. Dur, İsak odadan fırladı; dışarı gidiyor. Hâ, kıymetli köpeği havlamağa başladı. Amma, nekadar güzel bir köpek.. Minimini, daha iki-üç aylık, terbiyeli, adı Kastor.. İsak ile mahabbetini görsen, Ermeni gelingüveği cemiyetinden daha ziyâde beğenirsin. Düğünü okudum; sonra Melik'e ta'rif ettirdim. Tıbkı-tıpkına görmüşsün; lâkin seyredenler muzıkayı, şarkıyı, polkayı bırakıp da uykuya gitmek, Ermeni âdetine mugāyir imiş, ne yapalım.. Her tiyatro seyredeni oyuncu olmağa icbâr edemeyiz ya..

Bizim Nâşid ne yapıyor? Ânı senden ziyâde göreceğim gelmeğe başladı. Kıskanma! Sevdiğimden değil; adam eğlendiriyor. Bilirsin ki pek küçük iken seni sevmezdim (Elhamdü'li'llāh babamı ayıplarken benim de başıma geldi. Birgün babam ile, Sultan Bâyezid'de kalemtıraş seyrediyorduk. Bir fazlî kalemtıraşı gördük. Ben, fazlî'yi severim dedim. Babam, "Ben bilebilirim, sen nerede kalır" yollu cevap verdi. İkimiz biribirimize bakıştık, gülüştük. Şimdi ben de sana, bilirsin ki pek küçük iken seni sevmezdim, diyorum). Sonra bir kerre bizim küçük evde hasta oldum. Yatakta iken, bana dalkavukluğa başladın;

hattâ, bizim Selânikli Fâik Bey'e, senin dişlerin kemikten imiş, dedin. O günden ahbap, arkadaş olduk. Burası elbette bildiğin şeylerdendir. Nâşid de benimle öyle ahbap, arkadaş oldu; yâni habs-hâneye ilk geldiği gün yattığım odaya çıktı da, "Ağabey, bu senin yatak odandan güzel, ben habs-hâneyi fenâ bir yer zannediyordum" dedi; ânın için ahbap olduk. Seviyorum, amma insan eğlencesini, kardeşini sever gibi seviyorum. Elime geçse, ufacık bir Kemal olacak.. Bundan ziyâde gevezeliğe vakit yok.. Belki ru'yâda konuşabiliriz, Feride'ciğim..

KEMAL

CCCXXXIX. — CCCXLI.

Kemal, aşağıdaki mektuplarından ilk ikisinde kızına Midilli'nin sıcaklarından, oğlu Ali Ekrem'in oruç tutmasından ve bu yüzden şikâyetinden bahsediyor. Rif'at Bey'e gönderdiği mektubunda ise, yine muhtelif mes'eleler üzerinde durmaktadır :

Kemal'in, harflerimizin islâh ve tecdîdi mevzû'unda, Binbaşı Ömer Bey ile de muhâbere vâsıtasıyle münâkaşa ettiği anlaşılıyor; Türkçe'yi ta'mimdeki ihmâlimizden, bir kavmin diğer bir kavme inkılâbında yâni benliğini kaybetmesinde dilde iştirâkin, dînden daha te'sirli ve milletin teşekkülünde dil birliğinin esaslı unsur olduğundan bahsediyor.

Ahmed Midhat'ın, Lastik Sa'îd'i Bâb-i 'Âlî yokuşunda döğmesi münâsebetiyle Sa'îd Bey'in dâva açtığından, Ahmed Midhat'ın, mahkûmiyyetine karâr verilince dâvadan vaz geçtiğinden dolayı Kemal, "Sa'îd'in Allâh belâsını versin; kâş ki biri daha çıksa da kafasını kırsa" diyor [1]. *Üss-i İnkılâb*'ta aleyhinde yazdığı fıkradan dolayı Ahmed Midhat'a hiddetlenmiştir; mahkûmiyyetten kurtulmasına esef ediyor. Bu fıkra dolayısıyle ona hitâben yazdığı 24 Ağustos, 1878 tarihli mektubunun kopyasını kimseye vermemesini, Icâbedenlere göstermekle iktifâ olunmasını Rif'at Bey'e tenbih etmektedir.

Kemal'in bestelenmiş bir şarkısından bahsetmesi, Haydar Bey'den bunun notasını istemesi de dikkate değer; Rif'at Bey'e, bundan önce neşrettiğimiz mektuplarından birinde ilk kıt'asını yazdığı ve *Sâkî yetişir uyan aman gel* mısra'ı ile başlayan meşhur şarkısı olabilir. Bunun tahrîfinden dolayı hiddetlenmektedir [2]. *Mahzun bakışı..* mısra'ı ile başlayan *Şarkı*'yı mânâca zayıf buluyor ve sebeplerini anlatıyor. Bunu ikinci mısra'ındaki yeminler dolayısıyle beğenmediğine göre,

[1] Bu mes'ele hakkında bilgi edinmek için, bu eserimizdeki, 336 numaralı mektuba bakınız.

[2] Kemal'in bu şiirine, mevcut şarkı mecmualarında rastlayamadık. Şarkılar yazan ve besteleri de bulunan Ahmed Râsim, rakı içmeğe ilk def'a nasıl başladığını hikâye ederken, o sırada okuduğu şarkılar arasında Kemal'in bu nev-edâ 'uşşâk şarkısını da geçtiğini yazar; bu notu ile, şarkının hangi makâmda bestelenmiş olduğu mes'elesini aydınlatmış oluyor *(Fuhş-i 'Atîk*, İstanbul, İkdam Matbaası, 1340, s. 101).

Mahmur bakışın âşıka bin lutfa bedeldir
Vallâhi güzel gözleri billâhi güzeldir
Bir kerre nigâh etmesi aksâ-yi emeldir
Vallâhi güzel gözleri billâhi güzeldir

Agyâra uyup vermede nisbet bana dildâr
Bilmem ne için âşıkını üzmede her bâr
Ölsem dahi rahmetmeyecek âh o sitemkâr
Vallâhi güzel gözleri billâhi güzeldir

mısra'larından ibâret şarkı olsa gerektir[3].

Sabah gazetesinin bir vakittenberi ihtiyârî ta'tilinden, birkaç gündenberi neşrinden, fakat daha ilk sayısında "bâzı efkâr-ı avam-pesendâneyi tervic ve ihyâya âlet olmasından dolayı" matbûat idâresince muvakkaten ta'tilinden aşağıdaki mektuptan on gün kadar evvelki gazetelerde bahsedilir[4]; işte Kemal, Rif'at Bey'den bu gazetenin kapatılmasına sebep olan nüshasını istiyor. Recâ'îzâde Ekrem'in bahsettiği eseri, hakkında *Mütâlea-Nâme* yazdığını kaydettiği *Ta'lîm-i Edebiyat* olması muhtemeldir.

Kemal'in oldukça mühim notlarını içine alan bu ve kızına yazdığı iki mektubu, kendi el yazısı ile, Türk Tarih Kurumu'ndaki evrâkı arasındadır (Nu. 485, 489, 390).

339. Feride Hanım'a

25. VIII. 1878

İki Gözüm Feride'ciğim,

22 Şa'bân, sene 95 tarihli mektubunu aldım. Haber-i âfiyyetinden dolayı Cenâb-ı Hakk'a teşekkürler ettim. Ekrem, Allâh'a emânet bir sene sonra adam olacak. Bu günlerde rahatsız amma, isilikten.. Bu hınzır isilikler, insanı sivri-sinek gibi yiyor diye, söylenip duruyor. Ekrem ile berâber resmimi yaptıracağım; bu hafta Vâlî Paşa'dan vakit bulamadım[5]. Mübârek yapıştı; uyku zamanından başka bir saat yanından ayırmıyor.

---

[3] Hasan Tahsin, *Gülzâr-i Musıkî*, İst., Şirket-i Mürettibîye Matbaası, 1322, s. 136'da Udî Ahmed Efendi tarafından bestelenen bu *şarkı* kaydedilmiştir; yalnız ilk mısra'ı *mahzun* yerine, *mahmur* şeklindedir. Kürdî-i hicazkâr makāmındaki bu *Şarkı*, *Şarkı Güfteleri* adlı esere de alınmıştır (İst., Marmara Basımevi, 1949, s. 23).

[4] *Cerîde-i Havâdis*, nu. 3788, 20 Şa'bân, 1295 / 19 Ağustos, 1878.

[5] Sâdık Paşa, Başvekillik'ten ayrıldıktan sonra, Cezâyir-i Bahr-i Sefîd Vâliliği'ne ta'yin edilmiştir (*Cerîde-i Havâdis*, nu. 3710, 13 Cemâda II., 1295 / 14 Haziran, 1878).

Ekrem ellerini öper; hemşIrenin ellerini, Nâşid'in, Meveddet'in gözlerini öperim. Bâkî Allāh âfiyyette dâim eylesin efendim kızım.

26 Şa'bân, sene 95

KEMAL

340. FERİDE HANIM'A

30. VIII. 1878

İki Gözüm Feride'ciğim,

29 Şa'bân, sene 95 tarihli mektubunu aldım; âfiyyetine fevka'l-gāye memnûn oldum. Burada Ramazan Cuma günü oldu; işitildiğine göre İstanbul'da Perşenbe'den i'tibâr olunmuş. Ekrem, dün oruclu idi; o hâl ile sabahleyin erkenden kalktı, mektebine de gitti. Akşam-üstü bir hâle gelmişti ki, "Beybaba, artık bana bu Ramazan oruc yok" falan diye saçmalayıp duruyor. Vâlî Paşa'nın elinden kurtulup da, resimleri aldırmağa hâlâ muvaffak olamadım.

Burada havalar hem rüzgârlı, hem sıcak gidiyor. Pencere açılsa odada oturulmuyor; kapansa, insan harâretten bayılıyor.

Nâşid Bey'imize selâm ederiz. Bizim keklik yavrularının hepsi telef oldu. Kendisi için mahsus bir dânesini aratıyorum; geldiği gibi gönderirim. HemşIremin ellerini, Meveddet'in gözlerini öperim.

2 Şa'bân, sene 95[6]

KEMAL

341. MENEMENLİ RİF'AT BEY'E

30. VIII. 1878

Nef'î sana bir paket verecek; Tevfik gelirse, gelmezse emânetci ile gönder.

'An Ramazan, sene 95 tarihli mektubun geldi. Nef'î için melfuf bir mektubum daha var; eve Ahmed Necib Efendi ile göndermek lâzım gelir.

[6] Kemal, herhâlde dalgınlıkla, *2 Ramazan* yerine, *2 Şa'bân* yazmıştır; *29 Şa'-ban* tarihli mektuba cevap oluşu, bu fikri kuvvetlendirir.

Ömer Bey, tebdîl-i hurûf mes'elesinde, ne söylese haksız çıkacak... Vaktiyle Araplar girdikleri yerde lisânlarını ta'mîm etmişler; hâlâ Arabistan'da hangi milletten olursa olsun, mevcut olan Araplar'ın cümlesi arablığı, dünyâda herşeye takdîm ediyor. Biz lisân iltibâsı kuvvetiyle, Bulgarlar da İslâvlar fikrini büyüde büyüde işi bu hâle getirdik. Elimizden gelse, memleketimizde mevcut olan lisânların Türkçe'den mâ'adâ kâffesini mahvetmeğe çalışmak iktizâ ederken, Arnavudlar'a, Lazlar'a, Kürdler'e birer elifbâ ta'yini ile, ellerine şikâk için bir silâh-ı ma'nevî mi teslim edelim? Almanya hükemâsından meşhur Leibniz, "Bana bir güzel elifbâ, sana bir güzel lisân ve o kuvvet ile bir güzel millet yapayım" demiş.. Lisân, bir kavmin diğerine inkılâbını, men' için belki diyânetten bile daha metîn bir seddir. Bize ise, ittihâd fikrine çekilen sedleri kuvvetleştirmenin hiç lüzumu yok..

Midhat ile bir döğüşseniz de, mağlûb olur musunuz, olmaz mısınız o zaman anlasak.. Tevfik'ten mektup alalım da, o zaman cevap yazarız; fakat hiç me'mûl etmem ki ândan sihâm falan almak mümkin olsun.

Mehmed Alî Paşa, Arnavudlar'ın galeyânını nasıl teskîn eder bilemem; korkarım ki Hersek mutasarrıfına benzemesin. Ahmed Eyyub Paşa ve Muhtar Paşa vak'aları, hergün bin mislini gördüğümüz garâib-i rûzgârdan ma'dûd olacak şeyler..

Ömer Bey'in fotografı da geldi, mektubu da.. Biz de cevâbını gönderdik. İ'âne cem'iyyeti'ne çalışmaktan geri durmamalı. Midhat'ın re'y-i sakîmi ile hareket olunmaz. Katır puşt.. Hayr için çalışan birtakım ebnâ-yi vatanı, müfsiddir diye nefyettirecek.. Teşebbüs ettim; bakalım size ecnebî âzâ bulabilir miyim? Büyük Nâzım, o b..a lakırdı açtığında, en vâzih, en sahih mânâsı ile haltetmiş. Hiç it ile çuvala mı girilir? Şimdi o b.., işe burnunu sokunca, Ekrem gibi, falan gibi nekadar erbâb-ı nâmus var ise, cümlesini etrâfınızdan kaçıracaksınız.

Sa'îd'in Allâh belâsını versin. Kâş ki biri daha çıksa da kafasını kırsa.. Ben ise dâvâyı işittim ve Midhat'ın mahkûm olacağı tabî'î bulunduğundan, Sâbit'in

Habs olurmuş Ramazan âhir olunca şeytan

kavli doğru çıkacak demiştim.

Midhat'in mektubu, vâsıta ile gidecek şeylerden değildi; aynını şimdilik kimseye verme, fakat göstermekte zarar yoktur.

Tarih-i Askerî'nin Allâh cezâsını versin. Sana bir mu'ziblik etmek istedim; ânda da felek müsâ'id olmadı. Tarih, Melik'in evinde, ânlar ise köyde; kitabı bulmak, tâ avdetine tealluk ediyor. Bakalım, pederde gālibâ müsveddeleri olacak. İstedim, eğer duruyor da gelirse, artık sana da veririz de, mu'zibliği başka birşey ile yaparız.

Nâzım, Halîm Bey'in işini sonradan tahkîk etmiş, doğrusunu yazdı. Ekrem'den *Mütâlea-Nâme*'yi alırsın sanırım. Zeynel'i sıkıştır, mektup isterim.

Ferid Bey'in mektubu var. Vahîd Bey, keçi için bağırsa değil, melese faydası yok.. Ramazan fenâ gidiyor; buralar ateş içinde.. Sen yine müsvedde yapma; ben, yanlışın zuhûr ettikce tashih ederim. Hilkat-i 'âlem bahsi, *Müneccim-Başı*'nda da mutâbık-ı fen değildir. Mebde'den tutturmak istersen, Süleyman Paşa'nın *Tarih-i Umûmî*'sini oku..

Biz, Haydar Bey'den *chansonnette* değil, şarkı istemiştik; her ne ise, *chansonnette* olsun, zararı yok.. Fakat ânın tiyatroda okunmasında ne zarûret var idi ki, ağalar bizim mısra'ı bozuyorlar da, şi'rin içine yestehliyorlar. Vakti gelince, çuvalın ağzını bırakıp da dibini delen kim olduğunu, ben hepsinden ayrı ayrı sorarım. Bir de Haydar Bey'e haber gönder; *şarkı*'nın notasını isterim.

Bosna mes'elesi öyle kolaylıkla bitmez. Bosna'nın güçlüğü şehirlerinde değil, dağlarındadır. Boşnaklar ceb-hâne bulurlar ise, Avusturya'yı senelerce işgāl edebilirler. Tevfik tarafından, Boşnaklar'a dâir yazılan bend'i, bir de *Sabah*'ın ta'tilini mûcip olan nüshayı isterim. Ekrem'in eseri, eğer benim ihtâr ettiğim yolda yapılacak ise pek güzel olur. *Mahzun bakışı*... beyti fenâ; çünki ikinci mısra'daki yemînler, memdûh olan gözün güzelliğine bir mu'teriz tasavvurunu Icâbeder. Öyle kiminin beğenip, kiminin beğenmeyeceği bir gözü ise, mezada çıkarılmış hayvan gibi, yemînler, falanlar ile beğendirmeğe çalışmak, zevk-ı edeb'e mutâbık sözlerden değildir. Doğrudan doğruya ıstılāh-ı Türk'te sahihtir; âhirdeki "yâ" hazfolunur ise, zarûret-i şi'rîye de hazfolunur.

Rodos'takiler, senden mektup alamadıklarından şikâyet ediyorlar. Gālibâ kâğıtlarınızı *Osmanlı* postası ile te'âtî ediyorsunuz. Ânların rahatı daha ilerileyecektir. İstanbu'l'un hâlinden bahsettiğin şeyler, cevap ihtiyâcından müstagnî..

Câmi' dersleri yolsuzdur; fakat islâhına Münif'ler, Midhat'lar kalkışırsa derslerin bu hâlinde devâmını, halka zarûret-i dînîye envâ'ından gösterir, bir müddet sonra islâhı kâbil olacak ise, âna da mâni' olur.

Ârif Bey'in bana yazdığı mektubu göndermedin ki, cevap istiyorsun.. Mektubcu gibi, Menemenci yazılamaz; ânın aslı Menemenli'dir. Menemenci ta'biri, Anadolu galatâtından ma'duddur.

Halîm Bey geldi. Cümlenin selâmı var. Posta kapanıyor; şimdilik bu kadar..

Vassâf'ın mektubunu verdin mi, vermedin mi? Niçin yazmazsın ?

2 Ramazan, sene 95

KEMAL

CCCXLII.

Kemal, birkısmını elde edebildiğimiz aşağıdaki mektubunda yine harflerimizin islâh ve değiştirilmesi üzerinde duruyor. Evvelce *Tasvîr-i Efkâr*'da neşredilen *Usûl-i Tahsîlin İslâhına Dâir* başlıklı makâlesinde, okuma ve yazmanın kolaylaştırılması maksadı ile harflerimizin değiştirilmesine i'tiraz etmiştir; çünki Arab harfleri değiştirildiği takdirde, bu harflerle mevcut kitaplardan istifâde için bunların yeni harflere çevrilerek basılması lâzım geldiği, böyle bir işin kudretimiz üstünde masraf ve külfete muhtaç olduğu kanâatindedir. Kolay okumak, harflere alışkanlıkla elde edilir; memleketimizde okuyup yazma bilenlerin azlığı, Arab harflerinin güçlüğünden ileri gelmez. Çocuklarımız Arap harflerini Avrupalı çocuklar gibi üç - dört ayda öğrenmektedirler; bizimle aynı harfi kullanan Arablar, Avrupa derecesinde zengin neşriyyâta mâlik bir millettir. Maârif sâhasında en ileri bir millet olan İngiltere ve Amerika halkının imlâsı Arabca'dan daha zor iken, takrîben onda dokuzu okuma ve yazma bilmektedir. Bunlardan çıkan netîce, bir memlekette okuma ve yazma bilenlerin azlığının, kullanılan harflerin güç okunur olması ile alâkası bulunmadığıdır. İmlânın kolay olmaması, bir milletin kültür sâhasında inkişâfına engel olamaz; Fransızca, imlâ bakımından Türkçe'den belki daha zor olduğu hâlde, o milletin tahsîlline menfî te'sirler yapmadıktan başka, Avrupa'ca da umûmî lisân mâhiyyetini almıştır. Harflerimizin sayıca fazlalığının, basım san'atı bakımından zararı yoktur. Tertib, yazı gibi bir elden çıkmadığı için tabı'da kullanılan harflerin birkaç yüz parçadan ibâret olması, basım i'tibâriyle gecikmeye sebeb olamaz. Hulâsa, eğer biz maârif sâhasında geri isek, bu, kullandığımız Arap harflerinin güç okunur ve yazılır olmasından, veyâ tabı'da vakit kaybettirmesinden değil, tahsilde ta'kî-

bettiğimiz fenâ usûllerdendir [1]. İşte, Kemal mektubunun ilk cümlelerinde muhâtatabına *İmlâ ve İnşâ* hakkındaki bu fikirlerini okumadığı için teessüf ediyor.

Latin harflerini almamız, fakat imlâsını değiştirmemiz düşüncesinde olan muhâtabına Kemal, okumanın, harflere alışma neticesinde elde edildiğine, müşâhadelerine dayanarak örnekler veriyor; Latin harflerini kabûl ettiğimiz takdirde meydana çıkacak güçlükler üzerinde duruyor : Arab harflerinin haldırılması, Müslümanlık'ın kaldırılması ile mümkindir; çünki bir köylü, çocuğunu, herşeyden evvel dîn kitaplarını okuyabilmesi için mektebe yollar; asker olarak yaratılan bizlerin, taburlarımıza İmam ta'yin olununcaya kadar askerliğe ısınamamız da dîne bağlılığımızdandır.

Kemal, harflerimizin değiştirilmesine değil islâhına tarafdârdır; Arab harflerini islâhla, Osmanlıca'yı İngilizce'nin imlâsı kadar doğru şekilde yazabiliriz. Harflerimizin değiştirilmesi îcâbederse, kabûl edeceğimiz Latin harfleri olamaz; sebebi bu harflerin azlığı, lisânımızdaki sesleri ifâdeye yetersizliği, Berlin Muâhadesi'nin bizi terbiye etmek gâyesinden dolayı İslâmlar arasında yerleşen Avrupalılar'ın bütün terakkîlerini kabûl etmek, fakat Firenk'leşmemek fikridir. Memleketimizdeki Rumlar'ın ve Ermeniler'in bile harfleri Latin harflerinden elverişli olduğundan, harf değiştirmemiz lâzım gelirse, Rum veyâ Ermeni alfabesi, çok az harfi içine olan Latin alfabesine göre dilimiz için daha uygundur. Aksi takdirde, askerlerimizin de dîne bağlılığı, Latin harflerini iyi karşılamayacakları sebebiyle vatanın hiçbir yerden kurtuluş ümîdi kalmayacaktır.

Bilgi sâhibi olmak için, okuma yazma bilmenin kâfî gelmediğini ileri süren Kemal, çok def'a, okuma ve yazma bilenlerimizin bile birçok mes'eleleri halletmekte bir köylüden geri olduğunu söylüyor.

Kemal'in harf islâhı hakkında yukarıdanberi hulâsa olarak îzah ettiğimiz fikirleri, muhitinin temâyüllerini nasıl kavramış olduğunu, Latin harflerinin dilimizi ifâdeye kâfî gelmediğini, kolay okuyup yazmanın bilgi için ölçü sayılamayacağını anlatan mütâleaları olgun ve istikbâle âit bâzı görüşlerini de aksettirmektedir.

Kemal, Menemenli Rif'at Bey'e gönderdiği 3 Ağustos tarihli mektubunda, "Milletin terakkîsi, maârifin teammümü ile hâsıl olur; maârifin teammümü ise bizim hat ve imlâ ile kâbil olamaz. Öyle ise bizim hat ve imlâ ile milletin terakkîsi kâbil olamaz diye bir kıyas-i fâsid tertib etmişsin" demiş ve maârif ile okuma yazma bilmek arasındaki münâsebete dokunmuştu. Aşağıdaki muhâtabı mechûl ve tarihsiz mektubunda ise, "Sen, evvelki mektubunda tertîb ettiğin kıyâs-i fasid'e bu def'aki kâğıdında bir de safsata ilâve etmişsin. Okumak yazmak bilmek tahsîl-i maârife mebde' olmadığını ben iddiâ etmedim; hattâ islâh-i hurûfu bile teshîl-i tahsîl için kabûl eyledim" demesi, üzerinde durduğumuz bu mektubun Rif'at Bey'e ve 1878 Ağustos'unda yazıldığı ihtimâlini kuvvetlendiriyor. Mektup metninin, Rif'at Bey'in yeğeni Menemenli Tâhir'in neşrettiği *Gayret* mecmuasında neşri de, bu fikri kısmen kuvvetlendirir.

Mektup neşredilirken, "Atûfetlû Kemal Beyefendi Hazretleri'nin vaktiyle yazdıkları bir mektuplarından alınmış islâh-ı hurûfa dâir bir fıkradır" notu verilmekle iktifâ olunmuştur (*Gayret*, nu. 31, 33, 5 ve 19 Eylûl 1302/1886).

[1] *Tasvîr-i Efkâr*, nu. 403, 26 Safer, 1283 / 10 Temmuz, 1866.

342. Menemenli Rif'at Bey'e

?. VIII. 1878

...Tebdîl, veyâ islâh-ı hat hakkında yazdığın şeyleri mükerreren okudum. Teessüf ederim ki sen *İmlâ ve İnşâ*' bendlerini okumamışsın da, ânın için bu türlü istîzâhlara lüzum görmüşsün; hattâ bir dereceye kadar evvelki mektubumdaki sözlere de dikkat etmemişsin.

Evvelâ biz Latin hurûfunu alırsak, imlâsını da almağa mecbûr değiliz. Meselâ hurûfumuzla *kâfir* yerine Latin hurûfu ile *gafir* yazarsak okunamaz mı yolunda mütâlealar beyân ediyorsun; hâlbuki ben mektubumda yazı okumak ülfet-i nazar ile hâsıl olduğunu ve eşkâl-i hurûfun buna imdâdı ise birkaç aylık bir tahsîle âit bulunduğunu söylemiştim. *İbret*'in *İmlâ* bendine bakarsan bu hakîkati delâili ile, etrâfıyla görürsün. Bundan başka sana birçok burhân-ı mücessem bile gösterebilirim. Ânların biri de şu mektubu yazan ....dır. Benden Fıransızca dersi alıyor; kırk satırlık bir dersinde iki mânâ yanlışı bulamıyorum; sekiz-on telaffuz yanlışı bulunuyor. Benden Türkçe de ders okuyor. Söylediğimi yazıyor. Türkçe'de hiçbir telaffuz yanlışına tesâdüf etmedim; hattâ şimdi yazdığım mektubu okutmak lâzım gelse, Latin hurûfu ile yazdığı *gafir*'i, eminim ki hecelemeksizin okuyamaz. O cihetle hattâ Mısırlılar'ın, Çinliler'in türlü mevâni'i câmi' olan harfleri de nihâyet beş seneden evvel husûlü mümkin olamayan terbiye-i insânîyeye mâni' olamaz; amma Avrupa'nın yazışında daha ziyâde suhûlet varmış. O hat bize tatbik edilmek istenilir ise uğranılacak su'ûbet, ümid olunan suhûletten kat kat ziyâde olur. Birşey daha söyleyeyim: Biz, müslümanlığı kaldırmadıkça Arab harflerini kaldırmanın ihtimâli yoktur. Bir köylü, çocuğunu mektebe gönderir ise herşeyden evvel namaz sûrelerini öğretmek için gönderir. Bizim islâhını aradığımız Ahmed Ağa, Zü'lfikâr Bey falan, oğlunun ağzından "قُلْ هُوَ اللهُ اَحَدٌ" lakırdısını[2] işitmezse, tertîb olunacak sûret-i tahsile kat'iyyen i'timâd etmez. Önümüzde askerlik durup duruyor. Biz dînen, ahlâkan askerlik için yaratılmış olduğumuz hâlde, alaylarımıza, taburlarımıza İmam ta'yin olunup da dîvânlarda olan beş vakit namaz denilinceye kadar askerliğe ısınamadık; hattâ bu askerliğe

[2] *Sûre* - CXII., *İhlâş*, Âyet - 1., "De ki, O, Allâh'tır, bir tek'dir."

ısınmamak yolunda tarihen müsbettir ki — Müslüman, Müslüman öldürmek şartı ile — bir milyona yakın nufus telef ettik; amma bununla berâber islâh-ı hat lâzım değil midir? Evet lâzımdır, belki vâcibtir; fakat teshîl-i tahsîl için lâzımdır. Onu da bizim hattımız ile hâsıl etmek mümkindir. Kim bahse girerse dâvânın isbâtına hazırım. Ne hâcet, *İbret*'in *İmlâ* bendinde zâten isbât olunmuştur.

Farzedelim ki dâvâm yanlış çıkar da bi'eyy-i hâl hurûfun tebdîline ihtiyaç görünür; biz yine Latin harfi alamayız; çünki evvel yazdığım gibi lisânımızda mevcut olan asvâtı teblîg etmeye Latin harfi kâfî değildir; çünki Berlin Muâhadesi'nin âsârından da göründüğü vechile Avrupalılar bizi..... terbiye etmek istiyor. Avrupa'nın bu fikri umum İslâm'a yerleşti; milletin tabî'ati de böyle bir muâmeleyi kabûl etmiyor.

Vaktiyle *İbret*'te Avrupa'nın her türlü terakkıyyâtını kabûl edeceğiz; va'llâhi, bi'llâhi, ta'llâhi Firenk olmayacağız denilmişti. Firenk olmamak fikrinde İslâm'ın israrı evvelkinden yüz kat ziyâdedir. Bu gün biz Latin harfini halka gösterir isek, vaktiyle setri pantalon göstermekten daha ziyâde bir mümâne'âta dûçâr oluruz. Herkesin Firenk olmak ihtirâzından görmeyeceğimiz mümâne'âtlar, uğramayacağımız belâlar kalmaz; hattâ Firenk harfi ile ders okumağı, yazı yazmağı mülkümüzde Rumlar, Ermeniler de kabûl etmez; çünki Rum'un, Ermeni'nin harfleri, elbette Latin harflerinden bin kat mükemmeldir. Maksad, hurûfun tebdîlline ihtiyâç görülmek mes'elesinde idi. O mes'ele sâbit olursa bize lâzım olan ya Rum, ya Ermeni harfini kabûl etmektir. Öyle sekizbuçuk harfli Latin elifbâsını kabûl etmek değil.. Ma'mâfih yukarıda da söylediğim gibi, bizim hurûfun şimdiki İngilizce kadar Osmanlıca'yı yazmağa sâlih olacak sûrette pek cüz'î tebeddüller ile islâhı kâbil bulunduğunu ne vakit olsa isbâta hazırım, bu iki..

Mekteb-i Harbîye, yetiştirdiği adamlar ve husûsiyle o yetiştirdiği adamların bu muhârebede gösterdikleri fevk'al-'âde gayretler cihetiyle vatanımızı tezyîn eden merâkıd-i evliyâ ve şuhedâ gibi teveccüh-i umûmî'ye lâyık addolunmuş bir mübârek mevkı'dedir. Ândan çıkanlar doğru, yalan her ne ise akâ'id-i islâmîye'ye, veyâ daha sahîh i'tibârı ile bizim abalı-kebeli köylülerimizin fikr-i diyânetine dokunacak bir meslek ihtiyâr ederler ise, vatanın hiçbir yerde ümîd-i necâtı kalmaz. O cihetle Latin hurûfunu tervîce halkışmak bize göre hatâ ise, Harbîyeliler'e göre küfrân-ı vatandır, bu üç..

Sen, evvelki mektubunda tertibettiğin kıyâs-i fâsid'e bu def'aki kâğıdında bir de safsata ilâve etmişsin. Okumak yazmak bilmek tahsîl-i maârife mebde' olmadığını ben iddiâ etmedim; hattâ islâh-ı hurûfu bile teshîl-i tahsîl için kabûl eyledim; ma'mâfih beni zorluyorsun, söyleyeceğim

Okumak yazmak bilmek, tahsîl-i fünûna mebde' bile değildir. Tahsîl-i fünûn edecek adam mektebe girdiği gibi bi'ttabi' âna okumak yazmak öğretirler. Okumak yazmak bilen adam ise, mektebe gidip de tahsîl-i fünûna mecbûr değildir. İşte hepimiz okumak yazmak biliyoruz. Hepimiz köylüler kadar câhiliz; çünki içimizde köylüden ziyâde hisâbını tutmağa muktedir bir adam göremiyorum. Sofya'da gözümle gördüm. Bir çoban elindeki sopasını yere dikerek irtifâ' aldı. Ben hâlâ bir rub' tahtası, veyâ sekstant *(sextant)* ile irtifâ' almağa muktedir değilim. Yalnız ben mi? (.....) Beyefendi de muktedir değildir. Velev âna muktedir olmuşuz; nabzımıza bakıp da, dakîkada kaç def'a nebezân ettiğini hekimlerimizden başka kimse bilmez. Kendi kendimize bir meyl alamayız. Kendi kendimize İstanbul'da yanan evimizin kaç arşun olduğunu ölçemeyiz. Kendi kendimize, elimizdeki kibrit nasıl yanarsa bıyığımızı yakmaz, ânı bilemeyiz. Kendi kendimize, bir şiddetli zelzelede hayatımızı kurtarmağa muktedir değiliz. Kendi kendimize, yağmurdan ağaç altına kaçar da, yıldırıma uğrarız. Mebâdî-i ma'rifet bu fezâil mi olacak? İlâ-âhirihi...

CCCXLIII. — CCCXLIV.

Kemal'in kızına ve müstakbel dâmâdına aynı tarihte yazdığı aşağıdaki iki mektubundan ilkinde izâha muhtaç birşey yoktur; ikincisinde ise günlük birçok havâdisler yer almıştır

Şark ve *Envâr-i Zekâ* mecmualarını neşreden Edirneli Mustafa Reşid'in bir yere ta'yini için Kemal'den tavsiye istenilmiştir; sâbık Cezâyir-i Bahr-i Sefid Vâlisi ve mektubun yazıldığı sırada Hâricîye Nezâreti'nde Müsteşar bulunan Sava Paşa'dan [1] beklediği cevâbı almayınca, kimseye tavsiye yazamayacağını, Dâhilîye Nâzırı Sa'îd Paşa ile yakınlığının tavsiye isteyecek derecede olmadığını bildiriyor; Mustafa Reşid'in, Recâ'îzâde Ekrem Bey'le tanıştırılmasını tavsiye etmekte, fakat onun da Mustafa Reşid'e istediği me'muriyeti te'min edeceğini ummamaktadır.

Kemal'in mektubunu yazdığı tarihlerde gazetelerde, Kozan dağının islâhı sırasında İstanbul'a getirilip Mîr-i mîrânlık rütbesi verilen Kozanlı Ahmed Paşa'ya,

[1] Cezâyir-i Bahr-i Sefîd Vâlisi Sava Paşa'nın Hâricîye Müsteşarlığı'na ta'yini (*Cerîde-i Havâdis*, nu 3743, 27 Cemâda 11, 1295 / 28 Haziran, 1878).

istid'âsı üzerine Konya'ya gitme müsâadesi verildiğinden, Konya'da bir miktar Kozanlı ve çerkes toplayıp serkeşliğe teşebbüsünden dolayı altı tabur asker sevkolunduğundan, on-onbeş yıl evvel, Kozan'ın Derviş ve Cevdet Paşa'nın kuvve-i askerîye sevki ile Kozan'ı taht-ı itâate aldıkları düşünülerek bu def'a da Cevdet Paşa'nın ayni işe me'mur edileceğinden, Kozanlı Ahmed Paşa'nın Sis'te bâzı me'murları tevkîfinden bahsedilir [2]. İşte, Kemal bu hâdise dolayısıyle düşündüklerini kaydetmektedir. Ahmed Midhat'a, *Üss-i İnkılâb*'ta aleyhinde yazdığı fıkra dolayısıyle gönderdiği mektubuna Kemal henüz cevap almamış, Rif'at Bey ise, Ahmed Midhat'ın Kemal'e mektub gönderdiğini yazmıştır [3]. Bu cevâbı henüz almayan Kemal, A Midhat tarafından döğüldüğü için dâvâ açan, onun mahkûmiyyeti üzerine de dâvâdan vaz geçen Lastik Sa'îd'i kasdederek, A. Midhat'ın da mektubuna cevap vermemek gibi bir 'âlî-cenâblıkta bulunması ihtimâlinden,mizâhî ifâde ile bahsediyor.

Cezâyir-i Bahr-i Sefîd Vâlisi Sâdık Paşa ile, o sâhalarda islâhat için lâyihalar yazdığını kaydeden Kemal, Rif'at Bey'in mektubu ile alâkalı bâzı şeyleri izâhtan sonra, mektubunu, Süleyman Paşa muhâkemesini neşreden *Cerîde-i Askerîye*'nin son nüshalarının gönderilmesini istemekle bitiriyor.

Kemal'in aşağıda neşrettiğimiz bu iki mektubu, yine kendi el yazısı ile ve Türk-Tarih Kurumu'ndaki evrâkı arasındadır (Nu. 486, 20).

343. Feride Hanım'a

5. IX. 1878

İki Gözüm Kızım,

7 Ramazan [4], sene 95 tarihli mektubunu aldım; haber-i âfiyyetinden dolayı memnun oldum. Daha bir vakit bulup da, resmimi çıkartamadım. Vâli Paşa'nın elinden bir türlü yakamı kurtaramıyorum [5]. Vücutce pek rahatım. Bî-çâre Nâşid'ciğin keyifsizliği hâlâ mündefi' olamadığına teessüf ediyorum. Mahsûsan gözlerini öperim. Hemşîreme selâm; Meveddet'e kezâlik.. Bâkî âfiyyette ol kızım.

8 Ramazan, sene 95

Kemal

---

[2] *Cerîde-i Havâdis*, nu 3795, 3796, 3797, 3799; 24, 29, 30 Ağustos ve 2 Eylûl, 1878 tarihli nüshalarda bu hususta geniş bilgi verilmiştir. — *Tercemân-ı Hakîkat*, nu. 78, 28 Ramazan, 1295 / 25 Eylûl, 1878.

[3] Rif'at Bey'in, Ahmed Midhat'in Kemal'e cevap gönderdiğine dâir verdiği haber doğrudur; fakat bu mektup, Rif'at Bey'e neşretmekte olduğumuz mektubunu gönderdikten sonra Kemal'in eline geçmiştir.

[4] Kemal'in mektubunun sonunda 8 Ramazan tarihi kaydedildiğine göre, bunlardan biri yanlıştır.

[5] Cezâyir-i Bahr-i Sefîd Vâlisi Sâdık Paşa.

344. Menemenli Rif'at Bey'e

5. IX. 1878

Biz seninle külâhları değişeceğiz; İbrâhim Paşa'nın terceme-i hâli, hâlâ zuhur etmedi. Fuad Bey'in mektubu, sür'atle verilmek lâzım gelir.

8 Ramazan[6], sene 95 tarihli mektubun geldi. Birinci satırında, aldığın mektup için, beş sahife idi diye başlayarak, sonunda da uzun kâğıt istiyorsun; hâlâ anlatamadık mı ki, ben dâimâ muhâbere ettiğim adama mektup yazmam, cevap yazarım. Kâğıdın nekadar cevâba muhtaç ise, bi't-tabi' bizim yazı da o kadar olur.

Senin nezleye ilâc bilemiyorum; fakat diş ağrısının kolayı var. Pek sıkıştırırsa buraya gelir, Melik'i bir kerre ısırırsın; o saat savuşturur, oğlan domuzdur.

Reşîd-i Edirnevî'nin mektubunu aldım; cevâbını yazdım; leffettim. *Ta'kîb*'i elinden alabildiğine teessüf ederim; ammâ yalnız teessüf fayda etmez, bir aynını da ben isterim. Sonra, yazı, mektup falan yoktur hâ..

Reşîd, biraz yüksek uçuyor. Zannederim ki def'aten mektupculuğu uyduramaz. Vermezler ise şehzâdem istihkākı var; fakat bizim devletin hâli mâlûm.. Benden istediği iltimâs-nâmelerin hiçbirini, bu hafta gönderemedim; çünki Sava Paşa'dan bir mektubuma cevap bekliyorum. Yazacağım şeyi ânın üzerine yazacağım. Ekrem Bey'e, Nûrî Bey'e kâğıt yazmanın faydası yok; *Kendisî muhtāc-ı himmet bir dede *Kande kaldî gayriyē himmet ede..*

Dâhilîye Nâzırı Sa'îd Efendi ile mu'ârefem, Ziya Paşa'nın meb'ûsluğa intihap olunmasına dâir *Sadâkat*'te yazdığım makāleye münhasirdir. Böyle bir mu'ârefe ile tavsıye yazılabilir ise, söyle de yazalım. Ekrem'e ufacık bir mektubum var. Kâğıtlarını seninle göndermesine dâirdir. Ânı ver; o sırada Reşîd'i de takdîm edebilirsin. Ekrem Bey mahbûb-ı dost ve husûsiyle Mısırlı değil ise de, takdîm ta'biri yine biraz garip görünüyor; her ne ise.. Reşîd'i taşraya teşvîk etmekte isâbet etmişsin; benim de re'yim odur..İstanbul'da açlığa tehammül ederek

[6] Mektubun sonunda ayni tarih bulunduğuna göre bunlardan biri yanlıştır.

ikbâl-i istikbâle intizâr edip durmanın mânâsı yok.. Ümid ile yaşayan, açlıktan ölür.

Kozan dağı için verilen dagdagaya hiç aklım ermiyor; hele Cevdet Paşa'nın me'muriyeti pek garip görünüyor. Ahmed Paşa İstanbul'da iken ne aldı ise alarak, herif uslandı, gitsin, evinde otursun deyip de herifi koyuveren ve o cihetle şimdiki gâileyi devletin başına çıkaran Cevdet Paşa idi. Şimdi ânı, teskîn-i fesâda me'mur etmek, kundakcıyı, tulumbacıbaşılığa ta'yin eylemek kabîlinden olmaz mı? Ahmed Paşa hâl-i tedâfü'îde bulunsa, pek kolay tenkîl olunur; çünki zamanımızda başıbozuklar, nizâm-ı askerî'ye ve eslaha-i harbîye'ye karşı geçit falan muhâfaza edemez. Benim korktuğum, yerine, bir işe dört müşîrin birden me'mur olmasıdır. Riyâsette vahdet olmadıkca asker idâresi mümkin olamayacağını, daha birkaç ay evvel, dünyanın en acı tecrübeleri ile mâlûm olmuş iken, yine nasıl bildiğimizden şaşmamak meslekinde mıhlanır dururuz bilmem.

Midhat'ın postada öyle mektubu falanı çıkmadı. İhtimâl ki o da Sa'îd Bey'in âlî-cenâblığına taklîden göndermekten sarf-ı nazar etmiştir; eğer mektup gelir ve cevâba değer ise, tabî'î yazar, bir sûretini de göndeririz.

Tevfik habîsinin sûfîliğini, ben kendi mektubundan istidlâl etmiştim. Biz tâlib adamlarız, gençlik rekâbetinden falandan, tabî'î hisse-dâr olamayız gibi, birtakım gevezelikler yazmıştı. Bu seferki mektubunda sözünden dönmüş; biraz hırpaladım. Oruç tutmadığından bahsediyorsun. O tutmuyor ise, acabâ sen tutuyor musun? Ânı da haber versen a!.. Rumca okumak münâsebetsizliğinin mânâsı yok; ânın için azarlayacağım.

Tevfik gelmediği hâlde kalemler ile yalanı kimin ile göndereyim diye soruyorsun. Yalanı arkana alarak, kalemleri kulaklarının ardına sokarak kendin getirecek değilsin ya.. Emânetciye verir, gönderirsin. Hâ, bizim Ekrem oruç tutmağı merâk etmiş; iki-üç gün evvel tuttu. O sâyede çantası ile kitaplarını kaybetti; binâenaleyh bir gramer daha isteriz, bu bir.. Bizim Yavuz Sultan Selîm fotoğrafilerini yağma ettiler; bir de ândan isteriz; bu iki.

Ramaza'ın fenâ gittiğinden bahsedişim, yazı yazmağa bahâne bulmak için değil idi. Fevka'l-gâye çalışıyorum; fakat yazdığım şeyler, işe yarar şeyler değil. Sâdık Paşa ile, Cezâyir-i Bahr-i Sefîd'e dâir islâhat lâyihaları yazıyor(uz); mâ'mâfih *Celâl* falan da meydana

çıkıyor.. Vassâf'ın mektubunu vermişsin; fakat cevâbını almamışsın. Mustafa, Halîm Beyler'e, Kapdan'a selâmını kendilerini gördüğüm vakit söylerim.

Hilkat-i 'âlem bahsini, Süleyman Paşa'nın tarihinden okuduktan sonra, eski kitapları karıştırmakta ne mânâ var [*A'âlim* (اعالم) kullanılmaz]. İslâm'ın efâzil-i ulemâsı da hilkat-i 'âlemi, zamanlarında mevcut olan fünûn kitaplarından tahkîk etmişlerdir ki, o fenlerin noksanı meydana çıktığından, kavillerine mu'teddü'n-bih nazarı ile bakılamaz. *Kur'ân-ı Kerîm* mektepler için tertip olunmuş fen kitabı, mefhar-i mevcûdât, kozmografya muallimi değildir. *Âyât* ve *ahâdîs*'de mevcut olan hakâyık-ı asl beyânından ibârettir.

Mevsuftan evvel gelen sıfatları Türkçe'de, tarîk-i ilmîye ricâlinin ekseri, mevsûfa tatbik ederler; hattâ el'ân Bâb-i 'Âlî'de kullanılmakta olan "munkazîye olan" ta'biri, ânların âsârından ehl-i kaleme sirâyet etmiştir. Lisânımızın fesâhatce, bu mutâbakāta riâyeti lâzım değildir. Küttâb arasında yalnız 'Âlî, bir zamanlar Karaçelebîzâde, nesnâslığa kalkışarak, yalnız o yolda mutâbakātlar iltizâm etmeğe başlamıştı; hattâ *Mecmua-i Fünûn*'a yazdığı iltifât-nâme, şu ibâre ile başlar: "Mâ'ide-i fâ'idesi gürisne-çeşmân-ı ilm-ü edebe şâmile ve 'âide..."[7]. Tahran sefîri Hüseyin Han'a gönderdiği bir takrîre de "Devleteyn-i 'aliyyeteyn beyninde teyemmünen mevcûde ve yekdîgeri ile hüsn-i imtizâc ve ittihâd üzre olmaları âlet-i mes'ûde olan muâhadât..". Terceme Odası'nda tutturduk; *âlet-i mes'ûde*'yi başka yerlerde kullanmağa başladık. İşitmiş, azametine dokunmuş; Oda'dan takrîrin müsveddesini aldırdı. Ândan sonra da bir vakit o yolda, te'nîs-i evsâf hezeyânından etmez oldu.

Arabî'de *ḫanîf* ve *latîf*'e, *hurûf* ve *suyûf* kâfiye olur. Arab'ın arûzunca harf-i revî i'tibâr olunmakta *vav* ile *yâ* müsâvîdir; nitekim kudemâ-i bülegâdan Samu'el, meşhur *kasîde*'sini,

إِذَا الْمَرْءُ لَمْ يَدْنَسْ مِنَ اللُّؤْمِ عِرْضُهُ
فَكُلُّ رِدَاءٍ يَرْتَدِيهِ جَمِيلُ

[7] Kemal'in kaydettiği bu ibâre, Emîn 'Alî Paşa tarafından, Hâricîye Nâzırı bulunduğu sırada yazılmış ve *Mecmua-i Fünûn*'da, *İltifât-nâme-i Mezkûrun Sûretidir* başlığı ile neşredilmiştir (Nu. 2, Safer, 1279, s. 51). Bu yazı Kemal'in hatırladığından biraz başka olarak, "Mâ'ide-i fâ'idesi gürisnegân-ı ilm-ü edeb-i millete şâmile ve 'âide.." ifâdesiyle başlar.

beyti ile başlamış iken[8], içinde,

إِذَا سَيِّدٌ مِنَّا خَلاَ قَامَ سَيِّدٌ
قَؤُلٌ بِمَا قَالَ الْكِرَامُ فَعَؤُلُ

demiştir[9].

Gazeteler geldi; fakat *İlâve-i askeriye* üç değil, iki idi. Muhâkeme'-nin yirmincisi gelmedi. Uzun mektup istersin; ne var ki ne yazayım?

8 Ramazan, sene 95
KEMAL

[8] "İnsanın nâmusu alçaklık ile lekelenmemişse, hangi elbiseyi giyse güzeldir."
[9] "Bizden bir seyyid gidince, yerine bir başkası kā'im olur; kerîm olanlar, söyledikleri sözlerini tutarlar." (Krş., bu eserimizin birinci cildi, s. 22, 52).

CCCXLV. — CCCXLVI.

Kemal'in Feride Hanım'a ve Rif'at Bey'e aynı tarihte yazdığı aşağıdaki mektuplardan ikincisinde, yine birçok mes'elelere temas edilmiştir. Bunların birkısmını, msl., harflerimizin değiştirilmesi ve Ahmed Midhat'ın *Üss-i İnkılâb*'ındaki fıkra mes'elesini, daha önceki mektuplarında da aynı şeylere temas edildiği için izâh etmiştik. Bunlar dışında Rif'at Bey'e Şakk-ı kamer ve Mi'râc bahislerine dâir hangi eserlerden faydalanabileceği, Almanca'nın nasıl öğrenilebileceği, kāfiye v.b., şeyler hakkında bilgi veriyor. *Celâl* adlı tiyatro eserinin yazma bir nüshasını Recâ'îzâde Ekrem'e yollayacağı anlaşılıyor. Kendisine, Süleyman Paşa'nın *Mebâni'ü'l-İnşâ*'sı tarzında bir eser yazması tavsiye edilmiş olacak ki, böyle birşey yazmanın müşkil şartlarından bahsettiği gibi, bu şartlar ber-taraf edilse bile, vaktini daha faydalı şeylere sarfetmeği yerinde bulduğunu kaydetmektedir.

Basîret gazetesi sâhibi Alî Efendi, Su'âvî vak'asından bir gün önce neşrettiği varaka münâsebetiyle, bâzı gazetelerin rivâyetine göre, yine vak'adan bir gün evvel Su'âvî ile berâber yemek yediğinden dolayı tevkif edilmiş[1] ve muhâkeme altına alınmıştır. Kemal bu yüzden, gazete sâhibinin üç sene habse mahkûmiyetini kānûna aykırı buluyor[2].

[1] *Cerîde-i Havâdis*, nu. 3710, 3711, 22 ve 23 Mayıs, 1878.
[2] *Basîret* sâhibi Alî Efendi'nin Su'âvî vak'ası münâsebetiyle tevkîfi, muhâkemesi, Taşkışla'da beşbuçuk ay kadar süren mevkufluğu ve neticede Kudus'e nefyi hakkında geniş bilgi edinmek için bk., Alî, *İstanbul'da Yarım Asırlık Vakāyi'-i Mühimme*, İst., Matbaa-i Hüseyin Enver, 1325, s. 58 v.d.

Kemal'in aşağıdaki mektubundan Ahmed Midhat'a cevap yazdığı anlaşılmaktadır; bunun, Ebüzziya Tevfik'e gösterilmesini, sonra kopyalarının başkalarına da verilmesini bildiriyor.

N. Kemal'in, muhtelif mes'elelere karşı duyduğu alâka ve tecessüsünü aydınlattığı kadar, kimlerle muhâbere ettiğini de gösteren Rif'at Bey'e ve Feride Hanım'a kendi el yazısı ile gönderdiği her iki mektubu Türk Tarih Kurumu'ndaki evrâkı arasındadır (Nu. 490, 15).

345. Feride Hanım'a

13. IX. 1878

İki Gözüm Feride'ciğim,

14 Ramazan, sene 95 tarihli mektubun geldi. Burada Ramazan'ı Cuma'dan tuttuğumuza ne teaccüp ediyorsun? Müneccimbaşı Efendi'nin takvîmi doğru ise, Perşenbe günü Ramazan değildi; çünki hilâl görünmez idi. Orada saat sekizde, dokuzda kalkıyor imişsin. Ben bâzı kerre onbuçukta kalkıyorum; amma bâzı kerre de dörtten ziyâde uyku uyuyamıyorum; o zaman fenâ oluyor. Burada havalar serinledi; dün gece bayağı üşüdüm. Nâşid'in keyifsizliği mündefi' olduğuna pek ziyâde memnûn oldum. Ânın kekliği hazırlandı; önümüzdeki hafta gelecek sanırım. Bâkî duâ kızım..

16 Ramazan, sene 95

Kemal

346. Menemenli Rif'at Bey'e

13. IX. 1878

Midhat mektuplarını Tevfik Bey'e[3] göstermek iktizâ eder. Bundan sonra aynılarını da isteyenlere verebilirsiniz. Rif'at'in[4] geldiğini işittim; bir mektup da gönderdim. İktizâ eder ise, sonra seninle de mektup gönderirim. Ömer Bey'in, Nâzım Bey'in cevapları gelecek postaya..

[3] Ebüzziya Tevfik.
[4] Manastırlı Rif'at.

Paşa Bey,

15 Ramazan, sene 95 tarihli mektubun geldi; yine içinde, İbrâhim Paşa'nın terceme-i hâli yok; inandırmak için yemîn mi edeyim? Bundan sonra terceme-i hâl gelmez ise iki satırdan ziyâde mektup yazmayacağım. Kalemler de geldi; süslü, fakat iyi değil.. İstanbul'a gelmeli de, ağalarımıza kalem intihap etmeyi öğretmeli!

Tebdîl-i hurûf mes'elesinde, yine bir alay gevezelik söylemişsin. Bizim hatt-u hurûfu, Arnavudlar'ın falanların lisânlarını yazacak kadar ta'mîm etmekten ne istifâde edeceğiz? Başımıza bir Arnavud, Laz kavmiyyeti çıkarmak mı? Ta'mîm-i lisân, bundan sonra kâbil değildir, diyorsun. Vâkı'a Rumlar'a, Bulgarlar'a bizim lisânı ta'mîm etmek kâbil değildir; fakat Arnavudlar'a, Lazlar'a, yânî Müslümanlar'a ta'mîm etmek pek kâbildir. Oralarda, münâsip yolda idâre olunur mektepler yapılır ve hattâ bizim o nâkıs maârif nizâm-nâmesinin hükmü icrâ olunur ise, yirmi sene sonra Lazca, Arnavudca bütün bütün unutulur. Yazısız, kitapsız lisân, köksüz ağaca benzer; tehavvülât-ı rüzgâra dayanmak kâbil değildir. Akvâm-ı kadîmede de gâ'ib olmuş birkaç yüz lisân biliyoruz. Bizim için maksad, harfimizi, kendi lisânımızı doğru yazacak bir hâle getirmektir; Arnavudca'yı, Lazca'yı, Çingenece'yi falanı değil..

Ebüzziya'yı görmeli, melfûf mektubu da vermeli.. Mehmed Alî Paşa'nın uğrayacağı hâli keşfetmek kerâmete değil, büyük bir ferâsete bile muhtac değil idi. Öyle sû'-i ihtihaplar, avâkıb-i umûrdan tamâmıyle gaflet-bûd nazarları kirpiklerinin ucuna bağlanıp duran evliyâ-yi umûr efendilerimize yakışır[5]. Mehmed Alî Paşa vak'asına dâir, Avrupa gazeteleri başka türlü haber veriyor; yânî Sofya maddesi'ni, falanı birer birer yüzüne vurmuşlar.

İ'âne Cem'iyyeti hakkındaki teşebbüsünün hükümsüz kalacağını da o zaman tahmin etmiştim. Göğsün (keyfin) kaçmasın diye mürevvic bulundum. Bizim melekette böyle umûr-ı hayrîyeye değil, hattâ karı oynatmağa on kişi karâr verseler, içinden sekizi kavlinde sâdık çıkmaz.

Midhat'ın mektup müsveddesini Tevfik Bey'den almışsın ya; müzevirliğe yeni mi alıştın? Niçin şundan, bundan bi-gayr-i hakkın

[5] Mehmed Alî Paşa, Dâr-ı Şûra-yı Askerî'ye âzâ ta'yin edilmiştir (*Ceride-Havâdis*, nu. 3729, 18 Cemâda 11., 1295/19 Haziran, 1878).

şikâyet eder durursun. Midhat'ın mektubu sonradan çıkageldi. İzmir'den dolaşmış da gelmiş; bilmem sebep nedir? Cevâbı da yazıldı; leffen gönderildi; fakat aynını almak için, senelerce yanında alakoyma! Acem'in, *Bâdâ halâleş hʷûn-i men ger hançer-î dîger zened* dediği gibi, bu mektuba da cevap verebilir ise, aşk olsun demekten başka söz bulamam..

Mektubunda *teşvîk-u igvâ* terkîbi[6] var ki galattır. Kullandığın yerde *igvâ* da isti'mâl olunamaz; çünki *igvâ*, birtakım bed-hʷâhâne igfâl ederek, tarîk-ı ḍalâle sevk mânasınadır ki, Cevdet'in, falanın Midhat'a söyledkleri sözler, böyle bir maksada mübtenî olmadığı meydandadır. Böyle makâmlarda ise, teşvîk'a redif olarak kullanılan kelime ise, gururlandırmak mânâsına olan *iğrâ* lafzıdır.

Tarih-i Askerî gelmedi; bî-çâre Tevfik de ândan mahrum avdet edecek; çünki ele geçmesi bir-iki aya tevakkuf ediyor. Ekrem, elbette *Mütâlea*'yı verir. Ferid Bey'in mektubuna, iktizâ eden cevâbı gönderdim. Bosna mes'elesinin daha hayli uzayacağından ve Arnavudluk'ta da karışıklık tezâyüd edeceğinden korkuyorum. Bakalım ne olacak? Ârif Bey'in mektubu için, benim imzâyı yanlış okuduğumdan bahsediyorsun. Garib şey.. Ben selâm yazdığım adamın imzâsına bakar da, öyle mi yazarım? Zâhir hatırımda Ârif yerine Alî kalmış ki öyle yazmışım. Gâlibâ, o mütâlea için olmalı ki, Ferid Bey'den gönderdiğin mektubun zahrine de, falanın mektubudur diye yazmışsın. Aklınla bin yaşa!

Diş ağrısı hâlâ bâkî ise, içine para kıstırmaktan, Melik'i ısırmak hayırlıdır. Dûrûb-i emsâli bütün bütün nazardan iskāt etmemeli; «اَلْاَدْوِيَةُ حِكْمَةُ الْعَوَامِ» denilmiş[7].

Reşid Bey'in[8] cevâbını da leffen gönderdik. *Ta'kîb*'i ibtidâ kendine, sonra bana yazmak iktizâ etmez. İbtidâ benim için yazmak, yâhut yazdırmak, sonra kendin için yazmak lâzım gelir; anlaşılabildi mi? Öyle olmazsa, buradan mektup da gelmez.

Kozan işinin daha bitmediği muhakkaktır. Zeytun-dağı'nın Kozanlılar ile ittifâkına ihtimâl verememem.. İhtimâl ki herifler Kozanlılar'ın şerrinden tehaffüz için silâhlanmışlardır. Korkarım, böyle

[6] Teşvik ve igvâ, terkip değildir.
[7] "İlâçlar, avâmın hikmetidir."
[8] Edirneli Mustafa Reşid.

yanlış mâlûmât, nâkıs tedâbir ile, oralarda da bir mes'ele çıkarılmasın!

Şakk-ı kamer ve *Mi'râc* bahislerini neden müşkil görüyorsunuz anlayamam.. Şakk-ı kamer *Kur'ân-ı Kerîm*'de, (اهوال) ahvâl-i kıyâmeti ta'rif eder bir âyet içindedir[9] ki, Fahr-i Râzî'nin *Tefsîr-i Kebîr*'ine bakarsan, mânâsını anlarsın. *Mi'râc*'da ise üç kavl olarak, biri *mi'râc*'ın cismânî, biri rûhânî, biri de ru'yâ olduğuna dâirdir. Bu üç kavlin birini diğerine tercih etmekle, akāyide halel gelmez.

Oruc mes'elesinde Hüseyin Efendi de hezeyân söylemiş.. Oruc, *âyât-ı muhkime*'de sarâhaten, şuhûr-ı kamerîye ile ta'yin olunmuştur; eğer şuhûr-ı şemsîye ile ta'yin olunsa idi, Adl-i ilâhî'ye, mugāyir olurdu; çünki, Hatt-ı üstuvâ'nın Şimâl'inde bulunan halk dâimâ kışın, Cenub'dakiler ise yazın oruc tutmakla mükellef olmak lâzım gelirdi. Şuhûr-ı kamerîye ise, otuzaltı senede bir kerre gerek Cenub'ta, gerek Şimâl'de, her mevsimden güzâr eylediği için, arada müsâvât hâsıl oluyor.

Almanca, Vizental Efendi[10] öyle ellidört derste falanda öğretemez. Kullanacağı tarîk, tebî'î Ollendorff olacak. O tarîk ile bir lisānı tahsîl etmek ise, elde zâten kāideli bir lisân vücûdüne ihtiyâc gösterir. Bizim Türkçe'nin hâlâ kāidesi yok. Fransızca öğrenmek için en büyük çâre iyi çalışmak.. Bir de daha lisânı öğrenmeden, kāide ile uğraşmaktansa, ele, gönülün hazzedeceği yolda bir kitap alarak, ânın mânâsını hal ile, bir kulak dolduğu, bir i'tiyat hâsıl ettikten sonra kāideye bakmaktır.

---

[9] Sûre-LIV., *al-Kamer*, *âyet*-1 « اقْتَرَبَتِ السَّاعَةُ وَانْشَقَّ الْقَمَرُ »
Saat yaklaştı; ay, ikiye ayrıldı. Bu *âyet*'in muhtelif *Hadîs* ve *Tefsîr* sahâsında eserlere dayanılarak izâhı için bk., H. Basrî Çantay, *Kur'ân-ı Hakîm ve Me'āl-i Kerîm*, İst., 1957, s. 979 v.d. İnşikāk-ı Kamer mu'cizesine göre, Nübüvvet-i Muhammedîye'nin sekizinci yılında, Kureyş'ten bâzıları, mehtaplı bir gecede ondan bir mu'cize istemişlerdir; "O dahî duâ etti; ay iki pâre oldu; hattâ bir pâresi diğer tarafında da görüldü." (Cevdet Paşa, *Kısas-i Enbiyâ*, İst., 1331, c. I., s., 91. — Daha geniş bilgi için bk., Müneccimbaşı, *Sahâyifü'l-Ahbâr tercemesi*, İst., Matbaa-i Âmire, 1285, c. I., s. 135).

[10] Vizental Efendi'nin dil sâhasında eserleri vardır; msl., *Teshîl-i Lisān*, " bi'l-umum mekâtib-i rüşdîye ve i'dâdîyede" okutulmak üzre tertibedilmiştir" (İki cild, İst., Artin Asadoryan ve Mahdumları Karabet Matbaası, 1310 - 1328). Vizental Efendi, *Tercemân-ı Hakîkat* muhârrirlerindendir. *Fransızca*'dan *Türkçe'ye Ceb Lugati*'ni hazırlarken, müşkillerini çözmek için Sa'îd Bey'e başvurduğundan bahsedilerek, A. Vefik Paşa'nın tashîh ettiği bu eserinin, üç-dört haftada bir, bir forma neşrinden bahsolunur (*Tercemân-ı Hakîkat*, nu., 2480, 23 Eylûl, 1886).

Ekrem'in grameri geldi. Sultan Selîm'in hangi fotografını istediğimi soruyorsun. Bu sual, bu hafta gidip de alamadım demek için bir bahâne değil ise, ne mânâya haml-olunabilir? Vaktiyle bir çocuğa, babası kırk para vermiş de, git çarşıdan ibrişim al demiş.. Çocuğun canı ise, kâğıt-helvası istermiş. "İbrişim bulamazsam, kâğıt-helvası alayım mı?" diye sormuş.. Senin de, acabâ resmin hangisini, evvel beğendiğini mi, yoksa beğenmediğini mi yollu suâlin, ânı andırıyor.

Celâl'in alt taraflarını ben yazacak değilim; Hüseyin Efendi yazacak. Ekrem'e gidecek nüshayı, seninle göndermek elimden gelmez; gasb veyâ hiç olmazsa altı ay habs edersin. Ben ise, Ekrem ile uğraşamam.

Mebânî yolunda birşey yazmak, uzun zamana ve husûsiyle birkaç mübeyyize ve bir de kütüp-hânemin yanımda bulunmasına tevakkuf eder. Ben ise, kütübhânemi yanımda bulabilsem, öyle mübeyyizlerim de olsa, yazacak daha faydalı şeyler bulurum.

Kâfiye, her lisânın şîvesine göredir; Arap *hanîf* ile *suyûf*'u kâfiye yapar. Biz ise telâffuzca tamâmıyle müşâbih olan *vatan* ile *yatan* kelimelerini biribirine kâfiye yapamayız da, sonra meselâ, biri *fetha-i hafîfe*, biri *fetha-i sakîle* ile olan *vatan* ile *eden* kelimelerini, pek âlâ kâfiye gibi kullanıyoruz. Lisânımızda kâfiyenin Arap kadar vâsi' olmaması, bir büyük mahzur tevlîd etmez. Aslî şi'rimizi, ifâde-i tabî'iyyenin hâricine çıkaran esbâbın biri ve belki birincisi, fâ'il ve mef'ûllerin fi'le tekaddümüdür. Bu sâ'ika ile ekser ebyâtımız, kâfiyeden başka bir de redîfe muhtâc oluyor. Redîfin her mısra' veyâ beyitte tekerrürü ise, nazmen muhâvere, mükâtibe gibi şeylere imkân bırakmadıktan başka, mesneviyyâtı da fevka'l-gâye taş'îb ediyor; hâlbuki merbut şiir, manzum te'lif, mesneviyyât ile vücûde gelir.

Midhat Paşa hakkında türlü türlü rivâyetler var. Bâzılar adalarda oturmasına, bâzılar umûm Anadolu vâlisi olmasına karâr verildiğinden bahsediyorlar. Ben ise, hiçbirine inanmam.

Midhat'ın telâşı nekadar nâ-becâ şey.. Midhat Paşa gelir ise, dünyâda hiç başka birşey bulamayacak da, o b.. ile uğraşmağa mı kalkacak ?

Kânî Paşa havâdisi tuhaf şeyler.. Fakat para vermek mes'elesi, vermemek mes'elesinden ihtimâle daha karîbtir. Kâ'ime hakkında senin tâcir haksızdır. Kâ'ime, devleti bütün bütün mahvetmek derecesine geldi. Vâridâtın iki sülüsü, bu seyyi'e ile zâyi' oluyor. Lâğvı

için en sarih, en kābil-i icrâ tarîk ise def'aten tedâvülünü men'ederek, kimin elinde mevcut ise, yerine yüzde dört fâ'iz ile bir sehim vermektir. Devletin bu muâmelesi Anadolu'da ne isyan çıkarır, ne serveti mahveder. Kā'ime, muhtekir elindedir; ahâlîde değil,.. Bu kadar fedâkârlık olundu. Kā'ime için de hattâ herkes gömleğini satacak dereceye gelse, yine iktizâ eden fedâkârlık ne ise icrâ etmek, farz-i 'ayndır. Üç sene daha kā'ime durur ise, emîn ol ki devlet bütün bütün batar.

Osmanlı gazetesi mizâha dökülmek, fi'l-hakîka pek çirkin birşey; fakat Tevfik'e ol bâbta bir tezkire yazmağa hâcet yoktur. *Tercemân-ı Şark*'ta musallat oluvermek kifâyet eder. Mizah gazetelerini hükûmetin ne derece sevdiğini bilirsin. Sizin istinograf müdürünün dâvâsı tuhaf.. Kendisi kimdir, haber verir misin ?

Basîret sâhibinin üç sene müddet ile habsine, hangi kānûna tatbîkan hükm olunuyor bilemem. Yoksa yine kānûn-ı cezâ bendlerine kur'a mı etmişlerdir. Hayrî Bey geldi, buradadır. Tevfik, sizin için birşey söylemiyor; yalnız Bahrî Bey'e selâm yazınız diyor. Kim ise, gözlerinden öperiz. Sen, *Çingene Hucceti* hikâyesini bilir misin ?

Vaktiyle haraccı, Kara Mıstık nâmında birini yakalamış, "Habîs, sen onbeş senedenberi harac vermiyorsun?" diye, muâhazeye başlayınca, Mıstık, çingene olmamak iddiâsına kalkışmış.. "O nasıl lakırdı?" suâline karşılık, "İşte koynumda huccetim" diye, bir de huccet göstermiş. Haraccıdan, "Her çingene olmayanın koynunda huccet mi olur; çünki kendine i'timâdın var idi, huccete ne lüzum gördün?" cevâbını almış.. Senin Tevfik de birşey söyler ise, inanma; sözü çingene huccetine benziyor.. Lâkin Hayrî'yi döğsen bile hakkı vardır. Rodos'ta, gitmiş senin Süleymânîye Medresesi'ndeki nâzenine bulaşmış; seni zabtîyeye veririm, falan diye, bî-çâreyi rezil etmiş. İhsân ettiğin elbiseyi istemiş.. Fakat oğlan, aldığı paraları vermiyormuş. Ânı da alabilse idim, Rif'at'in canı için safâ-yi hatır ile yerdim, diyor.. İllā'llāh..

16 Ramazan[11], *sene, 95*

KEMAL

[11] Kemal'in bu mektubu, 15 Ramazan, 1295 tarihli mektubun karşılığı olduğuna göre, 16 Ramazan tarihinin doğru olmaması muhtemeldir.

CCCXLVII.

Kemal, aleyhindeki fıkra dolayısiyle *Üss-i İnkılâb* müellifi Ahmed Midhat'a 24 Ağustos, 1878 tarihli bir mektup yazmış (Nu. 336) ve bunun cevâbını da almıştır. Aşağıdaki mektup Ahmed Midhat'ın bu cevâbına karşılık olarak yazılmış, bir evvelki ve Rif'at Bey'e mektubundan anlaşıldığı üzre, Rif'at Bey'e gönderilmiş, Ebüzziya Tevfik'e gösterilmesi de ilâve edilmiştir.

Kemal, Ahmed Midhat'ın 21 Ağustos, 1878 tarihli mektubunu İzmir'e uğrayan bir postaya verildiğinden biraz geç almıştır; bunun için ilk satırlarında, cevap vermekte gecikdiğinin sebebini anlatmaktadır. Midilli'de bulunmanın kendisi için bir felâket teşkil etmediğini, duyduğu teessürün, Rus harbi dolayısiyle uğradığımız bozgundan ileri geldiğini, ancak bu sebeple felâket-zede sayılabileceğini kaydediyor. Esas olarak üzerinde durduğu ise, Huzûr-ı şahâne'ye takdîm ettiği onsekiz arîzadan, *Üss-i İnkılâb*'a niçin belli bir kısmın alınıp da, diğer kısımların üzerinde durulmadığıdır; Kemal bunun sebebini, bâzı fıkraların neşredilmemesini Ahmed Midhat'ın fikirlerinin hilâfını isbâta elverişli olmasında buluyor. *Kânûn-ı Esâsî*'nin aleyhinde değil, lehinde olduğuna dâir misâl ve deliller zikreden Kemal, bu münâsebetle *Kânûn-ı Esâsî*'nin nasıl hazırlandığı, ne gibi değişikliklere uğradığı, kendisinin neleri tasvip, neleri reddettiği hakkında da bilgi vermektedir.

Mektupta, *Kânûn-ı Esâsî* mes'elesinden sonra üzerinde en çok durulan, Ahmed Midhat'ın Sa'îd Bey'e dayak atmasıdır. Bu arada, mezvzû' dışı olan bu hâdise dolayısiyle Kemal'in birşeyden diğer şey'e atladığına, şahsiyyâtla alâkalı ifâdelerine şahit oluyoruz. Rodos'ta sürgün bulundukları sırada Ebüzziya Tevfik ile Ahmed Midhat arasındaki ve kavga ile sona eren münâkaşadan oldukça geniş ölçüde bahsediyor; Sultan Murad ile münâsebet derecesi hakkında da mâlûmât vermektedir. Bunlar dışında, A. Midhat'ın, Kemal'in *Lâzımsa* redifli gazelini Su'âvî vak'asının bir nev'-i diğeri addetmesine dâir fikirleri cevaplandırılmakta, şarlatanlık ve eserlerinin masharalığı bakımından Su'âvî ile A. Midhat arasında benzerlik bulunduğu, bâzı delillere dayanılarak isbâta çalışılmakta, A. Midhat cehille şarlatanlığı nefsinde birleştiren bir kimse olarak gösterilmektedir.

Kemal'in, *Kânûn-ı Esâsî*'nin hazırlanmasındaki rolünü gösterdiği kadar, Ahmed Midhat'a dâir fikirlerini içine alma v.b. mes'eleri aydınlatma bakımından mühim olan bu mektubu Meşrûtiyyet II.'den sonra *Tanin* gazetesinde (21, 28 Temmuz, 1324) tefrika sûretiyle, aynı sene kitap hâlinde de neşredilmiştir (*Edîb-i A'zam Namık Kemal Bey'in Gayr-i Matbû' Âsârından - Ahmed Midhat Efendi'ye Yazdığı İki Mektup*, İzmir, Tanıkyan Matbaası, 1324). Kemal'in bu mektuplarına cevap verip vermediğini bilmediğimiz A. Midhat, *Tanin* neşri dolayısiyle, mektupların aslına uygun olup olmadığında mütereddid bulunduğunu, otuz yıl evvele âit bu mektupların saklanmasındaki güçlüğü îzâhtan sonra, kendisine edilen ta'rizlerle dolu neşriyyât münâsebetiyle, Kemal'in mektuplarındaki birçok fıkraları da cevaplandırmış ve tamâmıyle Kemal lehinde ifâde kullanmıştır (*Geçmiş, - Gelecek, Tercemân-ı Hakikat*, 21, 22, 23 Temmuz, nu. 9824, 9825, 9826). *Sadr-i sâbık Sa'îd Paşa*'nın *Gazetelerle Neşrettiği Mektupların Sûretleridir* adlı eserde (İstanbul, Asır Matbaası, 1324, s. 18, 23, 54 v.d.) de Kemal'in Huzûr-ı şâhâne'ye sunduğu mektupların *Üss-i İnkılâb*'ta

tahrîf edilip edilmediği mes'elesine, Kemal'in *Kānûn-ı Esâsî*'lin hazırlanmasındaki rolüne, nelerin aleyh ve lehinde olduğuna dâir bilgi verilmiştir; bu neşriyyât Kemal'in Ahmed Midhat'a yazdığı cevapların, veyâ bu mevzû'daki makâlelerin muhteviyâtına cevap mâhiyetindir. Kemal'in birçok münâkaşalı yazıların neşrine yol açan aşağıdaki mektubu Ebüzziya Tevfik tarafından da ayrıca basılmıştır (*Mecmua-i Ebüzziya*, c. xv. nu. 154, 155, 156, 157; 26 Receb, 3, 10 ve 17 Şa'bân, 1330 : *Kemal'in İki Mektubu - İkinci Mektup*). Biz, esas olarak bu neşri aldık; İzmir'de risâle şeklindeki basımı ile karşılaştırarak neşrediyoruz. Bâzı kısımları M. C. Kuntay'ın eserine (*Namık Kemal*, c. II., Ksm. II., s. 87 v.d.) *Mecmua-i Ebüzziya*'dan naklen alınmıştır.

347. Ahmed Midhat Efendi'ye

13. IX. 1878

İzzetlû Efendim,

21 Ağustos, sene 1294[1] tarihli cevâb-nâmenizi bilmem hangi postaya tevdî' buyurdunuz ki, buraya İstanbul'dan değil, İzmir'den gelen vapur ile vâsıl oldu ve İstanbul postasını yine o vapur götürdüğünden, cevâbı çâresiz bu haftaya kaldı. İzâhât-ı vâlâlarını okudum. Bendenizde bir hakkāniyyet mevcut olduğuna i'timât ile, bu İzâhât üzerine ta'dîl-i efkâr edeceğime ümid beyân ediyorsunuz; hâlbuki İzâhât buyurduğunuz şeyler, bendenizce aslâ kanâ'at-bahş olmadı. O cihetle teşrîhât-ı âtiyyeye lüzum görüyorum: Bir felâket içinde bulunduğum için, bana musallat olmağı kendinizce alçaklık addeder imişsiniz[2]; hâlbuki bendeniz felâket değil — sevk-ı kazâ ile vatana âriz olan mesâ'ibin te'sîrâtı olmasa — hiçbir vakit görmediğim bir rahat içinde yim. Zâten ikbâl-perest olmadığımdan, bir iş başında bulunmamağı, nefsimce felâket addedenlerden değilim. Bilmem, zât-i vâlâlarında rikkat-i kalb ne derecelerdedir ki, bendenizin, Midilli gibi hava ve mevkı'ce âlemin en güzel noktalarından olan bir yerde geçirdiğim bir ömrü, felâket-zedelik addediyorsunuz. Tesallut bahsine gelince, bana hem tahkîr, hem de iftirâ ile musallat olduğunuzu, zîrde bi'l-etrâf isbât edeceğim. Bu hareketinizi, i'tikādınızca neye hamletmek iktizâ eder ise, âna hamleylemekte, ne türlü vasf ile ta'bir eylemek lâzım gelir ise, öyle ta'bir etmekte muhtârsınız.

---

[1] Krş., Sene 94

[2] Krş., addeder misiniz ?

Huzûr-ı şâhâne'ye takdîm olunmuş onsekiz kıt'a arîzamı görmüş olduğunuzdan, bunların[3] içinde beni tarih nazarında tebrîye edecek bir söz bulunmadığından bahsediyorsunuz. Acabâ, töhmetim ne imiş ki, tebrîyeye ihtiyâc görünsün? Hele her müverrih, zât-i vâlâ-nız fikirde olmak lâzım gelse, bizler için tabî'î berîü'z-zimme görünmeğe imkân kalmaz; şu kadar var ki o sûretle berîü'z-zimme görünmek de arzuya değmez; ma'mâfih, emîn olunuz ki tarih, dünyanın en büyük mahkemelerinden âdildir. Vakāyi' etrâfı ile ânın tedkîkine arzolunduğu zaman, kim berîü'z-zimmedir, kim değildir, pek kolay meydana çıkar.

Üss-i İnkılâb'da bana dâir yazdığınız fıkra için, "Ben ne demişim!" buyuruyorsunuz. İşte söylediğiniz şunlardır : "Hattâ o zamana kadar evc-gâh-ı serbestînin en yüksek tabakalarında bâlâ-pervâz olan ve mücerred bu kadar hürriyet-perver olmalarından dolayı iltifât-ı mahsûs-ı hazret-i tâc-dârî'ye mazhar olmuş[4] bulunan Kemal Bey'in hâk-i pây-i şâhâne'ye takdîm eyleyerek, bu tarihi kaleme almak üzre[5] mütâlea-güzârım olan âsar miyânında gördüğüm arîzalarında dahî, *Kānûn-ı Esâsî*'nin hukūk-ı celîle-i hilâfet-penâhî'ye dokunacak bir hayli cihetleri olduğu arzedilmiş ve mükâtib-i mezkûrenin birisinde, "Bundan başka[6] nizâm-ı esasî'ye Meclis-i Vükelâ'da icrâ olunan ta'dîller, dikkat-i mahsûsa-i şâhâneleri'ne şâyestedir; çünkü herşeyden ziyâde, hukūk-ı şâhâneleri'ne dokunuyor[7]" ibâresi, bir nümûne olmak üzre, buraya kaydedilmiştir. Bu ibâre nümûne ise, *Kānûn-ı Esâsî*'ye dâir arzettiğim sâir sözler ne türlü şeyler idi? Ânları niçin beyân buyurmadınız? Müddeânızın bütün bütün hilâfını isbât edeceğine siz de kāni' olduğunuz için, değil mi? Ben Huzûr-ı şehr-yârî'ye[8], yalnız *Kānūn-ı Esâsî*'ye, Meclis-i Vükelâ'da icrâ olunan ta'dîlâtın mazarrat-ı mütenevviasından başka, hukūk-ı pâdişâhî'ye dokunacağını arzetmiş idim. Sizin yazdığınız gibi ale'l-ıtlāk, *Kānûn-ı Esâsî*, hukūk-ı seniyye-i pâdişâhî'ye dokunur demedim. Muhâfaza-i nâmusa, gazetenizde i'lân ettiğiniz derecelerde i'tinânız var ise, benim iddiâ ettiğiniz yolda

[3] Krş., ve bunların
[4] Krş., dahî mazhar olmuş
[5] Krş., emrinde
[6] Krş., Bundan başka yapılan
[7] Krş., hukūk-ı seniyye-i şehenşâhîleri'ne dokunuluyor
[8] Krş., Ben Huzûr-ı hazret-i şehr-yârî'ye

bir kavl, veya iş'ârım olduğunu isbât ediniz ve illâ vukū' bulan isnâdınızdan dolayı yalancı, müfterî olduğunuzu kendiniz meydana koymuş olursunuz. Cavâb-nâmenizde bu husûsa dâir olan sözler ise, *Üss-i İnkılâb*'ın ifâdesine tamâmı tamâmına mugâyir düşüyor. İşte ifâdeniz şudur

"Hukūk-ı pâdişâhî'ye dâir olan fıkraları tayyetmek isteyenler, *Kānûn-ı Esâsî* tarafdârı mı idiler; yoksa *Kanūn-ı Esâsî*'nin hilâf-gîrleri mi idiler? Eğer *Kānūn-ı Esâsî*'nin taraf-gîrleri idiler der iseniz, ben derim ve isbât ederim ki, *Kânūn-ı Esâsî*'nin taraf-dârları, hukūk-ı pâdişâhî'ye dâir olan bendleri bi'l-muhâfaza hukūk-ı saltanatı tahkim etmek istiyorlardı. Hilâf-gîrler ise 'İşte bu bendler hukūk-ı saltanatı mahvedecekler ve bunlar mahzâ hukūk-ı şâşhâne'yi taksîr ede ede mahv için dercolunuyor' diye, zât-i şahâne'yi *Kānûn-ı Esâsî*'den caydırmağa çalışıyorlardı". Bu hâlde sizin yazdığınız arîzalar, hilâf-gîrlerin menfaatine hizmet edecek şeylerdi; ânlar dahî zât-i şâhâne'ye bu misillû söz[9] söylemek isterlerdi. Eğer siz yazdığınız şeylerin te'sîrâtından haber-dâr değil iseniz âna diyeceğim yoktur.

Mektubunuzda te'min ettiğinize göre işret etmiyormuşsunuz ki serhoşluğunuza hükmedeyim. Yazdığınız saçmalar bütün bütün rabttan vâreste değil ki çıldırdığınıza zâhip olayım? Aklınız başınızda iken şu yukarıdaki ibâreyi nasıl yazabildiğinize bir türlü akıl erdiremedim! Pek güzel efendim; mâdem ki hukūk-ı şâhâne'ye[10] müteallik olan bendleri tayyettirmek isteyenler *Kānûn-ı Esâsî*'nin hilâf-gîrleri imiş ve mâdem ki *Kānûn-ı Esâsî*'yi iltizâm edenler, o bendlerin bekâsını tervîc edenler imiş[11]; ben de arîzamda Meclis-i Vükelâ'nın o bendleri tayyetmesinden dolayı hukūk-ı pâdişâhî'ye dokunulduğundan bahs ile, ibkâlarını iltizâm edenlerden biri idim. O hâlde, *Kānûn-ı Esâsî*'nin taraf-dârlarından olduğum, kendi i'tirâfınız ile sâbit oluyor. Yâ bu hakîkat meydanda iken, beni te'lîfinizde ale'l-ıtlâk *Kānûn-ı Esâsî* aleyhinde göstermeğe kıyâm etmek, adama bir iftirâ-yi kâzibâne ile musallat olmak değildir de nedir? Arîzalarım[12], *Kānûn-ı Esâsî* hilâf-gîrlerinin menfaatine hizmet ettiğine ve ânların zât -i mülûkâne'ye[13]

[9] Krş., sözler
[10] Krş., hukūk-ı pâdişâhî'ye
[11] Krş., tervîc ederlermiş.
[12] Krş., Hele arîzalarım
[13] Krş., zât-i hazret-i mülûkâne'ye

o yolda lakırdı söyletmek istediklerine hükmetmek, sizin kadar gec-bîn olmağa tevakkuf eder. Bendlerin tayyi tarafında bulunan hilâf-gîrler, "Bunlar mahzâ hukūk-ı âlî-i cenâb-ı şehr-yârî'de[14] o bendlerin tayyi, hukūk-ı seniyye-i pâdişâhî'nin[15] ihlâlini mûcib olacağını mı söyletmek isterlerdi? Zannınızca hilâf-gîrlerin, böyle bir arzuda bulunmaktan maksatları ne olacak? Vaktiyle keyifsiz bir zâta, dalkavuk[16], "Efendim, sirkeli bir paça yeyiniz, o saat savuşur" dediğini müteâkip, hastanın yanına hekim gelip de perhiz tavsiye ederken, "Hele sakın ağzınıza sirke koymayınız" yollu ihtar edince, dalkavuğun, bi'l-müsâre'a, "Efendimiz, gördünüz mü, sirke bir musîbet şeydir ki, yerseniz[17] keyifsizlik savuşmaz, yeseniz hasta olursunuz" dediği gibi, ânlar da, bendler mevzû'-ı bahs olduğu zaman, bu bendler tayyolunmaz ise hukūk-ı şâhâne'ye dokunur; bakınız Kemal Bey bile[18] ne demiş.. Bendlerin tayyolunması, hukūk-ı mülûkâne'yi ihlâl edeceğinden bahseylemiş.. Bir muzir şeyler ki, durması ihlâl-i hukūk ediyor, tayyi ihlâl-i hukūk ediyor mı diyecekler idi? Hilâf-gîrler dediğiniz takımı, nisâb-ı idrâkten bütün bütün berî zannetmeyiniz. Emîn olunuz ki, bir kaziyyenin hem aynını, hem aksini bir neticeye îsâl etmek isteyecek, dünyada sizden başka kimse yoktur.

Yazdığım şeylerin te'sîrâtından belki haberim olmadığına dâir meydana koyduğunuz farazîyi[19] neden tesavvur ettiniz. Bendenizin ma'rûzâtım, zât-i şevket-simât-i cenâb-ı mülûkâne'ye takdîm olunmuş idi. Demek ki sû'-i te'sîri olsa, nezd-i sâmî-i şehryârî'de olacak.. Evsâf-ı hümâyûn-ı tâc-dârîleri, dünyanın mâlûmu olan şehenşâh-ı zîşân efendimiz'e nefy-ü isbât[20] hamlederek, bendenizin zikrolunan bendleri ibkāya dâir olan arzımı imhâ mânâsına anlamak, veyâhut taraf-ı mülûkâne'den hiç Bâb-i 'Âlî'nin dahli olmaksızın sûret-i mahsûsada bi'l-intihap *Kānûn-ı Esâsî*'yi tanzîme me'mur olan meclisin âzâlığına ta'yin buyurulmuş ve bir-iki def'a huzûr-ı me'âlî-neşver-i cenâb-ı şehryârî'de dahî kavânîn-i esâsîye mübâhasâtında bulunmak şerefine

[14] Krş., huzûr-i âlî-i cenâb-ı pâdişâhî'de
[15] Krş., hukûk-ı seniyye-i şehr-yârî'nin
[16] Krş., bir dalkavuk
[17] Krş., şey ki yemeseniz
[18] Krş., Kemal bile
[19] Krş., farzı
[20] Krş., nefyi isbâta

nâil olmuş olduğum ve mülkümüzde bir *Kānûn-ı Esâsî* istihsâl etmek için kaç türlü fedakârlık zuhûr etti ise, cümlesinin içinde bulunduğum hâlde, Meclis-i Vükelâ'nın hukūk-şikenâne icrâ ettiği ta'dîlâta dâir olan mülâhazâtımı, içinde bulunduğum bir encümende yazılmış ve yine içinde bulunduğum bir meclisin kabûl ve tasdîki ile çıkmış olan *Kanûn-ı Esâsî*'nin ale'l-ıtlāk aslına muhâlefet mânâsına almak gibi garîbeler mi isnâd ediyorsunuz? O fikirde iseniz, cür'etiniz ne büyük hak-nâ-şinâslık, ne büyük bî-edebliktir.

Üss-i İnkılâb'da zikrolunan fıkrayı müteâkip şöyle bir ibâreniz daha var: "Yapılan nizâm-ı esâsî Midhat Paşa tarafından takdîm olunan.... *lâyiha* üzerine icrâ olunan müzâkerât olup, bu lâyihada, Meclis-i Meb'ûsân ta'yin edildiği hâlde, âna mukābil bir de hey'et-i a'yân ta'yini lâzım gelirken, ta'yin olunmamış[21] olmak ve hukūk-ı umûmîyeye dâir dercedilen şeyler gayri kâfî olduğu gibi, hukūk-ı pâdişâhî'-ye dâir dercolunan şeyler de hem gayr-i kâfî, hem gayr-i muvâzzah bulunmak ve mehâkim ve vilâyât ve mâlîye hakkında âdetâ hiçbir şey söylememek gibi bi'l-vücûh noksanlar olduğundan ve Mâbeyn-i hümâyûn Ser-kâtibi Sa'îd Paşa tarafından Fıransa hukûmetinin derece-i serbestiyyeti[22] söz götürmeyen *Kānûn-ı Esâsî*'si üzerine bi't-tanzîm, hâk-i pây-i şâhâne'ye takdîm edilen *lâyiha*'da ise, *Kānûn-ı Esâsî* için lâzım gelen mükemmeliyyet tamâmiyle mevcut bulunduğundan, matlûb olan *Kānûn-ı Esâsî*'nin tamâmiyyet ve mükemmeliyyetinden başka hiç birşey düşünmeyen pâdişâh-i hürriyet-perver Efendimiz Hazretleri bu nümûneyi nazar-i ehemmiyyete almış ve *Kānûn-ı Esâsî*'yi, *Midhat Paşa lâyihası* ve muktezâ-yi şer'-i şerîf üzre itmâmına[23] me'mur olan sâlifü'z-zikr meclis-i mahsûs'a havâle buyurmuş idiler. İşte bu sûretle olunan ta'dîlâtın kâffesi hürriyet-i umûmiyyeyi tahdîd değil, bir kat daha tevsî' edeceği, *Midhat Paşa lâyihaları*[24] ile bir de asıl *Kānûn-ı Esâsî-i Osmânî*'yi tatbikten anlaşılacak iken, bu ta'dîlâtı Kemal Beyefendi gibi âlemin en ziyâde hürriyet-perest tanıdığı bir zâtın beğenmemesi ve bâ-husûs her şeyden, yânî netîce-i mazarrârt-ı bî-nihâyeden[25] başka, Hukūk-ı şehenşâhî'ye dahî dokunacağını arzetmesi, istigrâb olunur."

---

[21] Krş., edilmemiş
[22] Krş., serbestîsi
[23] Krş., itmâma
[24] Krş., *Midhat Paşa* ve *Sa'îd Paşa lâyihaları*
[25] Krş., nice mazarrât-ı bî-nihâyeden

Cehlin⁀ol mertebesî sehl olmaz
Kîsbsiz tâ bu kadar cehl olmaz

Hangi galatınızı tashîh edeyim? Yazdığınız romanlarda bile bu kadar mütenevvi', bu kadar müteselsil yalanlar bulunamaz denilse[26], pek de mübâlega edilmemiş olur.

Evvelâ, benim yapılan nizam dediğim *Midhat Paşa lâyihası* üzerine icrâ olunan müzâkerât değildir.

Sâniyen, *Kānûn-ı Esâsî* için yapılan meclis, ânı itmâma değil, tanzîme me'mur idi. Sâlisen, o mecliste sâhibini bilmediğiniz için *Midhat Paşa lâyihası*'dır dediğiniz varaka esas tutulmadı.

Râbi'an, *Sa'îd Paşa tercemesi*[27], o meclise hiç gelmedi.

Hâmisen, bendenizin beğenmediğim ta'dîlât, *Kānûn-ı Esâsî-i Osmânî* ile, eski lâyihalar beyninde olan fark değil, Kānûn-ı Esâsî Meclisi'nde yapılan lâyihaya, Meclis-i Vükelâ'nın icrâ ettiği tagyîrâttır.

Taraf-ı saltanat-i seniyye'den uhdenize tevdî' buyurulan müverrihlik vazifesini ne derece mehâret ve dikkat ile îfâ buyurmuşsunuz ki, kitabınızın yalnız bir sahifesinde[28] biribirinden büyük beş yalan görünüyor.

Yukarıda söylemiş idim; yine tekrar edeyim: Bendeniz bahseylediğiniz[29] meclisin âzâsından idim. *Kānûn-ı Esâsî*'yi hey'ette tedkîk olunmak üzre tesvîd için, âzâ içinden ayrılan[30] encümene de me'mur oldum. Yazdığım[31] *kānûn lâyihası*'nı, bahsettiğiniz lâyihaların hiçbirini esas tutarak tertip etmedik. Ettiğimiz teharriyyât ve mübâhasât üzerine ne meydana getirdik ise, meclisin hey'et-i umûmiyyesinde tedkîk olundu; şimdiki *Kānûn-ı Esâsî*'nin aslı meydana çıktı. Bu asıl ile *Kānûn-ı Esâsî*'nin farkı, asıldan bir[32] madde tenkîh ve *Kānûn-ı Esâsî*'ye bir madde ile bir fıkra zam ve mevcut olan bendlerden birinde bütün bütün hükmün ve birkaçında bâzı elfâzın tagyîr olunmuş olması hususlarından ibârettir. İşte bendenizin iltizâm ettiğim o asıl idi ki, içinde hukūk-ı pâdişâhî muvazzah, hukūk-ı umûmiyye mükemmel,

[26] Krş., dense
[27] Krş., *Sa'îd Paşa Lâyihası*
[28] Krş., kitabınızın bir sahifesinde
[29] Krş., bahsettiğiniz
[30] Krş., intihâp olunan
[31] Krş., yazdığımız
[32] Krş., asıldan iki - üç

meclis-i a'yâna, mehâkime, vilâyâta, mâlîye'ye dâir iktizâ eden mevâd musarrah idi. Mu'teriz olduğum[33] şeyler ise o asl'a, Meclis-i Vükelâ'nın ânı tagyîr ile yaptığı *lâyiha*'dır ki müveddesi Sarây-i hümâyûn'da mevcuttur[34].

Evrâk-ı resmiyyenin mütâleası sırasında bilemem ki, ânlar nazarınıza nasıl tesâdüf etmemiş.. İsterseniz şimdi de gerek[35] Sarây-i hümâyûn'dan ve gerek litografya ile sûretleri mevcut olan Şûrâ-yi Devlet ve Âmedî kalemleri'nden arayabilirsiniz. O müsveddeler ile bendenizin arîzamın tarihleri tatbik olunur ise, o hâlde i'tirâzım hangi lâyihaya âit olduğu bi'l-bedâhe meydana çıkar; lâkin ne yalan söyleyeyim, o müsveddeleri görmemiş olduğunuza pek de kâni' olamıyorum. Velev kâni' olacak olsam bile, arîzamdaki sözler[36] sırf Meclis-i Vükelâ'dan icrâ edilen ta'dîlâta âit olduğu sarâhat-i lafziyye ile musarrah iken, ânı bi'zzât âzâsından bulunduğum meclisin lâyihasına hamledişinize bakıyorum da, zât-i vâlâlarında o derece söz anlamamaklık[37], o derece hamâkat tasavvur edemediğimden, mutlakâ[38] yâ bilmediğim sebepten dolayı bendenize tesallutu merâk ettiğinize, veyâ başkasının garazına âlet olduğunuza zâhip olmak mecbûriyyetinde bulunuyorum; binâenaleyh böyle birtakım sahte isnâdât ile aleyhimde vukū' bulan tecâvüzünüzden dolayı hem yalancılık, hem müfterîlik etmiş olduğunuzu tekrâr ederim[39].

---

[33] Krş., mu'terizi bulunduğum

[34] Krş., Diğer basımda bu cümle yerine şu cümleler vardır Mu'terizi bulunduğum şeyler ise, o asl'a Meclis-i Vükelâ'nın icrâ ettiği ta'dîlât idi ki, hukūk-ı umûmiyye'nin üzerinde nekadar bend var ise, cümlesi bu ta'dîlâtta ilgâ olunduktan başka, sâir bendlerin de pek çoğu tashîh nâmıyle bütün bütün teşvîş olunmuş idi; binâen'aleyh Meclis-i Vükelâ'dan çıkan *lâyiha*, pek çok mazarratı câmi' olduktan başka, hukūk-ı pâdişâhî'ye de dokunmakta idi. Gerek bizim meclisten tertip olunan *Kānûn-ı Esâsî lâyihası*, gerek Meclis-i Vükelâ'nın ânı tagyîr ile yaptığı müsvedde, Sarây-i hümâyûn'da mevcuttur.

[35] Krş., şimdi gerek

[36] Krş., sözlerin

[37] Krş., anlamazlık

[38] Krş., bildiğim bir sebepten

[39] Krş., diğer basımda, bu kelimeden i'tibâren şu cümleler vardır Mutlakâ yâ bildiğim bir sebepten dolayı sahte isnâdât ile aleyhime vukū' bulan tecâvüzünüzden dolayı hem yalancılık, hem müfterîlik etmiş olduğunuzu tekrâr edemiyorum.

Fıransa Cumhuriyeti'nin *Kānun-ı Esâsî*'sini terceme eden, veyâ ettiren zâtin, bendenize [40] hayr-hvâh olduğundan, bana musallat [41] olanlara mukābele ile kendisini tehlikeye koyduğundan bahsetmişsiniz. Ne yapayım, isterse velînimetim olsun, hakkında iftirâ etmedim. Anlamadığı bir muzir şeyi kabûl olunsun, veyâ okunsun diye meydana koyduğu için, devlete müteallik bir hareketine ta'rîz eyledim [42]. "*Fıransa Kānûn-ı Esâsîsi*'ni terceme ettirmek cumhuriyet istemek midir?" diyorsunuz. Velev olmasın.. Bir saltanat için yapılacak *Kānûn-ı Esâsî*'nin mübâhase olunduğu sırada mâlûmât alınmak için bir cumhurun *Kānûn-ı Esâsî*'si terceme ettirilip de ortaya atılmaz; atılır ise kara vapuru yapmak isteyenlere, bir yelken teknesini [43] nümûne göstermek kabîlinden bir hareket ihtiyar edilmiş olur.

Bir de mektubunuzda, tercemenin yalnız mâlûmât alınmak için meydana konulduğunu söylüyorsunuz. *Üss-i İnkılâb*'da ise, o tercemede *Kānûn-ı Esâsî* için lâzım gelen mükemmeliyyet tamâmıyle mevcut olduğunu [44] beyân ediyorsunuz. Azıcık dikkat ediniz ki, iki sözünüz beyninde zerre kadar muvâfakat var mıdır?

Hele ânda *Kānûn-ı Esâsî* için iktizâ eden mükemmeliyyetin vücûdünden bahsetmek, bizde öyle bir *Kānûn-ı Esâsî* bulunmasına arzu göstermek değil midir? Ânı terceme ettiren zâtin, hiddet-i zekâya mağlûp olup da, evhâm-ü hayâlâttan bir *Kānûn-ı Esâsî* doğduracak efkâr-i müfrite erbâbından olmadığını beyân buyurmuşsunuz. O efkâr-i müfrite sâhibi bizler mi oluyoruz? Eğer öyle ise, nazar-i âlînizde, taraf-ı eşref-i şehryârî'den i'lân olunan *Kānûn-ı Esâsî*'nin, Meclis-i Vükelâ'dan [45] tagyîr görmeyen yüz kadar [46] bendi evhâm-ü hayâlâttan mütevellit birşey hükmünde görünür [47]. Kâş ki o zaman [48] bir kānûn lâyihası da zât-i hakîmâneleri tarafından tertip buyurulmuş olsa idi; bârî evhâm-ü hayâlâttan doğmamış *Kānûn-ı Esâsî* nasıl olacağını öğrenirdik.

---

[40] Krş., bendenizce
[41] Krş., ve buna mukābil
[42] Krş., ettim.
[43] Krş., teknesi
[44] Krş., bulunduğunu
[45] Krş., Vükelâ'da
[46] Krş., yüz bu kadar
[47] Krş., birşey görünüyor.
[48] Krş., O zaman

Şurasını da[49] ihtâr edeyim: Bizim *Kānûn-ı Esâsî*, zannınız gibi evhâm-ü hayâl müvellidâtından değil, dünyada saltanatlar için nekadar kānûn-ı esâsî yapılmış ise, cümlesi müteaddid şerhleri ve esbâb-ı mûcibe mazbataları ile berâber nazardan geçirilerek intihap edilen kavâ'idin hâle tatbîkinden[50] hâsıl olmuş bir hulâsadır. Yazanlar bitirinceye kadar lâ-ekal bin cild kitap karıştırdılar. Fıransa Cumhuriyeti'nin *Kanūn-ı Esâsî*'sini, veyâ *Midhat Paşa lâyihası* nâmı[51] verdiğiniz varakayı ele alarak[52] ötesini-berisini keyfe mâ-yeşâ tagyîr ile birşey meydana çıkarmadılar. Söylediğim zaman gücünüze gidiyor; fakat nasıl tehammül edeyim de söylemeyeyim.. *Kānûn-ı Esâsî*'yi tahrîre me'mur olanlar içinde tutalım bir bendeniz câhil olmuşum; yâ Ziya Paşâ, Sava Paşa, Ohanes Efendi[53], Odyan Efendi, Âbidîn Bey gibi fünûn-i siyâsiyyede olan ihâta-i külliyyeleri cihetiyle, me'mûrîn-i devletin gerçekten en güzîdelerinden olan beş[54] zâtın tertip ettiği bir kānûn lâyihasına — isimlerini benden öğrendiğiniz birkaç hukuk kitabını kendi kendinize mütâlea ettiğiniz için— evhâm-ü hayâlâttan doğma nazarı ile bakmak şarlatanlık, hod-furûşluk ve hattâ cehl-i mürekkep âsârından addolunsa yalan mı olur? Garip şey!.. İfâdenize bakılır ise, bizde asıl ittihâz olunmak için *Fıransa Kanûn-ı Esâsî*'sini terceme edenler tarih nazarında mes'ûl olmuyor da, ânın terceme edildiğinden dolayı size yazdığım bir mektupta mu'teriz bulunduğum için yine mi ben mes'ûl oluyorum? Allāh'ı severseniz, böyle saçmaları mektubunuza ciddî olarak mı yazar dururusunuz? O terceme, *Kânûn-ı Esâsî* hilâf-gîrleri tarafından tervîc-i maksatlarına bir müessir vâsıta addolunsa, o ser-rişteyi ellerine bendeniz mi vermiş idim[55]? Tarih nazarında ef'âl-ü iş'ârâtın[56] sû'-i te'sîrâtından mes'ûl olacak adamlar var ise, irâde-i zâtiyyesi ile mülkünde usûl-i meşvereti te'sis etmek isteyen bir pâdişâh-ı zîşân'a temâyülât-ı hürriyet-perverânesini sû'-i isti'mâl edercesine bir cumhur *Kānûn-ı Esasî*'sini[57]

---

[49] Krş., şurasını
[50] Krş., mülkün hâline tatbîkinden
[51] Krş., nâmını
[52] Krş., varakayı alarak
[53] Krş., diğer basımda bu son isim yoktur.
[54] Krş., dört
[55] Krş., verdirmiştim?
[56] Krş., iş'ârâtının
[57] Krş., *Kanûn-ı Esâsî*'si

arzedip de, zât-i hümâyûnları'nı azm-i 'âlî-himmetânelerinden bilerek, veyâ bilmeyerek tevhîşe çalışanlar ve o türlü seyyiâtı hulâsa-i hikmet ve belki ayn-i kerâmet göstermek isteyenlerdir; Metbû'-i müfehham'ının hukûhunu muhâfaza ve vatanın[58] hürriyetini tervîc edenler değil, anlaşıldı mı efendim ?

Cevab-nâmenizin bir fıkrasında, "Ben sizin efkâr-ı siyâsiyyenize i'tirâz ettim; buna mukâbeleye hakkınız vardır; mukâbele eder iseniz, memnûn da olurum" diyorsunuz. Hâlbuki siz benim efkâr-ı siyâsiyyeme i'tirâz etmediniz. Kendi vâhimenizde[59] benim için bir fikr-i siyâset ihtirâ' ettiniz de, tertip buyurduğunuz yalanlar ile[60] beni teşhîr ve tahkîre kıyâm eylediniz. Buna i'tirâz değil, iftirâ denilir. Mukâbeleye hakkım bedîhî olduğu gibi, alenî tahkîrin mukâbelesi alenî olmak lâzım geleceğini de birlirim. Şimdiye kadar o hakkımı yalnız muhâbereye[61] hasredip de, aleniyyete çıkarmadığım, bir zamanlar neşriyâta girişmekten memnû' olduğum içindir. O mâni'a ber-taraf olunca, emniyyet buyurunuz ki memnûn olsanız da, olmasanız da müdâfa'a-i haktan geri durmayacağımdır. "Edebsizlere edebsizlik ile mukâbele" mes'elesini, bendeniz durup dururken kendi üzerime almadım. Birinci mektubumda[62] bir nebze söylediğim gibi, Sa'îd Bey ile gazete mübâhaselerinde bulunduğum ve hattâ ibtidâ ânınla *İbret*'te bahse başladığım için[63], ta'rîzinizin birinci hedefi tabî'î bendeniz idim. Mektubunuzun bir fıkrasında hem bu sözden murâdınız ben olmadığım, hem de o zözü söylemekle beni murâd etmiş iseniz, pek de haksız olmayacağını beyân ediyorsunuz. Yânî evvel düşünmediniz ise bile, şimdi o ta'bîri hakkımda lâyık gördüğünüzü anlatmak istiyorsunuz; buna delîliniz ise, *İbret*'te okuduğunuz bir bend oluyor. Sâ'id Bey tarafından *Hakâyık*'te bizlere dâir yazılan ve husûsiyle *İbret* sizin matba'ada basılır iken birinci def'a olarak kapandığı zaman cevapsız kalan makâlât-ı mütecâvizânesini hiç hatıra getirmeyip de — filin yalnız bir ayağını tuttuğu için şeklini

[58] Krş., vatanının

[59] Krş., vâhimenizden

[60] Krş., yalanla

[61] Krş., mukâbeleye

[62] Krş., mektubumda da

[63] Krş., ânınla bahse ben başladığım için

soranlara[64], merteğe benzer diyen allî gibi— tersinden[65] bir mübâhase-i dûrâdûrun mâhiyyetine hükmetmek, size mahsus insaflardan, size mahsus hikmetlerdendir. Gālibâ yukarıda bahsettiğim sözlerinizi hiç unutmamış iken,[66] mektubunuzun hâtimelerinde o edebsizliğe[67] edebsizlik ile mukābeleden murâd siz olmadığınızı ikrâr ile, setisfaksiyon *(Satisfaction)* veririm[68] yollu, araya bir de imtinâncık sokuşturmuşsunuz. Bendeniz şetmde isrâr ile berâber, setisfaksiyon kabûl edecek kadar âlî-cenâb olmadığımdan, sözünüzü aynıyle, tamâmıyle size reddederim. Edebsiz ünvânı, sokakta döğüşen, durup dururken şuna buna musallat olan mütecâvizlerin sıfatıdır. Bendenizin en şiddetli ve hattâ nezâhet-i edebiyyeden berî mübâhaselerden bin kat şenî' addeylediğim dayak mes'elesinde, "Bu siyâsî, veyâ hükmî bir bahis midir ki, ben âna cevap verebileyim; siz olsanız ne derdiniz?" buyuruyorsunuz. Ne diyeceğim! Mâdem ki bir cem'iyyet içinde, bir hukûmet zîr-i idâresinde yaşıyorum, nâmusumun ikmâlini hukûmetten istemeyip de, nâmus-şikenlik ile, tulumbacılık ile mi mukābele ederim sanıyorsunuz[69]?

Yukarıda zikrettiğim bir ibârenin revişine göre, bendenizin Sa'îd Bey ile mübâhasem edebsizlik idi. Mektubunuzun dördüncü sahifesinde tesâdüf ettiğim bir ibârede ise[70], sizin dayak mes'elesi hatâ ile tavsif buyurulmuş.. Meğer zât-i âlînizde ne büyük hassa var imiş ki, bir fiil nefsinize teallûk edince, nekadar şenî' olur ise olsun, en hafif bir nâm aldırıyorsunuz[71]. Bu ibârenin içinde, "Ben melek değilim, insanım; elbette sokakta adam döğerim" yollu bir garip ifâdenizi daha gördüm. Öyle bir hareket-i behîmâneyi insanlık meziyyâtından addetmek ve sopa sallamak[72] seyyiesinden berî nekadar insan var ise hepsini melek farzeylemek, bilmem Cengiz takımından bile kimsenin hatırına gelmiş kavâ'idden midir?

---

[64] Krş., tutuğu için soranlara
[65] Krş., bir bendden
[66] Krş., hiç düşünmemişsiniz ki
[67] Krş., birinci basımda *o edebcizliğe* ifâdesi yoktur.
[68] Krş., verdim
[69] Krş., ederdim mi sanıyorsunuz ?
[70] Krş., bir ibârede
[71] Krş., alıveriyor.
[72] Krş., salanlık

Âsâr-i aliyyelerinin birinde, gelinlik bir kızın memesini bir ecnebî delikanlının emmesi ahlâkın kemâline delil gösterilmiş idi ki, o yolda olan fikr-i vâlâları keşfiyyât-ı hikemiyyelerinin en büyüğü addolunmuş idi.

Şu, "İnsan olan sokakta elbette adam döğer" kā'idesi, tehzîb-i ahlâk husûsunca hemen o keşf-i hakîmânelerine bile tefevvuk edecek gibi görünür.

Mektubunuzun yine dördüncü sahifesinde, "Avrupa kitaplarını okuyup anlamağa muktedir isem, düello usûlünü öğrenmeği ferman buyuruyorsunuz" demişsiniz. Anlamağa muktedir iseniz sözü, nefsinize[73] olan i'tinâ-yi ma'rifete dokunmuş da, ibârenizin altına, "Okumak, anlamak, yazmak, anlatmak efendimizde hitâm bulmuş" yollu, her tavrınız kadar zarif birtakım da kinâyeler ilâve buyurmuşsunuz. İnsâf olunsun ki, Avrupa kitapları için, eğer anlayabilir iseniz, dediğimde hatâ mı etmişim? Siz hâlâ Türkçe anlamıyorsunuz. Mevzû'-ı bahsettiğiniz mes'elede bendeniz vâkı'a Avrupa'da kuvvet ile istihsâl-i hak kā'idesi var ise de, müdde'îler kılıc ile, tabanca ile mukābele ederler; sopa ile, yumruk ile döğüşmezler. Elinize bir kitap alınız da, döğüşmek hakkında yazılan şeyleri, eğer mânâsını anlamağa muktedir iseniz okuyunuz." (Avrupa'da sokakta döğüşen bir adamı, kârhâneciden daha nâmussuz addederler) demiş idim[74]. Bu ifâdeden murâd, "Sokakta yumruk ile döğüşmek mes'elesinin mâhiyyetini Avrupa kitaplarından okuyunuz" demekten ibâret olduğu bütün bütün meydanda iken, size düello usûlünü öğretmek tavsıye ettiğimi, ibâreden nasıl çıkarabilirsiniz[75]. Lisânınızda yazılan birşeyin istihrâc-ı mânasından[76] âciz iken neşriyâta girişmeğe nasıl cesâret edersiniz[77] bilemem.. Mektubunuzdan anlaşıldığına göre, bendenizin ifâdemden, kendi vâhimenizce istihrâc edebildiğiniz mânâ üzerine, Fıransızca'da düelloya dâir bâzı şeyler okumuşsunuz; fakat ânları da tabîa'tıyle hiç anlamamış olduğunuzu, yine kendi ifâdeniz isbât ediyor: "Avrupa âdetlerince hakāret gören bir adam şamarlar ki[78], ıstılâhta buna

[73] Krş., nefsinizde
[74] Krş., Avrupa'da sokakta döğüşen adamı.... demiştim.
[75] Krş., çıkarabildiniz.
[76] Krş., istihrâc-ı mânasında
[77] Krş., ediyorsunuz
[78] Krş., bir adam muhakkarı şamarlar ki

Soufflet[79] derler. Tokatı yiyen adam[80] buna râzı olur ise, febihâ, olmaz ise düelloya dâvet eder[81]. Sa'Id Bey gibi gidip[82] hukûmete şikâyet etmez" buyurmuşsunuz ki, hakîkat-i hâl hiç de öyle değildir. Avrupa'da *Soufflet*[83], bir adamın yüzüne el ve belki evldiven ucu ile dokunmağa derler; bu muâmele de ev içinde, ahbap arasında cereyân eder. Yüzüne dokunulan taraf ister ise mütecâvizi düelloya dâvet eder; yoksa sokak ortasında birkaç tokat, birkaç baston ile öldüresiye adam tepelemenin nâmı, dünyanın her neresinde ve hangi kavmin lisânında olur ise olsun, rezillik mânâsını hâvî bir kelime ile ifâde olunagelmiştir. Hele Avrupa'nın ekser memleketlerinde böyle bir seyyi'eyi irtikâp edenler için, magdûr tarafından ister ikâme-i dâvâ olunsun, ister afvedilsin, hukûk-ı umûmiyyeyi muhâfazaya me'mur olan müdde'î-umûmî'nin pençesinden yakayı kurtarmak kâbil değildir.

Yukarıdaki ifâdâtın neticesi olmak üzre yine ihtâr ederim ki, bir muârıza kalem ile mukâbele etmek bendeniz için edebsizlik olunca, vücûdünde zât-i vâlâları kadar kuvvet olmayan bir adamı za'fından istifâde ederek sokak ortasında döğmek, sizin için tulumbacılık, alçaklık hükmünde olur[84]. Hele gazetede, "Biz dâimâ ikmâl-i nâmus için her türlü muâmeleye hazırız" yollu birtakım tafra-furûşluklar ettikten sonra, iş mahkemeye düşüp de habs korkusu meydana çıkınca, mazhar-i afvolmak temennîsi ile dayak yiyen adamın uluvv-i cenâbına mürâcaat etmek, kāl-ü kaleme gelen ta'bîrât arasında, ismi pek kolay bulunamayacak hâllerdendir.

Tevfik Bey ile olan mâcerâyı ben kendisinden değil, Rodos'ta bulunmuş bir-iki zâttan işittim[85]. İfâde-i vâlâlarından anlaşılıyor[86] ki, hakîkat-i hâl öyle değil imiş. Siz tehevvür buyurmuşsunuz; inandım[87]. Vâkı'a şânınıza yakışan da budur. Şecâat dâvâsında bulunmamakla berâber, şecâatte Tevfik Bey ile, Sa'Id Bey ile boy ölçmeği

---

[79] Krş., *souffletade* (صوفلەته)

[80] Krş., zâlim

[81] Krş., eyler.

[82] Krş., fakat Sa'Id gibi gidip

[83] Krş., *souffletade* (صوفلەته)

[84] Krş., tulumbacılık, alçaklık hükmünde olur.

[85] Krş., iki kişiden işitmiştim.

[86] Krş., anlaşılır

[87] Siz tehevvür buyurmuşsunuz; odadan Tevfik Bey kaçmış; hattâ ânı koğalar iken zabtîye Mehmed'in belini kırmışsınız. İnandım.

nefsinize hakâret addettiğinizi beyân buyuruyorsunuz. Pekâlâ.. Yalnız şurasını anlayamıyorum ki zabtîye Mehmed'in belini kırmak, Sâ'îd Bey'i tepelemek gibi âciz-küşlükler de şecâat mukteziyyâtından mıdır? Somnambul *(Somnambule)* oldunuz da kâğıt okurken, yazı yazarken uyku hâlinde mi bulunuyorsunuz bilmem.. Rodos'a giderken vapurda ağlamadığınızı isbât için, onbeş satır kadar bîhûde yazılar yazmış durmuşsunuz. Ben size Rodos'a giderken ağladınız mı dedim? Mektubumda ağlamak sözü yalnız şu, "Bendeniz ise hürriyetin, *Kânûn-ı Esâsî*'nin taraf-dârı oldum ve hattâ bu yolda zât-i vâlâları gibi ağlayarak değil, bi'l-'akis gülerek bin belâ ihtiyâr ettim" ibâresinde var[88]. Bu ibâreden, Rodos'a giderken ağladınız mânâsı mı çıkar[89]? Uğradığınız felâketten dolayı Rodos'a giderken değil, Rodos'-ta iken ağladığınızı ise, bana[90] kendiniz i'tirâf etmiş idiniz. Bu ibâreyi müteâkip, "Ma'hâzâ ağlamış olsam da ayıp mıdır?" mukaddimesinden tutturarak sadedden hâric birkaç sözlerle[91] berâber, benim Murad Efendi taraf-dârlığı ile nefye gönderildiğimi ve sizin ise, *İbret* gazetesinin matbaanızda basıldığı ve taraf-ı vâlâlarından dahî gazeteye bâzı fıkralar yazıldığı ve Hoca İshak Efendi mes'elesi o aralık vukū'a geldiği cihetle, teksîr-i aded için bizlere karıştırılmış olduğunuzu beyân buyuruyorsunuz. Bu ifâdeden maksadınızı lâyıkı ile anlayamadım. Bendeniz ümid hâlinde, siz ye's içinde bulunduğunuzu mu göstermek istersiniz! Eğer öyle ise şurası mâlûm olmak lâzım gelir ki, bendeniz Sultan Murad'a, kendime müteallik bir ümid ile intisâb etmemiştim; eğer nefsimce bir ümîdim olaydı, o zaman öyle ümîdlerin aranılacağı kapılar başka idi. Siz Rodos'tan istirhâma başladığınız zaman, sığınılacak kapıyı hiç kimseye sormadan[92] nasıl bulmuş idiniz; bendeniz de nefsime müteallik bir matlab ile uğraşmak istese idim, iktizâ eden ilticâ-gâhları sizin gibi değil, belki sizden kolay bulabilirdim. Ben, Sultan Murad'a intisâbımdan evvel, senelerce[93] hürriyet meslekinde bulundum da hizmete çağırıldım; hattâ zât-i şevket-simât-i cenâb-i şehryârî'ye dahî şehzâdelikleri zamânında

[88] Krş., vardır.
[89] Krş., ağladınız mânasını ceffarlar da çıkaramaz.
[90] Krş., bu kelime ilk basımda yoktur.
[91] Krş., birkaç satır sözlerle
[92] Krş., hiç sormadan
[93] Krş., İlk basımda bu kelime yoktur.

o tarîk ile 'ubûdiyyet kesbetmiş idim; ma'mâfih intisâb olsun olmasın, felâket refâkati meydanda iken hepimiz için su'ûbet-i halâs nasıl müsâvî ise, ümîd-i halâs da o sûretle müsâvî idi. İfâdeden maksadınız bu olmayıp da: "Sen ettin buldun; ben ise ma'sûm idim" demek istiyor iseniz, dâvânızın kâzip olduğunu isbât etmek güç birşey değildir.

İbret'in lağvına dâir matbû'ât idâresinden gönderilen karâr-nâme matbû'dur. Unuttunuz ise, bir kerre daha okuyunuz. Ânda görürsünüz ki, gazeteye bulunan kabahatlerin en büyüğü, kalem-i âlîlerinin *devlet-i metbû'a* yerine ihtirâ' ettiği *devlet-i tâbi'a* ta'biri idi. Yok, ye'sten murad ma'îşet mes'elesi[94] ise, mâlûm-i âlînizdir ki[95] nefyolunduğumuz zaman hiçbirimizin ma'işeti, kimsenin kefâleti tahtında değil idi. Bana Sultan Murad tarafından para gönderildi ise, size de gönderildi[96]. Saraylarda[97] defterlerde kaydi mevcuttur[98]. Amma bir azı ve belki birçoğu arada zâyi' olur imiş; az-çok[99] hepimizin başına gelen hâllerden idi[100]. Hâsılı şunu demek isterim ki, bendenizi Magosa'da ve hattâ öldürücü bir sıtma altında ağlatmayan ma'îşetimin, veyâ istikbâlimin emniyyeti değil, vicdânımın emniyyeti idi. Keyifsiz iken oğlunun kirli gömleğini koklar bir vâlideden tevellüd etmediğim için midir nedir, âile mahabbetini hiçbir vakit vatan mahabbetine tercih edemediğimden, uğradığım felâket vatan yolunda olduğu için, âile gâ'ilesi gönlümü ezmeğe aslâ muktedir olamazdı.

"Sü'âvî, Sultan Murad'a taraf-dârlıkca size meslek-daş çıktı" buyuruyorsunuz. İftirâya[101] başlayalı çok zaman olmadı; amma o

---

[94] Krş., ye'sten, ma'îşet mes'elesi

[95] Krş., Diğer basımda, *ki* yerine (:) işâreti vardır.

[96] Krş., Ebüzziya neşrindeki, "Vâkı'a bizim nâmımıza Sultan Murad'dan para dolandıranlar olmuş ise de, Rodos'ta bulunduğumuz üçbuçuk sene zarfında, Sultan Murad nâmına bize bir para gelmemiştir." notu, diger basımda yoktur.

[97] Krş., Saraydaki

[98] Krş., "Saraylardaki defterlerde kaydi mevcuttur kavli, pek vâkıfâne sözlerden olmakla berâber hakîkat-i hâl şudur ki, Sultan Murad, efendiliklerinde dahî dahl-ü harcında lâ-kayd bir prens idi; binâenaleyh ne aldığının, ne de verdiğinin kaydi vardır" notu, yalnız Ebüzziya neşrinde mevcuttur.

[99] Krş., o da az - çok

[100] Krş., "Dolandırıldığımızı Kemal de kısmen i'tirâf ediyor demektir" notu, yalnız Ebüzziya neşrinde vardır.

[101] Krş., Siz iftirâya

yolda olan kuvvetinizi hayli ileri götürmüşsünüz. Benim, şehzâdeliğinde Sultan Murad'a mensup olduğum vakitler, Su'âvî, aynı sizin Rodos'taki hâliniz gibi, hukûmet-i müstebideye ilticâ ilè bir tarafa sokulmaktan başka hiçbir şey düşünmez idi. Su'âvî daha Avrupa'da iken, *Kānûn-ı Esâsî* aleyhinde [102] koca bir bend yazmış olduğu hâlde, sizin o *Kānûn-ı Esâsî* tarafdârlığı ile tavsîf ettiğiniz zâtleri İstanbul'a celbettiler; sarây-i hümâyûn'a intisap ettirmekle uğraştılar. Herif İstanbul'a geldiği vakit Mâbeyn-i Hümâyûn'da in'ikādı musammem olan Terceme Cem'iyyeti'ne dâhil olacağını haber alınca, kendi ile berâber bulunmamak için cem'iyyetten isti'fâya kadar cür'et edenlerin biri de, bendeniz idim [103]. Su'âvî hiçbir vakit hiçbir kimsenin, hiçbir fikrin tarafdârı olmadı; kendi kendisinin taraf-dârı idi [104]. Kim bilir, en sonraki mel'aneti de, hangi dostumuzun menfa'atine hizmet ederek, fâidesini o yolda kazanmak için ihtiyâr etmiştir [105].

Hem o kadar korkmayınız. Ben size Su'âvî'yi ibret gösterdim ise, neşriyyâtı ile uğradığı masharalık için ibret gösterdim. Yoksa zât-ı vâlâlarında olan saldırış hassası, aklınıza, ağzınıza her ne gelir ise yazmağa ve olsa olsa Sa'îd Bey ve zabtîye Mehmed gibi bir-iki bî-

[102] Krş., aleyhine

[103] Krş., "Bu cem'iyyet şâyân-ı îzâhtır. Zât-ı hümayûn-i pâdişâhî cülûs-i hümâyûnlarını müteâkip Mâbeyn Ferîkı nasb buyurdukları İngiliz Sa'îd Paşa'nın —ki fezâ'il-i ilmîye ile tezyîn-i zât etmiş bir vücûd-i kâmildir— delâleti ile bir *Circle Littéraire* teşkilini irâde buyurmuşlar idi. Bu dâire-i edebîye, Dolmabahçe Sarayı'nın Paşa Dâiresi'nde tıramvay hattına nâzır olan cephenin köşesindeki odalardan ibâret olarak bi'zzât, zât-ı hümayûn-i pâdişâhî'nin taht-ı riyâset-i şehryârîleri'nde in'ikād edecek olan bu cem'iyyetin riyâset-i sânîyesi müşârü'nileyh Sa'îd Paşa'ya tefvîz buyurulduğu gibi, Ziya Paşa, Kemal Bey, Ebüzziya Tevfik Bey, Nûrî Bey, 'Abdü'l-'Azîz Han merhûmun kurenâsından Küçük Emîn Bey ve sâir bendegânden bir-iki zât dahî âzâsından idi. Cem'iyyet haftada iki gece in'ikād edecek, ilmî, edebî, fennî, tarihî husûsât üzerine bahs-ü münâzarada bulunacak idi. 1293 Şevval'inin 13'üncü gecesi küşâd edildi ve küşâdını müteâkip Alî Su'âvî'nin dahî efrâd-ı cem'iyyet meyânına iltihâkı hakkında irâde-i seniyye sâdir olduğu, Sa'îd Paşa tarafından tebliğ olunması üzerine Ziya Paşa ile Kemal ve Ebüzziya Tevfik Bey, Su'âvî'nin dâhil olduğu bir cem'iyyette bulunmakta ma'zûr olduklarını müttehiden ifâde ile afv temennîsinde bulunmaları ile, cem'iyyet de fi'l-hâl feshedildi" notu Ebüzziya tab'ında yoktur. Bunun yerine, "Mahmud Celâleddîn Paşa'nın *Mir'ât-i Hakîkat*'teki rivâyetini tekzîben yazdığım makâlede buna dâir izahat vardır" notu mevcuttur.

[104] Krş., kendi kendisinin, kendi kesesinin taraf-dârı idi.

[105] Krş., Eübzziya tab'ındaki, "Kimin menfaati için ihtiyâr-ı cinnet eylediği sonradan anlaşılmıştır" (li'l-câmi') notu, diğer basımda yoktur.

çâre[106] zamân-ı tehevvürde pîş-gâh-ı azminize tesâdüf ettiği hâlde kafasını, veyâ belini kırmağa münhasir olduğunu bilirim. Siz sözünüze işitenleri değil, hattâ kendinizi bile inandıramayacağınızı pek âlâ bildiğiniz hâlde, cevap olsun da yalan olsun tavrını iltizâm ile, bendenize Su'âvî meslekdaşlığı gibi bir iftirâde bulunabilirsiniz. Bendeniz ise, bu türlü müfteriyyâta hedef olmağa[107] mahbus iken ülfet eylediğimden, sözünüze zerre kadar ehemmiyet verir takımdan değilim[108]. Vâkı'a roman yazmak[109] ile ziyâde iştigâlinizin sellkanıza verdiği şîve-i mahsûstan mıdır nedir, böyle ciddî bir mektupta ve husûsiyle o[110] mektubun en ziyâde zihninize dokunan Su'âvî fıkrasında bile insanı saatlerce güldürecek tuhaflıklar yazıyorsunuz. Bizim *Lâzımsa* gazeli, Su'âvî vak'asının şiir yolunda zuhûr etmiş bir nev'-i dîğeri oluyor öyle mi ? Bu idrâke, bu intikâle ne denilebilir!.. Mahbus bulunduğum sırada, sözde[111] zât-i hakîmâneleri kadar ma'kûl mânâlar istihrâcına muktedir zevat[112] bir mecliste,

Bâdē, 'arak tükendi sâkî getir müseles
اَلشَّيُ لا يُثَنّى إلاّ وَقَدْ يُثَلَّثْ

beytini okumaklığım, sokak başlarında nutuklar îrâd ederek ve yaftalar yapıştırarak halkı müsellahan isyâna dâvet kabîlinden addolunduğundan[113], *nefy-i ebed ile*[114] cezâ görmekliğim lâzım geleceğine zâhip olmuşlar idi. Şimdi zât-i müdekkikâneleri de bizim gazeli âlem-i hayâlde zuhûr etmiş bir isyân kabîlinden tutuyorsunuz. Bu bâbta olan hükm-i âlîleri de devlet tâbi' midir, metbû' mudur mes'elesinin temyîzindeki istikâmet-i zanları gibi birşey[115] olacağından, gazelin

[106] Krş., bîçârenin

[107] Krş., olmakla

[108] Krş., müteâkip, "Vâkı'a, zât-i vâlâlarını gevezelikte Su'âvî'ye teşbih etsem bile, müddet-i ömrümde iftirâya alışamadığım için, sizi Su'âvî'ye şerîk-i hiyânet göstermeği de hatırıma bile getirmem" cümlesi, Eübzziya neşrinde yoktur.

[109] Krş., roman yazmak

[110] Krş., bu

[111] Krş., sözden

[112] Krş., bâzı zevât. Aşağıdaki beytin mânâsı için bk., bu ciltteki 215, 230 numaralı mektuplar (S. 10, 38).

[113] Krş., kabîlinden olduğundan

[114] Krş., nefy ile

[115] Krş., nev-zuhûr birşey

nerelerinde[116] isyân kokusu geldiğini ve kā'iline ne türlü cezâlar tertîbi lâzım geleceğini ta'rif buyursanız, sâyenizde bir mes'ele daha öğrenmiş olurum; hazır bu günlerde bir yaşıma daha giriyorum.

Gevezelik ber-taraf, siz hakîkaten ortaya bir vâhime çıkarmak ile beni korkutmak ümîdine mi düştünüz? Yoksa hükmü her zaman ve mekânda cârî olan Nâbî'ler, Râgıb Paşa'lar zamanında dahî söylenilebilen birtakım kavā'id-i külliyyeyi[117], müesssis-i kānûn-ı esasî pâdişâh-ı hürriyet-perver efendimizin devr-i adâletinde söylenilemez mi kıyâs ediyorsunuz? Müsterih olunuz, *gazel* öyle siyâsî bir hitâbı câmi' olsa idi, sizin ta'rîzât-ı bâtılânıza bahâne olmadan çok zaman evvel büyük büyük dagdagalara hizmet ederdi. Bilirsiniz, bizde[118] ashâb-i hayr, bir vakit eksik olmaz.

"Şarlatanlıkta Su'âvî'ye kıyâs edilişim bir zulm-i mahzdır; ben şimdiye kadar hiç şarlatanlıkta bulunmadım" demişsiniz. Paris'i rü'yâda bile görmediğiniz hâlde, oraya[119] değil, hattâ Avrupa'nın hiçbirine[120] benzemez bir şehir tasavvur edip de, âna müteallik *Paris'te Bir Türk* nâmı ile türlü türlü gevezelik yazmak, şarlatanlık değil midir sanırsınız.. Şarlatanlığınıza daha açık, daha bedîhî bir delil Irâd edeyim; elbette hatırınızdadır, değil ise, o zaman mecliste bulunan saâdetlû Nûrî Beyefendi'den sual buyurabilirsiniz ki, birgün matbaada[121] otururken, sohbete fenn-i hukūk karıştı. Size, bilmezsiniz yollu bir hitap vârid olunca, hiddet buyurmuş da, "Benim tahsîlimi evvelki derecede zannetmeyiniz. Rodos'ta iken[122] kendi kendime hukūka dâir bu kadar kitap okudum; o fenni tamâmıyle öğrendim" diye ciddî bir iddiâ meydana koymuştunuz. Muvâfakat ederseniz birini terfîk edeyim. İstanbul'da hukuk bilir kaç zât varsa, cümlesine birer birer mürâcaat ediniz: "Bir adam, fenn-i hukūku[123] hocadan okumaksızın kendi kendime tahsil ettim diyor; bu sözü şarlatanlık mıdır, değil midir?" diye sual buyurunuz[124]. Eğer içlerinde

[116] Krş., nerelerinden
[117] Krş., kavā'id-i külliyye
[118] Krş., bilirsiniz ki
[119] Krş., zihninizde oraya
[120] Krş., hiçbir yerine
[121] Krş., *İstikbâl* Matbaası'nda
[122] Krş., Rodos'ta
[123] Krş., ben fenn-i hukūku
[124] Krş., buyursanız

şarlatan olmadığına hükmedecek bir kimse bulunur ise[125], ikincisi ben olur ve size şarlatan dediğim için, bir de mükemmel tarzîye veririm; fakat i'tikādımca kimse kendi kendine fenn-i hukuk tahsîlline muktedir olamayacağından, tâ hilâfı sâbit oluncaya kadar, sizi şarlatan tanımakta ma'zūrum.

Sizin cehlinize, yalnız cehliniz de[126]değil, cehliniz dâimâ şarlatanlık ile mümtezic olduğuna hükmedecek kadar bendenizde iktidâr vardır; yânî şu kadar farka muktedirim ki, *va'îd*'i[127] *va'd* mânâsına gelir zanneden Osmanlılar'a dünyada âlim demezler; cehlinize, son eserlerinizden olan *Kırkanbar*'dan daha büyük bir delil gösterirsem ne buyurursunuz? Bir kerre kitaplarınızı[128] açınız, okuyunuz. Devlet-i Abbâsîye'nin evâ'ilinde zuhûr eden Tablb Râzî'yi, İmâm Fahr Râzî kıyâs etmişsiniz de, ma'rifeti hikemiyyâta ma'tuf[129] olan Tablb'in, saz çalmağa varıncaya kadar kâffe-i ef'âlini fünûn-ı şer'iyyenin allâmelerinden olan ve takvâ-yi tâm ile muttasıf İmam'a isnâd eylemişsiniz[130].

Eger hakîkat-i idrâk der-cihān în'est
Hezār hande-i cehl'est ber-suhandānî

Bir *İbn Hallikân* alınız da okuyunuz. İki Râzî'nin ayrı ayrı terceme-i hâllerini bulur ve o zaman cehlinizin bir delîl-i bedîhîsini gözünüz ile görür de, belki insâf ederek, temyîz-i mâhiyyetinizde yukarıda beyân ettiğim iktidârı teslîm edersiniz.

O hâlde[131] ise elbette, "Cehâletiniz var, bâri iktidârınız dâhilinde durunuz" dediğimi şarlatanlığa değil, hak-gûyluğa hamletmekten başka çâre bulamazsınız. Mâlûm ki bilmemeğe "cehl" tesmiye olunur. Bilmediği şeyleri bilir gibi görünmenin ismi de "cesâret-i câhilânedir" ki, Fıransızca'da "şarlatanlık" bu mânâda kullanılır. "Şarlatanlığı kendinize lâyık bulmasanız, kendinizden mâ'adâsına cehl ve kendinize ma'rifet isnâdından hayâ ederdiniz" demişsiniz. Ben ne kendime ma'rifet, ne de kendimden mâ'adâsına cehl isnâd

[125] Krş., kişi olursa
[126] Krş., yalnız cehlinize
[127] Krş., *va'îd*
[128] Krş., kitabınızı
[129] Krş., masrûf
[130] Krş., etmişsiniz.
[131] Krş., ve o hâlde

ettim. Yalnız sizin câhil olduğunuzu, şarlatan olduğunuzu söyledim; dâvâmı da yukarıdaki deliller ile isbât eyledim. Nazarınızda[132] âlem-i insâniyyet şahsınızdan ibâret mi oluyor ki, size söylediğim bir sözü, kendimden başka dünyada kim var ise hepsine şâmil addediyorsunuz. Siz kendi mevhûmâtınızı hakîkat gibi göstermekten utanmazsınız ki, zâtınıza isnâd ettiğim iki sıfat için dünyayı techîl ederek ve kendimi âlim göstererek şarlatanlık ettiğimi iddiâ eylemekten hayâ eylemediniz mi diyeyim..

"O iktidârınız ile şimdiye kadar ortaya ne eser koydunuz?" diyorsunuz. Sizin cehâletinize de hükmetmek[133], meydana bir eser koyacak kadar iktidâra muhtâc mıdır yâ? Birkaç lugat karıştıranlar, *İbn Hallikân* gibi Türkçe birkaç kitap okuyanlar da o hükmü vermeğe muktedir olur[134].

Bendenizin âsârım birkaç risâle ve makâleden ibârettir; elbette zât-ı âlîniz daha güzellerini yazmağa muktedirsiniz; hem de yazıp duruyorsunuz; hattâ *Monte Cristo*'ya bile nazîre tertip buyurmuşdunuz. Lâkin ne yapayım, bendenizin elimden o kadar geliyor. Câhilim; fakat vâhime kuvveti ile zorlaya zorlaya edvâr-ı islâmı herc-ü merc edip de, Arab'ın en büyük meşâhirini biribirine katacak kadar mâlûmât ile, *Kâinât*'ın tarihini yazmağa kalkışacak kadar câhil cesurlardan değilim. Bir de bendenizden eser soruyorsunuz! Acabâ zât-ı âlînizi bu hod-furûşluğa sevkedecek derece[135] mâyedâr-ı gurûr eden hangi eserlerinizdir[136]? Bâri söyleseniz de, mütâleaları ile sâyenizde biz de müstefîd olsak.. Hangi bahisten istersem, mümeyyizler huzûrunda imtihan teklif buyuruyorsunuz. İstanbul'a gelemeyeceği mâlûm olan bir adama bu yolda meydan okumak da, zât-i vâlâlarına mahsus cesâretlerdendir. Şu kadar var ki, bereket versin İstanbul'da bulunmadım; çünkü bulunup da şâyet size uyarak öyle bir imtihana girişmek dîvâneliğini ihtiyâr edecek olsa idim[137], intihap olunacak mümeyyizler ikimizi de Toptaşı'ndan kaçmış zannederler idi. İmtihan, ashâb-i tahsîle mahsustur efendim; bizim gibi hurde-furûşlara değil.. Bununla

[132] Krş., nazarda
[133] Krş., cehâletinize hükmetmek
[134] Krş., olurlar.
[135] Krş., derecede
[136] Krş., eserinizdir.
[137] Krş., ola idim

berâber mâdem ki izhâr-ı fazîlete izhâr-ı hvâhiş buyuruyorsunuz, bendeniz de merâkımı def'etmek için muvâfakat gösterdim[138]. Başka mümeyyiz ta'yinine hâcet yok; taraf-ı âcizânemden mümeyyizliği yine size havâle ettim. Yeniden bahis aramağa da hiç lüzum görünmez; işte İmâm Fahr Râzî bahsi meydanda duruyor; hem de kendi istifâdeniz için öğrendiğiniz şeylerden değil, halka öğretmek için neşrettiğiniz mesâildendir. Ânın fenn-i tarihce sahih olduğunu meydana koyunuz. Bendeniz, sözlerim için iktizâ eden i'tizârı[139] arz ile berâber, ilminizi tasdîka hazırım. Vatan-perver değilsiniz dediğime karşı, bu hakâreti bendenize iâde etmekten hayâ buyurduğunuzu beyân ediyorsunuz. Hayânız bir güzel ihtiyat olmuş.. Eğer Su'âvî meslekdaşlığı mes'elesinde[140] hayâ hatırınıza gelmiş olsa idi[141], bir müfterîlikten kurtulmuş olurdunuz. Size vatan-perver değilsiniz dediğimi neden nefsinize hakâret addediyorsunuz ? Ben[142], i'tirâfınız tahtında olan bir hâlinizi söyledim. Her münâsebet düştükce, "Ben âilemi düşünmeyip de, vatan mahabbeti ile uğraşamam" yollu bağırıp durduğunuz, elbette hatırınızdadır. Vatan-perver ta'biri ise, bildiğime göre, vatan mahabbetini dünyaya müteallik her türlü ezvâk-u a'mâlin[143] fevkında tutanların vasfıdır. Müdâhinliğe, riyâkârlığa delîl istiyorsunuz. Sözü uzatmamak için bir dânesini[144] Irâd edeyim : *Tercemân-ı Hakikat*'teki *jizvitlik* bendinin mevsûfu olan zâtın, *Zübdetü'l-Hakāyık*'da büyüklüğü sâbit[145] olduğundan bahsolunmuş idi. Vâkı'a bir adam, bir diğerinin mahiyyetince tahvîl-i efkâr edebilir; çünkü hakkı sonradan anlamak kābil ve hatâda israr ise bâtıldır; fakat bu tehâvvül-i efkâr makbûl[146] iken, vasf olunan bir zâtin nazardan düştükten sonra medhini[147] mûcip olacak bir hâl[148] zuhûr eder ise, öyle medh-ü zemme müdâhinlik, riyâkârlık derler. Öyle değil ise

---

[138] Krş., bendenizce merâkımı def' için muvâfakat gösteririm.
[139] Krş., i'tizârâtı
[140] Krş., mes'elesinde de
[141] Krş., ola idi
[142] Krş., Ben söyledim ise
[143] Krş. âmâlin
[144] Krş., biraz şey
[145] Krş., gerçekten sâbit
[146] Krş., mukbil
[147] Krş., kadhini
[148] Krş., bir hâlde

söyleyiniz. Hod-furûşluktan tenzîh-i nefs etmişsiniz. *Va'id*'in mânâsını bilmez iken, Hoca İshak Efendi ile *Âyât* ve *Ahâdis*'ten bahisler açmağa çalışmak ve *Kânûn-ı Esâsî*'de va'dolunan kavâ'id-i mâlîyeyi[149] tertîbe me'mur olan encümenlerin bâzı âzâsı taşra me'muriyetine gittiği sırada beni yakalayıp da Rodos'ta hod-be-hod tahsîl buyurduğunuz fenn-i hukuk kuvvetine[150] istinâden, "Sadr-ı a'zam'a söyle, ânların yerine beni kullansın" diyerek, lâzım olan otuz kadar en dakîk ve mühim kavânînin münferiden tanzîmine iktidâr dâvâsında bulunmak, *Hasan Mellâh* gibi sebk-ü rabtı müşevveş, ser-ü bün'ü mefkûd bir eseri hâlâ Avrupa'da bile üç-beş dâneden ziyâde misli bulunmayan *Monte Cristo*'ya nazîre olarak umûma arzetmek ve âna da kanâat etmeyip de mukaddimesinde, "Bir kimsenin afv-ü hatâ-pûşânesine muhtâc değilim" gibi, kendisini insâniyyetin fevkında tutmayan bir mahlûkun, hiçbir vakit havsalasına[151] sığışamayacak kadar büyük sözler söylemek hod-furûşluk değil ise, dünyada hod-furûşluk addolunacak hangi fiil kalır?..

Benim size, cehliniz var, bâri iktidârınız dâhilinde durunuz dediğim neden hod-furûşluk oluyor? Kendimde ilim dâ'îyesi mi gösterdim; yoksa cehlinizi temyîze iktidârım mı sâbit olmadı? Adama bir hâli söylenildiği zaman, muhâtabına[152] delilsiz, sebebsiz yalnız, "O sensin[153]!" cevâb-ı kûde-kânesi ile mukâbele etmek, kuvve-i münâzaraya değil, fıkdân-ı rüşde, terbiyesizliğe delâlet eder. Mektubumda, "Şarlatanlıktan bir fâide hâsıl olmuyor" demiş idim. Böyle Su'âvî'yi nümûne göstermek mes'elesi meydanda ve söz ise neşriyyâtta[154] ötekine-berikine musallat olmak bahsinde iken şarlatanlık neşriyyâtta masharalıktan kurtulmak için, fâide etmiyor mânâsına yazıldığı pek suhûletle anlaşılan bir sözden girîz-gâhlar çıkararak, kalem-i nükte-perverânelerinin[155] havâssından olan zarâfet-i mû'tâde ile *fâide*'yi başka mânâya[156] hamleylemişsiniz de, araya bir sûret-i ma'îşet karış-

[149] Krş., Kav'âid-i tâlîyeyi
[150] Krş., fenn-i hukuk (!) kuvvetine
[151] Krş., ağzına
[152] Krş., muhâtaba
[153] Krş., sensin
[154] Krş., neşriyyât ile
[155] Krş., kalem-i nükte-perdâzânelerinin
[156] Krş., ile başka mânâya

tırmışsınız. Ne demek istersiniz? Ben, bir pâdişâh-ı zî-şânın, bir şehzâdenin, bir de bir prensin pek çok âtıfetlerini gördüm; fakat birine mensûbiyyetim şarlatanlıkla değil[157], cümlesine sâ'ika-i hamiyyet ile intisâb ettim. Hizmetlerinde sadâkat ile, fedakârlıkla bulundum; birine küfrân-ı ni'met etmedim. Birinin aleyhinde birşey tasnî' eylemedim ki, gördüğüm inâyetler için ma'yûb ve mahcûb olayım! Biraz hâfızanızı ve ânda bulamaz iseniz âsârınızı karıştırınız. Dünyada hiç kimsenin ni'met-dîdesi olmadığınızı iddiâya cesâret edebilir misiniz? Bir de yarı ömrü bin[158] vesâitle istihsâl olunmuş me'muriyetlerde geçen ve el-yevm dahî işsiz bir me'muriyyette bulunan zâta göre, "Ben fâidemi kolumun kuvvetinde arayarak buldum; hâlâ da kolumun kuvveti ile yaşayacağım[159]" gibi büyük büyük sözler söylemek, arada şarlatanlık hassası olmasa, bir sebebe isnâd olunamayacak hâllerdendir.

Evsâf-ı celîle-i cenâb-ı mülûkâne'ye dâir yazdığınız şeylerden dolayı tebrîye-i zimmet yollu sekiz-on satırlık yazı isrâf etmişsiniz. Meziyyât-ı seniyye-i şehryârî'den bahseylediğiniz için size ta'rîz eden var mı idi ki, tekellüflere ihtiyâc messetsin! Yoksa asr-ı âlî-i şehenşâhî'nin tarihini yazmağı, içten içe kadr-i âlîlerince bir nev' zül mü buluyorsunuz ki, bu telâşlara lüzum görüyorsunuz. Altı satırlık bir ibârede bendenizin, Sa'id Bey'i size tercîh ettiğime dâir birtakım mânâsız sözler bulmak için it'âb-ı fikr etmişsiniz; hâlbuki ben mektubumda sarâhaten ve îmâen ne ikinizi mukâyese ettim, ne de kimseyi[160] kimseye tercih eyledim; yalnız vücutce sizin kuvvetinizi, ânın za'fını söyledim. Bir adamın za'fından bahsetmek, ânı diğerine tercih ifâde eder şeylerden midir ? Evvelki mektubu bir daha — fakat gözü açık uyumamak şartı ile— okursanız anlarsınız ki[161], ettiğim mukâyese yalnız bendenize taraf-ı kerîmânelerinden "Edebsiz" ünvânını ihsân ettiren gazete mübâhasâtı ile, sokak ortalarında vukū bulan tulumbacı dayağının şenâ'at hangisinde olduğunu göstermeğe masrûf idi. Mektubumu zannınız gibi efkâr-ı siyâsiyyeme mu'teriz olduğunuz,

[157] Krş., değil idi

[158] Krş., bin türlü

[159] Krş., büyüdüm; hâlen kolumun kuvveti ile yaşıyorum. İstikbâlen dahî kolumun kuvveti ile yaşayacağım

[160] Krş., ne kimseyi

[161] Krş., anlarsınız

yâni benim için müfteriyyâne, kendimde vücûdu olmayan bir fikr-i siyâset îcâd ettirdiğinizden[162] değil, hakkımda edebsizlik isnâdı edebsizliğinden dolayı yazmış idim. O mektubumda da söylemiş idim ki, ikimizin hâli vâkı'a âsâr ile sâbit olduğundan[163], iftirânıza ehemmiyyet bile vermemiş idim; yoksa ehemmiyyet vermiş olsa idim, tabî'îdir ki bendenize[164] yirmi gün evvel vâsıl olan kâğıdımı *Üss-i İnkılâb*'ın ikinci cildi çıktığı zaman alırdınız.

Ülfet-i sâbıkadan dolayı pişmân olduğum, bendenize şîn teretttüb ettiğinden değildir; bi'l-'akis tutturduğunuz müfterîlik, yalancılık, şarlatanlık yolu ile kendinize şîn getirdiğinizdendir. Arkasındaki elbise, kesesindeki para bendenizden alınma iken aleyhimde bulunanlardan kimleri murad ediyorsunuz[165]? O yolda söyleyeceğiniz şeyleri, lutfen ânlara söyleyiniz; çünkü bu günlerde mânâsız lakırdı dinlemekten pek sıkılıyorum.

Nefsimce fevka'l-'âde[166] memnûn bulunduğum hâlime acımaktan ise, hakkımda hürriyet-şikenlik, edebsizlik gibi birtakım ,seyyiât isnad etmemiş olsa idiniz, vazifeye elbette daha muvâfık olurdu.

Hayrıma çalışmak, nazarınızda haklı olabileceğim senâlarda devam etmek gibi himmetlerin ise, nezd-i âcizânemde zerre kadar hükmü yoktur. Hele, hak-şinâs olmağı benden istirhâm edeceğinize, nasîhatiniz ile kendiniz âmil olsanız, sizin için bir büyük bahtıyarlık olur efendim.

Midilli'den[167]

KEMAL

---

[162] Krş., ettiğinizden

[163] Krş., ef'âl-ü âsâr ile sâbit olunduğundan

[164] Krş., yed'inize

[165] Krş., ediyorsanız

[166] Krş., fevka'l-gâye

[167] Krş., diğer basımda Midilli'den kaydi mevcut değildir; bunun yerine Fî - 15 Şa'bân, sene 95 ve Fî - 15 Ağustos, sene 1878 tarihi vardır. Bu tarihin yanlış olduğu muhakkaktır; çünkü Kemal, bu mektubunu, Rif'at Bey'e yolladığı 13 Eylûl, 1878 (16 Ramazan, 1295) tarihli mektubuna ilişik olarak yollamıştır. *Tanin* neşrinde de 16 Ramazan, 1295 (13 Eylûl, 1878) tarihinin bulunması, 15 Ağustos, 1878 tarihinin yanlışlığını kuvvetlendirir.

CCCXLVIII.

Kemal'in aşağıdaki mektubunda tarih yoktur; ilk cümlesinden 25 Receb, 1291 tarihli mektuba cevap olduğu anlaşılmakla berâber, içindekiler, bu tarihin de yanlış olduğunu açıkca göstermektedir. Muhâtabının Menemenli Rif'at Bey olduğunu tahmin ediyoruz; ona yoladığı 8 ve 24 Ağustos tarihli mektuplarında da *Celâl* piyesinin yazılan kısımlarını göndermeyeceğinden latîfe yollu bahsetmişti. 13 Eylûl tarihli mektubunda ise, "*Celâl*'in alt taraflarını ben yazacak değilim; Ekrem'e gidecek nüshayı seninle göndermek elimden gelmez. Gasb, veyâ hiç olamazsa altı ay habsedersin" diyordu. Aşağıdaki mektubunda da Hüseyin Efendi'nin eserin dördüncü faslını yazıp göndermediğini bildiriyor. Diğer taraftan bu mektubuna ekli olarak Nâzım Bey'e de bir mektup yollamıştır ki biraz sonra neşredeceğimiz bu mektubun tarihi, 19 Eylûl, 1878'dir. Gerek bunlar, gerek bahsedilen diğer şeyler, Menemenli Rif'at Bey'e gönderildiği fikrini kuvvetlendiren bu mektubun, 1878 Eylûl'ünde kaleme alındığını göstermektedir.

Mektubunda Kemal, bilhassa Ahmed Midhat Efendi aleyhinde düşünceleri yer vermiştir. Süleyman Paşa muhâkemesini gazetelerden ta'kîbettiğini, bu münâsebetle tenkîdlerde bulunduğunu görüyoruz.

İmzâsız olan mektup, Kemal'in kendi el yazısı ile, Türk Tarih Kurumu'ndaki evrâkı arasındadır (Nu. 30).

348. Menemenli Rif'at Bey'e

Eylûl, 1878

Beğim,

25 Receb, 91 tarihli mektubun geldi. Eviddâ'nın evhâm-ü hayâlâtına dâir gelen mâlûmât için, hayretten başka gönlümde bir his bulamıyorum. Ara-sıra da çocuk gibi ağlıyorum. Aman, şu mes'eleyi bırakayım. Şimdi yine keder sinirlerime galebe edecek de, mektubu bitirmeğe muktedir olamayacağım.

Midhat havâdisine gelelim. O tuhaf şeyler insanı âdetâ güldürüyor. Şûrâ Başkitâbeti'ne kabûl olunmamasında hak var mıdır ya? Herif, vâkı'a bir Fıransızca ibâreden doğru me'âl istihrâç edemez; fakat Rodos'ta mahbus iken kendi kendine hukuk tahsil etmiş. *Va'd* ve *va'îd*'i yalnız va'd mânâsına kullanır; amma edîbtir; çünki mâlûm ya, lisân-ı resmîde dört satır birşey yazamayacak kadar kâtibtir. Okunmaz derecelerde hüsn-i hatta mâliktir. Fesâhat-i lisânı ise, her işidenlere mâlûm.. Öyle bir me'muriyet için, daha nekadar esbâb-ı istihkâk cem'eylesin!

Midhat'in yazdığı, yazacağı âsâr-ı siyâsîyenin neşrine, Bâb-i Âlî râzı olmadığını bilirim; hattâ *Zübdetü'l-Hakāyık*'ın neşrine en ziyâde mu'teriz olanlardan biri de Sâdık Paşa idi. Şu kadar var ki, Bâb-i Âlî'-nin yazdırıp da neşredemediği *Kırmızı Kitap*, *Zübde*'den ziyâde tebrîye-i zimmete medâr olmasa gerektir; çünki mudâris-i tahsil içinde bile hiçbir vakit zırvayı te'vile muktedir bir safsata-perdâz-ı hüner bulunmamış..

İran'a giderken, kuşların ellerine bıçaklar alıp da harbettiklerini müşâhede buyurmuş olan Ahmed Vefik Paşa Hazretleri'nin Ayastafanos işi için öyle bir sened vermiş olmasını ihtimâlden ba'îd göremem. Elbette evrâk-ı resmîye içinde sâir ağalarımızın meziyyetlerini gösterecek de pek çok şeyler vardır; ma'mâfih öyle bir *Zeyl*'in yazılmasına müsâade edilmese daha hayırlı olur. *Zübde*, işin asl-ü fer'ini meydana koydu; *Zeyl*'i ise bittabi' te'yîd eder.

Nâzım'ın[1] mektubunu aldım; cevâbı da melfuftur. Büyük Nâzım'ın[2] b.. canına olsun. Şu habîsi bul da, mektubumu ver; Mustafa ve Halim Beyler'den mahcup oluyorum.

Süleyman Paşa'nın istintâkını gâlibâ dikkatli okumamışsın. Top sesine gidilmek mes'elesini teşrîh etmiş.. "Yalnız altı top sesi işitildi. Öyle sese gidilmez; hattâ ben ihtiyâten Receb Paşa'yı göndermek istedim; mechûl bir yere nasıl gidelim dedi; sözünü haklı buldum" diyor.

Bizim Fıransızca kitaplar burada az ise de, kitabhâne her müşkili halle kâfîdir. *Lugātü'l-Fünûn*'da *top sesine gitmek* mes'elesine mürâcaat ettim. Top sesi çoğalırsa gitmemek bir büyük hatâ olduğunu ve hattâ Napoléon'un son muhârebesi olan Waterloo'yu kazanamamasına Mareşal Grouchy fırkasının *top sesine gelmemesi* bâis olduğunu söyledikten sonra, ma'mâfih birkaç taraftan hareket eden fırkaların, bir taraftan birkaç top işitmesi ile hareket etmesi daha büyük hatâdır; çünki düşman öyle bir patırdı ile askeri yerinden oynatır ise, bir güzel mevki' elden kaybedilmiş olur. Bu hîle-i harbîye İspanya ve Almanya muhârebelerinde pek çok kerre icrâ olunmuştur. Hâsılı bir fırka kumandanı *top sesine gitmek* için, işitilen seslerin bir top muhârebesi vukū' bulmakta olduğuna delâlet edecek kadar kesretli olduğunu temyîz etmesine

[1] Hüseyin Nâzım (Paşa) 1854 - 1927.
[2] Mehmed Nâzım (Paşa) 1840 - 1926.

tevakkuf eder, deniliyor. Bu hâlde ise Süleyman Paşa'nın, bu mes'ele-i harbîyece hakkı meydandadır. Hele bakalım, muhâkemenin aşağılarından ne çıkacak..

Nef'î'ye dâir olan fıkrada bir tuhaf ifâden var ki şudur: "Yazık, hasta mıdır nedir?" demişsin. Adana mahsulâtından birşey.. Hastamıdır nedir sence meşkûk.. O hâlde niçin yazık olsun? Ya çapkınlıkta geziyorsa.. Türkçe'yi doğru yazmalı erenler. Şimdi ifâdeyi bir tarafa bırakalım. Nef'î hasta olsa gerek; çünki geçen posta keyifsizliğinden bahsetmişti; bu posta ise hiç mektup göndermedi. Kendine yazdığım kâğıt melfuftur, evini buldur, götür, ver, gönder de, eğer hasta ise haber ver; hem de kâğıdımın cevâbını arattır.

Hayrî Bey'in pederi tarafından yazdığın ifâdeler tamâmıyle haklıdır. Hastalık başka birşeye benzemez; nekadar ihtiyat olunsa, o kadar hayırlı olur. Tevfik'ın geleceğine pek ziyâde memnûn oldum; kendine de ayrı mektubum var.

Hüseyin Efendi recâ-yi afv falan dinlemiyor. *Terci*'i istiyor. Dördüncü faslın irsâli onun vurûduna müteallik.. Hâ, sen buradan giderken, birinci faslın son cüz'ünü sehven, veyâ kasden götürmüşsün ki burada yok; postanın avdetinde cüz'ü isterim. Cüz'ü gā'ib ettin ise (çünki senden başka kimse karıştırmadı ki, o gā'ib etmiştir farzedelim) kendi yazınla olan faslı, veyâ bir aynını behemehâl göndermeli! Sonra sâir cüz'ler gelmez hâ..

CCCXLIX. — CCCLI.

Kemal aşağıdaki mektuplarından ilkini Edirneli Mustafa Reşid Bey'e göndermiştir; daha önceki mektuplarında Reşid Bey'in mektupculuğa ta'yini için Kemal'den tavsiye istediğini biliyoruz [1]. İşte bu münâsebetle mektubun baş kısımlarında bu iş üzerinde durulmaktadır.

Mektubunu Ramazan ayında yazdığı için oruç tutmanın faydalarına temâs eden Kemal, Mustafa Reşid'in bir şarkısı hakkında düşüncelerini de kaydediyor.

Mektuplardan ikincisi, Hüseyin Nâzım (Paşa) Bey'e yazılmıştır. Nâzım Bey, 1877'de *Takvîm-i Vakāyi'* muharrirliğine ta'yin edilmiştir; Kemal, Ahmed Midhat'in riyâsetinde çıkan bu gazetede çalıştığından dolayı muhâtabına Tanrı'dan yardım diliyor. Mektubun yazıldığı 1878 yılında Nâzım Bey, beledîye dâirelerinin islâhı için teşekkül eden komisyonun başkâtibi idi [2]; bu sebeple mektupta islâhat

[1] Bk., 5 Eylûl, 1878 tarihli, Menemenli Rif'at Bey'e mektubu, nu. 344.

[2] İbnü'l-Emîn M. K. İnal, *Son Asır Türk Şâirleri*, c. VI., İst., Devlet Matbaası 1937, s. 1149.

mese'lelerine de temâs edilmiştir. Ahmed Midhat'e yazdığı mektubun bir kopyasını Nâzım Bey'e geçen posta göndermişti; fakat *Celâl* mukaddimesini, temize çekenin bulunmamasından dolayı, gönderemeyeceğini yazıyor; bu arada *Ru'yâ* adlı risâlesini de, kendisinde aslı olmadığından yollamak imkânını bulamamaıştır.

Mektuplardan üçüncüsünün Kaptan Hüsnü Efendi'ye gönderildiği kayidlidir. Ramazan dolayısıyle, câmi'lerde verilen va'zlardan, vâizlerin konuşmalarındaki mânâsızlıklardan bahsediltmektedir.

Bu mektupların üçü de, bir başkasının el yazısı ile ve Kemal'in Türk Tarih Kurumu'ndaki evrâkı arasında, aynı numarada kayidlidir (Nu. 245).

349. Mustafa Reşid Bey'e

19 Eylûl, 1878

Evlâd,

20 Ramazan, sene 95 tarihli mektubun geldi. Teşebbüsâtın semeresiz kalır ise teessüf etmeyeceğini söylersin. Sözün ciddî olduğunu bilsem, öyle bir emelde bulunduğun için, hiç merâk etmezdim. Her ne hâl ise, inşa'llâh maksadın hâsıl olur da, eğlence kabîlinden bir teşebbüs ile, ciddî bir fâideyc nâil olursun.

Oruç tutmak, yemekten, sudan bütün bütün kesilmek mânâsına değildir. Me'kûlâtca ara-sıra ve hele hiç olmazsa senede bir kerre mu'tâdı değiştirmenin tab'an fâidesi müsbettir. Amma bizim gibi, akşam-üstü öküz kadar yemek için oruç tutulur ise, o zaman sıyâmdan mazarrat tevellüd eder. O mazarrat ise, sıyâmın mâhiyyetine değil, iftarın, hadd-i ma'rûftan hâric tutulmasına âiddir. Yoksa Cenâb-ı Hak, ibâdını bîhûde yere iz'âc için hiçbir ibâdet farzetmez. Bizce bir fâidesi olmasa, sıyâmı niçin emretsin? Mahlûkâtının gündüzlük ta'âmını, kendi yeyecek değil a?

Ettiği hezeyana bak! Kıbris'ten bana *Şarkı* gönderdiğinden bahsediyor. Ben senin o mektubuna mı cevap yazmıştım ki, mektubumda *Şarkı* var idi; âna dâir birşey söylemiyorsun gibi suallere lâyık olayım ?

Şarkı'yı tekrar göndermişsin. Fenâ.. Hususiyle benim nâmına da neşretmişsin. Bereket versin Kıbris'te şiir anlar adam yok.. Münib orada bulunmuş olsa idi, başına gelecekleri görürdün. *Şarkı*'yı fenâ dedik a.. Sebebini söyleyeyim: Birinci bendin birinci ve ikinci mısra'ları yıllık meâllerin tekrarından ibâret.. Üçüncüsü olan,

Âlemin mâhiyyetî çünkî hayâl

mısra'ı bütün bütün mânâsız; çünki âlemin mâhiyyeti hayâl değil, hakîkattir; meşhûdâtımızı Allâh yaratmış, bize kendi hayâlimiz yaratıp durmuyor.. Nekarâtın birinci mısra'ında *igtirâr*'ın ikinci elifi okunur ise, vezin bozuluyor; okunmaz ise, kelimenin mânâsı kalmıyor. *İgtirer* (اغترر) kelimesinde mânâ olmadığı mâlûm ya.. Arabî kelimelerin vasatına tesâdüf eden elifler meddir; bizim Türkçe kelimelerinin elifleri gibi hareke değil.. Anlaşıldı mı? İkinci bendin birinci mısra'ında *dehr*'in *hâ*'sına kesre vermişsin, hâlbuki kelimede hem *hâ*, hem *râ* sâkindir. Sâkin harfe hareke vermek, zarûret-i vezn için de câiz olmaz. O cihetle o mısra'da hem vezin yok, hem kâfiye.. Üçüncü bendin üçüncü mısra'ındaki *şan* kelimesi mânâsız. İnsana kanlı kefen zînet olabilir, şan olamaz. Resme muntazırım..

22 Ramazan, sene 1295

KEMAL

350. HÜSEYİN NÂZIM BEY(PAŞA)'E

19 Eylûl, 1878

15 Ramazan, sene 95 tarihli, oldukca mektuba benzer bir kâğıdın geldi. Midhat'ın refâkatinde yazı yazmak, dârü'ş-şifâ'da istintâk kâtibliği etmek kabîlinden olduğundan, o hizmetin için Allâh imdâd eylesin sözünden başka diyecek bulamam.

Bosna mes'elesinin tutturduğu şekle, akıllar ermiyor. Avusturya, Bosna'nın bütün bütün zabtına dâir tehdîdâta kalkışır; hâlbuki dört aydanberi ashâb-ı isyâna galebe edemez. Macarlar'ın fikri başka; Sırplılar'ın, Kara-dağlılar'ın yine başka.. İtalyanlar, Avusturya ile bir iş çıkarmağa bahâne arar; Bismarck, muttasıl kavga kızıştırmakla uğraşır durur. Yunan mes'elesinde bir taraftan Arnavudluk, bir taraftan da kongra, iâde-i âsâyiş yerine idâme-i şûriş etti. Korkarım ki dünyanın rahatını istihsâl için, bir büyük muhârebeye daha ihtiyâc görünmesin.

İngilizler, Avrupalılar falanlar, bizim istikbâli nasıl te'mîn eder? Dünyada başkasının enfâs-i hayâtı ile yaşar insan mı görülmüş? Biz, Avrupalılar'ın istedikleri sûrette islâhât icrâ edemeyiz diyorsun. Velev ki edelim; Avrupa, bizim muhtâc olduğumuz islâhâtı bilmez ki,

hattâ ânların re'yine ittibâ'dan istifâde kābil olsun? Avrupa'nın İslâm hakkında olan fikri, pek kolay değişebilir; fakat biz, yapmak istemediğimiz şeyleri, dâimâ dîni mâni' gösterir durursak, korkulan neticelerin en dehşetli bir sûrette zuhûr etmesi tabî'îdir. Hulâsa, hâl bu merkezde iken, keşf-i istikbâl için işgāl-i fikr, bir korkunç karanlık içinde gezinmeğe çalışmak kabîlindendir.

Devlet, sahîhan islâha başlasa, müdâhinlerin dediği gibi, beş-on sene içinde Rusya'ya gelebe çalamasak bile, yine dünyanın en büyük devletlerinden ma'dud olacak bir hâle geliriz; fakat bilemem ki, o islâhâta ne vakit teşebbüs olunacak ?.....

Tevfik'ın, Bosna mes'elesi ile uğraşmasında bir latâfet göremiyorum. Bosnalılar'ın ibrâz ettikleri harekette can fedâkârlığı olduğundan, orada patlayan tüfenklerin sadâsı Tevfik'in değil, dünyada, halkca en ziyâde hamiyyet-vidânı ile meşhur olmuş zât kim ise, ânın da sarîr-i hâmesine pek kolay galebe eder

Midhat'e olan cevâbı geçen posta gönderdim. *Celâl*'in *Mukaddime*'sini nasıl göndereyim? Burada mübeyyizim yok; topu iki nüsha yazdırabiliyorum. Ânlar da başkasına mev'ud... Bakalım, bir çâresini bulabilir isem, tekmilinden bir nüsha da senin için peydâ etmeğe çalışırım.

Mâşa'llāh beğim.. Yeni görüştüğüm adamlardan eser dirîg etmediğimi kıskanıyorsun. Ânlar dâimâ benimle muhâberede.. Tabî'î her yazdığımı da görüyorlar. Siz ise buraya geldim geleli, topu beş-altı mektup gönderebildiniz. Magosa'da bulunduğum sırada her ne yazar isem görmez mi idin? *Ru'yâ*'nın bende de aynı yok.. Senin nüsha nerede kaldı bilemem. Pek merak ediyorsan Nef'î'den, veyâ Rif'at Bey'den bir sûret alabilirsin.

22 Ramazan, sene 1295

KEMAL

351. KAPDAN HÜSNÜ EFENDİ'YE

19. IX. 1878

Birâder,

6 Eylûl, sene 94 tarihli mektubunu aldım. Mektubumun birini alamadığına teaccüp ettim; çünki 'de idi; ânı bulursunuz. Bun-

dan sonra ise mektuplarımıza Rif'at Bey'i vâsıta ederiz; daha suhûlet ile muhâbere olunur.

Ben, çâre-i islâhtan bütün bütün me'yûs olsam, yaşayamam. Ümîdim de, sebâtım da tesellî kabîlinden değildir. Düşündüğün yıldırımın ne vakit alevi zuhûr eder ise, kābiliyyet-i bekāmızı kavlen ve belki fi'len isbâta çalışırım.

Müfârekāt fi'l-ḥakîka pek can sıkıyor; lâkin çâre yok, çekilecek. Ziyâret tuhaf şey, ne diyelim; Allāh herkesin belâsını bir türlü veriyor. Aman vâizleri söyleme kardeş, bir onbeş kadar söz anlar mahlûktan mürekkep bir cem'iyyet olduğumuz hâlde, içlerinden birini sekiz sene terbiye ettik; herif bir dereceye geldi ki, Millet Meclisi'nden falandan bahse başladı. O sırada kolera zuhûr etti. Halkın, dünyada nekadar muzir şey var ise yeyip de gebermeğe ettiği merāka bir çâre bulmak için, herifi gecelerce önümüze aldık. Hıfz-ı sihhate ve kavl-i etıbbâya müteallik nekadar evâmir-i şer'iyye var ise, cümlesini birer birer müzâkere ettik. İşi bir hâle getirdik ki, mesâ'ili bir kerre câmi'de mevkı'-i bahse koyduktan sonra gazetelerde neşredersek umûm İslâm'ı i'dâm-ı nefs belâsından kurtarabileceğimize hükmettik. Yadigârı Şehzâde Câmi'i'nde va'za çıkardık. Pezevenk, başımıza gelen belâlar, hep ahkâm-ı şer'iyyeye muhâlefettendir sözü ile başladı. Tertip ettiğimiz delâil yerine, saç koyvermek, fes giymek meşrû' olmadığında karâr verdi. Sarachâne halkının saçlarını tıraş ettirdi; başlarına sarık sardırdı.

Birçok ezkiyânın dinsizliğine sebep, vâ'izlerdir. Ânları bir insan hâline getirmedikten sonra, mülkte islâhâttan hiçbir şey yapılmak kābil olamaz. Bâkî uhuvvet..

22 Ramazan, sene 1295

KEMAL

CCCLII. — CCCLV.

Kemal, aşağıdaki mektuplarından ilkinde kızından, ru'yâsına girmediği için şikâyet ediyor; üveği kardeşi Nâşid'e bir keklik yolladığını bildiriyor.

Menemenli Rif'at Bey'e yazılan ikinci mektubunda, müellifimiz bilhassa Ahmed Midhat'e gönderdiği mektup üzerinde durmaktadır. İkinci mektubun yazma nüshalarının Ebüzziya Tevfik ve Deli Hikmet'e de gönderilmiş olduğu anlaşılıyor, Ahmed Midhat'in buna cevap vereceğini ummamaktadır. Mektubun, *Vakit* gazetesinde neşrini, bu sırada neşrîyâttan men'edilmiş bulunduğu için uygun görmemek-

tedir. Bunlar dışında Kânî Paşa'nın azline kā'ime mes'elesinin sebep olduğu, *Mütâle'a - Nâme*'nin R. Ekrem'de bulunduğu, müsveddenin ondan alınıp kopya edilebileceği, *Tarih-i Askerî*'nin yakında tamamlanacağı, R. Ekrem'in yazdığı eserin *Mebânî'ü'l-İnşâ* tarzında bir edebiyat kitabı olduğu, *Ta'kîb* ve *Celâl*'in yazma nüshalarının kimlerde bulunduğu hakkında bilgi verilmektedir.

27. IX. 1878 tarihli ve gerek Feride Hanım'a, gerek Rif'at Bey'e yazdığı mektuplarını, Kemal çok kısa kesmiştir; sebebi ertesi günü bayram olduğu için erken yatmak ihtiyâcıdır; bayram günü mektup yazmağa vakit bulamayacağından, onları bekletmemek için bu kısa mektupları yazıvermiştir.

Mektupların dördü de Kemal'in kendi elyazısı ile ve Türk Tarih Kurumu'ndaki evrâkı arasındadır (Nu. 491, 268, 492, 182).

352. Feride Hanım'a

19. IX. 1878

İki Gözüm Feride'ciğim,

21 Ramazan, sene 95 tarihli mektubunu aldım[1]; âfiyyet haberinden fevka'l-gāye memnun oldum. Cenâb-ı Hak, âfiyyette dâim etsin. Resimler için ihmâl etmiyorum kızım. Fotografcı burada yok; gelmesini bekliyorum. Ru'yâ için ben de kavgaya başlayacağım; zâti sen, benim ru'yâma girmekten kesildin. Nâşid Bey'e ayrıca mektubum var; kekliğini de gönderdim. Âna yem olarak bir parça buğday vermeli.. Beybabamız benden âlâ bilir ya.. Ben de tutmuşum nâfile yere gevezelik ediyorum. Bâkî gözlerini öperim, hanım kızım. Hemşireme, Meveddet'e selâm..

22 Ramazan. sene 95

Kemal

353. Menemenli Rif'at Bey'e

19. IX. 1878

22 Ramazan[2], sene 95 tarihli mektubun geldi. Eskiden, yeniden cevap yazılmış birçok mektuplar var; ânları yerlerine vermek iktizâ

[1] Mektubun sonundaki tarihe göre, bunlardan biri doğru değildir.

[2] Mektubun aslında bu tarih böyle, sonundaki tarih ile aynıdır; bunlardan birinin yanlış olması lâzım gelir.

eder. Midhat'in mektubunu şimdiye kadar vermedin ise vermeli. Tevfik'de aynı vardır; ikmâl edemedin ise, ândan bitirebilirsin. Daha mektubun bir aynını da Hikmet'e gönderdim; evvelki mektubun bir sûretini de sen gönder, zâten kısacık birşeydir; tenbellik mânâsız olur. Midhat âna da elbette birşeyler söyler. Utanmak olmayınca söz mü bulunmaz? Bak, Tophâne Müşîri'nin lâyiha-i cedîdesine.. Herif, Süleyman Paşa'nın, Rauf ve Mehmed Hulûsî fırkaları ile berâber doğruca Eski-Zagra'ya gireceğiz yolunda olan "doğruca" ta'biri, şose tarîkı ile gitmek mânâsınadır diyor da, ettiği hezeyânı te'yîd için, dünyânın bildiği lugatlere yeni mânâlar îcâd ediyor. Midhat, bu türlü keşfiyyâtta ândan aşağı mı kalır zannedersin.

Midhat'e pusula göndermediğin münâsip olmuş.. Ânın Midhat'e mazhar olmak da, benim için bir zül olacak (?). Mahcûbum, falanım yollu sözler ile ben kanmam. Hem İbrâhim Paşa'nın terceme-i hâlini, hem Sultan Selim'in resmini isterim. Hattâ, Abdullah benim resmimi küçültmüş; Tevfik Bey'de bir dânesini gördüm; ândan da altı dâne isterim, bu da iki.. Kabahatinin cezâ-yi nakdîsidir.

Kalemleri zorla mı beğeneyim. İçlerinde topu bir dânesi sertce idi. Tevfik hepsini ipi ile, bağı ile getirdi. Ne çalmış, ne görmüş.. Mehmed Alî Paşa hakkında, amcanın sözü garâibden ma'dud birşeydir; fakat meziyyâtına dâir olan fikrine iştirâk olunamaz. Vâkı'a Paşa oldukca mâlûmâtlı idi; ara-sıra tutarağına rast gelir ise cesâret de gösterir idi; lâkin ef'âlinde ittirâd, ahlâkında sebât yok idi.. Hele hamiyyetten, falandan eser hiç.. Ömer Bey'in sözü doğrudur. Şarlatanlık, en büyük sermâyesi idi. Kendini mâlûmâtının, cesâret-i muvakkatesinin birkaç bin kat fevkinde göstermek isterdi. Sofya'yı da, Avrupa'ya karşı mâlûmât-ı arzîye-i harbîyesini izhâr için ihsân eylemiştir

Midhat'in mektubu müsveddesini Tevfik'ın sana ne vakit verdiğini,ben kerâmet ile mi bilirim? Hem velev vapurda vermiş olsun, mektubu almaktan bütün bütün kat'-i ümid etmeksizin şikâyete kalkışmak, müzevirlik değildir de nedir? Midhat'in mektubunu gâib etmişim. Nereye koyduğumu bulamıyorum. Ekser ifâdâtı bizim mektupta var; ânın için sûretine o kadar ihtiyac kalmaz değil mi? Nâzım'ın fikrine uyup da mektubu *Vakit* ile neşrettirmediğine isâbet etmişsin; çünki mektubun içinde neşriyyâttan memnu' olduğum musarrah iken, mektubun neşrine kalkışılsa tenâkuz edilmiş olurdu; amma başkası tarafından neşredilmiş denilecek; başkasının da mektuptaki sarâhate karşı öyle bir hareketi, söz anlamadığına delâlet ederdi.

Ekrem'den *Mütâlea - Nâme*'yi alırsın; merâk etme! *Tarih-i Askerî* de pek uzamaz. Bosna mes'elesi daha ziyâde iştidâd hâsıl edecek; herifler pek gayretli davranıyorlar. İçlerinde birkaç dâne muktedir zâbitler de var. Avusturya, askerini nekadar tezyîd eder ise etsin, bu kış kıyâmın def'ine imkân bulamaz sanırım. Mukâvemet ise, öyle altı-yedi ay imtidâd eder ise, Avrupa'ca başka başka hâdiseler zuhûru ümid olunur. Arnavudlar'ın gürültüsü de tabî'î gittikce azacaktır. Hele Arnavudluklar mahv-olmadıkca, Sırb'a, Kara-dağ'a yer terketmeyecekler zannolunur. Mehmed Alî Paşa'nın kâtillerini aramak mes'elesi ya Arnavudlar'ın desîsesi, veyâ Bâb-i Âlî'nin kurnazlığıdır. Allâh verse de bizim ağalar, böyle ca'lî şeyler ile iktifâ etseler; yoksa, Arnavudluk'a asker sevketmeğe kalkışırlar ise, bütün bütün işi çığırından çıkarırlar da, Rumeli'yi ale'l-umûm kaybederiz. Neye Mehmed Alî Bey mes'elesinde isrâr ediyorsun. Benim zihnim eskici küfesi değil; bin yıllık şeylerden bahsetmeğe vaktim yok..

Diş ağrısı mes'elesinde Melik israr ediyor.; hâlâ savuşmadı ise haber ver, biraz deri gönderecek. Reşid'in *Şarkı*'sı fenâ; kendisine de yazdım.

Ta'kîb'in Ekrem'de olduğunu, bundan iki-üç hafta evvel yazmıştın. Şimdi ise hele bir kerre *Ta'kîb*'i Ekrem'e vereyim, alayım da sonra falan diyorsun.. Vaktiyle bir adam Mısır'a gitmiş. Mehmed Alî Paşa'nın hemşehrîlerine pek ziyâde ihsanlar, riâyetler ettiğini işitmiş. Kendisinin Kavalalı olduğundan bahs ile, Paşa'ya bir arz-ı hâl vermiş. Paşa, herifi yanına çağırmış; Kavala'dan şunu, bunu sormuş... Cümlesine bilmem cevâbı almış. Yüzüne dikkatle bakmış. Biraz esmerce görmüş de, "Sakın, sen Kavala'nın çingene mahallesinden olmayasın?" demiş. Herif, "Âh efendim, kâş ki Kavalalı olsa idim de, çingene mahallesinden olsa idim" yollu mukâbele görmüş. O kabîlden olarak, siz efendimiz de, *Ta'kîb*'i Ekrem Bey'e verseydim de, alsaydım da gibi birtakım hezeyanlar buyurmuşsunuz. Hiçbirine ehemmiyyet verdiğim (yok), *Ta'kîb* gelinceye kadar, *Celâl* hacr altındadır.

Kozan işinin kolaylıkla bitecceğini hiç ümid etmiyorum. Zeytundağı'nın ânlar ile ittifâkına vücut veremem; çünkü Zeytun halkının Kozanlı Ahmed Paşa'dan gördüğü zulmü, bizim hukûmet de icrâya muktedir değildir.

Şakk-ı kamer mes'elesini zihnimden, tafsilâtı ile berâber beyân etmeğe muktedir değilim. *Fahr-i Râzî tefsîri*, Hamîdîye Kütübhânesi'n-

de vardır. Merâk eder isen birgün oraya git, « اِقْتَرَبَتِ ٱلسَّاعَةُ » « وَ ٱنْشَقَّ ٱلْقَمَرُ » *Sûresi*'ne[3] bak! Anlamak için ise, yanında söz anlar bir hoca götürebilirsin..

Kutb-i şimâlî'nin savm-ü salavatı mes'elesini, Kâtib Çelebî *Mîzânu'l-Hak fî İhtiyâri'l-Ahak* nâmında olan kitabında tafsîl etmiştir. Kitap hem Türkce'dir; hem de *Tasvîr-i Efkâr* basmasıdır. Alıp mürâcaat edebilirsin.

Celâl'in alt tarafı için, Hüseyin Efendi'yi sıkıştıramam; çünki evvelâ bana üç nüsha *Celâl* yazmak ile meşgûldür. Sâniyen, senin *Celâl* hacr altındadır. Ekrem'in *Celâl*'ini seninle göndermeğe ne hâcet? Elindeki nüshanın neresini tashih edeceksin ?

Ekrem'in yazmak ile meşgûl olduğu kitap, *Mebânî* yolunda arzu ettiğin esere ihtiyâc bırakmayacak sanırım. Midhat Paşa'nın gelmesi, hilâf-i me'mûl sahih çıktı; fakat nerede oturacağına dâir rivâyetler muhtelif.. Ma'mâfih bir garip dâvet.. Dâvetin neticesi, benim gibi bir cezîrede oturup kalmak olunca, sen veyâ başkası Midhat'e nasıl bulaşabilirsiniz bilemem..

Kânî Paşa'nın sebeb-i azli kā'îme mes'elesidir. Gûyâ kā'imenin kıymetsizliğine sebep, ânın sû'-i tedbîri imiş[4].. Kā'ime için, senin tâcirin cerhettiği tarîkten başka çâre yoktur. Râyic üzre almaklar falanlar, hep muâmelât-ı mâlîyeden haber-dâr olmayanların hayâlâtıdır. Evvelâ kā'imeyi yüz kuruşa çıkarmış iken, hazîneye râyic üzre almağa kalkışır isek, hem Firenkler'in, hem Hıristiyanlar'ın bin türlü ta'rîz ve takbîhine uğrayacak bir haksızlık etmiş oluruz. Sâniyen, haydi buna bakmayalım; sarraf takımı hazîneye kā'ime verecek oldukca fi'atini terakkî verecek oldukca tedennî ettireceklerinden, fark-ı fi'atten dolayı, hemen şimdiki kadar zarara uğrarız. Sâlisen, böyle her gün tebeddül edecek bir fark ile berâber, doğru defter tutmak ve yarı vâridâtı irtikâbtan kurtarmak mümkin olamaz. Kā'imenin def'aten tedâvülünü men'etmeli. O günki râyic üzre hazi-

[3] "*İkterebeti's-sā'atu ve'n-şakka'l-kamerü* Kıyâmet yaklaşıp ay ikiye bölündü" (*Kur'ân-i Kerîm, Kamer Sûresi, Âyet* -1). Daha çok bilgi edinmek için bk., bu ciltteki 246 numaralı mektup, not - 9 (S. 246).

[4] Kânî Mehmed Paşa, 1295 Muharrem'inde ikinci def'a Mâliye Nazırlığı'na ta'yin ve bu yılın Şa'bân'ında azledilmiştir (Süreyyâ Bey, *Sicill-i Osmânî*, c. IV., s. 74 v.d.).

neye toplayarak, yerine yüzde üç fâ'izli sehim vermeli; bundan başka çâre yoktur.

Osmanlı hakkında ettiğin hareket biraz münâsebetsizce düşmüş; çünki bu bâbta hukûmete mürâcaat, gazete vâsıtası ile olmalı, yânî işi gazete de takbîh etmeli idi. Hükûmet ise o takbîhten dolayı ne hareket edecek ise, kendi kendine etmeli idi [5].

Bahrî'nin, biz gözlerini öpmüştük; gözlerinin öpülmesini size tavsiye etmedik, anlaşıldı mı? Sen öyle bir cihetle istifâden olmaksızın, kalem refîkı, falan diye kimse ile görüşmezsin? Reşid sakallandı; hâlâ kuyruğundan ayrılmıyorsun. Ayrılmamak değil, bildiğim adamı bana tavsiye edecek kadar açıktan sersemlikler ediyorsun.. Artık elverir.

Bizim Ramazan, Cuma'dan mu'teberdir.

22 Ramazan, sene 95

KEMAL

354. FERİDE HANIM'A

27. IX. 1878

İki Gözüm Feride'ciğim,

28 Ramazan, sene 95 tarihli mektubun, bayram gecesi saat dokuzda geldi. Âfiyyet haberinden memnun oldum. Ben de el-hamdü-li'llâh âfiyyetteyim. Saat tamam onbuçuk.. Bir parçacık uyuyacağım da, sabah bayram namazına gideceğim; ânın için, bu haftalık bu kadarla iktifâ edelim..

Selh Ramazan, sene 95

KEMAL

[5] Midilli'de eşkıya zuhûru üzerine, bura Tahrîrât-ı emlâk Başkâtibi Hüseyin Hilmî (Paşa) Efendi, 2 Ağustos, 1878 tarihli *Osmanlı* gazetesinde bu münâsebetle bir mektup neşretmiş, bu yazıda dalkavukça bir ifâde bulunduğu, maksadın Namık Kemal'i müdâfaa olduğu *Tercemân-ı Hakîkat* gazetesinde tenkid edilmiştir (Nu. 33, 3 Ağustos, 1878). Kemal, bu hâdiseye temâs etmiş olabilir.

355. Menemenli Rif'at Bey'e

27. IX. 1878

Beğim,

Mektubun geldi. Senin de, Tevfik'in de, Ömer Beyin de cevapları, çâresiz gelecek postaya kaldı. Posta saat dokuzda gelmişti. Şimdi uyuyacağım. Yarın bayram.. Adama mektup yazdırmazlar.

Selh Ramazan, sene 95

Kemal

Ferid Bey'e selâm ederim[6]. Geçen haftaki mektubuna, işini bitiremediğim için cevap yazamamıştım; bu haftakinin cevâbı da, bayram münâsebeti ile teahhur etti. Teşkilâtın emrini bu hafta bekliyorum. Geldi ise, gelecek postaya bir hayırlı haber göndermeği me'mûl ederim.

Midhat'ten cevap falan gelmedi. Bundan böyle mektupları, *Mısır* postasına yetişmek üzre Çarşanba'dan teslim etmeli ki, cevap yazmağa vakit olsun. *Avusturya* postası Cuma gecesi geliyor, Cumaertesi günü kalkıyor.

[6] Kemal, Agâh Efendi'ye, 1884 Teşrinisânî'sinde gönderdiği mektubunda Mandemande Nâhiye Müdürü Ferid Bey'den bahseder; bu zât olabilir.

CCCLVI. — CCCLIX.

Kemal, kızına yazdığı 5, 12, 19 Ekim tarihli mektuplarında sihhatinden, İstanbul'da bulunan küçük kardeşi Nâşid'e yollayacağı keklikten, oğlu Alî Ekrem'in Fıransızca'sını ilerilettiğinden, onunla birlikte çektirdiği fotografını göndereceğinden bahsediyor. Menemenli Rif'at Bey'e yolladığı maktubunda ise, yine birçok şeyler üzerinde durmaktadır

Ahmed Midhat Efendi ile, *Takvîm-i Vakâyi*'de çalışnan Keçecizâde Abdullah Mâcid Bey'in tıbbî eserlerin Fıransızca olarak okutulması hakkındaki fikirlerini Kemal tasvip ediyor. O sırada gazetelerde üzerinde durulan bu mes'eleye dâir

birşeyler yazmaktan, Ahmed Midhat ve Mâcid Bey'e tarafdâr olmak istemediği için vaz geçmiştir; bunların, tıbba âit eserlerin Fransızca okutulmasını istemelerini, fikirlerinin isâbetine değil, devrin Firenk modasına uymalarına atfetmektedir. Ahmed Midhat'e *Üss-i İnkılâb* hakkında yazdığı mektup sûretleri in, Recâ'îzâde Mahmud Ekrem'e verilmesini de bildiriyor [1].

Mennekşelizâde Emîn Efendi, Rus harbi mağlûbiyeti ile, memleketin karşılaştığı felâketlerin sebebi Pâdişâh ve devlet erkânı olduğunu, Meclis-i Meb'ûsân'da şiddetli lisânla ifâde edenlerdendir; Meclis in ta'tilinden sonra, bu v.b. kimselerin İstanbul'dan uzaklaştırılması düşünülmüştür. Kemal, daha önceki mektuplarından birinde de, bu hususta ecnebî gazeteler vâsıtasıyle neşrîyâtı tavsiye etmişti [2]. Rif'at Bey, Emîn Efendi'yi müdâfa'a için yapılacak neşrîyâtı Fransızca yazdıracak kimse bulamadığını bildirmiş olacak ki, Kemal, Şemseddin Sâmî ve Ebüzziya Tevfik'e başvurulmasını tavsiye ediyor.

Mehmed Rüşdî Paşa kabinesini beğenmeyen Kemal, memleketimizde vekillik mevki'in işgâl edecek onlardan daha uygun kimseler bulunduğu, Tunuslu Hayreddin Paşa gibi dışarıdan adam aramağa lüzum olmadığı fikrindedir. Kozan isyânına da temas edilmekle berâber, mektubun mühim kısmını, Rus harbi mağlûbiyyeti neticesinde ortaya çıkan mes'eleler, bilhassa Bosna mes'elesi teşkil ediyor.

Rusya, Ayastafanos musâlehası müzâkerelerinde en ziyâde Bulgaristan teşkilâtı üzerinde durmuş, Bosna - Hersek taraflarının sonradan Avusturya devleti tarafından istilâ olunacağı endîşesi ile, mukâvelenin ondördüncü maddesinde oraların muhtar bulunduğuna dâir sarih bir madde koydurmuştur. Avusturyalılar, Bosna ihtilâlinin semeresiz kalmasını, Bosna ve Hersek kıt'alarını kendi mülklerine katmak istediklerinden, Ayastafanos müsâlehası mûcibince muhtar bulunsa bile, bu sâhayı yine Osmanlı İmparatorluğu elinde bırakmak istediklerinden, İngiltere de aynı fikirde olduğundan kongra akdi düşünülmeğe başlanılmıştı. İşte Kemal bu münâsebetle Bosna mes'elesinden, Bâb-ı 'Âlî'nin, İngiltere ve Rusya'nın bu bakımdan güttüğü siyâsetten bahsetmektedir [3]. Bunlar dışında İstanbul'a ismarladığı kitaplardan, Rodos'ta sürgün bulunan talebelerin tedkîk için Maârif'e verilen eserlerinden, ilk mısra'ını kaydettiği bir *Şarkı* hakkında mütâlealarından, Midilli'de bulunan Deli Hikmet'in İstanbul'a gitme ihtimâlinden bahseden Kemal, herkesi memnun etmek için uzun uzun mektup yazmaktan usanç getirdiğini de bildiriyor.

Kemal'in birçok mes'elelere temas ettiği bu ve Feride Hanım'a gönderdiği üç mektubu, kendi el yazısı ile, Türk Tarih Kurumu'ndaki evrâkı arasındadır (Nu. 484, 481, 483, 389).

---

[1] Bu eserimizde mevcut 24 Ağustos, 13 Eylûl, 1878 tarihli mektuplar (Nu. 336, 347).

[2] Daha evvel neşrettiğimiz, Rif'at Bey'e hitâbeden yazdığı mektup (Nu. 330). Bu mes'ele hakkında bilgi edinmek için bk., Mahmud Celâleddin Paşa, *Mir'ât-i Hakikat*, c. III., s. 60.

[3] *Aynı eser*, c. III, s. 166 v.d.

356. Feride Hanım'a

5. X. 1878

İki Gözüm Feride'ciğim,

5 Şevvâl, sene 95 tarihli mektubun geldi; fevka'l-gâye memnûn oldum. Elhamdüli'llâh tamâmıyle âfiyyetteyim. Nâşid'in kekliğini göndermiştim; yolda kaybolmuş, başkasını aratıyorum, gönderirim. Çocuğun hakkı var. Ekrem'i ândan, ânı Ekrem'den kıskanacak değilim ya? Hiç Nâşid'in ağabeyi çocuk mudur ki, iki çocuğu biribirinden kıskansın? Öyle lakırdıya kim olur da hiddet buyurmaz.

Burada havalar âdetâ soğudu. İki gün evvel fanilâ giymeğe mecbur oldum. Başımda bir de kuvvetlice nezle var idi; def'oldu gitti.

Ekrem pek âlâ çalışıyor. Fıransızca'yı âdetâ ileriletti; rast geldiği adam ile konuşup duruyor. Âdetâ ufak-tefek kâğıt bile yazabiliyor. Bâkî gözlerini öperim.

8 Şevvâl, sene 95

357. Feride Hanım'a

12. X. 1878

İki Gözüm Feride'ciğim,

12 Şevvâl, sene 95 tarihli mektubunu aldım. Âfiyyetin için Cenâb-ı Hakk'a teşekkürler ettim. Ben de el-hamdüli'llâh âfiyyetteyim. Burada kış yerine yaz avdet etti; iki gündenberi bayağı sıcak.. Fakat geceleri serin gidiyor. Ânın belâsı ile nezle, (biri)birinin arkasını kovalayıp geliyor; amma ne hınzır nezle.. Günde üç mendil elvermiyordu; şimdi iki mendil elvermeğe başladı.

Ekrem eteklerini öper. Nâşid'in gözlerini öperim. Ne zaman kekliği gelir ise, bir mahsus mektup ile gönderirim. Bakalım, ne vakit bana mektup yazabilecek? Bâkî gözlerini öperim kızım.

15 Şevvâl, sene 95

Kemal

358. Feride Hanım'a

19. X. 1878

İki Gözüm Feride'ciğim,

19 Şevvâl, sene 95 tarihli mektubunu aldım; âfiyyetin için Cenâb-ı Hakk'a teşekkürler ettim. Ben de el-hamdüli'llâhi Te'âlâ kemâliyle âfiyyetteyim. Yazı'n, benim Kıbris'te bulunduğum zamana nisbet biraz güzel; fakat dikkat ediversen, daha güzelleşir, hem pek çabuk güzelleşir.

Biz Ekrem ile resmimizi aldırdık; fakat fotografcı nüshaları bu postaya yetiştiremedi., Önümüzde(ki) hafta alacaksınız. Bâkî gözlerini öperim hanım kızım.

22 Şevvâl, sene 95

Kemal

359. Menemenli Rif'at Bey'e

19. X. 1878

İşte geçen postadan bakıyye mektubun cevâbı: Vahîd Bey'e, Hayrî'ye[4] olan mektubu gösterdiğine isâbet etmişsin ki, ânınla da muhâbereyi intâc eyledi. Mektubuna yazdığım cevâbı okursun.

Midhat'in, Mâcid'in tıbbı Fıransızca okutmak iddiâsında bulunmaları, isâbet-i efkâr üzerine değil, Firenk modacılığından hâsıl olma şeylerdir; ânların neşrîyâtında te'sir olmaz[5]. Benim bahse girişmek

[4] İlki Kol-ağası Vahîd Bey, ikincisi Süleyman Hayrî Bey, olabilir (Bk., aşağıdaki not -5).

[5] Mektubun yazıldığı sırada ıstılâhlara dâir *Vakit* gazetesi ile *Tercemân-ı Hakîkat* arasında münâkaşalar cereyân etmektedir. 4 Ekim, 1878 tarihli *Vakit*'te Kol-ağası Vahîd imzâsı ile çıkan yazı münâsebetiyle, *Tercemân-ı Hakîkat*'teki imzâsız, *İzâh-ı Merâm* başlıklı makâlede Tıbb'ın Fıransızca değil, Türkçe tedrîsine hiçbir Osmanlı i'tirâz etmeyeceğinden bahsin kapanması lâzım geldiği, ecnebî ıstılâhları kullanmayıp bunları ta'rîf etmekle maksadı anlatmanın güç olduğu, ecnebî ıstılâhların beyne'l-milel olanlarını aynen kullanmamız müdâfaa ediliyor; *meselâ müvellidü'l-humûza, müvellidü'l-mâ'* yerine *oksijen, idrojen* denilmesi, Osmanlı tabâbetinin,

canım istiyor; fakat ânlara tarafdâr olmak istemediğimden ve husûsiyle yazılacak şeyler efkâr-ı hükûmetce te'sir hâsıl edemeyeceğinden, sükût ediyorum. Sâmî, Mâcid, Midhat falan takımının ve ekseriyyet üzre talebe-i kirâmı, yazdıkları bahs demekten ise, kördöğüşü denilse daha lâyıktır. İki taraf da saded-i bahse yanaşamadılar. Midhat'e olan mektupları, Tevfik'ten aldığına teşekkür et; çünki seninle te'âtî-i evrâkı zihninde kararlaştırmış demek oluyor. Hâlince olan tecrübeme bakılırsa, bundan sonra kendinden birşey istersen, dirîg etmez. Midhat mektuplarının ikisini de Ekrem'e vermeli; o kadar da tenbelliğin lüzumu yok..

Emîn Efendi için yazdırılacak şeyleri, Fıransızca yazdıramamakta mânâ var mıdır? Ahbâbım yok, diyorsun. Sâmî'ye söyle, Tevfik'e söyle; ânların ikisi de çâre bulabilirler. Benim tarafımdan söylemek iktizâ eder.

Hayreddin Paşa[6] için, "Biz Tunus'dan vükelâ dilenmeğe muhtâc değiliz" dediğim ciddî idi; çünki Tunus, mâlûmât-ı siyâsîyede bizden çok aşağıdır. Alî Paşa bile Hayreddin Paşa'ya tercih olunabilir. Adam aramaktan murad tebdîl-i vükelâ ise, şimdiki vükelânın yerine gelecek adam, bizde zâten mefkud değildir; Tunus'da da mevcut değildir. Bizde bulunan ashâb-ı istihkâk, bi'eyy-i hâl hizmete kabûl olunmaya-

dünya tabâbetinden ayrılmaması bakımından faydalı olacaktır (Nu. 85, 8 Şevvâl, 1295/5 Ekim, 1878). Binbaşı Osman Bey'in *Vakit*'te neşredilen makâlesine karşılık, *Tercemân-ı Hakîkat*'teki imzâsız makâlede istılâhların ya Fıransızca olarak kabûlü, "yâhut araplaştırılması, veyâ türkleştirilmesi emrinde, bulunabilmesi muhal olmayan diğer bir tarîk-i savâba gidilme"si fikri müdâfaa edilmiş, tıbba âit ta'birlerin değiştirilmesinde ve arapçalaştırılmasında bir fayda olduğunu müarızların da isbât edemediği ileri sürülmüştür (Nu. 93, 18 Şevvâl, 1295/15 Ekim, 1878).

[6] Aslen Çerkes olan Hayreddin Paşa, çocukluğunda Tunus Vâlisi Ahmed Paşa'ya satılmış, onun tarafından büyütülmüş ve Tunus'a gelen Fıransız zâbitlerinden Fıransızca ve fünûn-i harbîye tahsil etmiştir (1821 - 1890). 1878 yılının Ağustos, veyâ Eylûl'ünde (1295 Ramazan'ında), "Siyâset-ü kiyâset ve fazl-ü ma'rifet erbâbından olduğu Şeyh Zâfir Efendi tarafından arzolunması üzerine, onun delâleti ile dâvet" edilmiş ve İstanbul'a gelmiştir; bu yılın Ekim'inde, Rütbe-i vezâret'le ve 10.000 kuruş maaşla taltîf edilmiş, Hey'et-i a'yân azalığına ve müteâkiben teşekkül eden Mâlîye Komisyonu'na ta'yin olunmuştur. İşte, Kemal mektubunu bu sırada yazmıştır. Rif'at Bey ona, Hayreddin Paşa'nın Vekiller Hey'eti'ne de dâhil edileceğini yazmış olmalı ki memleketimizde bu mevkı'e lâyık kimseler varken, Hayreddin Paşa'nın getirilmesini uygun bulmuyor (Hâl-tercemesi için bk., İbnü'l-Emîn M. K. İnal, *Osmanlı Devri'nde Son Sadr-ı A'zamlar*, c. VI., İst., Millî Eğitim Basımevi, 1945, s. 895 v.d.).

cak ise şimdiki liyâkatsizleri tebdil için, öteden-beriden liyâkatsiz adam teharrî etmek de merak edecek şeylerden midir?

Kozan vak'ası bitmiş olsa gerek[7].. Bosnalılar için, Bâb-ı 'Âlî pek fenâ davranmıyor. Bir yerden kuvvet almış amma, nereden olduğunu bilemem; ma'mâfih bu teşebbüsün en güzel semeresi de, olsa olsa Bosna istilâsının muvakkatliğini te'mîn olur; fakat şimdi vak'anın bütün bütün hitam bulduğuna dâir işitilen sözlere bakmamalıdır. Bir kerre kış basmağa başlasın.. Bakalım Boşnaklar o zaman kıyâmı ne dereceye kadar ileriletebilecek, bu bir.. Bâb-ı 'Âlî, istilânın muvakkat olmasını istihsâl edebilse dahî, Boşnaklar kā'il olacak mı? Arnavudluk'un fikri ne olacak? Kara-dağ'a, Sırb'a verilen yerler, nasıl tahlîye edilecek? Buraları dâimâ cây-i nazardır.

Sır olarak yazdığın iki şeyden parasızlık mes'elesi, ötedenberi mâlûm idi. Kosova mes'elesinin de bir eseri görülmedi; ma'mâfih ikisi de sır tutulmakta..

Moskov ittifâkına dâir birşey yazılmaması hakkında matbû'ât idâresinin verdiği emir, Rusya ile ittifâka delâlet etmez; âdî bir ihtiyattır; çünki ittifâkın ademinden bahsolunsa Moskov ağaları, vücûdünden bahsedilse Rumeli halkı müteessir oluyor. Nitekim Rus gazetelerinin bendlerini cerh ve tezyîf yolunda şey yazdırmamak da, hep Rusya'dan ta'rîze uğramamak ve Rumeli'nin heyecanını ileriletmemek içindir; binâen'aleyh Efgan mes'elesi Hind'i karıştıracak kadar kabaracak olur ise, İngiltere ile bizim ittifâkımız muhakkak hükmünde olduğuna dâir verdiğim re'yde musirrim.

Rusya aleyhine neşrîyât memnû'iyyeti üzerine, Sâmî'nin verdiği cevap güzel. Hilâfet kuvvetine bizde hiçbir vakit halel gelmez. Makāmın haysiyyeti, zât ile kā'im değildir. Vükelânın ihtiyâr ettikleri rezâilden, hilâfete ne âit olur? Hindliler bizim idâreyi haydudlardan

[7] Kozan - dağı'nın islâhı sırasında İstanbul'a getirilip Mîr-i mîrânlık rütbesi tevcîh olunan Kozanlı Ahmed Paşa'ya, istid'âsı üzerine Konya'ya gitme müsâadesi verilmiş, bir mikdâr Kozanlı ve Çerkes toplayıp serkeşliğe teşebbüs ettiğinden, Konya'ya altı tabur asker gönderilmiştir. *Kozan - dağı* başlıklı yazıda, Kozan'ın, on - onbeş sene önce Derviş ve Cevdet Paşalar'ın askerî kuvvetler sevkıyle itâ'at altına alındığından, bu def'â İzzet ve Cevdet Paşa'nın gitmesine lüzum kalmaksızın isyânın önü alınacağından; Sis'te Kozanlı Ahmed Paşa'nın bâzı me'murları tevkîf ettiğinden günlük gazetelerde bahsedilmiştir (*Cerîde-i Havâdis*, nu. 3795 - 97, 3799, 28 ve 29 Şa'ban, 2 ve 5 Ramazan, 1295/27 ve 28, 30 Ağustos, 2 Eylûl, 1878).

mürekkep de bilseler, yine bize olan merbûtiyyet-i şer'îyelerini fekk-edemezler.

Konferans mâsasına dâir öyle birşey işitmedim ve yalan olsa gerektir; çünki evvelâ 15,000 liraya masa olmaz. Sâniyen konferans dâiresi, Saray'ın mevcûdünden döşenmiş idi. Sâlisen işin başında öyle 15,000 lira Hind i'ânesi çaldırmayacak bir de adam vardı.

Boğazlar bizim elimizde olmakla Rusya, neden bizim ittifâkımıza tâlip olsun? Karadeniz sevâhilini kimden muhâfaza edecek? İngiltere'den mi? İngiltere istediği hâlde, bizim Boğazlar'dan korkar da Karadeniz'i mi uramaz. O donanmaya ve husûsiyle bahrîyede olan o mehârete, bizim gibi âciz ve husûsiyle bahrîyelilerimiz kadar miskin birtakım mahlûkat ile, mukâvemetin nasıl imkânı olabilir? Emin ol ki Rusya bizim ittifâkımıza tâlip olur ise, Boğaz gibi, donanma gibi hükümsüz şeyler için (değil), sırf üzerimizde bulunan merkeziyyet-i hilâfet için olur.

Sen öyle istihraclara, falanlara kulak asma. Biz hem diyâneten, hem aklen öyle gevezelikleri red ile me'muruz. *Cevdet Tarihi*'nin Çerkesistan faslında sâhib-i zuhurlara müteallik bir mühim fasl-ı şer'î vardır; merâk edersen, âna bak! Biz, mülkün sâhibi değil isek, ileridеki, sâhibi zâten geldi, göründü; hem İstanbul'un kapısına kadar yetişti. Biz hâlâ başka taraftan sâhib mi bekleyip duracağız.

Şakāyık-ı Nu'mânîye'yi, *Süleymân-Nâme*'yi falan Hikmet getirmedi. Ânları, emânetci ile göndermek de kābildir sanırım. Hikmet ile ne haltetmeğe gelmedin bilemem. Kendisine sordum; acabâ evince bir ma'zereti mi vardır, dedim. Hayır, tütün kavanozu suratlı bir Almanya kızına alâka etmiş, ânınla meşgûl diyor. Acabâ, bu eskisi midir; yoksa biri daha mı peydâ oldu ?

Tevfik ile, falan ile biribirinizi kıskanınız; *el-harîsu ke'l-mahrûmi* kā'idesi mâlûmdur. İşte kıskana kıskana geçen hafta mektup bile alamadınız.

Hele çocukların kitaplarını bir kerre Maârif'ten alınız; nasıl basılacağını ândan sonra anlarız.

Bedrî[8] nankör müdür, mugfel midir, muhâkemede evrâkı meydana çıktıktan sonra anlaşılır. Mahmud Nedîm'e dâir söylenilen şeylerin hemen hepsini görüyorum; fakat bahse karışmak istemem.

[8] Hasan Bedreddin Paşa.

'Abd'ül- 'Azîz zamanında, âna müteallik söylenilecek şeylerin hepsini söylemiştim. Oniki sahife mektubuna bin sahife mi cevap vereyim. İşte beş sayfa oldu. Husûsiyle, yazdığın şeylerde bundan ziyâde bahse değer şey yok.

Bizim *Şarkı*'nın notası gelmedi. *Pilevne Şarkısı*'nı Hikmet getirecek, ândan alırsın.

Gelelim bu haftaki mektubuna.. *Çeşm-i mahmûrun görüp oldum giriftâr-i şarâb* beytinin nasıl olduğunu sormuşsun. Âdî bir me'âl, ifâdesi ise fenâ.. Çünki giriftâr-i şarab olmaz, olsa da, bin türlü te'vîl-i ba'îde muhtac.. *Rahm kıl* selâsetsiz..

Artık geçen posta mektup gönderemediğim için, Hikmet oraya gelir ise, ister döğüşünüz; ister parçalayınız, isterseniz yeyiniz, benim ne vazifem? Hem Allâh'ı seversen, ben her hafta risâle kadar mektup yazmak için, bir milyon mahlûkât ile götürü pazarlığa mı girdim? Ara-sıra kısa yazarım; ara-sıra hiç yazmam.. Beğenmeyen kızını vermesin; ne şeker çiğner ağanın papağanları ?

Rusya gazetelerinin İngiltere hakkında söyledikleri şeyler, vaktiyle bizim Rusya hakkında söylediğimiz lakırdılara benzer. Rusya'da, gazetenin İstanbul'daki kadar bile hükmü yoktur. Bosna mes'elelerince mütâleamı yukarıda yazmıştım. Avusturya vükelâsının isti'fası, Arnavudluk'un belâsı, bi'eyy-i hâl bir murdarlık çıkaracak gibi görünür. Süleyman Paşa, muhâkemâtında kendinden me'mûl ettiğim kadar meziyyet gösterdi. Hem Süleyman Paşa'nın bu hâline, hem de ânın hakkında bizim sen(?) umûmun fikrinden daha musîb zuhûr ettiğine fevka'l-'âde memnûn oluyorum; fakat işe yarayacak birkaç kişimizin, öyle, falanın büyüklüğü nereden peydâ oldu gibi sözler ile biribirlerine saldırıp durduklarına canım sıkılıyor da, hepsinin b.. canına olsun diyeceğim geliyor. Artık illâ'llâh..[9]

22 Şevvâl, sene 95

KEMAL

[9] Mektubun arkasında, Melik'in yazı ve imzâsı ile, "Selâmlardan başka Nef'î Efendi bizim birâderden mektup istesin" cümlesi vardır.

LX.

Recâ'îzâde Mahmud Ekrem, Kemal'in 8 Şevvâl, 1295 (5 Ekim, 1878) tarihli mektubuna 15 Ekim tarihli cevâbında Kemal'in, yenilikleri kendisine değil Şinâsî'ye âit olduğunu kaydinden, R. Ekrem'in gönderdiği otuz sahifeden fazla *Nesteren Mütâlea - Nâmesi*'ndeki mânâsını pek iyi bildiği "devam" kelimesinin ne demek olduğunu sorduğundan, "Nihâyet Parmak Hisâbı ile bizde tiyatro yazılamayacağı sâbit oluyor" ifâdesinden bahsetmektedir. R. Ekrem bu münâsebetle, "Maksat, bizde manzum tiyatro yazılamayacağını mı, yoksa başka bir vezinler îcâd etmek lâzım geleceğini mi beyân etmektir. İki takdîre göre de şimdilik bu fikrine iştirâk edemem. Buna dâir uzun birşey yazacağını bildiriyorsun; o yazılsın da, ben de o vakit senin fikrini kabûl ederim, veyâhut kabûl etmezsem, hatıra gelenleri ben de yazarım" demektedir. Sonbaharın güzelliğinden bahisle, "Ta'til günleri geziyorum. Ben gezdikçe zihnimde de rengârenk hayâller geziyor; gönlüm de,

Sonbahârın zevkı hoştur,
Tut elinden yâri koştur.
Âlemi düşünme boştur,
Tut elinden yâri koştur.

Ağaçlar hep gazellendi,
Yeryüzü pek güzellendi.
Divâne dil emellendi,
Yeryüzü pek güzellendi [1].

Şarkısı'nı terenüüm ediyor" demektedir. Mektubuna, "Şu matla'ı beğenir misin? *Gönlüm ki aşk-ı yâr ile cûş-u hurûş⌣eder • Sahbâ değil, o şevkle zehir⌣olsa nûş⌣eder....* Ma'mâfih ben yine bir kadeh şarâbın ḫamyâze - keş-i tehassürü bulunuyorum, o başka lakırdı.. Şey'i sen nasıl ediyorsun; sana da pek dokunur da içmezsin değil mi?" cümleleri ile bitirmiştir.

İşte Kemal bunlara karşılık aşağıdaki mektubunda yine Tanzîmat devri edebî yeniliklerinin kendisine değil, Şinâsî'ye âit olduğundan, *Nesteren* hakkında R. Ekrem'in gönderdiği *Mütâlea - Nâme*'ye, bu eser hakkında kendi düşüncelerini de ilâve ederek "büyücek birşey" yazacağından, *Nesteren*'deki bâzı kısımları neden beğenmediğinden, manzum tiyatroların hangi vezinle yazılmasını uygun gördüğünden bahsediyor. Midilli'de Hasan Paşa-köşkü'nden seyrettiği bir sonbahar gurûbunu tasvîr eden Kemal, R. Ekrem'in mektubunda kaydettiği *Şarkı*'sı ile, beyti hakkında fikirlerine de yer vermiştir.

Mektup, Kemal'in Şinâsî, *Nesteren*'e, manzum tiyatroya, R. Ekrem'in bâzı şiirlerine dâir fikirlerinden başka, Midilli'de bir sonbahar gurûbunu da canlandırdığından mühimdir.

Gerek Kemal'in, gerek R. Ekrem'in mektubu bir başkasının el yazısıyle, Türk Tarih Kurumu'nda mevcuttur (Nu. 738). İkincinin tarihi olmamakla berâber, cevâbından 18 Şevvâl'de yazıldığı anlaşılmaktadır. Her iki mektubun birer paragrafı M. Cemal Kuntay tarafından neşredilmiştir (*Namık Kemal*, c. II., Ksm., I., s. 641 v.d.).

[1] R. Ekrem'in bu *Şarkı*'sı, *Zemzeme I.*'dedir (İst., 1299, s. 60).

360. Recâ'îzâde Mahmud Ekrem'e

21. X. 1878

Kardeşim Ekrem'im Efendim,

18 Şevvâl, sene 95 tarihli mektubun geldi. Cevâbının *Avusturya* postası ile gönderilmesi kâbil idi; fakat evvelâ paşamızın tesallutundan ve bir zamandanberi burada bulunan bizim Hikmet'in gevezeliğinden yakayı kurtaramadığımdan iki gün tevkîfe mecbûr oldum. Muhâberede kerîm isen de, serî' olmadığın için böyle teahhurlardan şikâyete hakkın olamaz.

Devr-i edebin bana nisbeti dünyaca nasıl müsellem olabilir ki, Şinâsî *Tercemân-ı Ahvâl*'i neşreder dururken, ben kâfiyeli bir tezkire yazabilmeği kendimce bahtıyârlık addedenlerdendim. *Tasvîr*'in birinci cüz'üne bak; Şinâsî ile benim yazdığım şeyler devr-i edeb ânın olduğuna delîl-i vâzihtir.

Eserin için uzun söz söylemediğimin sebebi, *Nesteren*'i ânınla tatbik ederek büyücek birşey yazmak fikrinde bulunduğumdur; söyleyeceklerimin kâffesini oraya sakladım.

Nesteren'i beğenmeyişim birkaç cihetledir. Evvelâ mevzû'u fenâ; çünki bir tokat mes'elesinden bir mânia, bir fâcia çıkarmak İspanya zadegânının ahlâkına göre kâbil olabilirse de, Efganistan için kâbil değildir; hattâ Efgan hükümdârı hasmına tokat ile cezâ etmek de ihtimâlin hâricindedir. Sâniyen netice fenâ;çünki *Nesteren*'in ma'şûkunu öldürmekte ihtiyâr ettiği hâl fedakârlık, yâhut hıfz-i nâmus, yâhut mahabbet-i âile gibi hâllerin hiçbirinden hâsıl olamaz; hattâ Kurûn-ı Vusta'da Avrupa zadegânının vahşîliği bile böyle bir fâcia tevlîdine müsâit olamaz. Sâlisen, ifâdelerde mısra'ları bir yerinden kesmek uğurunda edât-ı rabıtların hemen ekseri fedâ olunmuş, ifâde bütün bütün çetrefil birşey olmuş. Râbi'an, evzân-ı kadîmede bile asrımızca isti'mali kâbil olamayacak kadar elfâz-i garîbe kullanılmış. Bunlardan başka (?اونوتر) [2] bizde mevzun tiyatro husûlüne imkân vermiyor. Parmak Hisâbı *Şarkı* gibi, *Destan* gibi lirik yolda nekadar

[2] Okuyamadığımız bu kelime ile, Kemal, klasik nazım şekillerini, bilhassa mesnevî şeklini kasdetmektedir; kâfiye yeknesaklığını ifâde için kullandığı bu kelime, "birkaç sesin tizlik ve pestlikte âhenk bakımından bir tek sadâ hâsıl edecek tarzda birleşmesi" mânasına gelen *unifier* (اونی فیر) olabilir.

latîf oluyorsa, *Mesnevî*'ye girdiği gibi hiçbir şeye benzemiyor. Ben başka vezin ihtirâ'ı değil, fakat kabûlü ile uğraştım; o da bahr-i tavîldir, bahr-i tavîl husûsiyle Mefâ'ilün, Fe'ilâtün, Mefâ'ilün, Fe'ilâtün vezninde olursa, şîve-i lisâna mutâbık, âhenkli bir söz hâsıl oluyor; fakat o da nesir gibi güzel olmuyor. Ben karârımı verdim. Tiyatro bizde hiçbir nevi' vezin ile yazılamayacak; zâten mevzûn yazılmağa lüzum da yok.. *Celâl*'i alınca mukaddimesinde buna müteallik birçok mütâlea görürsün. Halîm Bey ihtimâl ki seni şimdiye kadar gelmiş görmüştür; gelmedi ise bi'eyy-i hâl gelir. Sevdiklerimden ve gerçekten sevilmeğe lâyık olan takımdan birşeydir. Hem iltifâtını, hem himâyeni isterim.

Sonbaharın fuyûzatını sorma! Onun en parlak bir demine burada ben tesâdüf ettim. Bedâyi'-i tabî'ati ve husûsiyle o bedâyi'in tablo cihetine âit şeylerini tasvirde bayağı kalemimi kıl kalem gibi kullanmağa olan ümîdimle berâber, o demin tasvîrinden âciz kalacağım. O derece güzel ki Gelibolu gurûbu yanında pîş-i nazardan sür'atle geçmiş bir periye nisbet olundukça, san'atla yapılmış bir levha gibi kalıyor.

Bizim buradaki Hasan Paşa-köşkü'nün ta'rifini Nef'î'ye yazdığım mektupta görmüşsündür. Akşam-üstü o köşkün namaz-gâhında durmuş, yüzümüzü de Anadolu dağlarına çevirmiştik. Dağların üstüne sahîhan kavs-i kuzah yığıntısı zannolanacak kadar reng-âmiz bulutlar çökmüş idi; meğer cenûb-i garbîmizde Vahhâb-i suver ve feyyâz-i elvân olan —Nûr-i meşhûd-i ilâhî— nazarlardan nihân olmağa başlamış.. Denize baktım. Tabî'a'-i külliyyenin en nûrânî, en mücerred hüsnünü renk içinde cilve-sâz eden Kudret'in feyzine kasem ederim ki otuzsekiz yıllık bir hayât-ı şâirâne içinde ve hattâ gönlümün en ateşli, fikrimin en parlak zamanlarında da bu kadar güzel, bu kadar sevilmeğe şâyân birşey görmemiştim. Mübârek deryâ, hüsn-i mücessem bildiğim güzellerden de güzel idi; eğer canı olmak lâzım gelse, cidden ve hakîkaten can bedenden ayrılır ve ezeldenberi dûr olduğum mahbûb-i ruhânî budur diye visâli içinde istigrâk eder giderdi.

Yâ Rab, o ne garib hâller, o ne parlak renkler idi. Bâzı tarafı bir derece kızarmış idi ki —mübâlegaya hamletmeğe cerîdir— ben yâkutta o kadar saf kırmızılık görmedim. Amma ne kırmızılık.. Şarap ırmağı zannolunacak kadar neş'eli, şehid kanı kıyâs edilecek kadar

hazîn.. O kırmızılığın ötesinde berisinde ara-sıra firûze renginde yollar, mâ'î tarhlar, hattâ yeşil parçalar var idi ki renkleri ve husûsiyle o renklerin parlaklıkları mücevherlerde değil, ma'hud billûrdan yapılma menşurlarda bile bulunamazdı. Hele koca bir deryâyı bana güneşin envâr-i reng-âmîzinden dökülmüş bir âyîne-i hayret gibi gösteren o temâşâ-yi garîb içinde bizim sâhilden ayrılmış bir vapur vardı ki o râkit deryâda bacasından çıkan dumanlar havada karakalem bir çınar resmi, deryâda ise Ferhadlar'ın, Mecnunlar'ın hasrethâne-i inzivâsı olan kûhsâr-i vahşeti hatıra getirecek kadar hazîn bir hayâlî dağ şekli hâsıl etmişti. Temâşâdan gönlümce hâsıl olan te'sîrâtı hiç ta'rif edemeyeceğim; nasıl ta'rif edeyim ki hulâsası Kudret-i Fâtıre'ye izhâr-i hayretten ibârettir.

Senin *Şarkı* pek güzel.. *Tut elinden yâri koştur* hayâli bütün bütün yeni; hattâ mevzû'u ezvâk-ı mahabbet içinde bile yeni addolunacak kadar yeni..

Gönlüm ki aşk-ı yâr ile cûş-u hurûş⌣eder
Sahbâ değil, o şevkle zehir⌣olsa nûş⌣eder[3]

beytinde o kadar latâfet bulamadım. Zehr-ü bâde kıyası, hâyîde şeylerdendir; *Âdemē cevr-i Felek zehr⌣içirir, bāde değil* mısra'ı mâlûm.. Meserretle zehr içmek fikri edebiyat-ı cedîde dâhilinde ise de, o yolda zehrin bâdeye mürâdifesinde latâfet yok.. Hâsılı fikrini anlıyorum; fakat ifâdede sarâhat yok.. Gözlerini öperim kardeşim.

24 Şevvâl, sene 95

Kardeşin,

KEMAL

[3] Recâ'îzâde Ekrem'in bu beyti *Zemzeme I.*'dedir (İst., Matbaa-i Ebüzziya, 1299, s. 57).

CCCLXI. — CCCLXIII.

Aşağıdaki mektuplardan ilki, Menemenli Rif'at Bey'e yollanılmıştır; muhâtabı kaydedilmemekle berâber, ona gönderildiği, daha önceki mektuplarında da tekrarlanan bir latîfeden, *Almanya kızı* münâsebetiyle edilen şakadan anlaşılıyor (Nu. 359). Mektup, Kemal'in başkalarına yazdığı mektuplarını Rif'at Bey vâsıtasıyle yolladığını aydınlatmaktadır.

İkinci mektup, kızı Feride Hanım'a yazılmıştır; Kemal Midilli'de havaların kararsızlığından, soğuk algınlığı dolayısıyle hastalıktan kurtulamadığından şikâyetcidir. Yanında bulunan oğlu Alî Ekrem'le berâber çektirdiği resmini de bu mektubu ile birlikte göndermiştir.

Sonuncu mektup, sözü edilenlere ve Kemal'in âilesine yazdığı mektuplar arasında bulunduğuna bakılırsa, yine Rif'at Bey'e gönderilmiştir. Midilli'de bulunan Deli Hikmet İstanbul'a döneceğinden, ondan havâdis almak mümkin olduğundan, Kemal bu mektubunu da kısa yazmıştır.

Aşağıda neşrettiğimiz mektupların üçü de Kemal'in kendi el yazısı ile, Türk Tarih Kurumu'ndaki evrâkı arasındadır (Nu. 118, 480, 105).

361. Menemenli Rif'at Bey'e

21. X. 1878

İşte size bir de posta arası mektubu.. İzmir'den şikâyet alıyorum; işe lüzûmu kadar i'tinâ olunmadığından bahsederler. Seni böyle münâsebetsiz bir yola Almanya kızı'nın sohbeti bile sevkedemez zannettiğim için, şikâyete inanmamak istedim; ma'mâfih tezyîd-i gayretten geri durulmamasını tavsiye ederim, sonra külâhları değişiriz.

Melfuf kâğıtlar yerlerine verilir, değil mi ?

24 Şevvâl, sene 95

Kemal

362. Feride Hanım'a

26. X. 1878

İki Gözüm Feride'ciğim,

Mektubunu aldım, ki 26 Şevvâl, 95 tarihli idi. Dişnin ağrısına fenâ hâlde canım sıkıldı. İnşâ'llâh şimdiye kadar mündefi' olmuştur. Benim musîbet nezle hâlâ ber-taraf olamadı. Bu sene havalar pek fenâ gidiyor; bir saati bir saatine benzemiyor. Bir vakit soğuk almaktan kurtulduğum yok ki nezle mündefi' olsun. Ekrem ile çıkardığım resmi gönderdim. Pek güzel çıkmadı; fakat ne yapayım ki burada bu kadar oluyor. Bâkî gözlerini öperim, iki gözüm kızım.

29 Şevvâl, sene 95

Kemal

363. Menemenli Rif'at Bey'e

26. X. 1878

Beğimiz,

İşte yine birbuçuk satırlık mektup ile iktifâ edeceksin. *Avusturya* postası Çarşanba günü kalkacak diye aldığın münâsebetsiz bir haber üzerine, mektubu yine âna vermişsin. Dün akşam saat altıda geldi. Bu günü yalnız kâğıt okumak ile geçirdim. Posta şimdi gidiyor. Mektup isteyenlere bu kâğıdı oku!.. Hikmet gelince ânı tepeleyeceklerine, şimdilik, postayı *Avusturya* postasına verdiğin için seni tepeleyiversinler..

29 Şevvâl, sene 95

Kemal

Süleyman Paşa, aşağıdaki mektubun yazıldığı sırada muhâkeme edilmektedir; İstanbul'da Taşkışla'da mevkuf bulunan Süleyman Paşa'nın, Midilli'ye Deli Hikmet vâsıtasıyle gönderdiği selâm[1] Kemal'i çok mütehassis, mevkufluğu ise müteessir etmiştir. Neşredilen muhâkeme zabıtlarının Süleyman Paşa'yı temize çıkarmasını, Tanrı'nın adâleti in ona yardımcı olmasını temennî eden Kemal, oğlu Alî Ekrem'in

[1] Alî Ekrem basılmamış hâtıralarında, Berlin Muâhadesi'nin akdinden sonra Deli Hikmet'in bir-ara Midilli'ye geldiğinden bahsediyor; "Ne mellhü'l-vech, câzibü'l-rûh bir genç.. Onu ilk görüşte seviyordum. Babam da Hikmet'le en muazzez dostunu, en sevgili kardeşini bulmuştu. Onu öyle bir kucaklaması, ona ikide-bir sarılarak omuzunun üstünde yaşlar dökmesi var ki.. İkisinin lisânında da vatan, yine vatan, dâimâ vatan.." diyor ve Kemal'in Deli Hikmet'le müşterek,

Âh yaktık şu mübârek vatanın her yerini,
Saçtık eflâke kadar dûdunu, âteşlerini,
Kapadî gözde olanlar, çıkacak gözlerini,

Vatanın bağrına düşman dayadî hançerini,
Yoğ imiş kurtaracak bahtı karâ mâderini

mersiye'sini bu sırada yazdıklarını kaydediyor (M. Cemal Kuntay, *Namık Kemal*, c. II., ksm. II., s. 563). *Vatan Mersiyesi* adlı bu şiirin tam metni için bk., Sa'deddin Nüzhet Ergun, *Namık Kemal'in Şiirleri*, İst., İnkılâb Kitabevi, 1941, s. 40 - 46). T. T. Kurumu'ndaki *yazma şiir mecmuası*'nda (S. 71 v.d.), Es'ad Çinar'daki *şiir defteri*'nde de vardır. Bu sonuncu, diğerlerinden oldukça farklıdır.

Askerî Rüşdîye'de tahsil görmek istediğinden, kendisi ile birlikte çektirdiği resmi velînî'met bildiği Süleyman Paşa'ya elini ve eteğini öpmek üzre takdîme cesâret ettiğinden, esâsen nâmını köylü çocuklarına kadar herkesin şükranla andığından bahs ile, Cenâb-ı Hak'tan adâletini birân evvel göstermesini diliyor.

Kemal'in bu mektubu bir başkasının yazısı iledir; kime hitâben kaleme alındığı da kaydedilmemiştir. Aynı kâğıtta, aynı yazı ile ve aynı şahsa yazıldığı anlaşılan sekiz mektup mevcuttur. Aşağıdaki mektubun içindekiler kadar, diğerleri de Süleyman Paşa'ya hitâbedildiğini açıkca göstermektedir (Türk Tarih Kurumu, Kemal'e âit mektuplar, nu. 740). Mektup metnini daha önce, *Süleyman Paşa ile Namık Kemal'in Münâsebât ve Muhâberâtı* başlıklı makâlemizde neşretmiş bulunuyoruz (*Türkiyât Mecmuası*, c. XI., 1954, s. 138 v. d.).

364. Süleyman Hüsnü Paşa'ya

27. X. 1878

Devletlû Paşamız Efendimiz Hazretleri,

Hikmet Bey bendeniz, selâm-ı sâmî-i müşîrânelerini teblîg eyledi; ne derecelerde memnûn olduğumu ta'rif edemem. Hayfâ ki selâm-ı devletlerini öyle bir mevkı'den almak, nefsim için öyle mevkı'lerde bulunmaktan, bin kat girân geliyor; fakat Adl-i İlâhî âsârını ibrâz etmek, tabî'î olarak neşrolunan muhâkeme-nâmelerde ise "[2] اَلْحَقُّ يَعْلُو وَلاَ يُعْلَى عَلَيْهِ" hakikati, bârika-i şimşîr-i hamiyyet gibi gözler kamaştıracak bir sûrette meydana çıkmadadır. Bizler için, birinci maksad bu idi. Bu maksada nisbet, bittabi' ikinci derecede olan hulûs-i dâverânelerini de, Cenâb-ı Hakk'ın inâyetinden me'mûl etmekteyiz. Çekilen meşakkatlerin fikr-i hakîmâne ve salâbet-i merdânelerince bütün bütün hükümden sâkıt olan avârizden ma'dûd olacağı şüphesizdir. Oğlum Ekrem bendeleri, Rüşdîye-i Askerîye perverdelerinden olduğu için, rızk-ı ma'rifetce velînî'met bilindiğinden, bendenizle berâber aldırdığı bir resminin kendine bedel, dest-ü dâmân-ı devletlerine yüz sürmek üzre takdîmine cesâret eyledi. Hamiyyet-i devletlerinin en küçük mükâfatlarından olan bahtıyârlıklardandır ki, milletin hâmî-i istikbâli olan köylü çocuklarına varıncaya kadar nâm-ı sâmî-i âsafânelerini lisân-ı tahmîd-ü tehassür ile yâdetmektedirler. Hemen Cenâb-ı Hak, âdaletinin hükmünü bir saat evvel izhar buyursun! Bâkî her hâlde emr-ü ferman hazret-i min leh'ül emrindir.

Gurre-i Zi'lkı'de, sene 95

Kemal

[2] "Hakîkat yüksektir ve onun üstüne çıkılmaz."

CCCLXV. — CCCLXVI.

Kemal, aynı tarihte kızına ve Menemenli Rif'at Bey'e yazdığı mektuplarından ilkinde, Alî Ekrem'le birlikte çektirdiği ve İstanbul'a yolladığı resim hakkında kendisine yazılan şeylere cevap veriyor; mektubun ifâdesi, daha öncekiler gibi, bir çocuğa hitâbedildiğinden latîfelerle doludur. İkincisinde ise, yine birçok mes'elelere temas etmektedir :

Mektubun ilk paragrafından, Kemal'in bir gece içerisinde yirmibir mektubu cevaplandırdığını öğreniyoruz; sahifeler tutan bu uzun mektubunu yazdığı sırada, sabah ezanı okunmağa başladığını kaydediyor. Kemal'in aldığı mektuplara uzun cevaplar i'tiyadı, hemen dâimâ sürgünlerde geçen hayatının, dostlarından uzak bulunmasının tabî'î neticesidir; yakınları ile konuşabilmenin ve fikir alış-verişi zevkini, kısmen yazdığı mektuplar sâyesinde tatmîn etmektedir.

Rif'at Bey Kemal'e pamuk ticâreti yapma husûsundaki arzusundan bahsetmiştir; esâsen âilesi de aslen Adanalı'dır. Kemal bu münâsebetle ona bâzı tavsiyelerde bulunuyor. Böyle bir işe kalkarsa, hükûmetle kat'iyyen bir akçelik de olsa alış-veriş yapmaması lâzım geldiğini ve muhtelif ticâret şekillerini anlatıyor. Kendisinin biricik sermâyesi herkese batan kalemi olduğunu, bu vâsıta ile kazanabileceği sâbit iken, menfâlarda dolaştırılarak, kaleminden faydalanma imkânı bulamadığını kaydetmektedir.

Gazetelerde Tıbbîye'de derslerin, daha doğrusu tıb sâhasındaki eserlerin Fransızca olarak okutulmasına dâir münâkaşaların geçtiği sırada, Kemal de aynı bahs üzerinde Rif'at Bey'le, Vahîd ve Süleyman Hayrî Bey ile mektupları vâsıtasıyle münâkaşa etmektedir. İleri sürdüğü fikirler, onun günlük mes'elelerle nekadar çok alâkalı olduğunu gösterir.

Rif'at Bey'e yolladığı bir başka mektubunda olduğu gibi Kemal, Tunuslu Hayreddin Paşa'nın kabineye alınacağı rivâyeti dolayısıyle, onun bu mevkı'e lâyık olmadığına dâir mütâlealarını kaydediyor; bu mektubun tarihinden bir ay kadar sonra 9 Zi'lhicce, 1295 (4 Aralık, 1878)'de Hayreddîn Paşa'nın Sadâret mevkı'ine getirildiğini söylersek, Kemal'in mektuplaştığı kimseler vâsıtasıyle siyâsî haberleri nasıl evvelinden duyduğu anlaşılır [1].

Mektubun bundan sonraki kısmını, Rif'at Bey'e latîfeler, daha evvelki mektuplarda da bahsi geçen şeyler teşkil ediyor. Kemal'in mektup yazma hususunda velûdluğunu aydınlattığı kadar, siyâsî mes'elelerle, günün münâkaşa mevzu'u olan kültür mes'eleleri ile de yakından alâkasını gösterir. Kızına ve Rif'at Bey'e yazdığı bu iki mektubu, kendi el yazısı ile, Türk Tarih Kurumu'ndaki evrâkı arasındadır (Nu. 482, 25). Rif'at Bey'e mektubunun Hayreddîn Paşa'dan bahseden paragrafı. M. C. Kuntay tarafından neşredilmiştir (*Namık Kemal* c. I., s. 202).

[1] İbnü'l-Emin M. K. İnal, *Osmanlı Devri'nde Son Sadr-ı A'zamlar*, c. VI., s. 900.

365. Feride Hanım'a

1. XI. 1878

İki Gözüm Feride'ciğim,

Bu haftaki mektubun da geldi ki, 3 Zi'lkı'de, sene 95 tarihli idi. Biribirinin üzerine iki-üç gecedir seni ru'yâda gördüğüm için, mektubundan evvelkiler kadar memnun olmadım diyebilirim. Nâşid'in, kâşki ağabeyim de ayakta durmuş olsa idi, bakalım Ekrem Bey neresine gelir idi dediğini, bana dün gece aynı aynına söylemiş idin. Sakalımı daha uzatacağım; fakat sanırım ki yine Nâşid sözümü dinlemeyecek. Ben hiç Nâşid'i unutur muydum? Ne yapayım, burada yaptırdığım resimlerin birçoğunu beyler, paşalar, hanımlar, kadınlar yağma ettiler de, başka bir takım daha ısmarlamağa muhtaç oldum. Bu gün yetişir ise, kendine de ayrıca bir mektup ile berâber gönderirim. Âfiyyetin, rahatın için, Cenâb-ı Hakk'a teşekkürler ederim. Benim nezle de bütün bütün savuştu. Buranın havası ise, bir hafif yağmur yağmak ile âdetâ cennet kesildi. Bâkî sağ ol, var ol hanım kızım efendim.

6 Zil'kı'de, sene 95

Kemal

Tarihi çizdim; çizmesem sonra ta'riz edersin[2].

366. Menemenli Rif'at Bey'e

1. XI. 1878

A İmanı Yok,

Mektuplarımın *Mısır* postasına verilmesini sana geçen hafta haber verdim; evvelki posta haber verdim; anlatmak kâbil değil midir? Senin o lâstik kese suratlı ma'şûkandan sana da, senin büyüğüne de, b.. canına olsun. Posta, gece saat sekizde elime geçti. Yirmibir mektuba cevap yazacağım. Mektubuna başlar-başlamaz güneş doğmuş da, sabah-ı bahar infilâk etmeğe başlamış gibi, mübârek ezân-ı Muham-

[2] Mektubun tarihi 2 Şevvâl yazılmış, bu kelimenin üzeri çizilmiştir.

medî okunmağa başladı. Yine kâğıdına bir satır ile redd-i cevap edecektim. Sâirlerine acıdım; kırksekiz (saat) uykusuzluğu göze alarak, yine mektup yazmağa başladım. Sâyenizde Allāh ne vakit nasip eder ise, o vakit uyuyacağız.

Cevâba başlamadan evvel şunu söyleyeyim: Mehmed Alî Bey'e bir mektubum var. Bilirsen kendin götür var (ver); bilmezsen posta ile gönder.

Senin ticâret fikri 'ayn-i isâbettir; el-kâsibi habîbu'llāh. Eğer benim de kalemden başka bir sermâyem olsa idi, ânı da ticârete sarfederdim. Kalemimi ticârete sarfetmedim değil, fakat bırakmadılar. Bizde fikir ahz-ü i'tası memnû' olmuş. Bir gazeteden, birkaç kitaptan lâ-ekal ayda yirmibin kazanabilmekliğim hem melhûz, hem de delil ile sâbit iken, Magosa'da, falanda dolaştırdılar; fakat pamuk, kalem gibi kimsenin vücûdüne batmaz; o cihetle ticârete girersen, ticâretinden dolayı bir taraftan ta'arruz görmesen gerektir; fakat senin ticârete girmekliğine tamâmıyle muvâfakat etmek için, senden iki mes'elede söz almağa muhtâcım. Bunun biri, velev (bir) yerine bin kazanılsın ve her ne nâm ile olur ise olsun, hukûmet ile bir paralık, bir akçelik ahz-ü i'tâda bulunmamaktır. İkincisi de Firenkler'in *negotiant*[3] dedikleri yolda mı, yoksa *commercial* dedikleri yolda mı ticâret edeceğini bilmekliğimdir. Benden bir mes'ele sormuşsun ki, malına teallûk ediyor. Nâmusunu, canını muhâfazaya nekadar mecbûr isem, malını muhâfazaya da o kadar mecbûrum; ânın için gevezelik ediyorum. *Negotiant* yolu, bizim eski Türkler'in ağız turnacılığı dediği tarz olarak, her nevi' eşyânın revâcına ittilâ ile, insanın sâhip olduğu mağazaya girmemiş bir malı, şu kadar kuruşa almak ve birkaç saat, veyâ birkaç gün sonra şu kadar kuruşa vermek sûretinden ibârettir. Buna (Bunda) ise birçok sermâye(ye) mâlik olmak, birçok mesâ'ile âlim olmak, birçok adam ile uğraşmağa kādir olmak lâzım gelir. Senin o yolda bir ticârete, sermâyen kâfî olmasa gerektir. Olsa da, mâlûmâtın, vücûdün sâlih değildir. *Negotiant* olmakla uğraşmış birkaç müslüman, bir hayli de Osmanlı-hıristiyan bilirim, Cümlesinin netice-i sa'yi iflâs oldu; çünki bizim memlekette kānûn-ı hukûmet ve ma'rifet-i efrâd müsâ'id olmadığından, Firenkler ile uğraşmak, şeytan ile

[3] Kemal, mektubunun yalnız bir yerinde bu kelimeyi yabancı harflerle, İngilizce imlâsıyle *Negotiant* şeklinde yazmıştır.

ceviz oynamağa benziyor. Bu Tecrübem üzerine, *Negotiant* yolunda ticâret ile iştigâlini kat'ân tecviz edemem.

Commercial denilen mahlûkât, bir veyâ birkaç nevi' eşyâ satmak ile iştigâl ederler; paracıklarını ceblerine korlar; malı ândan sonra verirler. Bunlar *negotiant* takımının bir nevi' harac-güzârıdır. Edebilecekleri istifâdenin en küllî kısmını *negotiant* güruhu kazanır; ma'mâfih zararlarının en küllî kısmını ve belki umûmunu da, yine *negotiant* çeker. Hâsılı emr-i İlâhî gibi makbûl, hakîkat-i istifâde gibi emîn yol, bu nevi' ticârettir.

Şimdi şartımın hulâsasına geleyim: Girebilir isen, ticâret-i meşrû'aya gireceksin; bunun için benden ruhsat istiyorsun

1. Sermâyen ne ise, şirkete koyacak mısın ?

2. Şerîklerinden emin misin ?

3. Ticârete senin sermâyenden başka bir fâ'iden olabilecek, mi? Yânî alış-veriş edeceğiniz malın cins kıymetini, râyicini bilmek elinden gelir mi ?

Şu beyan ve ikincisini tafsil ettiğim mes'ele (ye) cevap vermelisin ki, ben de mes'ûliyyet-i ma'nevîyesini göze alarak sana ruhsat verebileyim. Dikkat et, bir adama zararı yok, git, falan hizmette çalış da, ayda üçyüz kuruş kazan, diyebilirim; çünki hizmetini, zarûretini def'e medâr bilirim; git falana para ver de zarûrete düş diyemem, çünki o adamın falan işde çalışmasına ben sebeb olmuş olurum. Va'z elverdi ya.. İşte bir ezan daha okunuyor. Gâlibâ evvelki ezan Şâfi'î vakti imiş. Şimdi sâir herze-vegilliklere gelelim.

Tabîb için ters ters şeyler düşünmeyiniz. İstikbâl, onsekiz sene sonraya demezler. Mektepte tıb, Fıransızca ve hattâ Almanca okunur ise ne olmak iktizâ edecek? Elli sene ilerisine varıncaya kadar Türkler fenn-i tıbta, Avrupa'dan aşağı kalacak öyle mi? Varsın kalıversin.. Hangi fenni bir kavm ile yarışacak kadar ileri görürdük ki, bizde de Türkçe okunarak pek a'lâ hekim çıkar diye, üçyüz bî-çâre neferi, ecel-i kazâya uğratmamak hamiyyetimize dokunuyor. Tıbbı, Fıransızca tıb okuyan tabiblerimiz Türkçe'ye terceme ettiler. Türkçe tıb tahsil eden zevât-ı gayret-simât ise, ne Türkçe, ne Fıransızca biliyorlar. Fenlerini hangi lisanda öğrenecekler; hangi lisâna terceme edecekler? Böyle yerlerde hamiyyetten bahsetme! Hamiyyet-i İslâmîye, *Kur'ân*'ın ta'rif ettiği Hamiyyet-i Câhilîye değildir.

Hem Türkçe, hem Fransızca tıb okunsun; ta'bir-i âhar ile, tıb okuyacaklar Fransızca bilsin yollu söylediğin sözler de, bütün bütün sadedin hâricindedir. Mâdem ki maksadımız bu gün tabib yetiştirmek oluyor, Türkçe lisânda tıb okunmak ile, tabib yetişemediği zâhire çıktı. Tıbba gerçekten müsâid, yânî her tabîbin okuduğunu anlamasına, her hocanın okuttuğunu anlatabilmesine kifâyet edecek istilâhat ve husûsiyle kitabı hâvî bir lisânda tıb okutulsun. Ândan sonra tıbbı Türkçe'ye nakledecek vesâit tedârikine çalışalım. Mekteb-i Tıbbîye'ye milletin sarfettiği paralar, Türkçe'de fenn-i tıb hâsıl etmek için değil, askere tabib yetişmek için.. İşte okuttuğumuz Türkçe ile, askere tabib yetişmiyor. Maârif Nazâreti Irâdını, masrafını kâfî görür, Türkçe'ye fenn-i tıbbı nakl için cem'iyyetler peydâ eder, mektepler yapar, falanlar eder ise, bir büyük hizmet olur; fakat milletin yalnız askere bakmak için Bâb-ı Ser-Askerî müvâzenesinden bezlettiği paralar ile, asker öldürmeğe hizmet edecek tabibler yetiştirmek; hamiyyeti, uluvv-i cenâbı, falanı iktizâsından değildir. Sen gâlibâ Hayrî'ye, Vahîd'e yazdığım mektupları okumamışsın ki, beni bu kadar herze-vegilliğe mecbûr ettin.

Rusların lisânı üzre yazılmış tıb kitapları da, bizim tıb tercemeleri kabîlindendir. Rusya, Avrupa ulemâsı nezdinde gerek idâre-i askerîye, gerek idâre-i mâlîye, gerek adlîye, gerek idâre-i mülkîye'-de bizden bile aşağı tutulmuş bir millettir; cünki içlerinde şu'abât-i siyâsete hizmet edenlerin el'ân yüzde doksanbeşi ecnebîler ile ecnebî-zâdelelerdir.

Hayrü'ddîn Paşa'ya ahlâkca vükelâmızın hiçbiri müsâvî olamaz; fakat idrâkce hepsi müsâvîdir. Yalnız Hayrü'ddîn Paşa, bilirim sanır da bilmez. Ötekiler hem bilmez, hem bilirim zannetmez. Bence, idâremizin bir şu'besini Hayrü'ddîn Paşa'ya havâle etmek, Kânî Paşa, Server Paşa'ya havâle etmekten muhâtaralıdır; çünki bu mübârek yapıyorum zanneder de bozar. Hayrü'ddin Paşa ile mu'ârefem yok.. Hakkında olan fikrim, o mashara *Akvâmü'l-Mesâlik*'tendir[4]. İnşa'llâh sonradan okumuş, öğrenmiştir de, benim sözüm yanlış çıkar.

[4] Hayrü'ddîn Paşa'nın haltercemesine âit eserlerde, böyle bir eserinden bahsedilmiyor; yalnız İbrâhim Alâeddîn, "*Akvâmü's-Siyer* isimli kitabı Tunuslu Hayrü'd-Dîn Paşa'ya izâfet edilirse de, onun olmayıp yine Tunus ümerâsından Hasan Paşa'-nındır" diyor (*Meşhur Adamlar Ansiklopedisi*, c. II, s, 998). Kemal'in mektubundan ise, Hayreddin Paşa'nın *Akvâmü'l-Mesâlik* adlı eserini gördüğü anlaşılmaktadır ve böyle bir eseri mevcuttur (Bk., bu ciltleki *mektup*, nu. 330, not -4).

Birinci mektubunun başka cevâba değer yeri yok. Postayı *Mısır* vapuru ile göndermediğin için, Allâh efendimiz ma'şûkanı elinden alsın da, Redif Paşa'ya hediye eylesin.. Şimdi iki mektubun da cevâbına başlamalı.. Penceremin karşısında askerler, sabah namazı kılıyor. Daha uyuyacağım; sonra kalkacağım; yirmi kadar da haşerâtın mektubuna cevap yazacağım.

Emîn Efendi mes'elesi için yazdığın sözler, cevap ihtiyâcından sâkıt hükmündedir; çünki bizim pencerede bir kırık cam var. Hind ve Yemen'i seyretmeğe kifâyet ediyor. Hepinizin ne haltettiğinizi etrafı ile gösteriyor da .. Beri tarafa, hâlinizin hakîkatından haber vermiş idim; lâkin sizin ma'şûka da, İsak'ın ma'şûkasına rahmet okutmağa başladı. İsak'ın âvâz-i bülend ile,

Eşek gitsin de istersē Diyār-i Mısr'a hükmetsin

şarkısını söyleyerek gitti; sizin yâdigâra da,

Benim bāşımdan ayrılsın da tek Bismark'a yār olsun

mısra'ını ta'lim etseniz, fenâ olmayacak gibi hatırıma gelir.

Ben, yarım saat içinde elli satır yazı yazabilirim, fakat gönlüm hoş olur ise; *Mısır* postasından beklediğim mektup, *Nemçe* postası ile gelir ise değil..

Mâşa'llâh ne mürüvvetli yadigârsın. Çocukların kitap tashihini bu hafta, yânî onsekiz saat zarfında, hem mektuplar, uyku falan dâhil olduğu hâlde, onsekiz saat zarfında istiyorsun. Başımdan, parmaklarımın her birine bir telgraf teli indirmeğe çok çalıştım; amma telgraf kumpanyaları ile bir türlü uyuşamadım. Hiç olmaz ise, gelecek haftaya istemek de, senin için ayıp değildir; çünki kitabın musahhah nüshasını gördün. Nekadarı yazılmış, nekadarı tashih olunmuş bilmezsin. Kitabın ben, hattâ keyfim istemek şartı ile, üç gün çalışmakla ancak ikmâline muvaffak olabilirim. Bir haftada keyf isteyerek üç gün çalışmak, pek kolaylık ile ma'zur olur hâllerden değildir. O kadar aceleye ne lüzum var ?

Havâdis için teşekkürler. Hikmet benim ile resim aldırdığı için, başı göklere mi erdi? Musîbet! Sen burada bulunduğun zaman niçin öyle birşey düşünmedin. Şimdi ma'şûkan ile resmini aldırır da gönderir

isen, Ekrem ile aldırdığım resimden bir dânecik, amma ayva gibi bir dânecik verebilirim ve illâ felâ. İşte mu'zibliğin sırası geldi. Ben, sana bir münâsebetsiz zamanda mu'ziblik ederim demez mi idim? Seyret *Mısır* postasına verilecek kâğıdı, *Nemçe* postasına verip de, beni dün gece sabaha kadar uykusuz, bu gece yine sabaha kadar uykusuz bırakmak ne netice verir imiş, öğren. Karşımda bir güzel tulū' var; şimdi ânı seyredeceğim. İkinci mektubunun da sâir yerleri cevaptan sâkıt.. Sâir mahlûkāta mektup yazamaz isem, seni tepelemelerini, ayrı ayrı hepsine tenbih edeceğim.

6 Zi'lkı'de, sene 95

KEMAL

CCCLXVII. — CCCLXVIII.

Kemal, aşağıdaki mektuplarının ilkinde kızına, mektuplarını aldığı zaman duyduğu memnunluktan, küçük kardeşi Nâşid'in hastalığına üzüldüğünden, onu erkân-ı harb yapmak istediğinden, yanında bulunan oğlu Alî Ekrem'in Fıransızca'ya çalışma hususundaki gayretinden bahsediyor.

İkinci mektup, isim tasrih edilmemekle berâber, Rif'at Bey'e yazılmıştır; baş kısımlarında, muhâtabının uzun mektup istemesi dolayısıyle latîfe ediyor. Ona yollayacağı resminin arkasını da yazmıştır; bu belki de, Rif'at Bey'e gönderdiği bir resmin arkasına yazdığını bildiğimiz,

Rif'at Kemāl'den nekadar dūr olursa da
Kābildir iltikāsı misāl-ü hayāl ile
İnsāf mezhebinde münāsib değil midir
Rif'at cihanda kā'im olursa Kemāl ile

kıt'asıdır [1]. Meclis'in ta'tilinden sonra, uzaklaştırılması düşünülen meb'ūslar'dan Menekşelizâde Emîn Efendi hakkında Deli Hikmet'in neşriyyâtını memnunlukla karşılayan Kemal, Rif'at Bey'in meşgūl olmak istediği pamuk ticâreti işinden,

[1] S. N. Ergun, *Namık Kemal'in Şiirleri*, İst., İnkılâb Kitabevi, 1941, s. 247. Bu şiir, Kemal'in Türk Tarih Kurumu'ndaki *yazma şiir mecmuası*'nda vardır (S. 40). Bu *kıt'a*'nın yanında, "Feride'ye" kaydiyle ve birbaşkasının yazısı ile şu şiir kaydedilmiştir :

Ruhūmun ayni mutlakā sensin
Bunu vicdānım eyliyor takdīr
Cismimin şeklini güneş yapmış
Bunu Hallāk-ı şems eder tasvīr

Rif'at Bey'e gönderilen *Kıt'a*'nın Kemal'in el yazısıyle kılişesi için bk., M. C. Kuntay, *ayn. esr.*, c. II., Ksm., II., s. 514.

Şûra-yi Devlet'e âit tensîkāttan, *Kānûn-ı Esâsî*'nin ta'dîli lüzumundan bahsediyor. Yaptıkları *Kānûn-ı Esâsî*'de bir Dîvân-ı Muhâsebât vardır ki, büyük devletlerde olduğu gibi Hazîne ile alâkalı işleri tedkîk ve muhâkeme ile mükelleftir; *Kānûn-ı Esâsî* tatbik edilmediği için Posta ve Telgraf Nâzırı'nın maaş farkı gibi basit şeylerle Vekiller'in meşgûl olmasını doğru bulmuyor; Aleksandır Karatodori Paşa, mektubun yazıldığı tarihte Girid Vâliliği'nden naklen Hâricîye Vekilliği'ne ta'yin edilmiş, yine aynı kabineye, Hayrü'ddîn Paşa kabinesi'ne Nâfi'a Nâzırı olarak getirilen Sava Paşa'nın, Aleksandır Paşa Girid'den gelinceye kadar Hâricîye Nazırlığı'na vekâlet etmesi kararlaştırılmıştı[2]; Kemal her ikisinin de böyle cüz'î işlerle uğraşmayacağını tahmin ediyor.

Midhat Paşa'nın Bahr-i Sefid sâhillerinde mevkı' ve havası sihhati için elverişli bir yer intihap ederek, orada âilesi ile berâber ikāmeti isteği kâbul edilmiş, 200 lira maaş tahsis ve 1000 lira harc-i râh verilerek, Girid'de ikāmetine irâde-i seniyye sâdir olmuştur; ancak Girid'de oturup maaş alacağına, islâha muhtac olan Sûrîye Valiliği'ne ta'yini için karâr verilmiş ve bu hususta irâde 15 Zi'lhicce, 1295 (10 Aralık, 1878)'de sâdir olmuştur[3]. Kemal'in mektubunu yazdığı sırada henüz bu ta'yin işi vukū' bulmamış, diğer şeyler gibi bunu da önceden haber almıştır. Midhat Paşa'nın böyle bir işde çalışamayacağı kanaatindedir; ileride bu hükmünün doğru çıkacağını, Midhat Paşa'nın Sûrîye Vâliliği'nden isti'fâsını göreceğiz.

Asâkir-i mülkîye ta'birinin mânasızlığını kaydettikten sonra Girid'in idâresine, Menekşelizâde Emîn Efendi mes'elesine temâs eden şâirimiz, bize çocukken yazdığı bir beyti de nakletmekle, basılmamış manzumelerine bir beyit daha ilâve etmiş oluyor; çünki bu beyit şimdiye kadar neşredilen şiirleri arasında yoktur.

Kemal, Ahmed Midhat Efendi'ye, *Üss-i İnkılâb*'taki bir fıkra dolayısıyle iki mektup göndermişti; ikincisine henüz cevap almamıştır; bu yüzden hiddetlenmiş, Ahmed Midhat'e bir üçüncü mektup yazmıştır; fakat gönderip - göndermemekte müteredditdir.

Aşağıdaki mektupta en mühim kısım, Kemal'in Avrupa'daki hayatına, *Hürriyet*'teki neşriyyâtına, Ziya ve Hüsnü Paşa ile münâsebetine dâir verdiği bilgidir. Bu arada Adana Vâliliği esnâsında rüşvet aldığına dâir aleyhinde dedikodılar devam eden Ziya Paşa'yı şiddetle müdâfa'a etmektedir. Onun *Harâbât* adlı eserini tenkid maksadı ile yazdığı *Tahrîb-i Harâbât* ve *Ta'kîb* isimli risâleleri in bile, aralarındaki dostluğa halel getirmediğini söylerken, bir sırrı, Ziya Paşa'nın Londra'da iken Hidiv'den para aldığı sırrını da açığa vurmaktadır. Kemal'in Avrupa'dan İstanbul'a dönüşü hakkında eserimizin birinci cildinde izahat verirken[4], kendisine harc-ı râh olarak Paris Sefârethânesi vâsıtası ile 3,000 frank gönderildiğini de kaydetmiştik; Kemal'in açığa vurduğu bir mes'ele de, bu parayı almamış olduğudur.

Ziya Paşa ile dostluğu, *Tahrîb-i Harâbât* ve *Ta'kîb* vâsıtasıyle onun aleyhinde bulunması Kemal'e, Süleyman Paşa ile Şâkir Paşa'nın, ilkinin muhâkemesi

---

[2] Süreyyâ Bey, *Sicill-i Osmânî*, c. IV., s. 799. Tunuslu Hayrü'ddîn Paşa'ya Sadr-i a'zamlık tevcîhi münâsebetiyle yazılan 9 Zi'lhicce, 1295 tarihli ferman metni (İ. E. M. K. İnal, *Osmanlı Devri'nde Son Sadr-i A'zamlar*, c. VI., s. 900).

[3] İ. E. M. K. İnal, *ayn. esr.*, s. 377 v.d.

[4] Daha çok bilgi edinmek için, bu eserimizin birinci cildindeki 28 Ekim, 1870 tarihli mektuba ve önsöz'üne bakınız (Nu. 70, s. 214 v.d.).

vesîlesi ile biribirlerinin aleyhinde kullandıkları ifâdelerini hatırlatmıştır. Bir kıymet ifâde eden bu gibi kimselerin biribirleri ile uğraşmalarının liyâkatsizlerin mevkı' sâhibi olmalarına yol açması Kemal'i hiddetlendirmekte, bu sebeple, Deli Hikmet'in la'net okuyan bir kıt'asını nakletmektedir [5].

Kemal'in günlük siyâsî mes'elelere, husûsî hayatına, şiirlerine dâir mühim notlarını içine alan bu ve Feride Hanım'a yazdığı mektubu kendi el yazısı ile, Türk Tarih Kurumu'ndaki evrâkı arasındadır (Nu. 588, 9). Sekiz ve onuncu sahifeleri in klişeleri, mükerreren bâzı paragrafları M. C. Kuntay tarafından neşredilmiştir (*Namık Kemal*, c. 1., s. 203, 238, 242, 454, 562).

[5] Hocam Alî Ekrem Bolayir, İstanbul Üniversitesi'nde talebesi bulunduğum sırada bu *kıt'a*'yı sık-sık okur ve Kemal'in olduğunu söylerdi. Kemal, bu *kıt'a*'yı, Bereketzâde İsmâil Hakkî'ya yazdığı 20. IX. 1879 tarihli mektubunda da kaydetmiştir (Bu ciltteki mektup, nu. 418, s. 473; bk., *Umûmî İndeks*).

367. Feride Hanım'a

8. XI. 1878

İki Gözüm Feride'ciğim,

10 Zi'lkı'de, sene 95 tarihli mektubunu aldım. Aldığım gece ru'yâda görmüş idim, amma yine mektubundan daha ziyâde memnun oldum. Nâşid'in keyifsizliği bcr-taraf olduğu için, Cenâb-ı Hakk'a teşekkürler ederim. İnşa'llâh ben ânı, o mini mini vücûtceğizi ile erkân-ı harb zâbiti edeceğim. Hastalık ile güleşemez ise, sonra vatan düşmanları ile nasıl döğüşebilir ?

Ekrem çalışıyor; hocası kendinden pek memnun.. Şimdi karşıma geçmiş, mektuplarının gönderilmesini tavsiye ediyor. Beybabamızın ayaklarını, hanım vâlidesinin eteklerini öpüyor. Sana ayrı mektubu var imiş, Nâşid'e kezâlik.. Ânın için, "Mektuptan sonra selâm da yazılmaz ya? Ayıp olur beybaba" buyurdular. O da, ben de, el-hamdü-li'llâh tamâmıyle âfiyetteyiz.

Vâlidemin eteklerini, Nâşid'in gözlerini öperim. Melik gûyâ İstanbul'a gidiyor amma, me'mûl etmem; çünki şiddetli bir bora var; vapura gitmeğe muktedir olamaz sanırım.

Ekrem'in Fıransızca da mektubu var imiş. Tashih ettirmeğe çalıştı; bir yerine dokunmadım; aynıyle gönderdim. Fıransızca'ya pek güzel çalışıyor. Ben de ânın yerinde olsa idim, bu kadar bir müddet içinde, daha ilerisine muvaffak olamaz idim. Bâkî var ol kızcağızım.

13 Zi'lkı'de, sene 95

Kemal

368. Menemenli Rif'at Bey'e

15. XI. 1878

Az kaldı unutacak idim. Hüsnü Paşa'nın bana hiçbir vakit, hiçbir zamanda, hiçbir mekânda i'ânesi yoktur. Avrupa'dan İstanbul'a geleceğim sırada, 3,000 firank harac verilmek için, Paris Sefâreti'ne bir kâğıt göndermiş idi; ânı da almadım; mâlûm ola vesselâm..

Beğim,

17 Zi'lkı'de tarihli mektuplar *Mısır* postası ile geldi; işte biz de cevâbını yazmağa başladık. Benden mükâfat olarak uzun mektup istiyorsun. Gālibâ böyle bir mükâfâtı, ben sizin uzun birşeyinizi gördüm diye, Hayrî'nin vukū' bulan tehassür-i müştâkânesinden öğrenmişsin. Her uzun şey mektup değildir; ânın bâzısı şiir falan da olabilir. Aklını başına al, sonra pişmân olursun.

Senin asıl arzu edeceğin mükâfât resim idi. Biz Hazretleri, ânın arkasına da yazdık. Hüseyin geldi, bir himmet-i mahsûsadan dolayı adâlet-cûyâne ile gasbeyledi. Sen ânın ders mecmuasını gasbetmişsin. O gelmedikce çâre yok, resmi alamayacaksın; bende kalmadı ki göndereyim ?

Sen gālibâ, sizin ma'şûka-i menhûsenin koncoloz suratından korka korka ateh getirmişsin. "Hikmet ya serhoşluğu *derk* etsin, ya beni" sözünden niçin mânâ anlamıyorsun? Bizim elimizdeki kalem Arap yavrusuna teşbih olundu ise, gerçekten canlı fikirli bir Arap yavrusu olduğu iddiâ olunmadı ya? Sehv vukū' bulmuş. *Terk* yerine, *derk* yazılmış. Kemal'in de insan olduğunu *derketmeli* de, insandan sehv sâdir olmaz fikrini *terketmeli.*

Melik elbette şimdiye kadar gelmiştir. Yanında rakı, nar, falan değil, b.. bile yok. Hüseyin Efendi'nin bir himmet-i mahsûsasına uğradık; hâlâ narlar gelecek. Rakıyı ise yağma ediyorlar. Senin Osman, dünyayı alıştırdı. Meyhâneci câriyeniz, bir büyük fabrika açmadıkca, yalnız memleket halkına rakı yetiştirmekten âciz kalmayacak. Emîn Efendi için, Hikmet'in himmet-i kalemîyesine memnûnum; fakat vapurda gittiklerini beğenmedim. Mehmed Alî Bey, himmet etmekte olsa gerektir. Kâzım Paşa ile verilecek arz-ı hâlin te'siri olmaz sanırım; ma'mâfih yine verilsin.

Senin ticâret için bu mektubunda sorduğun şeylere cevap vermeğe muktedir değilim; çünki iş tafsilâta âiddir. Benim için iştigâlim dâimâ külliyyât iledir; ma'mâfih Şerif Alî Efendi zâten tecrübeli olduğu gibi, re'yi dahî ma'kûl göründüğünden, ben senin yerinde olsam ânın nasihatini tercih ederim. Şurasına dikkat lâzım, sözüm beyân-ı mütâlea kabîlindendir; kat'î re'y değil... Ticârete girdikten sonra fâiden olacağında şüphem yok..

Sizin Şûrâ-yi Devlet tenkîhâtına pek aklım ermez; ya'nî kâbil-i icrâ değildir. Senin gibi selmehü's-selâm, buradan def'ol hitâbına mazhar olabilecek umum hey'ette on kişi bulunamaz. Hayrü'ddîn Paşa, böyle bir fikirde ısrâr eder ise, bir vâlilik kazanır, o kadar.. Siyâsîyâta gelince, Şûrâ-yi Devlet, Avrupa'ca Fıransa ile Belçika ve Yunanistan'a münhasirdir; Yunanistan'daki Şûrâ'nın vazifesi de a'yânın vazifesine benzer birşeydir; ma'mâfih Şûrâ-yi Devlet'i, Napoléon kendine taraf-dâr peydâ etmek için yapmamış, Büyük Napoléon, Fıransa'ya bir mükemmel kânûn-nâme hasıl etmek için icad eylemiş.. Hayrü'ddîn Paşa'nın zannı gibi, bizde meb'ûsân-ı millet öyle kânûn tanzimine ve hattâ bir kânûn-nâme fıkrası yazmağa muktedir değildir. Bir Şûrâ-yi Devlet'e, eşedd-i ihtiyâc ile muhtâcız; fakat bu Şûra'ya değil.. İş ciddiyyet ile düşünülür ise, bizde elzem olan Şûrâ'nın, gerçekten Şûrâ-yi Devlet addolunacak bir hâle konulmasıdır; lâğvı değil.. Hele *Kānûn-ı Esâsî* ta'dil olunmadıkca, lağvolunur ise, Sadâret'i, Başvekâlet'e tahvil gibi sırf usûlsuz bir hareket edilmiş olur. *Kānûn-ı Esâsî*'nin ta'diline kalkışacak ve bu ta'dil arasında tesarruf mes'elesini pîş-i nazara alacak isek, Şûrâ-yi Devlet'ten bin kat fâidesiz olan meclis-i a'yân'ın ilgâsı ile işe başlamak lâzım gelir. Yine tekrar ederim, biz Memâlik-i İslâmîye'den vükelâ dilenmeğe muhtac değiliz; çünki mumlarla arasak, bulabileceğimiz mahlûkât gerek kā'ide ve gerek tatbîkātca, bizim heriflerden çok aşağı olduklarını böyle birkaç ay içinde meydana atıverirler.

Telgraf Nâzırı'nın maaşı mes'elesi o derece cüz'iyyattandır ki, insan, haklı mıdır, değil midir diye, düşünmeğe tenezzül etmez. Hani, biz bîçârelerin yaptığımız *Kānûn-ı Esâsî*'de bir Dîvân-ı Muhâsebat var idi; Hazîne'ye müteferri' olan bu türlü cüz'iyyâtı, düvel-i muntazamanın kâffesinde o mahkeme tedkîk eder. *Kānûn-ı Esâsî*'nin gerçekten icrâsına başlanılır da, öyle bir meclis vücûde gelir ise, her gün telgraf Nâzırı'nın maaş farkından kırk kat ziyâde mes'eleler meydana

çıkar. Çarh-i idâre ne demek olduğunu gerçekten bilenler, esas ile uğraşır; bu kadar teferru'âta düşmeği, kendine ayıp addeder. Karatodori'yi şahsen bilmem; fakat Sava'dan hiç mu'mûl etmem ki, bu cüz'iyyât ile uğraşmağa muvâfakat etsin. Eğer muvâfakat ediyor ise, sebebi, Hayrü'ddîn Paşa'nın ikbâline hürmettir.

Midhat Paşa'nın Sûrîye vâliliği Hayrü'ddîn Paşa kuvveti ile hâsıl oldu ise, hüsn-i niyetine teşekkür ederiz; fakat fi'linin neticesi hayırlı birşey değildir. Evvelâ Sûrîye, Anadolu islâhâtına nümûne olamaz. Sâniyen, Midhat Paşa, mülkün her tarafını islâh edebilir; yalnız Sûrîye'yi islâh edemez; çünki ora halkının mizâcı bütün bütün, kendi meşrebine mugâyirdir. Ziya Paşa'ya yaptıkları gibi yarın kalkarlar, âna da bir irtikâb isnâd ederler. O dakikada işden soğur. Bir de, Avrupa'da sürünmeği gözünün önüne alır; yine isti'fâ eder. Benim bildiğime göre bu me'muriyet, Avrupa'nın ihtârâtına karşı, Rauf Paşa Hazretleri'nin tedâbiri netâyicinden imiş.. Bu haber, aklıma daha mülâyim geliyor.

Asâkir-i mülkîye takımından bâzılarına nişan verildiğini, Firenk gazetelerinde gördük; fakat lağv olunduklarına dâir, senin mektubundan başka hiçbir yerde, hiçbir söz yok; ma'mâfih lağvolunması hayırlıdır; çünki memleketten bir masharalık mündefi' olmuş oldu. Asâkir-i millîye olsa, o başka lakırdı. Asâkir-i mülkîye, Şâpur Çelebî'ye benzer, galat-ı tabî'at müvellidâtından bir yâdigâr idi.

Nüzhet mâdem ki cidden ne Salâhaddîn, ne Bahrî kabîlinden imiş, mektup yazmaktan men'inde mânâ yoktur. Bir milyon haşerâta kâğıt yazıp dururken, âna yazılacak üç-dört satır mektuptan sıkılacak değilim yâ ? Girid nizam-nâmesine dâir olan mütâleamı pek a'lâ anlamışsın da, yine istîzah ediyorsun. Orada İslâm mülken, serveten ve hattâ silâhen gâliptir. Hıristiyanlar, Yunan'ın tahrîkâtından muhâfaza olunabildiği gibi, hiçbir vakit İslâm'ın re'yinden ayrılmaz ve ayrılamaz. Husûsiyle ilimce bile Müslümanlar, Hıristiyanlar'a fâ'iktir. Meclis-i Umûmî'de döğüşmeyecekler; biribirlerini bahs ile ilzâm edecekler. Âna da Hıristiyanlar değil, Müslümanlar muvaffak olur. Girid mes'elesinin bidâyetindenberi, tahkîk ile meşgûlüm. Tahkîkâtın hulâsası budur. Yok, maksadımız Rumlar'ı usûl-i meşveretin hâricinde bir tarz-ı müstebidâne ile kullanmak ise, âna Meclis-i Umûmî'nin â'zâsı, ekseriyyet hâlinde bulunsa, yine muvaffak olamayız. Girid Meclis-i Umûmîsi'nde kavmiyyet ve mezhep nâ-

mıyle, tesâvî aramak, mülkün sâir yerlerinde bu tesâvîye ser-rîşte vermekten başka bir netice vermez. Evveldenberi ve hele şimdi böyle bir neticeye nasıl arzu gösterilir ki, müstakilen idâre edeceğimiz yerlerde, biribiri üzerine, yirmide bir hıristiyan kalmadı.

Efendinin başına gelen, sırf Hamdî Paşa'nın edebsizliğindendir; vâkı'a hakkında bâzı tahkikātte bulunması için İstanbul'dan telgraflar gitti; fakat bu telgraflar, Efendi'ye mahsus değil idi; teb'îd olunan meb'ûsların umûmuna şâmil idi. Vâkı'a Hamdî Paşa da te'min yollu telgraflar verdi; fakat o telgraflar da İzmir meb'ûslarının umûmuna müteallik idi. Vâkı'a, Emîn Efendi'ye gûyâ nasihat etmiş; fakat ettiği nasihat, "Sen İslâm'ı, Hıristiyan'ı biribirine katacaksın, Şevketmeâb efendimiz'in rizâsına mugāyir hareket ediyorsun" yollu sözlerden ibâret imiş ki, o da, a'şâr hırsız kumpanyasının Emîn Efendi tarafından gördüğü sedd-i mümâne'atler üzerine başlamış. Hikmet'in ta'birince, keçi sakallı müstahfiz, 'amden veyâ sehven İzmir'in Katırcı Yani'ye rahmet okutan meşhur haydudlarından bir Alaybeği'nin hezeyânına katılmış da, Efendi'nin orada bir büyük ihtilâl çıkaracağını ve hattâ bir hâne basılarak içinde silâh, barut, falan bulunduğunu müteaddid telgraflar ile beyan eylemiş. Mâlûmâtın kusûru, Melik'tedir. Şimdi sizlerce lâzım olan himmet, Efendi'nin tesrî'-i muhâkemesine çalışmaktır. Elbette ânın hakkı meydana çıkar. Beriki menhus bizim Aziz Paşa'ya benzer,

Zālimlere birgün dedirir Hazret-i Mevlâ
تَاللهِ لَقَدْ آثَرَكَ اللهُ عَلَيْنَا [6]

Be çocuk, sen yazı yazmağı gālibâ kolay birşey zannediyorsun. Kafa yerinde olmalı ki, insan istediğini istediği gibi yazabilsin. Ben ise, sağlıkla söylemese idim, çocuklukta bildiğim,

Herkesin bir derdi var 'ālemde ammā dōstum
Herkesin derdiyle ben biçāre giryānım dirīg

beytine, mazhar-i tam oldum. Mesâ'ib te'âkub ettikce, elim, herzevekillik kabîlinden olarak, ahbâba mektup yazmaktan başka hiçbir şey için kalem tutmuyor. Yüreğim hayliden hayliye katıdır; fakat bütün bütün demirden değil.. Askerin en ileri varan avcı bölüğünde,

[6] "Yemîn ederiz ki, Allāh, seni bizlere tercih etti." (*Kur'ân-i Kerîm, Yûsûf Sûresi, âyet* - 91); Yûsuf'a, kardeşlerinin ağzından söylenmiştir.

pek âlâ bölük eminliği edebileceğim. Hattâ Napoléon'un *Jeno*'su gibi, yazdığım kâğıda, düşmanın güllesinden dökülen tozları, "Düşman yazımıza rîk serpiyor" sözü ile kabûl de edeceğim; fakat, kasab-hâne içinde kâtiblik edemeyeceğim.

Çocuklara biraz zaman mektup yazamadığım, bir sebep üzerine idi; kendilerine bildiririm. Sizlere lâzım değil ki, bildireyim.

Bizim için, şimdilik taksim falan muhâtaraları yoktur; yalnız, harbin ihtimâl-i teceddüdü var ki, dünyada ândan büyük vâsıta-i necât olamaz.

Ahmed Vefik'ın verdiğin havâdisi hiç akıl kabûl etmez; çünki İngilizler, Efendimiz'in harekât-ı mecnûnânesinden, herkesten ziyâde bîzâr olmuşlardı. Midhat'e bir mektup daha yazdım; fakat göndermedim. Bir ay kadar daha sabr edeceğim de, cevap gelmez ise ândan sonra konuşuruz.

Hüsnü ve Ziya Paşalar'a dâir yazdığın şeylerin muhâkemesi, *Evrâk-ı Perîşan*'ın bir cildi kadar bir tarih yazılsa, yine hallolunamaz; en mühim yerlerini hulâsa edeyim:

Hüsnü Paşa, *Hürriyet*'te yazıldığı kadar fenâ bir adam değil ise dahî pek o kadar mübârek birşey değil idi. Âlî Paşa dalkavuğu, câsûs kullanmakla me'lûf bir yâdigâr idi. Şahsımca bana iltifat etti. Hüseyin Avnî Paşa'dan sonra fırka-i hürriyet dâhiline de girdi. Hâsılı hâli hâline benzemez. Meselâ beni ihyâya çalışmış, Hoca Sâdık Efendi'in mevtine sebep olmuş bir dîvâne idi. Ziya Paşa, Fâzıl Mustafa Paşa aleyhinde bulundu; fakat hak kimin yedinde olduğunu tefrîk müşkildir; çünki Ziyâ Paşa'nın, Mustafa Paşa ile olan mukâvelesi, husûl-i maksada kadar, hükûmete mürâcaat etmemek idi. Hâl böyle iken, Âlî Paşa, Mustafa Fâzıl Paşa'yı aldattı, İstanbul'a getirdi; hattâ vükelâ sınıfına da dâhil etti. Ziya Paşa ândan sonra Mustafa Paşa aleyhinde bulunmağa başladı. Ziya Paşa'ya Hidiv para vermiş; fakat o para, bana teklif olunan para değildir. Hidiv, Âlî Paşa ile tepişti. Ziya Paşa, Hidiv elde bulunur ise, Âlî Paşa'yı tepelemek daha kolay olur zannında bulundu. Ben ise, bu fikrin hilâfında idim. O zaman fikren biribirimizden ayrıldık. *Hürriyet* nüshaları meydandadır. Ben, Âlî Paşa'yı kat'ân himâye etmeksizin, Hidiv aleyhinde yazılar yazdım. Ziya Paşa Hidiv'i aslâ iltizâm etmeksizin Âlî Paşa aleyhinde yazılar yazdı. Hidiv, Paşa'nın bu yolu iltizam ettiği için, kendisine geçinecek kadar para verir imiş. *İşte o kadardır ol hikâyet • Bâkîsi durûg-i bî-nihâyet*.. Ziya Paşa rüşvet almaz; oğlu da öyle lakırdı söylemez. Velev

ki söylemiş, oğlu değil, babası söylemiş olsa, yine ağız dolusu yalan söylemiş olur.

Bize Allâh bu zannı, İgnatiyef'den büyük bir belâ olarak musallat etmiş. Süleyman Paşa'nın bu def'a gelen muhâkemelerinde, Şâkir Paşa'ya dâir olan sözleri gördüm. İkisini de, hemen sizleri bilir kadar bilirim. O cihetle yemîn edebilirim ki, ikisinin de biribiri aleyhinde söyledikleri sözler su'-i zan ve merâm-ı nâ-şinâslık neticesindendir; lâkin ne fâidesi var? Biz bu sû'-i zan, bu biribirimizin hâlini, derdini anlamağa 'adem-i tenezzül dâhiyesi ile mahvolup gideceğiz. Âlî Paşa, Fuad Paşa otuz yıl devletin etini yediler. Nevbet gâh birine, gâh diğerine geldi. Bir gün biribirine karşı durmadılar. Biz ise hamiyyet fırkası olacağız; milletin etini yemiyor isek de, âna bedel biribirimizin etini yemekten de bir gün hâlî olmuyoruz. Maskov bargirleri sekiz saat kadar olsun biribirinden ayrılmadan gitmeğe muktedir oluyorlar; biz ânlardan da âciz kalıyoruz. Bir meslek ashâbından iken, biribirimizin nazarında, biribirimizden fenâ kimse bulunmaz. Yine en ehveni Ziya ile ben imişim ki, *Tahrîb*'ler, *Ta'kîb*'ler, uhuvvet-i efkârımıza zerre kadar halel vermedi. Şimdi ise rast gelenin ve hattâ —senin gibi rast gelenin değil— ma'rûf, meşhur haydud ağalarımızın lisânına Ziya Paşa vird-olmuş. Bu def'a da ânın nevbeti geldiğinden midir nedir hamiyyetisizliğini, ashâb-ı hamiyyetin kavli ile, şüphesi ile isbât etmeğe kalkışıyorlar. Bizi, yalnız bizi değil, vatanı batıran bu emniyyetsizlik, bu ittifaksızlıktır. Kemal, Ziya ile; Şâkir, Süleyman ile uğraşırsa, Şâpurlar, Rauflar niçin meydan almasın?

Vatanın girdik kanına
Leke düşürdük şanına
Hepimizin b.. canına
Ne utanmaz köpekleriz

Of.. Beni Ziya Paşa mesâ'ili ile kızdırdın da, sahifeler ile yazı yazdırdın. "Ziya'nın hâlini işidip de, milletimden me'yûs oluyorum" diyorsun; eğer medâr-ı ye'sin bu ise, müsterîh ol. Allâh bu zamanda yirmi Ziya yaratmış olsa idi, milletin hâlince hiçbirinizin zihnine ye'se müteallik bir fikir hutûr etmek ihtimâli olmazdı.

Hikmet'e geçen hafta yazdığım mektubu, Melik câriyemiz kaybetmiş; bilmem kimin zarfına kuymuş da, dünyayı dolaştırmağa göndermiştir. Mustafa ve Halîm Beyler'in uzun-uzadı selâmı var. Süreyyâ hâlâ gelmedi; Sakız'a geçti ise bilemem; fakat bu gün *Nemçe* postası

ile aldığım mektubunda, *Lioyd* vapurundan bir gün sonra kalkacağını söyler. Ekrem, bana mektup yazmıyorlar diye dünyaya dargın. Hüseyin, resmi gasbetti oturdu; selâma falana ehemmiyyet bile vermiyor. Artık illa'llāh mı illa'llāh..

20 Zi'lkı'de, sene 95

KEMAL

CCCLXIX. — CCCLXX.

Kemal kızına hitâbeden mektubunda, küçük kardeşi Nâşid hakkında çok iltifatlı ifâde kullanmıştır; sebebi biraz da yanında bulunan Alî Ekrem'i kıskanmasına engel olmaktır. Midilli'de henüz havaların soğumadığını ve müvâzenesizliğini, bu yüzden nezleden de kurtulamadığını, fanilâ değiştirmekten üşendiğini yazıyor.

Rif'at Bey'e mektubu Hüseyin Efendi'nin yazısı iledir; Hüseyin Efendi'nin bir risâlesini Rif'at Bey iâde etmediğinden, ona bir başkasının yazısı ile mektup göndermek cezâsını tertip ettiklerini, mektubun ilk satırlarından öğreniyoruz. Kemal, Rif'at Bey'e yolladığı mektuplarından birinde, "Hikmet ya rakıyı derketmeli, ya beni" tarzında bir cümle yazmış, muhâtabı bundan birşey anlamadığı cevâbını vermiş, o da yanlışlıkla "terk" kelimesi yerine "derk" yazmış olduğunu izah etmişti[1]; bu mektupta yine aynı mevzû'a temas ediliyor. Bundan evvelki mektubunda da, Meclis'in ta'tilini müteâkip İstanbul'dan uzaklaştırılmasına karâr verilen Menekşelizâde Emîn Efendi'den bahseden Kemal, Kâzım Paşa tarafından bir istid'â verilmesinin te'siri olmayacağını, fakat yine verilmesini yazmıştı; aşağıdaki mektuptan Kâzım Paşa'nın böyle bir teklifi kabûl etmediği anaşılıyor. Sadâret'e bir 'arz-i hâl takdîminin uygun olacağını bildiriyor.

Bundan önce neşrettiğimiz mektubunda olduğu gibi, Şûrâ-yi Devlet tenkîhâtından, Asâkir-i Mülkîye'den, *Kānūn-ı Esâsî*'den bahseden Kemal, Efendi diye zimnen bahsettiği kimse ile gāliba Emin Efendi'yi kasdetmektedir. Evvelki mektubunda bu zâta âit bâzı dedi-koduları, İzmir'de ihtilâl çıkaracağına dâir rivâyetleri anlatmıştı.

Mektubun mühim kısmını, Kemal'in Ahmed Midhat Efendi hakkındaki fikirleri teşkil ediyor. Onun lisânî yanlışlarından, roman yazmaktaki muvaffakıyyetsizliğinden, ilmî hatâlarından, şarlatanlığından bahsetmekte, mektubuna cevap yazmadığı için pek şiddetli ifâde kullanmaktadır.

Bunlar dışında Kemal'in Ziya ve Süleyman Paşa'ya dâir bâzı düşüncelerini de içine alan bu mektubunun, Biz Hazretleri imzâsı kendi el yazısı iledir. Gerek bu, gerek Feride Hanım'a hitâbeden kendi yazısıyle mektubu, Türk Tarih Kurumu'ndaki evrâkı arasında bulunuyor (Nu. 587, 713).

[1] Rif'at Bey'e yazdığı 15. XI. 1878 tarihli mektubu (Nu. 368, s. 310).

369. Feride Hanım'a

15. XI. 1878

İki Gözüm Feride'ciğim,

17 Zi'lkı'de, sene 95 tarihli mektubunu aldım; haber-i âfiyyetin için evvelâ sana, sonra yazıyı îcad edene teşekkürler ederim; Cenâb-ı Hakk'a teşekkürüm ise dâimâ bâkîdir. Nâşid gevezesi beni o kadar beğenmiş, öyle mi? Ya ben ânı nekadar beğendim, bilse hayrette kalırdı! Bir gece resmini koynuma aldım da öyle yattım; meğer dünyada hiç kardeşimden güzel çocuk bulunmaz imiş.. Kendisi, bana yazdığı mektupta Erkân-ı Harb zâbitine benzemeyip (benzeyüp) benzemediğinden bahsetmiş. O kadar terbiyeli bir çocuk, Erkân-ı Harb zâbitine benzemesin de, kime benzesin? Bizim memlekette, Erkân-ı Harb zâbitlerinden terbiyeli kim var?

Ekrem pek güzel çalışıyor; fakat eli senden, benden isti'dadsız.. Fıransızca'da hüsn-i hattı beceremiyor. Kış efendi bu taraflara hâlâ teşrif buyuramıyor; fakat havalar gâh soğuk, gâh sıcak yapıyor. O cihetle bizim de bir vakit nezleden kurtulduğumuz yok. Bu günlerde yine dâimâ her koynumda bir mendil geziyor. Elbise hamallığına ben râzıyım; arada şu bir gün fanilâ çıkarıp da yine giymek olmasa.. İşin orası canımı sıkıyor. El-hamdüli'llâh vücutce rahatım, iki gözüm Feride'ciğim.

20 Zi'lkı'de, sene 95

Kemal

370. Menemenli Rif'at Bey'e

22. XI. 1878

Beğimiz,

24 Zi'lkı'de, sene 95 tarihli kâğıdın geldi; cevâbını ben yazacaktım; fakat izin vermiyorlar; şehzâdem Hüseyin kıyâmeti koparıyor. Resim göndertmeyecek, rakı göndertmeyecek, kendi yazım ile mektup yazdırtmayacak. Hâsılı, derslerinin risâleciğini alıncaya kadar, her ne ister isen, hepsine muhâlefet edecek. Muvaffak olması da tabî'î-

dir; çünki birinci derecede haklı; ikinci derecede yanımda yalnız o var. Sûhtenin dediği gibi, ben senin için ıstılâhımı bozamam ya? O inad eder ise ne yapayım?

Derk, terk mes'elesini anlayamadığına atehten başka bir mânâ veremem. Melik mektubunda birşeyler söyler; eğer maksadın o ise, ehemmiyeti kalmadı.

Rakı için ne canın ister ise söyle; fakat bana değil Hüseyin'e söyle! Meyveler için kezâlik.. Kalkıp da meyhâne meyhâne dolaşacak değilim a.. İsak câriyeniz plândan dolayı dargın; Hüseyin muhlisiniz ders kitabından dolayı çılgın. İstediğin şeyleri ben tedârik etmiş olsam, iskeleye kimin ile gönderirim? Pek âlâ, Hikmet'in kavline göre palanı omuzunda eskitmişsin; fakat ma'hud Arnavud, eline geçen bir cüz'ü lahanaya sarmış da bir yere koymuş, cüz'ü kaybolmuş.. Sonra düşünmüş düşünmüş, evde bulunan bir manda hâtırına gelmiş, "Vallâhi manda yuttu çitabı" demiş. Hüseyin diyor ki, "Rif'at Bey manda ise, arkasında palan eskitmez, değil ise kitap yemez. Benim mecmuacağızımı ne yapacak?" Şimdi bu suâle ne türlü cevap vermek lâzım gelir? Niçin herkesin malını gasbedersin de, böyle üzüntülere uğrarsın? Ne bileyim, seni dayağa mı havâle etsem, mukaffâsına mı?

Vapura gidiş mes'elesinde re'yin bütün bütün değişti. Tafsilini, Hikmet'in mektubunda görürsün. Kâzım'ın öyle bir arz-ı hâl veremeyeceği, bence zâten muhakkak idi. Tasavvurundaki hamâkat, Hikmet yâdigârına yâdigâr olsun. Sadâret'e bir arz-ı hâl daha takdim etmek pek münasiptir; te'siri olsun, olmasın..

Geçen posta, Efendi'nin benim odaya çıktığını söylüyordun. Şimdi, hastahânede bulunduğunu haber veriyorsun; lakırdılar beyninde tenâkuz var. Ya doğru öğrenemediğin şey'i söyleme, yâhut tafsîlât ver. Doktor falan tedbirleri bütün bütün yanlıştır. Şimdi zâbita müdürü kim ise, ismini öğren de bana haber ver. Zannıma göre, bildiklerimden imiş.. O zaman belki bir çâre bulunabilir. 500 lira mes'elesini teklif eden adam, ya dolandırıcıdır, yâhud hafâyâ-yi umûra gerçekten vâsıta olanlardandır. Birinci şıkka göre zâten yanına uğranılmak lâzım gelmez; ikinci şıkka göre, herif bundan sonra o vâsıtalara mürâcaat etmez; çünki davul, dünbelek çaldınız. Belki, yakında mes'eleyi Avrupa gazeteleri bile neşredecek bir dereceye getirdiniz. Eslem tarîk, muhâkeme cihetine gitmek ve bu iddiâda biribirini müteâkip arz-ı hâller takdîmi ile israr etmektir.

Senin ticâret işine dâir bu mektupta olan sözlerin cümlesi birbirinden ma'kûl.. Şûrâ-yi Devlet tenkîhâtından pek kolaylıkla eser meydana çıkmasa gerektir. Şûrâ tenkîhâta uğrar ise, ânın müessisi olan adam ma'rifeti ile uğramalıdır; o tenkîhâtı meb'ûslar da tasdîk etmelidir ve illâ hem *Kānûn-ı Esâsî*'ye ve hem intizâm-ı idâreye bir rahne daha açılmış olur. A'yân mes'elesi mâlûm... Telgraf Nâzırı'nın maaşından (maaşında) hakkın var; fakat iş devletin parasına vehm olacak şeylerden değil. Bu türlü cüz'iyyât ile başlanılır ise, o kadar cüz'î bir menfa'ate bile vâsıl olamamak tabî'îdir. Midhat Paşa, Sûrîye'yi Bağdad gibi islâh edemez; çünki küser. Sûrîyeliler edebsizdir. Hakkında, Ziya Paşa'ya yaptıkları gibi sirkat iftirâsına kalkışırlar; ânı da Sûriye'den kaçırırlar.

Asâkir-i Mülkîye mes'elesini hâlâ tamâmıyle anlayamıyorum. Zannıma göre bu bâbta Midhat haklıdır. Mes'ele, Asâkir-i Mülkîye'nin lâğvında değil, o münâsebetle İstanbul'dan asker alınmasında olsa gerektir. Firenkler, işi o yolda rivâyet ediyorlar. Girid nizamnâmesi için mütâlean yine doğru değil.. Orada yapılacak meclis, hangi sınıftan, hangi kavimden mürekkep olur ise olsun, konsoloslar ile vâlînin yed-i iktidârında bir oyuncak olmak ve vâlî ise, yine hangi mezhebde bulunur ise bulunsun, Bâb-ı 'Âlî'nin re'yine tâbi' bulunmak mukarrerdir. Bâb-ı 'Âlî, Girid'de dönebilecek ecnebî ifsâdâtına galebe eder ise, mecliste bulunan İslâm âzâsının ekseriyyetten, ekalliyyetten kat'-i nazar, re'yi nâfiz olur ve illâ tabî'î Girid'in erbâb-ı fesâdı kazanır.

Efendi'nin İstanbul'a celbi, Hamdî Paşa'nın edebsizliğinden neş'et ettiği muhakkak ise de, İstanbul'da gördüğü muâmelede zabtîyenin de pek büyük dahli olduğu muhakkaktır. Mes'ele, işi mahkemeye düşürmekten ibâret kalır. İzmir'den gelen müdde'î-umumî kim olur ise olsun, muhâkemeye düşüldüğü gibi, hakîkat bittabi' meydana çıkar.

Şâpur'un gelişi, dâvet falan üzerine değildir; Hayreddin ile bir hey'et teşkil edebilir miyim mütâleasına mebnîdir[2]. Herif, Sûrîye

[2] Sa'îd Paşa'ya, *Cerîde-i Havâdis* te muharrir bulunduğu sırada, *Mes'ele-i Mebhūsü'l-'anhā* terkîbi yüzünden çıkan münâkaşa sebebiyle, Şinâsî tarafından Şâpûr lakabı verilmiştir. Su'âvî Vak'ası'ndan sonra, 15 Cemâdâ II., 1295 (16 Haziran, 1878)'de Ankara Vâlîliği'ne getirilen Sa'îd Paşa, buranın havasına tehammül edemeyeceğini ileri sürerek, başka yere ta'yinini istemiş, Hudâvendigâr Vilâyeti'ne,

vâlîsini bile bu hey'ete karıştırmak ister; fakat benim zannımca öyle bir hey'et teşekkülü ve Şâpur'un büyük bir me'mûriyete geçebilmesi mümkinâttan değildir. Hikâyenin alt tarafını, mümkin olur ise önümüzdeki posta gönderebilirim. Harbe dâir olan mütâleâtının aynına yakın ve daha tefsilli birtakım şeyler, Tevfik'ın, Hayrî'nin kâğıtlarında var idi. Ânları okursan, mektubunda olan birkaç kelimenin, bittabi' cevâbını bulursun.

Midhat'in sözleri tuhaf.. "16,000 sahife yazan bir adamın, birkaç dâne yanlışı olamaz mı?" buyurmuşlar. Mes'ele orada değil.. Beni her fenden imtihana da'vet etmiş idi. Ben de, kendisini hakem nasbederek, bir fenn-i tarih ta'yin ettim; ândan bir yanlışını gösterdim; bir otuz kadar da yalancılığını gösterdim. Ânlara cevap vermek lâzım gelir; yâhut benim de başka bir fenden öyle bir yanlışımı bulup da, yüzüme çarpmak iktizâ eder. 16,000 sahife yazı yazmış bir adamın, öyle iki-üç yanlışı bulunması, velev ki ayıp olmasın.. *Va'îd*'(i), *va'd* mânâsına kullanan, Fahr Râzî ile Tabîb-i Râzî'yi bilmeyen bir adamın, 16,000 sahife yazı yazıp da, millet-i islâmîye(ye) yalanlar, yanlışlar satarak geçinmesi ayıp değil, bayağı bir nevi' dolandırıcılık, edebsizliktir. Benden, *Hasan Mellâh* gibi bir eser istemiş. Bu neye benzer bilir mizin? Bir kâtib'e bir lagımcının, yalnız kalem kullanmak fâide etmez; ben o kadar ma'rifetliyim ki, boğazıma kadar necâsete dalarım; sen de gel, yaptığımı yapabilirsen, o vakit dirâyetini tasdik ederim demesine, aynıyle benzer. Ben nasıl *Hasan Mellâh* yazabilirim? Cünun getirsem, o kadar saçma söyleyebileceğime emîn değilim. İktidârına güvenen bir adam, insana ufak-ufak eserlerinden imtihan teklif eder; benim, o ufak eserlerimin biri de kendine yazdığım mektuptur. Âna bir cevap yazsın da, *Hasan Mellâh*, *Hüseyin Fellâh* hezeyanlarını bir tarafa bıraksın. O cevâbı, vakit bulduğu zaman yazacak imiş, öyle mi? 16,000 sahife yazı yazan, yirmi bargir kuvvetinde yazı makinesi günde bir forma yazı yazmakla müftehir olanlardan idi. Benim mektubum eline varalı birbuçuk ay oluyor; Takvim-hâne-i 'Âmire Müdürlüğü'nce aylık almaktan, *Tercemân-ı Hakîkat* muharrirliğince Nâzım'a, Hikmet'e falana yalvarmaktan

---

ayni vazife ile naklolunmuştur. Sa'îd Paşa, Kemal'in bu mektubunun tarihinden iki hafta kadar önce, 14 Zi'lki'de, 1295 tarihli 'arîzalarıyle, posta ile 'arzına imkân olmayan bâzı ifâdeleri ve evrâkı bulunduğundan, İstanbul'a muvakkaten gelebilmek için müsâade istemiştir (İ. E. M. Kemal İnal, *Son Sadr-i A'zamlar*, s. 1002 v.d.).

başka ne işi varmış ki, hâlâ cevâbını yazamamış. Bizim Fahr Râzî yanlışını, Mekteb-i Harbîye talebesinden biri de bulmuş imiş. Acabâ, o talebe kim imiş; demek ki tedkîkte benim ile tesâdüf etmiş. Ben, memlekette ve husûsiyle Mekteb-i Harbîye'de, Tarih-i İslâm'a o kadar vâkıf bir talebe görür isem, iftihâr ederim; fakat Midhat Efendi câriyemiz hiçbir şeyden utanmaz ki, mürebbî-i âlem geçinir iken, yazdığın yanlışları mektep çocukları yüzüne uruyor diyeyim de, utandırayım. Farzetsin ki burada canım sıkılıyor; ânın için Midhat'in yazdığı hatâlar gibi şeyler ile eğleniyorum. Arada biraz insaf yok mudur? Bir zekî'ye göre Midhat mashara olmaktan başka neye yarar. Bir zekî'ye göre eğlenmek lâzım gelir ise, memleketimizde Midhat'ten evvel kimi ihtiyar edebilir? Çünki Su'âvî de gitti..

Ziya'ya dâir yazdığım sözler üzerine bir mişon damarı mes'elesi çıkarmışsın. Ta'bir ma'zûr ola, safâ-yı hatırla kaka ekl buyurmuşsun. Onlarda mişon damarı yoktur; hattâ Su'âvî'den başka hiçbirimizin meslekce de ihtilâfımız görünmez. Yalnız hürriyet-i efkâr hasebi ile ihtiyâr-ı vesâitte başka başka yollara gidiliyor. Asker ağalarımız o tarzda değil, ma'hud osurgan köpekler gibi, dâimâ biribirinden şüpheli.. Süleyman Paşa yine içlerinde en ehven hareket ediyor. Ma'mâfih zabıt-nâmesinin yukarılarına dikkat et. Şâkir Paşa'yı herkesten ziyâde iltizam eden de o idi; en evvel Şâkir Paşa'ya tecâvüz eden dahî o idi. Zabıt-nâmeleri okudukca, hem onlardan, hem dünyadan soğuyacağım geliyor. Hâsılı biz Sâbit'in beytine mâ-sadak olan mahlûkattanız; o beyitcik de şudur

Sen yinē eski ḫar-ü eski palan
Kaçan insān olacaksın hayvan ?

Ekrem ihtimâl ki bu hafta sana mektup yazmıştır; şimdi kâğıtların arasında ararım; bulur isem leffederim; yazmadı ise ehemmiyet verme; çünki meşgûldür.

Mustafa Bey'e selâmını söyledim; o da selâm eder. Hallîm Bey'i yarın göreceğim, söylerim. Hüseyin selâm değil kitabı gelmedikce Âb-i Hayat göndersen, kabûl etmeyecek[3]. Keyifsiz imişsin; fenâ hâlde

[3] Hüseyin Hilmî (Paşa) Efendi, Midilli'nin bir köyünde doğmuştur. Kemal'in bu mektubunu yazdığı sırada, Tahrîr-i Emlâk Kalemi Başkâtibi idi (İ. E. M. Kemal İnal, *Son Sadr-i A'zamlar*, s. 1654).

belin ağrıyor imiş. Acabâ, bastırsa da bir tecrübe etse, savuşmaz mı diyorlar; hazır Hikmet de yanındadır, b..undan yiyorlar. Buna ne buyurursunuz? Ey, senden de illa'llāh.. Postayı bağlayacağım..

27 Zi'lkı'de, sene 95

Biz Hazretleri

Bana mektubunu *Mısır* postası ile göndermez isen, vallâhi haftaya dört satır bile cevap alamazsın; zîrâ sana mektup gelecek diye ben sabahlara kadar uğraşamam. Risâleyi ister gönder, ister gönderme; fakat bu emrime tevfîk-ı hereket etmelisin!

CCCLXXI.

Kemal, Ebüzziya Tevfik'e gönderdiği aşağıdaki mektubunun başında, yazı yazmağa vakti olmadığı için, bir başkasının yazısı ile mektup gönderdiğini kaydediyor; çünki dostları çok def'a onun mektuplarının kendi yazısı ile olmasını îmâ etmişlerdir; hattâ bâzan, hiddetlendiği birine cezâ olmak üzre, mektubunu başkasına yazdırdığı da vâki'dir.

Şaka ve latîfelerle dolu bu mektubunda Kemal, önce bâzı lisânî şeyler, alışılmış ve alışılmamış kelimenin ne demek olduğu, bâzı kelimelerin imlâsı üzerinde duruyor. Ebüzziya'nın, *Duhter-i Hindû* adlı tiyatro eserinden dolayı Hâmid'e ta'rizini yersiz bulur; onun yerine, Ahmed Midhat'ın eserlerine ilişmesini, onlarda bu bakımdan pek çok şey bulacağını yazıyor. Ahmed Vefik Paşa'nın da aleyhindedir; bunu, *Vefik* ile *mel'un* kelimesinin, ebced hisâbı ile aynı rakamı ifâde ettiğini söylemekle, Vefik Paşa hakkındaki fikrini de açığa vurmuş oluyor. Ebüzziya Tevfik, takvim veyâ sâlnâme neşretmek istediğini, fakat böyle bir risâleye ne gibi bir isim koymak lâzım geldiğini Kemal'e sormuş olacak ki, bunun için hangi isimlerin uygun düşeceğini bildiriyor. Bu münâsebetle, Almanak (Almanach) kelimesinin *El-münakkah* demek olduğunu ileri süren 'Alî Su'âvî'yi de lâ'netle anmıştır[1].

Kemal, mektubunun birkaç yerinde, *Mukaddime*'yi göndereceğinden, temize çektireceğinden bahsediyor; aynı şeyleri *Midilli Mektupları*[2] için de zikrediyor. *Mukaddime*'den kasdi, *Celâl Mukaddimesi* olabilir; *Midilli Mektupları* ise, Ebüzziya Tevfik'e yolladığı ve san'atli ifâde ile yazılan, Midilli'ye, Kemal'in oturduğu eve,

[1] Ebüzziya Tevfik, 1880'den başalayarak, her yıl, Mart'ın birinci günü neşrettiği takvime *Rebî'-i Ma'rifet* adını vermiştir; 1880'den sonra efrencî 22 Eylûl'ü senebaşı kabûl ettiğinden, aynı takvim, *Nevsâl-i Ma'rifet* adı ile neşrolunmuştur (İzâhat için bk., Fevziye Abdullah, *Ebüzziya mad.*, *İslâm Ansiklopedisi*, nu. 30).

[2] Bu eserimizde neşrettiğimiz 5 ve 27 Ağustos, 1877 tarihli mektuplar (Nu. 227, 233).

oranın mehtaplı gecelerine âit tasvirleri içine alan iki mektubudur. Ebüzziya Tevfik, her hâlde bu iki mektubu neşretmek istediğini Kemal'e bildirmiştir; o da bunları neşre elverişli şekilde temize çektirerek, göndermeği va'detmiş olsa gerektir.

Kemal'in şakacı, latîfe dolu ifâdesini aksettiren bu mektubu, Hâmid, Ahmed Midhat, Vefik Paşa, 'Alî Su'âvî hakkındaki fikirlerini de aydınlattığından mühimdir; yukarıda kaydettiğimiz gibi bir başkasının el yazısı ile, Türk Tarih Kurumu'ndaki mektupları arasındadır (Nu. 665). *Duhter-i Hindû*'dan bahseden kısmı, M. C. Kuntay tarafından neşredilmiştir (*Namık Kemal*, c. II., Kısım - I., s. 642).

371. Ebüzziya Tevfik'e

30. XI. 1878

Tevfik Sultan,

İşte birinci, veyâ ikinci veyâ üçüncü def'a olarak başkasının yazısı ile mektup gönderiyorum. Kâğıdında keyfim yok demişsin; benim de yazı yazmağa vaktim yok..

A mübârek, ne de acâyib mahlûkātdansın. *Hazâkat*'in cihet-i isti'mâlini, ben sana Arapca bir mektup yazarak sormamıştım ki, bana *Kāmûs*'tan delil gösteriyorsun. Bizim müsteşhidâtımız, Osmanlı üdebâsının âsârıdır. O eserlerde ise bir hâziḳ tabib, bir hâzik hekim, hazâḳat-i fikrîye ve ilmîye gibi sözler görüyoruz; fakat hâzik mühendis, hâzik asker, hâzik musavver gibi sözler gördüğümüz yoktur. Arabî'nin her kelimesini, umum Osmanlılar'ın isti'mâline muhâlif olarak kabûl etmek istiyorsan, böyle münâsebetsiz yerlerde tecrübeler icrâsına ne hâcet? Dıvara taş, veyâ hacer konmak lâzım gelir yerine, bir dıvar silâm ile yapılır ve yâhut me'murlardan birinin üniforması altun şerid ile müzeyyen olmak lâzım gelir denileceğine, müzehref olur demiş olsa idin, daha büyük bir ma'rifet gösterir idin..

Tardîye mes'elesinde kelimeye gayr-i me'nustur dediğim için mükemmel, mutantan bir safsata yapmak istemişsin de, "Birşey yanlıştır, ya gayr-i me'nustur; eğer yanlış ise, gayr-i men'nus da yanlıştır; yanlış değil ise, gayr-i me'nus olmakla yanlış olmak lâzım gelmez" demişsin. Kıyâs-i mukassem derecesine varacak derecelerde parlak ve ma'mâfih yine yanlış bir tarîk-ı istidlâl.. Çünki maddiyyâta değil, arada şemsin sükûnuna ve arzın devrine dâir bir söz olsa da, mukābelesinde bu söz gayr-i me'nustur denilse, bir hakîḳat gayr-i me'nus olmakla, hakîkatlikten çıkmak lâzım gelmez denilmekte

hak olabilir; fakat lisân dedikleri şey, hadd-i zâtında ünsiyyet ile hâsıl birtakım aheng-i asvâttan ibârettir. Gayr-i me'nus olan bir kelime, hangi lisânda olur ise olsun, fasih addolunamaz. Fesâhat ise kullanılan kelimelerin merâm anlatmağa kâfil olmasına derler. Meram anlatamayacak bir lafz tefevvüh etmek, benim i'tikādımca, inceli kalınlı makāmlar çıkararak geğirmek ve öksürmek kabîlindendir. O cihetle gayr-i me'nus bir kelime —o lisânda o kelimenin ifâde ettiği mânâya delâlet edecek başka bir kelime bulunur ise— gayr-i me'nûs ve binâenaleyh yanlış addolunmak lâzım gelir. Bu bâbta bahs açmak istersen, Biz Hazretleri her vakit hazırız.

İlşāḳ, lisân-ı Osmânî'de benim dediğim gibi *sad* (ص) ile yazılır; *sin* (س) ile değil.. *Kāmus*'ta *sin* ile yazılmasına cevaz gösterilmiş. Bizim edebiyatta bu türlü kîl kavilleri (-ü kālleri) medâr-ı istişhâd olamaz. *Kāmûs*'ta *sırât* kelimesinin (ظای) *ẓây* (sad yerine) ile yazılmasına cevâz gösterilmiştir; niçin ânı ihtiyâr etmedin? Yazı yazmaktan maksadın, *Kāmus* ile teveggulünü göstermek ise, böyle, edebiyât-ı Osmânîye'yi Hacivad'a benzetecek te'viller, cevâzlar teharrîsine ne hâcet? Merhum Vehbî Molla gibi bir köşeye otur, *Kāmûs*'cuklarını da yanına al, "Siz beni birşey bilmez mi zannediyorsunuz; işte *Kāmûs* yanımda duruyor" diye, barbar bağır[3].

Bu kelimelere dâir ettiğin gevezeliklere kanâ'at edememişsin de, mektubunun bir fıkrasında, "Ben de hâlimce birkaç misâl gösterebilirim" helvasından yemişsin. Yanımda bir-ikiyüz cilt kitap var; burada daha kitap da bulunabilir. Adam var, mektup var, resim var, hâsılı her b.. var. Merak ettiğim gibi ben de sana, Tevfik bıyıklıdır; yâhut Berlin Almanya'nın değil, Prusya'nın pây-i tahtıdır gibi kitaptan, meşhûdâttan bin türlü delil gösterebilirim; fakat istidlâlin neticesi bir hezeyâna *iltişāḳ* eder, değil mi?

Hâmid'e ettiğin ta'riz hakîkaten münâsebetsiz bir gevezelik idi. Mukābilinde, ister Allāh ömrünüze bereket versin, ister Hayâke'llāh, yânî Allāh canını alsın dersin. Benim i'tikādımca *Duhter-i Hindû* velev latîfe sûretiyle olsun, hedef-i istihzâ olacak eserlerden değildir. Kör gözlerin etrâfına baktığı sırada, *Hasan Mellāh*'ı, *Hüseyin Fellāh*'ı neye görmüyor da, *Duhter-i Hindû*'yu görüyor. "Bâ-husus Mervezî kelimesinin muhtefî olduğu mânâ da malûm" ibâresi, benim için Agob demek....

[3] Kemal, Ebüzziya'ya gönderdiği 3. 1. 1879 tarihli mektubunda da *hazâkat, tardîye* ve *iltişāḳ* mefhumları üzerinde durmuştur (Nu. 380).

hikâyesini ihtar eder hâllerdendir. Di bakalım, *Kāmûs*'u ara, *Vankulı*'yı karıştır; *Fıkhü'l-Lugâ*'ya mürâca'at et, çatla, patla, elinden gelen b..u ye, şu "muhtefî" de bir "mutezammın" mânâsı îcâd edebilir misin? Ağanın bargiri, Mervezî kelimesinin hâvî olduğu mânâ, senin *Duhter-i Hindû*'ya taarruzda haksızlığın, benim âna müdâfa'ada dâimâ hak kazanacağım ve husûsiyle edebiyat hürmetine bu bâbta, senin boğazına bile sarılsam, yine her âḳil nazarında haklı çıkacağım mesâilinden ibârettir. Senin küçük evceğizde bağçe yoktu; eğer bir bağçeli eve girdin de, o bağçeye mutlakā sarmısak ekmeği murâd ettin ise, mahsûlât-ı sa'y-ü himmetinden birkaç baş al, git, Midhat'in g..ünü ye.. Yâhut o senin muhtefî olduğu zannettiğin mânâ ne ise, Biz Hazretleri fikrasına da yaz! Anlayalım, iktizâ ederse gırtlak gırtlağa gelelim. Bu sefer mektubuna bakıyorum da, kulakların kafanın içine girmiş, beynine yapışmış, orada kökleştikce kökleşmiş, veyâ daha muhtasar ta'biri ile, o mübârek zihnin, siz efendimizden ziyâde eşekleşmiş zannediyorum.

Paşa bey!.. Ey S..erim hem seni, hem senin büyüğünü ki en sonra gönderdiğin resimlerde olan bıyığının ucudur. Ben sana vicdânıma, fikrime muhâlif bir makāle yazamayacağımı söyledim. Sen bana mektubunda, 'Urfî merhûmun beyti sözünden, idâre-i 'urfîye'ye ta'riz çıkaran mahkeme-i ibtidâ'îye-i cezâ'îye-i merkezîye (Daha kaç kelime ister isen izâfet et) gibi birtakım muhayyelât-ı vicdâniyyât ve sâbıkāt ve sânihât söylüyorsun. Mutlak inad ettin ise, vicdân lakırdısını bile Türkçe'nin âlem-i edebinden tardeder, yerine hissiyyât-ı kalbîye ta'birini kullanır dururum. Tuhaf şey be, başımıza haraccı kesilecek. Çingene cenâbet, bana zorlaya zorlaya, "Kapu yoldaşı, bana bir kanbur versen e!" mi dedirteceksin. Kendinde kanbur yok ki sökeyim? Hay burnunun kanburuna çifte hörgüçlü develer yestehlesin! Hınzır musîbet.. Yine tekrar edeyim, sakal, gözlük..

Ben, sana öyle sitem, Imâ falan hezeyânından etmem. Kemal, dünyâda Tevfik'e de istediği gibi ağız dolusu söğemeyecek olduktan sonra ne helva çiğner? Kendi mezarına yestehler, cehennem ol, b.. sen de.. Sırçadan yapma gönüllü herifler.. Ağamızın parası yok, gûyâ herkesin varmış gibi.. Tevfik Bey, başında birşey var deseler, Tevfik'ın başı *tâ*'dır; *tâ* kalkarsa, *Vefik* kalır. *Vefik* de ebced hisâbında mel'un ile bir çıkıyor. Bu adam, bana mel'un dedi yollu bir kıyâs ile, insanın boğazına sarılacak.. B.. canına olsun.

Ey, Ey.. Mutlak çocukluğun tuttu da, vâhimene tâbi' olup duracak isen, ben de birşey söyleyemem. İşte elimi ağzıma koydum, Al...Hap!..

Ciddiyyâta gelelim.. *Mukaddime* önümüzdeki posta şeref-resân-i vusûl olur. Bir gece içinde seksen türlü meşgale ile berâber yazılamayacağı, mâlûm-ı devlettir; ma'mâfih o *Mukaddime* de, senin *Mukaddime*'den başka birşey olmayacak.. Ufak-tefek bâzı ilâveler, bâzı tagyîrler vücûde gelecek. Sanki hulâsa-i müeddâ, insan yazıyı mutlak bi'eyy-i hâl çâresiz, zarûrî menfaati için yazar diyenler var ise de, en iyi yazanlar herşeyden ziyâde yazışına alâka eden mecnunlardır. Ben, bendeniz, ben hâksârınız, ben duâcınız, ben câriyeniz dahî, vaktiyle öyle şeyler neşretmiş isem de, risâlecik, birçok üdebâ-yi zamânenin fikrine ittibâ'en menfaatime hizmet için neşrolunmuştur. Şu kadar ki okuyanlar, benden ziyâde müstefîd olacaklarına ümîd-vârım, gibi sözleri hâvî bulunacaktır. *Duhter-i Hindû* yerine de, daha tuhaf şeyler geçecektir. Bilirsin ya, bir bağçenin içinde en parlak, en feyizli ağacı arayıp da dalına taş atmak, ne senin ne benim elimizden gelir. Maksat taş atmak ise, taş da var, atılacak çürük ağaçlar da var; taş atmakta kullanılacak yollar da var.. *Mukaddime* geldiği vakit görürsün.

Allâh belâsını versin Su'âvî'nin, «ظالم نماند عادت بیداد او نماند [4]» kâ'idesi mâlûm.. Yadigâr başımıza bir de *al-münekkaḥ* çıkardı. Endülüs'te, falanda öyle şey yok idi. *Menâḥ* falan kelimesinin tahrîfâtına dâir Fıransız lugat kitaplarında gördüğün şeyler, hep Su'âvî'yâne te'vîlât kabîlindendir.

Meclis-i Ma'ârif, Su'âvî'nin ahterî-kerdesi olan *Münekkaḥ* ismi ile mevsuf olacak bir kitaba nasıl cevâz veriyor da, *takvim* falan gibi esâmîyi kabûl etmiyor. Bana kalır ise yapacağın risâlenin ismi, hepsinden ziyâde sihhate karîb olmak için, *Kitâb-ı Mevḳūt*, veyâ *Mevḳūte* gibi bir isim vermek iktizâ ederdi. Daha başka bulunacak isimler de vardır. Meselâ *Rebî'* gibi, *Harîf* gibi, *Hazân* gibi sözler de, risâlenin vakt-i intişârına göre, oldukca münâsip olur. Ben senin yerinde olsam kitapcağızının adını *Müntehab* kordum; hattâ *Ebüzziya*

[4] "*Ẓâlim nemānd; 'ādet-i bīdād-ı ō bemānd*" : Zâlim kalmaz; onun âdet edindiği zulüm kalır.

bile koyabilirdim. Bunların ikisine de hiç kimse i'tirâz etmezdi, değil mi? *Midilli Mektupları*'nı da çâresiz, *Mukaddime* ile berâber gelecek hafta göndereceğim; çünki tebyîz edecek olan zât-i muhterem, şu mektubu dikte ettiğim ebü'n-nevâzil cenablarıdır. *Mukaddime*'yi de zâten âna imlâ edeceğim. Vallâhi kardeş, münâsebetli, münâsebetsiz bin belâ içinde dolaşıp duruyoruz. Bizim sâhib-i imlâ hazretlerinin burnunun, ben duâcınızın da iki bacak arasına sıkılan burnunun uzunluğu hiçbir b..a yaramıyor. Bir çâre olsa da gözlerimize bir kulak, kulaklarımıza bir göz, husûsiyle zihnimizden parmaklarımıza birer telgraf yapıştırılsa.. Allâh Efendimiz de, kemâl-i merhametinden nezleyi, işreti, muaccizleri, züğürtlüğü, me'mûrîn -i kirâmı, belâyâ-yi vatanı mahvediverse.. Biz bendegânınız, Ramazan-ı şerîf gibi, saati saatine, dakîkası dakîkasına her işe yetişeceğiz; fakat o mevâni', burûc-i âsmana benziyor. İçinde çifte boynuzlu şevr var; çangallımangallı akreb var; çirkin çirkin sırıtıcı esed var; arada sırada Cevzâ gibi biribirinden ayrılmış ve fakat geri çekilip de biribirine arz-ı mahabbet için uykuya muhtâç olmuş iki de gözbebeği var. Gevezelik var ise, var, var. Bu varlıklara karşı da postaya saati saatine cevap vermek için, kırksekiz saatten ziyâde vakit yok..

Sen, kendinin sesin kısık, göğsün nezle ile kaplanmış vücûdünde bir kırıklık, dizlerinde bir kesiklik hâsıl olduğunu gözünle görüyorsun, kalbinle hissediyorsun da, o belâları kendine mahsustur zannediyorsun, değil mi? Ya acabâ, biz ne hâldeyiz? Âlem-i vücûde geldim geleli en sâdık, en mutî' yârim olan *Kalem Efendi* hazretlerine bile, kolaylık ile sesimi işittiremiyorum; hükmümü infaz edemiyorum. İmlâ ettiğim adam, muttasıl burnunu çeker durur. Dün gece de uykusuzdu; elbette bu mektupta birkaç yanlış vardır; ma'mafih var ise de, ben te'vil ederim. *Kāmus'a* mürâca'at etmem. Mürâca'at dedim de hatırıma geldi. Sizin *Almanak* veyâ *Al-munakkaḥ*, veyâ *Kitâb-ı Mevkūt*, veyâ *Rebî'* veyâ hâsılı her ne nâm ile olur ise olsun neşir buyuracağınız risâle-i vâcibü'l-izâleyi Ma'ârif'e vermek için, yine bir hâme-i siyeh-câme-i 'Abbâsî-i allâme-i Ebü'l-müslimânâneleri tebyîz edeceğinden, Ma'ârif'e takdîm için biraz vakit kalır mütâleası ile, bir-iki *Şarkî*'cık 'arzına cesâret ve nazar-ı takdîr-i hakîmânelerine makrûn olacağı ümîdi ile kesb-i mefharet eyledim. Bizim Mektubcu taslaklığına ne buyuruyorsunuz; Tevfik? Boyca yarışamayacağım; fakat, faẓẓ-i gallîz olmakta, arsızlıkta, hattâ me'mûrin-i kirâm gürûhuna

dâhil olmakta dahî, mektubculukta bile elbette yarışacağım. Oh ya.. Ohucuk ya!..

5 Zi'lhicce, sene 95
Biz Hazretleri[5]

[5] Kemal, Hâmid'in 27 Ekim, 1878 tarihli mektubuna, 17 Şubat, 1879 tarihli cevâbında, onun daha önceki mektubuna karşılık yazmadığından sitemlere uğradığı için, "... hâlbuki benim o zamanlar bulunduğum hâli bilmiyorsun. Elimde ne mektubun kaldı, ne adresin; gûyâ Avrupa'ya kaçacak imişim; yok, daha bilmem ne halt edecek imişim... Meb'ûsân'ın nekadar ta'rîzi varsa cümlesini ben yazar imişim; hâsılı sîmyâ'ya gerçekten mâlik bir mahlûk imişim de her şekle girer, her yerde bulunur, herkese ta'llîm-i fesât eder, seyyâle-i berkıyyeden serî', Neccâr'dan kuvvetli, matbû'âttan 'amîmü'l-intişâr bir kudret-i fevka'l-'âdeye mâlik olmuşum. Başka birşeye canım sıkılmaz; bana, edebiyattan sakladığım birkaç mektubu zâyi' ettirdiler de âna patlarım" diyor (Bu ciltteki 396 numaralı mektup, s. 375). Bu sebeple evinin arandığı bu sırada, yazdığı mektuplarını da başkasına dikte etmiş, imzâ koymamış, veyâ imzâ yerine, "Biz Hazretleri" yazmıştır.

CCCLXXII. — CCCLXXIII.

Kemal, kızına gönderdiği mektubunda havaların lodos gitmesinden, nezleden kurtulamadığından, Alî Ekrem'in Fıransızca'ya çok iyi çalıştığından, ara-sıra *Şarkı* diye şiirler de yazmağa başladığından bahsediyor. Kemal'in Arnavudluk'u mes'elesine dâir mühim bir notuna da rastlıyoruz; Alî Ekrem'in vücutce de geliştiğinden bahsettikten sonra, "... Benim kadar bir Arnavud olacak" diyor.

İkinci mektupta, Menemenlizâde Rifat Bey'e hitâb edilmektedir. Kemal'in uşağı Melik, bu sıralarda İstanbul'dadır. Kemal, Rif'at Bey'den mektup almamasının sebebini, Melik'in, mektupların açıldığını ileri sürerek *mektup gönderme* demesine atfediyor; bu münâsebetle, "kendi" tâbiri ile, Melik'in eşekliğini telmihle bir de hikâye nakletmektedir. Biribirlerine birşey yazmadıkları için, mektuplarının açılmasından, veyâ tutulmasından endîşenin yersizliğini yazıyor. Rif'at Bey'e mektuplarını doğrudan doğruya değil, Giridli Yûsuf Efendi eliyle yollamaktadır; Şerif Alî Efendi ile göndermek de mümkin olduğunu, aksi takdirde kendisinin vâsıta bulmasını bildiriyor.

Kemal'in Midilli'de iken hangi vâsıtalardan faydalanarak mektuplarını gönderdiğini aydınlatan bu ve Feride Hanım'a mektubu, kendi el yazısı ile, Türk Tarih Kurumu'ndaki evrâkı arasındadır (Nu. 589, 220). Rif'at Bey'e mektubunun birkısmı, M. Cemal Kuntay tarafından neşredilmiştir (*Namık Kemal*, c. II., Kısım. I., s. 548 v.d.)

372. Feride Hanım'a

15. XII. 1878

İki Gözüm Feride'ciğim,

16 Zi'lhicce, sene 95 tarihli mektubunu aldım. Benim nezle hâlâ devam ediyor; hınzır nezle, musibet nezle; beni, mendil yerine çârşeb kullanmağa mecbur edecek. Başımda o kadar ağırlık var ki, âdetâ alıklaştım. Doğru dürüst birşey düşünemiyorum. Burada birbuçuk aydanberidir lodos esiyor, yağmur yağıyor; hele bu hafta içinde yağmur pek sıkıştı. Oturduğum evin havlularında, parça parça göller peydâ olmağa başladı. Bir dâne kazcağız var. Görsen nekadar şen, nekadar memnun.. Ekrem, ablasını unutmamış; gece gündüz adını zikredip duruyor; fakat bîçârenin derslerinden başını karşımağa vakti yok. Fıransızca'yı yalnız ândan değil, hiç kimseden ümid edemeyeceğim derecelerde sür'atle ileri götürdü. Şimdi başımıza bir de şâirlik çıktı; ara-sıra *Şarkı* diye hezeyânlar söylüyor. Vücûtce de maşâ'llâh tendürüsttür. Böyle giderse iki...[1] benim kadar bir Arnavud olacak. Buraya geldiği vakit boyu koltuğumda idi; şimdi kulağıma çıktı.

Hanım vâlidelerimin eteklerini, Nâşid'in gözlerini öperim, hanım kızım.

20 Zi'lhicce, sene 95

Kemal

Beybabam yazısını bozmuş diye dırlanıp durma ! Mektubumun yazısı fenâ ise, Firenk kalemi ile yazdığım içindir.

373. Menemenli Rif'at Bey'e

15. XII. 1878

Rif'at Sultan,

Bu posta mektubun gelmedi; vâkı'a ben de göndermemiştim; fakat göndersem de, göndermesem de kâğıt irsâli, "Levâzim-i zimmet-i himmetten olan mevaddandır" ammâ, ihtimâl ki Melik mektup gön-

[1] Burada dalgınlıkla bir - iki kelime unutulmuştur.

derme demiş. Sen, Kazzaz Artin'in hikâyesini bilmez misin? İhtimâl ki bilmezsin; dur nakledeyim: Sultan Mahmud, Kazzaz Artin'e, boğazından asılır bir sırma kılıç gaytanı ısmarlamış. Artin, gaytanı yaptırmış, getirmiş. Sultan Mahmud da boynuna takmış, beğenmiş.. "Artin, güzel olmuş" deyince, Artin cenabları, "Pek güzel olmuş pâdişâh'ım, boynunuzda paralansın" cevâbını vermiş.. Sonradan, ettiği hezeyânın farkına varmış; "Afvedersiniz velînî'met, yirmi senedir hizmet-i şâhânenizdeyim. Eşekliği kabûl etmem; sözüm eşeklik değil, ermeniliktir" demiş. O kabîlden olarak bizim Kazzaz Melik câriyeniz de eşekliği kabûl etmez; hareketi ermenilik netâyicindendir. Biribirimize ne yazıyoruz ki, mektuplarımızın tutulmasından, açılmasından korkacağız? Pek merâk ettiler ise mektuplarımı değil, bıçaklarımı da alsınlar. Bu def'a mektubumu açıktan açığa sana gönderecek idim. Postanın hâlini bilirim; dünyâyı dolaştırır. Eline beş aydan sonra varır; ânın için Giridli Yûsuf Efendi'yi vâsıta ettim; vâsıtayı beğenmez isen başkasını bul.. Şerif Alî Efendi'ye de kâğıt göndermek kābildir; lâkin mevkı'ini bilmiyorum. İster adres ver; ister bu adresi kabûl et. Ben, her posta ber-mu'tad mektup isterim.

Hikmet'in, Tevfik'ın gözlerini öperim. Hayrî'nin mektubuna cevâbım var; ötekilere de uzun-uzadıya kâğıtlarım var. Yalnız bu posta Hayrî'den başka kimseden mektup almadığım için, Hayrî'nin mektubunu leff ile iktifâ ettim. Gelecek posta bi'eyy-i hâl mektup bekler ve postanın avdetinde herkesin kâğıdını da gönderirim. Al, al, Allāh cezânı versin. Mektubun gelir ise, postanın avdetinde resim de gelir; işte o kadar[2].

20 Zi'lhicce, sene 95

KEMAL

[2] Bu mektubun altında Hilmî imzâsı ile [Bu zât, Hüseyin Hilmî (Paşa) Efendi'dir] Rif'at Bey'e hitâben yazılmış ve mektup beklenildiğini bildiren şu ifâde vardır:

Beyefendi,

Beyefendimiz Hazretleri'ne geçende göndermiş olduğun renkli ve çizgili, yânî cicili-bicili kâğıtlardan elli-altmış mektupluğunun lutfen ve serî'an irsâliyle, bahâsı iş'âr-i âlîleri vechile tesviye kılınacaktır. Şâyet göndermezsen mâlûmun olmak lâzımdır ki, bundan sonra Beyefendimiz'in mektubuna nâiliyyet sizin için imkân tahtında olmaz. İşte, bu irâdemi dikkatle telâkkî etmek lâzımdır. Birâder, latîfe de lâzım a.. Fakat, kâğıtları latîfe zannetme; lutfen gönder; zirâ hatırından çıkamayacağım bir muhibbim tarafından istenilmiştir.

HİLMİ

CCCLXXIV. — CCCLXXV.

Aşağıdaki iki mektuptan Feride Hanım'a gönderilende kayde değer birşey yoktur; bu sebeple yalnız Menemenli Rif'at Bey'e yazılan mektubun içindekileri aydınlatmağa çalışacağız.

Rif'at Bey, Hüseyin Efendi'ye âit bir risâleyi hâlâ yollamamıştır; cezâ olarak aşağıdaki mektup da bir evvelki gibi Hüseyin Efendi'nin el yazısı ile kaleme alınmış, Kemal'in fotografı da yine gönderilmemiştir; bu münâsebetle hâle uygun bir hikâye de nakledilivor.

Mektuptaki Efendi ta'biri ile gālibâ zimnen Menekşelizâde Emîn Efendi kasdedilmektedir. Muhâkeme edilmesi için istid'â verilmesini uygun gören Kemal, tahliyesi için mürâca'ati yersiz buluyor; Midilli'ye gelmeden evvel kendisinin de beşbuçuk ay mahbus bulunduğunu hatırlatıyor; bu cins işlerde sabrın faydasından, acelenin zararından bahisle, ihtiyat tavsiye etmektedir.

İngiltere ile Efganistan münâsebeti v.b. siyâsî günlük mes'eleler hakkında mütâlealarını kaydeden Kemal, umûmî bir harb ihtimâlinden endîşelidir. Mahmud Nedim Paşa, Kemal'in Midilli'ye nefyinden az sonra, İstanbul'dan uzaklaştırılmış ve Sakız'da ikâmete me'mur edilmiştir. Hükûmete takdim ettiği muhtelif arîzaları, nihâyet te'sirsiz kalmamış, Mâbeyn Başkâtibliği'nden Sadr-ı' âzam Safvet Paşa'ya yazılan 24 Zi'lkı'de, 1295 (19. XI. 1878) tarihli husûsî tezkirede, Mahmud Nedim Paşa'nın İstanbul'a avdeti husûsundaki arîzalarının şimdiye kadar nazar-ı i'tibâra alınmadığından, halk arasında türlü dedikodılar alıp yürüyeceği düşüncesi ile, mürâca'atları sükûtla karşılandığından, Sakız'da ikâmeti kānûnî sebeplere dayanmadığı için Mahmud Nedim Paşa'nın himâyesi lüzumundan, "Avdetinden tehassül edecek mehâzire vesîle verilmemesi zimninde kendisinin Tırablus-ı Garb ve Yemen gibi bir vilâyete ta'yini sûreti" düşünüldüğünden bahsedilmektedir[1]. İşte, Kemal mektubunu yazdığı tarihten bir ay kadar önce geçen bu hâdiseleri haber almıştır; gerek Mahmud Nedim Paşa'nın, gerek onunla İstanbul'dan uzaklaştırılmış bulunan Redif Paşa'nın merkeze avdetine müsâade edilmeyeceğinden emindir. Böyle birşey vâki' olsa bile âkıbetinin, Celâl Mahmudof'a benzeyeceğinden bahsediyor; bununla Mahmud Nedim Paşa'nın Sadâreti esnâsında Mahmud Celâleddin Paşa'nın azledilerek iki yıl ma'zûl kalmasını[2], Mahmud Nedim Paşa'nın da aynı akıbete uğrayacağını kasdetmiş olabilir; diğer taraftan Safvet Paşa kabinesinde Adlîye Nâzırı iken bu me'mûriyyet için lâzım gelen vasıfları hâiz olmadığı da bahâne edilerek Şûrâ-yi Devlet âzâlığına iâde olunan Dâmad Mahmud Celâleddîn Paşa'nın[3], bir daha öyle bir mevkı'e getirilmemesi hatırlatıldığı da tahmîn edilebilir.

[1] İbnü'l-Emîn M. K. İnal, *Son Sadr-ı A'zamlar*, c. II., s. 298 v.d.

Çorlulu Alî Paşa torunlarından Celâleddîn Paşa. Hâltercemesi için bk., İ. Emîn M. K. İnal, *Son Asır Türk Şâirleri*, c. II., s. 207 v.d.

[2] Âsaf mahlâsı ile şiirler yazan, Mahmud II.'un kızı Sâliha Sultan'ın zevci ve Gürci Halil Paşa'nın oğlu Mahmud Celâleddîn Paşa (*Ayn. esr.*, c. I., s. 55 v.d.).

Binbaşı Ömer, Bedrî ve Zekî Bey'leri Kemal, mâlûmât bakımından beğenmiyor; kendisinin askerî birçok şeylere âit ileri sürdüğü fikirlerin onlardan isâbetli olduğu kanâa'tindedir; bu yüzden, Ömer Bey'i ; Baker Paşa'nın Rus câssusu, Rusya tarafını tutan bir kimse olduğu hakkındaki düşüncelerine de iştirâk etmez.

Kemal'in Avrupa mektuplarında da Kıbrisli Mehmed Paşa'nın, bilhassa kızının aleyhinde fikirlerine rastlamıştık [4]; aşağıdaki mektubunda da aynı şeylerden ve Mehmed Paşa'nın oğlu Osman Bey'den bahsediyor. Mektuptaki ifâdelerden, Kars'ın Ruslar tarafından zabtına, bâzı hîlleli işlerin sebep olduğuna dâir rivâyetlerin ağızdan ağıza dolaştığı da anlaşılmaktadır.

Kemal önceki mektuplarında olduğu gibi, bunda da Ziya Paşa'nın rüşvet aldığı hakkındaki rivâyetleri hiddetle reddetmektedir. İnanabilmek için kat'î delil gösterilmesini istiyor. İcrâ Cem'iyyeti'nin lâğvını yerinde bulan Kemal, mektubunun geri kalan kısmında, Hüseyin Efendi'nin risâlesini gasbettiğinden dolayı Rif'at Bey'e lâtîfe etmektedir. Bayram gecesi yazdığı bu uzun mektubunun hâşiyesinde ise aydınlatılmağa muhtaç bir nokta yoktur.

Kemal'in dâhilî ve hâricî muhtelif siyâset mes'eleleri ve muhtelif kimseler hakkında fikirlerini içine alan bu mektuplarından ilki kendi, Rif'at Bey'e hitâbedeni bir başkasının el yazısı ile, Türk Tarih Kurumu'ndaki evrâkı arasındadır (Nu. 590, 28). Rif'at Bey'e mektubunun bâzı cümleleri M. Cemal Kuntay tarafından neşredilmiştir (*Namık Kemal*, c. I., s. 154, 453, 455).

374. Feride Hanım'a

16. XII. 1878

İki Gözüm Feride'ciğim,

23 Zilhicce [5], sene 95 tarihli mektubunu aldım. Âfiyyetine delâlet ettiği için, Cenâb-ı Hakk'a teşekkürler ettim. Ben, geçen hafta bermu'tâd mektubumu göndermiş idim. Beybabam mektubumu almış; binâenaleyh elbette senin mektubun da eline geçmiştir. Bu hafta dahî eline geçeceği muhakkaktır. Ben, el-hamdüli'llâh âfiyyetteyim. Ekrem de âfiyyettedir; ellerini öper. Ben de Nâşid'in gözlerini, Hanımvâlide'min eteklerini öperim. Bâkî duâ, hanım kızım.

21 Zi'lhicce, sene 95

Kemal

[4] Bk., bu eserimizin birinci cildindeki 7 Kasım, 1867 tarihli mektup ve önsöz'ü (Nu. 27, s. 121 v.d.).

[5] Kemal, mektubunu 21 Zi'lhicce'de yazdığına göre, bu tarihlerden birinin dalgınlıkla yanlış kaydedildiği anlaşılır.

375. Menemenli Rif'at Bey'e

16. XII. 1878

Sizin 2 Zilhicce, 95 tarihli o nazlı, o nâzenîn mektup teşrîf etti. Başlangıcında gûyâ o posta benden mektup alamadığını söylemişsin. Daha alt tarafında hastayım falan gibi biraz nazlanmış durmuşsun. Hasta olmadığına tamâmıyle mâlûmâtım var; mektubun da zâten onu isbât ediyor. Sen kendi kendine bu posta benden elbette hem kendi yazım ile mektup, hem de resim bekler dururdun. Şatla fatla (Çatla, patla) fayda yok. Hüseyin bu gece uykusunu terketti; mutlakā sana olan mektubumu yazmağa merāk etti. Ne resim göndertiyor, ne bana yazı yazmağa meydan veriyor. Hangi Hüseyin mi diyeceksin? Hani şu bizim *Celâl*'i tebyîz eden, fakat benim yazdığım kâğıtlarda yazısını cenâbınıza bildiremeyen Hüseyin.. Ben dünyaya geldim geleli adâlet nâmına vukū' bulmuş hiçbir mürâca'ati reddetmedim; şimdi Hüseyin'in mürâca'atini mi reddedeceğim? Sen, ânın derslerini gasbetme, o da benim kalemimi elimden kapmasın. Bilir misin, bir hikâye vardır: Eğercinin biri resm-i mücessem satar bir herifin karısına musallat olur dururmuş. Karı, eğerciyi evine dâvet etmiş. Eğerci, karı ile berâber evde eğlenmeğe çalışırken, kocası kapuyu çalmağa başlamış. Karı, eğerciyi soymuş; gûyâ saklayacak gibi, ma'hut resimlerin arasına koymuş (Soymuş, koymuş kāfiyesi elbette matbû'-i tab'-i şâirâneleri olmuştur); ressam ise işi haber aldığından ve hususiyle karısı haber verdiğinden, eline bir şem'dan alarak karıyı yanına katarak, temizlemek, ayırmak bahânesi ile resimlerin yanına girer. Elindeki şem'danı doğruca eğercinin hayalarına tutar. Eğerci birkaç sâniye tehammül eder. Canı gerçekten yandığı gibi, mevki'ini bırakır kaçar. Ertesi günü ressam eğlenmek için eğerciye gider; uzun uzun çiviler ister. Eğerci, "O çivileri nerede kullanacaksın?" der. Ressam, bizim tasvirler kaçıyor, ânları mıhlayacağım deyince, eğerci de, "Bakma ki kaçmasınlar?" cevâbını verir.

Anlaşılabildi mi efendim? Siz de herkesin dersini, sevdiği şeyleri igtisab ile fahr-ü surûr iktisâb buyurmayın ki, karşı taraftan « اَلْجَزَآءُ مِنْ جِنْسِ الْعَمَلِ » kavline[6] mazhar olmayın. Bu

[6] "Cezâ, yânî mükâfat ve mücâzât, işin cinsine göredir."

hususta mahkeme-i adâletin i'lâmı sâdir oldu. Ders mecmuası gelinceye kadar, bizim yazıdan da, resimden de mahrûmiyyet muktezâ-yi hükümdür. Bu cihetce o kadar. Şimdi mesâ'ile gelelim

Sen ara - sıra ufak - tefek yanlancıklar da söylüyorsun. Mektubu postaya verdikten, birkaç saat sonra, mahlûkāt ile berâber dünyayı dolaşmağa muktedir olduğun hâlde, lakırdı söylemeğe muktedir olmamak acabâ neden neş'et etse gerek?.

Efendi hakkında verdiğin İzâhâtı dikkatle okudum; öteki ağalardan da tafsilât aldım. O hususca savâb olan senin re'yindir. Tarafımdan ,hattâ kat'iyyen me'zûn olarak her türlü hareket etmek elindedir. Güzel getiriyorsun, ândan dolayı fevka'l-gāye memnûnum. 'Arz-ı hâl falan mes'elelerini Hikmet'in mektubunda görürsün. Re'yin sâ'ib, yânî benim fikrime mutābık, ândan dolayı teşekkür ederim. Yalnız bir yerde ihtilâfımız var. İşi pek sür'atle götürmek istiyorsun. Zaman uzun değildir. Kaş yaparken göz çıkarmanın mânâsı da hiç yoktur. Muhâkeme olununcaya kadar ihlâ-yi sebil mes'elesini meydana koymakta hiç mânâ yoktu; hiç olmazsa benden suâl olunmak iktizâ ederdi. Siz efendilerimiz, mahbus ziyâretine geldiniz; ben ise mahbus idim. Tecrübeme hürmet ediniz. Umûmunuzun hareketi hasbîdir. Menfa'at ararken mazarrat etmek sersemlik olur. Edilecek hareket dâimâ muhâkeme istid'âsından ibârettir. O kuvvetle hükûmetin şiddeti zâ'id olur. O kuvvetle Efendi'ye rahat ettirmek kābil olur. Ben habshânede beşbuçuk ay oturdum; bin türlü belâlardan sonra hâlimi anlatmağa muktedir olabildim. Hiddetin, şiddetin böyle zamanlarda faydası yoktur. Hele o 'arîza denilen şey, hepinizin harâbına bir sened-i behâne vermekten ibârettir. Hani bilirsin ya, öyle eşeklik olmaz.

Efgan ile İngiltere muhârebesinden hâlâ tamâmıyle haberdâr değilim. Fıransız gazetelerim gelmedi. Arada Rusya parmağı yok ise, tabîa'tiyle İngiltere Efgan'ı çiğner; fakat ne türlü çiğner bilinemez. Hind'de bulunan Efganlılar, bir gürültü çıkarmak lâzım gelirdi, çıkarmadılar. Nokta-i nazar, asıl Efgan değildir, Avrupa'dır. Görünüşte bir harb-i umûmî olacak; fakat bütün bütün mes'eleyi kestirmek, Bismark hazretleri mevcut iken, kimse için mümkin değildir. Ben daha Magosa'da iken, Allāh dünyâdan Bismark'ın vücûdünü kaldırsın, o zaman istikbâlin ne olacağına hükmederim demiştim. O adam büyük, bir de büyük mevkı' ihrâz etmiş, küre-i zemîni elinde top gibi

oynatıyor. İstikbâle müteallik her ne söylenilse, remilâne bir keşf kabîlinden olur. Yalnız şu kadar diyebiliyoruz ki, şimdi Avrupa'da görülen hâlin netîcesi, bir harb-i umûmî ile kapanacaktır. İhtimâl ki böyle bir harb-i umûmîde Bismark dahî mağlûp olur; vaktiyle Birinci Napoléon'un mağlûp olduğu gibi.. Ferâset, Mehmed Alî Paşa'nın başına gelecek felâketi aynı aynına kerfeşttiği gibi, Bismark'ın istikbâlini de tamâmı tamâmına idrâk etmeğe kâfî değildir. Ben, Mehmed Alî Paşa'dan ziyâde lakırdı anlardım; Bismark'ın ise hattâ söylediğini anlayamam; bununla berâber Bismark nekadar büyük olursa olsun, Allâh Efendimiz'den büyük değildir. Harb-i umumî zuhûr eder ise, zannımca galebe edecek bizim taraf olur. Yine zannımca Bizmark bizim taraftan bulunmaz ise, kendi kavli üzre, bir münâsebetsizlik ile bir parlak devre-i ikbâlin hâtimesine vâsıl olur. Bu derecelerde gayb karıştırmak, hayırlı şeylerden değildir. Allâh Efendimiz cümleden âlîdir. 'Arş-ı A'lâ-yi hikmet'inin perdesini açmağa gelmez.

Biraz da cüz'iyyâta gelelim: Nedim Mahmudof'un İstanbul'a girmesi doğru olmasa gerektir. Redif'in de öyle telgraflar falanlar aldığına dâir bin türlü şâyi'alar var. Hiçbirisi doğru çıkmadı; ma'mâfih gelse bile yine te'siri Celâl Mahmudof kabîlinden olur.

Rusya'nın Rumeli'ye asker yığıp durduğu Firenk gazetelerinde de görülüyor. Bu vukū'âtın hepsini bir yere toplarsan, cümlesi, bir muhârebe-i umûmiyye fikrini te'yîd eder durur. Şu kadar var ki böyle bir muhârebe-i umûmiyyeyi bu gün tervîc edebilecek ya Bismark'ın şahsı, yâhud İngiltere milletidir. Bismark, iktidâr-ı zâtîsine güvenir; İngilizler de mevki'lerinin lâ-ekal yirmi sene bütün dünya ile uğraşmağa olan ṣıla (صيلا) hakkına istinâd eder. Bakalım gürültü ne taraftan patlayacak ?

Ömer Bey'e dâir verdiğin mâlûmâta aklım ermedi.. Bilirsin ya... Galîzim. Arada-sırada çirkin lakırdılar da söylerim. Meselâ Ömer Bey'in yerinde olsam, kendi ufacık mâlûmâtıma istinâd edip de, Baker Paşa'yı muâhazeye kalkışmaz idim. İngiltere'de bir adamın (adamı) Ömer Bey değil, hattâ Serdâr-ı Ekrem Ömer Paşa mâlûmûtında olsa, yine MIralay etmezler. *Hadîs-i Şerîf*'tir: «رَحِمَ اللهُ امْرَأً عَرَفَ قَدْرَهُ وَ قَدْرَ غَيْرِهِ[7]». Ben vaktiyle Süleyman Paşa, Muh-

[7] "Allâh, kendi haddini, veyâ başkasının değerini bilen kimseye karşı rahmet etsin !"

târ Paşa haklarında asker olmadığım hâlde, birçok asker ve hattâ birçok erkân-ı harb tarafından îrâd olunan fikirlere karşı birçok lakırdı söyledim. Sanırım ki hepsi doğru çıktı. Baker Paşa[8] hakkında da alayı ile ve hattâ livâsı ile, fırkası ile toplanabilecek nekadar mu'teriz var ise, tâ delîl-i bedîhî görmeyince, hiçbirine inanmam. Baker Paşa yanlış hareket ediyor diye zihnimi karıştıracak bir sözü, bana Pilevne Tevfik Paşası, Ceneral Kambıl[9], Ceneral Klapka[10] falan söyleyebilir. Bizim mektebin yetiştirdiği Ömer Bey, Bedrî Bey, Zekî Bey söyler ise, kā'iline çocuk nazarı ile bakmaktan başka hatırıma birşey gelmez. Husûsiyle bir delîlim daha var. Ben Baker Paşa'yı yalnız Avrupa kitaplarında gördüğü mâlûmâttan —ki Mareşal Moltke, Colonel Russel, Lord Napier[11], gibi, askerliği istediği sûrete koymağa muktedirdir sözlerinden ibârettir— öğrenmedim. Bizim askerlerimiz, bizim fedakârlığın en nihâyet derecesine gitmedikten sonra, hattâ Müslümanlar'a bile insandır demek istemeyen zâbitlerimiz, herifin meziyyetini bizden ziyâde tasdîk ediyorlar. Ben demem ki Baker Paşa, meselâ bir gayretli evlâd-ı vatan kadar hüsn-i niyyetle mecbûldür. Rusya'ya meclûb olmasının ihtimâli yoktur. Şunu derim ki malûmâtı ve hattâ askerliği birinci derecede musaddak olanlardandır. O kadirde bulunan bir adam ise, kolaylıkla hiyânet etmez ve edecek olsa, hiyâneti, bizim o ufacık-tefecik zâbitlerimize göstermeyecek kadar bir tarzda icrâ eder. Baker, eğer bir nâmussuz adam ola idi, Devlet-i 'Aliyye'nin hizmetine girmeği, Mehmed Alî Paşa gibi tebdîl-i dîne hasrederdi de, adını meselâ İskender falan kordu.

Hâsılı evveldenberi yazdığım şeylere dikkat et! Benim kadar gevezelik ile ciddiyyeti mezcetmiş bir adam için, Baker Paşa aleyhinde birkaç çocuğun söylediği lakırdıya ehemmiyyet vermek mümkin değildir. Her işittiğime inansa idim, evvelâ Muhtâr Paşa, sâniyen Süleymân Paşa hakkında yazılan şeylere inanır idim. Bendeniz İzmir Vâlîsi Hamdî Paşa'nın rûh-i sânîsî, veyâhut nefs-i emmâresi değilim. Asker olmadığım hâlde, askerliğe dâir yazdığım şeylerin cümlesi

[8] Baker ((Valentin) Paşa (1827 - 1887), İngiliz seyyahı Sir Samuel White'ın kardeşi; Kırım savaşından sonra İngilizler tarafından İran'daki hareketlere katılmış, sonra Türkiye hizmetine girmiş, 1878 - 79 Türk - Rus harbinde Paşa olmuştur. Askerlik ve askerlik tarihi sâhasında eserleri vardır.

[9] Campbell, John, (1822 - 17 Şubat 1885).

[10] Klapka (Georges), Macar Amiralı (1820 - 1892).

[11] Charles Napier (1786 - 1860), İngiliz Amirali.

sahih çıktığı gibi, Baker Paşa hakkında söylediğim lakırdıların da kâffesi doğru çıkacağına bir dereceye kadar emniyyet edebilirim ve sanırım ki, bu emniyyetciğim, siz ağalarımızın alabileceğiniz rivâyetlerden, havâdisten daha doğru çıkar. Çatalca'da istihkâm yapılır ise, İngiltere'nin re'yi ile yapılır; İngilizler ise, İngiltere'nin menfa'ati fikri ile yaptırdıkları birşeyi, bir istihkāksız İngiliz'e tevdî' ettirecek kadar sersem mahlûkāttan değildirler. Erkân-ı Harb'den Kars' için bahsettiğin Âtıf Bey, kimdir bilmem. Hüseyin Bey kim olduğunu yine bilmem. Kıbrisli Mehmed Paşa'nın bir mantinatosundan hâsıl olma dediğin Binbaşı'yı bilirim; hattâ adını Osman Bey derlerdi. Avrupa'da birkaç kerre gördüm. Binbaşılıktan isti'fâ etmiş, vâlidesi ile, o ma'hud oruspu hemşiresi ile berâber Avrupa'ya gitmiş bir teres idi. Benim gördüğüm zamanlar, birkaç kuruş aylık bedeline, Su'âvî'ye tercemanlık ederdi. Sonraları İslâmiyet aleyhine Osman Mültecin imzâsı ile bir kitap da neşretti.. Mültecin, gûya babası olacak deyyûsun familya ismi imiş.. Moskov değil, geçinmek için cellâd olmağa kābiliyyetli bir hınzırdır. İhtimâl ki Âtıf Bey, o kaymakamın ma'hud Osman Mültecin ile muhâberesini isbât edebilir; çünki Mültecin mel'unu Binbaşı bulunduğu zaman Anadolu ordusunda idi. O Hüseyin Bey kim ise belki aralarında ülfet bile hâsıl olmuştur ve belki de muhâbere o ülfet netâyicindendir; ma'mâfih işin bir şüpheden ibâret olması da muhtemeldir. Netîce neye varır ise, haber ver. Kendi aklıma göre, Muhtâr Paşa, Kars'ın teslîminde cidden bir hiyânet vuku bulaydı, o hiyânetin meydana çıkmasını Âtıf Bey'in himmetine bırakmazdı. İnsan hâli bu ya, benim bu sözümde yanılabileceğim gibi, Muhtar Paşa da Hüseyin Bey hakkında olan fikrinde yanılmıştır.

Ziya Paşa'ya dâir işittiğin, inandığın, verdiğin malûmâtın kâffesi hezeyândan ibâret olduğunu te'mîn ederim. Ziya Paşa rüşvet almaz. Sürîyeliler, Konyalılar, Adanalılar değil, kâinât barbar bağırsa, emîn ol ki yine kâinâtın söylediği yalandır; "Kimden rüşvet aldığını ve aldığı para ne miktâr idügini bile söylemeğe muktedirim" diyorsun. Hayyâle's-salâ.. O iktidâr iddiâsından vaz geç; yâhud öyle bir iktidârın var ise bana aklımın ereceği sûrette bir delil göster; ufacık bir delil göster. Benim dünyada dînimden, vatanımdan sonra en ziyâde sevdiğim siyâsiyyât ve ânın ikincisi de edebiyattır. Edebiyatta, Ziya Paşa ile muhtelif fikirde bulunmuş idik; netîcesi *Tahrîb* ve

Ta'kîb oldu. Siyâsiyyâtta fikren ve hulkan, hemen hiçbir vakit ihtilâf etmedik. Öyle rüşvet almak gibi, hak ibtâl etmek gibi bir hâline, ufacık amma gâyet ufacık bir delilcik görsem, *Tahrîb* yapmam, *Ta'kîb* yapmam, en vâzih mânâsı ile *te'dîb* yaparım; kendisiyle boğaz boğaza gelirim. Dünyanın her türlü belâsını kabûl ederim; fakat siz efendilerimiz de yakînen mâlûmunuz olmayan falan fıstikizden rivâyet şeyler için, milletin cidden e'âzımından ma'dûd olanlara harf-endâz-ı ta'rîz olmasanız sanırım ki daha güzel olur. Maksadım, benim re'yime tâbi' olun demek değildir; bana delilsiz lakırdı söylemeyin demektir. Eğer verebilir isen, delîline kemâl-i şevk ile intizâr ederim; eğer veremez isen, sizin Adana, Ziya Paşa'nın tırnağına bile değmez demekten kendimi alamam. Benim bir acâ'ib âdetim vardır; her işittiğim şeye i'timâd edenlerden değilim. Husûsiyle işittiğim şey, nekarât kabîlinden olarak alıştığım yalanlardan olur ise, tabî'î inanmam. Hele o yalan, hâlini bildiğim bir adamın aleyhine masrûf bulunur ise, bir bedîhî delil görmedikten sonra inanmak hiç elimden gelmez.

İcrâ Cem'iyyeti'nin lağvı, belki bâzı zevâtın menâfi'-i nakdiyyesine dokunur; fakat tamâmıyle muhıktır; çünki mahkemeler verdiği hükmü, bizzât icrâ ettirmek lâzım gelir. Siyâsetin en büyük kavâ'idinden biri de, kuvvet-i ḳıfâ, kuvvet-i icrânın zîr-i hükmünde bulunmasıdır. Bir mahkeme, bir muhâlefet cihetiyle mecbur olmadıkca, hükmünü infâz ettirmek için, icrâ me'murlarına kat'ân müraca'at etmek iktizâ eder; fakat, böyle bir kā'ideli hareket için lâzım olan işe esâsından başlamaktır. Evvelâ mahbesleri, mahkemelerin eline vermeli, celb ve istintāk için bir muhâkeme-i cezâîye usûlü kabûl etmeli.. Polis falan gibi şeylerin temlîkini kaldırmalı ve husûsiyle Fıransızlar'ın *Ministère Public* dedikleri müdde'î-umûmî hey'etini vücûde getirmeli de, ândan sonra İcrâ Cem'iyyeti'nin lâğvına, Havâle Cem'iyyeti'nin islâhına falana kalkışmalı. Bizim mahkemelerin şimdiki hâline nisbeten, o cem'iyyetler birer çadır kabîlinden idi.. Çadırları yıkmak istiyoruz; fakat girecek ev yok.. Nihâyet direklerin tepesine çıkar dururuz. Cehl üzerine yapılan şey, bu kadar olur.

Biraz da arsızlık edelim. Hüseyin'e acımaz mısın? Yazı yazmaktan gözleri kan çanağına döndü; uykusuzluktan geberiyor. Şâyet kalemi ile birkaç satır yazar diye beni bırakıp gidemiyor. Herkesin ders kitabından ne istersin? Hepiniz bir hâle geldiniz ki, işi, muhâre-

be-i ahîreye benzeteceksiniz; iki taraf da zararlı.. Gönder şu musîbetin kitabını. Kitap gelmedikten sonra, sana kendi kalemim ile mektup yazmayacağım. Söz verdim; kıyâmet kopsa yazmayacağım. O kitapsız kalacak; sen mektupsuz kalacaksın.. Hepinizin b.. canına.. Yazı muhtekiri musîbetler..

Melfuf mektuplar, elbette yerlerine verilir. Bir de mektubun âhirinde emr-ü ferman, hazret-i veliyyü'l-emrindir falan gibi turrehât yazmak lâzım gelmez. Bâkî oh ya[12]..

21 Zi'lhicce, sene 95

Biz ki KEMAL Hazretleriyiz

İşte mübârek bayram gecesi yazıp da gönderemediğim mektup.. Şimdi beni dinle! İki mektubun da bu hafta geldi. El-hamdüli'llâh kâğıt yazmadığımın hikmeti anlaşılabilmiş. Melik'in kazzaz olduğunu bildiğin gibi, Nef'î'nin de bana zarar gelmek ihtimâli, zihnine gelen birşeyde bir ma'sûme kız kadar korkak olduğunu bilmek lâzım gelir. Kendine melfûf bir mektubum var, ânı vermeli!. Sizin resim melfuftur; arkasında Ekrem'in yazısı yok; çünki Ekrem, Hüseyin ile berâber İzmir'e eğlenmeğe teşrîf ettiler. Eğer istersen resmi gönder; arkasını âna da yazdıralım.

Yanlışlı doğrulu verdiğin havâdisâta teşekkür.. Zuhûr-i Mehdî, garâ'ibten ma'dud. Sizin kıt'a-i ma'rûze fenâ.. Rusya'nın Edirne'yi tahliyye etmemekte olan isrârından bir mânâ anlayamıyorum. Daha Fıransız gazetelerini okuyamadım. İngiltere'nin İskenderun-limanı'nı almak istemesi muhtemelâttandır. Zâten Kıbris'i alışı, bir taraftan Süveyş-cedveli'nin karşısında, bir taraftan da Fırat vâdisi civârında bir mevkı' tutarak, Hind'in turuk-ı muvâsalasını kendi menfaatine hasretmek için idi. İskenderun-limanı'nı da ele alır ise, bittabi' maksadı daha ziyâde taht-ı emniyyete girmiş olur.

Aman, liradan kā'imeden bahsetme! Sinirlerime dokunuyor; çünki iş böyle gider ise cümlemiz müflisen ve belki açlıktan helâken, kahṭarîren..

[12] Mektubun buraya kadarki kısmı Hüseyin Hilmi (Paşa) Efendi'nin, imzâ ve geri kalanı Kemal'in el yazısı iledir.

Zeynü'l-'Âbidîn Bey'e mektubum var. Midhat ile Su'avî'ye dâir Zeynel Bey'e yazdığım mektup hatırımda değil; mâdem ki aynını almışsın, bâri bir nüshasını da bana gönder. Hele Hikmet'e vermemekte mânâ nedir bilemem.

El-hamdüli'llâh Ekrem Bey'e gidebilmişsiniz. Manzum, mensur tiyatro hakkında olan mütâleam, Ekrem'e yazdığım mektupta var idi; ândan iste de oku!. Bu def'alık uzun-uzadıya Izâhât vermeğe vaktim yok.. Hâ, gerçek, bizim *Celâl*'in *mukaddime*'sinde de buna dâir Izâhât vardır. Hikâyenin mâba'dini o kadar sıkıştırma. Sahîhan, yazı yazmağı canım istemiyor. Ârif Bey'e, Fatin'e falan selâm..

21 Zi'lhicce, sene 95

KEMAL

Mektubu ta'ahhüdlü göndermedim; çünki, vakit, geç.. *Lioyd* kumpanyası teahhüdlü kâğıt kabûl etmiyor.

CCCLXXVI. — CCCLXXVII.

Veys Paşazâde Zeynü'l-'Âbidîn Reşid'in, ma'zul bulunması, bir yere ta'yini münâsebetiyle Kemal'den tavsiye istediğini biliyoruz; aşağıdaki mektupta böyle bir vâsıtaya lüzum kalmadığı bildiriliyor. Z. Reşid gibi, Kemal de, Fehîm'in Bahr-i tavîl vezni ile yazdığı gazeli beğeniyor; ona nazîre yollu birşey yazmak tasavvurundadır.

Mektuplarında Fehîm-i Kadîm hakkında dâimâ takdirkâr ifâde kullanan Kemal'in neşredilen şiirleri arasında bu kalıpta, bir nazîresine henüz rastlamış değiliz.

Feride Hanım'a gönderilen mektubunda ise Kemal, bundan önceki birkaç mektubunda olduğu gibi, nezleden, lodostan şikâyetcidir.

Aşağıdaki iki mektuptan ilki Z. Reşid tarafından neşredilmiştir (*Edebiyat Kumkuması*, s. 34); ikinci mektup kendi el yazısı ile, Türk Tarih Kurumu'ndaki evrâkı arasındadır (Nu. 479).

376. Zeynü'l-'Âbidin Reşid'e

16. XII. 1878

Biârder,

Mektubunu getiren hoca, mümkün mertebe memnun olarak avdet etti. Geçen hafta hasta idim; ânın için mektub yazamadım. İstediğin tavsiyelerin hükmü halmadı, değil mi? Fehîm'in Bahr-i tavîl'i güzel.. Bakalım, nazîre yollu elden birşey çıkar mı? Bâkî du'â..

Fî 21 Zi'lhicce, sene 95

Kemal

377. Feride Hanım'a

28. XII. 1878

İki Gözüm Feride'ciğim.

30 Zi'lhicce, sene 95 tarihli mektubun geldi. Fevka'l-gâye memnun oldum. Bizim nezleden şikâyet hâlâ bâkî.. Aman, o deli lodosu sorma. Oturduğum ev yüksek bir yerdir. Bizi ev ile berâber kapıp da bir tarafa atacak zannettim. Evi o kadar sarsıyordu ki, havada zelzele peydâ oluyor denilse, mübâlega edilmemiş olur. Daha, şikâyet edecek kadar soğuk görünmüyor, diyorsun. Burada bi'l-'akis üç gündenberi lodos durdu; bir şiddetli poyraz başladı. Ben ise, lodosa mağrûren, daha keçeleri, falanları döşetmemiştim. Odayı kış odası hâline koyuncaya kadar dondurma kutularının içinde oturuyorum sandım.

Ekrem'e o kadar gücenme! Bak, gelecek hafta sana nekadar uzun bir mektup yazacak.. Bu haftalık esrârı var; recâ etti, fâş edemem.

Nâşid'in gözlerini öperim. Bilmem tahsilini nasıl götürüyor, çalışıyor mu? Haber isterim. Bâkî gözlerini öperim.

3 Muharrem, sene 96

Kemal

CCCLXXVIII. — CCCLXXIX.

Midilli de bulunan ve Kemal'in eserlerini, mektuplarını yazdırdığı Hüseyin Efendi'nin amcası, ticârî işleri münâsebetiyle İstanbul'a gitmiştir; aşağıdaki mektuplardan ilki, Menemenli Rif'at Bey'e bahsettiğimiz kimseye yardımda bulunması için yazılmıştır.

İkinci mektup, Taşkışla'da mevkuf bulunan ve muhâkemesi devam etmekte olan Süleyman Paşa'ya gönderilmiştir. Kemal, Deli Hikmet vâsıtasıyle onun tarafından yollanan selâmı almış, fakat hâlâ kurtulduğuna dâir müjdeyi alamamıştır. Önce vatanının, daha sonra Süleyman Paşa'nın o belâ zindanından kurtulmasını temennî ediyor.

Rif'at Bey'e gönderilen mektup Kemal'in, Süleyman Paşa'ya hitâbeden ise bir başkasının yazısı iledir ve aynı zâta yollanılan sekiz mektubu içine alan bir kâğıda yazılmıştır (Türk Tarih Kurumu, nu. 241, 740). İkincisi, *Süleyman Hüsnü Paşa ile Namık Kemal'in Münâsebât ve Muhâberâtı* adlı makâlemizde de neşredilmiştir (*Türkiyat Mecmuası*, c. XI., İstanbul, 1954, s. 139).

378. Menemenli Rif'at Bey'e

2. 1. 1879

Beğimiz,

Size bu mektubumu getiren zât, bizim Hüseyin'in amcasıdır; İstanbul'a menâfi'-i ticârîye ve nakdîye için gidiyor. Zamanın hâline göre alış-veriş, kitap veyâ müsvedde alış-verişine benzemez. Her türlü mürâcaatlerince gerek senin, gerek arkadaşların mu'în olması ve teşbbüsât-ı vâkı'adan bana da tafsîlen haber verilmesi kat'iyyen matlûbtur.

8 Muharrem, sene 96

Biz Hazretleri

379. Süleyman Hüsnü Paşa'ya

3. 1. 1879

Devletlû Kardeşim Paşam Efendim Hazretleri,

Saat-be saat müjde-i halâs-ı devletlerine muntazır olduğum hâlde, Hikmet yine tebşir-i selâm ile iktifâ eyledi. İnşâ'llâhi Teâlâ yakında o beşâretten de hisse-dâr olurum. Hudâ bilir, vatanımın necâtından son-

ra en büyük arzu-yi âcizânem, Efendimiz'i o zindân-ı belâdan halâs olmuş görmektir. Baîk..« [1] « باق نماند هرکه نخواهد بقای تو ! »

9 Muharrem, sene 96

KEMAL

[1] *"Bâkî nemând her ki nehvâhed bekâ-yi tu:* Senin bekânı istemeyen kimse, bâkî kalmasın!".

CCCLXXX. — CCCLXXXII.

Kemal, Ebüzziya'ya gönderdiği mektubunda, onun yabancı kelimeleri alışılmamış tarzda kullanması ve yazması münâsebetiyle, bunları o dildeki mânâ ve imlâ şekli ile kullanmanın doğru olamayacağı üzerinde duruyor. Aynı şahsa diğer mektubunda da, onun bu tarz ifâdeleri dolayısıyle alay etmektedir. Nef'î'ye mektubunda ise, her hâlde, Türk-Rus harbinde uğradığımız bozgun sebebiyle, duyduğu teessüre şâhid oluyoruz.

Ebüzziya'ya hitâbeden bu noksan iki mektup bir başkasının el yazısı ile, R. Ekrem'e 10 Muharrem, 1296 tarihli mektubunu da içine alan bir kâğıda yazılmıştır ve Türk Tarih Kurumu'ndadır (Nu. 663). Mektupların ilkinde *Kemal'den Tevkik*'e, ikincisinde *Yine Tevfik'e diğer bir mektubun fıkrası* kaydi vardır; sonuncu tarihsiz olmakla berâber, diğeriyle aynı kâğıda yazılmış ve aynı mes'ele üzerinde durulmuş olmasından 1879'da yazıldığını tahmin ediyoruz. Üçüncüsü, *Nef'î'ye yazdığı mektubun bir fıkrası* kaydiyle ve R. Ekrem'e gönderilen 9 Safer, 1296 tarihli mektupla aynı kâğıtta, bir başkasının el yazısı iledir (Türk Tarih Kurumu, nu. 662).

380. EBÜZZİYA TEVFİK'E

3. 1. 1879

Hazâkat ve *iltişâḳ* ve *ṭardîye* mes'elelerine dâir yazdığın şeylerde hakkın yoktur[1]; çünki bizim müsteşhidâtımızdan olan Osmanlı üdebâsı *şevâ'ib*'i *mevâib*'e, *takvâ*'yi *deryâ*'ya, *kevâkib*'i *mevâkib*'e, *sugrâ*'yi *kübrâ*'ya kâfiye yapmakta ma'rifet gösterdikleri için, bizlerce müsteşhidâttan olmadılar. Vâkı'a mânâyı kâfiyeye fedâ ederlerdi; fakat

[1] Kemal, Ebüzziya'ya gönderdiği 30. 11. 1878 tarihli mektubunda da *hazâkat, iltisâk, tardîye* mefhumları üzerinde durmuştur (Bk., bu eserimizdeki 371 numaralı mektup, s. 323 v.d.).

kullandıkları kelimenin hem cihet-i isti'mâlini, hem en ziyâde ma'rûf olan imlâsını bizden iyi bilirlerdi. Eslâf-i kirâmı edebiyatta müsteşhid addetiğimiz ânın içindir. Şimdi sen bir kıyâs-i mukassem dâiresi içindesin: Eğer istişhâd etmek istersen, yazdığın kelime, ve yâhut imlâlar için Veysîler'den, Nef'î'ler'den delil göstermeğe muhtâç olursun; eğer merâkın Icâd ise, daha Icâd kuvvetine mâlik değilsin. Husûsiyle lafzda Icâd edebileceğin birşey için benimle bahse salâhiyyetin olamaz. İnşâllâh mes'ele anlaşıldı.

Mektubunun alt tarafında ressamlık da, şiir gibi hasâyis-i mâneviyyedendir; binâenaleyh bir hâzık şâir denilebileceği gibi, bir hâzık ressam da denilmek câ'iz olabilir ve hattâ bir hâzık makinist denir yolunda birşey söylüyorsun; hâlbuki bu ta'birlerin bizim Türkçe'de üçü de gayr-i müsta'meldir. Gayr-i müsta'mel ta'bir kullanmak ise, fesâhati bozan esbâbın en birincisidir. Haẕâḳate dâir evvelki mektuplarımda tafsîlât vermiştim. Hepsini bir yere getirirsen ve husûsiyle mânâsı cümle mâlûm elfaz-i nâ-şenîde yolunda söz yazmak ibtilâ-yi nev-zuhûrundan vaz geçersen, zannederim ki hakkımı teslîm edersin.

İltisāḳ (التساق), akvam-ı Arab'ın hiffet, veyâ sikklet-i telaffuzundan neş'et edermiş. O mes'ele mâlûm.. Fakat Osmanlılar, Arab'ın ekseriyyetine itibâ'en iltişāḳ (التصاق)'ı, *sad* ile kullanmış. İmlâ bilmeyerek yazdın ise niçin bahse girersin? İltisāk'ın *sad* ile yazıldığı mâlûmun olarak lugat-şinâslık, ma'rifet-furûşluk olmak için *sin* ile yazmağı iltizam ettin ise, bunun ne faydası var? *Bū kârı sanā kim_etti teklîf? Kâğıd, kâ'ız* (كاغد ، كاعظ) hakkında getirdiğin misâl *iltisāḳ'a* benzemez; çünki *kâğıd* kelimesi aslen Arabî değil, Farsî'dir. Ânı aldıkları vakitte, bizim, meselâ şimdi *pasaport* kelimesini birimiz *pasapor*, diğerimiz *te* ile *pasaport* ve bir diğerimiz *tı* ile pasaporṭ (پساپورط) yazdığımız gibi, Araplar da ecnebîden aldıkları kelimeleri birkaç tarz ile telaffuz, birkaç imlâ ile tahrir edegelmişlerdir.

Az kaldı unutacaktım. Sebze, falan mes'elesine dâir yazdığın şeyler ciddiyyâta gâh yakışıyor, gâh yakışmıyor. Allâh rahmet eyleye Nâbî'ye ki *Bilemem eyleyecek girye midir, hande mirdir* demiş. Bâkî uhuvvet..

9 Muharrem, sene 96

381. Ebüzziya Tevfik'e

1879

Ceyîb-i men, lebîb-i men, edîb-i men, erîb-i men, hatîb-i men, habîb-i men, hasîb-i men, nesîb-i men, firîb-i men, garîb-i men mâ şumurdeîm ki zât-i mahbûbiyyet-simât-i Tevfik-penâhî, "Arabca b.. yemek" tarz-i dîrin-râ endâhte-i kûşe-i nisyân-kerde ve kıllet-i erzâḳtan dolayı gevher-i Farsî mîhorde..

Pek âlâ, hepsini anladık; fakat herifin "Agob demek, b.. yemek" dediği gibi, mektuba bir hayâlîyâne azizim ünvânı ile başlamak neden? Benden Farsî istersen kâfiyesi ile berâber tümen tümen; lâkin söylerim, yazması gelmez benden

382. Nef'î Efendi'ye

1879

Gönderdiğin manzûme kimin eseri olduğunu bilemediğinden bahsedersin. Yazı benim değil mi? O yolda hiç başka kimsenin eserini gördün mü ki sâhibinden şübhe ediyorsun? Yoksa murâdın zarâfet satmak mı oluyor? İkmâlini istiyorsun; çalışacağım; fakat istediğim gibi birşey meydana getirmeğe muvaffak olur muyum, olamaz mıyım bilemem; çünki ânı yazdığım zaman,

Encümen-gâh-î ezeldē aşka mā'ildir deyū
Âteş-î sūzān komuşlar sînemē dildir deyu [2]

beytine mâsadak bir hâlde idim. Şimdi ise dünyadan, hayattan, herşeyden soğudum. Evvel yanar-dağların ufacık bir misâli olan gönlüm, şimdi karlı dağların nümûnesine benzedi; bununla berâber fikrimin harâreti ziyâ-yi şems gibi azalıyorsa da, mündefi' olmuyor. Bakalım, manzûmenin alt tarafını birşeye benzetebilir miyim?

[2] Bu beyit, Kemal'in basılı şiirleri arasında yoktur.

CCCLXXXIII.

Kemal, Recâ'îzâde Ekrem'e yolladığı mektubunun baş kısmında muhâtabının, kendisinin sihhatinden bahsediyor; bundan sonra Midilli'deki bir sokağın mehtabtaki manzarasını canlandırmıştır. "*Altı da bir, üstü de birdir yerin* diyenlerden idim; şimdi yerin altını üstüne tercih edenlerdenim" cümlelerine göre, Türk - Rus harbinde uğradığımız mağlûbiyet dolayısıyle de bedbînleştiği anlaşılan Kemal, vatandan sonra en çok sevdiği şeyin edebiyat olduğunu söyleyerek bu mevzu'a geçiyor.

Ekrem Bey, Kemal'e, Hâmid'in şiiri başka yola döktüğünü yazmıştır. Bu başka yoldan maksad Hâmid'in Avrupa'î şekiller kullanmağa başlamasıdır. Kemal, bu yeni tarz şiirlere peyrev olmak istediğini, bunların ne tarz şeyler olduklarından bahsedilmesini istiyor. Nesirde oldukça faydalı eserler meydana getirdiği, fakat şiiri istediği yola sevkedemediği kanâ'atinde ve şiirde yapılması gereken yenilikleri R. Ekrem ile Hâmid'den beklemektedir. Kemal'den R. Ekrem yedi, Hâmid ise oniki yaş küçüktür; bu münâsebetle Arabca bir beyit de naklederek, *gençlere tâbi' olmayan ihtiyarların müta'assıb addedildiğini*, fakat kendisinin, onları yeni tarz eserlerinde ta'kip ve taklid edeceğini ifâde ediyor.

Kemal'in, Midilli'deki Hıristiyan mahallesinin mehtablı bir gecedeki tasvîrini, nesir ve şiirimizde yenilik yapılması, R. Ekrem ve Hâmid hakkında mütâlealarını içine alan bu mektubu bir başkasının yazısı ile aslından kopya edilmiş (Türk Tarih Kurumu, nu. 663) olup eksik ve tarihsizdir. İlk cümlesindeki, 19 Kânûnıevvel, 1294 (31 Aralık, 1878) tarihli mektuba cevap olduğu kaydına göre, müellifimizin aldığı mektuplara derhal cevap verdiğini de gözönüne alarak, bu mektubun 1879 Ocak ayı başında yazıldığını kabûl edebiliriz. Deli Hikmet'e âit olan bir beyitten sonra, Muharrem'in ouncu gecesi (4 Ocak) ifâdesi ve mektubu o gece yazdığını açıkca kaydi, kaleme aldığı tarihi de tesbit etmektedir. Mektubun ilk sayfasının başındaki 10 Muharrem, 96 tarihi de, bu fikri kuvvetlendirir.

383. Recâ'îzâde Mahmud Ekrem'e

4. I. 1879

19 Kânûn-i evvel, sene 94 tarihli mektubunu aldım. Keyifsizliğine müteessifim; me'mûl ederim ki, benim hastalık gibi nezleden ibârettir. Lodos'un ma'hut şiddetindenberi günde iki-üç mendil murdar etmedikce kurtulamıyorum. Söyleyeceğim lakırdı pek şâirâne değil ise de, aradaki mahremiyyete istinâden yine söylerim: Zâtı dahî pek sümüklüyüm. Lodos bilmem İstanbul'da buradaki kadar şiddet icrâ etti mi? Burada estikce zelzele tebahhur etmiş, zîr-i zemînden, âlem-i nesîme çıkmış zannederdik. Ânı müteâkip bir poyraz zuhûr etti; oturduğum yeri kocaman bir dondurma kutusuna

benzetti. Şimdi ise hava o kadar latîf o kadar mu'tedil ki, ta'rîf edemem. Ufacık bir yerini ta'rîf edeyim (Ta'rîf edemem demem, şâir bir tabî'atin kibrine dokunuyor da, murâdım ânı anlatmaktan ibârettir). Bizim Midilli'de deryâya mütekârib bir sokakcık var ki, tûlü takrîben beş-altıyüz arşından ibârettir. Bu sokağın etrâfı bütün Firenk hâneleri ile muhât.. Husûsiyle Şimâl'e mâil olan ciheti, akasya ile müzeyyen birşey.. Bu gece bir iş için sokağın (bizim meskene nisbet) en ileriki müntehâsında bulunan bir hânede idim. Saat birbuçuk sularında evden çıktık; baktık, önümüze bir kadife hâre serilmiş. Öyle bir hâre ki, toprak rengi bir kuş üzerine, siyah kadifeden türlü türlü eşkâl ile müzeyyen; eşkâl ise sâbit.. Cidden yolu, meselâ Timur'un, veyâ Şah Ekber'in pîş-gâh-ı azmine serilmış bir kumaştan farketmek — bizim için değil — fakat ânların zamânında bulunanlar için pek güç olurdu. Bizim için değil dediğim de umûma şâmildir zannolunmasın. Bereket versin biraz hikmet-i tabî'iyye ile iştigâl ettim de[1] ... lüzum gördüm. Başımı kaldırdım, ne göreyim!.. O azametli mehtâb, gûyâ bizim Hikmet'in beğenmediğim,

girye-i mâtem hâlimize tâ ezelî
Kerbelâ'dâ dökülen hûn-ı yetîmân-ı 'Alî

bendi[2], gerçekten güzel, gerçekten şâirâne olduğunu isbât için, Muharrem'in onuncu gecesi, yarısı bir tarafa, yarısı da 'adem-âbâd-i hîçâ-hîç'e düşmüş bir şehîd gibi kendini göstermiş.. Benim, toprak rengi kuş üzerinde kadife hâre zannettiğim âlâyiş ise, ma'hut yolun şimâlindeki yaprağı dökülmüş ağaçların sâyesi imiş.. Vallâhi şühedâ'nın 'izâm-ı remîmi de Allâh yolunda o kadar latîf şeyler, o kadar hıyâbânlar teşkil edecek ise, *bir şehid mezarında elbette Cennet'e bir pencere açılır* demek her şâir için tabî'îdir. Ben ise,

Altı da bir, üstü de birdir yerin

diyenlerden idim; şimdi yerin altını üstüne tercih edenlerdenim. Londra'da bulunduğum zaman, makine ile hareket eder bir kadîd, yâhut iskelet görmüş idim de, hareket ettikce in'itâf kuvveti ile ver-

[1] Mürekkeb dağıldığı için, iki - üç kelime okunamamıştır.

[2] Bu beyiti, Kemal'in, Deli Hikmet'le müştereken yazdığı *Vatan Mersiyesi*'ne âit olup, gerek S. N. Nüzhet'in *Namık Kemal'in Şiirleri*'nde (İst., 1941, s. 45), gerek T.T. Kurumundaki *yazıma şiir mecmuası*'nda vardır (*Manzûme-i müştereke*, s. 70 v. d.) Birinci mısrâ', *Girye-i mâtem_imiş tâli'imiz tâ ezelî* şeklindedir.

diği sâyeler, bayağı adam resmi teşkil ederdi; fakat o sâyeler de, ağaçların bu kuru zılâli kadar güzel değil idi.

Hâmid, şi'ri başka yola dökmüş diyorsun. Bir nümûnecik göndermek yok mudur? Benim vatandan sonra ma'şûkam edebiyat olduğunu bilmez misin? Söylediği şiir ne yoldadır? Belki biz de peyrev oluruz; hem muhakkak olurum. İ'tirâf-ı acz için mes'ûliyyet olmaz ya!. Ben, nesre oldukca hizmet edebildim; fakat şi'ri istediğim yola getirmekten âcizim; eğer o muvaffakıyyet mümkin ise, senin ile Hâmid'den beklerim. Şimdilik pek az söylüyorum. Şühedâ-yi hürriyetten ma'dûdum; elim kalem tutmak istemiyor. Yirmi senedenberi mahkûmum olan Arap yavrusu, bir kudurmuş siyah köpek gibi görünüyor; elimi ısıracak zannediyorum; bununla berâber benim, eğer elimden düşen kalemi bir gülle ile şehîd olmuş bir bayrak-dârın 'alemi gibi kaldırmak isterseniz, ittibâ'a hazırım. Kâdî Fâzıl'ın,

İmdâda kıyâm eyledi yerden şühedâmız

için en büyük mefhâretlerden biridir. Ekrem, biraz düşünelim. Bizim yaş kırka vardı. Ben ihtiyarladım; isti'dâdımca ne yapmak mümkin ise, ânı da yaptım. « الشيخ ان يخوى الها يجارب وَ شَبَابُ رَأْيِ الْقَوْمِ عِنْدَ شَبَابِهَا » mes'elesinin hakikatini bilirsin[3]. İ'tikâdımca, ihtiyarlara tâbi' olmayan gençler veled-i 'âk ise, gençlere tâbi' olmayan ihtiyarlar da müteassıp addolunur

CCCLXXXIV. — CCCLXXXV.

Kemal, 1879 yılının ilk günlerinde kızına yazdığı aşağıdaki mektuplarından ilkinde bir de yeni sene tarihi kaydediyor : *Zulmün mekânı kalmadı* cümlesinden ibâret olan bu tarihi pek beğenmemektedir; başına bir elif ilâve edilir ise, daha güzel olacağını ve gelecek yılı ifâde edeceğini yazıyor; 1880 yılı için bir sene evvelden düşürdüğü bu tarih *Zâlimin mekânı kalmadı* cümlesidir. Bunun dışında havaların müvâzenesizliğinden, elbise değiştirmekten hoşlanmadığı için giyiniş tarzını değiştirmeğe mecbur olduğundan, bu havalardan sıkıldığından, Alî Ekrem'in büyüdüğünden, derslerine çalışmak husûsunda gösterdiği gayretten bahsediyor.

Kemal'in husûsî hayatını ve bâzı karakterlerini aydınlatan bu mektupları, Türk Tarih Kurumu'ndaki evrâkı arasında ve kendi el yazısı iledir (Nu. 591, 592).

[3] Bu metnin baş kısmından mâna çıkmamaktadır; ikinci cümlesi, "Milletin re'yi, dâimâ gençlikten yanadır" mânâsına gelir.

384. Feride Hanım'a

4. I. 1879

İki Gözüm Feride'ciğim,

7 Muharrem, sene 96 tarihli mektubunu aldım. Seni ru'yâda görmüş kadar memnûn oldum. Mektuplar çâresiz birkaç gün geç kalıyor; o da yalnız kışın değil, ma'hud azametli furtınanın netîcesidir. Benim musîbet nezle hâlâ geçmedi. Havalar böyle giderse, geçmeyecek gibi görünür; çünki bu gün burası yaz havasından sıcak. Yarın ise, kışın en fenâ zamanlarından fenâ olacak. Bu gün yalnız entâri ile oturuyorum; yarın ihtimâl ki çift kürk giymeğe mecbur olurum. Benim, esvap değiştirmekten nekadar müteneffir olduğumu bilirsin. Dün arkamda çifte fanilâ var idi; bu gün birini çıkardım. Yarın yine giymeğe muhtac olursam, Allâh imdâd eyleye.. Nezlem var amma, el-hamdüli'llâh yine tamâmıyle âfiyyetteyim. Birâder Bey büyüdü. Yakında benim için bile, bir birâder Bey olacak gibi görünür. Ayrıca mektubu var; şimdi yazmakla meşgûl, getirecek. Yazısı fenâ ise kusûruna bakılmasın. Derslerini hiçbir zaman me'mûl etmediğim kadar güzel götürüyor. Senemize vâsıl olduk. Tarihi de *zulmün mekânı kalmadı* (ظلمك مكانى قالدى) lafzıdır. Allâh cümleye mübârek etsin. Bâkî gözlerini öperim, iki gözüm kızım.

10 Muharrem, sene 96

Kemal

385. Feride Hanım'a

13. I. 1879

İki Gözüm Feride'ciğim,

14 Muharrem tarihli mektubun geldi. Ekrem'in kâğıdı da melfuf idi; cevap yazamadı. Yazamamakta da ma'zûrdur; pek yorgun.. Günde oniki saat derslerine çalışıyor; bir-iki saat de eğleniyor; bir on saat kadar da uyuyor. Daha ne yapsın.. Çalıştığı ders yalnız Fıransızca'dır. İleride Arabî de öğrenir. Şimdilik Fıransızca ile kanâ'at ediyorum. Kış ortasına kadar keçesiz oturulmaz ise, İstanbul'da oturulmaz. Ben burada, eğer Allâh müsâ'ade eder ise, bu kış bütün

bütün keçesiz oturacağım; soğuk yok ki keçe koyayım. Tarih o kadar güzel değil; gelecek sene için evveline bir elif konulursa, daha güzel olacak. Bâkî gözlerini öperim kızım.

19 Muharrem, sene 96

KEMAL

CCCLXXXVI.

Süleyman Paşa, mütârekeden sonra Gelibolu'da bulunduğu sırada ve Serasker Rauf Paşa'nın 3 Şubat, 1878 tarihli tahrîrâtı netîcesinde, "'Harb ordu-yi hümâyûnunları'nda kumandanlık me'muriyyeti ile bulunduğu evâna âit sû'-i hâl ve hareket ve buna müteferri' bâzı husûsâttan dolayı", 4 Şubat, 1294'de Gelibolu'da tevkıf edilmiş, ertesi günü, İstanbul'dan husûsî sûrette gönderilen *Mukdime-i Hayr* zırhlısı ile Kal'a-i Sultanîye'ye getirilmiş, burada bir ay kadar mahbus kalmış, 3 Mart, 1293 (15 Mart 1877)'de İstanbul'a celb, Mart'ın dördüncü günü Bâb-ı Seraskerî'de Taşkışla'da tevkif edilmiştir. Süleyman Paşa'nın istintâk ve muhâkemesi bir sene kadar sürmüştür; rütbesinin kaldırılmasına ve altı ay Bağdad'da ikâmetine dâir verilen karârın tarihi 23 Kânûn-ı evvel, 1294/10 Muharrem 1296 (4 Ocak, 1879)'dır; süngülü neferler karşısında kendisine bildirilen karârdan birbuçuk ay kadar sonra 8 Şubat, 1294 (20 Şubat, 1879)'da Bağdad'a gönderilmiştir [1].

Kemal, Süleyman Paşa Taşkışla'da mahbus iken de onun selâmlarını alıyor, mektuplarında ümid verici ifâdeler kullanarak, yakında berâetine dâir müjde haberini beklediğinden bahsediyordu. Süleyman Hüsnü Paşa'nın bu def'a uğradığı felâket haberini, çocuklar diye bahsettiği Rodos'ta sürgün bulunan Harbîye talebeleri vâsıtasıyle öğrenmiştir. İşte Kemal bu münâsebetle Süleyman Paşa'yı tesellî ediyor. Baştakilerin şahsî garazları yüzünden mazlûm milleti ifnâ ettiklerinden, muhâtabının kahramanlıklarından, bizim memlekette nefyedilmenin Müşirlik'ten daha iyi olduğundan; halkın hükûmetin zulmüne uğrayanlara gösterdiği sevgiden ve kendisinin Magosa'da sürgün bulunduğu sırada 'Abdü'l-'Azîz'den ziyâde hükmü yürüdüğünden bahsediyor. Kemal'e göre Süleyman Paşa'nın rütbe ve nişanlarının alınmasından dolayı teessür duymaması îcâbeder; çünki kılıcı ile kazandığı kahramanlıklar sâyesinde herkesce tanıldığı zamanda rütbe ve nişanlara mâlik değildi. Dîvân-ı Harb'in verdiği karârı ise, yersizliği bakımından *Vatan-yahut Silestre* adlı piyesindeki bir vak'aya benzetmektedir.

Kemal'in Süleyman Paşa'ya karşı sevgi ve samîmiyyetinin ifâdesi olan bu mektubu, rûhundaki metâneti de aksettirir. Edebî kıymeti hâiz olan bu mektup, bir başkasının yazısı ile, aynı kâğıda yazılmış sekiz mektuptan biri olup, Türk Tarih Kurumu'nda, Kemal'in mektupları arasında mevcuttur (Nu. 740). Süleyman Paşa'nın Bağdad'da yapılması karârlaştırılan kabrinin başında, Süleyman Nazif, merhûmun kısa bir hâltercemesinden sonra bu mektup metnini okumağı

[1] *Süleyman Paşa Muhâkemesi*, İstanbul, Matbaa-i Ebüzziya, 1328, s. 8 v.d.

da tasarlamıştı. Mezarı, bâzı sebepler dolayısıyle yaptırılmamıştır; müellif, Süleyman Paşa'nın mezarı başında okuyamadığı hâltercemesini ve aşağıdaki mektubu —nereden aldığını kaydetmeyerek — bir risâle hâlinde neşretmiştir (Bağdad, Dârü's-Selâm Matbaası, 1910 - 1328, s. 15). Biz esas olarak Türk Tarih Kurumu'ndaki nüshayı aldık; diğeri ile karşılaştırarak neşrediyoruz. Bu mektup, *Süleyman Hüsnü Paşa ile Namık Kemal'in Münâsebât ve Muhâberâtı* adlı makâlemizde de basılmıştır (*Türkiyât Mecmuası*, c. XI., İst., 1954, s. 141 v.d.).

386. Süleyman Hüsnü Paşa'ya

13. I. 1879

Gerçekten Devletlû Paşam, Kardeşim Efendim,

"اَشَدُّ الْبَلاءِ عَلَى الْاَنْبِيَاءِ ثُمَّ (عَلَى) الْاَوْلِيَاءِ ثُمَّ الْاَمْثَلُ فَالْاَمْثَلُ"

Hadis-i Şerîf'i, mâlûm-ı devletinizdir[2]. Bendeniz necât-ı devletleri haberine muntazır olduğum hâlde, bu hafta dahî çocuklar, Muharrem'in onuncu günü hakk-ı âlîlerinde sâdir olan hükmü haber verdiler. İmâm-ı ahrâr olan Hazret-i Hüseyin'e intisâb-ı nesebî-i devletlerini isbât için, bu da en büyük delillerin biridir. Kerbelâ'nın nazırelerini yapmak, bize, zamânımıza mahsus hâllerden imiş[3]. Bizi ifnâ etmek istediler de, milleti ifnâ ettiler. İnsanın, böyle şeyleri düşündükce Adl-i İlâhî'ye mu'teriz olacağı geliyor; fakat hiç şüphe yok ki, Cenâb-ı Hak âdildir. Bu hâllerin neticesinde de bir hikmet-i hafîye müstetirdir. O hikmet-i hafîye ne ise, yakında zuhûr eder. Ben de, cünûn mu getirdim nedir? Nûru'l'lâh'ın azametini düşmanın güllesine, ateşine karşı göğüs gererek asıl meydân-ı imtihân olan şân-ü şecâat sahrâlarında tecrübe etmiş olan ve Rumeli'nin Fâtih-i evveli şehzâde Süleyman Paşa'ya sânî addolunacak kadar merdâne ve fedâkârâne hareketlerde bulunan Süleyman Paşa'ya anlatmak istiyorum..

Bilirim ki siz tesellîye muhtâc değilsiniz. Bir arîzamda da yazmıştım ki, bizlerce maksad yalnız istintâk-nâme, veyâ bir arkadaşımın ta'birince, *Süleymân-Nâme*'lerin zuhûru idi; lâkin bizi kimler tesellî

[2] "En büyük belâ Peygamberler'e, sonra evliyâlara, sonra fazıl kimselere, fazîlletleri nisbetinde gelir."

[3] Krş., yapmak, bizim zamanımıza mahsus hâllerden imiş. Hedef-i ta'arruz ise, bizden ziyâde o mazlum, o bîçâre millet oldu.

edecek? Onbir yaşında[4] oğlumun, kimi doksan, kimi yirmi yaşında birkaç ahbâbımın gözyaşını kimler dindirecek? Zararı yok Paşa'm; ağlarız. Senin gibi kefenini boynuna takmış ve şehâdetini arayarak gezmiş gezmiş de, nasîbine hükmen şehîd olmak düşmüş müslümanların vücûdü gözyaşı ile yıkanır. Acâ'ib şey.. Hakk-ı devletlerinde verilen hüküm, nefy-i müebbed imiş[5]. Acabâ, dünyada müebbed olan kimdir? Bu ne türlü hükümdür. Öyle hükmü verenler kendilerini Allâh, sözlerini *Kur'ân* mı kıyas ederler ?

Tecrübeme istinâden söylüyorum; emniyyet buyurunuz ki bizim memleketimizde menfîlik, müşirlikten hayırlıdır. Bendeniz Magosa'da iken her tarafa 'Abdü'l-'Azîz kadar ve belki 'Abdül-'Azîz'den ziyâde hükmüm cârî idi. Bunun sebebi ise şudur: Halk, hukûmeti sevmiyor; hukûmetin mazlûmlarını seviyor.

بس تجربه کردیم که در کشورما
راحت همه در قلعه و زندان بوده [6]

Siz zâten Osmanlı olduğunuz ve Osmanlı olduğunuzu bi'l-fi'il isbât ettiğiniz zaman müşîr rütbeli, mücevherli nişanlı değil idiniz. Rütbeniz, nişanlarınız, dünya[7] biliyor ki, hep kılıcınızın ekmeğidir. Amma alırlar imiş; alsınlar da başlarına çalsınlar. Kadriniz o rütbelerden, o nişanlardan âlî olmasa, hâliniz mâlûm iken, size zâten öyle rütbe, nişan vermezlerdi. Mâdâm ki maksad, Efendimiz'i İstanbul'dan teb'îd imiş, muhâkeme-nâmeleri resmen i'lânın ne lüzûmu vardı? Husûsiyle bendeniz gözönünde idim; acabâ, Dîvân-ı Harb, bizim *Silistre*'deki Dîvân-ı Harb'e mi taklîd etmeğe özenmiş[8]. Hele Necib gibi, Nusrat gibi isimler müsemmâ-i bi'n-nakîż yerinde kul-

[4] Krş., bendenizi bir tarafa bırakınız; onbir yaşında

[5] Süleyman Paşa'ya tebliğ edilen emirde, yukarıda kaydettiğimiz gibi, Bağdad'da, ikâmet müddeti altı senedir; fakat ölümüne kadar, ondört yıl burada kalmıştır; Kemal'in duyduğu haber, hakîkattır.

[6] *Bes tecrübe kerdîm ki der-kişver-i mâ • Râhat heme der-kal'a vü zindân bûde :* "Bizim memleketimizde, rahatın, dâimâ kal'a ve zindanda olduğunu ziyâdesiyle tecrübe ettik" mânâsına gelen bu beytin, Kemal'e âit olduğunu sanıyoruz.

[7] Krş., dünya da

[8] Kemal'in *Vatan-yâhut-Silistre* adlı piyesinde Dîvân-ı Harb'in haksız bir karârı ile Ahmed (Sıdkı) Bey keçe-külâh edilmiş, bu münâsebetle eserde Dîvân-ı Harb aleyhinde fikirlere yer verilmiştir.

lanılmak[9], meselâ meşhur İhşidî'nin Kâfur isminden bile garip görünür.

Her zamanda, her mekânda hizmet-i devletlerine[10], vatanıma hizmet eder gibi iftihâr ile hazır isem de, mâdâm ki gönderileceksiniz, buraya teşrîfinizi fevka'l-gâye arzu edenlerdenim. Gelir iseniz, hizmet-kârlığınızı nefsimce en büyük şeref bilirim. Başka yere giderseniz, bendenize vukū' bulacak ferman-nâmelerinizi, "Midilli'de Hüseyin Hilmî Efendi'ye" diye gönderirsiniz. Kulunuz ise, her nerede bulunsanız, Efendimiz'e, tecrübem hasebiyle arîza yetiştirmeğe çâre bulurum..

Bâkî ne söyleyeyim, sizi gerçekten veliyyü'l-emr olanlardan bildiğim için, her hâlde emr-ü ferman hazret-i veliyyü'l-emrindir sözü ile hatm-i kelâm eylerim.

19 Muharrem, sene 96

Çâker-i mahsusları,

KEMAL

[9] Süleyman Paşa'yı muhâkeme için teşekkül eden Rumeli Dîvân-i Harbi'nde Reis Sâmih Paşa, Müdde'î-Umûmî Necîb Paşa, âzâlar ise Derviş, Mehmed, Alî Nizâmî, Mustafa, Nusrat, Feyzî Paşa'lardır (*Süleyman Paşa Muhâkemesi* İst., 1328, s. 397). Başkâtib Fâ'iz Bey ve muâvinleridir.

[10] Krş., hizmet-i devletleriyle

CCCLXXXVII. — CCCLXXXVIII.

Kemal, aşağıdaki mektuplarından ilkinde kızı Feride Hanım'a, kendi mektuplarının geç gitmesine rağmen, onlarınkini günü gününe aldığından, İstanbul'da olmamak şartıyle, âilesiyle berâber bulunsa dünyanın en bahtıyar insanı olacağını kaydederek Alî Ekrem'in derslerine çalışmaktaki gayretinden bahsediyor.

Süleyman Paşa'ya mektubunu yazdığı sırada, muhâtabı yine Taşkışla'dadır. Onun âkıbeti, muhâkemenin cereyânı, ümit verilecek bir netîce hâsıl olamayacağını az-çok anlatmıştır; bunun içindir ki Kemal, Süleyman Paşa'yı teselli ediyor. Mahlasının Hüseyin olması sebebiyle ve zulümden nefret etme bakımından Hazret-i Hüseyin ile Süleyman Paşa arasındaki münâsebete işâret etmiştir. Hâle uygun şiirler de ilâve ettiği mektubunda acılarını duyurmağa çalışırken arkadaşına tesellî vermekte, merdlik tavsıye etmektedir.

Aşağıdaki mektupların ikisi de, Kemal'in Türk Tarih Kurumu'ndaki evrâkı arasındadır (Nu. 593, 740). İlki kendi diğeri bir başkasının el yazısı ile olan bu mektuplardan Süleyman Paşa'ya yazılanı, *Süleyman Hüsnü Paşa ile Namık Kemal'in Münâsebât ve Muhâberâtı* başlıklı makâlemizde neşretmiş bulunuyoruz (*Türkiyât Mecmuası*, c. XI., İst., 1954, s. 139).

387. Feride Hanım'a

19. I. 1879

İki Gözüm Feride'ciğim,

21 Muharrem, sene 96 tarihli mektubunuzu aldım. Siz, benim mektuplarımı bir hafta sonra alıyorsunuz; ben ise kâğıdlarınızı günü gününe alıyorum; bu cihetle cümlenizden bahtıyârım. Hele İstanbul'da olmamak şartıyle pederimiz, vâlidemiz, mini mini Nâşid'ciğimiz de berâber bulunsa idi, o zaman dünyanın en bahtıyârı ben olurdum. Ekrem'in geçen posta ile sana oldukca uzun bir mektubu var idi; ânın cevâbı gelir ise, o da mektup yazacak; hattâ içinde güzel bir resmi de var; bakalım beğenir misin? Nâşid'in cevâbını da gelecek posta gönderecek. Bîçâre, derslerinden pek bîzâr.. Çok çalışıyor. Hele posta geceleri de pek erken geliyor imiş. Şimdi görsen teaccüb edersin; pisliğinden başka hiçbir hâlinden Ekrem olduğunu farkedemezsin. Hele Allâh bağışlasın da, size yazın göndereceğim, görürsünüz. Şimdi dersinden başka, hoca oldu; yanında bir muhâcir çocuğu var, merak etmiş; ânı bile kendi derecesine çıkaracak..

Nâşid'imin gözlerini öperim. Burada gâlibâ hava yine bozulacak.. Bu akşam âdetâ dolu yağıyor idi. Ekrem, mektubunu şimdi getirdi.

25 Muharrem, sene 96

K EMAL

388. Süleyman Hüsnü Paşa'ya

19. I. 1879

Ey Mûcib-i iftihâr-ı millet,

Hüseynî-meşreb‿ol bir cân için havf-ü recâdan geç
Kazâ-yî Kerbelâ-yî aşka var[1] *merdâne merdâne*

sözünü söyledim; fakat hükmünü sen icrâ ettin. Siyâdetin, yalnız nese-

[1] Krş., *gir.* Kemal'in altı beyitten ibâret gazelinin ikinci beytidir; tam metni Sa'deddin Nüzhet Ergun'un *Namık Kemal'in Şiirleri*'ndc (İst., İnkılâb Kitabevi, 1941, s. 98) mevcuttur. Türk Tarih Kurumu'ndaki *yazma şiir mecmuası*'nda da vardır (S. 165):

ben değil[2], « اَلْقَوْمَ خَادِمُهُمْ سَيِّدُ . » emri[3] ile dahî müsbettir. Bir emrin geldi ki Hikmet vâsıtasıyle idi. Biz Muharrem'deyiz. Seyyidü'l-ahrâr olan cedd-i âlîşânının Allâh kulluğu, hürriyet insanlığı nâmına âlemin fark-ı iftihârına sâye-sâz ettiği livâ'ü'l-hamd-i Ahmedî'yi zâlimlerin ayağı altında görmemek için, üç aylık çocuğuna kadar mensûbânının cümlesini Allâh yoluna, adâlet hürmetine fedâ eden İmâm Hüseyin'in tâbi'lerindeniz. Haşâ şî'î değiliz; fakat hürriyet hürmetine, İmam'ın nâmı anıldıkca ağlarız.

Hattâ Avrupa'da bulunduğumuz zaman,

Târîh-i Hak olur bize bû hicret-î vatan,
Sıddîk-ı garm-ü gâr-ı nişînân-i gurbetiz
Taklîdimiz bu yolda Cenâb-ı İmâm'adır
Biz Kerbelâ-yi gamda şehîdân-ı gurbetiz

demiştim[4]. Ben muvaffak olamadım; o şehâdet saâdetine sen muvaffak oldun. Daha ne istersin. Kâş ki ben senin yerinde ola idim. Kâş ki Avrupa'ya gittiğim zaman beni kurşuna dize idiler de, ne seni, ne vatanı bu hâlde görmeye idim.

Kerbelâ'ya nazîre yapmak meziyyeti de yine Müslümanlar'ın imiş. « لَا حَوْلَ وَلَا قُوَّةَ اِلَّا بِاللهِ »[5]. Müslümanlar intihâr için yaratılmış.. Meğer biz, Yahudiler gibi Mesih'imizi salb eder imişiz? Meğer biz, mezlafatü'l-kulûb gibi, evlâd-ı peygamberimizi mahvetmeğe me'mur olmuşuz. Meğer biz, insanlar mahvolsun, şeytan mey-

---

[2] Süleyman Paşa'nın babası Es-seyyid Mehmed Hâlid Efendi'dir (*Süleyman Paşa Muhakemesi*, s. 3).

[3] "Bir cemâtin büyüğü, onlara hizmet edendir."

[4] Fehîm'in,

Geh mêvc veş misâfir-i ummân-ı gurbetiz,
Geh gîrd-bâd-ı bâdiye-gerdân-ı gurbetiz

matla'lı şiiriyle aynı kâfiyede olan bu gazelin tam metni, Sa'deddin Nüzhet Ergun'un eserinde vardır (*Ayn. esr.*, s. 218). Bu iki beyit, mektuptakinden farklı olarak,

Târîh-i feyz olur bize bû hicret-î vatan
Sıddîk azm-ü gâr-nişînân-i gurbetiz
Taklîdimiz bu yolda İmâm Hüseyn'edir
Biz Kerbelâ-yi gamda nişînan-ı gurbetiz

tarzındadır.

[5] "Allâh'dan başka, kimsede iktidâr ve kuvvet yoktur."

dana çıksın diye hayatımızı, istikbâlimizi bin türlü muhâtaralara atmışız da, milletin hayatını, istikbâlini muhâtaraya atanlara fırsat vermişiz. Bu millet on kişiden mi ibâret idi[6]? Bu milletin necâtı on kişiye mi münhasir? Eğer öyle ise, Allâh bizden evvel Avrupa'yı ve ânı müteâkip bizi kahretsin. Sana dâir ma'hud muhâkemenin vücûdündenberi dünya ile uğraşıyorum. Ânın ve o sa'y-ü ıkdâmın netîcesi olarak diyebilirim ki, dünyada insan yüzde bir ihtimâli ile yok imiş.. Kûfe halkı, bu mahlûkâtın yüzde doksanına rahmet okutacak. Çok şey söyleyeceğim; fakat hâlin, bana yazı yazmak için bile hâl bırakmıyor. Bâkî uhuvvet-i sebât..

25 Muharrem, sene 96

Birâder-i ahkarın,

KEMAL

[6] Süleyman Paşa'yı muhâkeme eden Dîvân-ı Harb, on kişiden ibâretti (Bk., bir önce neşrettiğimiz mektup (Nu. CCCLXXXVI., not - 9).

CCCLXXXIX.

Muhâtabı, Kemal'in, *Bir Muhâcir Kızı'nın İstimdadı*[1] adlı şiirinin nekarât beytindeki tenâfüre işâretle, mısra'ı, *Hıfzetsin Allâh'ım seni* tarzında tashih etmiş ve

Artık çalışmâ çâreme
Düşmenle gel gir âreme
Bir kurşun_at dâ yâreme
Allâh için öldür beni
Allâh hıfzetsin seni

kıt'asındaki *âreme, çâreme, yâreme* kelimelerinin kâfiye olamayacağına işâretle, *yâre* kelimesinin Türkçe olmadığını yazmış[2], bâzı kelimelerin imlâsına dâir mütâlealarını istemiştir.

[1] Bu şiir, *Muhâcire* başlığıyle, T.T. Kurumu'ndaki *yazma şiir mecmuası*'nda, kendi el yazısı ile — az farkla — vardır, *Bir Muhâcir Kızının İstimdâdı* adı ile önce *Şark* mecmuasında basılmıştır (Nu. 5, 1297). Sa'deddin Nüzhet Ergun'un (*Namık Kemal'in Şiirleri*, İst., İnkılâb Kitabevi, 1941, s. 39) ve Riza Nur'un (*Türk Bilig Revüsü*, nu. 6, 1936, s. 1181) eserinde de mevcuttur. İsmâ'il Safâ, nekarât beytini tazmîn sûretiyle *Bir Muhâcir Kızının İstimdâdı* adlı bir şiir yazmıştır (*Huzmâ Safâ*, 1308, s. 164).

[2] *Yârâ* (Farsça), kuvvet, kudret, cür'et, mecâl, fırsat. *Yâre*, çâre vezninde (Farsça), kadınların taktıkları altun bilezik. *Yara* (Türkçe), cerîha (msl., bk., *Burhân-ı Kâtı'*, *Lugat-i Nâcî*, Steingass, *Persian - English Dictionary*).

Kemal bu münâsebetle nekarat beytinde tenâfür bulunmadığını, bahis mevû'u kelimelerin kâfiye teşkil edebileceğini, *yâre* kelimesinin ise Farsça değil, Türkçe olduğunu ileri sürüyor. Muhâtabının *Âl-i Selçuk* adlı eserini tashih edilemeyecek kadar fenâ bulmuş, iâde etmiştir. Ona Juls Simon'un eserleri yerine ictimâ'î ve hukûkî kitaplar okumasını tavsiye etmektedir.

Muhâtabı bilinmemekle berâber, Menemenli Rif'at Bey'e yazıldığını tahmin ettiğimiz bu mektup [3], şâirimizin kendi el yazısı ile ve Türk Tarih Kurumu'ndaki evrâkı arasındadır (Nu. 74). Kemal'in, şiir hakkında bâzı düşüncelerini ve meşhur bir manzûmesine dâir kıymetli notlarını içine aldığından mühimdir. Birkısmını, *Namık Kemal'in Midilli'de Yazdığı Manzum ve Mensur Eserler* başlıklı makâlemizde neşretmiş bulunuyoruz (*Türkiyât Mecmuası*, c. XII., s. 75 v.d.).

389. Menemenli Rif'at Bey'e

27. I. 1879

22 Muharrem, sene 96 tarihli mektubun geldi; oldukca da uzun idi. O cihetle beni bu gün cevap vermeğe mecbûr ettin. Bizim *Şarkı*'-ya dâir bâzı şeyler istîzâh ediyorsun,

Allāh için öldür beni,
Allāh hıfzetsin seni

nekarâtı ile birinci terkib beyninde râbıta-i mânevîye bulamamışsın. Dikkat etse idin, pek kolay bulurdun. O *Şarkı*'nın üzerinde, "Rumeli hâcirelerinden birinin ma'şûkuna hitâbıdır" sözü var idi. Tiyatro görmüşsündür; yazılmış tiyatro elbette okumuşsundur; hitaplar o yolda merbut olur ki, hitâba benzesin. Nekarâtın ikinci mısra'ında, nokta-i celâlin *hā*'sı ile *hıfz*'ın *hā*'sı beyninde tenâfür hâsıl olamaz; meselâ senin düşündüğün gibi,

Hıfzetsin Allāh'ım seni

denilse, hanımefendice söylenmiş olur. O şiire kuvvet verecek bir tarafı ma'sûmâne, bir tarafı mazlûmâne bir te'sir gösterecek, nokta-i celâl'deki imâledir. Biraz daha dikkatli şiir okumalı.. Bilmem, size Mekteb-i Sultanî'de *declamation* gösterirler mi idi? Göstermediler ise, ânı bir parçacık öğrenmeli!

[3] R. Ekrem'in, Kemal'e, 16 Kânûn-ı sânî, 1294 (28 Muharrem, 1296) tarihli bir mektubu varsa da (Türk Tarih Kurumu, nu. 667), içindekiler, buna cevap olmadığını gösterir.

Âreme, yâreme, çâreme kâfiyelerine de ufakcık bir i'tirâzın var. İ'tirâzında iki hâtâ görünür. Evvelâ böyle kelimelerde, Türkçe, Farsî'ye kâfiye olmasın demek istiyorsun. Ben *Şarkı*'(yı) Türkçe vezninde, yâni Parmak-Hisabı'nda söylemiş olsa idim, bu i'tirâzın tamâmıyle haklı olurdu. *Şarkı*, ·efâ'îl-ü tefâ'îl'e tevfîk olunmuş olduğundan, bana bi'hakkın vârid olabilecek bir i'tirâz, niçin Acem vezinleri ile uğraşır dursun demekten ibârettir. Yoksa Acem veznince de *āre, çâre*'ye dâimâ kâfiye olur durur :

Ben şehîd-î tîg-i hicrānım, nümāyandır bana
Bāğ-ı Cennet revzen-î çâk-î dil-i bî-çāreden
Cāna minnet cān ilē cānān olursā sîne-sāf
Ömre minnet cāme-î cismim çıkarsā āreden

Dur, şimdi ikinci hatânı söyleyeyim: Sen *yâre*'yi de Farsî, yâhud Arabî zannetmişsin. *Yara; ara* gibi, *kara* gibi sırf Türkçe'dir. Yine tekrar ederim; benim bir kabahatim var ise, evzân-ı Acem'de şiir söylemekten ibârettir. Yoksa *Şarkı*'mın hiçbir yeri yanlış değildir. *Şarkı* olmak hasebi ile biraz yerleri de, muzikaya tâbi' olacak; Acem veznini ihtiyâr edişim ânın içindir.

Juls Simon[4] ile uğraşmak da, Pascal ile uğraşmak kabîlindendir. Daha ciddî, daha muhakkık, daha makbûl kitaplar bul, ânları oku.. Meselâ Jean Jack Rousseau'nun *Contrat Social*'i, yâhud, Bluntschli (بولونجلی)'nin *Lugātü'l-Hukūk*'ı[5], yâhud Stuart Mill'in[6] *Self Government*'i gibi..

Âl-i Selçuk olmamış; çünki noksanı çok; çünki, peygamberinin hâlini bilmeyen bir millete, Selçukîler'e dâir tarih yazmaktan fayda yok; çünki me'hazların mâlûm değil.. Hulâsa yazıp da saklayacak isen, başka lakırdı.. Bu eser ile âlem-i neşriyâta çıkacak isen, fenâ bir yola gitmiş olursun. Bu mütâleaya mebnî tashîhe hâcet görülmez ki, tashîh edeyim; risâleyi aynen iâde ettim.

Tolu, dolu; *tolayı, dolayı* gibi sözler hiç biri(biri)ne benzemez. Birincisinde *ṭâ* ile yazılır ise ma'hud yuvarlacık kar parçasına; dal ile yazılır ise, şimdiki şîveye göre *lebrîz olmuş* birşey mânâsını ifâde eder, veyâhud ikinci sûret-i imlâ hiç mânâsız addolunur bir kelime oluyor;

[4] Juls Simon (François-Juls Simon Suisse), Fransız filosofu (1814 - 1896).
[5] Bluntschli (Jean - Gaspard), *Droit International Codifié* müellifi (1808 - 1881).
[6] John Stuart Mill (1806 - 1873), İngiliz, *Experimentalé* Mektebi filosofu.

hâlbuki ikincisinde *ṭolayı* yazılır ise muharriri, Bâb-i 'Âlî'den; *dolayı* yazılırsa bir Mâlîye'den çıkma zannolunuyor. Bunun hakîkatini öğrenmek istersen, şurasına dikkat et: Bizim eski Türkler, Türkçe bir kelimenin ibtidâsında *dal* gibi başlayan hurûfâtın cümlesini *ṭâ* hâlinde telaffuz etmişler; *ṭâ* gibi başlayan hurûfâtı da bi'l- 'akis *dal* telaffuz ederler imiş. Hâlâ imlâmızda ṭag (طاغ) yazıyoruz, dağ telaffuz ediyoruz. Biz değilsek, Anadolulular *daş* diyorlar; *ṭaş* yazıyorlar. O cihetle, bir encümen-i dâniş yapılıncaya kadar, sırf Türkçe kelimelerin imlâsını ta'yin etmek mümkin değildir.

Sorduğun bir mes'ele daha var: "Falan filanın mukallidi mi olur ?" ibâresindeki *mukallidi mi* kelimesinde, *mim'den* evvel *yâ* lâzım mı, değil mi diyorsun. Lâzımdır, niçin lâzımdır der isen şunun için lâzımdır ki, Türkçe'ye başka lisandan alınmış bir kelime, Türkçe bir edâta ittisâl ettiği hâlde, râbıtası olan harekeyi, hurûf-i illet'ten dâimâ biri ile göstermek lâzım gelir. Yalnız *vav* (و), ile *elif* (ا)'in merkez-i ittisâline bir de *sin* (س) edât-ı izâfeti vaz'olunur; meselâ mevsimi mi (موسیمی), âhusu mu (اهوسیمی), dünyası mı (دنیاسیمی), ukbâsı mı (عقباسیمی), mukallidi mi (مقلدیمی), müceddidi mi (مجددیمی) mücellidi mi (مجلدیمی) kelimelerinde olduğu gibi...

3 Safer, sene 1296

KEMAL

Kemal, mektubuna, Magosa'da bulunan ve o sırada, İstanbul ile muhâberesine vâsıta olan Münib'in vefâtından duyduğu teessürü bildirmekle başlıyor; onu üzen hâdiselerden biri de Süleyman Hüsnü Paşa'nın Bağdad'a nefyidir. En derin üzüntüsünü ise Türk - Rus harbi mağlûbiyyetimiz teşkil etmektedir. Bu münâsebetle naklettiği beyitler de memleket hisabına duyduğu teessürü aydınlatıyor. Bunlar dışında Hâmid'in yeni yazdığı şiirlere, *Sahrâ*'ya, R. Ekrem ile Hâmid arasında *Nesteren* dolayısıyle münâkaşaya da temas eden Kemal, R. Ekrem'e Garb edebiyatı'na âit bâzı eserleri okumasını, onun bu hususiaki suali sebebiyle tavsiye ediyor.

Mektubun, bir başkasının el yazısı ile olan nüshası, Kemal'in Türk Tarih Kurumu'ndaki evrâkı arasındadır (Nu. 662).

390. Recâ'îzâde Mahmud Ekrem'e

2 Şubat, 1879

Biri 1, biri 16 Kânûn-ı sânî[1], sene 94 tarihli iki mektubunu aldım. Keyifsizliğine teessüf, kurtulduğuna ise fevk'al-gāye teşekkür ettim. Bî-çâre Münib, Hak rahmet eylesin, pek zekî, pek halûk birşey idi. Âlemin hâline ne denilebilir..

دهقان برای نسج کفن پنبه داشته
مسکین پدر ز زادن فرزند کامران[2]

Hele Felek bu günlerde hamiyyet ve insâniyyet cellâdlığını bütün bütün takınmış. Her posta aldığım mektuplar, birkaç bildiğimin haber-i irtihâlini câmi' olduğundan, satırları gözüme Avrupa'da zarfların, kâğıtların kenarına çekilen siyah mâtem çizgileri gibi görünüyor.

Furtınanın şiddeti İstanbul'da da buranın aynı imiş demek oluyor; ma'mâfih bizim devlet-hânenin yüksek bir odasında o kadar güzel uyku uyudum ki rüzgârın darbından ara-sıra uyandıkça beşikte yattığım ma'sûmiyyet zamânı hatırıma gelirdi. Bizim 'aşr-i Muharrem'in mehtâbı görüldüğü zaman kim düşünürdü ki o mübârek 'aşr-i Muharrem, ashâb-i siyâdet ve saâdetten bir zatın nefy-i ebed ile hükmen şehâdetine müsâdif bir gün imiş[3]..

Hâmid'in şiirini kendisinden istedim. Seni acz-i iktidarda kendime teşrîk edemem; çünkü çalışıyorsun. Ben ise vatanın uğradığı felâkettenberi,

Derd-i dērûn ile cān oldu müheyyā-yi sefer
Kûs-i rihlet çalınur hep der-ü bâmımda benim

---

[1] Recâ'îzâde Ekrem'in Kemal'e 16 Kânûnısânî, 1294 (28 Ocak, 1879) tarihli bu mektubu bir başkasının el yazısıyle, Kemal'in Türk Tarih Kurumu'ndaki evrâkı arasındadır (Nu. 667).

[2] *Dihkān berāy-i nesc-i kefen penbe kāşte • Miskîn peder zi-zâden-i ferzend kāmrān:* Zavallı baba, oğlunun dünyaya gelmesiyle sa'âdet duyar; çiftci, kefen dokumak için pamuk otu eker.

[3] Muhâkeme neticesinde, Pilevne kahramanı Süleyman Hüsnü Paşa'nın Bağdad'da ikāmetine dâir karârın tarihi 10 Muharrem, 1296 / 4 Ocak, 1879'dur (Bk., nu. 386 mektup mukaddimesi, s. 350, not - 1).

meâline misâl-i müşahhas olacak bir hâlde, yânî mezar taşı gibi dünya ve Âhiret'ten hangisine râci' olduğu bilinemeyecek bir makamdayım.

Rif'at'e gönderdiğim resim hangisi idi; eğer buradaki ise sana da gönderdim. İstanbul'da yaptırdığım resim ise sipâriş ettiğim habîsler hattâ bana göndermediler ki ben de sana gönderebileyim. Erbâb-ı edebin ahd-i şebâbı kırkında başlamak mukarrer ise de, ben o erbâb-i edebten değilim; çünkü,

Herkesin bir derdi var ālemde ammā dostum
Herkesin derdiyle ben bî-çāre giryānum dirîg[4]

dediğim ve dâimâ o yolda bulunduğum için, kırk sene kendim için mihnet-i hayata uğradım ise, bir o kadar dahî halk için âlâm-ı ömre tehammül ettiğim cihetle, şimdi seksen yaşına varmış bir bîçâre kabîlindenim. İsviçre, veyâ Fıransa halkı gibi bir halk bul, ben de Rousseau'ya olmazsa, Hugo'ya olsun mukallid olabileceğim için sana söz veririm.

Nâm-daşın ellerini öper. Geçen gün bâzı Firenkler, "Ne ile iftihâr edersin?" diye sordular; "Dört şeyle iftihâr ederim: Müslüman'ım, Osmanlı'yım, Kemal'in oğluyum, Ekrem Bey'in addaşıyım" diye cevap verdi.

Ben muhâberede teşrîfat gözetmek için mektubun arkasını kesmiyorum. Siz efendilerimizin bâzı korkuları, falanları olabileceğini düşünüyorum da ihtiyat ediyorum. Ben,

Ahsentü ol gedā-yi tehammül be-dûşa kim
Yansā cihān içindē haşīrı bulunmaya

meâline mâsadak olanlardan isem de, ahbab benim mev'imden olmadığını dahî düşünenlerdenim. Yoksa gönlümce seninle muhâbereden daha lezzetli, ne bulabileceğim ?

Alphonse Kar'ı okudum[5]. Eserlerine niçin o kadar ehemmiyet veriyorsun, teaccüb ederim. Bildiğime göre senin seveceğin *romancière*'ler şunlardır: Walter Scott[6], İngiliz ise de Fıransızca her eserinin

[4] Kemal'in basılan şiirleri arasında bu beyte rastlamış değiliz.

[5] Fıransız hiciv ve mizah muharriri (1808 - 1890).

[6] Sir Walter Scott (1771 - 1832), İskoçyalı roman ve hikâye muharriri.

tercemesi vardır. Hugo[7], Dumas Père[8], George Sand[9], Balzac[10], Eugène Sue[11], Ponson du Terrail[12], Lord Lytton Bulwer[13].

Hâmid'in cevabı görünsün de, ben hakem olmak va'dinde durum; fakat i'tikādımı bilirsin ya, sanırım ki ikinizle de aramızda muhâlefet-i fikrîye görünecek..

Bâkî gözlerini öperim, kardeşim efendim..

9 Safer, sene 96

[7] Viktor Hugo (1802 - 1885).
[8] Alexandre Dumas Père (1824 - 1895).
[9] Aurore Dupin (1803 - 1876).
[10] Honoré de Balzac (1799 - 1880).
[11] Engène Sue (1804 - 1857)).
[12] Ponson du Terrail, Pierre - Alexis (1829 - 1871).
[13] Edward Bulwer-Lytton, Lord (1803 - 1873), İngiliz şâir ve roman muharriri.

CCCXCI. — CCCXCII.

Kemal'in 2 Şubat, 1879'da aşağıdaki iki mektubunu kaleme aldığını görüyoruz; kızına hitâbettiği ilkinde, haberleşmelerinin yoluna girmesinden duyduğu memnunluğu, onbir yaşındaki oğlu Alî Ekrem ve üveği kardeşi Nâşid'e dâir fikirlerini kaydediyor. Mektup metni, kendi el yazısı ile, Türk Tarih Kurumu'ndaki evrâkı arasındadır (Nu. 594). Mektup 9 Safer'de yazıldığına göre, ilk cümlesinde, dalgınlıkla, 8 Safer tarihli mektuba cevap olduğu kaydedilmiştir.

İkinci mektup, Süleyman Hüsnü Paşa'ya gönderilmiştir. Kemal, 13. 1879'da Süleyman Paşa'ya yazdığı mektubunda gördüğümüz tarzda, onu yine tesellî etmekte, Allāh'ın adâletinin kurtaracağına inanmaktadır. Muhâkeme zabıtlarının neşrini yersiz buluyor; çünki o zabıtları okuyan herkes Süleyman Paşa'nın berâet edeceği kanâ'atine varmıştır. Geçen mektubunda da isimlerin mânâsı ile âit olduğu şahıslar arasında bir münâsebet bulunmadığını kaydeden Kemal, bu def'a bilhassa Rumeli Dîvân-ı Harbi Reisi Sâmih Paşa'dan[1] bahsetmekte, bu kelimeyi muhtelif cümlelerinde kullanmaktadır. Asker olarak yetiştirmeği tasavvur ettiği oğlu Alî Ekrem'in de, bu mektuba ekli olarak Süleyman Paşa'ya bir mektup gönderdiğini, Kemal'in son satırlarından öğreniyoruz.

Kemal'in Süleyman Paşa ile münâsebetlerini aydınlattığı kadar, edebî kıymeti de hâiz olan bu mektubu, şimdiye kadar neşredilmemiş bir beytini de içine aldığından mühimdir. Metnin aslı bir başkasının yazısı ile, Süleyman Paşa'ya hitâben aynı kâğıda yazılmış sekiz mektuptan biri olup, Kemal'in Türk Tarih Kurumu'ndaki evrâkı arasındadır (Nu. 740). Süleyman Paşa'nın henüz Bağdad'a hareket etmediği, İstanbul'da bulunduğu sırada yazılan bu mektup, *Süleyman Hüsnü Paşa ile Namık Kemal'in Münâsebât ve Muhâberâtı* başlıklı makâlemizde neşredilmiştir (*Türkiyat Mecmuası*, c. XI., 1954, s. 144).

[1] *Süleyman Paşa Muhâkemesi*, İstanbul, 1328, s. 397.

391. Feride Hanım'a

2. II. 1879

İki Gözüm Feride'ciğim,

8 Safer, sene 96 tarihli kâğıdın geldi. Ekrem, bu posta sorduğun bilmeceyi bilemediği için, kâğıt yazmağa cesâret edemedi. Maşâ'allâh, bizim mektuplar vakti vaktine gelip gitmeğe başlamış; ilerisi yazdır; tabî'î öyle olur.

Nâşid'in gözlerini öperim; benim eteğimi öpmekte fâide yok.. Derse çalışmalı! İstanbul'a geldiğim zaman, hiç olmaz ise kendisini gazete okur bir hâlde görmeliyim.

Ekrem'in yazısı pek murdar.. Fıransızca'yı, Türkçe'den bin kat âlâ yazıyor. Ben de, şimdilik Türkçe için sıkıştırmıyorum. Bâkî gözlerini öperim..

9 Safer, sene 96
Kemal

392. Süleyman Hüsnü Paşa'ya

2. II. 1879

Mâder-i vatanın Sevgili Yavrusu Olan İki Gözüm Kardeşim Efendim,

29 Muharrem, sene 96 tarihli emrini aldım. Cevâbını takdîme müsâre'at edememekte ma'zûrum; çünki emrin, elime posta kalktıktan sonra geçmişti.

Eşeddü'l-belâ'in Hadîs-i Şerîf'ne[2] zamanımızda mazhar olanların biri ve hattâ i'tikādımca birincisi sensin. Necâtına muntazır idim; hattâ şimdi dahî muntazırım; çünki 'Adl-i İlâhî'yi (Yezîd gibi, Haccâc gibi şeytana rahmet okutacak zâlimlere arada bir meydân-ı imtihân açıldığından) kalben ve kalıben, ismen ve cismen,

Ne ma'kūs oldu 'âlem kim tanassur ayn-i nusret'tir
Cenâbetler bilē dünyāda mevsūf-î necābettir[3]

[2] Süleyman Paşa'ya gönderilen 13. 1879 tarihli mektubunda Kemal bu *Hadîs*'i kaydetmiştir (Nu. 386, s. 351).

[3] Bu beyit hiçbir yerde neşredilmiş değildir; Rumeli Dîvân-ı Harbı hey'eti dâhil Nusret ve Necib Paşa'ya telmihte bulunuyor.

sırrına uğramış hem zâlim, hem ahmaklara fırsat vermek derecesinden âlî bilirim.

Re'îs, re'îsü'l-hatîf'e denilecek bir yâdigâr.. Derviş Paşa, Karadağ-'da ot yığını altından çıkarmış, kurşuna dizecek olmuş, bilmem nasılsa dizmemiş. *Yahûd îmâna gelmez, merd-i mülhid Müslümân olmaz* hikmeti mâlûmdur. Cuhûd-zâde insanlara karşı *sâmih* olmak, hattâ *semâhat* lâzım değil.. Muhık görünmeğe, kānûn-ı akla, insâniyyete karşı zalemeye *sâmih* olmağı tercih eyledi. Tesmiyye-i bi'n-nakîz birinci gördüğümüz hâllerden değildir ya.. Nekadar mel'ûnu Mahmud, nekadar şakîyi Sa'îd ünvanı ile ma'rûf buluyoruz.

Hiç şüphe yok ki çekilen belâların cümlesi, vatanı kurtarmak için edilen teşebbüsât-ı hayr-hvâhânedir;

Bu vatandır, dağıtır âleme ilm-ü edebi,
Bundadır Beyt-i Hudâ, Mescid-i Aksâ-yi Nebî
Ne belâ çektik_isē hep bu vatandır sebebi[4].

Âh, kâş ki hepimizi karşı karşıya assalar idi de, vatanın başına bu felâket gelmese idi. Her ne hâl ise.. Kader böyle imiş demekten başka çâre yoktur.

Uğranılan hâller ise, Efendimiz'in noksan-ı idrâkinden değil, her ne yolda olur ise olsun millete bir hizmet etmek, cümle-i mekâside tercih olunmuş bir hâl olmasındandır.

Harekâtımızın hatâ olduğunu cümlemiz şimdi anladık; fakat ne fâ'idesi var ki, biz o hakîkati anlayıncaya kadar, vatan da bütün bütün elden gitmek derecesine geldi.

---

[4] Bu üç mısra' Kemal'indir; Deli Hikmet ile müşterek yazdığı, nekarâtını,

Vatanın bağrına düşman dayadî hançerini
Yoğ_imiş kurtaracak bahtı siyah mâderini

beyti teşkil eden *Vatan Mersiyesi*'nin beşinci kıt'asının ilk üç mısra'ıdır (Sa'deddin Nüzhet Ergun, *Namık Kemal'in Şiirleri*, İnkılâb Kitabevi, 1941, s. 40 v.d.). *Yazma şiir mecmuası*'nda, *Manzûme-i Müştereke* başlağıyle mevcut ve kıt'aların sıralanışında bâzı farklar vardır. Ayrıca, *Vatan Manzûmesi* adıyle müstakil risâle hâlinde de basılan (Basım tarihi ve yeri kaydedilmemiştir) bu şiire, Meclis'te Atatürk'ün beyânâtını dinleyen bir şâir tarafından, *** üç yıldız rumuzuyle nazîre yazılmış, nekarât mısra'ı, *Bulunur kurtaracak bahtı siyâh mâderini* tarzında ifâde edilmiştir (*Hâkimiyet-i Millîye* gazetesi, nu. 97-8, 15 - 17 Ocak, 1921). Muzaffer Yalıncık tarafından bu *mersîye* bestelenmiştir (Edhem Üngör, *Türk Marşları*, Ankara, 1966, s. 64).

Siz benim beṭṭâne-i ahvâlinizi bildiğim için, şânınıza gösterdiğim hürmet-i vâcibe ile memnun olmayınız. Daha büyük iftihâr edecek şeyleriniz var. Nâmınız yâdolundukca, onbir yaşında oğlum, seksen yaşında askerden çıkma bir dostum hüngür hüngür ağlıyor. Size, tâ Şipka'ya geldiğiniz zaman yazmıştım ya.. Kendinizi millete, vatan kadar sevdirecek bir meziyyete, bir atiyye-i ilâhîye'ye nâ'il olmuşsunuz. Korkmayın ki, vatanın necâtı İrâde-i İlâhîye'ye makrûn ise, o hizmetin alem-i mefhareti yine siz olacaksınızdır.

Kemal, sizin hiçbir vakit öyle taş veyâ altun, gümüş parçasından yapılmış nişanlara ve neticesini bir devletlû veyâ saâdetlû ünvânından ibâret olan rütbelere hiç ehemmiyyet vermeyeceğinizi pek âlâ bilir; hattâ, nefsine kıyâs eyleyebilir; ma'mâfih, yine sizi merfu'ü'l-rütbe görmeği bir türlü gönlüm istemiyor. İnsâ'llâh me'mûlün o belâdan kurtulmaklığındır. Bu fikrime de iki şey sebep oluyor. Birincisi şemâtet-i erâzildir; ikincisi ise ma'Işet mes'elesidir. « قَاتَلَ اللهُ الضَّرُورَاتِ » kā'idesine[5] bakılır ise, bendenizi bu ikinci fikrim için dahî ma'zûr tutarsınız sanırım.. Siz hamiyyet ile, hubb-i vatan ile, insaniyyetle mütehem olunuz; pek âlâ.. Fakat bîçâre vâlidenizin, bî-vâye âilenizin[6] ne kabahati var.? Mahabbetini yalnız hânesinin içine hasretmiş birtakım âciz ve âcizelerin efkârını tevsî' ede-ede vatanı kendine mesken etmiş bir adamın ef'âlinden ve yâhut o ahvâlin netâyicinden teessür görmesine nasıl gönül kā'il olur? Rütbelerden, nişanlardan[7] ve husûsiyle hükmün teblîğinden kat'ân müteessir olmadığınızı ve belki bi'l-'akis müftehir olduğunuzu, nefsime kıyâs eyleyebilirim. Ben Magosa'da iken, mezarın yere çıkmış bir nümûnesi olan mahbese girmedikce, insan olduğuma zihnen hükmedememiş idim. Sizi gönderecek olsalar da, buraya göndermeyeceklerine dâir olan re'y-i devletleri sahihtir. Aşûra mes'elesi, teessürümü. mûcip olacak yerde, âdetâ memnûniyyetimi dâvet eyledi. Diyojen'in, gündüz fener ile aradığı adam sizin gibi olur. Size dîn-ü devlet hâini diyenler, *el-kelâmu sıfatü'l-mütekellimi* kā'idesine, çarpılanlardır. Mu-

[5] "Allâh, fakirlikleri kahretsin !".

[6] Süleyman Paşa'nın zevcesi 1876'da vefat etmiştir (*Ceride-i Havâdis*, nu. 3108, 22 Cemâdâ 1., 1293/15 Haziran, 1876); bir gün evvel defnedildiğinden bahsediliyor. Kemal'in bahsettiği ikinci zevcesi olsa gerektir.

[7] Süleyman Paşa'ya, 1876'da Birinci Mecîdî Nişanı verilmiştir (*Ayn. gazete*, nu. 3250, 10 Zi'lkı'de, 1293/27 Kasım, 1876).

hâkemeniz neşrolunmamalı idi ki, herkesin zihninde bir şüphe kalmağa imkân olsun[8]. Şimdi halkın, belki bir milyonda biri müstesnâ olmak üzre umûmu hakkınızda ve husemânız hakkında,

Hakîkat sence mechûl olsa dā aklen müberhendir,
Güneş a'mālarā mestûr isē bînāya rūşendir[9]

beytini tekrar edip duruyorlar. Hakkınızda isnâd-i töhmet edenlerin sözü, biz Avrupa'da iken, "Bunlar Moskov taraf-dârıdır" diyenlerin turrehâtına benzer.

Bu zâlimler, te'addîlerini, sizi i'dâm değil, hattâ nazar-i milletten düşürmek derecesine bile götüremezler. Hepimiz pek çok hatâlar ettik. Ah bir yere gelsek de, mahsûl-i tecâribimizi biribirimize söylesek..

Şimdi oğlum geldi; mektubunuzu öptü, başına koydu. Ufacık elleri ile ufacık bir arîza da yazdı. Bâkî duâ efendimiz..

9 Safer, sene 96

Birâder-i kemteriniz,

KEMAL

[8] Süleyman Paşa'nın muhâkeme zabıtlarının bir kısmı *Süleyman Paşa Muhâkemesi* adlı eserde vardır (S. 251 v.d.). Günlük gazetelerde de neşolunmuştur (*Tercemân-i Hakîkat*, nu. 10, 8 Temmuz v.d. d.—*Cerîde-i Havâdis*, nu. 3751, 8 Temmuz, 1878; nu. 3833, 12 Ekim, 1878). Muhâkemesinin başlaması münâsebetiyle makāle: *Tercemân-i Şark*, nu. 90, 8 Receb, 1295/8 Temmuz, 1878. Kemal, muhâkeme safhalarını *Cerîde-i Askerîye*'den ta'kîb etmiştir.

[9] Kemal'in Türk Tarih Kurumu'ndaki, *yazma şiir mecmu'ası*'nda, bu beyitten başka Sa'deddîn N. Ergun basımından farklı olarak (1941, s. 294), şu iki beyit, bir başkasının el yazısı ile kaydedilmiştir :

Hakîm eyler Hakîm-î Lâyezâl'in şānını izhār
Diyānet rūhtur; hîkmet, o rūh-î pāk için tendir

Cihānın zevkı yoktur hakkını bilmezse bir insān
Cehāletlē hayāt-î da'iyetten ölmek ehvendir

CCCXCIII.

Hâmid'in *Nesteren* adlı eseri, Paris Sefâreti İkinci Kâtibi bulunduğu sırada Paris'te basılmıştır. Müellif, 20 Zi'lkı'de, 1293 (7. XII. 1876) tarihli önsözünde "*Nesteren* Paris'te yazıldı; mevzû'u tecâhüd-i nefs ve vicdânı tasvirdir; ikinci derecede Corneille nâm Fıransız şâir-i ma'rûfunun *Le Cid* ünvânı ile Avrupa'da iştihâr eden manzûmesini tanzirdir. Ta'bir-i diğerle *Nesteren*, *Le Cid*'e nazîre olabilir; fakat *Le Cid*, *Nesteren*'in aynı değildir. Beyinlerinde olan fark-ı küllî mütâlea edenlere mâlûm olur" deniliyor. Hakîkatte Hâmid'e *Nesteren*'i ilhâm eden *Le Cid*'den ziyâde Türk - Rus harbidir."Ben galebe-i ye's-ü vahdet ve galeyân-ı hamiyyet ile yazdığım bu eserin mâtemî sahifelerinde Hind'in erkân-ü a'vânıyle dârü'l-harbe gelerek yerinden kımıldamayan düşman hükümdârının pây-i tahtını tehdîd ettiğini hikâye ederken, Rusya Çarı, memleketimize girmiş olan ordusunun başında bulunuyordu. Zâhirde efsânevî olan *Nesteren*, o tarih ile de alâkadârdır; yâhut o kâbus-i tarîhî altında yazılmış bir efsânedir. Onun muhteviyât-ı hamâsiyyesinden birçok gençlerimizin müteheyyic olduklarını bilirim. Memleketimize pür-şân-ü şeref bir âtî va'deden, muvaffakıyyet ve muzafferiyyetler hazırlayan bu mübtedî, fakat ebedî vatanperverler *Nesteren*'de tasvîr olunan muâşekāta aslā ehemmiyyet vermeyerek onun yalnız hamâsiyyâtı ile iştigâl etmişler ve bu hamasiyyâtı mektep mahfillerinde ve beyinlerinde vaz'-ı sahne etmek sûretiyle kendi hamâsetlerinin, hamâset-i millîye ve siyâset-i vatânîyelerinin müjde-i istikbâlini vermişlerdir. Bir müellif için bundan büyük mükâfat olamaz" diyen Hâmid, "*Nesteren* yüzünden me'mûriyyetim mülgā ve mâ'îşetim münkesir olmuşsa da, maksadım ve hizmetim müsmir ve müessir olmuştur"; "Nesteren Paris'teki me'mûriyyetimin lâğvına âlet olarak, beni pek kıymetli bir hayât-ı edebîye sâhasından ihrâc etmiş idi" bilgisini de verir [1].

Paris İkinci Sefâret Kâtibliği kaldırılarak, Hâmid'in açıkta bırakılması, Safvet Paşa'nın Paris Sefirliği zamânına rastlar; Kemal'in mektubu, Hâmid'in İstanbul'a döndüğü sırada ve Paris'ten aldığı mektuba cevap olarak yazılmıştır. Kemal'e göre Hâmid'in açıkta bırakılması sebeplerinden biri de, Safvet Paşa'nın adam kayırmasıdır; bir müddet sonra aynı me'mûriyyetin tekrar ihdâs olunarak, istenilenin o mevkı'e getirilmesine hayret ediyor [2].

[1] *Eserlerimi Nasıl Yazdım*, *Ülkü* mec., Nu. 51, Mayıs, 1937.

[2] Hâmid, İstanbul - Başvekâlet Devlet Arşivi, 1293 yılı *İrâdeler Defteri*'ne göre (Haricîye Bölümü, 438 - 55 sayılı vesîka), Paris Sefâreti İkinci Başkâtibliği'ne, 10 Haziran, 1876'da ta'yin edilmiştir (Prof. Alî Gündüz Akın, *Abdülhak Hâmid Tarhan*, Ankara, 1954, s. 17. 257). Bu ta'yin 24 Cemâdâ I., 1293 (17 Haziran, 1876) tarihli *Sabah* gazetesinde de bildirilmiştir. Murad V.'ın tahta geçmesinden hemen sonra bu vazîfeye getirildiği anlaşılıyor. Hâmid'den sonra bu me'mûriyyete geçici bir zaman için Fehim Bey getirilmiş, sonra Fehim Bey'e Tahrîrât-ı Hâriciye Kalemi politika ciheti mümeyyizliği Rütbe-i sânîye sınıf-ı mütemâyizî ile tevcih olunarak, Paris Sefâreti İkinci Kâtibliği'ne Cemil Paşazâde Reşîd Bey ta'yin edilmiştir (*Cerîde-i Havâdis*, nu. 3828, 10 Şevval, 1296/27 Eylûl, 1879). Kemal'in, Safvet Paşa tarafından himâye edildiğinden bahsettiği şahıs Cemil Paşazâde Reşîd Bey olsa gerektir.

Recâ'îzâde ile Hâmid arasında, vezin İcâdının doğru olup olmadığına dâir münâkaşalara şâhid oluyoruz; Hâmid, Mukaffâ diye isim verdiği bir vezin İcâd ve bunu *Nesteren*'de denemiştir; *Nesteren*'in önsözünde de, "*Nesteren*'in sûret-i tahrîriyyesi nazm-i Arabî yolunda ise de, hadd-i aslında bizim onbir hisâbına tevfîkan yapılan ve evzân-ı Garb ve Arab'a aslâ tevâfuk ve tealluku olmayan sırf Türkçe şiirdir; ancak muhtelif kâfiyelerde olan beyitten beyite nakl-i murâd, beytin birinci mısraındaki sözün mâba'dini; bâzı kerre alt tarafında olan ve diğer kâfiyede bulunan beytin mısra'-ı evvelinde irâdetmek ve zevâid yazmaktan ise, lüzûmu takdîrinde mesâri'i taksîm eylemek, yâni bir mısra' ve yâhut bir beyti eşhâs-ı müteaddideye söyletmek cihetlerince Avrupa eş'ârını taklîd edilmiş oluyor" deniliyor. Mukaffâ Vezin, nazım ile nesir arasında bir âhenk vâsıtası olacaktı. R. Ekrem ise, "Her lisânda aksâm-ı ifâde nesir ile şiir dâiresindedir; bunun hâricinde birşey olamaz" fikrinde idi. İkisi arasında devam eden, husûsî mektuplarında yer alan bu münâkaşalar [3], *Nesteren*'in neşrinden sonra matbû'at sâhasına da döküldü. R. Ekrem, *Nesteren* hakkındaki etraflı tenkidinde eseri beğenmekle berâber, üzerinde durduğu hep lafza âit yanlışlardı. Hâmid bu tenkîd yazısı hakkındaki düşüncelerini, "..Şimdiki gibi bu intikâdâtı o zaman da hoş görmeli idim; hâlbuki lüzûmundan ziyâde müteessir olmuş, hattâ nâ-lâyık bir mukâbelede bulunarak, daha nâ-lâyık cevaplar almış idim. Gençlikte bâzı kerre çocukluklar oluyor. Her ne ise.. Üstadların bu mütâleâtı ile benden ve *Nesteren*'den nekadar bahâ ve kıymet eksildiğini bilemem; zâten onların da maksadları tenkîs-i kıymet değil, benim gibi bir tilmiz yetiştirdiklerinden dolayı, bir nevi' tahdîs-i ni'met idi" cümleleri ile izah eder [4]. R. Ekrem'e daha sonra gönderdiği bir mektubunda da, "*Nesteren*'e yazdığın mütâlea pek doğru idi; fakat Allâh için olsun doğru söyle, yazılışı da pek doğru mu idi? Bâzı yerleri tezyîf-gûne değil mi idi? Olmasa bile ben öyle gördüm; onun üzerine ma'kûs bir cevap verdim; ma'mâfih Allâh'ı istişhâd ederim ki, o cevâbın bir fırkrasına senin verdiğin mânâ hatırıma gelmemişti." cümlelerine rastlıyoruz [5]. İşte Kemal, aşağıdaki mektubunda, Hâmid'in yeni neşrettiği *Sahrâ* adlı eserini isterken, daha Paris'te iken kendisine de bir nüshasını yolladığı *Nesteren* hakkında R. Ekrem'in yazdığı mütâleaya verdiği cevâbı da istiyor.

Paris Sefîri Safvet Paşa'nın oyunu münâsebetiyle Kemal, Hâmid'e, herhangibir me'muriyyet ile nereye olursa olsun hemen çekilip gitmesini tavsiye ediyor; Hâmid'in İstanbul'da kalamayacağını düşünmektedir.

Kemal'in, ifâdesinden Hâmid'le muhâberelerini Menemenlizâde Rif'at Bey vâsıtasıyle te'min ettiği anlaşılan bu mektubu, bir başkasının el yazısı ile, Türk Tarih Kurumu'ndaki evrâkı arasındadır (Nu. 666). Buradan naklen, *Husûsî Mektuplarına Göre Namık Kemal* ve *Abdülhak Hâmid* adlı eserimiz de de neşredilmiştir (Ankara, Güneş Matbaası - 1949, s. 72 v.d.). Bu neşirde 9 Safer, 1296 tarihi karşılığı 3 Şubat, 1879 kaydedilmiştir; *Takvîmü's-Sinîn*'e göre, 2 Şubat olması lâzım gelir.

[3] Hâmid, *Mektuplar*, c. I., s. 84 v.d.; c. II., s. 77 - 94.
[4] *Eserlerimi Nasıl yazdım*, *Ülkü* mec., nu. 51.
[5] Hâmid, *Mektuplar*, c. II., s. 80.

393. Abdülhak Hâmid'e

2 Şubat, 1879

Gāliba senin ile biraz çekişeceğiz. Ekrem yeni yolda, yeni yeni şiirlerin olduğunu söyler durur. O şiirleri herkesin görüp de, benim mahrum kalmaklığımda mânâ nedir? Acabâ i'tikādınca, mülkümüzde en fenâ şiir anlayan ben mi oluyorum? Yok, yok... İbâre galiz oldu; afvet! Öyle bir i'tikātta bulunmayacağını bilirim. Bildiğimi ise, sen benden âlâ bilirsin. İnsanın canı sıkıldığı ve hele şimdi benim bulunduğum hâl gibi can sıkıntısına ilâveten bir de uykusuzluk belâsına düçâr olduğu zaman, ağzına, kalemine bin türlü münâsebetsizlikler geliyor[6]. Avrupa'dan aldığım mektubuna yazdığım cevâbı, bizim kâtib-i vâhy, veyâ ta'bîr-i âharla muâvin olacak yâdiğâr hâlâ tebyîz edemedi. İmlâ ettiğime peşîmân oldum. Musîbet hizmet ediyor; fakat yazı muhtekiri oldu. Aynını almadıktan sonra, benim yazdığım şeyleri bana bile vermiyor.

Ekrem'in mütâleâtına cevap yazmışsın! İsterim. Ben de mütâlea yazacağım. *Sahrâ*'yı neşretmişsin; onu da isterim; çünkü bahar yaklaştığından gündüz tabî'î dolaşmak ile, gece, tabî'atın sana bir mevhibe-i mahsûsası olan *Sahrâ*'da, hayâlimi dolaştırmakla eğleneceğim.

Sizin me'mûriyyetin elden gittiğini haber verirler; canım sıkıldı. Safvet Paşa'nın adam kayırmak için böyle bir garip harekete teşebbüs ettiğine, müteaccip oldum. Şimdilik benim tarafımdan nasîhat, bir memûriyyetle her ne tarafa olursa olsun çekilmeğe gayret etmekliğindir. Senin kuvâ-yi mâneviyyene, İstanbul'un havası yaramaz. Daha açıkça söyliyeyim: Sen bir yere gitmezsen, gönderirler. Ekrem, Allāh'a emânet güzel tahammül ediyor. İkimizin sinnen ortasına tesâdüf etmiş[7].. Vapurların ortası sallanmadığı gibi, o da, emvâc-ı havâdisin sademâtından masûn kalıp duruyor... Fakat o mekânet, senin, benim işimiz olmasa gerek.

---

[6] Mektubun baştan buraya kadar kısmı M. C. Kuntay tarafından da neşredilmiştir (*Namık Kemal*, c. II., Kısım I., s. 643).

[7] Kemal 1840, Recaîzâde Ekrem 1848; Hâmid 1852 doğumludur. Kemal, R. Ekrem'in İstanbul'da muhtelif me'muriyetlerde çalışabilmesine, herhangibir yere nefyedilmemesine işâret ediyor.

Şu mektubumu getiren Rif'at Bey, gerçekten insan birşey olduğu için, pek sevdiklerimdendir. Ahrânâne görüş; bak nekadar memnûn olursun. Hem edebiyatta işine de yarar; elinde bâzı eserlerimi bulursun, falan edersin. Hâsılı sana kendimi tavsiye eder gibi, tavsiye edebilirim. Bâkî gözlerini öperim ve eserlerini şiddet-i intizar ile beklerim.

9 Safer, sene 96

CCCXCIV. — CCCXCV.

Kemal, kızına gönderdiği aşağıdaki iki mektubunda, her zaman olduğu gibi mektup aldıkça duyduğu memnunluktan, havadan, Alî Ekrem'in çalışkanlığından v.b. şeylerden bahsetmektedir. Yalnız, bu mektuplardan ikincisinde mühim bir kayde rastlayoruz Yakında İstanbul'a döneceğini ümîd ettiğini, bu ümîdinin tehakkuku için 'Abdü'l-Hamîd'e bir istirham-nâme yazmak fikrinde olduğunu bildiriyor.

Aşağıdaki mektuplar, Kemal'in kendi el yazısı ile, Türk Tarih Kurumu'ndaki evrâkı arasındadır (Nu. 595, 597).

394. Feride Hanım'a

9. 11. 1879

İki Gözüm Feride'ciğim,

13 Safer, sene 96 tarihli mektubunu aldım; haber-i âfiyyetin için Cenâb-ı Hakk'a teşekkür ettim. El-hamdüli'llâh ben de âfiyyetteyim. Burada âdetâ bahar geldi; havalar pek nefîs gidiyor. Ekrem'e selâmını söyledim. Bilmeceyi bilecek ve sana ayrı bir mektup ile yazacak imiş.. Ben öğreteyim dedim; tenezzül etmiyor; "Ben, yalandan böbürlenemem!" diyor.

Nâşid'ciğimin gözlerini öperim. İşte el-hamdüli'llâh hastalığı mündefi' oldu. Bundan sonra da çalışmalı, okumalı ki, kendisini bir kat daha seveyim. Ekrem'in sa'yi de, tahsîlinin hâli de umulmaz, inanılmaz derecelerdedir. Hele havalar biraz daha iyileşsin, size göndereceğim; bakalım beğenir misiniz? Bâkî duâ..

16 Safer, sene 96

Kemal

395. Feride Hanım'a

17. II. 1879

İki Gözüm Feride'ciğim,

20 Safer, sene 96 tarihli kâğıdın geldi. Memnun oldum; fakat nekadar memnun olduğumu ta'rîf etmekten âcizim. Seni görmüş kadar değil, ru'yâda görmüş kadar bile memnun oldum desem, yalan olacak. Cenâb-ı Hak erhamdır; ümîdime bakılır ise yakında görüşeceğiz. Sanki İstanbul'a gelmeği âtıfet-i seniyye'den istirhâm etmek fikrindeyim. Bâkî gözlerini öperim kızcağızım !

24 Safer, sene 96

Kemal

CCCXCVI.

Namık Kemal, Hâmid'in 15. x. 1294 (27. x. 1878) tarihli mektubuna cevap olarak üç mektup yazmıştır; ilki 17, ikincisi 19, üçüncüsü ise 22 Şubat, 1879 tarihlidir; Kemal sonuncusunda, "Bu posta üç mektubumu alacaksın. Birisi geçen postanı teahhurundan kalmş, biri ândan sonra yazılmış, biri de budur" diyor.

Mektuplardan ilkini teşkil eden aşağıdaki mektubun baş kısmında Kemal, Hâmid'e neden uzun zaman mektup yazamadığının sebebini anlatıyor: Halkı hükûmet aleyhine fesada vermeğe çalıştığı, Avrupa'ya kaçacağı v.b. dedi-kodular yüzünden evinin aranması muhtemel olduğundan, evrâkını, bu arada Hâmid'in mektuplarını ve adresini de yok etmiştir; bu yüzden cevap yazamamıştır. Tehlikeyi atlatır atlatmaz yazdığını kaydettiği bu uzun mektubunda, edebî, siyâsî birçok hâdiselerden bahsetmektedir.

Hâmid, Paris'te iken basılan *Nesteren* adlı dramatik eserinin bir nüshasını da Midilli'de bulunan Kemal'e gönderdiğinden, R. Ekrem'e hitâbeden 9 Haziran, 1294 (21 Haziran, 1878) tarihli mektubunda kaydeder [1]. Fıransız klasiklerindden Corneille'in *Le Cid*'ine nazîre olan *Nesteren*, Hâmid'in ifâdesine göre, "Onun aynen aksi değil, aks-i ma'kûsu da değil, belki bir zıll-i ba'îdidir. Mevzû'an ona bir dereceye kadar mukârin ise de, tasvîren mütebâyindir" [2].

Corneille'in *Le Cid*'inde vak'a İspanya'da geçer. "Yüksek bir İspanyol âilesinin kızı olan Chimene'in nişanlısı olup, kendisi de yüksek bir İspanyol âilesinden olan Rodrique ki sonraları, Magribliler'i mağlûb ettiği için Cid (Seyyid) ismini almıştır, bu kızın babası tarafından kendi babasına yapılan bir hakâretin öcünü almak üzre, müstakbel kayınbabasını düelloya dâvet etmek mecbûriyyetinde bulunuyor. Rod-

[1] Abdülhak Hâmid, *Mektuplar*, c. II., s. 100.

[2] *Eserlerimi Nasıl Yazdım*, *Ülkü* mec., nu. 51, Mayıs, 1937.

rique'in aşkı ile vazîfesi arasında bir mücâdele başlıyor; fakat sonunda vazîfe aşka üstün geliyor ve Rodrique, nişanlısının mağrur babasını düelloya dâvet ederek öldürüyor. Bu sefer Chimene, Rodrique'in bulunduğu müşkil vaz'iyyete düşüyor : Babasının intikâmını mı alsın, yoksa sevdiğini mi korusun? Fakat Corneille'in bütün kahramanları gibi, yüksek bir irâdeye mâlik olan bu kız, aşkını susturmağa muvaffak oluyor ve maktul babasına karşı vazîfesini yapmak için Kıral'dan, nişanlısı Rodrique'in ölüme mahkûm edilmesini istiyor. Kıral, memleketi istilâ eden Magribliler'i yenmiş ve koğmuş olan Rodrique'i fedâ etmek istemediği için, Chimene'in arzusunu yerine getirmiyor. Rodrique, yine Magribliler ile muhârebe etmeğe gidiyor ve piyes bu sûretle bitiyor. Neticeden anlaşılıyor ki istikbâlde Rodrique ile Chimene evleneceklerdir [3].

Nesteren'de vak'a Kâbil şehrinde geçer; eserin başlıca kahramanları Kâbil Melîk'i Gazanfer, Şehzâde Behrâm, Behrâm'ın oğlu Husrev, Gazanfer'in kızı Nesteren ile, üveği annesi Nesrîn'idir. Nesteren ile Husrev nişanlıdır. Halk, müstebid bir hükümdâr olan Gazanfer'i değil, Husrev'in babası Behrâm'ı istemektedir; bu yüzden Gazanfer ile Behrâm arasında şahsî bir nefret uyanmıştır. Şiddetli münâkaşa esnâsında Gazanfer, Behrâm'a bir tokat atar. Husrev, babasının intikâmını almağa, Gazanfer'i öldürmeğe karâr verir; bunda muvaffak da olur. Netîcede Nesteren ile Husrev evlenir; fakat düğün gecesi her ikisi de zehir içmek sûretiyle intihâr ederler.

Namık Kemal, aşağıdaki mektubundan anlaşıldığına göre *Nesteren*'in mevzû'unu beğenmiyor; hattâ müteessir oluyor; çünki böyle bir vak'a ne Kâbil'de, ne de İslâm memleketlerinin herhangibirinde geçemez. Eser, İslâm âdet ve an'anelerine uymamaktadır. Bir pâdişâhın bir şehzâdeye tokat vurması, bundan bir fâci'a meydana gelmesi, bir Sultân'ın, yânî Nesteren'in düğün gecesi kendini öldürmesi imkânsızdır. Bütün bunlar Avrupalılar'a hâs hayâllerdir. İşte Kemal'in *Nesteren*'i muâhazesinin başlıca sebepleri bunlardır.

Nesteren'in Kemal'i ye'se düşüren diğer cebhesi, Hâmid'in bu eserinde kullandığı vezin bakımından gösterdiği başarısızlıktır; ona, Magosa'dan gönderdiği bir mektubunda Parmak Hisâbı ile dramatik bir eser yazmasını tavsiye etmişti; Hâmid de bu tavsiyeyi *Nesteren*'de kısmen yerine getirdi. Kemal, *Nesteren*'i okuyunca Hece Vezni'nin bu cins eserler için de uygun olmadığını anladı; veznin *lirique* manzûmeler (Bununla her hâlde gelişi güzel yazılmış şiirleri kasdediyor) yazmağa elverişli olduğu kanâatine vardı; nitekim kendisinin, R. Ekrem'in v.b. şâirlerin Hece Vezni'ni kullanıp da muvaffak olduğu manzûmeler bu yoldadır. Sâde Türkçe ile şiir yazdıkları zamanki muvaffakiyyetsizliğin vezinden değil, belki kâfiye kaydinden ileri geldiği mes'elesi de Kemal'i düşündürdü. Magosa'da iken kâfiyesiz, fakat arûzu kullanarak şiir yazmağı tecrübe etmiş, bu türlü şiirlerin de tabî'î olmadığını, bu tecrübesi göstermişti. Acabâ, hem vezinsiz, hem kâfiyesiz şiirler yazılsa muvaffak olunabilir mi idi? Bunu da Ziya Paşa *Tartuffe*'da denemiş, muvaffak olamamıştı; kim bilir, bu başarısızlık, belki *Tartuffe*'un terceme bir eser olmasından ileri geliyordu. Hulâsa olarak, Kemal'in bu hususta kat'î netîceye varamadığını, dramatik manzum eserlerde hangi yolun tercih edileceğine dâir sarih fikre sahip olmadığını söyleyebiliriz.

[3] Yûsuf Şerif, *Muhtasar Avrupa Edebiyatı*, Devlet Matbaası, 1933, s. 130.

Hâmid, 15 Teşrinievvel, 1294 (27. x. 1878) tarihli mektubunda Kemal'in edebî öğütlerinden nekadar çok faydalandığını yazmış olmalı ki, aşağıdaki mektupta bu münâsebetle Tanzimat devri edebiyatı bir yandan Dîvân Edebiyatı'nı devam ettirir tarzda, diğer yandan Avrupa edebiyatı örnek alınarak meydana getirilen eserlerden dolayı Mahşer'e benzetiliyor. Garb'ten doğan ma'rifet güneşinin böyle bir devirde en nurlu noktasını Hâmid teşkil etmektedir; Kemal, Hâmid hakkındaki takdirlerini daha ileri götürerek, bi'l-'akis kendisinin ondan istifâde ettiğini, hattâ feyz aldığını yazıyor.

Derin üzüntüler içinde bulunan Kemal, ordularımızın Türk - Rus harbinde uğradığı bozgundanberi vücûdünün bir mezar, rûhunun bir ölü hâline girdiğini hissetmektedir. Kalemi, elinden düşmek üzredir; vatan yolunda şehid olan bir 'alemdârın elinden düşen bayrağı nasıl o şehidin başı ucuna dikerler ise, kendisinin elinden düşen kalemini topraktan kaldıracak, vatanî eserler yazacak Abdülhak Hâmid ile Recâ'îzâde Ekrem'dir. Onların da susması, vatanî ve yeni tarz eserler yazmaması, Kemal'i büsbütün ye'se düşürmektedir; çünki Hâmid, Kemal'in *Lâzımsa* redifli vatanî gazeline nazîresinde bile bu mevzû'dan uzaklaşmış, nazîresine hakîmâne edâ vermiştir. Hâmid'e, eğer vatanî yolda şiir yazmak istiyorsa, kendisinin *Sıdk ilē terkedelim her emelî, her hevesi* mısra'ıyle başlayan *Murabba'*ına nazîre yazmasını tavsiye ediyor; gerek ondan, gerek R. Ekrem'den uzakta olduğu için müteessirdir; onlarla bir-arada bulunmak, bir yanında Hâmid'i bir yanında R. Ekrem'i görmek, yazacakları eserlere dâir plânlar vermek, bunları tashih ve ikmâl etmek istiyor... Fakat böyle bir güne erişemeyeceği husûsunda ümidsizliği, Kemal'i, "Dur biraz ağlayayım da, mektubun cevâbına andan sonra devam edeyim" dedirtecek kadar ezmektedir. Mektubu okumağa devâm ettikçe, Kemal'de bu teessürün uyanmasında başka sebeplerin de âmil olduğu anlaşılır :

Kemal bu sırada neşriyâtta bulunmaktan men'edilmişti. Sa'îd Bey *Vakit* gazetesinin, Ahmed Midhat *Tercemân-ı Hakîkat*'in neşriyâtını idâre etmekte idi; Edebiyatın bu şahıslar elinde kalmasına tehammül edemeyen Kemal'in hiddetini, Ahmed Midhat'in *Üss-i İnkılâb*'ta aleyhinde yazdığı fıkralar büsbütün artırmıştır. A. Midhat, 'Abdü'l-Hamîd'in emri ile hazırladığı *Üss-i İnkılâb*'ın birinci cildinde Osmanlı tarihi hakkında umumî bilgi verdikten sonra Kırım muhârebesinden 'Abdü'l-Hamîd'in cülûsuna kadar, ikinci cildinde cülûstan başlayarak bir yıl içinde geçen vak'alara yer vermiştir. *Zübdetü'l-Hakâyık* adını verdiği üçüncü cildinde ise, diğer cildlerde üzerinde durduğu hâdiseler ile alâkalı vesîkaları neşretmiştir. İşte bu eserde, *Kānûn-ı Esâsî* bahsinde Kemal'in şahsına bâzı ta'rizlerde bulunmuştu. A. Midhat'in ta'rizli ifâdelerine hiddetlenen Kemal, husûsî birçok mektuplarında olduğu gibi, Hâmid'e hitâbeden aşağıdaki mektubunda da onun nekadar câhil, edebsiz, şarlatan, müfterî olduğundan, esâsen A. Midhat'a bu gibi zaaflarını yüzüne vuran iki mektup da gönderdiğinden bahsediyor [4]. Cevapsız kalan bu mektuplarını, neşriyattan men'edilmiş bulunduğundan bastıramamıştır; fakat İstanbul'da bu mektupların muhteviyâtını matbaalardan ziyâde etrâfa yayabilecek bâzı şahıslara, hattâ Saray'da bulunan i'tibarlı bâzı kimselere de göndermiş, bir sûretini de Hâmid'e

[4] Bu ciltteki 24 Ağustos, 13 Eylûl, 1878 tarihli (Nu. 336, 347, s. 222, 250) mektuplar.—*Üss-i İnkılâb*, c. 11., s. 197 v.d.

yollamalarını tavsiye etmiştir. İşte Kemal, Hâmid'e, A. Midhat'i yakından tanıyabilmesi için bu mektuplarını okumasını bildiriyor.

Kemal'in, A. Midhat'e hiddetini ifâde eden bu satırlarından sonra Alî Su'âvî, Ahmed Vefik ve Midhat Paşa'lar hakkında düşüncelerine rastlıyoruz. Bunları yazmağa sevkeden, Hâmid'in bu şahıslara dâir fikirlerini isâbetsiz bulmasıdır. Hâmid, 'Alî Sü'âvî'yi ".. Biraz garaz-kâr, biraz mağlûb-i emel", fakat her hâlde bilgili kabûl eder. Midhat Paşa ile Vefik Paşa'yı mukâyese edince, birincisinin siyâsî sahâdaki mâlûmatı bakımından mu'tedil olmakla berâber, müdâhin, kâzib ve mürtekib olduğu netîcesine varmıştır; Vefik Paşa'yı ise, akıllara hayret verecek derecede bilgili bulmaktadır. Ahmed Vefik Paşa müdâhin, mürtekib ve kâzib değildir. Paşa'ya bunun için irtikâba, müdâhaneye, en ziyâde hangi me'mûriyyet elverişli ise onu vermelidir fikrindedir. Kemal'in bu hususdaki düşünceleri ise, Hâmid'inkilere hemen tamâmıyle aykırıdır; Su'âvî yalnız biraz garaz-kâr, biraz mağlûb-i emel değil, dünyâde misli görülmedik bir şarlatandır. Midhat Paşa'ya gelince hakîkaten siyâsî mâlûmâtı zayıftır; fakat gönlünün büyüklüğü bu za'fını örtebilir; hüsn-i niyyet sâhibi oluşu, verilen re'yleri temyîzdeki kudreti, yaradılışının istişâreye meyli ve tecrübesi Paşa'nın meziyyetleri arasındadır. Kemal, millet kurtulur ise ancak Midhat Paşa'nın elinde kurtulacağına inanır. Vefik Paşa'nın müdâhinliğine, mürtekibliğine ve yalancılığına dâir verdiği bilgi ve misâller ise hiç de tatmîn edici değildir; bu hususdaki fikirlerini ifâde eden satırları, hislerine nasıl kapıldığını gösteren bir vesîkadan başka kıymet ifâde edemez.

Buraya kadar verdiğimiz bilgilerden N. Kemal'in, Hâmid'in 27. x. 1878 tarihli mektubuna verdiği aşağıdaki cevâbında birçok mühim mes'eleler üzerinde durduğu anlaşılır: *Nesteren* ile *Lâzımsa* redifli gazeli hakkındaki, Hece Vezni'ne, manzum dramatik eserlerde hangi veznin uygun olacağına dâir düşüncelerine yer veren şâirimiz, siyâsî bâzı şahıs ve mes'eleler ile alâkalı fikirlerini de kaydetmiştir. Kemal'in, ordularımızın Türk - Rus harbi'nde uğradığı bozgun dolayısıyle duyduğu acının izlerini de yaşatmaktadır.

Birçok bakımdan mühim bir vesîka kıymeti taşıyan bu mektubun, ifâdesindeki samîmîlik, bedî'î kıymet de zikre değer. Aslı, bir başkasının el yazısı ile ve Türk Tarih Kurumu'nda, Kemal'in mektupları arasındadır (Nu. 78). Mektup metnini, yirmi yıl önce, *Husûsî Mektuplarına Göre Namık Kemal ve Abdülhak Hâmid* adlı kitabımızda neşrederken, tarihinin son rakamı 6' dan çok 4'e benzediğinden, 24 Safer, 94 olarak kaydetmiş isek de, bunu, "Mektupta geçen diğer hâdiseler sonradan dikkatimizi çektiğinden 1296 olması doğrudur; tarihin doğrusu 24 Safer, 1296/17 Şubat, 1879'dur" ifâdemizle kendimiz düzeltmiştik (*Namık Kemal'in Midilli'de Yazdığı Manzum ve Mensur Eserler, Türkiyat Mecmuası*, c. XII., İst., 1955, s. 64, not-19). Aşağıdaki metinde—tekrar aslı ile karşılaştırıldığı için — ilk neşrinde yanlış okuduğumuz bâzı kelimeler, atladığımız ifâdeler bu basımda düzeltilip tamamlanmıştır.

396. Abdülhak Hâmid'e

17. II. 1879

Kardeşim Hâmid'im,

15 Teşrinievvel, 94 tarihli mektubunu aldım. Bahâ Bey ile gönderdiğim mektubun evvelki mufassal mektubuna cevap verileceğine bir haber gibi addediyorsun da, meğer o kadar mufassal bir mektuba, iki satır cevap ile iktifâ etmek azminde imişsin, diyorsun ; hâlbuki, benim o zamanlar bulunduğum hâli bilmiyorsun. Elimde ne mektubun kaldı, ne adresin; güyâ Avrupa'ya kaçacak imişim; yok, daha bilmem ne haltedecek imişim... Meb'ûsânın nekadar ta'rîzi varsa, cümlesini ben yazar imişim; hâsılı sîmyâya gerçekten mâlik bir mahlûk imişim de her şekle girer, her yerde bulunur, herkese ta'-lîm-i fesat eder, seyyâle-i berkıyyeden seri', Neccâr'dan kuvvetli, matbû'âttan 'amîmü'l-intişâr bir kudret-i-fevka'l-'âdeye mâlik olmuşum. Başka birşeye canım sıkılmaz; bana edebiyattan sakladığım birkaç mektubu zâyi' ettirdiler de âna patlarım.

Nesteren'i gördüm; fakat ne yalan söyleyeyim beğenmedim; beğenmedikten başka me'yûs bile oldum. Beğenmediğim, ihtiyâr ettiğin mevzûdur. Corneille'in *Cid*'i, Avrupa ahlâkına mahsustur; çünkü Efgan'da ve hattâ Memâlik-i İslâmiyye'nin bir yerinde, bir pâdişâh, bir şehzâdeye tokat urmaz; ursa da, bir tokattan bir fâci'a teşkil edecek bir mevzû hâsıl olamaz. Bir kız, kocasını şehzâde de olsa, beriki sultân da bulunsa öyle zifaf gecesi öldürmez. *Nesteren*'in her nevi' entrikı Avrupa'ya mahsûs tehayyülâttandır [5]. Bu mevzûun eşhâsı, velev adaptasyon tarzında yazılsın, yine Firenk olmalı idi! Me'yûs olduğum yer de, şîve-i-ifâdedir. Sen de, mektubunda söylüyorsun ya, Parmak Hisâbı'yle bir eser yazılmasını, Magosa'dan

[5] Hâmid, *Eserlerimi Nasıl Yazdım* adlı kıymetli makâlesinde Kemal'in bu tenkîdlerine de temâs eder: "Paris'ten Namık Kemal ile Recâ'îzâde Ekrem'e birer nüshasını ihdâ ettiğim bu mukaffâ eseri Kemal biraz *lirique* bulmuş, bir-iki yerine i'tirâz etmiş ve bu cümleden olarak, *Le Cid*'de olduğu gibi bir tokattan bir düello çıkmak âdetinin Asya'da cârî gösterilmesinde garâbet görmüş, ma'mâfih *Nesteren*'de ittihâz ettiğim tarz ve üslûb ile bir eser yazmakta kimsenin muvaffak olamayacağına benim 'adem-i muvaffakıyyetimi kâfî ve kat'î bir delîl addetmek lutfunda bulunmuş idi" (*Ülkü*, nu. 51, Mayıs, 1937).

ben tavsiye etmiştim. Uğraştım, yapamadım; ihtimâl ki bir başkası yapar; ben de âna taklîd ederim dedim. (Âsarımda, ekserî yeni yeni şeyler gördüğüne aldanma; benim taklîde kuvvetim, îcâttan ziyâdedir). Sen çalıştıktan sonra anladım ki olmayacak. Tecrüben, ayniyle benim tercübem gibi zuhûr etti. *Narration* yeri geldiği gibi insan yine Acem'âne ve tetâbû'-i izâfâtâ ve hattâ ef'âl-ü-edevâtın hazfına mecbur oluyor. Yalnız bu yolda yazılan şiirin, şiir olduğu, hissiyyâtın galeyân ettiği zamanlarda görünüyor. *Nesteren*'in birçok yerinde o kadar güzel parçalar var ki insan okurken mestoluyor. Bâzı yerleri de, ifâdece, *İçli Kız*'dan aşağı, husûsiyle bin kat muğlak kalıyor. Benim, şimdi hâsıl ettiğim i'tikâda göre bu yol da, yalnız lirik yoluna gelecek; meselâ Osman Paşa hakkında bir marş söylemiştim ki mebde'i şudur :

Pilevne'deyiz, askeriz, şanlıyız,
Çatal yürekliyiz, çifte canlıyız,
Demir vücutlüyüz, ateş kanlıyız,
Hem Osman Paşalı, hem Osmanlı'yız.

demiştim. Ekrem bir *Şarkı*'sında,

Vedâ' etti, kılıcını kuşandı,
Gözlerimden kanlı yaşlar boşandı,
Bu gidiş bir ayrılığa nişandı,
Haberini yâ Rabbi alır mıyım,
Yoksa gider ardında kalır mıyım!

Yine o, bir diğer *Şarkı*'sında,

Son bahârın zevkı hoştur
Tut elinden yâri koştur,
Kendini düşünme boştur;
Tut elinden yâri koştur.

demiş; diğer bir gevze de,

Bir avuç kan esirgenmez,
Buna şudur budur denmez,
Ninelerin eti yenmez,
Haydi vatan imdâdına!

Başka bir *Koşma*'sında,

Edepsizlikte tekleriz,
Kimi görsek etekleriz,

Hak'tan da yardım bekleriz,
Ne utanmaz köpekleriz!

Vatanın girdik kanına,
Leke getirdik şanına,
Hepimizin b.. canına,
Ne utanmaz köpekleriz!

demiş[6]; bir diğer geveze de, bir *Destan*'ında,

Rumeli hiç bize mâzî mi olur,
Millet o belâya râzî mı olur,
Mahkemede Bulgar kāḍî mı olur,
Buna mümkün müdür tahammül etmek!

diyor. Bak nekadar güzel, nekadar müessir sözler, hepsi lirik.

---

[6] Namık Kemal'in, bir gevezenin bir *Kosma*'sına âit olduğunu kaydettiği bu şiirin altı bendi, S. Nüzhet Ergun tarafından, Alî Türkgeldi de bulunan yazma mecmuadan istisnah sûretile neşredilmiştir.

Biz *Namık Kemal ve Hece Vezni* adlı makâlemizde, bu şiirin, Deli Hikmet'e âit olduğunu yazmıştık (*Ülkü Mecmuası*, nu. 94, 1940, s. 325). Müellifimiz, bu hükme esas olan vesîkanın neden ibâret bulunduğunu benden sorduğu zaman, Prof. Fuad Köprülü'den naklen, bu şiirin Deli Hikmet'e âit bulunduğunu, Mahmud Kemal'in de aynı fikirde olduğunu öğrendiğimi yazmıştım.

Bunun üzerine, S. N. Ergun, mes'eleyi İ. E. Mahmud Kemal'den tahkik etmiş ve "Bir kıt'asını yazdığınız manzûme, Kemal Bey'e de isnad olunmuştur, Deli Hikmet'e de.. Deli'ye yetişen akıllılardan işittiğimize göre, manzûme onundur" cevâbını almıştır.

S. N. Ergun'un eserinde, bu hususta şu kayıtlar da vardır: "Âlî Türkgeldi diyor ki, ben çocukluğumdanberi, bu şiirin, Hikmet'e âit olduğunu işitirdim. Sonra Kemal'in dâmâdı Rif'at Bey'den naklen, kayın pederine âit olduğunu öğrendim.

"Rıfkı Melûl de şunları söyledi : Alî Ekrem merhum, bu manzûmenin babasına âidiyetini söyledi" (S. N. Ergun, *Namık Kemal*'in *Şiirleri*, İstanbul, İnkılâb Kitabevi tab'ı, 1941, s. 279 v.d.).

Bu izâhlardan çıkan netice, Fuad Köprülü, İ. E. Mahmud Kemal ve Âlî Türkgeldi'nin, bu şiirin Deli Hikmet'e, Rif'at Bey'le Alî Ekrem'in Kemal'e âidliği fikrinde olduklarıdır. Talebeliğim esnâsında, Alî Ekrem'in, bu şiiri, N. Kemal'in diyerek, sınıfta sık sık ezberden okuduğunu da hatırlayorum.

Midhat Cemal Kuntay, bütün bu tereddütlerin yersizliğinden bahseder; "Çünkü, Kemal'i eserleriyle tanıyanlar için, manzûmenin tarzı, Kemal'in imzâsına müsâvîdir ve üstelik, Kemal'in dâmâdı, Menemenli Rif'at Bey'in mecmuasında, bu manzûme Kemal'in olarak yazılıdır", "ve bütün bunlardan başka, Kemal'in kendi elyazısiyle babasına yazıp da klişesi de bu fasılda olan mektubunda da bu

Hâsılı, ihtimâl ki sonra i'tikādım değişe, şimdiki zannıma göre, bu Parmak Hisabı'yle de, Türkçe'de istediğim gibi bir tiyatro vücut bulabileceğine i'tikādım — hem nefsimde, hem senin ikdâmında hâsıl ettiğim tecrübe ile — bütün bütün münselip oldu. Bugünkü fikrime göre, bizi, Türkçe'de istediğimiz gibi şiir söylemekten men'-eden vezin değil, kāfiyedir; çünkü lisânın isti'dâdı, *efâ'il-ü tefâ'il* tarzında şiire nekadar mugāyir ise, redifsiz kāfiye bulmağa, ândan kırk kat ziyâde mugāyir. Mahbus bulunduğum sırada, kāfiyeyi terk ile vezni ihtiyâr yolunda bir çığır açmak istedim. *Bahr-i tavîl* ile uğraşmağa başladım. Âna da *Mefâ'ilün Fe'ilâtün Mefâ'ilün fe'ilât* yolunu müsâit gibi gördüm. Anasından gözü perdeli doğmuş bir a'mânın dünyâyı gördüğü zaman hâsıl edebileceği meserret kadar memnûniyyetlere, iftihârlara gark oldum. İki-üç sahife yazı yazar yazmaz gürdüğüm âlemin, rü'yâ kabîlinden olduğu tebeyyün etmeğe başladı. Parlak oluyor, fakat hakîkat ve tabî'ata müşâbih olamıyor. Ziya Paşa, Molière'in *Tartuffe*'unu hem Parmak Hisâbı'yle, hem de kāfiyesiz olarak terceme etmişti; fakat bilmem, neden ise, vezninde, onbir yerine, on heceyi ihtiyâr etmiş. Birçok yerleri pek güzel olmuş ise de, nesirden fark olunmaz dereceye gelmiş. Zannederim, o da, terceme seyyi'esidir.

Hulâsa, ben evzân-ı-Arab'da kāfiyeli kāfiyesiz her yola girdim. Türk vezninde de kezâlik. Türkçe'nin, tiyatroya müsâ'it olacak şiiri,

---

manzûmeyi Kemal'in yazdığı, inkâr yolundaki İmâsından da büsbütün anlaşılmaktadır." (*Namık Kemal*, c. 1., İstanbul, Maarif Matbaası 1944, s. 246 v.d.) der

Hâlbuki, müellifin, *Diyojen* mecmuasında da neşredildiğinden bahsettiği ve Kemal'in mektubunda,

Besmeleyle çıktık yola
Fenerimiz söndü m'ola
İstanbul'da gaz maz yoktur
Çatmayalım karakola...

kıt'ası mevcut olan şiirin, Deli Hikmet'e âidiliğinde tereddüt edilen şiirle hiçbir alâkası yoktur.

Mithat Cemal Kuntay'ın bu îzâhları, — nedense müellifini ve eserin adını zikretmiyerek bahsettiği — S. N. Ergun'un kitabını pek dikkatsizce okuduğunu, Deli Hikmet'e âit şiir hakkındaki notları, bu şiirden bir evvelki parçaya âit sandığını gösterir.

Kemal'in, bu mektubunda, iki kıt'asını naklettiği ve bir gevezeye âit olduğunu kaydı, bize Fuad Köprülü. İ. E. Mahmud Kemal ve Âlî Türkgeldi'nin hükümlerinde yanılmadıklarını — şiirin Kemal'in olmadığını — açıkça anlatmaktadır.

kâfiyesiz bir Arab vezni ihtiyâr etmekte midir, veyâhut bizim Parmak Hisâbı'nın kâfiyesini de kaldırıvermekte midir, zihnimde bir karar veremedim. Ekrem ile, buna, *Nestren*'e, falana dâir bir uzun bahsimiz var. Bittiği zaman, sana da gelir; fakat o bitinceye kadar sen de bir kerre vezinleri, kâfiyeleri karıştır.. Kâfiyesiz yolları daha ziyâde dikkatle karıştır. Hangi yolu, Türkçe'de dramatik şiir tertîbine daha müsâ'it görürsen bir *narration* yap gönder. İnşâ'llâh muvaffak olursun.

Bir de, benim eski yeni her türlü âsârımdan bahsederek, azamet-lice bir sitem ediyorsun da, yanıma geldiğin zaman, seni ümmî göreceğimden ta'riz edersem, "Sebep sen oldun derim de kurtulurum" yolunda sözler söylüyorsun. Ne garip hâl.. Sen, yazı yazmağı, çalışmağı, hissiyyât-ı insâniyyeye mâlik olmağı benden mi öğrenmitşin. Benim, sana dünyada ettiğim bir nasîhat var ise, şu "Biraz hüsn-i hattâ çalış, bir-iki saatte öğrenirsin" yolunda birkaç kelimeden ibâret idi. O nasîhata sebep de, kerâmet satmayayım amma, 'Ârifî Bey gibi hüsn-i hat meraklısı bir zâtın maiyyetine düşmek vâhimesinden ibâret idi. Şükür olsun, mübârek hatt-ı şerîfiniz eskisinden geri kalır şeylerden değil. Bu hâlde yazı yazmakta ihtiyâcın bana nedir !

İçli Kız'ı, benim *Zavallı Çocuk* mu doğurdu? *Duhter-i Hindû*'yu, âlem-i hayâlden, benim İslâm Bey'in kılıcı mı igtinâm eyledi? Hangi eserin Kemal'in bir kitâbetine taklittir? Amma, yazdığımız şeyler bir imiş, ne yapalım, akıl için de tarîk birdir. Türkçe'de güzel yazı öyle yazılıyor. Biz de öyle yazdık. Husûsiyle bir kıyâmet âlemine müsâdif olmuşuz: "Hurşîd-i Ma'rifet, magripten doğdu, sen bu devrân-ı haşr-i edebin matla'u'lâh-ı nevvârındasın, birbirimize yardım etmek kâbil ise, bittâbi' ben senden istifâde ve hattâ istifâże edeceğim. İnsâf et de söyle, Efḍal-ı kümel var iken, Kemal'in üç-beş satır yazısına neden ihtiyaç messeder?

Nazar kıl dîde-î insâf ilē sen kande, ben kande

Sana daha ciddî bir-iki lakırdı söyliyeyim: Ordularımızın inhizâmı zamanındanberi vücûdüm mezâr, rûhum meyyit hâline girdi. Söylediğim lakırdılar Münkirîn'e verilen cevaplar kadar zarûrîdir. O esnâda söylediğim: "*Âdeme her fēyz vatandan gelir*" musrâ'ı ne büyük hakikattır. O zamana kadar her neye çalışırsam şevk ile çalışırdım. Şimdi, vazîfe sa'ikasiyle çalışıyorum. Kemal'in elinden hemen düşmek derecesinde bulunan kalemi, vatan yolunda şehît olmuş bir alemdârın başı ucuna dikilecek bayrak gibi hâk-i seflâletten ref'edecek iki

kardeşim var ki Ekrem ile sensin! Mahkeme-i kübrâ-yı-İlâhî pek 'âlî ve hükm-i sahîh-i târîh pek uzak ise de, ikisinin huzûrunda da benden sonra mes'ûl olacak sizsiniz. Vatan, bugün, edebiyattan gördüğü fâideyi, askerlikten başka hiçbir şeyden görmedi. Şinâsî Âhiret'e gitti. Beni, önünüzde görüyorsanız gayret edin. Sizden kan istemiyorum; çünkü, pek kolay bezledeceğinizi bilirim. Birkaç damla mürekkep istiyorum. Bana fütûr gelmiş bir zamanda, edebiyatımızı, İrfan Paşalar, falanlar nazarında rezil etmeyin. O âlî-cenâb Sa'îd'in, o allâme Midhat'ın eline bırakmayın. Beni de bütün bütün sa'yden hâlî zannetmeyin ki, size birçok peyrev yetiştirmekle meşgûlüm. Belki, bir-iki arkadaş da yetiştirebilirim.

Bu kadar me'yûsiyyetim, bu kadar fütûrum hâlinde bile, gerek vatana ve gerek edebiyata hizmet yolunda yazdığım şeyler, hepinizden ziyâdedir; çünkü; her hafta ekâllî dörtyüz satıra varıyor.

Lâzımsa gazelini gördüm. Ne yalan söyliyeyim, yine beğenmedim. Evvelki beyitleri de beğenmemiştim de ânın için birşey söylememiştim. İstanbul'da modası çıkan *Lâzımsa* gazellerini Avnî Bey (Oldukça güzel şiir söyler bir adamdır; hattâ *Harâbât*'ta da âsârı vardır), âşıkâne bir yolda tutturmuş idi. Ben hakîmâne bir yola dökmek istedim. Ekrem kezâlik.. Siz efendimiz bütün bütün ayyûka çıkmışsınız. Hem o zemînde, hem senin söylediğin yolda şiir söylenirse, tabî'î güzel olmaz. İfâdelerimden tabî'î anlarsın ki beğenmediğim, gazelde tuttuğun yoldur. Sana, nasıl teşbîh edeyim. Dur, buldum. Gazelin, Paris'ten bana gönderdiğin resimdeki elbisenle, bir alayda kadıaskerler arasına karışmağa benzemiş. Ziya Paşa'nın şiiri de şüphesiz Ekrem'den aşağı idi; çünkü o gazel de, meselâ her sınıftan mürekkep olduğu hâlde, muâyededen çıkmış da, millet arasına karışmış ekâbire benzer. Bununla berâber Ziya şâirdir. Tabî'at-ı şâirânesi de, *Terkîb* ile, *Terci'* ile, *Zafer-Nâme*'ye münhasır değildir. Ne zaman isterse, pekâlâ şiir söyliyebilir; fakat ne hikmettir bilemem. Şiirin iyisini, fenâsından tefrîk edemiyor (*Tahrîb*'de de söylemiştim)... İşte zannımca o cihetledir ki Ekrem temyîz kuvvetiyle, *Lâzımsa* gazelinde, Ziya'ya tefevvuk etmişti. Bununla berâber, İstanbul üdebâ-yı-kirâmı, Ekrem'i hiç beğenmediler; hattâ benim gazellere de birçok i'tirâz etmek istediler. Yânî benim, Ekrem'in gazellerimizde fikirler, ânlara göre yeni olduğu için işmi'zâz ettiler. Sonra, hakkımızı teslimden başka çâre bulamadılar. Senin biçâre gazeline i'tirâzım, bütün

bütün "Zamana münhasir ve her beyti bir kitap ile şerhe muhtaç" olduğu içindir; burasını, yine tekrâr ederim.

Vatanperverâne söz söylemek matlûp ise, *Lâzımsa* gazeline nazîre söylemekten, şu ufacık *Müseddes*'e (*Murabba*'a) nazîre söylemek daha hayırlı olmaz mı ?

Sıdk ilē terkedelim her emelī her hevesi,
Kıralım hâ'il_isē azmimizē ten kafesi,
İnledikçē eleminden vatanın her nefesi,
Gelin_imdâda diyor, bak, budur_Allāh sesi.

Bize gayret yakışır, merhamet_Allāh'ındır,
Hükm-i âtî ne fakîrin, ne şehenşāhındır,
Dinle feryādımı kim terceme-î-āhındır,
İnledikçē, ne diyor, bak, vatanın her nefesi!

Mahveder kendini bülbül bile hürriyyet_için,
Çekilir mī bu belâ âlem-i pür mihnet_için,
Dīn için, devlet_için, can çekişen millet_için
Azme hā'il mi olurmuş şu çürük ten kafesi!

Memleket bitti, yinē bitmedi hâlâ sen, ben,
Bize bū hâl ile, bizden büyük_olmaz düşmen
Dest-i a'dādayız_Allāh için_ey ehl-i-vatan
Yetişir, terk_edelim gayri hēvā-vū hevesi!...

Eski yolda, âşıkâne şiir söylenmek arzu olunur ise, ânı da gazel, veyâ kasîde katarına karıştırmayıp da,

Sākî, yetişir uyan aman gel,
Elvermedi mī figān aman gel,
Âh ile tükendi cān aman gel,
Feryādıma gel inan aman gel,

Öldürdü benî zamān aman gel,
Bir bāde getir aman, aman gel!

Doldur kadehē şarāb-i-nābı,
Mezceyle şafakla māhtābı,
Bilmem ki cihān bitip dururken,
Bitmez mi cihānın_ıztırābı!

Öldürdü benî zamān aman gel,
Bir bāde getir aman, aman gel!

Cāmında şarāb mâli olsun,
Ammā ki şarābın_âli olsun,
Çeşmindeki neş'eden süzülsün,
Gül-ruhlerinin misāli olsun!

Öldürdü benî zamān aman gel,
Bir bāde getir aman, aman gel!

yolunda söylense, latâfeti de, İmâsı da daha güzel olur sanırım.

Ağabeyimiz bize hem bir taraftan tevâzu' gösteriyor, hem bir taraftan misâl-i-imtisâl olabilecek şiirler yazıyor, diyeceksen, hakkın olamaz; çünkü nesir ile, hattâ Parmak Hisâbı'yle her istediğiniz şeyi benim kadar ve bâzı kerre benden güzel yazıyorsunuz; fakat, meselâ bir tiyatro plânı tertîbinde, benim kadar tecrübeniz yok. O kabîlden olarak, eski yolda şiiri, yeni yolda şiirden ayırıp da, her birine başka bir zînet vermeğe de tecrübesizlik cihetiyle, benim kadar muktedir olamıyorsunuz.

Hâmid, ne dersin, acabâ, Cenâb-ı Hak, bu millete beni bir matba'acı edip de bir tarafımda Ekrem'i, bir tarafımda seni, önümde yeni yetişenleri görerek bir plân vermeğe, bir bendin bâzı yerlerini kemâl-i azametle tashîh etmeğe muvaffak edecek mi? Heyhat!. Of! Fenâ hâlde sıkıldım. Dur biraz ağlayayım da mektubun cevâbına ândan sonra devam edeyim [7].

Midhat, senin *Üss-i İnkılâb*'da göremediğin derecelerde edebsizdir. Kendine —düelloya dâvdet olunmuş adamlara yazılamıyacak kadar— çirkin bir mektup yazdım. Âna, cevâp geldi. Cevâba cevap olarak, câhil, edebsiz, müfterî, yalancı, şarlatan olduğunu sarâhat-i lafziyye ile tasrîh ederek bir mektup daha yazdım. İsnât ettiğim sıfât-i-seyyi'enin her birine ayrı ayrı birkaç delîl de gösterdim. Yazdığım mektubu —neşriyâttan memnû' olduğum için— matbaalara rahmet okutacak birkaç tarafa gönderdim. İstanbul'da, eline geçmedik kimse kalmadı desem, yalan olmaz (Okumak bilmiyenleri istisnâ lâzım gelir). Âna da kanâ'at edemedim. Saray'da bulunan bazı mu'teberâna da gönderdim. İzzetlû Midhat Efendi Hazretleri o tahkirleri vüs'at-i-havsala ile hazım buyurdular. Kendine kâğıt gideli dört ay oluyor. Hâlâ, lutfedip de bir cevap yazmadılar. Zanne-

[7] Mektubun bu fıkrası, Süleyman Nazif tarafından da neşredilmiştir (*Namık Kemal* hakkında konferans, İstanbul, İkdam Matbaası, 1922 - 1340, s. 21).

derim ki mektupların, şimdiye kadar sana da ayni gelmiştir. İki-üç yere gönderilmesini tavsiye etmiştim. Göndermedilerse, günahı boyunlarına.. Bu def'a yine tavsiye edeceğim. Sanırım ki gönderirler. Bir kerre kâğıtları oku... Eğer Midhat'i, söylediğim dereceden alçak görmezsen, fikrimin hatâsını beyân et. Midhat'e yazdığım mektupların sûreti, bu mektuptan evvel eline geçmediyse, âni da yaz ki, hem tavsiye ettiğim yâdigârlara söğeyim, hem kâğıtları ben göndereyim. Midhat katırının bir de *Zübdetü'l-Hakāyık*'ını iste.. "Havlamasını bilmeyen köpek, koyuna kurd gönderir" meselinin ne demek olduğunu gözünün önünde temssül etmiş görürsün. Midhat yâdigârı *Üss-i-İnklâb*'da herkesten ziyâde bana musallat olmuş. *Üss-i-İnkılâb*'ı yalnız gözden geçirme. Oku, bana ettiği tasallut nekadar garazkârâne, nekadar mantıka mugāyir birşey olduğunu bâdî-i-nazarda anlarsın.

Su'âvî, hiç de senin tahmînin gibi adam değil idi. Bir çehre nümâyişine aldanmışsın. Her kim ne derse desin, iki sene arkadaşlık ettim. O adam öyle, "Biraz garazkâr, biraz da mağlûb-i-emel..." değil, dünyâda misli görülmedik bir şarlatan idi. Ben, kolaylıkla her şeye aldanmam. Öyle iken, bana kendini — doğru Arapça'dan başka lisânda bir sahife okuyamaz iken — yedi-sekiz lisan biliyor sûretinde gösterdi. O kadar câhil, cehâletiyle berâber, o kadar da mağrur idi ki, Türkçe üç satır birşey yazsa mashara-i âlem olurdu. Daha Avrupa'dan gelmeden evvel, kendini dâvet ettirmek için, usûl-i-meşveret aleyhine yazdığı bendler *Vakit* gazetesinde kulaklarını sallayıp duruyor. Aman, Allāh'ı seversen, senin de zâten herifi iltizâm ettiğin yok ya!.. Az kaldı, "Uzkürū mevtâküm bi'l-hayr" emrinden bütün bütün hârice çıkacaktım da, aklıma geleni söyliyecektim. Bırakalım, o kabîlden olanların kavlinden, fiilinden, vaz'ından, tavrından, zikrinden, fikrinden, hiçbir vakit hiçbir türlü hayr mutasavver değildir[8].

Midhat Paşa'nın mâlûmât-i-siyâsiyyesinde biraz değil, birçok i'tidâl vardır; fakat gönlünün büyüklüğü o i'tidâli pek çok nazar-

[8] Mektubun, Alî Su'âvî hakkındaki bu fıkrası, Abdülhak Hâmid'in *Mektuplar* adlı eserinde vardır : *Süleyman Nazif* tarafından yazılan notta, bu parçanın, N. Kemal'in, Hâmid'in 14 Teşrinievvel, 1294 tarihli mektubuna verdiği, mufassl ve tarihsiz mektubundan alındığı kayıtlıdır (C. II., s. 313); aynı fıkra, İ. E. M. Kemal'in *Osmanlı Devri'nde Son Sadr-ı A'zamlar* adlı eserine de alınmıştır (İstanbul, Maârif Matbaası, 1944, c.v., s. 656, 763).

lardan setrediyor. Hem kuvvetli, hem de hüsn-i niyyete mahkûm. Fenn-i-idâreden bir mes'eleyi — tecrübesini gözönüne alarak — bayağı îcad etmeğe muktedir oluyor. Memleketimizde gördüğüm meşâhir içinde, zekâ ve istihkâkca, o kuvvette kimse yoktur desem yalan olmaz. Şöhret ve makbûliyyet ise, öyle bir zekâya, öyle bir istikâmete nekadar feyezân vereceği, ta'rîf ihtiyâcından vârestedir. Tecrübesi, fıtraten meyl-i-istişâresi ve husûsiyle verilen re'yleri temyîzde melekesi yine bir tarafa dursun, benim için de, sanırım ki aklı erenleri cümlesi de, "Millet kurtulursa, Midhat Paşa yedinde kurtulur" sözü, müsellemâttan ma'dut olmuştur[9].

Aman, Ahmed Vefik Paşa'ya muhayyir-i ukûl olacak mâlûmâtı nereden isnâd ediyorsun da, vasfında züfünûn-i-cünûn yerine mecnûn-i-fünûn ta'birini kullanıyorsun. O adam Fıransızca öğrenmiş, vâkıa' güzel öğrenmiş; İngilizce de bilir ve ânı da güzel bilirmiş. Çok kitap okumuş. Biraz hâfızası kuvvetli (mektubum buraya geldiği sırada bırakmıştım; şimdi yeni başlıyorum, dinle), hâfızası kuvvetli olduğundan ziyâde hayâlî kuvvet ve kuvvet değil bayağı galeyân hâlinde yoktan (harf-i-evvelin noktasını ister çift oku, ister tek) mes'ele, hattâ fen, hattâ —fırsat bulursa— kendine mahsus âlem îcâdına kalkışıyor. Zamânımız şâirlerinin birisi, Paşa'nın Efendilik ünvâniyle Maârif Nâzırı bulunduğu zaman, garâbet-i evzâ'ına nazaran, hakkında :

Sük-ı-bâzârı ederken gerdiş *Nahvet-î kibr ile zanneyler imiş*
Av'aviyyât-ı kilâbî alkış *Ayıyâ dâ yakışır yâ bu reviş*

Ayı ammâ ne ayî, ormânıñ
Koymadî kırmadığî bir yânın

demiş idi. Biz, bu şiire pek ziyâde mu'teriz bulunduk; fakat, ketmedemem, i'tirazımızın en birinci noktası, *ormanıñ*, *yanın*, nakarâtının kâf ile nun'u beyninde bir ittihâd, veyâ ta'bir-i-âharle kâfiyece ıttırat olmadığından ibâret idi. Nazarlarda, o allâme-i-zamânın kadri, kâfiyeden bile dûn olduğundan, kendisini sonra düşünmeğe başladık. Millet Meclisi Riyâseti'ne geldiği zaman usûl-i-meşveret ne demek olduğuna dâir bir kelime bilmediği, ef'âliyle, akvâliyle, hâsılı her hâliyle kemâliyle zâhire çıktı. O zaman şâirlerin hakkını teslim ettik. Ben, gençliğim zamanında, ândan büyük şarlatanlar görmüştüm;

[9] Mektubun bu fıkrası, Mahmud Kemal İnal tarafından da neşredilmiştir (*Osmanlı Devri'nde Son Sâdr-ı A'zamlar*, c. VI., s. 407).

hattâ bâzılarına da kapıldım. Sinn hasebiyle geçirdiğim tecrübelere i'timat et! O adamcağız, ilmen, Fuad Paşa'nın dediği gibi, "Evrâk-ı perîşândan ibâret bir sandıkdır". Ahlâken, Şinâsî'nin dediği gibi, "*Hâlif tu'raf*" kâi'desini kendince, *Âmentu Bi'llâh* hükmünde addeylemiş bir mahlûktur (Şimdi senin hatırın için, sanduk ile mahlûku kâfiye yapacağım diye ıstılâhımı bozamam).

"Ahmed Vefik Paşa'ya, irtikâbe, müdâhaneye en ziyâde hangi me'mûriyyet müsâit ise, o me'mûriyyeti vermeli; çünkü o adam, müdâhin, mürtekip, kâzip değil" demişsin. Nekadar da yanlış tahkîkın var. Dünyâyı arasan o adamdan müdâhin, o adamdan kâzip kimseyi bulamazsın diyebilirim. Müdâhindir; çünkü müdâhinliğini gözüm ile gördüm. Fuad Paşa mesned-i-ikbâlde ve kendisi Dîvân-ı-Muhâsebât riyâsetinde iken, ayvazlarından ziyâde, Fuad Paşa'ya dalkavukluk ederdi. Birgün, Meclis'te hazır idik. Fuad Paşa'nın gevezelik hâli mâlûm.. Bir mazmun söyleyecek oldu. Hazırlardan biri de mukâbele etti. Beriki mahlûk, az kaldı, hepimizin boğazına sarılacaktı. Ne demek imiş, Sadr-i a'zam Efendi'mizin lakırdısına mukâbele kâbil mi imiş, falan mı imiş? Evvel söylenmiş beyitlerden birisidir, dikkat et:

Bulmaz yemezdir⁀ekseri erbâb-i-'iffetin
Gördük zamânenin nice perhîz-kârını

Senin Paşa'n da, o yolda perhizkârlardandır.

Yoksa, hadd-i zâtında, mürtekiptir. Hem eski mürtekiplerin cümlesine rahmet okutacak sûrette mürtekiptir; çünkü, Bursa teftiş me'mûriyyetini bilmezsin. Bir kerre Bursalılar'a git de sor, ne yapardı. "Ahmed sana hükmetti. Yüz lira vereceksin" derdi. Herif vermek istemezse, aman efendim falan diyecek olursa, iki yüz liraya, üçyüz liraya çıkardı. Sonra habseder, istediği parayı alırdı. Bir de şimdi Mâlîye takımına sor, o paralar ne oldu? Efendi nasıl 'urfen tahsil etti ise, öylece 'urfen sarfetti. Mâlîye'den sorulduğu zaman, "İşte o kalemde topyekûn da dâhildir" cevâbından başka söyleyecek söz bulamadı. İnsaf olunmalı ya, mürtekip değildir dediğin adam, bir on seneden ziyâde beşbin kuruş maaş ile uzlet-nişîn olmuştu. Pederini bilmem; fakat amcasını Gelibolu'da gördüm. Bulgaroğlu derler, müflis bir rumdur. Zamân-i idbârında kendini, ne ile geçindirir idi?

Paşa'n pek kâziptir; hattâ o kadar kâziptir ki Ziyâ Paşa gibi, zamânımızın en büyük zekâlarından ma'dut olmuş ve oldukça her

fen içine girmiş çıkmış bir zâta, "Ben Bursa şehrinin yarısından ziyâdesini kızak üstüne almış da geri çekmiştim." demişti. Gerçekten doğru söyler, gerçekten dirâyetli bir diğer dostuma da, İran'a giderken, kuşların, gökyüzünden bir köye inerek, tırnaklariyle bıçak kapıp biribiriyle cenkleştiklerini gördüğünden bahsetmiştir.

Ne hâcet, eğer zerre kadar ilmi olaydı, zerre kadar nâmusu olaydı, zerre kadar hamiyyeti olaydı, kelimesini bilmediği bir mes'elenin içine girip de, Millet Meclisi Riyâseti'ni kabûl etmek, Millet Meclisi'ni dağıtmak, *Kānûn-i-Esâsî*'de Riyâset-i-vükelâ yerine sadâret musarrah iken — velev hayr için olsun — *Kānûn-i Esâsî*'nin hükmünü ilgā edercesine Riyâset-i vükelâ'ya gelmek, Re'îsü'l-vükelâ iken bilâ - sebep, Süleyman Paşa'yı taht-ı tevkîfe almak, yine Re'îsü'l-vükelâ iken, Mahmud Nedim Paşa'ya rahmet okuturcasına "Koşturur, oynar◡idî kukla gibî fâreleri" nağmesiyle, ihtizâz - âra-yı şevk olarak, tâ Raḫova'ya, tâ Bosna'ya varıncaya kadar günde bir me'mur nasbedip göndermek ve bi-husûsü'l-husûs zamân-i nühûset - efzâ-yı riyâsetinde Kaynarca'ya rahmet okutan Ayastafanos muâhadesi gibi bir belâ-yi 'âcil ve ecel-i âcil'in altına imzâ koymak tarzında, "süt be süt" sanki anadan babadan, haseben ve neseben Osmanlı olanlardan velev bir köylünün olsun yine ihtiyâr etmeyeceği mel'anetlere, kırkiki günlük bir riyâset-i-vükelâ için katlanmazdı.

Haydi, kâzipliği, mürtekipliği sana bağışlayayım. Devleti, bugün bulunduğu hâl-i muhâtaraya koyanların biri ve husûsiyle o hâl-i muhâtarayı, imzâ-yi resmî altına alanların birincisi Vefik Paşa iken müdâhin, veyâhut isminin be-hisâb-i ebced ayni olan "mel'un" olduğuna da şüphe kalır mı? Öyle bir adamın eline, bir tarafa intisap hakkı verilirse, devletin başı acebâ nekadar belâlara uğrar[10]?

Bu kadar dırlanıp durduğum, Midhat Paşa ile onun beyninde bir mukâyese yapmağa imkân olmadığını göstermektir. Midhat Paşa da, senin zannın gibi değildir. Bi'l-'akis müdâhin, mürtekip, kâzip olmayan bir adam var ise odur. Kendini hiçbir me'mûriyyette tutamayışı o türlü sıfatlardan berî olduğundan ve husûsiyle müdâhene ve hattâ hafifçe politika mizâcına mugāyeret ettiğindendir. Durup dururken galiz oluverir. Uluvv-i cenâbı görülmemiş derecelerde

[10] Mektubun, Ahmed Vefik Paşa hakkındaki bu fıkraları, M. Kemal İnal tarafından da neşredilmiştir (*Son Sadr-ı A'zamlar*, c. v., s. 720 v.d.).

mükemmeldir. Ahmed Vefik Paşa nekadar sahte ise, beriki ândan ziyâde sâdıktır; *Nefsimde tecrübemle inan söylerim sana.*

Midhat Paşa İstanbul'da olaydı, tabî'î *Londra lâyihası* reddolunmazdı. Konferans'ı def'eden Meclis-i Umûmî âzâsından ve belki o işin hakîkat-i hâline tamâmiyle vâkıf olanlardan idim. Konferans'ı koğanlar harb için koğmadılar. Düvel-i garbîye'den te'mînât aldılar da öyle koğdular. Orta yerde bedîhî bir delil duruyor. Konferans def'olundu. Sırplılar'la, Karadağlılar, istid'â-yi afv-ü emân ettiler. Maksat harb olaydı, Avrupa cemiyet-i hıristiyâniyyesi, iki hıristiyan hükûmetini pây-i taht-i islâmiyye'ye rûy-i i'tizâr sürmek derecesinde tazyik eder miydi[11].

Konferans gittiği zaman, biz, İngiltere'de de bir diğer konferans akdolunacağını ve o konferansın netîcesinde devlete bâzı tekâlif geleceğini bilirdik. Meclis-i Umûmî'nin kabûl ettiği teklifler, protokolun hâvî olduğu tekliflerden daha şedîd idi. Protokol min gayr-i me'mûl bir hâl-i hiffet ve makbûliyyette geldi. Niçin reddolundu diyecek olursan, Midhat'ın *Zübdetü'l-Hakāyık*'ını al, dikkatle oku! Âna sebep efkâr-i umûmîye imiş. Edhem Paşa budalası ise, gerçekten söz anlamaz denilecek kadar bir mecnundur.

Muhârebeye sebep Midhat Paşa olmadığı müşârü'nileyh tarafından Avrupa'da iken vükelâya gönderilen mektup ile dahî sâbittir. O mektubun ayni, pek ziyâde intişâr ettiği için ihtimâl ki şimdiye kadar senin de eline geçmiştir.

Çocuk!.. Sana birşey söyleyeyim mi ? Beni kendine, tâ Magosa'da iken kaleminin kuvvetiyle meftun etmiştin. Şimdi, fikrinin kuvvetiyle de meftun etmeğe başladın. Yok, gerçekten mi kalemi elimden alacaksın ? Gerçekten mi keşf-i istikbâlde bana müsâbekat edeceksin. Haydi müsâbekat et; kıskanmam, iftihâr ederim. O mübârek hürriyetin birimiz şehîdi, birimiz mezar taşı oluruz. Ne vakit olsa biribirimizin başı ucunda bulunuruz. Yukarıdanberi yazdığım şeylerin umûmundan anlamışsındır ki, İstanbul'da iken keşfettiğim şeyleri, velev birkaç seneden sonra olsun, sen de Avrupa'da iken ayni aynine keşfediyorsun. Bizim eski Türk hayâlâtında çifte yürekli adam olurmuş yollu bir mesel vardır. Alâkalar, falanlar zamanında o meseli düşünürdüm de, acabâ hayâller hakîkate mi tevessül edecek derdim.

[11] Mektubun bu fırkaları, M. Kemal İnal'ın eserinde de mevcuttur (*Osmanlı Devri'nde Son Sâdr-ı A'zamlar*, c. III., s. 353, 402).

Şimdi senin hâlini düşündükçe, çifte yürekli Alî Bey yerine çifte kafalı Kemâl - Hâmid mi zuhûr edecek diyeceğim geliyor. Bu mütâleama sebep ararsan, bittabi' yukarıdaki ifâdelerden görürsün.

Biraz da ben İzâh edeyim : Vefik Paşa Ayastafanos muâhadesi'ni kabûl etmekte muztar değil idi. Bir insan nekadar kuvve-i gālibe altında olursa olsun, vâlidesinin, husûsiyle vâlidesinden mukaddes olan vatanının göğsüne hançer dayamakta nasıl muztar olabilir. Onsekiz yaşında bir çocuk gibi,

Bir can değil mi bāşınā çalsın sipihr-i-dûn
Bilmem nedir banā bu kadar imtinān-i mevt

diyemez mi? Vâlidesini, vatanını helâke sebep olmadan evvel iki parmağını atıp da, boğazını yerinden koparamaz mı? Biz, dünyada yaşıyoruz; fakat yalnız can için mi yaşıyacağız? Canımızdan kıymetli birşey hissedemeyecek miyiz? Allāh, İslâmiyyet, millet, vatan biz mahvoluncaya kadar mevhûmâttan mı ma'dud olacak.. Vefik Paşa fikrinde bulunanlar için, o efkâr-i mukaddesenin cümlesi mevhûmâttan ma'duddur. Menfa'at-i nahvetkârâneleri husûlü yolunda, mübârek vatanı mezar, mukaddes Kâ'be'yi büt-hâne görmeğe tahammül edebilirler; lâkin ben o i'tikātta değilim ; sen o i'tikātta değilsin. İlm-ü edeble muttasıf olan ashâb-i hamiyyet o i'tikātta değil. Hele gençlerimiz, çocuklarımız, husûsiyle çocuklarımız kadar bile ahvâl-i âleme vâkıf olmayan neferlerimiz, köylülerimiz hiç o i'tikātta değil. *İbret*'te Reşad'ın dediği gibi, "Vallāhi, billāhi Firenk olmayacağız"; husûsiyle billāhi, vallāhi, tallāhi Moskov olmıyacağız.

İnsan nasıl muztar olurmuş da Moskov'u İstanbul'a sokmak için muâhade imzâlatırmış! Elinde kafa kıracak bir taş, ağzında kol ısıracak bir diş bulunmaz mıymış? Sübhâne'l-kādirü'l-kayyūm... Allâh için şu herifin hâlinden bahsi bırakalım; sinirime dokunuyor.

Safvet Paşa, ânın kadar alçak değildir. Ayastafanos muâhadesi'ne imzâ koyan o idi; fakat sen, pekâlâ bilirsin ki, hırs ile havf arasında bir büyük fark vardır. Vefik alçaktır; Safvet korkaktır. Ma'mâfih, hepsinin Allāh belâsını versin!

Artık siyâsiyyâttan bıktım. Birkaç kelime de, bizim mahbûb-i kalb, veyâ ta'bir-i diğerle yâr-i can olan edebiyattan söylemek istiyorum :

Ekrem Bey, yeni yeni birçok şiirlerin olduğundan bahseder. Geçen postada yazmıştım. Ânları bana göndermemekte mânâ-yı şerif nedir ?

Ekrem'in, *Nesteren* hakkında olan mütâlea - nâmesine cevap yazmışsın. O da acabâ, niçin bana gelmiyor? Araya birkaç lakırdı da ben karıştırmak istiyorum. *Bârika-i hakîkat, müsâdeme-i efkârdan çıkar* sözü, elbette sence de müsellemdir. Ahvâl-i zamâne, kâinatı hâne-harâb ettikten sonra, belki birkaç beyit ile şu âlem-i fânîde dâimî kalabilecek bir esâs-i edeb meydana getirmeğe muktedir olabiliriz.

Mektuplarını pek kısa kesiyorsun! Yalnız, bu cevâbı uzayan mektubun biraz uzunca idi. Mağosa'da bulunduğum sırada seni ben aradım. Muhâbereye başladım. Kâğıtlarımın cevâbı gelse, gelmese ben uzun uzun mektuplarla musallat olur dururdum. Şimdi sen de benim o zamanki kā'ideme ittibâ' etsen, acabâ ne zarar olur?

« کار نبونیست [12] ». Bâkî duâ...

24 Safer, sene 96

Kardeşin,

KEMAL

[12] "*Kâr nubu' nist:* İş yolunda değildir; veyâ," "*Kâr nebuv nist:* İş, uzak, ümidsiz değildir."

CCCXCVII.

Kemal biraz önce neşrettiğimiz 17 Şubat, 1879 tarihli mektubunu, postanın gecikmesinden dolayı hemen gönderemedi; bu arada Hâmid'in *Sahrâ*'sı hakkında düşüncelerine yer verdiği aşağıdaki mektubunu yazdı.

Hâmid'in, 1291 Aralık'ında (1875) yazdığı *Sahrâ* 1294 yılının Ocak ayında (1879) neşredilmiştir [1]. Nazım şekli yenidir; bu yüzden edebiyatımızda bir tecedduddür adımı sayılıdır. Şâirimize, *Mîzân* muharriri Murad Bey, "Garbliler şiirlerine şu yolda kâfiye yaparlar, sen de ânı tecrübe et; bak nasıl muvaffak" olursun demişti. İşte Hâmid, Murad Bey'in bu tavsiyesi ile [2], Garb klasik şekillerinden faydalanmakla berâber, kâfiye düzeni az - çok serbest olan *Sahrâ*'da, arûzun bilinen şartlarına da ehemmiyyet vermedi; böylece Türk şiirini kayidlerden kurtarmış oluyordu. Eserin,

[1] İstanbul, Mihran Matbaası, 1294. Eserin üzerinde Tarih-i tesvîdi Kânûn-ı evvel, sene 91; Tarih-i tab'ı Kânûnısânî, sene 1294 (1879) kaydi vardır.

[2] Abdülhak Hâmid, *Mektuplar*, c. 1., s. 307.

mevzû'u bakımından da husûsiyeti vardır; tasvir edilen şehir hayatının yanında, edebiyatımızda örneklerine az rastladığımız kır hayatı da canlandırılmaktadır.

Sahrâ Hoş-nişîn, Belde-i güzîn, Mu'tekif, Mütehassir, Ferâgat-kâr, Mütesâdif, Nevmîd, Mâzî, Dâvet, Ülfet olmak üzre on kısımdır; her bölümü Nağme, Lahn, Terennüm v.b. isimler altında, msl., Nağme 11. v.b. kısımlara ayırılmıştır. Hâmid, bu eserinin edebiyat âleminde uyandırdığı alâkayı şöyle anlatır: ".. Ekremler ile onların peyrevânı, Münîf Paşa'lar, Kemal Paşazâde Sâ'id Bey'ler, Ahmed Midhat Efendi'ler ve daha birçok muharrirîn ve üdebâ onu alkışlayarak istikbâl ettiler. Sonra bu takdîrât Sezâ'î'ye, Süleyman Nazîf'e, Cenâb'a, Fikret'e, Alî Ekrem'e, Fâ'ik 'Âlî'ye ve bütün Servet-i Fünûn üdebâsına da intikâl ederek teammüm etmiş oldu. Taklîd ettiler, nazîreler yazdılar ve nihâyet eski tarz nazmı gâh nâdiren isti'mâl ve gâh büsbütün ihmâl ve istiskâl etmek üzre *Sahrâ*'da gösterilen yolda şiir yazmağa i'tiyat ettiler [3]." İşte bu eser, bilhassa kâfiyeleniş tarzındaki serbestlikten dolayı dikkati çekti.

Gerek Kemal'in, gerek Hâmid'in edebî hayâtını aydınlatan kıymetli bir vesîka mâhiyyetindeki bu mektup, Kemal'in *Vâveylâ* adlı manzûmesinin *Sahrâ*'ya, nazîre olarak yazıldığını anlatıyor; edebiyatımızca bilinmeyen bir nokta da *Vâveylâ*'nın ne zaman yazıldığıdır; aşağıdaki mektup vâsıtasıyle, 19 Şubat, 1879'da bu manzûmenin iki kıt'asının yazılmış bulunduğunu öğreniyoruz. Mektup metni, bir başkasının el yazısı ile, Kemal'in Türk Tarih Kurumu'ndaki evrâkı arasındadır (Nu. 78). Bundan naklen *Husûsî Mektuplarına Göre Namık Kemal ve Abdülhak Hâmid* adlı eserimizde de neşredilmiştir (Ankara, Güneş Matbaası - 1949, s. 60 v.d.). Bu neşirde mektubun tarihi yanlış olarak, 26 Safer, 1294/12 Mart, 1877 kaydedilmiştir. Aşağıdaki basımda gerek bu tarihi, gerek yanlış okuduğumuz bâzı kelimeleri, atladığımız mahdud ifâdeleri—mektup metnini aslı ile tekrar karşılaştırarak—düzeltmiş bulunuyoruz.

397. Abdülhak Hâmid'e

19 Şubat, 1879

Sahrâ'yı alamadığımdan bahsettiğim posta, *Sahrâ* gelmiş; fakat benim elime geçmemiş imiş... Kitabını, birkaç kerre yurkarıdan aşağı okudum. Şimdi bir kerre, eski yolda şiir söylemeği merak ettiği zamanlar,

[3] Abdülhak Hâmid, *Eserlerimi Nasıl Yazdım*, *Ülkü* mec., nu. 51, Mayıs, 1937. Hüseyin Su'ûd'in bi'zzat yazdığı kendi hâltercemesindeki şu satırlar *Sahrâ*'nın Servet-i Fünûncular üzerindeki te'sirini göstermek bakımından kayde değer: "Cenab Şahâbeddin bana *Sahrâ* isminde küçük bir kitap verdi. İşte Abdülhak Hâmid'in bu *Sahrâ*'sı beni gazelcilikten kurtardı ve başka düşüncelere sevketti; bundan sonra gazelden sarf-ı nazar ettim, yeni tarzda şiir yazmağa başladım" (İbnü'l-Emîn M. K. İnal, *Son Asır Türk Şâirleri*, c. xi., s. 1746).

Edebîyât ile hürrîyete can versem de
Başka bir Nâmık-ı-şeydâ yetişir hâkimden

beytini söyleyen Kemal'i düşün. Bir kerre de senin gösterdiğin terakkîyi ve o terakkîden bence hâsıl olan ümîd-i istikbâle ma'tûf zevkıyyâtı nazar-i hayâl önüne al da, *Sahrâ*'dan nekadar memnûn olduğumu anlardan tahmin et.

Sahrâ'ya nazîre yapmak, veyâ tâ'bîr-i- sahîhi ile peyrevlik etmek fikrindeyim, *Nağme*'lerine bedel, iki *Nevhâ*'m var. Aşağıda yazıldı; bakalım ne dersin ?

Benzemiş cismi ser be-ser lebine
Açılan goncayâ misâl olmuş
Aksedip rengi bak ne al olmuş
O gümüşten beyâz gabgabine
Bu latâfetle ol nihâl-i-revân
Giriyor göz yumunca ru'yâma
Benziyor ayni kendi hulyâma
Bu tefekkür dokundu sevdâma
Âh böylē yürür mü hiç cânān
Gül değil arkasında kanlı kefen
Sen misin, sen misin garîb vatan

Bu güzellikte hiç bu çâğında
Yakışır mıydı boynunā o kefen
Tuttun evlâdını kucâğında
Cisminin her mesâmı yâre iken
Sen gidersen bizî kalır sanma
Şuhedân oldu mevt ilē handān
Sağ duranlar kalır mı hiç giryān
Tende baştan ziyâdedir al kan
Söyleyen söylesin sen aldanma
Sen gidersen bütün helâk oluruz
Koynunā can atar da hāk oluruz [4]

[4] Kemal'in Hâmid te'sirindeki bu şiiri hakkında daha fazla bilgi edinmek için bk., Fevziye Abdullah, *Husûsî Mektuplarına Göre Namık Kemal ve Abdülhak Hâmid*, bk., *İndeks*. Ayrıca bk., S. N. Ergun'un *Namık Kemal'in Şiirleri* (İst., 1941, s. 270) adlı eserinde mevcut olan *Vâveylâ*, Kemal'in T. T. Kurumu'ndaki *yazma şiir mecmuası*'nda da vardır (S. 11 v.d.). Ayrıca, *Vatan Kasîdesi*'yle birlikte basılmıştır; bunun

İnsana bir fikir istilâ ederse, başka bir mütâleaya meydan bırakmıyor. Tabî'î, bizim peyrevlik de vatan yolunda oldu. Zihnimde başka birşey yok. Ne düşünsem, gözümün önüne kanlı kefeni ile vatan çıkıyor. Nazîre veyâhut peyrevlikte, bütün bütün senin yoluna gitmedim. Sen, Nağme'lerini oniki mısra' i'tibâriyle yapmışsın. Ben Nevha'larımı onbir mısra' üzerine binâ ettim. Sen, *Sahrâ*'yı onsekiz Nağme'de bitirmişsin. Ben, *Vâveylâ*'yı kaç Nağme'de bitireceğimi daha zihnimde kararlaştıramadım.

Zâten senin oniki mısrâ ihtiyar edişin, onüç aded-i menhûsundan kaçınmak ve Nağme'lerini onsekize hasredişin, nezr-i Mevlâ'nâya mutabık olmak mütâleasına mebnî değildi ya[5]. Edebiyatın ashâbına Cumhûr-i-edeb demişler. Hayâl, o cumhur içinde hurr-i-mutlaktır. Misâl kezâlik, nümûne-i-imtisâl kezâlik; husûsiyle Kemal kezâlik, öyle değil mi? *Sahrâ*'yı Midhat medhetmiş; dünyâda en teessüf ettiğim şey odur. Kendisine bokböceği iken insan işine, kaz iken gül yaprağının lezzetine karışmamak için bir mektup yazmıştım; göndermekten ferâgat ettim; çünkü, kâri'în-i-kirâm efendilerimizin ekseriyyeti Midhat'ı yazısı ile besleyecek kadar sivri akıllı bulunduklarını bildiğimden, kıyâmetler koparsam yazdığım şeyi ya sana ta'rîz, yâhut yine sana haset hükmünde tutacaklar. *Sahrâ*'ya dâir mütâleam var; ileride alırsın; bâkî gözlerini öperim kardeşim.

26 Safer, sene 96

Kardeşin,

KEMAL

HÂŞİYE — Hâ! Birinci Nevha'daki dört evvelki mısra'ların tertib-i kavâfîsi, ikinci Nevha'ya mugâyirdir. Bu varyasyon câiz ise de ihtiyâr etmeyeceğim; aşağılarda hangisi daha işime yararsa, cümlesini o sûrete koyacağım.

---

yeri ve tarihi kaydedilmiş değildir. Kemal hayatta iken *Şark Mecmuası*'nda (Nu. 4, 1297), *Mecmua-i Âsâr*'da (Nu. 4, 1300, s. 112), Mustafa Reşid'in *Müntahabât-i Cedîde*'sinde (Kısm-ı Sânî — Nazım, İst., 1303, s. 29 v.d.), Meşrûtiyyet 11.'den sonra birçok antolojilerde (Msl., *Rûh-i Edîbân-i Türk*, İst., 1328, s. 205) neşredilmiştir. İbrâhim Vâsıf'ın *Şahâdet-i Hüseyin b. 'Alî* adlı eserinin başında da bu şiire yer verilmiştir (İst., Metîn Matbaası, 1327, s. 3 v.d.).

[5] Bu ifâde, Kemal'in yalnız, *Sahrâ*'nın birinci kısmına göre fikir yürüttüğünü gösterir; çünki eserin diğer kısımlarında kıt'alar oniki mısra olmadığı gibi, sayıca da onsekiz değildir.

CCCXCVIII.

Kemal'in aşağıdaki mektubu, Hâmid'in 7 Şubat, 1294 (19. II. 1879) tarihli mektubuna cevaptır; bu mektubu yazmadan, ona iki mektup daha yazmış, fakat postaya vermemişti; bundan evvel neşrettiğimiz 17 ve 19 Şubat tarihli mektuplarına aşağıdaki cevâbı da ekleyerek, her üçünü Hâmid'e aynı posta ile gönderdi.

Aşağıdaki mektubun ifâdesinden, Kemal ile mektuplaşmaktan zevk duyan, onun mektuplarını birkaç def'a okuyan Hâmid, Paris Sefâret'i İkinci Kâtibliği'nden uzaklaştırılmakla, resmî hayatında az - çok Kemal'in âkıbetine uğramıştır. Diğer taraftan Hâmid'i nedîme-i vicdan diye behsettiği bir sevgiliden ayrılmak da muztarip etmiştir; onunla Champs-Elysée'deki gezintilerini hatırlıyor; iztıraplarını mugaddiyât-ı rûhiyye ta'bîr ettiği içki ile susturmağa çalışıyordu. Kemal, Hâmid'in bahsettiği bu gibi şeyleri okuduğu zaman, âdetâ kendi vicdânı ile konuşuyormuş düşüncesine kapılmıştı; çünki vaktiyle kendisinin de Avrupa'da bir nedîme-i vicdânı vardı; Hâmid gibi Champs - Elysée'de değilse de Hyde - Park'da berâberce gezmiştiler; fakat artık her ikisinin de meşgûl olması lâzım gelen bunlar değil, Mâder-i vatan'dır. "Biz fânîyiz; vatan bâkîdir", vatanı yaşatmak için milleti uyandırıcı eserler yazmak lâzımdır; Kemal'i ayyaşlık değil, vatanî eserler vermek bakımından Hâmid'in taklîdi gerekmektedir.

Bu sırada kırk yaşında bulunan Kemal, genç Hâmid'e öğütler vermektedir. Kendisine gelince, afvını ve İstanbul'a dönebileceğini imkânsız buluyor. Mektubun yazıldığı sırada, "Mukaddemce bâzı mahallerde ikâmete me'mur edilmiş olan saâdetlû Kemal Bey ve Âgâh Efendi hazerâtı ile saâdetlû İsmâ'il Kemal Bey'in ve ânlar sırasında Dersaâdet'ten teb'îd olunan bâzı zevâtın bu kerre nâil-i afv-ı âlî-i cenâb-ı pâdişâhî olmuş oldukları ve vilâyât-i şahânede münâsib me'mûriyyetlerde istihdam buyurulacakları" hakkında günlük gazete rivâyetleri de mevcuttur[1]; Kemal, bir kabahati olmadığı için afvedilmesinin ne demek olduğunu anlayamadığını, bu cins havâdislerin, zulmü mürüvvet kabîlinden göstermek için ortaya atıldığını yazıyor. Her hâlde başka bir yere gideceğini ummadığından Hâmid'i Midilli'ye çağırıyor.

Kemal'in Hâmid'e dostca öğütlerini içine aldığı kadar, her ikisinin husûsî hayatını da aydınlatan bu mektubu, bir başkasının el yazısı ile, Türk Tarih Kurumu'ndadır (Nu. 78). Buradan naklen, *Husûsî Mektuplarına Göre Namık Kemal ve Abdülhak Hâmid* adlı eserimizde neşredilmiştir (Ankara, Güneş Matbaası - 1949, s. 64 v.d.). Bu neşirde gerek bu, gerek bundan önce neşrettiğimiz iki mektubun tarihinde tereddüde düşmüştük. İlk ikisinde 96 tarihi, 94 şeklinde yazılmıştır; tarihte bir yanlışlık olacağını tahminle berâber, hangi yıla âit olduğunu, kat'î surette tesbit edememiştik. Bu yüzden, adı geçen eserde ilkinin tarihi 10 Mart, 1877 (24 Safer, 1294), ikincinin 12 Mart, 1877 (26 Safer, 1294), sonuncunun ise 23 Şubat, 1877'dir

[1] *Ceride-i Havâdis*, nu. 3940, 26 Safer, 1296/19 Şubat, 1879. Kemal bu mektubunu yazdığı sırada, henüz, Midilli Mutasarrıflığı'na ta'yin edilmemişti; burada, ikâmete me'mur olarak bulunuyordu.

(S. 40, 60, 64 v.d.). Bu def'a neşrederken, her üç tarihi de kesin olarak tesbit etmiş bulunuyoruz [2].

398. Abdülhak Hâmid'e

22 Şubat, 1879

Ben mektuplarıma dâimâ, yā'nî bir zamandanberi, tarihli mektubun geldi.." sözünü sernâme addetmiştim. Senin tecdîde meylin, beni de teceddüde mecbûr etti. Şimdi mektubuma, tepesinde 7 Şubat, 94 yazılmış bir kâğıdın geldiğini söylemekle ifâde-i merâma başlıyorum

[2] Mektupların Türk Tarih Kurumu'ndaki bir başkasının el yazısıyle olan nüshasında Hicrî tarih 96'dan ziyâde, 94'e benzer şekilde yazılıdır ve eserimizde de bu tarih 24 ve 26 Safer, 1294 (10 ve 12 Mart, 1877) olarak gösterilmiştir. Bu iki mektubun devamı olduğu anlaşılan mektuptaki 10 Şubat, 1294 tarihinde tereddüde düşerek, Kemal'in, "Bu posta üç mektubumu alacaksın. Birisi geçen postanın teahhurundan kalmış, biri ândan sonra yazılmış, biri de budur" ifâdesi münâsebeti ile şu notu vermiştik : "Bu ifâde bize bu mektubun, bundan önce neşrettiğimiz iki mektuptan sonra yazıldığını gösterir; hâlbuki o iki mektup 10 ve 12 Mart, bu ise 22 Şubat, 1877 tarihlidir. Bu bakımdan, mektuplardaki tarihlerle bu ifâde biribirini yalanlıyor. Bunun için bu mektubun tarihinde bir yanlışlık olduğunu sanıyoruz" (S. 65, not-60) demiş ve Mâlî 1294 Şubat'ı karşılığını, bir yanlışlık sezdiğimiz için, Hicrî 1294'ün karşılığı 1877 kabûl etmiştik. Ömer Faruk Akün "Mektupların, taşıdığı tarihlerin bir kısmının Mâlî olduğunu ayırdedemeyen ve hepsi i Hicrî'ye göre hisâbeden nâşir, onların muhtevâsına da dikkat etmediğinden" mektupların sırası yanlış olduğuna işâret ediyor. *Abdülhak Hâmid'in Merkad-i Fâtih'i Ziyâret Manzûmesi ve İçindeki Görüşler* makâlesinde de (*Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, c. VII., nu 1 - 2, 15 Şubat, 1956, s. 68, not -1), tenkid ettiği eserimizden geniş ölçüde faydalandığı hâlde me'haz göstermemesi ve tenkidlerindeki ifâde tarzı bu şahsın ilmî seviyesini çok iyi aydınlattığından, 65'inci sahifedeki nota bakılması lüzumunu işâret ve onun bu yazısının neşrinden önce, bu hatâları, sebeplerini de İzâh sûretiyle esâsen tashih ettiğimizi (*Namık Kemal'in Midilli'de Yazdığı Manzum ve Mensur Eserler, Türkiyât mec.*, c. XI., 1955, s. 64, not - 19; ayrıca bk., bir önceki 396, 397 numaralı mektupların *önsöz*'leri.) söylemekle iktifâ ediyoruz. [Bu cildin tashihlerini yaptığımız sırada, Dr. Faruk Agün'ün, biraz önce kaydettiğimiz ve mektuplardaki tarih yanlışları üzerinde durduğu yazısını hiç zikretmeyerek, "gaflet" imizi "hiçbir zaman ma'zur gösterme"yen tarih hatâlarından tekrar bahsettiğini gördük (*Abdülhak Hâmid'in Basılı Eserleri Hakkında Yeni Bilgiler, Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, c. XV., 1 Temmuz, 1967, s. 130, 131, 135). Bu cilt hazırlanırken, tarihler esâsen tarafımızdan düzeltilmiş bulunuyordu].

Benim mektuplarımı iki-üç kerre okuyormuşsun; mutlaḳā sebebi bana olan mahabbetindir. Yoksa, o gevezeliklerin, birkaç kerre okunacak kadar ne meziyyeti olabilir. Midhat fikrinde bulunsam, ben de, her yazdığımı ilham gibi âlem-i insaniyyete mücerred, mutlak, bi'eyy-i hâl (daha ta'bir varsa oralarını da sen düşün) lâzım zannederdim de, aksırsam bile, burnumdan dökülecek sümükleri, bir nokta-i iftihâr-i edeb addeder ve halka göstermeye çalışırdım. Ben ise, biribirimizi bilen kırk kişilerden, veyâ tâ'bîr-i sahihi ile bilmediğini bilenlerden olduğumdan, mektubuma niçin o kadar ehemmiyet verdiğini anlıyamadım.

Bizim afv mes'elesi de cürm-i nâkerdeyi afv, veyâhut bir adamı mahkûm olmaksızın, ma'sum olarak başına gelen belâlara bir afv sözü ilâve etmekle, zulm-i ba'dü'z-zulmu, mürüvvet kabîlinden göstermek gibi birşey olacak. Kabahat etmedik ki hakkımızda afv câri olabilsin; hem zannetmem ki afvımıza teşebbüs olunsun. Eğer öyle bir teşebbüs zuhûr ederse, iktizâ eden cevap verilir. Bu mes'eleye dâir, ileride konuşuruz. Murdar yazılı şâir! *Sahrâ*'yı okudum, mütâleamı geç alırsın. Peyrevliğimin ufacık iki eseri öteki mektubumda melfuftur. Öteki mektup dedim de hatırıma geldi. Bu posta üç mektubumu alacaksın. Birisi geçen postanın teahhurundan kalmış; biri ândan sonra yazılmış; biri de budur.

O mektupların içinde Midhat'a dâir, iktizâ eden cevapları bulabilirsin. Canım Hâmid, şu ikinci *Tabsıra*'nın bir sûretini ben de görmek isterim. Hem yazanı görmemek, seni görmek nekadar emelim ise, o kadar tehâlük ile isterim. Eline geçtiği zaman mutlak gönder; yâhut getir; getir demekten ne mânâ düşündüğümü pek kolay anlarsın. Ben, İstanbul'a gelmiyecek isem, sen buraya gel! Memûriyyetinden mahrum değilmişsin; pekâlâ! O fıkdân-ı hirmân ile berâber mâlik de olmamak ne demek! Senin memûriyyet de, o koca, dehşetli, heybetli istikrâza mı benziyecek, sen de mi,

معشوقه بنام من و کام دیکر آنست
چون غرهٔ شوال که عید رمضانست[3]

[3] *Ma'şūka be-nām-ī men-ü kâm-ī digerān'est • Çün Gurre-i Şevvāl ki 'Id-i Ramazān'est* : Sevgili, benim nâmıma; fakat ondan başkaları faydalanmakta.. Tıbkı, Şevvâl ayının Ramazan Bayramı olan ilk günleri gibi..

feryadlarına düşeceksin? Hele hatırın kalmasın amma, nedîme-i vicdânlar, falanlar, biraz zihnimi karıştırıyor!!! Çeşm-i cihan-bînâya çarpması iktizâ eden arîzanın takdîminde, hiçbir şey ümit edemiyorum. Evvelâ çarpmaz; sâniyen, çarpsa da, çeşm-i cihan-bînâ'yı çıkarmaz; sâlisen çıkarsa da, gülle olur, senin ve vâsıtanın başına düşer.

Mektubuna bakıyorum da, karşıma vicdânım gelmiş, muhâvereyi ânınla ediyorum fikrine zâhip olacağım geliyor: Ne söylüyorsan aynı aynına, tıpkı tıpkına tecrübe ettiğim şeylerdir. Benim de vaktiyle bir nedîme-i vicdânım var idi. Champs-Elysèe'de değilse, Hyde-Park'ta gezerdik; ben de senin gibi, Asiatic, Historic, Tedmur harâbelerinde, yâhut i'tiyâd ettiğim Green-Gross (چرين فروز), Grand-Hotel medeniyyet âbâdında oturmak isterdim. Şimdi Ekrem gibi,

Geçti hulyā gibi āh ol demler
O güzel günler ⁀o hoş âlemler

desem yalan olur mu? Senin gibi,

Birâder şebâbet fenâ-yâb imiş
Uyandım da bildim o bir hᵛāb imiş

desem, yine yalan olur. Nedîme-i vicdân falan, nazar-ı hayâl önünde gezine dursun. Gözümüze gerçekten görünen bir de Mâder-i vatan var. Şehîd-i hürriyet olmak için yaratılan adamların cümlesi, şehîd-i işret olmağı merak ederse, *Yoğ⁀imiş kurtaracak baht-ı siyāh māderini* itâbına gerçekten lâyık olmaz mıyız? Sen bana niçin böyle lakırdılar söylersin demek isteyecek olursan, o suâl-i mukaddere cevap olarak, «طَبِيبٌ يُداوِي (النَّاسَ) وَ الطَّبِيبُ مَرِيضٌ»[4] mes'elesini, başka bir mektu-

[4] "Öyle bir doktor ki herkesi tedâvî eder; hâlbuki kendisi hasta.." mânasına gelen bu atasözü, Kemal'in mektubunda aslından biraz farklı kaydedilmiştir. Muallim Nâcî, *Sânihâtu'l-'Arab* adlı eserine bu atasözünü almıştır «طَبِيبٌ يُداوِي النَّاس وَ هُوَ مَرِيضٌ» Kendi müttakî olmadığı hâlde, halka ittikā tavsiyesinde bulunan kimse o tabîbe benzer ki, kendi hasta iken, halkı tedâvîye kalkışır me'âlinde olan

وَ غَيْرُ تَقِيٍ يَأْمُرُ النَّاس بِالتُّقَى
طَبِيبٌ يُداوِي النَّاس وَهُوَ مَرِيضٌ

beytinden müfrezdir;

bumda netâyici ile berâber yazmıştım. Sanırım ki, o cevap kâfîdir. Husûsiyle ben kırk yaşına vardım. Bir yirmi seneye kadar edeb ve hürriyet nâmına dünyanın her belâsına tahammül ettim. Sen daha yirmibeş yaşındasın; *Ârş yiğitler vatan_imdādına* dâvetine böyle mi i'ttibâ' olunacak! Öteki mektuplarımda da var. Bin kadar bendimde de yazdım! Biz fânîyiz; vatan bâkîdir. Şimdi beni fânî, vatanı sizin gibilerle bâkî addetmek lâzım gelir; çünkü kılıç, milletin elindedir. Muhakkak, müsbet (Daha istersen tâbir bul!); fakat kalem kimin elinde kalacak? Defter-i Hâkānî Nâzırı Efendi Hazretleri'nin mi? Benim dünyada yazı yazmaktan, milletini sevmekten başka hiçbir hâlimi bulamadın da, ayyaşlığıma mı taklîd ediyorsun? İstememe ve'sselâm..

İstikrâzdan, falandan bahsetme; çatlayacağım. *Kā'imē Allāhu a'lem kā'ide* kavli sahihtir[5].

Allāh selâmet versin, Ziya Paşa'nın Saray'da bulunduğu sırada hâdim - ağası gürûhundan bir dostcağazı varmış. Canı sıkıldıkça, "Böyle b.u. yenmaz" dermiş. Ben de bir parçası Arnavutca olarak, "Usandik (اوساندك)efendim" diyeceğim de Arap mukallidi olacağım.

Güzel yazıyorsun. Mektubunun üçüncü sahifesi pek güzel.. Husûsiyle İstanbul cinsiyyet-i milliyyet taksîmâtı ve ta'rîzâtı, *Gülnihâl*'ciğim kadar güzel.. Ma'amâfih, yukarıdanberi söyleyip duruyoruz ya.. Mugaddiyât-ı rûhânîye ile itlâf-ı nefs etmek lâzım geğil. Vâ'iẓ-i gayr-i mütte'iẓ hükmüne ittibâ' hiç lâzım değil.. Alacağın bir diğer mektubumda, şehit elinden bayrak kaldırmak mes'elesi vardır. Oraya dikkat iktizâ eder. Sen dönüyorsun, dönüyorsun, hükmünü,

---

Kendisî muhtāc-i himmet bir dede
Nerde kaldī gayriyē imdād ede

mesel-i Osmânîsi mevkı'inde kullanılır" diyor (İst., 1303, s. 387).

[5] Bu manzum cümle, Kemal'in Tunuslu Hayrü'dddîn Paşa'nın Sadâret'i sırasında yazdığı Arapça - Türkçe *müellemma'* hicviyesine âittir. Neşredilmemiş olan ve üç kıt'adan ibâret bu hicviye,

Söyle Sadru't-Tūnūsîu'l-kā'ide
Lubdevāti'n (Nebbevāti'n) külle yevmi'n-zā'ide
Kā'imē Allāhu a'lem kā'ide
Açlığā mâfiş bu yoldā fā'ide
Rabbenā enzil aleynā mā'ide

kıt'asıyle başlar (Türk Tarih Kurumu, *Yazma şiir mecmuası*, s. 59).

mugaddiyât-ı rûhânîyeye Îsâl ediyorsun. Ben de, ânınla meşgûl olanlardan dahî, bir vakit,

İ'tiyâdım şöyledir kim ayş-ü nûş āyînine
Rindlik mahvolsa dünyādan ben_îcād eylerim

demiştim; fakat hiçbir vakit,

Yüzü mü zülfü mü perîşāndır
Bir Arap bir beyazla yeksāndır
Gece gündüz gözümde seyyāndır
Şâribü'l-leyl-ü ve'n-nehâr olalı

derecesine getirmedim. Yirmidört saatte dört saat değil, lâ-ekal ondört saat uykumla, yazımla, kitabımla meşgûl olmazsam rahatsız olurum. Husûsiyle yukarıda ta'rîf ettiğim Vâlide-i mukaddese'den inleye inleye tekdirler, feryatlar işitirim..

Benim gibi bir kardeşine dâir yazdığım îzâhâta biraz soğukca cevap vermişsin. Sözlerimin adına esahh-i nuḳūl demek mizâcının muktezâsıdır. Sözün şurasına dikkat et! Ukūl dahî o noktada ictimâ' etmek lâzım gelir. Râvî kim, müttehem kim? Etme! Bana gerçekten inan da, öyle cevap gönder! Hem git, tev'emin olan kardeşinle de görüş! Görüşüyorsun ya!.. Benim tarafımdan aldığın ihtârı da nakl ile, görüş! Edebiyat-ı atîkaya iyiden iyiye mâlûmâtın vardır. *Cenābetler bilē dünyāda mevsūf-î necābettir* mısra'ının kalb ve tahvillerine bak da, ağzına gelen hezeyanları söyleyenlere inanma[6]!

Ne vakit geleceksin; yâhut gelmiyeceksin? İltihâ (الْتِهَا), intihâya vâsıl oldu mu? Er oyunu üçtür derler.. Cevap isterim. Bâkî sahîhen göreceğim geldi.

10 Şubat, sene 94

Kardeşin,

KEMAL

[6] Kemal bu mısra'ıyle, Süleyman Paşa'yı muhâkeme eden hey'ette bulunan Necib Paşa'ya ta'rîzde bulunuyor. Mısra'ın *kalb* ve *tahvil*'inden bahsetmekle, *Necābetler bilē dünyāda mevsūf-î cenābettir* tarzında okunabileceğini anlatmak istemiştir (Daha çok bilgi edinebilmek için, bu ciltteki 2 Şubat, 1879 tarihli mektuba ve önsözüne bakınız (Nu. 392, s. 362 v. d.).

CCCXCIX. — CCCC.

Kemal, kızına mektubunda, fırtına sebebiyle geçen postaya mektup yetiştiremediğinden bahsediyor. Mektup, kendi el yazısı ile, Türk Tarih Kurumu'ndaki evrâkı arasındadır (Nu. 498).

Kemal'in Süleyman Paşa'ya bundan önce yazdığı mektupları İstanbul'a gönderilmiştir. Aşağıdaki mektubun yazıldığı tarihten beş gün evvel, 20 Şubat 1879'da Süleyman Paşa Bağdad'a sürülmüştür; bu münâsebetle ilk paragrafta erâzilin bu derece alçaklık edeceğini ummadığını, hattâ berâetine karâr verileceğini zannettiğini kaydederek, Süleyman Paşa gibi bir şahsiyyet için Bağdad'da bulunmakla teessüre kapılmayacağı lâzım geldiğini yazıyor. Ancak Mütercim Rüşdî Paşa gibi kimselerin böyle bir yerde yaşadıklarından dolayı üzüntü duyduklarını hatırlatıyor; çünki Mütercim Rüşdî Paşa, 1874'de Sadr-ı a'zamlık'tan azledilerek Haleb Vâliliği'ne ta'yin edilmiş, kendi isteği ile bu me'murluğu Hicaz'a çevrilmiş, buraya gittikten kısa bir müddet sonra vefât etmiştir [1].

Kemal, Süleyman Paşa'ya, Bağdad'da boş vakitlerini eğlenceli ve faydalı bir tarzda geçirmesi için hâtıralarını yazmasını tavsiye ediyor.

Kemal'in Süleyman Paşa'yı tesellî ve mânen kuvvetlendirmek maksadı ile kaleme aldığı bu mektubunun tam metni (Birkısmı için bk., *Süleyman Paşa Muhâkemesi*, s. 60), bir başkasının el yazısı ile Türk Tarih Kurumu'ndaki evrâkı arasındadır (Nu. 740). *Süleyman Hüsnü Paşa ile Namık Kemal'in Münâsebât ve Muhâberâtı* adlı makâlemizde neşretmiş bulunuyoruz (*Türkiyât Mecmuası*, c. XI., İst., 1954, s. 147 v.d.).

399. Feride Hanım'a

23. II. 1879

İki Gözüm Feride'ciğim,

27 Safer, sene 96 tarihli mektubun geldi. Âfiyyetin için, mu'tâdım gibi Cenâb-ı Hakk'a teşekkürler ettim. Ben geçen posta ile mektup yazmış idim; fakat *Nemçe* vapuru pek vakitsiz hareket ettiğinden ve hava da fırtınalı olduğundan yetiştiremedim. Sonra *Osmanlı* vapuru geldi; ânın ile gönderdim. *Osmanlı* vapurunu da buradan halkar kalkmaz fırtına yakaladı. Gâlibâ rüzgâr, bu günlerde benim mektupları kovalamak merâkına düşmüş. Me'mûl ederim ki, şimdiye kadar eline geçmiştir. El-hamdüli'llâh vücutce pek rahatım. Ekrem mektup yazacak imiş; verir ise gönderirim. Nâşid'imin gözlerini öperim. Bâkî duâ..

'An Rebî'ü'l-evvel, sene 96

Kemal

[1] İbnül-Emîn M. Kemal İnal, *Son Sadr-ı A'zamlar*, c. III., s. 460 v.d.

400. Süleyman Hüsnü Paşa'ya

25. II. 1879

Seyyidü'l-ahrâr Efendimiz Hazretleri,

İstanbul'dan en sonra aldığım fermân-nâme-i devletlerine vakti vaktine cevap veremediğimden dolayı ne derece me'yûs ve müteessif olduğumu ta'rîf edemem. Husûsiyle arîzanın teahhuru böyle münâsebetsiz bir zamana tesâdüf ettiği ayrıca mûcib-i hirmân oldu. Allâh postanın belâsını versin, zannederim ki bu arîzamla berâber öteki de huzûr-ı devletlerine yüz sürer. Menekşelizâde Sâlih Efendi[2] bendeleri iltifât-ı asdikâ-perverîlerini teblîğ eyledi. Kulunuzun necâtına i'tîmâdım, erâzilin bu dereceye kadar denâeti irtikâb edeceklerine aklım ermediğinden idi; ma'mâfih sâye-i Resûlu'llâh'ta ne yapabildiler? Bağdad'a gönderdiler, değil mi? Efendimiz, Rüşdî Paşa değilsiniz ki, bundan gönlünüzce bir teessür hâsıl olsun! Vaktiyle Yemen'de de bulundunuz. Şimdi Bağdad'da bulunur iseniz ne olmak lâzım gelir? Acabâ, böyle cezâlara karar veren yâdigârlar ashâb-ı hamiyyeti de kendi vicdânlarında, kendi mizâclarında mı zannederler? *Zehî tasavvur-i bâtıl, zehî hayâl-i muhâl..*

Hele o nâzenîn Dîvân-i Harb'in uğradığı rezâlet, Efendimiz için Zagra galebesinden büyük bir muvaffakıyyettir. Şimdi orada, elbette Efendimiz'e bir eğlence lâzım olacak, o eğlence tabî'î bir *memoir* olur. Evrâkınız da inşâ'llâh yanınızdadır. Efendimiz'e olan tealluk-ı vicdân hasebiyle, bir dereceye kadar hâli Efendimiz'e benzeyen Napoléon zamanında senelerce mahsûr kalan general Duperré'nin *mémoire*'ını[3] okudum; şimdiye kadar görmediğim yolda bir kitap.. Terceme-i hâl ile başlamış da, gördüğü vakâyi'i, meselâ bir neferin şecâ'atini bile gösterecek kadar tafsîl etmiş.. Her vak'ayı muhâkeme eylemiş; Efendimiz'in *Tarih-i Umûmî*'den[4] büyük bir kitap vücûde

[2] Menekşelizâde Emîn Efendi'nin kardeşidir.

[3] Victor-quy (1775 - 1846).

[4] Süleyman Paşa'nın *Tarih-i 'Âlem* adlı eseri. 1874 'de askerî mekteplerinin ders programında bâzı değişiklik ve islâhat yapıldığı zaman Süleyman Paşa, *Tarih-i Âlem* adı ile umûmî tarih yazmağı üzerine almıştır. *İlk - Zamanlar* kısmını tamamlamış, Orta ve Yeni - Zamanlar bahsini ikmâl etmişse de, bu eserini bitirememiştir. Kemal'in *Tarih-i Umûmî* diye bahsettiği eser, *Tarih-i 'Âlemdir.*

getirmiş.. O yolda bir eser teritibi eğlence edilse, ahlâfa bir büyük hazine-i tahkikat bırakılmış olur. Hele bendeniz için bir nüshasını edinmek, Efendimiz'i görmek kadar arzu olunacak hâllerdendir. Tottleben-'in[5], Efendimiz'e müteallık sitâyişleri, bilmem manzûr-i devletleri olmuş mudur? Her devlette mevcut olan ikişer-üçer birinci kumandanlardan biri de Efendimiz olduğunu, gerçekten asker olanların hâline lâyık bir lisân-i takdir ile beyân ediyor. Acabâ, aleyhinizde Rusya cenerallerinden şehâdet talep eden keçi sakallı, kedi bıyıklı Rauf Paşa Hazretleri, Tottleben'e karşı ne söyleyecek?

Arîzamı takdîm eden Fâik bendeleri akrabamdan ve ihvân-ı sohbetimdendir. Kendisine yazdım, hizmet-i âsafânelerinde bulunacaktır. Hâli mücerrebimdir; ashâb-ı hamiyyet hizmetini, vatan hizmeti kadar mukaddes bilenlerdendir. Vâlî olan Abdurrahman Paşa Hazretleri dahî fetânet ve hamiyyeti câmi' olan ashâb-ı hamiyyettendir[6]. Hiç şüphe yok ki, ülfetinden telezzüz buyurulur.

Ekrem bendelerinin ayrıca arîzası var; bir de resim takdim etti. Bâkî Efendimiz'i Cenâb-ı Hakk'ın adâlet-i mutlakasına emânet ederim.

3 Rebî'ü'l-evvel, sene 96

Birâder-i ahkarınız,

KEMAL

CCCCI. — CCCCII.

Kemal, kızına gönderdiği aşağıdaki iki mektubunda, bilhassa Alî Ekrem'den bahsediyor. Feride Hanım, halletmesi için ona bir bilmece göndermiştir; Alî Ekrem bunu çözemediği için ablasına mektup yazamamaktadır; babasına sormağı da istemediğinden, geçen mektuplarında Kemal'in yazdığı gibi, bilmeceyi halledinceye kadar cevap göndermemeği en uygun yol bulmuştur; diğer taraftan biraz rahatsızdır da..

Kemal'in bu iki mektubu kendi el yazısı ile, Türk Tarih Kurumu'ndaki evrâkı arasındadır (Nu. 596, 586).

[5] François Edouard (1808 - 1884).

[6] 'Abdü'l-Hamîd devrinde — ara sıra azledilmekle berâber — mühim me'murluklarda bulunan, 1 Mayıs, 1882'de Başvekâlet'te getirilen 'Abdü'r-Rahmân Nûrü'd-Dîn Paşa (1836 - 7 Ağustos, 1912); ikinci def'a olarak Bağdad Vâliliği'ne ta'yini 17 Şubat, 1879 (24 Safer, 1296)'dadır (İ. E. M. K. İnal, *Osmanlı Devri'nde Son Sadr-i A'zamlar*, s. 1320 v.d.

401. Feride Hanım'a

10. III. 1879

İki Gözüm Feride'ciğim,

Kandil gecesi yazdığın mektubu aldım. Âfiyyetini mübeşşir idi; fevk'al-gāye memnun oldum. Ekrem muhmel değil; fakat bilmeceyi bulamıyor; bana sormağa da tenezzül etmiyor. Mektup yazmadığı, yânî yazamadığı ânın içindir. Hele şimdi bak, nazlı oldu. Firenkler'in, Müslümanlar'ın hanımları indinde pek makbûl olduğundan, bize de kolaylıkla iltifat etmiyor. Birâder Beyefendi'nin gözlerini öper. Bâkî var ol, iki gözüm kızım.

16 Rebî'ü'l-evvel, sene 96

Kemal

402. Feride Hanım'a

16. III. 1879

İki Gözüm Feride'ciğim,

19 Rebî'ü'l-evvel, sene 96 tarihli mektubunu aldım. Ekrem'den geçen posta da kâğıt yok idi; çünki bilmeceyi bulamamış idi. Mektubunu gösterdim; bu hafta cevap yazmak istedi. Âna da ben mâni' oldum; çünki yaramaz boğaz olmuş, terlemek istemez, müshil istemez; yalnız yazı yazmak, kitap okumak, oynamak ister. Hele söz geçirebildik. Boğaz savuşmak üzredir; lâkin mektebe göndermediğim gibi, yazı da yazdırmıyorum. Pederinin, Hanım vâlidesi'nin eteklerini, senin ellerini, amcasının gözlerini öper. Ben, el-hamdüli'llāh vücutce âfiyyetteyim. Bâkî duâ, iki gözüm kızım.

22 Rebî'ü'l-evvel, sene 96

Kemal

CCCCIII.

Hâmid, Paris Sefâreti İkinci Kâtibliği'nin lâğvı ile açıkta bırakılınca, ma'zûllüğü sırasında bir müddet Edirne'de, bir arada Rize'de kalmıştır. "Eğer edebiyat meraklılığı sâyesinde birtakım şeyler yazmakla meşgûl olmasa idim ve o iştigâl kendi hâlimi düşünmeğe bir dereceye kadar mâni' olmasa idi, hiç şübhe yok ki ben şimdiye kadar sefer-i bekâyı ihtiyâr ederdim" diyor[1]. Edirne'de iken eserler yazmak sûretiyle iztırâbını dindirmeğe çalıştı; *Sahrâ*'yı burada tamamladığı gibi, *Nazife, Tezer, Eşber, Bir Sefilenin Hasb-i Hâli* adlı eserleri de aynı yerde kaleme aldı[2].

Hâmid, henüz Edirne'ye gitmeden, Belgrad'a ta'yin edildiğini Namık Kemal'e bildirmiş, fakat me'mûriyyetinin adını yazmamıştı. Yalnız, Belgrad'ın iyi bir yer olmadığını kendisinin oraya ta'yininden anlamıştı; Kemal'e de, "Belgrad iyi bir yer olsa idi, Âlî Paşa vermezdi" diye bahsetmişti. Kemal, Hâmid'i bu düşüncesinde haklı bulur; fakat Belgrad ismi birçok şehidlerimizi göğsünde uyutan bir yer olduğundan, Kemal'de vatanî heyecan uyandırmıştır. Hâmid'e, Belgrafd'a gittiği zaman Osmanlı büyüklerinin merkadlerini ziyâret etmesini, vatan yolunda hayatlarını fedâ eden bu şahsiyyetlerin tuttuğu yoldan gitmekle iftihâr duyan kendisi nâmına arz-ı tahiyyatta bulunmasını tavsiye etmiştir.

Kemal, evvelce neşrettiğimiz mektuplarından birinde, vatanî eserler yazmadığından dolayı Hâmid'i âdeta suçlandırıyordu. Bu mektubun ifâdesini Hâmid oldukça şiddetli bulduğunu, hiddetindeki ifrâtı Kemal'e de yazdı. Aşağıdaki mektuptan, vatanî bir şiirinin iki kıt'asını gönderdiği de anlaşılıyor; *Neşîde*[3] başlıklı bu şiir onbeş bendden ibâret bir *Terci'-i bend-i müseddes*'tir; kıt'aları,

Düşman geliyor maksadı ifnâ-yi vatandır,
Karşî duracak azmine ebnâ-yi vatandır !

beyti ile nihâyetlenen *Neşîde*'nin mektupta kaydedilen *Osmanlı'nın âvâzesi a'dâya cezâdır* mısra'ı onuncu kıt'aya âittir. Kemal, bu şiirin kaç kıt'a olduğunu ve kendisinin *Vâveylâ* isimli şiirinde geçen *beyaz gabgab* ifâdesi dolayısıyle hakkında neler konuştuklarını da merâk ediyor. Hâmid'e yazdığı evvelki mektubun ve cevâbının muhteviyâtına uygun olarak, aşağıdaki mektupta da, Kemal'in vatanî fikirleri her türlü fikre üstün gördüğünü, bu fikri içine alan eserleri diğerlerine tercih ettiğini görüyoruz.

Mektup metni bir başkasının el yazısıyle Kemal in Türk Tarih Kurumu'ndaki evrakı arasındadır (Nu. 681) ve *Hususî Mektuplarına Göre Namık Kemal ve Abdülhak Hâmid* adlı eserimizde neşrettik (Ankara, 1949, s. 74). Bu basında, mektubun başındaki 18 Mart tarihinin, 17 Mart olması lâzım gelir; düzeltiriz. M. C. Kuntay son paragrafı neşretmiştir (*Namık Kemal*, c. II., s. 669).

---

1 Hâmid, *Mektuplar*, c. I., s. 82.

2 Hâmid, *Eserlerimi Nasıl Yazdım*, *Ülkü mec.*, nu. 51, Mayıs, 1937. Kemal'in hemen bütün eserleri hakkında çok mühim bilgileri içine alan bu yazısının tamâmı için bk., *Resimli Ay* mec., c. V., nu. 55 - 58, Eylûl - Ekim, 1928.

3 Hâmid, *İlhâm-ı Vatan*, İstanbul - Matbaa-i 'Âmire, 1334, s. 13 v.d. Önce *Vakit* gazetesinde basılan bu şiir, daha sonra *Gayret* mecmuasında neşredilmiştir (Yıl I, nu. I, Kânûnısânî, 1301).

403. Abdülhak Hâmid'e

17 Mart, 1879

Kardeşim Hâmid'im Efendim,

29 Şubat, 94 tarihli mektubun geldi; cevâbına, tâ nihâyetine yakın bulunan bir fıkrasından başlıyacağım :

Belgrad'a me'mur olduğunu söylüyorsun. Ne sıfatla me'mur edildin; sefir misin? Yoksa edebsiz Sermed'in maiyyetinde misin? Postanın avdetinde haber isterim. Bir de, oraya gittiğin zaman kal'anın içinde Osmanlı uzemâsından birçok zâtın ve husûsiyle Yunan'ın fâtih-i ahîrî bulunan Şehid Alî Paşa'nın merkadleri vardır. Onları birer birer ziyâret et. Bir de hâllerine hasret-keş, mesleklerine tâbi' olmakla müftehir olan Kemal'den arz-i tahiyyât eyle..

Mektubum gazab-engîz değil idi. Hasb-i hâl idi. Benim şiirim, eserim gerek beğenilsin, gerek beğenilmesin.. Mes'ele orada değil... Vatan için şu yolda, bu yolda söz yakışmıyor lakırdısını gönlüm kabûl edemedi. Hiç insana ma'şûkası, kırmızı veyâ sarı renkte libas giyerse, çirkinleştiğinden bahsolunur mu?

Sahrâ'nın aynı aynına, kāfiyesi kāfiyesine nazîrini, fi'l-hakîka Fıransızca'da ben de görmedim. O, cenâbınızın muhteri'âtından.. *Vâveylâ* da o ihtirâ'ın gelişi güzel bir tahvil ile, Biz Hazretleri'nden sâdir olma taklîdâtındandır. Bununla berâber, kāfiye iltizâmında, kasâid ve mesneviyyât yollarının hâricine çıkmak cihetiyle, *Marseillaise*'e, Hugo'nun *Oriental*'ine ve belki Fıransız şiirinin pekçoğuna müşâbih değildir, diyemezsin ya..

"Eserin şâmil olduğu efkâr, buyurduğunuz gibi mahabbete münhasir değil, mütenevvi'dir; bunların içinde nasılsa *Vatan Mersiyesi* bulunmamış" diyorsun. Ben de nasıl olmuş da, *Vatan Mersiyesi* bulunmamış, hattâ her mısrâ'ı vatana müteallik olmamış, diyorum. Aradaki ihtilâf, bundan ibârettir. *Vatan* kelimesi ile câmi'ü'l-kilem denilen yolda birkaç fikri bir yere toplamışsın da, *Vatan* fikrine bahr-i müzâri' hepsinden ziyâde yakıştığını söylemişsin. Bilmem, istikbâlin elfâz-ı müşterekesinden olan müzâri' îmâsı da, o sözü yazarken hatırına gelmiş mi idi? İfâden pek güzel; fakat Socrate'ın, bir şâkirdinin mahbus iken gösterdiği makālesine benzer. Yânî güzel; fakat benim işime gelmez. Benim i'tikādımca dünyada ne-

kadar latalf, nekadar bedâyi' var ise, hepsi vatana yakışır, hepsi de vatanîdir, denilebilir.

Osmanlı'nın âvâzesi a'dâya cezâdır Müseddes'i, yalnız yazdığın iki parçadan ibâret midir? Öyle olmayıp da uzun ise, sâir parçaları bize niçin gelmiyor. Gördün mü, şimdi yine hiddet gelecek. Senin şiirini başkasından mı talebe mecbur olalım ?

Hatır için fikrimi mi değiştireyim, diyorsun. Hayır! Fakat ben de ma'hut sûhtenin yüz dirhem lâhm-i ganem için ıstılâhını bozamadığı gibi, ma'şûka-i vicdân hürmetine hayâlimi tagyîr mi edeyim? Ben sana, *nazîre*'yi gönderdiğim zaman, insanın zihnine bir fikir istilâ eder ise, başka birşey düşünmeğe iktidar bırakmadığını söylemiştim. Şimdi niçin bir mevki', bir hâl, bir güzel, bir sergüzeşt, bir âlem vasfını ihtiyâr etmekliğimden bahsediyorsun. Bana mevki' vatan, hâl vatanın hâli, sergüzeşt vatanın sergüzeşti, âlem bulunduğum âlem-i teessür, güzel yine vatan.. Ne yapayım.. Zihnime başka birşey sığmıyor.

Be kardeş, ben size, eserimi beğenmiyorsunuz demedim. Fikrinizi başka yere sarfediyorsunuz dedim. Bu yolda te'mînâta, falana ne hâcet vardır ya.. Ben yazdığım şeyi, derecesini bilmez olmalıyım ki, Ekrem, Hâmid, sözümün meziyyetini anlayamadılar, diyebileyim.

Gümüşten beyaz gabgab için, arada geçen laklakıyyâtı bana da söyleseniz ne olur? Neresine iliştiniz? Belki benim hatırıma gelmedik bir mütâleada bulunuyorsunuz; mısra'ı tahvîl ise hem kâbil, hem kolaydır.

Nedîme-i vicdânı anladık.. Ma'amâfih yine 'adîm olsun. Şimdi vatandan başka düşünülecek hiçbir şey yoktur. Bizim, öyle nedîme-i vicdânların birkaç dâne hayâlîsi, birkaç dâne de maddîsi var idi. Hayâlî takımı âlem-i ademe, maddî takımı mahv-âbâd-i-nisyâna çekildiler. Baser-i nazar, tasavvur-ı hayâl önünde vatandan başka birşey kalmadı. Sahîhan kalması lâzım gelen de odur. Hele Belgrad'a git, vatanın ciğerinden koparılmış bir parçasını resmî bir nazarla seyret de, bana, nedîme-i vicdânından ondan sonra bahseyle..

Şiirin güzel; fakat ben o kısacık vezni sevmiyorum. Benim sevmemekliğim, veznin fenâ olmasını iktizâ etmez. Ma'mâfih, meselâ *Sahrâ*'nın vezni daha güzel olduğu da inkâr edilemez a.. Bir de şiirinde,

Mantıklarımın tâbişi sensin

mısra'ı, pek cebredilmezse, bir mânâ ifâde etmiyor sanırım; merâmın ne ise, İzâh et !

Evet, Allâh Allâh, vatan vatan, mâder mâder, ma'şūka ma'şūkadır; fakat zamanı geldiği vakitte vatan unutulur, Allâh düşünülür; mâder unutulur, vatan düşünülür; ma'şûka unutulur, mâder düşünülür.

Komşunun kızını sevmek, vatan mahabbetine mâni' değildir. İki mahabbeti mukāyese edecek olsam, vatan mahabbetini takdîm edeceğim bedîhîdir diyorsun. İkisinde de hakkın var; hattâ Ekrem'in de, senin de benim fikrimde olduğunuzu, bundan evvelki mektubumda yazmıştım. Bu hakîkâti biliyorum da, beni yılan gibi derimi attıracak kadar hiddete düşüren mes'eleyi, yine hiddetimden midir nedir, lâyıkı ile anlatamıyorum. Mukāyese-i mahabbette vatan müreccah iken, bugün o fikre bedel ezvâk-ı edebiyat ile uğraşmak neden iktizâ etsin? İşte benim asıl neş'emi kıran, birtakım sözlerle, kardeşlerimin de neş'esini kırmağa mecbûriyyetime sebep olan fikir budur.

Şark'ta, bir şâhın bir şehzâdeye tokat vurması mütehayyil, müstahyel olmasa bile, hilâf-ı 'adedir; tarihte hiç öyle bir nümûne göremiyoruz. Edebiyat ise hakîkatten ziyâde, hakîkate müşâbehet üzerine müesses olduğunu pekâlâ bilirsin.

Bizim eski mübârezeler düello değildir. Harb hâlinde bulunan iki kavmin ma'rekesi ortasında vukū bulurdu; bir milletten iki adam, birbirini mübârezeye dâvet etmezdi.

Belgrad iyi bir yer olsa, Âlî Paşa vermezdi, diyorsun.. Bak, orası doğru şeylerdendir. Mahrum (Merhum?) Hazretleri birgün bana, bizim devletin harîtası bozuk, ötesi berisi kırpılmadıkça necât kābil olamıyacak, kavl-i hâkîmânesi ile hitab buyurmuşlardı da, harîtamız fenâ ise, erkân-ı harb'e tenbîh buyurursunuz, bir daha muntazamını yaptırırsınız, sözü ile nâil-i cevab olmuşlar idi. Mülkte fenâ olan yalnız Belgrad değil, Bulgaristan da fenâ, Yunan hududu da fenâ; bilmem, İstanbul güzel midir, değil midir ?

Resmin hakkında yazdığım sözler için daha ziyâde İzâhât vermeğe hacet yok. *Âni vâbeste-i hengâm-ı mülâkāt edelim.*

Pek göreceğim geldi; Belgrad'a giderken, buraya uğra desem, korkarım ki lisān-ı zamâneden,

ترسم نرسی بکعبه ای اعرابی
این ره که تو میروی ترکستانست [4]

'itâbına mazhar olursun. Bâkî uhuvvet-i mahabbet..

23 Rebî'ü'l-evvel, sene 96

Kardeşin,

KEMAL

Mektubunda bir *hafta-i âtîye* tâbiri var. Bunlar edebiyata teallûk eder şeyler değilse de, birtakım herzevekillerin güft-gûsuna sebep olur. Dikkat et; *Vâveylâ*'dan bir nevhacık daha var. Rif'at'e gönderdim. Sana da bittabi' verir.

[4] *Tersem ne-resî be-Kā'be ey A'rābî • İn-reh ki tu mîrevî be-Türkistān'est:* Ey A'rābî, korkarım (ki) Kâ'be'ye erişmezsin; bu gittiğin, Türkistan yoludur.

CCCCIV. — CCCCV.

Kemal'in, nezleden ve soğuktan bahsettiği, kızına hitâbeden aşağıdaki mektubu, kendi el yazısıyle, Türk Tarih Kurumu'ndaki evrâkı arasındadır (Nu. 585).

Kemal mektuplarından ikincisini, Mâbeyn-i Hümâyun Başkâtibliği'ne yollamıştır. Midilli'ye gönderilmeden evvel, İstanbul'da beşbuçuk ay mevkuf kalmış, bu sırada Şûrâ-yi Devlet âzâlığından maaşını da alamamıştır. Bu hususta sonradan muhtelif mürâca'atlarda bulunmasından müsbet netîce elde edemediğini, aşağıdaki mektuptan anlıyoruz.

Mektubuna, bu tarz mektuplarda âdet olduğu gibi bir duâ ile başlayan Kemal Kā'ime'nin lâğvı hakkındaki fermanı dolayısıyle, herkes gibi 'Abdü'l-Hamîd'e minnetdârlığını, mevkufluğunun sonunda ma'sumluğu anlaşıldığı için, biriken maaşlarını almağa hak kazandığını, esâsen mevkuf bulunduğu sırada Hamdî Paşa'nın da Sultan tarafından bu hususta bir irâdenin sâdir olduğu haberini verdiğini, hâlen bu maaşlarını alamadığını kaydederek, birtakım borçları olduğundan sözü geçen maaaşlarının verilmesi için 'Abdü'l-Hamîd'in himâyesini recâ ediyor.

Bu mektubun Kemal'in el yazısı ile olan metni, 'Abdü'l-Hamîd'e âit Yıldız Sarayı evrâkı arasındadır; İsmâ'îl Hakkî Uzunçarşılı tarafından metnin klişesi ve yeni harflere çevrilmiş şekli neşredilmiştir (*Belleten*, Türk Tarih Kurumu Basımevi - 1947, nu. 42, s. 239 v.d., levha, XLVII).

404. Feride Hanım'a

23. III. 1879

İki Gözüm Feride'ciğim,

26 Rebî'ü'l-evvel, sene 96 tarihli mektubunu aldım. O nekadar kısacık kâğıt. Ben de inadıma cevâbını kısacık yazdım. Ekrem'in yine mektubu yok; hâlâ bilmeceyi bulamadı. Burada iki-üç gün evvel kar yağdı; yine bizim nezle teşrîf etti. Mendil yetiştiremiyorum. Mübârek burun değil, musluk.. Nâşid'in gözlerini öperim.

29 Reb'ü'l-evvel, sene 96

Kemal

405. Mâbeyn-i Hûmâyûn-i Pâdişâhî Ser-kitâbet-i 'Alîsi'ne

26. III. 1879

Atûfetlû Efendim Hazretleri,

Cenâb-ı Hak eyyâm-ı ömr ve şevket-i cenâb-i cihandârîlerini ebed-peyvend ve her azm ve irâde-i merhamet ifâde-i şehryârîlerini tevfîkāt-ı celîle-i ilâhiyyesinden hissemend eylesin. Mücerred ikdâmât-ı füyûzât-i âyât-ı teb'a-perverî ve ilhâmât-ı âsmânî sünûhât-i mekârimküsterî-i hazret-i hilâfet-penâhî âsâr-ı kerâmet vakārından olmak üzre kāimenin ilgāsı hakkında şeref-sûdur iden fermân-ı merâhim-nişân-ı hazret-i velînî'met kâffe-i bendegân ve zîrdestân-ı cenâb-ı zıllu'llâhîyi bir hayât-ı tâzeye nâil eylediği gibi, perverde-i envâ'-i inâyet ve çerāğ-ı hass-ı şâkirü'n-ni'met-i cenâb-ı cihânbânî olan çâker-i ahkarlarını böyle bir muvaffakıyyet-i âlî'ye, tekrîr-i da'avât-ı müstelzimü'l-füyûzât-ı pâdişâhî'ye bir kat daha hasr-i enfâse mecbûr itmekle berâber eyyâm-ı meserret dâimâ bendegâna göre istizâde-i avârif ve istirhâm-ı avâtıf-ı hazret-i velînî'met vesâilinden olmasına göre kulları dahî afv ve safh-i 'âlî ve rahm ve eşfāk-i bâhirü'l-ma'âlî-i şehenşâhî'ye istinâden vesâtet-i 'aliyye-i

rahîmâneleriyle ref'-i 'arz-ı hâl-i ḍarâat-me'âle bervech-i zîr cesâret eyledim. Had ve istihkāk-ı kemterânemin bin kat fevkında olarak hazîne-i ihsân-ı bî-imtinân-i cenâb-ı mülûkâneden nâil olduğum ma'îşet, idâre-i hakîrâneme bâligen mâ-belag kâfî ise de hasbe'l-kader İstanbul'da mevkuf bulunduğum müddetce terâküm iden maâş-ı kemterânemin hakk-ı kemterânemde ma'sûmiyyetten başka birşey tebeyyün itmediği cihetle i'tâsı nizâmât-ı 'âdile-i cenâb-ı hilâfet-penâhî muktezâsından bulunduktan başka, eltâf ve inâyâtına had ve pâyân olmayan pâdişâh-ı azîmü'ş-şân ve velîni'met-i âlemiyān efendimiz taraflarından ihsân ale'l-ihsan olarak bir irâde-i mahsûsa-i çâker-perverâneye dahî mazhar olduğu o zaman Zabtîye Nezâreti hizmetinde bulunan devletlû Ahmed Hamdî Paşa Hazretleri'nin ifâdelerinden müstefâd olmuş ise de, o zamandanberu yine tâli'-i siyâh-i kemterânem iktizâsınca istihsâline muvaffak olunamadığına ve mevkûfiyyet müddetinin tehî destliğiyle kā'imenin sonraları uğradığı hâlin ilcââtından dolayı bi'zzarûre birtakım düyûna giriftâr olunmagla takāzây-ı ashâb-ı matlûb hadd-i nihâyete vâsıl olmuş olduğuna binâen ve maâş ve menâl hep ihsân ve âtıfet-i hazret-i pâdişâhîden ibâret ve kâffe-i kâr ve hâlde merci'-i her hâcât ve mültecâ-yı kâinât 'atebe-i felek-mertebe-i hazret-i velîni'met bulunmasına nazaran, bu hususca dahî merhamet-i şâmile ve ma'delet-i kâmile-i hazret-i zıllu'llāhî'ye dehâlet âdâb-ı ubûdiyyete daha muvâfık gibi görünmüş ise de, irâde-i ma'âlî ifâde-i cenâb-ı cihanbânî ne merkezde şeref-sünûh ve sudûr buyurulur ise ayn-i isâbet ânda olacağı derkâr bulunmağla ol babda ve herhâlde emr-ü-fermân hazret-i veliyyü'l-emrindir.

Fî 2 Rebî'u'l-âhir, sene 96 ve fî 13 Mart[1], *sene 95*

Bende,
NÂMIK
MEHMED KEMAL

[1] Gāzî Ahmed Muhtar Paşa'nın *Takvîm'üs-Sinîn*'ine göre Mâlî 13 Mart, 1295, Hicrî 1 Rebî' 11., 1296'ya (25 Mart, 1879) tekābül ettiğinden, günü gösteren Hicrî ve Mâlî tarihler biribirini tamâmiyle tutmamaktadır.

CCCCVI.

Recâîzâde Mahmud Ekrem'in 15 Nisan, 1879 (3 Nisan, 1295)'da tamamladığı bir şiiri vardır: *Bahar*[1].. İşte, bu şiirinini Namık Kemal'e göndermiştir; aşağıdaki mektupta *Bahar* adlı manzûme hakkında Kemal'in tenkîdli düşünceleri yer almaktadır. İleri sürdüğü fikirlerden birkısmı R. Ekrem tarafından kabûl edilmekle berâber, çoğu gözönüne alınmayarak ilk şeklinde olduğu gibi bırakılmış, düzeltilmemiştir. Mektup metninin ve tenkîdlerin anlaşılması için bu manzûmenin tamâmını kaydediyoruz; ancak bundan sonra, şiirin ilk şekline göre değiştirilen, veyâ aynen bırakılan kısımlarını anlatmak mümkin olacaktır.

B A H A R

I.

Güzerān eyleyip zamān-ı hazān,
Yine 'ālemde nev-bahār olmuş.
Zulmet-î şeb geçip nehār olmuş;
Başlamış handeyē zemîn-ü zamān.
Rūh-i sārî midir havâ ki eder
Hangi bir cismi okşasā ihyā ?
Hūld'den mî vezān olur ki sabā
Bahşeder kokladıkça rūha safā ?
O kadar kim hurūş-ü cūş-i hayāt,
'Aceb olmaz mı eylesē emvāt ;
Rūy-i arzī nümūne-î Mahşer ?

II.

Bak şu āsāra çeşm-i ibret ile
Her birindē 'iyān Cemālu'llāh!
İmtizāc eylemiş me'ālu'llāh
Lāf-i pūr-cilve-î tabî'at ilē.
Her kiyāha teseccüd etmelidir !
Nekadar olsa dā hakîr-ü hasîs
O yinē Hakk'ı etmēdir takdîs.
Eder emr-î ibādetî te'sîs
Bir esās-î metîne dünyāda
Suver'î bir bilip de mānāda
Hālisâne te'abbüd etmelidir.

III.

Fecr-i evvelde, belki çok erken,
Eyler āgāz-i nağme murg-i seher.
Uluvve gark olur o yer.. Derken,
Azametlē tulū' eder hurşîd.

[1] *Bahar, Zemzeme I.*'dedir (İst., Birinci tabı', 1299, s. 22 v.d.).

Leme'âtî girince meşcereye,
Akseâincē eşi' 'asî dereye
Dayanılmaz o hüsn-i manzareye!
Nereyi subh-dem eşi"a-i şems
Yed-i mu'cizle eylemiş bir lems
Olur_or'dā hayāt-ü neş'e bedîd.

IV.

Azm-i magrib kılınca mihr-i münîr,
Güne akşam olunca yānî redîf;
Ekserî bir yığın sehāb-i kesîf
Toplanıp āfitāba karşı gelir.
Sanki tevkîf-i şems için çalışır,
Durmayıp muttasıl televvün_eder;
Türlü eşkâl ilē tezeyyün_eder
Gün batar ortalık tehazzün_eder.
Devr isē etmeyip bir_ān ārām,
Bastırır dehri refte-refte zalām.
Ana dā âlemin gözü alışır.

V.

Gecenin benzemez tarāvetine
Ne safā olsa rūz-i rūşende!
Hele mehtāba karşı gülşende,
Doyulur mū anın latāfetine?
Bedr-i tām olduğū zamansa kamer,
Ger bulutluysa āsmān da biraz;
Gark-ı sevdā olup nişîb-ü ferāz
Olur_erbāb-ı tab'a kāşif-i rāz.
Ser-bes-er kāināt vakf-i sükūt
Hep temāşā-gerān isē mebhūt
Kudret-î Hakk'a 'arz-ı hayret_eder!

VI.

Bak şu mahlūka bak havāda gezer,
Sanki işkūfedir kanadlanmış.
Kelebek derler öyle adlanmış;
Nūr içindē, ziyā içinde yüzer!
İşitilmezse dē eğerçe sesi
Harekātî bütün safâ ve tareb,
Cünbüşü ihtizāz-ı tab'a sebeb,
Ne arar dā'imā, ne kasdi aceb?
Her nihâl-î şükūfedāra konar.
Nāf-i ezhâra dest-i hırsı sunar
Koşturur kūdegân-ı nev-hevesi.

VII.

Nekadar bahtıyārdır zenbūr!
Ana dārü'z-ziyāfedir ezhār.
Ne bir endîşesî, ne bir gamı var
Şevk ilē rakseder, çalar tanbūr.
Güneşî pek sever, ziyāya tapar;
Gözetir dā'imā güzel eyyām.
Ni'met-i nev-be nevle şîrîn-kām,
Geçinirken fakîr böyle müdām;
Hālinē şükr ilē ferîh-ü fehūr;
Çekemez dē garîbi ba'zı tuyūr
Haberî olmadan gelir de kapar.

VIII.

Sübh-dem gel de gör o māhveşi,
Düşe-kalmış çemende mestānē!
Münteşir nūr-ı vechi her yāne
Sanki tanzîr eder doğan güneşi.
Ruhleri bir nihālde iki gül
Açmamış goncadır meğer deheni.
Nekadar hā'il olsa pîreheni
Görünür reng-i safvet-i bedenî.
Uyusun bir zamān uyandırma,
Gösterip hālini utandırmā;
Yavaş! Allāh için yavaş, bülbül!

Mektubun ifâdesinden, R. Ekrem'in Kemal'e gönderdiği *Bahar* adlı şiirinin ilk kısmında *Etti ihyā zamānı hem de nesîm* • *Cemen-î kemter-ü diraht-i cesîm* ve *Can bulurken bu gün umûmen can* mısra'ları, biribirine *yârelidir - hârelidir* kelimeleri ile kâfiyeli iki mısra' vardır. Kemal, birinci mısra'daki *hem de* ifâdesini boş söz bulur; ikinci mısra'ı bütün bütün Fârsî, üçüncüyü de te'kîd bakımından beğenmez. Türkçe'de *yâre* kelimesini *yara* şeklinde söylediğimizden, bunun *hâre* kelimesi ile kâfiyelenmesini beğenmemiştir. *Bahar*'ın neşredilen birinci kısmına dikkat edilirse, bahsettiğimiz bu şeylerden hiçbiri mevcut değildir; bu, R. Ekrem'in, Kemal'in tenkidlerini yerinde bulduğunu ve şiirini tashih ettiğini göstrir.

Lahn II.'in, R.Ekrem sonradan yerini değiştirmiş, *Lahn* VIII. olarak şiirinin sonuna almıştır; Kemal, *Kaldırıncā sabā o pîrehenin* mısra'ını fazla şehevî, açık buluyor; o mısra'ın muhakkak kaldırılmasını ve yerine bir başka mısra' konulmasını tavsiye eder; diğer taraftan, o kıt'ada tasvîr edilenin vatanı temsil ettiğinin de belirtilmesine tarafdârdır. R. Ekrem bu tenkidlerden ilkini yerine getirmiş, mısra'ı *Nekadar hâ'il olsa pîreheni* şeklinde düzeltmiş, fakat tasvir ettiği şeyin vatan olduğunu îmâ eder bir ifâde kullanmamıştır.

Lahn III.'in bilhassa kâfiyelerine işâret edilmiştir. *Erken-derken* kelimeleri Türkçe'de kâfiye olarak kullanılmadığından Kemal bu kâfiyeyi yadırgamıştır; edebiyatı-

mızda artık kullanılmaz hâle gelen *meşcere*, *lems*, *bedîd* kelimelerini de yersiz buluyor; bu kıt'ayı mânâca beğenmiş, ifâdece iyi bulmamıştır.

Kemal'in, *Lahn* IV. diye bahsettiği kısmın da yeri değiştirilmiş, şiirin *Lahn* VI.'i hâline getirilmiştir. Kıt'anın ifâde tarzını beğenmeyen Kemal, bunu kendi ifâdesi ile yazmıştır; Kemal'in kıt'ası, R. Ekrem'inkine göre ifâdece hakîkaten daha güzel ve âhenklidir; fakat R. Ekrem bu kıt'ada bir değişiklik yapmadığı gibi, Kemal'in biraz açık bulduğu *Nâf-i ezhâra dest-i hırsı sunar • Koşturup kûdegân-ı nev-hevesi* beytini de olduğu gibi bırakmıştır.

Kemal'in bahsettiği *Lahn* V. 'i, R. Ekrem sonradan *Lahn* VII. olarak değiştirmiştir; kıt'anın başındaki arının bahtiyarlığından bahseden mısra'daki fikirle, bâzı kuşların, haberi olmadan arıyı kapmaları fikrini biribirine uygun bulmuyor; diğer taraftan *zenbur* ile *tanbur* kâfiyelerinde de bir zorlama sezmiştir; fakat R. Ekrem, bu tenkidleri gözönüne alarak işâret edilen noktaları düzeltmemiştir.

Kemal'e gönderilen şeklinde *Lahn* VI., sonradan *Lahn* IV. hâline getirilen kıt'ada, R. Ekrem'in *Ana dâ a'yun-î cihân alışır* mısra'ını Kemal, *Ana dâ herkesin gözü alışır*, veyâ *Ana dâ âlemin gözü alışır* şeklinde düzeltmiştir. R. Ekrem'in sonuncuyu şiirinde aynen kullandığını görüyoruz.

Lahn VII.'de (Tashih edilmiş şeklinde *Lâhn* V.'dir), Kemal üç mısra' üzerinde durmuştur; yalnız, *Ayın_ondördü gelse doğsa kamer* mısra'ını, R. Ekrem sonradan *Bedr-i tâm olduğu zamansa kamer* tarzında düzeltmiştir.

Lahn VIII., ilk şeklindeki *Lahn* II.'dir. Kemal bu kıt'ayı tasavvufî ve şiirin umûmî akışına uygunsuz buluyor; *Bahar* neşredilirken bu kıt'anın çıkarılmasına tarafdârdır; fakat R. Ekrem bu tavsiyeye de ehemmiyyet vermemiştir.

Buraya kadar verdiğimiz bilgiden, R. Ekrem'in, Kemal'in fikirlerinden bâzılarını aynen kabûl etmekle berâber, bâzılarını da gözönüne almadığı anlaşılır. Mühim olan cihet, bu mütâlea ve tashihlerin, her iki şâirimizin şiir telâkkîsini aydınlatmış olmasıdır. Mektup, bu i'tibarla, edebî bir vesika kıymetindedir. Metnin aslı bir başkasının el yazısı ile ve Kemal'in Türk Tarih Kurumu'ndaki evrâkı arasındadır (Nu. 76); aynı yazı ile "Husûsî yerleri tayyedilmiştir" ibâresi kaydedilmiştir.

406. Recâ'îzâde Mahmud Ekrem'e

30. III. 1879

Şimdi şiirlerin tedkîkine, veyâ Midhat Ağa'mızın ta'birince tenkîdine başlıyorum. Yukarıda va'detmiştim; mütâlealarım gâyet muhtasar olacak. Beni Arapça söylemeğe mi mecbûr edeceksin? «اَلْعَارِفُ يَكْفِيهِ اَلْاِشَارَةُ[2]».

[2] "'Ârife, bir işâret kâfî gelir."

I. *Lahn-i evvel* pek güzel; fakat içinde zevâid var. Meselâ, *Etti ihyā zamānı hem de nesîm.. Hem de* haşvdir. Benim i'tikādımca şiirde haşv olmaktan mużmerler gibi idrâki fikre âit şeyler bulunmak daha hayırlıdır; *Vâveylâ*'nın üçüncü nevhasını gördün ya..

O temāşāya Hak da āşık‿olur:
Fikre bir 'ālem‿eyliyor izhār

demiştim. *Fikre yerine, çünki* kullanmak elimde idi. Başka mütâleaları Icâbedeceğinden iki nokta ile iktifâ ettim. Yine o *Lahn*'de *Çemen-î kemter-ü diraht-ı cesîm* mısra'ı, bütün bütün Fârsî.. Lafz me'âle dâimâ tevâfuk etmesi iktizâ eder. Zamanımızın ebkâr-ı hayâlini, İran'ın fersûde elbisesi ile gösterir isek, güzel görünmeyecek.. Yine o *Lahn*'de *Can bulurken bu gün umümen can* fenâ, çünki Fıransız'ın *Trivial* dedikleri sözlerden Türkçe'de o türlü te'kîd, meselâ "Sana para veriyorum; para gibi yerlerde görülüyor" te'kîd-i şâirâne, zannımca Fuzûlî'nin *Nice āh eylemeyem, āh yanıktır ciğerim* gibi, iki âh'ın arasında başka bir mânâ tasavvur olunur; yâhut fakir oğlunuzun *Sen misin, sen misin garîb vatan* sözü gibi, biribirini başka bir hayâl ile tevellî eder sözler de olur. *Lahn*'de *hârelidir-yârelidir* biribirine kāfiye edilmiş; benim i'tikādımca doğrudur; fakat Türkçe'nin imâle mes'elesi o derecelerde şâyi' olmuş ki, yirmişer, yirmiikkişer yaşında çocuklar, benim, *çâre bulunmaz bilirim yâreme Şarkı*'sında, yâre,çâre nasıl kāfiye olur diye, i'tirâz edip duruyorlar. İ'tikādımca iki rahmetin biridir. Ya eski tarzı ihtiyâr edip meyyitlere karışmalı, yâhut yeni bir yol açmalı, istikbâle hizmet etmeli. Açılan yolun yeni olduğu mâlûm; fakat içinde insan arasına karışmış cadılar da görünüyor.

II. İkinci *Lahn*, bundan on sene evvel senin için, belki cümlesine müreccah görünürdü; fakat şimdi pek NedIm'âne görünür de, sürc-i lisân kabIlinden addolunur sanırım. Ben, *Son Pişmanlık*'ta bir kâr-hâneyi ta'rIf etmiş iken, şehvette *kaldırınca sabâ o pîrehenin* derecesine gitmemiştim. Daha *Sahrâ*'ya muâhaze yazmadım; fakat yazarsam, ta'rIf-i medeniyyete dâir olan sözlerini de bundan ziyâde şiddetle muâhazeye mecburum [3]. İkiniz de afvedersiniz amma (Midhat değil), fakat Paul de Kock [4] yolunde söz söylemeğe tenezzül ediyorsunuz.

[3] Kemal bu ifâdesi ile, *Sahrâ*'nın *Belde-i Güzîn* başlıklı kısmını kasdetmektedir (S. 18 v.d.d.).

[4] Fıransız roman muharriri (1794 - 1871).

Dünyanın her hâlinde ve husûsiyle vatanın bir devr-i melâlinde sizden öyle şeyler umulmaz. DInimizde mâtem yoktur; fakat herzevegilliği bu dereceye götürmek de câiz değildir. Ben, dünyayı herzevegillikten men'etmek istiyorum. Canımız isterse NedIm'e ve hattâ SurûrI'ye nazIre söyleyebiliriz; fakat vatanın bu hâlinde, gevezelik için mahsus şiir yolu açmak ve yâhut o yolda şiirleri tervIc etmek, sevdiği oğlanı visâlinden istifâde için, Aşr-i Muharrem'de ifâ-yi mâtem için Kerbelâ'ya götüren ma'hut Acem'e bir nevi' taklid kabIlinden olur. Bin tecrübe ile bilirsin ki, benim o hususta ahlâkım biraz şedIddir. *Bahar*'ı kaç lahn yapacaksan, neticesinde, maksadın vatan olduğunu ta'rIf eder yollu birşey yaz! Yoksa nazarımda, o eserin *Harâbât* gibi ve belki ândan ziyâde âsâr-i muzirreden ma'dut olur. Bu noktada kardeşliği değil, evlâdımı da fedâ ederim. Yâhut ikinci *Lahn*'de o menhus mısra'ı kaldır da, yerine başka birşey koy! Mısra'ını pek iltizâm ediyorsan, ânın için NedIm'âne başka bir şiir söyle! Lahn'in o mısra'dan başka bir kabahati yok; fakat bir kabahat ki insana «حَيَاتُكَ ذَنْبٌ لاَ يُقَاسُ بِهِ الذَّنْبُ» mısra'ını[5] tehattur ettiriyor.

3. Üçüncü *Lahn* güzel; fakat (ta'birler ma'zûr ola) altı kaval üstü şeşhâne tavsifine mazhar olmaktan kurtulamıyor. Bir tarafında *erken-derken* gibi Türkçe'de ma'ruf olmamış fakat Türkçe, bir tarafında ise *meşcere* gibi gayr-i me'nûs Arabça, veyâhut *lems* gibi, *bedîd* gibi edebiyat-ı cedIdeden tardolunmuş Arabî veyâ Farsî kâfiyeler var; ta'birler de o kabIlden diyebilirim. Hâsılı me'âlini beğendim; fakat az beğendim. İfâdesini beğenmedim; fakat hiç beğenmedim değil, biraz beğenmedim.

4. Dördüncü *Lahn*'in sanırım ki tercemedir. Fıransızca'da öyle birşey gördüm gibi hatırıma geliyor; belki tercemesi senin eserlerinde bile vardır; ma'mâfih emIn değilim. Eğer malın ise fenâ.. *Adaptation* sûretinde tercemen ise yine fenâ ifâde etmişsin (Ayniyle terceme ise, o başka lakırdı). O fikir benim malım, yâhut adaptasyon sûretinde mahsûl-i igtinâmım olsa idi, şöyle ifâde ederdim :

Bak şu mahlûka bak havâda gezer
Ne güzel bir çiçekte can bulmuş

[5] "Senin hayatın hiçbir günahla kıyaslanamayacak bir günahtır."

Uçacak bir geniş mekān bulmuş
Gökyüzündē ziyā içinde yüzer
İşitilmez kanad da vursa sesi
Budur ammā havā-yi tab'a sebeb
Arzeder her nümāyişinde tareb
Ne arar dā'imā çemende aceb?
Çiçek açmış ağaçlarā doluyor
Çiçeğin can-evinde yer buluyor[6]
Koşturup kûdegân-ı nev-hevesi..

(*Nâf-i ezhāra dest-i hırsı sunar*, edebin bir başka mânâsına mugāyir).

5. Beşinci *Lahn*'in mukaddimesi ile netîcesi beyninde mülâyemet yok.. *Nekadar bahtıyārdır zenbûr* sözü ile,

Çekemez dē garîbi ba'zı tuyūr
Haberî olmadan gelir de kapar

arasında nasıl müşâbehet bulunabilir? Kendini çekemeyen birtakım zalemenin, ale'l-gaflet pençe-i te'addîsine dûçâr olan bîçâre bahtıyâr mı sayılır? Bu *Lahn*'de, *Şevk ilē rakseder, çalar tanbur* olmasa, ifâde pek güzeldir; fakat o mısra'ı kabûl edemem. Hele, kāfiye sā'ikası ile olduğu için, kabûl etmeği hiç gönlüm istemez. Ben, iki(eski) yolda şiir söylediğim zaman dünyanın hezeyânını etmiştim; *tanbur-zenbur* kāfiyesini kabûle yine tenezzül etmemiştim. İ'tikādımca, veyâ müşebbehü'n-bih'den biri diğerinin kuvveti ile, yâ i'lâ veyâ iskāt olunmalıdır. O i'lâ ve iskāt için, arada bir de mânevî vech-i şebeh bulunmalıdır. *Tanbur-zenbur*'a, *zenbur-tanbur*'a mânevî hiçbir vech-i şebeh peydâ edemez. *Zenbur*'un kadrini de, *tanbur* çalmak ne i'lâ, ne iskāt edebilir. Hulâsaten, mısra' Acemâne'dir.

6. Altıncı *Lahn* bütün bütün fenâ desem darılmazsın ya?

Azm-i magrib edince mihr-i münîr
Güne akşam olunca yâni redîf

beytinde, ikinci mısra'ın, aşağıya bir kāfiye peydâ etmekten başka ne lüzûmu var? *Azm-i magrib*... sözünün mânâsını anlayanlar, *güne akşam* ... sözünü de işitmeğe muhaç olurlar mı? Anlamayanlar, ikinci mısra'ı anlayabilirler mi? *Lahn*'in, aşağılarında güzel —Vaktiyle bir Arnavud

[6] Bu kıt'a Kemal'in neşredilmiş şiirleri arasında mevcut değildir.

vâ'iz'in, Cennet'te var bir bağçe, amma nekadar güzel bağçe deyip ağladığı gibi— beni de okurken ağlatacak kadar güzel; fakat içinde o musîbet *tehazzün* kelimesi, girye-yi meserretimi kalbimde habsediyor; çünki Şâpur Çelebî hikâyesi gibi, gayr-ı me'nûs birşey.. *Lahn*'de beğendiğim hayâl ise, o *tehazzün eder* ifâdesi ile hitâm buluyor. Ânı ta'kip eden *Devr isē etmeyib bir‿ān ārām* mısra'ında vezin yok; bilirsin ki *ân*'ın elifi, hemze-i vasl değildir. Hele, *Ana dâ herkesin gözü alışır*; yâhut *Ana dā ālemin gözü alışır* gibi, ilhamda mevzun yaratılmış denilecek kadar güzel sözleri bırakıp da, araya bir *Ana dā a'yun-ī cihān alışır* mısra'ı çıkarmağı, senin tabî'atine hiç yakışıtıramadım. Sen bu dil-gûları, ebrîleri (دلگولری، ابریلری) hiç hatırından çıkarmayacak mısın? [7]

7. Yedinci *Lahn*'in hayâlce birinci derecelerde güzel.. Fakat ifâdenin içinde yine dil-gûlar dolaşıyor,

Ayın‿ondördü gelse doğsa kamer
Ger bulutlansa āsmān da biraz

sözünü ihtiyâr etmişsin. *Ser-be-ser kâināt vakf-ı sükût* mısra'ından sonra, *Hep temāşā-gerân isē mebhūt* mısra'ı, sırf haşv-i zâit (gālibâ yine mürekkebin çoğalmış!).

8. Sekizinci *Lahn*'in mutasavvıfâne ise, belki ta'rizden kurtulabilir; hakîmâne ise fenâ.. Çünki *panthéisme* meslekine mâil görünüyor. Husûsiyle *O yinē Hakk'ı etmedir takdîs* mısra'ı, bir dereceye kadar Butperestlik'e bile cevâz gösteriyor. Eserini neşredeceksen, o bendin bütün bütün imhâsı lâzım gelir; çünki bir bendinde karı'nın açılmış pîrâheninden bahsederken, bir bendinde kâinâtı Vahdet-i Vücûd dâhilinde göstermek, merhum Husâm Efendi'nin, "Aldatıp da İlâh'ı da mı...." sözü ile, Cemâl âşıklarına ettiği hitâba lâyık bir münâsebetsizlik olur.

Yazı yazmak bilenlerin, bilmeyenlerin indinde, bir kâğıt üzerine bir mürekkep damladığı gibi şiir olursa Kâzım Paşa'ya, nesir olursa bana hamlolunur oldu. Ma'hud makta'ı nasıl,

[7] *Dil-gū* şeklinde istinsâh edilen bu kelimenin, aslında *dil-gîr* olduğunu sanıyoruz; bu mânâ, Kemal'in bulutlardan, sevgililerden bahsedilip vatanî şiirler yazılmayışı hakkındaki tenkîdî düşüncelerine uygundur.

Kemāl, artık usandım şöhretin, şîtın kemālinden
Beni hakkıyle yâd etsin edenler yâd lâzımsa [8]

tarzına tahvîl etmeyeyim?

6 Rebi'ü'l-âhir, sene 96

[8] Bu beyit aslında,

Cihandā fārigız biz şöhretin, şîtın kemālinden,
Kemāl'i gâh gâh etsin bilenler yād lāzımsa

şeklindedir (S. Nüzhet Ergun, *Namık Kemal'in Şiirleri*, İnkılâb Kitabevi, 1941, s. 76).

CCCCVII.

Aşağıdaki mektup, Kemal'in 17 Mart, 1879 tarihli mektubuna karşılık, Abdülhak Hâmid'in 26 Mart, 1879'da yazdığı mektubuna cevaptır. Kemal, Belgrad'a ta'yin edildiğini bildiren muhâtabına, me'mûriyyetinin adını sormuştu; Hâmid, bunun Belgrad Sefâreti Birinci Kitâbet Vekâleti olduğunu bildirmiştir [1]; Kemal böyle bir sıfat dolayısıyle hayret ediyor. Hâmid, Belgrad'a gitmek niyyetinde değildir; Kemal, başka bir yer istememesini, aksi hâlde bundan daha uygunsuz bir teklîf karşısında kalabileceğini îmâ ediyor. Belgrad Sefâreti Ortaelçisi bulunan Sermed Efendi'nin [2], Fıransızca değil, Türkçe bile bilmediğini, onu uşak gibi kullanabileceğini, bu sebeple de Belgrad'dan vaz geçmemesini yazıyor.

Kemal, *Vâveylâ* adlı şiirinde genç bir kadına benzettiği vatanı kanlı bir kefene sarılmış olarak canlandırmıştı; Hâmid bu hayâli beğenmemiştir; kefen yerine siyah bir elbiseyi daha uygun buluyordu. Kemal, Hâmid'in düşüncesine iştirâk etmediğinden,

Bu güzellikte, hiç bu çağında
Yakışır mıdı boynunā o kefen

beytini değiştirmemiştir. Hâmid'e göre, yine bu şiirdeki,

Benzemiş cismi sırbeser lebine
Açılan goncayā misāl olmuş
Aksedib rengi bak ne al olmuş
O gümüşten beyāz gabgabine

[1] Hâmid'in bu me'muriyete ta'yini, 18 Mart, 1879 tarihli *Cerîde-i Havâdis*'te kaydedilmiştir "Belgrad Sefâreti Başkitâbet Vekâleti, Paris Sefâret-i seniyyesi İkinci Kitâbeti'nde bulunan" Hâmid Bey'e (Nu. 3963, 24 Rebî'ı., 1296).

[2] Belgrad Sefâreti Ortaelçilik ünvânı, Rütbe-i ûlâ sınıf-ı sânîsî ile, Peşte Şehbenderi Sermed Efendi'ye tevcih olunmuştur (*Cerî'de-i Havâdis*, nu. 3988, 23 Rebî' ıı., 1296/16 Nisan, 1879). Sermed Efendi (1248 - 1304 / 1832 - 1886), Dîvân-ı Hümâyûn Kalemi'nden yetişmiş olan Kapuçukadarı Osman Safder Efendi'nin oğludur; Terceme - Odası'nda da çalışmıştır. Berlin, Londra Sefâret Kâtibliği ve Şeşhenderlik'inde, Atina, Madrid Sefirliği'nde bulunan bu zâtı (Süreyyâ Bey, *Sicill-i Osmânî*, c. ıı., s. ıı), Kemal'in, Terceme - Odası'ndan tanıması muhtemeldir.

kıt'asında geçen *gümüşten gabgab* teşbihini de pek eski buldu; bu fikrin Kemal üzerinde te'sirsiz kalmadığını, beytin,

İn'itâfiyle bak ne al olmuş
Serv-i sîmîn safâlı gerdenine

şeklinde düzeltilmiş olmasından anlıyoruz. Kemal, *Celâleddîn Hârezmşah* adlı piyesinde geçen bir cümle hakkında Hâmid'i ileri sürdüğü fikirleri de kabûl ve o ibâreyi tashih etti; kendi ifâdesine göre, *Vâveylâ*'yı ve *Celâleddin Hârezmşah*'ı Hâmid'e ithâfa karâr vermiştir; bu kararında, her iki eserde Hâmid'in tenkidlerine uyarak tashihler yapmasının te'siri olduğu muhakkaktır; fakat nedense sonra bu karârından dönmüştür; çünki her iki eserde, böyle bir ithaf yoktur.

Kemal, *Sahrâ*'da mevcut beğendiği ve beğenmediği bâzı mısra'ları, alışılmamış kelimeleri işâret etmektedir; *Târık*'a dâir düşüncelerine de rastlayoruz. Kemal üzerinde Hâmid'in te'sirini göstermek bakımından mühim bir vesîka kıymeti taşıyan bu mektup, Kemal'in neşredilmemiş bir kıt'asını da içine almaktadır. Mektup metni bir başkasının el yazısı ile, Türk Tarih Kurumu'nda mevcuttur (Nu. 76); *Husûsî Mektuplarına Göre Namık Kemal ve Abdülhak Hâmid* adlı eserimizde neşredilmiştir (S. 80 v.d.); bunda, mektubun başındaki tarih, 31 Mart'tır; *Takvîmu's-Sinîn*'e göre 30 Mart olarak düzelttik.

407. Abdülhak Hâmid'e

30 Mart, 1879

14 Mart, sene 95 tarihli mektubun oldukça uzun ise, de, gönlüme kanaat verecek derecelerde değildi; çünkü senden, Ekrem'den aldığım mektupları okudukça, Fransızca birer risâle-i edeb okumuş kadar telezzüz ederim. O cihetle, mektup nekadar uzun olursa, telezzüzüm de o kadar ziyâde olur. Her ne ise, o kadarına da bereket versin..

Birinci Kitâbet Vekâleti garip.. Mir'ât-ı devletin bu da bir sırr-ı mübhemi, şimdiye kadar hiç adını işitmediğim bir hizmet, aynı bizim Midilli seyahatine benziyor. Buraya geleceğim zaman, "Menfî miyim?" diye sordum, "Hayır!" dediler; "Me'mur muyum?" dedim, "O dadeğil" dediler; "Neyim?" dedim, "Hiçbir şey değilsiniz, Kemal Bey'siniz, orada ikâmet edeceksiniz!". "Teşekkür ederiz; Kemal Bey olduğumuzu da sizden öğrendik; ben zâten bilmiyordum" dedim. Buraya kadar safâ-yı hatırla geldim. « قَاتَلَ اللهُ الضَّرَّ وَرَاتِ[3] » , Belgrad'a kadar değil, nereye gönderseler tabI'î gideceksin. Bana kalırsa başka sefâret falan dâ'iyyesine kalkışma.. Korkarım ki hisseye Washington

[3] "Allâh, fakirlikleri kahretsin !".

falan çıkar da dünyanın belâlarına uğrarsın. Sermed câriyenizde öyle hamiyyet falan olmaz; ma'mâfih aceze-i mahlûkattan, Türkçe, Fıransızca ve belki çinganece bile bilmez. Yazı husûsunda işine yarıyacağından (معی) ma'nây-i sefâret senin olacaktır. Herifi Ayvaz gibi kullanır, rahat edersin.

Belgrad'daki mekâbir-i şühedânın hâlini bilmiyorum. Zararı yok. Ta'mirine muvaffak olunamazsa da olunamasın. Belki harap olmuş gönüller gibi, recâ ve inkisarları Bârgâh-i ihsân-ı ilâhî'den vatanın üzerine istinzâl-i rahmet eder. Ma'şûka-i vatan için bizim libâs-ı nev-zuhur yakışmamış demediğinden, yalnız, meselâ bir ma'şûkaya bir renkten, bir renk daha ziyâde yakışacağını söylediğinden bahsediyorsun da, kanlı kefenden, siyahın daha yakıştığını gösteriyorsun. Mes'ele hiç de öyle değil.. Sen, tarz-ı şiiri yakıştıramamış idin. Ben, libâsı teşbih addetmiştim. Zarif bir safsatacık ile, teşbihten müşebbehü'n -bihe atf-ı mekâl edivermekle elimden kurtulmak kâbil olur mu ya!.. Hele ne ise, üçüncü *nevha*, istediğim gibi nazar-ı dikkatini celbedebilmiş.. Sözüme îman et de, velev îman-ı ye's kabîlinden olsun. Allâh değilim a; ânı da kabûl ederim.

Sâ'îd'den, Midhat'tan ne bahsedersin? Edebiyat sohbeti arasında ânları lisâna almak, işret arasında hindyağı içmek kabîlinden değil midir? Ağzının lezzeti bozulacağını olsun düşünmez misin?

Bu def'aki mektubundan telezzüz ettikten başka bir de hakîkaten müstefit oldum. Şimdiye kadar Ekrem'den başka hiç kimsenin lisânından, âgâhâne ve bî-garazâne bir ihtâra müsâdif olamadığımdan, bir taraftan ye's ile, bir taraftan da, ne yalan söyliyeyim, ignâ-yı nefs ile,

Birbirin terbiye etmiş görünür.
Bizden evvel gelen erbāb-ı kalem
Budur ancak beni nâkıs bırakan
Her ne yazdımsa beğendi âlem[4]

demiştim. Şimdi de senden iki ṣavab ve hakîkî ihtar gördüm. İkisine de cidden teşekkür ederim. Mezarının tozları ile gezmek hayâli, meğer âlem-i sünûhâtta mükemmel yaratılmış da, ben hakkıyle istinbât edememiştim. Şimdi ibâreyi, "Ben ânı dalgalar, girdablar içine atmıştım. Şimdi Âhiret'ten geldiğini göstermek için, bu mezar

[4] Kemal'in bu kıt'ası neşredilmemiştir.

tozlarını saçlarına nereden bulaştırmış?" yolunda Irâd edeceğim. Bu ihtarın için, *Celâl* basılmak müyesser olursa, üzerine senin nâmına bir ihdâ yazacağım.

"Mâkire[5]" mes'elesine gelince, ben de bir dereceye kadar Ekrem'in fikrindeyim. Evvelâ ta'bir zebân-zed değil; sâniyen mânâ-yı ıstılâhîsi yok. "Mâkire" denildiği zaman, yalnız hîlekâr me'âlini ifâde eder. O cihetle fâhişe denilmek mâkireden ve hattâ vezin müsâit olsa bile yine mekkâreden de hayırlı idi. Ben, mâkireyi beğenmediğim gibi, o yük taşıyan hayvanları hatıra getirir mekkâreyi de hiç beğenmem.

Yâd-ı vechiyle döktüğüm yaşlar
Hep çiçeksüyu kokmağâ başlar[6]

beyti sahîhen çirkin.. Bir kerre, fikir 'Acemâne..

Bir bâde ki sensiz içilir bezm-i belâdâ
Hubûnâb olur elbette çıkar dîdelerimden

hayâline yakın birşey.. Sâniyen, çiçeksuyu turunç yaprağından çıkar. Senin, hayâlî nedîme-i vichânın ise, şekli nekadar ma-fevka't-tabî'iyyâtten olsa, çehresi elbette yeşil değildir ki arada bir münâsip vech-i şebeh bulunsun. İfâde de güzel! Çünkü, *sûyu* Türkçe olduğu hâlde, bizim *beyâz*'daki elifden uzun. Bu beyit centilmen ta'rifâtı,

Birâder şebâbet fenâ-yâb imiş
Uyandım da bildim o bir hubâb imiş[7]

sözü gibi, hakîm Firdevsî'ye gerçekten medâr-ı iftihar olacak sözlerin yanında yakışmıyor. Vâkı'a her yazdığın vatana hizmettir. Edebiyat, bir milletin kuvve-i nâtıkası demektir. Edebiyata hizmet, sıfat-ı kâşife-i insâniyyet olan nâtıka-i millete hizmet demek olur; fakat o kuvvet, doğrudan doğruya vatan-perverlik fikrini büyütmeğe sar-

[5] *Mâkire* kelimesi *Sahrâ*'daki şu kıt'ada geçer (S. 6):

Bedevî kulbesinde gûş eyler
Negamât-ı tuyûru bâd-i havâ.
Bunu bir mâkirē *edip igvâ*
Sanki çirkâb-ı zevkı nûş eyler

[6] Bu beyit de *Sahrâ*'dadır (S. 29).
[7] Bu beyit yine *Sahrâ*'dadır (S. 48).

fedilse, hiç olmazsa yazılan şeylerin yarısı o cihete masrûf olsa, daha hayırlı değil midir ?

Müseddes'in[8], *Vakit*'te neşrolunmuş, gariptir ki, ben görmedim. Gelecek hafta irsâlini va'ddediyorsun; isterim. Güzel birşey değil, diyorsun. Yazdığın parçalar, dünyada gördüğüm âsârın en müntehaplarından idi.

O gümüşten beyāz gabgabine

mısra'ındaki mütâlealardan, "gabgab" mes'elesini kabûl edemem. Gabgab hâyîde ise, ruḫ, dehen, çeşm falan da hâyîde olmak lâzım gelir. Çâh-ı zenehdan gibi demişsin ki değil.. Âdetâ zenehdân gibi; ânda bir câh var. Ben gabgaba bir kûh ilâve etmedim. Beyaz'ın elifi, yeni şîve-i lisâna göre biraz uzun.. Elimden gelse, yarısını yutacağım. Amma, çâre yok.. Gümüşten sözüne ne söylesen hakkın var. Hele gümüş gerdanlı teşbih-i ma'rûfunu ihtâr ile beni, mısra'ımdan ikrâh ettirdin. Meâl-i mısra'ı, *Husūsā ki meclisinde hazır ōla gümüş gerdan* şarkısını hatıra getiriyor. Allâh cezânı versin. Nereden yeni şiir yolu açtın da, beni bu kadar tekellüflere düşürdün,. Süt gibi beyaz fenâ; cennet'in mahallebiden duvarları gibi birşey.. Kefen gibi beyaz, makāma münâsebet almıyor[9]; çünkü ibtidâ, bizim nedîme-i vicdân bir kız gibi görünecek de vatan, kefen sonradan meydana çıkacak! Ne desek, ne desek yâ Rabbi!.. Sübhâna'llâh, oranın da âlem-i sünûhatta nâzil olma bir kelimesi var imiş de, ben düşünememişim,

O semenden beyâz gabgabine

buna ne buyurdunuz? Mısra'ın oldukça birşeye benzemesine sebep sen oldun. *Vâveylâ*'yı eğer basılması mümkün olursa, senin nâmına ihdâ edeceğim.

Mantıklarımın tābişi sensin

mısra'ı, biraz aceleye tesâdüf etti, diyorsun. Ne var idi? Kapına alacaklılar, başına editörler birikmişlerdi de yazı mı istiyorlardı. O güzel

[8] *Neşîde* başlıklı şiiri (*İlhâm-ı Vatan*, s. 13). *Gayret* mecmuasında da neşredilmiştir (Yıl -1, nu. 1, 31 Kânûnısânî, 1301/12 Şubat, 1885).

[9] Kemal, Hâmid'in *Vâveylâ* hakkındaki tenkid ve öğütlerinin çoğunu kabûl etmiş, onun fikirlerine uyarak bu şiirinde bâzı ifâdeleri ve mısra'ları düzeltmiştir. Bu hususta daha etraflı bilgi edinmek için, *Husûsî Mektuplarına Göre Namık Kemal ve Abdülhak Hâmid* adlı eserimizin, *Kemal*'in *Hâmid'e Nazîreleri* bahsine (S. 153 v.d.) ve *İndeks*'ine bakınız.

Sahrâ'yı bir daha elinden geçireceğine söz verirsen, sana oldukça mufassal bir ihtârnâme yazmağı teahhüt ederim; fakat medenîler ta'rîfine karışmam; çünkü hiç zevkıme gitmedi. Onu istersen, ayniyle ibkâ edebilirsin..

Nedîme-i vicdân'adîm olursa, yerine başka bir nedîme-i vicdân kâ'im olur ki, o da mâder-i vatandır. Meziyyetin bin kat tezâyüt eder; zerre kadar noksan bulmaz ve gine, pâdişâhın, şehzâdeye tokat urmasına benzemez. Kırım muhârebesinde, Kara Fatma'yı falanı bir tarafa bırakalım. Bir kürt kızı, nişanlısının arkasına düşerek, gönüllü nefer yazılmış, Kars'a kadar gelmiş. Bir taburun tranpeteciliğinde bulunduğu hâlde şehit olmuştu. Cenâzesini gözümle gördüm; çünkü o zaman, Kars'ta idim.

Târık b. Ziyâd ordusıyle karılar gönderdiğin tarihe mugâyir birşey değil. İslâm ordularında, o zamanlar pek çok kadın bulunurdu. Hattâ Yermük muhârebesini kazandıran esbâbın biri

نَحْنُ بَنَاتُ طَارِقِ نَمْشِي عَلَى النَّمَارِقِ
اِنْ تُقْبِلُوا نُعَانِقِ اَوْتُدْبِرُوا نُفَارِقِ
فِرَاقَ غَيْرِ وَامِقِ

yolunda [10] recez-hvân olan teşvîkât-ı merdâne ve hamelât-i şîrâneleri idi.

Tevfik'in hikâyesi güzel.. Fakat maḳâma o kadar münâsip değil. Hablse, beni birçok çekiştirmiş durmuşsun! Victor Hugo burada, gelse Kemal olamıyanağından, Kemal orada bulunsa, Hugo'ya tekaddüm edeceğinden bahsetmişsin.. Hiç öyle mukâyese mi olur? Hugo dünyaya gelmese idi, ben belki yazı yazmağa muktedir olamazdım. Latîfe ber-taraf amma, elimde yeni bir hikâyem var. Bu kuvvette giderse bâzı yerleri *Les Misérables*'ın eteklerini öpmeğe olsun muktedir olacak gibi görünür.....

Ne vakit gideceksin? Orada bulunduğun zamanlar nasıl muhâbere edeceğiz? Bana kalırsa yine Rif'at Bey'i muhâberâtımıza merkez ittihâz ederiz. Senden kâğıt alamazsam, cidden sıkılırım. Bâkî uhuvvet Hâmid'im.

6 Rebî'ü'l-âhir, sene 96

[10] "Biz Târık'ın kızlarıyız. Kıymetli halı ve minderler üzerinde yürürüz. İsterseniz dostluk eder kucaklaşırız; yok, kaçarsanız, biz de biribirini sevmeyenlerin ayrılığıyle çekilir gideriz."

Hâşiye. — Aman Hâmid, Midhat'ın *Kurûn-ı Vustâ*'sı arasına bir *Graziella* tercemesi karışmış. Bilmem gördün mü? Görmedinse gör! Bîçâre Lamartine, hortlamış, cadı kesilmiş.. O *Graziella*'da güzel *mersiye*, *Sorrent denizi mevc-i tanîn endâzı* mısra-ı bedî'ü'l-beyânıyle ibtidâ eder bir tercemeye nâil olmuş ki, Hayâl perdelerinde, Ortaoyunları'nda bile bu kadar tuhaf saçma görmedim..

CCCCVIII. — CCCCXI.

Kemal kızına gönderdiği aşağıdaki mektuplarında bilhassa rahatsızlığı üzerinde duruyor; bunun biraz da kızına karşı duyduğu ayrılık acısından ileri geldiğini söylüyor; işte bu sebeple onu Midilli'ye getirtmeğe karâr vermiştir; uşağı İsak'ı bu maksadla İstanbul'a yolladığını, ilk vapura binip gelmesini bildiriyor.

Bu mektupların dördü de Kemal'in kendi el yazısı ile, Türk Tarih Kurumu'ndaki evrâkı arasındadır (Nu. 584, 583, 582, 581).

408. Feride Hanım'a

30. III. 1879

İki Gözüm Feride'ciğim,

4 Rebî'ü'l-âhir, sene 96 tarihli mektubunu aldım. Nihâyet derecelerde memnûn oldum. Bizim nezle el-hamdüli'llāh savuştu. Ekrem'in boğazı da mündefi' olmuştu; yine nüksetti, fakat merak edecek birşey değil... Burada havalarımız pek güzel gidiyor. Midilli âdetâ Cennet'e benzedi. İki gün evvel kıra gitmiştik. Buralar, sizin Boğaziçi'ne değişilir şeyler değil.. Dayını görmüşsün, senden beyân-ı memnûniyyet ediyor. Bâkî var ol, efendim kızım.

6 Rebî'ü'l-âhir, sene 96

Kemal

409. Feride Hanım'a

6. IV. 1879

İki Gözüm Feride'ciğim,

10 Rebî'ü'l-âhir, sene 96 tarihli mektubunu aldım. Beşâret-i âfiyyetin için Cenâb-ı Hakk'a teşekkür ederim. Mutasarrıf Efendi'yi teşyî'e gideceğim. Vaktim yok; bu postalık bu kadarla iktifâ et!

Hanımvâlide'min eteklerini, Nâşid'in gözelerini öperim. Ekrem eteklerini öpüyor; o da teşyî' ile meşgûl.. Boğazı savuştu; fakat yine birşey yazmağa muktedir olamadı. Bâkî duâ, efendim Feride'ciğim..

13 Rebî'ü'l-âhir, sene 96

Kemal

410. Feride Hanım'a

14. IV. 1879

İki Gözüm Feride'ciğim,

18 Rebî'ü'l-âhir, sene 96 tarihli mektubunu aldım. Haber-i âfiyyetine teşekkürler ederim. Ben de el-hamdüli'llâh âfiyyetteyim. Ekrem'in boğazı bütün bütün mündefi' oldu; ellerini öper. Nâşid'in gözlerinden öperim.

21 Rebî'ü'l-âhir, sene 96

Kemal

411. Feride Hanım'a

20. IV. 1879

İki Gözüm Feride'ciğim,

Mektubun geldi. Benim biraz keyfim yok.. Ekrem de biraz hastadır. Seni o derecelerde göreceğim geldi ki, bir türlü tehammüle imkân kalmadı. Beybabamıza yazdım; İsak'ı da mahsus gönderdim; seni birkaç gün için buraya getirecektir. Birinci vapur ile yetişmeğe

çalış. Pek özlüyorum; pek de üzülüyorum. Sen gelmedikçe keyifsizlikten kurtulamayacağım [1].

27 Rebî'ü'l-âhir, sene 96

KEMAL

[1] Kemal'in, Ziya Paşa'ya yolladığı ve aşağıdaki 2. VI. 1879 tarihli mektubundan, Feride Hanım'ın Midilli'de bulunduğu anlaşılıyor.

Kemal'in aşağıdaki mektubu, Ziya Paşa'ya Adana Vâlisi bulunduğu sırada gönderilmiştir ve ifâdece oldukça mizâhîdir. Magosa'da iken *Harâbât*'a yazdığı tenkidlerinden, bilhassa Zeynü'l-'Âbidin Reşid'e gönderdiği mektuplarından anlaşıldığı üzre, Ziya Paşa'nın aleyhinde idi. Magosa'dan döndükten sonra, aralarındaki gerginlik artık tamâmıyle yok olmuştur. Hedîye-i Askerîye ve Terceme Cem'iyyeti'nde berâber çalıştıkları gibi, *Kânûn-ı Esâsî* mes'elesinde de müdâfâ'a ettikleri fikirler aynıdır. *Kânûn-ı Esâsî*'nin her ikisi tarafından reddedilen, yânî Pâdişâh'ın istediği takdirde istediği şahsı zâbıta tahkîkâtı neticesinde memleketten uzaklaştırabileceğini tasrih eden 113'üncü maddesi, yine ikisinin de aynı âkıbete uğramasına sebep olmuş, hayatlarının müşterek akışı aradaki husûmeti silmiş, onları biribirine tekrar yaklaştırmıştır. İşte Kemal bu münâsebetle aşağıdaki mektubuna, ona karşı sevgisini, onunla muhâbereden duyduğu zevkı anlatmakla başlıyor.

Namık Kemal, Yenişehirli Avnî Bey'in *lâzımsa* redifli gazeline bir nazîre yazmış, bunu Hersekli 'Ârif Hikmet ve Recâ'îzâde Ekrem'in tanzîr etmeleri için Nâzım Paşa'ya yollamıştır; Kemal Nâzım Paşa'nın, Ârif Hikmet'in, R. Ekrem'in nazîreleri arasında en çok Ekrem Bey'inkini beğenmiş, Ârif Hikmet Bey ise, Kemal mümeyyiz olamaz, Ziya Paşa'nın fikrini soralım demiştir. Bu münâsebetle, o sırada Adana'da Vâlî bulunan Ziya Paşa'nın da *lâzımsa* redifli bir gazel yazdığını görüyoruz [1]. Mektupta, bu gazelde mevcut,

Umûr-i beyti hep var mî tasarruf etmeğe hakkî
Eğer duhter için nâçâr bir dâmâd lâzımsâ

beytini [2], kızını Midilli'ye getirtmesi münâsebetiyle zikrediyor; Ziya Paşa'nın, dâ-

[1] Nâzım Paşa, *Bir Devrin Tarihi*, *Cumhuriyet* gazetesi, nu. 1802, 25 Şubat, 1932. Bundan önce neşrettiğimiz mektupların *önsöz*'lerinde, *lâzımsa* redifli gazeller hakkında etraflı bilgi verilmiştir (Bk., *İndeks*). Ziver Paşazâde Bahâu'ddîn Bey'in (İ. E. M. K. İnal, *Son Asır Türk Şâirleri*, c. I., s. 174; buradan naklen, S. N. Ergun, *Türk Şâirleri*, c. 11., s. 556), Alî Salâha'ddîn'in (*Devr-i Cedîd* mec., nu. 9, 29 Haziran, 1325) de nazireleri vardır.

[2] *Külliyât-i Ziya Paşa*, İst., Yeni Matbaa, 1925 - 1345, s. 208 v.d. Bu gazel'i altında Gurre-i Safer, 1295 (4 Şubat, 1878) tarihi vardır.

mad kelimesi ile o zaman Abdülhamîd tarafından iltifâta mazhar olan Mahmud Paşa'yı kasdettiğini de yine Nâzım Paşa hâtıratında yazıyor. Kemal'in, Ziya Paşa ile mektuplaşmasında vâsıta olan Mehmed Nâzım Paşa'nın İstanbul'dan ayrılmasının bu işi güçleştirdiği anlaşılıyor.

Midilli'de tavuk beslediğinden, piliçlerine bir kedinin musallat olduğundan, bu tekir kedinin Anadolu yakasına kadar uzaklaştırıldığından bahsederken Es'ad Paşa'yı hatırlıyor; çünki Ahmed Es'ad Paşa, Mahmud Nedîm Paşa'nın Sadâret'i sırasında İstanbul'dan uzaklaştırılarak, Aydın'a nefyedilmiştir[3]. Bundan sonra Kemal, vaktiyle *Diyojen*'de, hakkında *Hirre-Nâme* adlı bir hicviye yazdığı Mahmud Nedim Paşa'dan bahsediyor. Mektubun yazıldığı sırada Limni'de ikâmet eden Mahmud Nedîm Paşa hastalanmış, Midilli'ye gelmiş, burada sihhati düzeldiğinden, tekrar Limni'ye dönmemiştir[4]; bu arada Kemal'i de ziyâret etmiştir; mektupta Mahmud Nedîm Paşa ile neler konuştuğunu, uğradığı ta'rîzleri anlatıyor. Manisa'da gebermek üzre olduğundan bahsettiği ve Şeytan diye vasıflandırdığı Mehmed Rüşdî Paşa'dır[5]. Namık Paşa aleyhinde de bulunan Kemal, Lâstik Sâ'îd'in babası Kemal Paşa'yı da beğenmemektedir; ismini Namık Kemal olmasından, sevmediği bu iki şahsın isimlerini taşıdığından mizâhî ifâde ile bahsetmektedir.

Kemal'in Mahmud Nedim, Mehmed Rüşdî, Nâmık, Kemal Paşalar ve Refik Bey hakkındaki fikirleri i aydınlatan bu mektubu, bizzât kaydettiği gibi bir başkasının yazısı ile, Ziya Paşa'ya gönderilmiş ve Mehmed Nâzım Paşa tarafından neşredilmiştir[6].

---

[3] İbnü'l-Emîn M. K. İnal, *Son Sadr-ı A'zamlar*, c. III., s. 428.

[4] Bu hususta *Cerîde-i Havâdis* gazetesinde bilgiye rastlıyoruz (Nu. 4021, 2 Cemâdâ II., 1296/24 Mayıs, 1879). Kemal'in mektubunun tarihine dikkat edilirse, Mahmud Nedîm Paşa'nın Midilli'ye hava tebdîli için gelmesinden on gün kadar sonra yazıldığı görülür.

Bu şiir hakkında eserimizin gerek birinci cildinde, gerek bu ciltte, muhtelif münâsebetle etraflı bilgi verilmiştir (Bk., *Umûmî İndeks)*. Kemal'in, Mahmud Nedim Paşa'nın 28 Temmuz, 1872 (22 Cemâdâ I., 1289)'da Sadr-i a'zamlık'tan azli üzerine yazdığı bu şiirinden, Ahmed Midhat Efendi *Herkes Uyanmalı* başlıklı makâlesinde bahsetmiş ve parça da neşretmiştir (*Tercemân-i Hakîkat*, 11 Ağustos, 1908). *Diyojen* mecmuasında, bunun bir zât tarafından bestelendiği ve 110 paraya nerelerde satıldığı, meşketmek isteyenlerin, meşkettirecek kimseyi ve yeri öğrenmek üzre *Diyojen* İdârehânesi'ne başvurmaları i'lân olunmuştur (Nu. 137, 1 Eylûl, 1288 / 13 Eylûl, 1872). M. K. İnal, Mahmud Nedim Paşa'nın icrââtından nefret edenlerin, veya birer sûretle zarara uğrayanların, Paşa'nın Bebek'teki yalısı önünde toplanarak, hakâret maksadıyle, Nâmık Kemal'in bu manzûmesini terennüm ettiklerini yazar (*Son Sadr-i A'zamlar*, s. 277 v.d.).

[5] *Cerîde-i Havâdis* gazetesinde, Mehmed Rüşdî Paşa'nın Mânisa'da rahatsızlığından bahsedilmektedir (Nu. 4059, 18 Receb, 1296/8 Temmuz, 1879).

[6] Nâzım Paşa, *Bir Devrin Tarihi*, *Cumhuriyet* gazetesi, nu. 2782, 2783, 3 Şubat, 1932.

412. Ziya Paşa'ya

2. *VI. 1879*

Velînî'met,

Bir - iki hafta evvel bir lutf-nâme-i devletlerini almıştım. Cevâbın takdîminde müsâre'at edemediğimden dolayı ma'zûrum.. Vicdânımca şimdiye kadar efendimiz gibi hürmet ederek sevdiğim birkaç zât ile muhâbereden lezzetli birşey tasavvur edemezdim; hayfâ ki, insan sahîhan şâha kalkmış bir hayvan imiş.. Lezâiz-i maddiyyesini, huzûzât-i fikriyyesine en umulmayacak yerlerde tercih ediyor da, kendine kendisi bir âyîne-i intibâh oluyor. Vak'anın elbette ne netice vereceği birdenbire tahmin buyurulmamıştır. Ufacık bir ibâre ile îzâh edeyim. İki yıldır mütehassir kaldığım kızımı getirttim; gönlümün her türlü eşvâkına galebe etti; fakat zan buyurulmasın ki bir zaman gelir de Efendimiz'in " dâmad lâzımsa" mısra'ına mazhar olanlar 'idâdına Kemal de dâhil olabilir; i'tikādımca ânın imkânı yoktur; çünki arada en kıymetli mâder-i vatan hâil oluyor. Araya fâci'alar karıştırmayalım. Ufacık bir mes'elenin îzâhından sonra, biraz da Efendimiz'i eğlendireceğim; îzâh edeceğim mes'elecik şudur

Aldığım taltîf-nâme-i kerîmânelerinde meşgüliyyet-i seniyyelerinin kesretinden ve kulunuzun vaktim müsâid olmak cihetiyle, takdîm-i ma'rûzâtta cevâba intizârın lüzûmu olmadığından bahis buyuruluyor. Bu hafif hafif sitemler, zâhirde muhiḳ görünebilir; çünki bendeniz arîza takdîm edemediğimi, cevap almadığıma isnâd etmiştim; hakîkat-i hâl de odur; fakat maksadım, Efendimiz'den muhâberede mukābele lüzûmunu göstermek değildi. Nâzım Bey'in İstanbul'dan infikâki cihetiyle, aradaki vesâite emniyyet edemediğimi arzetmekti. Vaktiyle bir Bektâşî'nin harâb-ender-harâb bir kulubesi varmış.. Havâdis-i rûzgâra karşı hiç olmazsa sallana sallana durabilmek için, masrûf-i inhidam olduğu cihetle, bir destek dikilmiş; Bektâşî, desteği, münâsebetsizliğine merak etmiş, çalışmış yerinden koparmış.. Bektâşî bu hâle bakmış bakmış da, "Ev yıkıldı; lâkin hele şu desteği yerinden koparabildik" demiş. Nâzım Bey'in, İstanbul'dan infikâkini, bir dereceye kadar ona benzetiyorum[7].

[7] Konya Valisi Ziya Paşa'nın Adana Valiliği'ne ta'yini 12 Haziran, 1878 tarihli *Cerîde-i Havâdis*'te i'lân edilmiştir (Nu. 3728, 11 Cemâda 11., 1295). Aynı gazetede,

Efendimiz'i eğlendireceğim demiştim ya, korkarım ki eğlendirirken kızdırmayayım. Biraz Midilli'den bahsedeceğim. Biliyorum ki, kızmazsınız. Husûsiyle kulunuzun söylediği lakırdılara kızmazsınız; velev ki sevdiğiniz zannolunmuş bir adamın aleyhinde bulunsun. Vaktâ ki, bendeniz Midilli'ye gelmiştim. Fıtratımda hayvaniyyetin galebesinden midir nedir, biraz tavuk peydâ etmeğe, biraz da onların yavruları ile eğlenmeğe başladım. Gâh ben şiir ve inşâ nâmına dırlanırdım; gâh onlar Kudret-i fâtire'nin İlâd ve i'âşe hassasına hürmeten gıdak gıdak çağırır, "civ civ" derlerdi. Bendeniz bu fikr-i garîb-i hikmet ile meşgûl iken

Gālib, zebûnu kā'idedir eylemek telef
Berdē, havāda, bahrde cârî bu gîr-ü dâr[8]

hakîkatine burhân-ı mücessem olarak bir yağmur, o münâsebetle evde birkaç ufacık göl ve husûsiyle bir tekir kedi peydâ oldu; zavallı piliçlerin hemen hemen cümlesini telef eyledi. Bahr-ü havânın âsârına mukābele muhâl olduğundan, yalnız ber'le iktifâ olunarak, fakir-hânede birkaç muntazam kümes peydâ edilmiş ve husûsiyle tekir kedi, Es'ad Paşa-vârî bir tavr-ı müstebidâne ile Anadolu yakasına kadar teb'îd olunmuştu.

Bu sene başımıza ne belâ gelse beğenirsiniz? *Diyojen*'in ma'hud kedisi cadı olmuş, karakuş olmuş, her ne olmuş ise olmuş, Midilli'ye çıkageldi. Ben, bizim tekir kedi gelmiş zannettim; çünki ara-sıra tebdîl-i menfâ da mümkin oluyor. Bizim hüküm, idâre-i 'urfîyenin hükmüne tevâfuk edecek değil a! Meğer gelen bu yâdigâr imiş. Lebühetle, devletle teşrîf ettiler. Bendenize komşu oldular; vâkı'a piliçlere dokunmadılar, fakat *Diyojen*'de ma'hud sicili yırtan kadı gibi lutfen ve mürüvveten ve âtıfeten ve merhameten bizim bî-çâre kümesi yıktılar. Piliçlerin birçoğunu başka kediler kaptı. Husûsiyle içlerinden yâl-ü bâl ve işve ve delâli ayniyle Ahmak Refik Bey'e[9] benzer yedi dâne ördek yavrusu var idi. Âni da fâreler yemiş.. *Diyojen*'in kedisi, fâre-i idbârdan korktuğundan mı nedir, kümesi yıkıyor da sıçanlara dokunmuyor. Teşriflerinden sonra bir kerre gittik. Bendenizi tırmalamak istedi;

İcrâ Cemiyyeti'nin lâğvı ile, bunun zabıt kâtiplerinden Nâzım Bey'in Adana Mektubculuğu'na ta'yini bildirilmektedir (Nu. 3840, 24 Şevval, 1295/21 Ekim, 1878).

[8] Bu beyit, Ziya Paşa'nın meşhur *Terci'-i Bend*'ine âittir (*Külliyât-ı Ziya Paşa*, İst., Yeni Matbaa, 1925 - 1343, s. 125).

[9] Sâ'ib Paşazâde Refik 'Alî Rizâ Bey olabilir (Süreyyâ Bey, *Sicill-i Osmânî*, c. II., s. 415).

yânî kitâbetten, şiirden bahs açarak Reşîd Paşa'ları, Fuad Paşa'ları, Midhat Paşa'ları, İzzet Molla'ları, Âkif Paşa'ları vasfettikten sonra ve Efendimiz'e dâir birkaç lakırdı söyledikten sonra, kulunuza atf-i mekâl ile, "Beyefendi de güzel şiir söylerler ve güzel yazarlar; yalnız birkaç gazelleri ile, *Tasvîr-i Efkâr*'da bir makâlelerini görmüştüm" buyurdu. Zannederim ki bu ifâdeleri ile *Diyojen*'i, *İbret*'i okumamış olduklarını beyân maksadında bulundular. Ne diyeyim, zarif zât imişler.

Zarâfetlerini isbât eden bir başka delîlim var; bakalım beğenir misiniz? Midilli'yi teşrifleri üzerine, birkaç kerre kulunuzun keyifsiz olup olmadığını sual buyurduklarında yerin dibine geçesi vazife-i merâtib hasebiyyle, bir kerre ziyârete gitmiştim. Ânlar da ziyâreti i'âde buyurdular. Bendenizin meşreb-i kalenderânem mâlûm ve kā'imenin ilcâ'âtıyle o meşrebin ne derecelere kadar ref'-i mübâlât edeceği nazar-i hakîm-i âsafânelerinde pek bedîhî görünecek hâllerden olduğundan, inzivâ-hâne-i fakîrânede onbeş kuruşa alınmış bir eski iskemle üzerine kemâl-i hakâretle cülûs ettiler. Bendeniz gecelik esvâbı ile bir diğer odada idim. Sâye-i refâhiyyet-i pîrâye-i fehâmet-penâhîlerinde oniki ayak bir merdivenden yuvarlanarak aşağı inmeye ve bizim ma'hud pantalon, setreyi giyinerek, yine oniki ayak merdiven-i ma'hûdu, rîh-i tayyâr'a uğramış hastalar gibi su'ûd ve huzurlarına çıkmağa mecbur oldum. Ânlar o mübârek iskemlede iken, müsâvât fikr-i fâsidinden ihtirâzen gene öyle onbeş kuruşluk iskemlede oturmağı gönlüm istemediğinden ikrâm, « كَانَ فَقِيراً » emrine[10] ittibâ' eyledim. Birdenbire, gâh şilte, gâh yataklık hizmetinde bulunan bî-çâre minderin kenarına, yarım kaynak oturdum. Pâşâ-yi muhteremenin setresi ilikli, fakat pantalonu açık idi. Setresinin ilikli olduğunun sebebi bilinmek güç birşey değildir; çünkü gönlünü ve cebini bizlere göstermek istemez; fakat pantalon düğmelerinin açık olduğuna, kolaylıkla mânâ veremedim. Yanında bir şeyh vardı. İhtimâl ândan, âdembaba'yı herkese göstermek, herkesi secdeye mecbûr eder telkînini almıştır diye zâhib oldum; ma'mâfih ândan da setrelerden başka şey görünmediğinden, âdembaba'yı kendi gibi kör şeytana göstermek

[10] "Kim fakîr ise.." Bu ibâre, *Nisâ' Sûresi*'nin, altıncı *âyet*'inde geçer « وَمَنْ كَانَ فَقِيراً فَلْيَأْكُلْ بِالْمَعْرُوفِ » Kim fakîr ise, o hâlde, örfe göre birşey yesin !"

vâhimesinde bulunduğunu düşündüm. Hâsılı ben, herifi sevmiyorum. Tuhaf imiş, fakat vatana muzir olduğunu bilirim. Şahsiyyâtından isterseniz, hiç şikâyetim yok. Rüşdî Paşa ile, bu şeyh-i muhteremi taksîm edelim... "*Şeytan benim olsun, dede sultan senin olsun*". Bizim Şeytan da Manisa'da gebermek üzredir. Ne yapsın? Yaşaya yaşaya, *Ey müfsid har-i Decâl olacaksın* hükmüne mazhar olacak değil ya..

O şeytan olmak meziyyeti, gālibâ, hazîne-i devlet ile beytü'l-mâl-i müslimînin fakrını bilmediği için, bir sille-i te'dîb-i adâlet-pervârenelerine uğrayan ve şu mektubu yazdığım zaman caketiyle, paketiyle, fahriyle, şanıyle, göğsünde haçtan yapılmış birkaç nişânıyle Livadiya'ya giden Namık Paşa Hazretleri'ne mahsus olacak.. Efendimiz, ben ne yapayım, şiirde ya Namık, ya Kemal tehallus ediyorum. Hem-nâm-ı âcizânem olan iki paşaların da hâli mâlûmdur. İsmimi değiştireyim de, Hacivad mı koyayım? Hacivad koysam, vezne girmiyor. Avrupa'ya gitmeden evvel bir gazelim Namık, bir diğer gazelim Kemal Paşa'nın zannolunmuştu. Kemal Paşa'nın olsun diyelim; Namık Paşa'nın gazeli de mi olurmuş? Gevezelik elverdi. Müsâade-i devletinize istigrâren yatıyorum. *Bâkî olasın hemîşe bâkî*..

11 Cemâdîe'l-âhir, sene 96
Bende-i mahsusları,
KEMAL

Mektubumun kendi yazım ile olmaması, tenbelliğime haml buyurulmasın! Ötedenberi tâli'im itkizâsınca, başıma birtakım budala toplanıyor. Herbiri bir başka merāk ile tasdî'a kıyâm ediyor. Şimdi ise, patlıcan burunlu bir herifim var; yazımı, kā'imeden mu'teber tutuyor. Müsvedde yapmak ise âdetim değil. Evvelden yazdığım kâğıdı âdetâ gasbetti; takdîm ettiğim, ânın tebyîzidir. Emniyyet olunur bir mahlûk olmasa bu cesâretine cevaz veremezdim.

CCCCXIII.

Ebüzziya Tevfik, Osmanlı şiir ve nesrine âit bir antoloji hazırlamak istediği zaman, yol göstermesi için Kemal'in fikirlerine mürâcaat ettiği aşağıdaki mektuptan anlaşılıyor. Kemal'in bu münâsebetle Ebüzziya'ya gönderdiği iki mektubu, antolojinin pilânı mâhiyyetindedir.

Kemal'in Osmanlı şiiri antolojisine âit tasnîfi, muhtelif asırlara değil, Osmanlı tarihlerinde olduğu gibi muhtelif pâdişâhların zamanlarına göredir. Bu yüzden, bahsettiği şâirlerin asırlarını kaydetmeyerek, dâimâ Fâth asrı, Bâyezid asrı, Selîm asrı demektedir.

Kemal'e göre Osmanlı şiirine başlangıç olarak Sultan Veled'in şiirlerini örnek almak icabeder; bundan sonra Kādî Fâzıl ile, *Mevlid* sâhibi Süleyman Çelebî'den seçilen parçalar yer almalıdır.

Kemal Magosa'da iken tilmizlerinden Manastırlı Rif'at *Çanta* adında bir mecmua neşretmekteydi; ilk sayısında *Kef* (ك) remzi ile Kemal'in *Askerlik* başlıklı makâlesi basılmıştı; mecmua gençlik üzerinde te'sirsiz kalmamış, Ahmed Râsim'in ifâdesine göre, men'edilmiş olmasına rağmen gizli gizli mektep talebeleri tarafından da okunmuştur [1]. Aynı mecmuanın dördüncü sayısında Rumeli fâtihi Süleyman Paşa hakkında bir monografi vardır; mektuptan şimdiye kadar müellifi mechûl kalan bu makâlenin Kemal'e âit olduğunu öğreniyoruz. Kāḍî Fâżıl'ın en güzel şiiri, bu makâlesine aldığı kıt'adır. Yalnız mektubunda kaydettiği *Müeseddes* kıt'asının ikinci mısra'ındaki *yüzüne* kelimesi, mecmuada *gözüne* şeklindedir; esâsen Kemal, gerek mektuplarında, gerek makâlelerinde kaydettiği şiirleri hâfızasına güvenerek, herhâlde ezberden yazdığı için, bu tarz farklara bâzen kendi şiirlerinde bile rastlamak mümkindir.

Osmanlı şiirinin başlangıcından Fâtih asrına kadar ancak Sultan Veled, Kādî Fâzıl ve Süleyman Çelebî'nin isimlerini kaydedebilen Kemal, tezkirelere dayanarak, Fâtih devrinde Âlî - Şîr Nevâ'î'nin şiirleri İstanbul'da şöhret kazandıktan sonra, bizde şiir söylenilmeğe başlanıldığını, Ahmed Paşa'nın da Nevâ'î'yi taklîd ettiğini kaydediyor. Ahmed Paşa'yı, Nevâ'î taklidcisi olarak göstermekle düştüğü hatâ, Prof. Fuad Köprülü'nün dikkatini çekmiş, bu mes'eleyi ele alarak bâzı tedkîkler neşretmiştir. Prof. Fuad Köprülü'ye göre Kemal'in bu hükmü, *Hasan Çelebî Tezkiresi*'ndeki kayde dayanılarak verilmiştir: "Hasan Çelebî'nin ceddi olan Mîrî Efendi, Ahmed Paşa'nın ilk şiirlerinde fazla bir güzellik olmadığını, lâkin sonradan, Nevâ'î'nin gönderdiği otuzüç gazele nazîreler yazarak, onu taklîd etmek sûretiyle güzel şiirler yazdığını söylermiş; hâlbuki bu iddiânın tamâmıyle yanlış olduğu meydandadır: Evvelâ, Nevâ'î'nin Bâyezid II.'e gazeller yolladığını ve pâdişâh'ın da bunları Ahmed Paşa'ya gönderip nazîreler yazmasını emrettiğini ibtida Âşık Çelebî yazmış, lâkin bu hâdisenin Paşa'nın son yıllarına tesâdüf ettiğini de tasrih etmiştir.". Binâenaleyh Ahmed Paşa, Nevâ'î'ye nazîreler yazdığı sırada edebî şahsiyyeti teşekkül etmiş ve ömrünün sonlarına erişmiş bir şâir bulunuyordu [2].

[1] *Muharrir - Şâir-Edîb*, s. 7, 9.

[2] *İslâm Ansiklopedisi*, nu. III, *Ahmed Paşa* maddesi.

Mektupta birkaç def'a tekrarlanan Nevâ'î'nin ve Hüseyin Baykara'nın şiirlerini ufak bir islâhla Türkçe'mize benzetmek kolay olduğu düşüncesi, o devirde Türk lehçeleri hakkındaki bilgi noksanlığının bir neticesidir; Kemal de çağdaşları gibi bu şiirlerin Türkçe'nin belli-başlı lehçelerinden biri olan Çagatay Lehçesi ile yazıldığını bilmediğinden, bunların tashîhini, antoloji'ye, Osmanlı lehçesine uydurularak alınmasını tavsiye eder. Fâtih devrine âit pilânını, "Sultan Cem'i geç" diyerek, Necâtî'nin şiirlerine de yer verilmesi lüzûmunu kaydederek tamamlar.

Bâyezid II. devri için İbn Kemal'i tavsıye eden Kemal, Ebüzziya'ya, *İrfan Paşa Mektubu*'ndaki bir düşüncesini hatırlatmaktadır; bu risâlede, şâirin yalnız,

Her istediğim kâre elim bir giz ereydi,
Dünyâda kişî geldiğimē bâri değeydi.

beytini almış ve kâfiyesiz olduğunu söylemiştir [3]. Türkçe'yi himâye etmediğinden dolayı Yavuz Selim'i muâhaze ediyor; xv. asır şâirlerinden birçoklarını, hattâ Şeyhî'yi bile zikretmediğini görüyoruz; esâsen Kānûnî devrine kadar yetişen şâirleri zayıf, şiirlerini peltekleme kabîlinden telâkkî etmektedir.

Osmanlı şiirinin altın devri, Kānûnî Sultan Süleyman zamanıdır; antolojiye Fuzûlî, Bâkî, Rûhî, Taşlıcalı Yahya, Nev'î ve Ebu's-Su'ûd'dan, xvii. asır için de Nev'îzâde 'Atâ'î, Nef'î, Sabrî Şâkir, Nâ'ilî, Neşâtî, Âlî, Cevrî, Fehîm, Mezâkî, Azmî, Azmîzâde Hâletî, Nâdirî, Şeyhü'l-İslâm Yahya, Şeyhü'l-İslâm Bahâ'î, Sâbit ve Nâbî'den metinler alınması Kemal'e göre yerinde olacaktır. Kemal, mektubunu yazarken herhâlde bir dalgınlık eseri olarak, xvii. asır şâirlerinden bahsettiğini unutmuş, bu arada Sünbülzâde Vehbî, Râgıb Paşa, Sâmî'yi de zikretmiştir. "Yine o asır üdebâsından,, diye başlayaraşk, xviii. asırda yaşayan Râsih, Tâlib ve hattâ Nedîm'i, xvii. asra âit pilân dâhiline almıştır.

Selîm III. devrinden Şeyh Gālib, Pertev, İzzet Bey, Surûrî, Hoca Neş'et; Mahmud II. zamanını idrâk edenlerden de İzzet Molla, Vâsıf, Fâzıl, Pertev ve Âkif Paşalar, Cāvid ve Dâniş Beyler, Şeyhü'l-İslâm Ârif Hikmet ve Tâhir Selâm'ı saymaktadır. Muâsırlarından antolojiye alınabilecekler ise Şinâsî, Leskofçalı Gālib, Hakkî Bey, Kâzım Paşa, Hersekli Ârif Hikmet, Recâ'îzâde Ekrem, Yenişehirli Avnî ve Abdülhak Hâmid'dir.

Kemal'in Türk edebiyatı hakkındaki bilgisini şiir sâhasında aydınlatan bu mektubu, edebî temâyülleri i gösterdiği için de mühim bir vesikadır, Ebüzziya Tevfik tarafından neşredilmiştir [4]. Muhâtabının cevâbına, dolayısıyle aynı mevzû'a ayırdığı bir ikinci mektubunu da sırası gelince neşredeceğiz [5].

[3] İstanbul, Ebüzziya tab'., iii., 1305, s. 28.
[4] *Mecmua-i Ebüzziya*, nu. 10, Gurre-i Safer, 1298, s. 290 v. d.
[5] Bk., bu ciltteki 415 numaralı mektup (S. 459 v.d.).

413. Ebüzziya Tevfik'e

15. VI. 1879

Nümûne-i Edebiyat'ın şiir parçasına dâir mâlûmât vereceğimi geçen posta yazmış idim; şimdi söylüyorum, dinle

Evvelâ, o parçaya ne mukaddime yazacak isen, benim de görmekliğim münâsip olur. Sâniyen, Osmanlı şiirine tasavvufu, hikemiyâtı, âşıkâne sözleri, falanları berâber olmak üzre tâ Sultan Veled'den başlayacağız; ânın âsârından alınacak şu kıt'acıktır

Ben bilmez‿idim gizlî vü nihân ('iyân) hep Sen‿imişsin
Canlarda vü tenlerde nihân hep Sen‿imişsin
Âlemde nişân ister‿idim ben Sana Sen'den
Bildim ki dü âlemde nişân hep Sen‿imişsin

Ândan sonra Kādî Fâzıl'a ineceğiz. Ânın da *Çanta*'da, *Şehzâde Süleyman Paşa Terceme-i hâli*'ne yazdığım,

Bastık yine kâfirleri avnetti Hudā'mız
Ḫār oldu 'adūnun yüzünē tīr-i gazāmız
Te'yīde nüzūl etti bütün gökteki ervāh
İmdāda kıyām eyledi yerden şühedāmız
Allāh'tan imdād umarız merd-i gazāyız
Allāh yolunā cism ile, cān ile fedāyız

Müseddes'i parçası ile,

Rumeli'ye geçmişiz biz bir‿iki sāl ile
Himmet-i merdân ile, gāybten irsāl ile

beytini alabileceğiz. *Mevlid* sâhibi Süleyman Dede'nin de, yine Süleyman Paşa'ya hitâben,

Kerāmet gösterip halkā suyā seccāde salmışsın
Yakāsın Rūmelī'nin pençe-î himmetle almışsın[6]

beyti vardır ki, şâir olduğuna delâlet eder.

---

[6] Süleyman Nazif, *İran Edebiyatı'nın Edebiyatımıza Te'siri* başlıklı makâlesinde, Kemal'in kaydettiği bu şiirler münâsebeti ile, "Millete cidden âşık olan şâir-i âteşîn Namık Kemal Bey, bu aşk-ı bü'l-hevesin takāzâsı ile eş'ārımıza bir kıdem, bir asâlet-i tarihîye vermek için birtakım ebyât-ı müteahhireyi zevât-i kadîm'e mal

Ânların zamanından tâ Fâtih asrına gelinceye kadar gösterilecek bir şiir tehattur edemiyorum. Fâtih zamanında, tezkirelerin rivâyetine göre, Buhâra'dan Alî-Şîr Nevâ'î'nin İstanbul'a birtakım âsârı gelmiş, Ahmed Paşa âna taklîd etmiş, gûyâ o zamandan i'tibâren bizde şiir söylenmeğe başlanmış; hâlbuki gerek Alî-Şîr'in, gerek pâdişâhı olan Hüseyin Baykara'nın,

اَشْرَقَتْ مِن عَكْسِ شَمْسِ الْكَأْسِ اَنْوَارُالْهِدَى[7]

Yâr aksin meyde gördü, cāmdan çıktı sadā

veyâ,

Hattunun tārî düşübtür la'l-i mey-gün üstüne
Eylâ kim can riştesî bir katre-î hūn üstüne

beyitleri kadar olsun, bâzı bâzı tagyîr ile kabîl-i islâh olacak birşey söyleyememişler. Meselâ, Ahmed Paşa'nın en makbûl şiirî, habsolduğu zamanda Fâtih'e verdiği *kasîde*'deki,

---

etmek isterdi" diyor ve yukarıdaki dört mısra'ı Sultan Veled'e, *Müseddes*'e âit beyitleri Gāzî Fâzıl'a;

Kerāmet gösterip halkā suyā seccāde salmışsın
Yakāsın Rūmelî'nin dest-i takvâ ile almışsın

beytini de, *dest-i takva* terkibini *pençe-i himmet*'e tebdil ederek *Mevlid* sâhibi Süleyman Dede'ye isnad ettiğini kaydeder. "Evet Kemal Bey'den evvel de, sonra da böyle isnâdâtta bulunmuş olanlar vardır; fakat lisânımızın edvâr-ı teşekkül ve tekâmülünü ta'kîb edenlerden olması îcâbettiği için, Kemal Bey'in bunları aynen kabûl etmemesi îcâbederdi; hâlbuki merhum, bu hususta ne kalbinden, ne kaleminden bir katre-i şekkin teraşşuh etmesine ruhsat veriyor. Ne Sultan Veled devrinde, ne de Süleyman Dede zamanında Türkçe lisânı bu kadar düzgün elfaz ile tanzîm-i eş'āra müsâid idi" fikrindedir (*Edebiyat- Umûmîye* mecmuası, nu. 52 - 21, 26 Ocak, 1918).

Prof. Fuad Köprülü, Kemal'in, Sultan Veled'e âit olarak kaydettiği kıt'anın Nev'î'nin olduğunu yazar (*Türk Edebiyatı'nda İlk Mutasavvıflar*, İst., 1919, s. 165, not - 2; ikinci basım, Ankara, 1966, s. 203, not - 80).

Kerâmet gösterip halka ibâresiyle başlayan beytin, Hüseyin Vassâf'ın *Vesîletü'n-Necât*'ında, Süleyman Çelebî'nin büyük babası Şeyh Mahmud'a âit olduğu yazılıdır (İst., 1329, s. 10). Alî Emîrî Efendi de aynî fikirdedir; Süleyman Çelebî'nin babası Murad I.'in vezirlerinden Ahmed Paşa, onun babası da Rumeli'ne geçen Süleyman Paşa ile Orhan Gāzî'nin büyük dayıları Şeyh Mahmud Efendi olduğunu ve beytin bu sonuncuya âit bulunduğunu kaydetmiştir (*Tarih ve Edebiyat Mecmuası*, yıl - 1., nu. 11, 31 Ocak, 1335, s. 198).

[7] "Ke'sin (Kâsenin, kadehin) güneşinin aksinden hidâyet nurları parladı."

Kul günāh etse n'olā afv-ı şehenşâh kanı
Tutalım îki elim kanda imiş ḳāni kerem

beyti ve Ahmed Paşa'ya rakîb olan onsekiz yaşında Kastamonu'lu Nizâmî'nin en güzel eseri de şu,

Kāmetim ol dāla dönmüştür ki derd altındadır
Gözlerim ol 'ayn'e benzer kî azāb üstündedir.

cinas-âbâdı oluyor.

Hafifce bir dikkatle görürsün ki Alî-Şîr'i, Baykara'yı ufacık bir islâh ile Türkçe'mize benzetmek mümkin olacak; beriki mübâreklere imkân-ı tashîh mefkūd..

Fâtih, asrında kendisi oldukça güzel şiirler söylemiş; en müntehab beyitleri *Evrâk-ı Perîşan*'da vardır. Necâtî daha güzel söylemiş; ânın âsârını tezkirelerde ve hemen her kitab-hânede mevcut olan *Dîvân*'ında aramak lâzım gelir. Aklımda kalmış bir parlak beyti şudur

Gel behey kahbe Felek gönlümü incitme benim
Taş mı sandın yüreğim, kal'a mı sandın bedenim

Bununla berâber, Fâtih asrı da şiir için bizlerce terakkî-i edebiyat gösterir bir zaman değildir; çünki şiirmiz fenâ idi; şâirlerimiz ve husûsiyle en şâirlerimizin söylediği sözler de birer birer sayılabilir.

Sultan Bâyezid asrında, kendisinin Farsî'ye meyli cihetiyle Necâtî'den başka Türk şâiri yoktur denilebilir; yalnız İbn Kemal görünmeğe başlamıştı. O mübârek, her eser-i şâirânesini bizim Şinâsî gibi Türkçe'ye mümkin olduğu kadar takrîb etmek istemiş, kıt'alar söylemiş, o kıt'alarda da dört elif medinde imâleler ile olur-bulur şeyler ihtiyar etmiş.. Hâsılı ilmen şâir imiş, tab'an âlim imiş. Ufacık bir muhâkemesini *İrfan Paşa Mektubu*'nda görürsün.

Sultan Selîm, benim zannımca asrının en büyük şâiridir; hattâ İbn Kemal'e dahî müreccahtır. İbn Kemal'in,

Gözlerimden aktı deryālar gibî yāşım benim
Dōstlar bin derde düştü unmadık bāşım benim

beyti kadar parlak ve ta'bîr-i âharla şâirâne bir sözü yoktur sanırım; bununla berâber Sultan Selîm, Türkçe'den ziyâde Farsî'de mâhir olduğundan, zamanının şâirleri de en güzel sözlerini Farsî söylerler idi.

Bilmem ne hikmettir ki, Hilâfet'i İstanbul'a kadar getirmeğe muktedir olan Sultan Selîm, edebiyatı kendi milletinin lisânına nakletmek

istemedi; ihtimâl ki hatırına gelmemiştir. Benim i'tikâdımca Sultan Selîm, Kâşgar'da bulunan Müslümanlar'ın kılıcının sâyesinde Garnata'ya gitmesini arzu ettiği kadar, kaleminin sâyesinde de dâimâ,

Şîrler pençe-i kahrımdan olurken lerzân
Beni bir gözleri âhûya zebûn etti Felek [8]

beyti gibi sözler söylemeği arzu etmek gerek idi. Sultan Selîm'in, İbn Kemal'in ufak-tefek şiirlerini, İstanbul'da kitab-hânelerdeki tezkire-i şu'arâlarda ve daha merâk edersen Hayru'llâh Efendizâde Hâmid Bey'in kitab-hânesinde bulabilirsin.

Osmanlılar'ın bu zamana kadar şiirce gösterdiği kuvvet, zekî bir çocuğun vakt-i bulûğundan evvel peltek peltek, veyâ birtakımı muntazam ve birtakımı gayr-i muntazam söylediği lakırdılara benzer. Söylenilen şeylerin içinde gerek lisânce, gerek fikirce şâyân-ı intihab yüzde on lakırdı bulamazsın.

Şi'ren devr-i edebimiz, Sultan Süleyman zamanından başlıyor; amma nasıl başlıyor, güneş Şark'tan, mehtab arasıra Garb'ten doğduğu gibi başlıyor. Şark'tan zuhûr eden şâirimiz Fuzûlî'dir; Garb'ten zuhur eden muktebes mahlûkumuz ise Bâkî'dir. Fuzûlî'den intihab ederken Bağdad vasfına,

Ben kimem, bî-devlet-ü bî-tâli'-ü bî-hânmân
Tâli'im âşufte, ikbâlim nigûn, bahtım yaman

beyti ile başlayan *Terci'-i Bendi*'ne;

Hâsılım berk-î havâdisten melâmet dâğıdır
Mesnedim kûy-î melâmettê fenâ toprâğıdır

*

Ey olub mi'râc-i burhân-î uluvv-î şân sanâ
Yîre inmiş gökten istikbâl için Kur'ân sanâ

*

[8] Yavuz, şiirlerini Farsça yazmıştır; kendisine âit gösterilen Türkçe şiirlerden ancak birkaçının doğruluğu tevsik edilebilmiştir (Bk., Şinâsî Altundağ, *İslâm Ansiklopedisi, Selîm I.* mad.). Bâzı eserlerde, msl., *Kâmûsü'l-A'lâm*'da, *Mecmu'a-i Âsâr*'da,

Merdüm-î dideme bilmem ne fusûn etti Felek
Giryemî etti fuzûn, eşkimi âl etti Felek
Şîrler pençe-i kahrımda olurken lerzân
Beni bir gözleri âhûya zebûn etti Felek

kıt'ası Yavuz'a âit gösterilir (Nu. 3, 1299, s. 94): fakat, ona âit olmadığını söyleyenler de vardır.

Dōstum ʿālem seninçün olsa ger düşmen banā
Gam değil zīrā yetersin dōst ancak sen banā

*

Gālibā bir ehl-i dil toprāğıdır dürd-î şarāb
Kim kılub hürmet binālar tutmuş üstündē habāb

*

Sūbh salub māh-i rūhundan niḳāb
Çık ki temāşāya çıkā āftāb

*

Nay gibī her dem ki bezm-î vaslını yād eylerem
Tā nefes vardır kurū cismimde feryād eylerem

*

Sunʿ-i miʿmārî yapan sāatte gerdūn mahzenin
Dūd-i āhum çıkmağā açmış kevākib revzenin

*

Gönül, geldī ecel, zevḳī ruḥ-î dīdār yetmez mī
Ağardī mūy-i ser, sevdā-yi zülf-î yār yetmez mī

beyitleri ile başlayan gazellerine dikkat et de, âna göre intihab eyle!

Bâkî'den en ziyâde intihab edebileceğin şey, Sultan Süleyman *Mersiye*'sidir. Kendisi gazel ile kasîde ile meşhur olduğu hâlde, o mersiyeden güzel bir şiirini görmedim. *Dîvân*'ı basılmış değildir; arar ve okumağa tehammül edebilir isen, belki birkaç güzel gazelini bulursun.

Bâkî zamanında Nevʿî de vardır; *Harābât*'ta oldukça okunur ve husûsiyle lisâna hizmet eder ufak bir *kasîde*'sini gördüm.

Yahyâ Bey şâir imiş; fakat *Mihr-ü Humâ*'sında şâirliğine dâir bir eser göremedik, Hâmid Bey'in pederi Hayru'llāh Efendi'nin *tarihi*'nde güzel bir *mersiye*'si var; tezkirelerde de,

Aşk bir şemʿ-î ilāhî'dir benim pervānesî
Şēvk bir zincîrdir gönlüm anın dîvānesî

beytini gördük. Sultan Süleyman asrının şuʿarâsı kesretlidir; ânların biri de, sizin cedd-i emced Ebu's-Suʿūd merhumdur ki,

Yine sevdā-zede-î zülf-i siyeh-kâr oldun
Yine bir unmayacak derde giriftār oldun

beytini bilirsin. Sultan Süleyman şu'arâsını *Şakâyık-ı Nu'mâniye* ile *Zeyl*'inde ve merak olunur ise, şiirlerini İstanbul kitab-hânelerinde aramak lâbeder.

Dikkat ediyor musun, insan yaşadıkça Voltaire gibi lâ-edriyyeden oluyor; benim gördüğüm âsâra nazaran, Bâkî zamanından tâ Nef'î'ye kadar şiir yok demektir. Selîm-i Sânî, şâir imiş; lakırdıya benzer bir sözünü görmedim. Nev'îzâde 'Atâyî, *Şakâyık-ı Nu'mâniye Zeyli*'nde, Sultan Murâd-ı Sâlis evlâdından Mustafa nâmında bir şehzâdenin,

Cebhem üzrē Kâtib-î Kudret ne yazdī bilmedim
Âh kim bū arsa-î 'âlemde hergiz gülmedim

tarzında bir beytini yazıyor. Sana verdiğim bir eski mecmuada Nev'î-nın, *Dād elinden ey hakîkatsiz Felek feryād-ü dâd Terkîb*'inde bir eseri vardır; pek de güzeldir.

Türkçe'yi Türkçe'ye, yâhut Acemce'ye benzeten Nef'î'dir. Sultan Ahmed-i Evvel zamânında şâirliğe başlamış, Şinâsî'nin nazîre söylediği *eyler* kasîdesini meydana koymuş. Murâd-i Râbi'e, *Estî nesîm-i nev-bahār, āçıldı güller sūbh-dem* mısra'ı ile başlayan kasîdesini takdim etmiş ki, o kasîde, tezâkir-i şu'arânın rivâyetine göre, emr-i pâdişâhîye ittibâ' için irticâlen söylenmiş imiş; «اَلْعُهْدَةُ عَلَى الرَّاوِى»[9]. Ben, fikrimce Nef'î'nin gerek *eyler* kasîdesinin, gerek *Estî nesîm...* kasîdesinin girizgâhlarını, Nef'î için şi'r-i Osmânî'ye en büyük nümûne addedenlerdenim; hattâ Osmanlıca kullandığımız ta'bîrâtın, yine birçoğu velev nesren olsun yine Nef'î'ye âittir.

Nef'î'nin devr-i edebinde, sende *Dîvān*'ı olan Sabrî Şâkir,

Hatt-i ruhūn tâze tırāş etti yâr
Geçti kılıçtan fiten-î rûzgâr

kasidesini söylemiş idi. Nümûne-i edeb'te şiir intihabına başlarsan, bana ittibâ' et, Ziya Paşa'nın *Harâbât*'ına ittibâ' etme! Yine Sabrî Şâkir'in,

Bu demdē Yūsuf-î ikbāl-i devrān kâr-fermādır
Bu demdē çeşm-i Ya'kūb-î temennā nūr-peymādır

beyti ile başlayan kasîdesi, bedî'e daha ziyâde mutâbıktır; fakat şi're mutâbık değildir.

[9] "Günahı, söyleyenin boynuna.."

Nef'î devrinde zuhur eden şâirlerden Nâ'ilî'nin, Fehîm'in, Cevrî'nin, Âlî'nin, Neşâtî'nin, Mezâkî'nin *Dîvân*'larına mürâcaat edebilirsin. Âlî, belki bulamayacağın derecede rağbetten sâkıttır; Neşâtî kezâlik.. Fehîm'de intihâb edecek beyit bulabilirsin. Nâ'ilî'den, basma *Dîvân*'ını eline alır, yine intihâbına muktedir olursun. Âlî'nin de yalnız nâmını Irâd ile iktifâ edersin. Cevrî'nin, *Mütehabât-ı Mîr Nazîf*'te *Olmasā gamzen demâdem yâr-i hemdem çeşmine* mısra'ı ile başlayan gazelini bulursun; ândan daha güzel şiirleri de vardır.

Nef'î zamânından Nâbî zamânına gelinceye kadar Azmî var, Azmîzâde var, Nâdirî var, Riyâzî var, Şeyhü'l-İslâm Yahyâ var, Şeyhü'l-İslâm Bahâyî var ki hiçbirisi Nef'î mukallidi değildir. Bahâyî ile Yahyâ, birer tavr-ı mahsûsa gitmiş; kusurları gâh Bâkî'ye, gâh İran'ın o zamanlar pek iştihâr bulan Feyzî'sine, 'Urfî'sine taklîd etmiş.. Sonra Nâbî zuhûr etmiş; Nâbî'nin zuhûr ettiği zaman ise İran'da re'îsü'l-üdebâ, veyâ Sultânü'ş-şu'arâ Ṣâ'ib imiş; Nâbî, ânın yolunu iltizâm eylemiş..

Seyyîd Vehbî, Râgıb Paşa, Kırımî Rahmî, Kelîm, Sâmî hep o tarza gitmişler. Yalnız içlerinden Sâmî " *Mecnûn bir Leylâ iki*", "*O zülf-ü ḥâli ruḥ..*" gibi gazellerinde daha san'at-perverlik göstermiş. Sâbit, o asrın üdebâsından ise de, Nâbî mukallidi değildir; *Gel ey gönül olalım dil kuşûd-ü çeşm-i şuhûd* mısra'ı ile başlayan *na't*'ında fevka'l-'âde âlimâne bir kudret gösterdiği gibi, sâir âsârında da uzun-uzadı bir cinas deliliği göstermiş.

Yine o asrın üdebâsından Râsih, Tâlib nâ-refte yollara gitmeğe çalışmışlar; hayfâ ki ekseriyyet üzre muvaffak olamamışlar..

Yine o asrın üdebâsından Osmanlılar'ın en büyük iftihârına şâyân olan Nedîm, kendi kendine bir yol açmış; çok münâsebetsiz şeyler söylemiş; fakat birçok sözlerinde de Arab ve Garb üdebâsı içine karışmağa liyâkatini göstermiş.. (Nedîm'in eserini ister isen ben intihâb ederim; muhâkemesini de yine ben imzâm altında yazarım; fakat Ceb Kütüb-hâesi'nin bir cildine bile sığmaz. Lisânımızın en büyük şâiri Nedîm'dir).

Yukarıda ta'dâd ettiğim adamların *Dîvân*'ları sende mevcuttur sanırım. Bunlardan sonra şâir olarak gelmiş Nevres var, Haşmet var, Sünbülzâde Vehbî var, herbiri bir başka yola gitmiş.. Nevres'in *Dîvân*'ı matbû' değildir; en güzel eserlerini *Müntehabât-ı Mîr Nazîf*'te bulabilirsin..

Yine o asr-ı edebte zuhûr etmiş Fasîh Dede, Hulûsî Dede, Şâmîzâde, Şâkıb Dede vardır. Eserleri *Müntehabât-ı Mîr Nazîf* ile, şâir Cevdet'in *Müntehabât-ı Âsâr*'ında[10] bulunur. İçlerinde güzel güzel beyitler görürsün; fakat güzellik yalnız beyte münhasirdir; hiçbirinde muntazam bir gazel bile bulamazsın.

Bu devrin şiirce hâmîsi Köprülüzâdeler, Şehîd Alî Paşa, Sultan Ahmed-i Sâlis, Sefîh İbrâhim Paşa, en nihâyette de Râgıb Paşa imiş.. Ândan Sultan Selîm-i Sâlis zamanına gelinceye kadar bekâyâ-yı seleften başka şâir görünmez.

Sultan Selîm devrinde Şeyh Gālib, Pertev, İzzet Bey, Surûrî, Hvâce Neş'et zuhûr etmiştir. İçlerinde, Şeyh Gālib'in *Hüsn-ü Aşk*'ından uzunca sözler alınabilir; berikilerin eserlerindeki güzel şeyler, hep birer-ikişer şeyden ibârettir.

Bâkî, Fuzûlî devrinde Rûhî-i Bağdâdî'yi, Nâbî devrinde de Hâmî-i Âmidî'yi unutmuşum; sen intihâb ederken, ânların *Dîvân*'ını unutma !

Sultan Mahmud devrinde, bir diğer tarz-ı edeb zuhûr etmiş; İzzet Molla, Vâsıf o tarz-ı edebe pîşvâ olmak istemişler; sanki olurbulur yolunda şiir söylemekle, Türkçe'de şiir yapılabilir zannında bulunmuşlar. İzzet Molla, Vâsıf'tan ziyâde muvaffak olabilmiş; çünki daha ziyâde Acem mukallidi imiş; söz söyler iken şiiri, şîve-i lisâna tercih eder imiş. Yine Sultan Mahmud zamanında Pertev Paşa, Âkif Paşa, Câvid Bey, Dâniş Bey, Fâzıl Bey var imiş. Pertev Paşa ile Âkif Paşa, âlimâne şiir söylemek istemişler; mütenezzilâne yeni yeni yollara da dökülmüşler, hemen hepsinde muvaffak olmuşlar.

Câvid Bey, bütün bütün Nef'î zamanının mukallidlerindendir. Dâniş Bey, Nef'î taklidini bir dereceye kadar Türkçe'ye de karıştırmak istemiş, oldukça muvaffak da olmuş.. Fâzıl Bey, suhan-şinâs bir adam imiş, bütün bütün Arabca yoluna gitmiş; söylediği lakırdılar içinde,

Dünya için mücâhede, 'ukbâ için duâ
Değmez bu renc-ü mihnete dünyâ vü âhiret

gibi sözler olmakla berâber, *Diyojen*'deki Hacı Ahmed gazeli yolunda lakırdıları da vardır. Câvid Bey ile Dâniş Bey'den başka, cümlesinin

[10] Recâ'izâde Ahmed Cevdet'in eserinin adı, *Münteḫabât-i Âṣâr* değil; *Nevâdiru'l-Âṣâr'dır* (Kāhire, 1256/1840).

Dîvân'ını bulabilirsin. Câvid Bey'in âsârını *Müntehabât-ı Nazîf*'te, Dâniş Bey'in eş'ârını da şâir Cevdet'in *Müntehabât-ı Âsâr*'ında görebilirsin.

Hâ, unutmayalım, Sultan Mahmud asrının Şeyhü'l-İslâm Ârif Hikmet Bey, Mektubcu Tâhir Selâm Bey dahî meşhur şâirlerinden idi. Şiirce ikisi dahî mukalliddir. Mukallidseler de âlimâne mukallid olduklarına hürmeten hiç olmazsa birer beyitlerini almak lâzım gelir.

Gelelim bizim asra.. Tabî'at-i şâirâneye mâlik olanlarımız Şinâsî, Gâlib Bey, Hakkî Bey, Kâzım Paşa, Hersekli Ârif Hikmet Bey, Ekrem Bey, Hâmid Bey oluyor. Şinâsî'nin eserleri matbû'.. Gâlib Bey merhûmun hâkine hürmeten aklımda olan eserlerini ben yazarım. Hakkî Bey'in *Dîvân*'ı, Kâzım Paşa'nın en güzel eserleri matbû'dur. Gerçek unuttum; zamanımızda Avnî Bey de şâirdir; ânın güzel şeylerini, *Harâbât*'ta bulursun. Bâkî..

Midillî'den — 24 Cemâdîe'l-âhir, sene 96

Kardeşin,

KEMAL

CCCCXIV.

Kemal'in, birçok edebî mes'elelere, bilhassa Garb edebiyatına âit düşüncelerine yer verdiği bu mektubu, Hâmid'in, 13 Haziran, 1295 (25 Haziran, 1879) tarihli, mektubuna cevaptır.

Kemal, gözünün önünde dolaşıp duran Alî Ekrem'i seyretmeğe, Hâmid'in mektuplarını okumağı üstün tuttuğundan bahsettiği bu mektubunda, rûhî ıztırapları dindirmek için, içki in müsekkin olduğunu yazan Hâmid'e, *Âkif Bey* ile *Celâlü'ddîn Hârezmşâh* adlı piyeslerini hatırlatır: Vak'a kahramanı Âkif Bey, karısı Dilrübâ'nın bir başaksı ile evlendiğini haber alınca, avunmak için kendisini içkiye vermiş, bu yüzden, birtakım cinâyetlerin işlenmesine yol açmış, kendisi de öldürülmüştür. Kemal, bu eserinde bir meyhâne âlemini de tasvir eder. *Celâlü'ddîn Hârezmşâh* piyesinde ise, Celâl in, üveği kardeşi Gıyâsü'ddîn'e içkiye düşkünlüğü dolayısıyle verdiği öğütler vardır. Hâmid'e, işte bu eserlerini okumasını tavsiye eder; onun, işret yüzünden hastalanıp da, kendisine mektup yazmayışını ma'zeret saymaz.

Kemal, Hâmid'in mektubundaki, ".. Ben mertebe-i cehlimi bilirim" ifâdesine cevap olarak, aralarında ilmî bir fark bulunmadığını ileri sürdükten sonra, kendisinin 1256'da doğduğunu, Tekirdağ'lı bir şâir olan Ârif Efendi'nin düşürdüğü tarih mısra'ının mânâsını kaydederek, Hâmid'in yaşını sorar. Aynı suali, onunla henüz mektuplaşmadığı sırada, Magosa'dan gönderdiği bir mektupta, R. Ekrem'e sorduğunu da biliyoruz. Kemal in asıl üzerinde durduğu, Hâmid'e Magosa'dan gönderdiği

21 Şubat, 1876 tarihli mektubunun neşredilmesini istemediğidir. Bunda Ahmed Vefik, Midhat Paşa'nın, Alî Su'âvî ve Ahmed Mithat'ın aleyhinde bulunmuş, onların üslûplarını taklid ederek bâzı cümleler de yazmıştı. Hâmid'den, Ebüzziya Tevfik'in bu mektubu neşretme hususundaki arzusunu önlemesini recâ ediyor.

Şinâsî ve arkadaşlarının yerini Muallim Nâcî gürûhunun almasına esef eden Hâmid, edebiyat âlemimizi Şinâsî'nin inşâ ettiği, Kema ile R. Ekrem'in bu âlemin tulû ve gurublarını, şimşek ve yıldızlarını yarattığı düşüncesindedir. Kendisini de bunlardan ışık alarak parlayan bir yıldıza benzetir [1]. R. Ekrem'in birgün, "Şinâsî nedir?" demesine cevâbı, "Fi'l-vâki' Şinâsî ne idi; ne olsa o bizim memleketimizde hiçbir şey olmaz idi; ânın en büyük fazîleti, Kemal'i meydana çıkarmasıdır. Edebiyat kütüphânesinin miftahlarını, öyle mâhir bir ele vermesidir" olmuştu. Hâmid'n bu fikirleri, kısmen Şinâsî aleyhinde olmakla berâber, onu bir mûcid saydığını da anlatır. Hâmid, Elhâc İbrâhim Efendi'ye bir cevâbında da, yeni tarz eserlerden bahsederken, "Şinâsî bedâyi'inden olan tarz-ı nevîn" ifâdesini kullanır. Cemiyetimize yükselme yolu açan da yine Şinâsî'dir. La Fontaine'den terceme ve iktibâs ettiği menzûmeleri ise, R. Ekrem'in bu tarz şiirleri ile karşılaştırılınca kıymetce ölçülemiyecek derecede başarısızdır [2]. Hâmid, *Şinâsî* adlı manzûmesinde ise, onu "Bînazîr bir şâir", bir mütefekkir, kurduğu mektepte hepsi edebiyatımızın üstâdı sayılabilecek tilmizler (ki bunlar Kemal, R. Ekrem, Ziya Paşa, Sezâ'i'dir) yetiştiren, bir mezarlığı andıran edebiyat âlemimizi bir bahar diyârına çeviren bir şahsiyet olarak kabûl eder [3]. Hâmid'in, Kemal'e gönderdiği 19 Haziran, 1879 tarihli mektubunda da, edebiyatımızdaki yeniliklerde Şinâsî'nin te'sirini inkâr etmemekle berâber, mûcid olarak Kemal'i gösterdiği muhakkaktır. Kemal ise, Şinâsî'nin nesirlerini değil, şiirlerini kıymetli bulur; bu i'tibârla Hâmid'den ayrılır.

Kemal, *Zavallı Çocuk* adlı dramatik eserinden sonra yazdığı *Vatan* piyesi hakkında, Hâmid'in "son" tarzındaki teşbihi i beğenmez; çünkü *Vatan - yâhut - Silistire*'yi yazdıktan sonra susmamış, Magosa'da iken *Gülnihâl* piyesini neşretmişti; elinde henüz basılmamış dramatik bir eseri de vardır : *Celâlü'ddîn Hârezmşâh*..

Mevzu'unu XII - XIII. asır İslâm - Mogul tarihinden alan bu piyes, Celâl ile karısı Neyyir arasındaki bir konuşma ile başlar. Cengiz'in yolladığı elçilerin câsus olduğu anlaşılmış, bunlardan Mahmud Yalavaç öldürülmüştür. Bu yüzden M. Alâeddîn Harezmşah ile Cengiz arasında harb başlamak üzredir. Savaşa gönlü râzı olmıyan Alâeddin, bu sırada ölür. Yerine, tebi'asının isteği hilâfına harbe karâr veren Celâl geçer. Bâzı muhâlifler orduyu alıp Tatar tarafını tuttuğu için, Celâl ve arkadaşları Tatar hücûmuna uğrar. Sind nehrini geçip tekrar hücûma niyetlenen Celâl arkasından Tatar'ın yetiştiğini görünce, daha serbest hareket edebilmek için, yaralı olan oğlu Kutbü'ddîn ile, karısını nehre atar.

Vak'anın bundan ötesi Tebriz'de geçer Tebriz hükümdârı Atabeg, Alıncak'a kaçmış, kal'anin müdâfa'asını, karısı Mihr-i Cihan'a bırakmıştır. Celâl, kendisine âşık olan ve kal'ayi teslim eden Mihr-i Cihan'la evlenir.

---

[1] Abdülhak Hâmid, *Mektuplar*, c. I., s. 80, 132.

[2] *Ayn. esr.*, c. II., s. 78, 142.

[3] *İlhâm-i Vatan*, s. 74, 77.

Öte yandan, Hârezmşahlar âilesi arasında bitmez tükenmez anlaşmazlıklar vardır. Bunlara sebep, bilhassa Celâl'in üveği kardeşi, aynı zamanda veziri Gıyâsü'ddîn'dir ki, bir aralık askerin birkısmını alarak Bağdad yolunu tutmuştur. Kirman'da bulundukları sırada Karahıtay devleti kurucusu Burak Hâcib, Gıyâsüddîn'den, annesini zevceliğe ister. Maksadı Celâl'e üveği baba olmak sûretiyle, hakkında beslediği fenâ niyetleri önlemektir. Bu işe ana - oğul râzı olmadıklarından Barak Hâcib, Gıyâsüddîn'i astırır; annesi Zâhide'yi ise, bizzât yaralar. Celâl'in yaklaşmak üzre olduğu haberini duyunca da kaçar. Celâl, bütün bu felâketleri, ölmek üzre bulunan annesinden öğrenmiştir.

Harblerden yorgun düşen Celâl hastadır. Önce kendisiyle mücâdele için Selçuklular'la Eyyûbîler'in, Cengizîler ve Ehl-i Salib ile de yine Selçuklular'ın birleştikleri, bir müddet sonra da, Selçuklu ve Eyyûbîler'in, İslâm kanı dökmek istemediklerinden, Hârezmşahlar'a sulh teklif ettikleri haberini alır. Bu heyecanlı vak'alar, bilhassa ilki Celâl'i İslâm Birliği nâmına çok üzmüştür. İşte bu sebeplerden maddî ve mânevi bitkin hâlde bulunan Celâl'i, önceleri kendisine tâbi' âsîler ve Burak Hâcib'in adamları ta'kip eder; o, karısı Mihr-i Cihan'la günlerce dağlarda dolaşır. Sonunda, Burak Hâcib'in adamlarından Câbir adlı cellâd tarafından vurulur. Ölmek üzre bulunan Celâl'in vasiyyetlerini, kaniyle ve gömleği üzerine, Mihr-i Cihan yazar. Bunlar, Tatar ile mümkün mertebe uğraşıldığını, bu yolda Allâh'ın Hârezmşahlar'a yardım etmediğini, İslâmlar arasındaki sürekli anlaşmazlıkların ortadan kaldırılması lüzûmunu anlatan fikirlerdir. Mihr-i Cihan bu vasiyyetnâmeyi güvendiği adamlarından birine verir; Celâl'in son isteği, bunların Müslümanlar'a bildirilmesi olduğunu söyler ve o da ölür.

Kemal bu eseri ile, İslâm Birliği fikrini müdâfaa eder; piyeste bu idealin mümessili Celâl'dir. Celâlü'ddîn bir ölüm tehlikesi atlattığı zaman teb'asından biri, ".. Dîn gayreti, İslâmiyet tarafdârlığı, vatan mahabbeti, sizin gibi bir hakramandan mahrum olurdu" der (S. 30). Hârezmşahlar'dan biri şehit düşerken, "Yine Allâh'ın dînini 'ibâdu'llâhın hâlini düşünürmüş. En son lakırdısı, İran'da asker yok.. Siz burada bîhude yere kendinizi telef ediyorsunuz! Yolunda şehit olacağım dîn hürmetine, İran'ın imdâdına yetişin!" diye emreder (S. 32), Celâl, "Benim vazîfem Cengiz'i yıldırmak değil, İslâm mülkünü kurtarmak, Tatar'ın tasallutu, ezan sesi işitmiş memleketlerden bütün bütün bertaraf oluncaya kadar ne yapsam azdır" diye düşünür (S. 64). Adamlarından biri ona, ".. İslâm'ın en küçük bir faydası için padişâhımın yapamıyacağı, tahammül edemiyeceği bir fedakârlığı bulunamıyacaktır" dediği gibi (S. 107), Tebriz kala'sının zaptında, Celâl'in, "Şehrin duvarlarındaki çakıl taşlarından başka birşey istemiyoruz; İslâm arasında bir ittihad arıyoruz" diye haykırdığını duyarız (S. 108); en derin vicdân azâbı, askerlerinin, İslâm kılıcına din kardeşlerinin kanını bulaştırmasıdır (S. 211). Adamlarından birini, yânî Nûru'ddîn'i Bağdad'a ve Şam'a, İslâm Birliği'nin te'mini maksadiyle gönderince, Nûru'ddîn, "İslâm için mevcut olan tehlikeleri, bir İttihad yapılamaz ise, yakında cümlesinin mahvolması mukarrer olduğu, delâil-i adîdesiyle berâber" dilinin döndüğü kadar anlatır (S. 219). Selçuklular'la Eyyûbîler'in birleşmeleri üzerine, Celâl'in düşünceleri "..Ben İslâm kanı dökerek tevsî-'i mülk etmek istersem, Bağdad'ı zaptedip de taht-ı Abbâsî'ye hayâl gibi, cellâd-gibi, hareketsiz, âciz

birini oturtarak, ânın nâmına memâlik-i İslâm'ın her tarafında infâz-ı hüküm edemez miydim?" merkezindedir (S. 222).

Kemal mektubunda Hâmid'e işte bu piyesinden, mevzu'u sırf dîn üzerine olduğu için, Celâl'in basılamıyacağından bahseder[4].

Bu mektubun mühim birkısmı da, Kemal'in Garb edebiyatı hakkında Hâmid'e öğütleridir: Kemal ile Hâmid'in. Corneille'in eserlerine dâir düşünceleri biribirine tamâmen aykırıdır. Kemal en çok *Cinna*'yı, bundan sonra *Polyeucte*'ü beğenir; Hâmid ise, *Le Cid*'le *Horace*'ı sever. Bu, her iki şâirimizin ne türlü eserleri beğendiğini aydınlattığından mühimdir: *Horace* ile *Cinna* 1640'da yazılmış olup, ikisinin de konusu Roma tarihinden alınmıştır. *Cinna*'da, İmparator Auguste, kendi emriyle öldürttüğü

[4] *Celâlü'd-Dîn Hârezmşah*'ın Kemal hakkındaki bütün eserlerde, Magosa'da bulunduğu sırada, 1292'de basıldığı kaydedilmiştir. Eserin üzerinde, hakîkaten, Kahire, 1292 tarihi vardır. Kemal'in bilhassa mektuplarının tedkîki, bu 1292 tarihinin sahte olduğunu açıkca göstermektedir. *Namık Kemal Hakkında* (Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Neşriyâtı - 11., Büyük Şâirin 100'üncü doğum yıldönümü münâsebetiyle Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Profesör ve Doçentler'i tarafından basılmıştır, İst., Vakit Matbaası 1942) adlı eser dolayısıyle yazdığımız tenkidli bibliyografya makâlesinde bu mes'ele üzerinde de durmuştuk. Bu yazımızda, muhtelif vesîkalara dayanarak, bu eserin muhtelif yazma nüshalarından, bu nüshaların kimler tarafından istinsah edilip okunduğundan bahsetmiş ve şu neticeye varmıştık "Bütün bunlardan çıkarılan netice, *Celâlü'ddîn Hârezmşah* piyesinin en aşağı 1880'denberi yazma nüshalar hâlinde (ki sahhaflarda hâlâ birçok yazmaları mevcuttur) elden ele dolaştığı, 1889 - 90'da henüz basılmadığıdır. 'Abdü'l-Hamîd devrinde, neşriyât sâhasındaki baskı yüzünden, birçok eserlerin, bilhassa Namık Kemal'in yazılarının, İstanbul'da Acemler tarafından eski bir tarihte basılmış gibi gösterilerek satışa çıkarıldığı mâlûmdur. *Celâlü'ddin Hârezmşah* piyesinin de, 1890'dan sonra intişâr eden bu tarz bir tabı' bulunduğunu, üzerindeki 1292 tarihinin, hattâ Kahire kaydının da uydurma olduğunu sanıyoruz." demiştik *(Belleten*, nu. 25, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1943, s. 207 v.d.). Bu yazımızda dayandığımız vesîkalardan biri de, Kemal'in, Abüdülhak Hâmid'e yolladığı ve içindekileri tahlil etmekte olduğumu 5 Temmuz, 1879 tarihli bu mektubu idi. Bu eserin, 1292'de basılmadığı tarafımızdan isbat edildiği hâlde, Prof. Mehmed Kaplan'ın doktora *thèse*'i olarak hazırladığı eserinde, bu piyes için, "Namık Kemal'in Magosa'da kaleme aldığı eserlerdendir. Mukaddimesi 1295'de Midilli'de yazıldığı için, piyesin de o zaman orada yazılmış olduğunu zannedenler vardır" deniliyorsa da, bu "zannedenler"in kimler olduğu tevsik edilmemiştir. *Bibliyografya* kısmındaki, 1282'de Kahire'de, 1292, 1315'de İstanbul'da basıldığı kayıtleri de tamâmiyle yanlıştır *(Namık Kemal, Hayatı ve Eserleri*, İst., Horoz Basımevi, 1948, s. 182, 231); çünki eserin 1282 basımı yoktur; 1315 basımının ise, Mısır'da, Kânûn-i Esâsî Matbaası'nda yapıldığı eserin üzerinde kaydedilmiştir. Bu piyes hakkında daha çok bilgi edinmek için bk., F. A. Tansel, *Namık Kemal'in Midilli'de Yazdığı Manzum ve Mensur Eserler, Türkiyât Mecmuası*, c. XII., İst., 1955, s. 84 v.d.). Bu makâlemizde kaydedildiği üzre, eser, 1881 Ağustos'unda tamamlanmıştır (Ayrıca bk., bu kitabımızın *Umûmî İndeks*'i).

bir Romalı'nın kızı Emilie'yi himâye eder ve büyütür; fakat Emilie, babasının intikâmını almağı düşünür. Emilie'nin nişanlısı Cinna, Auguste aleyhinde bir sû'-i kasd tertipler. Sû'-i kastcilerden Maxime de Emilie'yi sevmekte, Cinna'yı kıskanmaktadır; sû'-i kastı, Auguste'e haber verir. Auguste rûhî bir mücâdeleden sonra, dünyaya hâkim olduğum gibi, kendime de hâkim olmalıyım, diyerek Cinna'yı afveder. Kemal'i, Corneille'in bu eserine hayran eden, Auguste'ün asîl kalbi ve hürriyet fikirleridir.

Beğendiği diğer eserin kahramanı Polyeucte, Ermenistan'a Romalılar tarafından nasbedilen Félix'in dâmadıdır. Polyeucte'ün karısı Pauline, evlenmeden önce, Sévère adlı bir Romalı ile sevişmişti; fakat bu adam o vakit zengin olmadığı için, Pauline'in babası, evlenmelerine müsâ'ade etmemiştir. Pauline, Sévère'in öldüğünü zannediyor; hâlbuki o, imparatorun gözdesidir ve Ermenistan'dadır. Pauline, eski sevgilisine evli olduğunu, kendisini unutmasını söyler. Pauline'in kocası Polyeucte hıristiyandır; taassup neticesinde Roma ilâhlarının heykelini devirmiş, tevkîf olunmuştur. Hıristiyanlıktan vaz geçmek şartıyle kurtulabilecek.. Sévère, Pauline'in recâsı üzerine Félix'in nezdinde Polyeucte için şefâ'atte bulunmak istiyorsa da, onun bu teşebbüsünü tuzak sanan Félix, damadı Polyeucte'ü i'dam ettirir. Polyeucte'ün metincesine ölümü Pauline ile Félix'in de hıristiyan olmalarına yol açar. Kemal'i, hıristiyanlığa fazla mütemâyil bulduğu bu eserin cezbeden tarafı, her hâlde, idealist kahramanlarıdır.

Kemal'in aşağıdaki mektubundan, Hâmid'in Corneille'in eserlerinden en çok *Le Cid* ile *Horace*'ı beğendiği anlaşılıyor; esasen Corneille'in meşhur trajedileri de bunlardır ve edebiyat tarihlerinde *Le Cid*, dramatik şaheserlerin başlangıcı gösterilir. Genç ve güzel Chimene, aynı şartları hâiz Rodrigue'in nişanlısıdır. Birbirlerini fazîletleri, kahramanlıkları için severler; irâdelerinin kuvveti, aşklarına dâimâ üstün gelir. Horace ise, bir âşıktan çok bir kahramandır; bu eserin kahramanlarından Curiace'da ise, Horace'a göre daha zayıf olan kahramanlık duyguları yanında beşerî arzular da hâkimdir.

Yukarıda da kaydettiğimiz gibi, Corneille'in eserleri arasında en meşhuru *Le Cid* ile *Horace* olduğu Hâmid'e hâs bir düşünce değildir; bu, edebiyat tarihine mal olmuş bir hükümdür. Böyle olduğu hâlde, Kemal, bu eserlerden nefret ettiğini yazıyor.

Diğer taraftan, N. Kemal'in Corneille'in eserleri hakkında verdiği hükümler birbirini pek tutmaz: Biraz önce, en çok *Cinna*'yı, bundan sonra *Polyeucte*'ü sevdiğini yazdığı hâlde, biraz sonra, *Agésilas*'ın Corneille'in umûm eserlerine üstünlüğünü ileri sürer; hâlbuki, Corneille'in 1667'de neşrettiği beş perdelik ve serbest vezinle yazılan Agésilas'ı, eserlerinin en zayıfıdır ve Boileau'ya,

J'ai vu l'Agésilas,
Helas !

"Heyhat ki *Agésilas*'ı gördüm!" mısra'larını yazdırmış ve bu hicvîye, zâten zayıf olan bu eseri, büsbütün gözden düşürmüştür. Bu yüzden, tanınmış Fransız edebiyatı tarihlerinde *Agésilas*'a yer verilmez [5].

[5] Msl., J. Bédier - P. Hazard, *Littérature Française.*

Kemal'in Hâmid'e Garb edebiyatına dâir tavsiyeleri arasında, Shakespeare'in eserlerini okuması, bunlardan birini dilimize çevirmesi, veyâ adapte etmesi yer alır. Hâmid'in eserlerinde hissedilen Shakespeare te'sirinin, bu öğütlerle alâkasız olmadığını sanıyoruz. Burada, başlı başına bir tedkik mevzûu olan bu mes'ele üzerinde duracak değiliz. Şu kadar söyliyelim ki bu te'sir, Hâmid'in bilhassa dalgaların, rüzgârların v.s. tasvirinde kullandığı tabla'tüstü teşbihlerinde kendini gösterir. Shakespeare'in *Hamlet, Macbeth, Julius Caesar, King Lear* gibi hayâlce en zengin eserlerini kaleme aldığı devirde (1608 - 1613) yazdığı *Othello*'daki kıskançlık sahnesi Hâmid'in *Finten*'inde mevcut ve aynı mevzû etrafındaki sahne, biribirine çok yakındır. *Finten*'deki

Bahr-i zehhâr değil, ebr-i şirer-bâr değil,
Hep yanardağlar ilē dolsa civârım dönmem

*

Çıkıyor kanlı yüzü karşıma ummânda bile
Sönmüyor meş'ale-i la'neti tûfânda bile

*

Zulmetin çâk edip ey şeb salarım subha nazar

müsra'ları, *Gazûb Bir Şâir* manzûmesindeki

Volkan ağzında her biten çiçeğim
Yıldırım yağdırır ateşböceğim

beytinde olduğu gibi fevka'l-beşer bir ihtiras, bir şiddet taşıyan bu tabla'tüstü teşbihlere, Hâmid'in eserlerinde de sık sık rastlarız. İşte, N. Kemal'in — biraz sonra neşredeceğimiz mektubu — Hâmd'in dikkatini, Shakespeare'in eserlerine çektiğinden de mühimdir.

Hâmid, Kemal'e yolladığı 25 Haziran, 1879 tarihli mektubunda vezin mes'elesine de temâs etti; "Arûz'u yapanlar bizim gibi adam değil mi? Onlar da hatâ edebilir" fikrinde olduğunu, arûzda bâzı değişiklikler yapma lüzûmunu ileri sürdü. Kemal ise, buna muârızdır; çünkü Arap arûzunu inceliyerek bir sistem kuran İmâm Halîl (VIII. asır), Acemler'de aynı işi yapan ve *Arûz* adlı bir eser kaleme alan Molla Câmî (XV. asır) gibi olamayacaklarını, yarın bir M... (Belki Akmed Midhat?) Efendi'nin, kendi kendine bir şiir tarzı İcâdına kalkışacağını düşünüyor. Görülüyor ki Kemal, veznin, bir milletin ma'şerî vicdânından doğan millî bir unsur olduğunu kavramıştır; bir milletin vezninde şahsî çalışmalar neticesinde değişiklik yapılmasını doğru bulmaz. Tanzimât şâirlerinin arûzla hece vezni arasında bocalamalarını anlatan güzel bir fıkra nakletmekle iktifâ eder.

Hâmid'in, *hâl var, mekâl var* tarzında kâfiyelerle devam eden gazeli Kemal'in sanması, şâirimizi çok hiddetlendirmiştir. XIX. asır sazşâirlerinden Derdli'nin bu gazelindeki bilhasa,

Ey Nâmık-ı biçâre bu esrârda ne hâl var
Vîrân olası hânede evlâd-ü 'iyâl var

mısra'larının, kendisine âit gösterilmesine çok sinirlenir; bu mes'eleye temas eden Fuad Köprülü de, "Mahlası N. Kemal'e isnât edildiğini ve hattâ Hâmid'in bile buna

inandığını gösteren bu mektup, Kemal'in bundan nekadar sinirlendiğini de anlatmaktadır. Hiç şüphe yok ki Kemal, bu sinirlenişinde çok haklıdır; Hâmid'in bu kadar kusurlu ve bozuk bir şiiri nasıl olup da Kemal'e âit zannettiğini anlayamıyorum" diyerek Kemal'i haklı bulur[6].

Kemal'in, Hâmid'e birçok tavsiyelerini, muhtelif şahsiyetler ve edebî mes'eleler, Garb edebiyatına âit ve başka eserler hakkında fikirlerini içine alan bu çok mühim mektubu Ebüzziya Tevfik tarafından neşredilmiştir (*Mecmu'a-i Ebüzziya*, Rebî' I./Rebî' II., 1298, nu. 13 - 14). Menemenli Rif'at Bey de, Hâmid'e, bu mektubun *Mecmua-i Ebüzziya*'da neşrinden sonra yazdığı mektubunda, Ebüzziya'nın, Kemal'in mektubundaki birçok yerleri ..... sıra noktalar ile geçiştirdiğini, bu tarzı doğru bulmadığını, ya bu noktaları kaldırmasının, veyâ düzeltmesinin yerinde olacağını yazar. Hâmid, buna cevâbında, "*Mecmu*'aya yazılan mektubu ben de beğenmedim. Ebüzziya, benden sormadı bile.. Zâten, bana âit birşey değil ki sorsun, öyle değil mi? Münâsebetli bir iş tuttuğunu görmedim ki bundan dolayı serzeniş edeyim; serzeniş olunsa, bedterini yapar" diyor (Her iki mektup, kendi yazılarıyle, Kemal'in T. T. Kurumu'ndaki evrâkı arasında, ayni kâğıtta ve tarihsizdir (Nu. 60). Bâzı kısımları M. C. Kuntay'ın eserine alınmıştır *(Namık Kemal*, c. II. Kısım-1., s. 644 v.d.). Mektubun tam metni, içindekileri tahlil olunarak, daha önce, *Hustûsî Mektuplarına Göre Namık Kemal ve Abdülhak Hâmid* adlı eserimizde neşredilmiştir (S. 86 - 106).

414. Abdülhak Hâmid'e

Midilli — 5 Temmuz, 1879

Kardeşim Efendim,

13 Haziran, 95 tarihli mektubunu aldım. Şimdi gözümün önünde oğlum dolaşıp duruyordu. Emîn ol ki ânı görmekten de mektubunu okumak kadar mütelezziz olamıyorum. Hani yâ, esâtîr-i seleften bir İşrâkîye fırkası var imiş de kalbden kalbe muhâbereye muktedir olurlar imiş. Şimdi bir zât çıksa da bizim vicdânlarda olan seyyâlât-ı nûrâniyyenin iltişâkına velev rûhânî olsun bir çâre bulsa sanırım ki edebiyat-ı Osmânîye için telgrafın demir tellerine bedel ecrâm-ı ulviyyenin hıyât-ı şu'â'ını isti'mâle muvaffak olmuş kadar bir hizmet ifâ ederdi.

[6] *Türk Sazşâirleri — III., Antoloji, XIX.—XX*'nci *Asırlar*, İst., Kanaat Kitabevi, 1940, s. 650. — Ayn. müellif, *Türk Sazşâirleri - XIX. Asır Sazşâirleri: Erzurumlu Emrah - Âşık Dertli*, Millî Kültür Yayınları, Türk Dili ve Edebiyatı Serisi, Nu. 01 - 5, Ankara, 1965, s. 780.

Mugaddiyât-ı ruhânîye için bir tuhaf safasata îrâd etmişsin. Bilmem, Celâl'in [7], birâderi Gıyâsü'ddîn'e olan itablarını okumadın mı? Memnû'ât-ı şer'îye ma'zeretten ma'dut olamaz; menhî dâimâ menhîdir. İşret edip de zihnine, vücûdüne halel gelmiyenlerin de işretten memnû olması, fıkhın ıttırâden li'l-bâb kâ'ide-i külliyyesine müstenittir.... dokunuyor; insanı hasta ediyor; zihni kuvvetten alıkoyor. Amma, «طَبِيبٌ يُدَاوِي النَّاسَ وَالطَّبِيبُ مَرِيضٌ» [8] diyeceksin! Hakkın var. *Âkif*'te etrâfiyle ta'rifine çalıştığım zehr-i müzminin yanına uğramak bizim gibi oldukça aklı başında olanlara lâyık mıdır? Fi'l-hakîka kat'ân değildir. Nihâyet bir özür... varsa, o da... sâ'ikasıyle imâte-i zaman mütâleasından ibâret olacak.. ne faydası oluyor?... mı zâil oluyor? Zamânı imâte edersen yerine... dâvet etmiyecek bir zaman mı geliyor! Yok, hiçbiri değil

Hâsılı bu bâbta olan mâzeretimiz şer'î değildir; hattâ aklî de değildir; çünkü mes'eleyi tahlil ediversen... ettim; onun için hasta oldum, yâhut mektup yazamadım demek, ben Mehmed Efendi'yi urdum amma... ederken üzerime geldi de ânın için urdum kabîlinden olur.

Secî'li yeni kâfiyelerini gördüm. Hoş oluyor da, insan arasıra onun için yapıyor. Arap köleye kırmızı esvap giydirmek, yâhut hâdım-ağasına çerkes kızı vermek gibi..

Senin ihmâl za'f-ı â'saptan..... ise kıllet-i ahbaptan olmak daha muhtemel görünür; her ne ise...

Ma'hut taklîd-i münşiyâneye müteallik mektubu neşretmekten Tevfik'ı men'edebilirsen, sen men'edebilirsin. Beni dinlemez [9]; ma'mâfih ondan çıkmaması.... olmasa gerektir. Biraz düşünülürse kolayca anlaşılır ki insan kendi hânesini kendine mahbes etmek de mümkün olabilir. *Nefsimde tecrübemle inan söylerim sana!*

O ne demek? Benim kadar ilmin olsa imiş, mürûr-ı zaman ile belki bana yetişebilir imişsin! Müdâhinler ağzından çıksa, söz güzel;

[7] "*Celâlü'ddîn Hârezmşâh*'ıdır ki, en güzel yazdığı eserlerden ma'dut ve henüz neşrolunmamış bir tiyatrodur " (Not. E. Tevfik).

[8] "Öyle bir doktor ki herkesi tedâvî eder; hâlbuki kendisi hasta!"

[9] Kemal'in neşrini istemediği bu mektubu, kitabımızın birinci cildinde mevcuttur (Nu. 167, s. 426 v.d.)

fakat sana yakışmaz. Benim o azametli ilim nereden sâbit oluyor; sana o tevâzu'lu cehil neden iktizâ ediyor? Bana yetişmek için mürûr-ı zaman ihtiyâcını hangi mes'eleden dolayı beyân ediyorsun ? Daha yetişip de ne yapacaksın ? Omuzuma mı sıçrayacaksın ; yoksa şimdiden kırk yaşında olmağı mı merāk ettin! Sen kalbinden tamâmiyle emînsin ki Türkçe'de yazı yazmak bizim yazdığımız tarzlara münhasır işe, benim kadar, hattâ bâzı yerlerde benden iyi, fakat birtakım yerlerde de benden fenâ yazı yazıyorsun; *İşte o kadardır_ol hikâyet. Bâkîsi güzâf-ı bî-nihâyet..* Ben mertebe-i cehlimi bilirim, diyorsun. İşte sana bir ibâre söyleyim ki senin ibârenden güzeldir: Ben hem kendi mertebe-i cehlimi, hem senin derece-i irfânını bilirim. Senin benimle muhâberen vâsıta-i istifâde değildir; âdetâ bizim fukarâ hocalarımızın medreselerde i'tiyât ettikleri müzâkeredir. Benim maksadım ise kendi ilmimi tasdik ettirmek değil, arkadaşlığımı tasdik ettirmektir. Mektuplarımın hepsini bir yere toplarsan, bu fikirde bulunduğuma delâlet eder.

Ben Magosa'da iken seni aradım. Faziletlerinin birisi de bu cihetidir ki sen, benim kitaplarımı aramışsın.

Hâ! Allāh'ı seversen, yaşını bilmiyorum. Benim tarih-i vilâdetim 1256'dır. Tekfurdağı'nda doğmuşum. O zamanın şâirlerinden Ârif Efendi adında bir adam vilâdetime tarih olmak için, *Erdî şeref bu dehre Muhammed Kemāl ile*, hezeyânını söylemiş. *Erdi* yerine *verdi* olsaydı, hem ben beş yaş daha kazanmış olurdum; hem tarih mânâlı zuhûr ederdi. Senin tarihin yok mudur ?

Ben neşriyâta başlamamış olsam sen, Ekrem, Tevfik şimdiki kadar isti'mâl-i isti'dât etmeğe muktedir olamamak zannında imişsin. Bu zan hatâdır. Şinâsî'den sonra ben olmasa idim, elbette biriniz zuhûr ederdiniz. Edebiyat-ı garbîye meydanda dururken, hakâyık-ı fikrîyenin buralara intişârı bana ve hattâ Şinâsî'ye mi muhtâc olur. Güneş doğduktan sonra ziyâsını her tarafa dağıtmak için menşûra mı lüzum görülür ?

Şinâsî, edebiyatın Garb'ten alınmak lâzım geleceğini gösterdi. *Makāmāt-ı Harîrî* mukaddimesindeki,

وَلَوْ قَبْلَ مَبْكَاهَا بَكَيْتُ صَبَابَةً
بِسُعْدَى شَفَيْتُ النَّفْسَ وَ قَبْلَ التَّنَدُّمِ

وَلَكِنْ بَكَتْ قَبْلِي فَهَيَّجَ لِي الْبُكَا
بُكَاهَا فَقُلْتُ الْفَضْلُ لِلْمُتَقَدِّمِ [10]

kıt'ası gibi biz de, müceddid-i edeb Şinâsî'yi addetmeğe ve o fazîleti kabr-i muhtereminden nebbâşâne igtisab etmemeğe mecbûruz.

Gelelim şiir kısmına: Gālibâ bu bâbda re'yleriniz muhtelif bulunacak. Şinâsî münşîlikten ziyâde şâirlik isti'dâdını hâiz idi.

. Ben şehîd" beytindeki *'ayn* imâlesi, Nef'î'den başka Türk'ün umum şâirlerinde mevcuttur [11]; ma'mâfih yanlıştır. Kâş ki olmasaydı. Bizim kā'ide-i şiire göre zarûret-i vezin dedikleri şeyler bu hâllerden ibârettir. Meselâ benim, *Hürriyet*'deki,

Ağlamaz mi bakıb ahvāl-i perîşânımıza
Dil-ü cāniyle seven devletini, milletini ?

[10] "Âh, ne olurdu, Su'dâ'ya, kumrudan önce ben, teessüfle ağlasa idim! O zaman, pişmanlıktan önce derdime devâ bulmuş olurdum; fakat kumru benden evvel ağladı ve onun ağlayışı beni ağlattı; bunun için, şeref, tekkaddüm edenindir". Kemal'in bu kıt'ayı kaydetmekten maksadı, bahsettiği yeniliklerin kendisinden önce Şinâsî'ye ve ondan önce de Garb edebiyatı'na âit bulunduğunu anlatmaktır. Bu beyitler, Harîrî'nindir (*Kitābü'l-Makāmāt-i Edebîye*, Mısır basımı, h. 1313, s. 6). Kemal, bu parçanın birinci beytinin birkısmını, *Harâbat*'ı tenkîd maksadıyle Zeynü'l-'Abidîn Reşid'e yazdığı mektubunda da kaydetmiş ve Harîrî'ye âit bu beyitlerin Yezîd b. Mu'āviye'ye isnâdını tenkîd etmiştir (Bk., bu eserimizin birinci cildi, 123 numaralı mektup, s. 331). Bu iki beyit, Ziya Paşa'nın *Harâbât*'ının Arapça kasîdeler bölümünde, hakîkaten, Yezîd b. Mu'âviye'ye âit şiire ilâve edilmiştir (C. 1., Matbaa-i Âmire, 1292, s. 274).

[11] Kemal'in bu cümlesinde kasdettiği, Şinâsî'ni

Ben şehîd olmadan 'aşkınla mezārım kazayım
Taşımī gözlerimin kanlı yaşıyle yazayım

beytidir (*Dîvān*, İst., Tasvîr-i Efkâr Matbaası, 1287, s. 39; *'Arz-i Mahabbet* adlı şiirine âittir). Namık Kemal, *Tahrîb-i Harâbât*'ta bu beyti kaydettikten sonra, ". . . beytinde *ayn* (ع) imâlesi mevcut olmakla, o beytin, "*Sâbit, Sâmî bu sehvi etmiş • Râgıb, 'Asım o isre gitmiş* beyti kadar âheng-i selâsetten berî olmayacağını tasdîk etmeyecek bir hüsn-i tabî'at yoktur" der (Matbaa-i Ebüzziya, 1304, s. 39). Beyitte ulama mevcut, fakat imâle yoktur. Kemal'in, mektbunda geçen bu cümleden, Hâmid'in, *Tahrîb-i Harâbât*'ı yazma nüshalarından okuduğu ve bu hususta, yanılmıyorsak, imâle bulunmadığını yazdığı anlaşılıyor.

Nasıl_āh etmeyelim memleketin hâline kim
Ne zamandır çekiyor sadr-ü Fu'ād illetinî [12]

kıt'asındaki *'ayn* imâlesini değiştirmek nasıl kābil olabilir ?

"Çocuk"la, "son" bahsinde meydana koyduğun, meydana çıkmak mes'elesinde hakkın olsa bile bedî'in muktezâ-yi kā'idesine tevfîk-i hareket etmemiş olursun! Mâdem ki "son", çocuk"tan sonra çıkıyor, saklı şeyleri son'a, doğmuş şeyleri çocuğa benzetmek o mubârek..... hükmetmek kabîlinden olmaz mı?

Benim, *Silistire* nasılsa çıkmadı; istenildi de çıktı. Onun *son*'u *Zavallı Çocuk* [13] idi. *Silistire*, *Zavallı Çocuk*'un *son*'u değil idi.. *Celâl* tabî'î çıkamaz; çünkü mevzû'u sırf dîn üzerinedir. Daha meşîhat dâvâsında bulunmadık ya! Senin o yolda olan eserlerine de izin vermezler; ma'mâfih ben Magosa'da iken, altında imzam olmadığı için *Gülnihâl* ellerini, kollarını sallayarak bâ-izn-i cenâb-ı ma'rifet-penâhî ortaya atılmıştı. Hulâsası, her ne olursa olsun Edebiyat-ı Cedîde'nin "*son*" tevlid etmesini istemiyorum

"Senin eğer merākın mülke ma'ârifle hizmet ise, lâzım olan sâl-nâmeler, nümûne-i edebiyatlar değil, Türkçe elifbâcıklar, Türkçe

[12] Kemal'in bu kıt'ası, *Hasta Adam* adlı makālesinde mevcuttur (*Hürriyet*, nu. 24, 7 Aralık, 1868); imzâsızdır. 12 Şubat, 1869'da vefât eden Keçecizâde Fuad Paşa'nın, ölümünden iki ay kadar önce basılan bu şiirde *sadr-ü fu'âd illeti* ifâdesi tevrîyeli kullanılmış, *Sadr-i a'zam* Fuad Paşa'nın muztarip bulunduğu kalb hastalığı'na işâret edilmiştir. Bu şiir, Kemal'in *yazma şiir mecmuası*'nda (Türk Tarih Kurumu, s. 93) ve Sa'deddin Nüzhet'in eserinde de vardır (*Namık Kemal*'in *Şirleri*, 1941 basımı, s. 250). Kemal'in kaydine rağmen, bu kıt'anın bu son mısra'ında, *'illet* kelimesi dolayısıyle, imâle yoktur.

Kemal'in, Fuad Paşa hakkında, buna benzer başka hicvîyesi de mevcuttur; vefâtı münâsebetiyle yazmıştır (M. C. Kuntay *Namık Kemal*, c. II., Kısım - II., s. 514; Menemenli Rif'at'in yazısıyle klişesi de neşredilmiştir)

Zamānında mahvoldu âsar-i dād
Dutub gökleri dud-i āh-î 'ibād
Dedî kābız-î rūh-i mu'ciz-nihād
Bitrmiş Fu'ād'ī, fesād-î fu'ād

[13] *Zavallı Çocuk*'un ilk baskısı 1873 sonunda ve imzâsız olarak, ikinci tab'ı 1874 Nisan'ındadır. Hakkındaki bir fıkra ve i'lânlar için bk., *Hayâl* gazetesi, yıl - I, nu. 17, 19 Kânûnıevvel, 1289/31 Aralık, 1873 ve yıl - 2, nu. 48, 23 Mart, 1890/4 Nisan, 1874. Eserin muhtelif basımları, temsilleri v.b. hususlarda bilgi edinmek için bu kitabımızın birinci cildine bakılabilir.

ilm-i hâlcikler, Türkçe hesap kitabcıkları, hendese kitabcıkları ile uğraşmak lâzım gelir.

Sen bilmem Corneille'e niçin o kadar müptelâ olmuşsun! Fahr olmasın amma, Corneille'in mütercim-i efkârı ben olsaydım Avrupa seyahatlerine, Magosa zindanlarına... umûmîlere, falanlara nisbet daha yakışık alırdı. Shakespeare'e niçin merâkın yok? Ânın bir muntazamca oyununu terceme, veyâ *adaptation* sûretiyle lisânımıza nakletmiş olsaydın, sanırım ki edebiyatımıza bir büyük hizmet etmiş olurdun. Ben Corneille'in ulviyyet-i efkârına meftun olanlardanım; fakat Paris'ten sandıkların değil, hattâ Corneille mezarından çıkıp da gelse, "Benim en güzel eserim *Le Cid* ile *Horace*'dır" yolunda bir söz getiremez. Ben Corneille'in âsârında evveldenberi, *Cinna*'yı severim. Hürriyet ve hamiyyet nâmına yazdığı şeylerin en güzeli de odur. *Le Cid* ile zâten imtizâc edememiştim. Horace'larla kezâlik; *Polyeucte*, hıristiyanlığa hepsinden ziyâde mâil iken, *Cinna*'dan sonra yine Corneille'in her tiyatrosundan güzeldir.

Tuhaf lakırdı söylüyorsun! Corneille, *Le Cid*'i *Agésilas*'a tercih etmemiş, *Agésilas*'ı her oyununa tercih etmiş; hattâ bunun için Boileau tarafından manzum bir muhâkeme-i mütehekkimâneye dahî mazhar olmuştur; kitapların geldiği vakit dikkat et. Eğer klasik tekmil yanında ise, Corneille'de *Agésilas*'ı tekmil eserlerine müreccah görmezsen, o zaman söyle! Klasikler yanında yoksa, *Panthéon edition*'u, İstanbul'da mevcuttur; dört-beş firanka alabilirsin.

"Selâm lafzı Arabî'dir amma, *selâmlamak*'tan mu'zâri' olarak türkçeleşmiştir." diyorsun ve o cihetle *selâmlar* lafzını kabûl ediyorsun. Bir de, "benim kıyâsıma nazaran bunu söylediğimiz gibi hangi vezinde yazsak zihaflı olacağından" bahsediyorsun. Mes'ele hiç de öyle değil; asıl Türk veznine tatbik eder de, *padişâh geçerken herkes selâmlar* dersek, Türk evzânında zâten zihâf kaydına lüzum olmadığı için, şiirimiz de zihâfsız olur. Evzân-ı Acem'e tatbîkan *selâmlar* kelimesini kullanmak maksadında bulunursak, *Şâh-î cihān geçincē tevābi' selāmlar* deriz; mısra fenâ olur; fakat zihâfsız olur.

"Arûz yapanlar bizim gibi adam değil mi? Ânlarda hatâ edebilirler" diyorsun! Hiç şüphe yok; hem bizim gibi adamlardır; hem de belki bizden bin kat ziyâde hatâ etmişlerdir; fakat şurası mâlûm olmak lâzım gelir ki mevzûn ve mukaffâ ve muhayyel vasıfları ile ta'rif olunan şiir, ma'kūlâttan değildir; menkūlâttandır. Vaktiyle

bir herif çıkmış, dünya durur, güneş döner demiş. Sonra Copernic, güneşin durup da dünyanın döndüğünü keşfeylemiş; Galilée o keşfi isbât eylemiş. Şimdi dünyaya sâbit, şemse seyyâr nazariyle bakanlara câhil diyorlar; fakat ikiyüzseksen milyon mahlûk *selâm*'ı elif imâlesiyle okumuş ve hâlâ okuyor. Biz şiir söyliyeceğiz diye elifi kasredersek, hâsıl edeblieceğimiz meziyyet, bir câhil ünvânına mazhar olmaktan ibârettir. Zarûret nedir ki halk indinde hâsıl olan haysiyyeti böyle cüz'iyyât ile fedâ edelim. Arûz ashâbı gibi biz de bir kâ'ide vaz'edebiliriz; mukallit olarak Arab'dan, Acem'den aldığımız yollarda değil.. İmâm Halîl, yâhut Molla Câmî olmak, bizler için mümkün olamaz. Hattâ olsa da arzu olunmaz. Çünkü yarın M... Efendi senâkârınız da kendi kendine bir arûz yapmak, kendi kendine bir tarz-ı şiir Icâd etmek dâvâsına kalkışır.

Benim tarz-i ihtirâ'da sevâbıkın hakāyıkını muhâfazaya çalıştığım bu mütâlealara mebnîdir. Bir encümen-i edeb teşkîlline çalışırken meydana bir Bâbil, veyâhut bir Babilon çıkarmaktan korkarım. Bu cihetle gel, biz eski şiirimizin zihâf kaydını ber-taraf etmiyelim; *kemâl var, zevâl var* demiyelim; yine, *Bir kolun Ravza-i Nebî'ye uzat*, yâhut, *Nevbahârın kesüb de te'sîrin* yazalım. *Yā bir şihābdır seng-i mezārın* yazmayalım; hem tabî'î olmaz; hem kimse beğenmez; hattâ ben bile beğenmiyorum.

Bana me'lûf-ı ülfet veyâ müptelâ-yı âdet veyâ âsârıma hilâf-ı tabî'at der isen o başka lakırdı. Dî'vâne şiiri bir zincirden kurtarmak istersen, kırılacak bend-i âhenîn Acem evzânıdır.

Bilmem, bildiğin hikâyelerden midir? Papasın biri kiliseye girmiş de, mukaddes addettikleri ekmekli şarabı içtikten sonra haça çıkmış bir kuşa tesâdüf etmiş; kuşu tutmuş; "Müslüman kuşu isen niçin şarap içersin; hıristiyan kuşu isen niçin haça çıkarsın!" itâbiyle helâk etmiş. Biz de o kabîlden olarak, "Acem veznine tâbi' iseniz, niçin zihâflı şiir söylüyorsunuz! Türkçe şiir söyleyecekseniz, niçin efâ'îl-ü tefâ'îl'e i'tibâr ediyorsunuz" kıyâs-ı mukasseminin mıkrâz-ı kātı'u'l-cevâbına uğramak muhâtarasında kalmayalım.....

Hâl var, mekāl var gazelini nasıl olup da benim zannediyorsun! Neresinde bir kelime gördün ki benim yazdığım şeylere benzesin; "*Ey Nāmık-ı bî-çāre bu esrārda ne hāl var*" mısra'ı, benim sözüme benzer şeylerden midir? Haydi zihâflarını afvedelim; ben ömrümde *esrārda*

ne hâl var kadar bir hezeyân söyledim mi? *Virân olasî hânede evlâd-ü 'iyâl var* fikrine düştüm mü? Gazelde ma'hut (yânî güzel vasfiyle ta'rîf ettiğin ma'hut) zihâflardan başka kusur görmemişsin de, ânın için bana âit olabilmesinde şüphe etmişsin. « سُبْحَانَ مَنْ تَحَيَّرَ فِي صُنْعِهِ الْعُقُولُ »[14]. *Esrârda ne hâl var* budalalığı, bir dilberin çehresindeki hâllere mi benzer?

"Fikrimden dolayı kıyâmet kopmaz a" diyorsun, Kopar; hattâ o kadar kopar ki tarzîye isterim. Yazdığım şeyler fenâ olabilir; fakat hezeyân söyliyemem. Ne hümmâya mübtelâyım; ne timar-hânedeyim. *Ey Nâmık-ı bî-çâre bu esrârda ne hâl var* mısra'ı, benim mi olacak? A... Ayıp!..

"Gönüllerimiz tev'em olduğu hâlde topu iki kerre görüştük diyorsun; hâlbuki bir kerre görüşmedik. Sokakdakilerden mâ'adâ seni birinci def'a olarak Terceme-Odası'nda, ikinci def'a Tevfik'in matbaasında görmüştüm. Birincisinde çocuktun; ikincisinde seni bilirsem de kaleminin kuvvetini bilmezdim.. Sen, bana hasret-keş olabilirsin; fakat benim sana hasret-keş olduğumu yine bilemezsin. Bir zaman gelir de birleşirsek, bir mezara atılmış iki... gibi gülerek, birbirimize sarılırız. Hele şimdilik seni Allâh millete bağışlasın.

Ekrem, ellerini öper; Abdülhak Hüseyin'in ben de gözlerini öperim; fakat bizim çocuklar üç-dört değil, hattâ seksen kafalı olsa, yine bize mukallit olmamalıdırlar. Ânların silki askerliktir. Ben Ekrem'i asker olmak üzre büyütüyorum. Kalemi, zamanı geldiği vakit herkes eline kapabilir; kılıcı kaldırmak güç..

Sen benim oğlum, yâhut kardeşim değildin ya! Yazı için bir yoldur açıldı; felek kimi yaratırsa o yazar; olur gider. Askerlik ise ilim ile kâ'imdir; tabî'atın biraz i'ânesiyle berâber Almanya mekteplerinde kim tahsil ederse, o gerçekten asker olur.

Şiirin güzel; husûsiyle hayâli fevka'l-'âde güzel; ma'mâfih muâhazeye lâyık yerleri var. O yerler, yalnız senin işâret ettiğin yerler değil; aklıma geleni birer birer söylüyorum [15] :

---

[14] "Söyleyen ne güzel demiş; söyleyenin ağzı dert görmesin!".

[15] Kemal'in tashih ettiği bu mısra'lar, Hâmid'in, *Târık*'taki bir şiirine âittir ki mâtem içindeki bir kızın ağzından, sevgilisinin mezarı başında söylenilmiş gibi

Yâ hᵛāb-gāh-i dilber mi yā Rab mısra'ını, bilmem niçin işâretlemişsin; hᵛāb-gâh'taki *hâ*'nın imâleye ihtiyâcından ise hükmü yok. Şiir menkūlâttandır dememiş miydik? Müsteşhidâtımızdan meselâ Nef'î'nin *müjde halk-i âlemē kim lutf-ı Rabbi'l-Âlemîn* mısra'ında olduğu gibi, lisânımızda bu türlü imâlât, tecviz olunagelmiştir. *Ha*'nın hem imâle, hem izâfesini düşüdün ise, ânun da hükmü yok; Araplar, iki mısra' ortasına düşmüş kelimeyi bile kesiyorlar; hattâ gâyet vâsi' vezinlerde bile kesiyorlar. 'Anter(e)'in

إنْ كُنْتَ تَحْسِبُ يَا نُعْمَانُ أنْ يَدِي
مَقْصُورَةٌ (قَصِيرَةٌ) عَنْكَ وَالأيَّامُ تَنْقَلِبُ
لِيَ النُّفُوسُ وَلِلْطَيْرِ اللُّحُومُ وَلِلْوَحْشِي
وَحْشِي الْعِظَامُ وَلِلْخَيَالَةِ السَّلَبُ

kıt'asında görüldüğü gibi[18]..

Dördüncü mısra'daki meşhur *vâkı'* yerine *ayniyle vâkı'* desen, daha münâsip olurdu sanırım.

Ebr-i seher mi inmiş turâba tasavvuru bu kadar kesret-i hayâlât içinde bulunduğum hâlde, sahîhan bana da gıbte-resân oldu; fakat *inmiş* yerine, *düşmüş* denilse, hayâle bir de sukût-ı kasrî ilâve etmez mi; ne dersin? Ben dâimâ yazdığım şeylerde şiddet tarafdarı olduğumdan, o hayâl, âlem-i ilhâmdan benim fikrime nâzil olsaydı, *inmiş* yerine *düşmüş* ile ifâde ederdim.

Bak bak şu sönmüş nûr-i nigâha hayâli pek güzel; fakat makāma münâsebet almıyor. Ne söylemek istediğini anlıyorum; ne faydası var ki, teşbihte mülâyemet yok. O mısra'ı bir başka yere saklasan

---

tertip edilmiştir. *Her yer koranlık, pür nûr o mevkı'* • *Magrib mi, yoksā makber mi Yâ Rab* beytiyle başlayan bu meşhur şiir ayni zamanda bestelenmiştir. Mektupta kaydedilen mısra'larla *Târık*'taki metin karşılaştırılınca, bir mısra' dışında, Hâmid-'in, Kemal'in bütün tashihlerini, öğütlerini hemen hemen aynen yerine getirdiği anlaşılır (*Târık*, birinci basım, 1296, s. 60 v.d.). Bu mektupltaki tashihlerle, *Târık*'taki metni karşılaştırmıştık; bu hususta daha geniş bilgi edinmek için bk., *Hususî Mektuplarına Göre Namık Kemal ve Abdülhak Hâmid* s. 150 - 53).

[16] "Ey Nu'mân, ben senin yanında âciz kalacağım sanıyorsan, unuttma ki zaman değişir ve senin ordun benim, ölen askerlerinin etleri kuşların, kemikleri vahşî hayvanların, kadınların nasîbi de mâtem elbiseleri olur!".

da, onun yerine de başka bir hayâl bulsan, daha güzel olmaz mı? Meselâ, *Gārib de olsā benzer mi mâha* denilebilir sanırım.

Bir hacle-gâhā döndüyse türbem mısra'ı kadar güzel bir sözü neden şâyân-ı muâhaze görmüşsün? Teaccub ederim; fakat onun altındaki, *Aç koynunū aç, menkûnhenim ben* mısra'ında, benim i'tikādımca *menkûhe* yerine, *ma'şûka* denilmek iktizâ eder ki, hâyâlin hâtimesinde olan menkûhelik, o hâlde birdenbire nazara çarpacağından, edeceği te'sîr-i şâirânc daha ziyâde olur.

Tûbâ yaratmış ile başlayan mısra'lar içinde, *hûrī kucâğī* mısra'ı bütün bütün ta'rîzden vârestedir; fakat ben senin yerinde olsam *gilman ocāğī* yerine *Allāh ocāğī* der idim. Hele, *Etmiş müebbet sürette secde* mısra'ı ve'l-lhü'n-nazar işâretine hiç şâyeste değildir.

Sevb-î siyâhım aksiyle gülşen mısra'ı, düşündüğün tasavvuru, yalnız sen, ben fikirde olanlara ifâde edebilir. Ben istediğim gibi îzâh-i merâm edecek birşey bulamadım; fakat bilmem, *sevb-î siyâhım* yerine, *mâtem libâsım* kullanılsa, daha vâzih olmayacağı mukarrer ise de, daha münâsip olmaz mı ?

Bak hâricinden pür-tâb-ü ferdir mısra'ını beğenmedim; vuzuh yok; bir de pek Acemâne..

Her neyse aç aç bencē muayyen mısra'ındaki *her neyse* sözü, hiç câiz olmaz; evâmir-i hükûmet gibi öyle, *her ne ise, her nasılsa* yolunda haşviyyât, şiire yakışır şeylerden değildir. Fatin'in, *Bâdenin sor neş'e-î feyzin dil-î mahmūrdan • Her neden geçsem de zâhit gēçemem mezkûrdan* beytindeki *mezkûr*, zamânın üdebâsına, senelerce vird-i zebân-ı tehekküm olmuş durmuş idi.. Mısra'ın tashîhi de güç birşey değil; *Her neyse aç aç* yerine, *Aç koynunu aç* denilse ne olur? Hayâlât-ı şâirânenin irtibâtına halel gelmiyor; tekerrürden ise zâten ihtirâz olunmaz.

Tûbâ mı gerçek cism-i nizârın • Hâkinde can-bahş ezhâr açılmış beyti güzel değil; çünkü *Tûba* ile, *toprağında can-bahş ezhâr açılmak* beyninde münâsebet yok. Bir de, tasavvurât-ı şâirâneye göre *can-bahş* lafzı, *ezhâr*'a yakışmıyor; öyle değil mi ?

Yâ bir şihābtır seng-î mezārın mısra'ını tabî'î beğenmiyeceğimi bilirsin. Âni ta'kip eden mısra'daki *düşmüş zemînē* ta'bîrini de beğenmedim; çünkü seng-i mezar yere düşerse mezarın eskiliğini, falanlığını gösterdikten başka, şihâbın süzüldüğü hâle de benzemez; o cihetle burada, *düşmüş* yerine *inmiş* denilse, fikrimce daha güzel olur.

*Gök mü yarılmış yā Rab nedir bū * Ezhār pür-nūr, envār hoş-bū* beyti için ne söyliyeyim? Var ol Hâmid! Bu kadar vahşî, bu kadar fevka'l-'âde tasavvurları, semâvât-ı ilhâmın tabakātını yarar da mı meydana çıkarırsın? Bu, sehl-i mümteni' de değil; çünkü, mümteni' fakat sehl addolunmasına imkân yok.

Hâ.. Dur bakayım. Aşağıdaki beyitlerin, seng-i mezarın yıkılmış olduğuna delâlet ediyor; maksadın o ise, bizim düşmüş, inmiş mülâhazâtı zâit olur.

Ak-pak çiçekten esmārı yāhut mısra'ı fenâ; hattâ mânâ çıkmıyor; yoksa, *ak-pak çiçektir ezhârı yāhut* demek mi istedin? Ânın da mânâsı yok; acabâ, ânların yerine, *dolmuş semenlē ezhārı yāhut* denilemez mi?

Mānāda lāyık bir cansipāre mısra'ı da mânâsız; *cansipâr*'ın ne demek olduğu mâlûm.

Dünyāda böylē senden kalıp dūr mısra'ında ta'rize değer bir yer yok; fakat onu ta'kip eden *Gāyet acıklı geçti zamānım* mısra'ındaki acıklı sözü, edebiyatımızın lisânına muvâfık değil; kā'ideye hiç.. Ânın yerine *Hicrân içindē, husrân içinde* gibi, bin türllü ta'birler bulabilirsin..

Zāten hayātım encāma müncer mısra'ındaki *encāma müncer* sözü, evvelâ telâffuzda çirkin. Bir kelimenin ayağında, bir kelimenin başında olan iki *mim* Acemler'in *leked ber ser zened* meselini hatıra getirircesine biribirine çarpışıyor. Sâniyen ıstılâhât-ı edeb'te *incirâr* kelimesi *nihâyet*'le kullanılır ise de, *encam* ile kullanılmıyor.

Sankî mezārın bāb-î cinândır * *Bir rāhib‿ettî miftāhı teslîm* ne emek olsa gerek? O râhip siphr mi olacak; şu beyti anlıyalım. Hıristiyan ise, tûbâ ile ne alışverişi var; müslüman ise; mezarının miftâhına hangi râhip mâlik oluyor!

Varmış desinler bir başka iklîm mısra'ı da çok fenâ; çünkü bir başka iklîm yoktur; diyen bir sâhib-i akl-i selîm yoktur. Senin tasavvurun, bir başka dünya demek olacak; dünya ile iklîm başka şeylerdir; Âhiret'le Çin başka şeyler olduğu gibi... Ben senin yerinde olsam, o kıt'ayı,

Sankî mezārın bāb-î cinândır,
Allāh'ım‿ettî miftāhın‿ihdā!
Aç koynunū aç, halkî inandır
Varmış desinler bir başka dünyâ

yolunda tanzîm ederdim. *Miftāh-ı kabrin iştē şu hançer* mısra'ına da bu ifâde daha ziyâde mülâyemet alırdı.

Sevmezdim evvel seyret safâyı mısrâ'ındaki *seyret safâyı* pek çirkin; *seyret belâyı* denilivermekle de tashîhi kâbil. Öyle değil mi kardeşim... *Bâkî olasın hemîşe bâkî...*

Midilli'den — 15 Receb, sene 96

KEMAL

CCCCXV.

Kemal, Ebüzziya Tevfik'e Osmanlı şiiri antolojisine hangi şâirlerin ve hangi eserlerin alınabileceğine dâir düşünceleri i 15 Haziran, 1879 tarihli mektubunda kaydetmişti [1]; aşağıdaki mektup, Ebüzziya'nın bu mektuba verdiği 7 Receb, 1296 (27 Haziran, 1879) tarihli cevâbının karşılığıdır.

Kemal, bu ikinci mektubunda Zâtî, Münîf, Belîg, Halîm Giray ve Kırımlı Rahmî'yi evvelce kaydetmeği unuttuğunu yazıyor; Şeyhü'l-İslâm 'Ârif Hikmet'ten ancak üç- beş beyit seçilebileceğini, esâsen ortada bundan başka bir şiiri de olmadığını kaydeder; halbuki mektubun yazıldığı tarihten onüç yıl kadar önce *Şeyhü'l-İslâm Ârif Hikmet Bey Dîvanı*'ı İstanbul'da basılmıştır [2].

Kemal, Osmanlılar'da şiirin nesre göre daha çok inkişâf ettiğini gözönüne alarak, antolojinin bilhassa şiir kısmına ehemmiyet verilmesini ileri sürer; mukaddimesinin ise, Ebüzziya'nın fikirlerine aykırı olarak *Harâbât*'ta olduğu gibi manzum değil, mensur yazılmasına tarafdârdır.

Ebüzziya Tevfik, Osmanlı şiiri antolojisi hazırlamak yolundaki tasavvurunu yerine getirememiş, ancak Osmanlı nâsirlerinin eserlerinden seçme parçaları ve muharrirlerinin kısaca hâltercemelerini içine alan nesir antolojisi hazırlamıştır ki bu *Nümûne-i Edebiyat-ı Osmânîye* adlı eseridir.

Bu mektup, Kemal'in Osmanl şâirleri hakkındaki bilgisini aydınlatma bakımından mühimdir; kaynakları umûmiyyetle bâzı tezkireler, *Şakâyık Zeyli*, Mîr Nazîf ve Cevdet'in mütehabât mecmuaları, Hayr'ullâh Efendi ve Müneccimbaşı, v.b. tarihleri olduğu görülüyor. Mektubun yazıldığı devirde Osmanlı edebiyatı tarihine âit tedkiklerin azlığı düşünülürse, Kemal'in bâzı hatâlarının, o devrin bu hususdaki bilgi noksanlığından ileri geldiğini de unutmamak lâzımdır.

Mektup, Ebüzziya Tevfik tarafından basılmıştır (*Mecmua-i Ebüzziya*, nu. XI., 15 Safer, 1298 / 17 Ocak, 1881, s. 321 v. d.).

---

[1] Bu ciltteki 413 numaralı mektup (S. 433).

[2] Devrinin bu mühim şahsiyyeti hakkında daha çok bilgi edinmek için, *İslâm Ansiklopedisi*'nde tarafımızdan yazılan *'Arif Hikmet* maddesine bakınız.

415. Ebüzziya Tevfik'e

7. VII. 1879

Birâder,

7 Receb, sene 96 tarihli mektubunu aldım. *Nümûne*'nin gerek mukaddimesini, gerek mülâhazalarını manzum yazmak istiyorum demişsin. Mukaddimeye manzum yakışır; fakat mülâhazalar çirkin düşer. Güzel olmak için on sene emek sarfetmeli! Boileau'nun mülâhazâtı yolunda şeyler yazmalı; yoksa, *Harâbât*'taki *Abdullâh nâmı hem de Pâşâ* gibi lakırdılar söylemeğe mecbûriyyet messedecek olduktan sonra, şiir söylemeğe ne ihtiyaç var? Nesir ne güne duruyor?

Evvelki mektubumda da söylemiş idim, yine tekrar ederim; Osmanlı şiirine Sultan Veled'den başlamak, edebiyatımızın tarihine bir büyük hizmettir; cünki Sultan Veled Mevlânâ gibi Selçukî, Sa'dî gibi Atabege, Nevâ'î gibi Timûrîye ricâlinden değildir, Osmanlılar zamanında iştihâr bulmuştur. Yazdığım kıt'adan daha güzel eserleri de vardır; fakat hatırımda yok. Mevlevî-hᵛâne'lerin hangisine mürâca'at etsen, *Dîvân*'ını bulabilirsin.

Kâdî Fâzıl, Sultan Orhan zamanında Şehzâde Süleyman ma'iyyeti ile Rumeli'nin fethine ibtidâr eden ve nısfı umerâ-yı Osmânîye ve nısf-ı dîgeri umerâ-yi 'Aclânîye unvanları ile müştehir olan erlerin takımındandır. *Müneccimbaşı*'da Orhan fıkrasında terceme-i hâline dâir biraz mâlûmat bulabilirsin. Ben şiirini daha birkaç bendi ile berâber *vakf-nâme*'sinin sûretindde görmüştüm ki Fâzıl Mustafa Paşa merhûmda idi. Bilmem nereden eline geçmiş, bilmem şimdi nerelerde gezer. Ânda da terceme-i hâli yalnız ilmini, şiirini, mücâhidliğini beyândan ibâret idi. Şiirinin sâir parçaları *Çanta*'daki kadar güzel değil idi. Merhûmun terceme-i hâlinden azacık tafsilât görmüştüm; fakat *'Âlî*'de midir, *Hoca Tarihi*'nde midir, tehattur edemiyorum.

Biz, *Nümûne*'nin nesir kısmında umûmen üdebâmızı kabûl etmemiş iken, şu'arâmızı ne mecbûriyyetle kabûl edelim suâlini îrâd ediyorsun. Ben, sana umûmen şâirlerimizin kabûlünü tavsiye etmedim; şiire benzer eseri olanları ihtâr ettim. Şiirimiz, nesrimize fâ'ıktir (Yânî Edebiyat-ı atîka'da); o cihetle, tabî'î, münşîlerimizden ziyâde, şâir intihâb edeceğiz.

Süleyman Dede'nin şiiri hakkında ettiğin mütâle'a haklı görünür. Bir beyit için, vâkı'a bir adam yâdolunamaz. Kastamonulu Nizâmî'nin de âsârı pek azdır; fakat Ahmed Paşa o kabîlden değildir; hem sâhib-i *Dîvân*'dır, hem edebiyatın mûcidlerindendir. O cihetle, Kādî Fâzıl'dan Selîm-i Evvel'e atlayamazsın.

Ahmed Paşa'dan başka Necâtî'den ve bir de Zâtî'den misâl göstermek lâzımdır. Necâtî, senin dediğin gibi, "eş'ârı çekilir belâlardan olmayan mahlûkattan" değildir; âdetâ zamânına göre pek güzel şâirdir. Ânın da, Zâtî'nin de *Dîvân*'larını bulmalı; içlerinde bak ne güzel şeyler zuhûr eder. Sultan Cem şâir değildir; ânı geç!

Bâkî'nin iki *Mersiye*'sini beğenmekle berâber, "sâir şiirlerinde şâyân-ı intihâb birşey yoktur; yalnız perâkende beyit bulunabilir" diyorsun. Hakkın var! Fakat göstereceğin numûne toplu şeylerden ibâret olmak lâzımsa, nesir kısmına Sinan Paşa'nın *Ẕarâ'at - Nâme*'sini ya hiç yazmamalı, ya tekmil yazmalı idin. Bizim şiirimiz, nesrimizden bin kat dağınıktır; ânın için, her nevi' şiirden beyit intihab edeceksin; meselâ Rûhî'nin o mübârek *Terci'*indeki parlak parlak bendlerin arasına *Sûrette eğer zerre isek ma'nide yōhuz • Rūhu'l-Kudus'un Meryem'e nefhettiği rūhuz* turrehâtını karıştırarak, âleme numûne-i edeb sûretinde göstermek, *Harâbât* ile yarışmak kabîlinden olur.

Harâbât'taki kaside, Nev'îzâde'nin değil, Nev'î'nindir. Nev'îzâde'nin *Hamse*'si sende vardır. Dikkatle okuyup da, ândan bâzı şeyler almalı! Meselâ,

Teennîden etmē sakın ictināb *Umūr-i siyāsette kulmā şitāb*
Ki bir demde bin hūne vardır mecāl *Velî mürdeyî zinde kılmak muhāl*

gibi, parlak parlak sözler kabûl etmeli!

Nef'î'den mutlakā toplu şey almak murâd edersen, şâyân-ı intihâb bir söz bulamazsın; hattâ *Eyler* kasîdesinin mukaddimesini bile,

Hikmet ger◡o ilm îse ki ahkâm-ı Felek'ten
Endîşe-i akl-î beşerî bâ-haber eyler

beyti berbâd ediyor. İntihâbı beyit sûretinde, yânî bir eserden beğendiğin beyitleri alıp da, beğenmediklerini ıskât yolunda yaparsan, o zaman Nef'î'nin yalnız yazdığın sözleri değil, hemen her kasîdesi gözden geçirilmeğe şayandır; hattâ gazellerinde bile pek güzel şeyler vardır. Meselâ, "*Âferîn ey rūzgârın şehsuvār-i safderî*" *kasîde*'sinin birkaç

beyti, *Zehî semend-i mülâyim ki hüsn-i reftârı* birçok yerleri, hâsılı her sözünün söze benzer parçaları nasıl atılabilir ?

Sabrî Şâkir'in, "*Geçti kılıçtan fiten-î rûzgâr*" *kasîde*'sinin birkaç beytinden başka her tarafı, "*Bu demde Yûsuf-î ikbâl-i devrân*" *kasîde*'sinin mukaddimesi güzeldir ; gazellerinde şâyân-i intihâb, yalnız beyit bulabilirsin.

Nâ'ilî'nin *kasâid*'ini ben de görmüşütüm; *Ey kilk-i siyeh-câme*.. güzeldir; fakat mukaddimesi ile gazeli güzeldir, medâyihi değil.. Nâ'ilî'nin birâderine söylediği *Mersiye* Mısır karılarının nevha-gerliğine benzer. O *tercî'* bend'i olan *Ey vây ey birâder-i bâ canberâberim* falan gibi çekilmez sözleri nedir? "*Hıfzeyle beden*" *Terkîb*'inde pek güzel parçalar var; ânlar alınabilir.

Cevrî'nin de, Âlî'nin de şâyân-i kabûl şiirleri vardır. Vecdî'nin, yazdığın gazeli de iyidir; daha bâzı güzel şiirleri de vardır, alınmaz ise numûne tekmil olmaz.

Neşatî'lerin, falanların *Dîvân*'ları meydanda yok; şiirleri alınmasa da câiz; fakat Nâbî unutulmak câiz değildir. Eş'ârının intihâbına ise herhâlde muktedirsin. *Dîvân*'ını dikkatle oku, yüzde seksenini ma'kûlâttan bulursun.

Râgıb'tan alınacak pekçok söz vardır; meselâ,

Âzâdegân-ı kayd-î emel ser-firâz olur
Nâz eylesin cihâna o kim bî-niyâz olur

beyti gibi..

İzzet Bey'in eş'ârını sen pekâlâ tefrîk edersin. Hâmî'nin mevzun mektubundan başka, *Gâh olur gurbet vatan gâhî vatan gurbetlenür* falan gibi güzel gazelleri de vardır.

Evet, Münîf'i unutmuştum. Şâyân-i intihâb şeyleri, "*Hâme-î emr-i Kün_oldukta rakam nesc-i nigûn*" *kasîde*'sinin mukaddemâtındaki birkaç beyti ile, *Devlet kasîdesi*'nin birkaç beytinden, bir de bâzı ufak-tefek kıt'alarından ibârettir. Halîm Giray'ın,

Çeşm-i alîli hecrin ile pür-nem eyledim
Îl 'îd-i ekber_eyledi ben mâtem_eyledim

beytinden başka, bir eserini görmedim.

"Bir beyit için bir adam şâir diye kabûl olunmaz" kavlinin, Halîm Giray'a da şumûlü tabî'îdir.

Bilmem, evvelki mektubumda Belîg var mı idi? Ânın da,

Câhilin dâ'im murâdıncâ döner çerh-i felek
İ'tibâr eyler kezâ ferzend-i nâ-bînâsına

yolunda mu'terizâne, ve yâhut,

Giyip bir al eteklik hâleden meydâne azmetmiş
Semâdâ Mevlevî âyînini tasvîr eder mehtâb

gibi musavverâne sözleri vardır. *Dîvân*'ı da matbu'dur.

Nedîm'in intihâb ve mülâhazası, zâten sana değil bana âittir; hattâ imzâm altında göndereceğim ve hattâ âsâr ve mütâlea numûne sahifesi ile yüz sahife kadar yer tutacak. Nesirde Osmanlılar'ın en büyük kâtibi kim ise o olsun; şiirde en büyük sâhib-i kudret Nedîm'dir. Yâlnız *Sâlim Tizkiresi*'den, arada bana o merhûmun bir terceme-i hâlini gönder.

Seyyîd Vehbî'nin yalnız Bâb-ı Humâyûn önündeki çeşmede olan *tarih*'i, kudret-i şâirânesini ma'-ziyâdeten gösterir; sahîhan şâirdir.

Kelîm'in eş'ârı Feyzî-i Hindî, 'Urfî falan yolundadır,

Göreydî ey 'Azîz-i Mısr-ı behcet rütbe-î mestin
Olurdû âb-ı Yûsûf reşk ilê çeşm-î terâzûdâ

gibi.. Kırımî Rahmî,

Âbisten-i safâ vü kederdir leyâl hep
Gün doğmadan meşîme-i şebten neler doğar

beyt-i meşhûrunun, Râsih,

Süzme çeşmin gelmesin müjgân müjgân üstüne

gazel'inin — ki Nedîm iktibâsına tenezzül etmişti —, Tâlib,

'Ayn-i insâf gibî kâmile mîzân olmaz
Kişi noksânını bilmek gibi irfân olmaz

fikr-i Felâtûne - pesendânesinin sâhibleridir. *Dîvân*'larında bu yolda pek güzel şeyler vardır; fakat *Dîvân*'larını nerede bulursun bilemem.

Surûrî hiç şâir değildir; *tarih*'i şiire karıştırmak istersen, Surûrî'ye istediğin kadar mürâca'at et..

Hulûsî Dede, Sâkıb Dede, Şâmîzâde, Şânîzâde vardır; eserleri de güzeldir. *Dîvân*'larını görmedimse de, *Müntehabât-ı Mîr Nazîf*'te bir hayli beyitlerini okudum.

"Vâsıf'ı, hiç başka şiir söylememiş olsa idi, şu,

"O gül-endām bir al şāl'a bürünsün yürüsün
"Ucu gönlüm gibi ardınca sürünsün yürüsün

beyti için, şâirdir diye kabûl ederdim" diyorsun. Hakkın var, hattâ *Doğrudur Hakk*'a *özüm değme gec‿olsun külehim* yolunda birtakım güzel şiirlerin de sâhibidir; fakat *Dîvân*'ı dikkatli intihâb olmalı.. Yalnız bâzı mânâlarının güzelliğine bakıp da, lafızca olan hatâları nazar-ı dikkatten ıskât edilmemeli.

Dâniş Bey, İrfan Paşa'nın dayısı ve yâhut benim bildiğime göre sütbirâderi olan zâttır. *Dîvān*'ını, veyâ ta'bîr-i sâhihiyle mecmua'-i eş'ârını Kemal Paşa Hazretleri'nden isteyebilirsin.

Pertev'in *Dîvân*'ında, "*Ol gonce-i sermēst sabāh oldu uyansın* * *Âyîne-i mül gül yüzünü görsün‿utansın* tercî'inde bir *şarkı*'sı, bir parlak *Terkîb-i Bend*'i, bir güzel *Müstezad*'ı ve daha birçok taklîde lâyık şiirleri vardır.

Câvid Bey'in, Ârif Hikmet Bey merhûmun üç-beş beyti intihâb olunabilir; fakat gördüğümüz üç-beş beyitten ibârettir. Belki başka güzel sözleri de vardır; fakat ortada yok..

Benim, şiir kısmını o derece uzatmaklığını arzuma bir sebeb de, edebiyatımızın tarihine numûnenin gerçekten bir numûne olmasıdır. Vâkı'a nesri de berâberce müzâkere ile tertib ettik; fakat ben, senin bulduğun sözlerden ziyâde birşey hatırlayamamıştım. Bizde nesrin silsile-i tarihe bağlanacak bir hâli yoktur; fakat nazmın vardır. Şimdi şiiri de inşâ gibi darmadağınık intihab etmek ve yâhut tarih-i edebe tevfîk eylemek, yed-i ihtiyârındadır. « خُذْ مَا صَفَا دَعْ ما كَدِرْ[3] »

Fî 17 Receb, sene 96

Kardeşin,
KEMAL

[3] "Sâf olanı al, bulanığı bırak!", veyâ "Hoşa gideni seç, gitmeyeni bırak!".

CCCCXVI.

Kemal'in, Sâmî Paşazâde Sezâ'î (1860 - 26 Nisan, 1927)'ye gönderdiği aşağıdaki mektubundan, onun tarafından kendisine Garb edebiyatında tiyatro eserleri, tiyatro nevi'leri, *Şîr* adlı piyesi hakkında bâzı düşünceleri sorulduğu, bir manzûmesi hakkında fikirler ileri sürüldüğü anlaşılıyor.

Victor Hugo'nun *Hernani*'sine *Cromwell*'ini tercih eden Kemal'e göre, bir eserin değerini şöhretiyle ölçmek, hakîkaten kıymetli olduğunu göstermez; nitekim Alexandre Dumas Père'in *Tour de Nesle* isimli tiyatrosu, en çok şöhret kazanan, fakat kıymetce en aşağı eseridir. Shakespeare'in eserleri arasında *Macbeth*'i diğerlerinden üstün tutuyor. Molière'in eserlerine dâir isâbetli hükümlerini kaydeden, trajediye değil, bunları felsefî eserlere bile tercih eden Kemal, *heyecan ile çarpar bir gönül, iztırab ile çarpınır bir gönül* ibârelerinden ilkindeki zaf'-ı te'life, ikincide mevcut *iztırab* kelimesinin yerinde kullanılmadığına işâret etmektedir.

San'at hayatına atıldığı sırada yazdığı makâlelerinde mevzû, daha sonraki eserlerinde âhenk ve tasvir bakımından Namık Kemal'in tes'irinde kalan Sezâ'î, 1296 (1879)'da neşrettiği ve yegâne tiyatro eseri *Şîr*'i Kemal'e göndermişti. Mukaddimesinde tiyatro nev'inin ehemmiyeti üzerinde durulan bu mensur trajedide vak'a Efganistan'da geçer. Efgan şehzâdesi Şîr, zâtına mahsus askerlerden Rüstem ile Husrev, zevcesi Sâ'ibe, kız kardeşi Nâhid, iki câriye ve saraya mensup bir kadın, eserin başlıca kahramanlarıdır. Şîr, Nâhid'in entrikaları yüzünden Sâ'ibe'yi boşamakla kalmayarak, hançerle öldürür. Hîlleler ortaya çıkınca Nâhid kendişini zehirler. Eser, Şîr'in Nâhid'den kalan zehri içerek intihârı ile sona erer[1]. Mevzû bakımından Abdülhak Hâmid'in *Mâcerâ-yi Aşk* adlı trajedisini, ifâdece Kemal'i taklidden ileri geçmeyen bu ilk kitabını Sezâ'î, Midilli'de bulunan üstâdına da yollamıştı; Kemal mektubunun son paragrafını bu hususiaki tenkidlerine ayırmıştır.

Diğer taraftan Sezâ'î de Kemal'in *Bir Muhâcir Kızının İstimdâdı* adlı[2] ve Türk-Rus harbinden mülhem şiirinin,

İşte şu mazlûmun teni
Bak lekelenmiş dâmeni
İnsan mı sandın düşmeni

Allâh için öldür beni
Allâh hıfzetsin seni

kıt'asındaki *dâmen lekelenmek* ifâdesine ilişmiş, Kemal bu münâsebetle *dâmen lekelenmek*'le *ırz bozulmak* mânâsını kasdettiğini îzâh etmiştir. Sezâ'î, *bâr oldu, yekser mezâr oldu* kelimeleriyle başlayan,

Bâr oldu cismin dûşuna
Kan doldu bak âgûşuna
Girmez mi nâlem gûşuna

Allâh için öldür beni
Allâh hıfzetsin seni

*

[1] Sezâ'î hakkında daha çok bilgi edinmek için, *Sâmî Paşazâde Sezâ'î* başlıklı makâlemize bakılabilir (*Türkiyât Mecmuası*, c., XIII., İst., 1958, s. 1 - 30).

[2] Bu şiirin tam metni Sa'deddin Nüzhet Ergun'un eserinde mevcuttur (*Namık Kemal'in Şiirleri*, İst., İnkılâb Kitabevi, 1941, s. 39 v.d.); ayrıca, bu eserimizin *Umûmî İndeks*'ine bakınız.

Yekser mezār oldū vatan
Boynumda hāzırdır kefen
A'dāya fırsat değmeden
Allāh için öldür beni
Allāh hıfzetsin seni

kıt'alarını beğenmiştir. Kemal ise bu şiiri in beşinci kıt'asını,

Artık çalışma çāreme
Düşmenle gel gir āreme
Bir kurşun at da yāreme

Allāh için öldür beni
Allāh hıfzetsin seni

mısra'larını kıymetce hepsinden üstün bulur.

Kemal'in Sezâ'î ile münâsebeti, tiyatro ve Garb tiyatro eserleri, Sezâ'î'nin *Şîr* adlı trajedesi, kendisinin meşhur bir şiiri ile *Celâleddin Hârezmşah*'la alâkalı düşüncelerini içine alan bu mektubu, her ikisinin edebî şahsiyetini aydınlatma cihetinden vesîka kıymetini taşır. Bir başkasının el yazısı ile olan nüshası Türk Tarih Kurumu'nda, Kemal'in mektupları arasındadır (Nu. 739). Daha evvel, *Sâmî Paşazâde Sezâ'î* başlıklı makalemizde neşretmiş bulunuyoruz (*Türkiyat Mecmuası*, c. XIII., İst., Kutulmuş Matbaası, 1958, s. 5).

416. SÂMÎ PAŞAZÂDE SEZÂ'Î'YE

25. VIII. 1879

Sezâ'î Paşa,

İşte uzun mektubunun cevâbına başlıyorum. Hazret-i maktû'-u'r-rucûllye, sâye-i ekâbir, veyâ kâbûs-ı musallat gibi hâlâ üzerine yığılmadığı için teşekkür et

Tiyatronun kesreti bahsini değiştirmişsin. Ben *Eyvah*[3], falan gibi galat-i tabî'at mevlidâtına zâten tiyatro demiyorum ki tiyatro şikâyetinden kesret aklıma mülâyim gelebilsin.

Hermani, Viktor Hugo'nun birinci tiyatrosu olmak mes'elesinde sizin Fransızca hocası hezeyân buyurmuşlar; Hâmid'in tahkîki de yanlış.. Hugo'nun birinci tiyatrosu *Cromwell*'dir; fakat oynanmadığı için tiyatro 'idâdında tutulmamak istenilirse, teaccübten başka birşey diyemem.

[3] Ahmed Midhat Efendi'nin *Eyvâh* adlı dramı, *Latâ'if-i Rivâyât* serisinin yedinci cüz'ü olarak basılmıştır (İst., 1288).

Ruy Blas'ın gördüğü rağbeti anladık; ma'mâfih *Le Roi S'amuse*'dan iyi değildir. *Le Roi S'amuse*'u [4] oynasalar kim bilir rağbet ne dereceye vâsıl olur. Bundan başka rağbet, bir eserin hakîkatte iyiliğine delâlet etmez. Paris'te en ziyâde rağbet bulan oyun Dumas'nın *Tour de Nesle* nâmında olan tiyatrosudur ki bilâ-fâsıla üçyüz kerreden ziyâde oynatılmıştı; hâlbuki eserlerin en aşağısıdır [5].

Shakespeare'in *Hamlet*'i fevka'l-'âde yazılmış tiyatroların biridir; fakat âsârının en a'lâsı değildir. Shakespeare'in kâffe-i âsârına *Macbeth* nâmındaki tiyatrosu fâ'ik olduğu cumhûr-i üdebâ indinde müttefikaleyhidir.

Benimle Victor Hugo mukâyesesi için ne söylesem anlatamayacağım. Senin ne nazarla bakarsan bakmak hakkındır; fakat ben kendimi dev-aynasında göremem.

Bak lekelenmiş dâmeni mısra'ına iliştiğin için teaccüp ettim. *Dâmen lekelenmek, ırz bozulmak* mânâsına müsta'mel olarak izâle-i bikr husûsunda Bulgarlar'ın gösterdikleri vahşet-i mel'ûne de gözönünde bulunduğundan, öyle bir mısra' *Şarkı*'ya yakışık almıştı. *Şarkı*'nın içinde *bâr oldu* ile *yekser mezâr oldu* nevhalarını sâirlerine tercih ediyorsun. Benim zevkımce beşinci *Nevha* hepsine müreccahtır. Molière'le Hugo makâyesesinde bütün bütün haksızsın! Tiyatro âlemine Molière'in âsârı kadar ahlâka te'sir etmiş hiçbir şâirin te'lîfâtı gelmemiştir. Fıransa inkılâb-ı azîmini tehiyye edenlerin birincisi Molière'dir. Âsârının te'sîrâtını Voltaire'e, Rousseau'ya da mukaddem tutarlar. Molière'in yazdığı şeyler surette komedi görünür; fakat hakîkat-i hâlde en 'amîk, en dakîk bir âdât ve ahlâk muâhazesidir. Komedi vâkı'a trajediye tercih olunmaz; fakat Molière'in *Tartuffe*'u, *Les Femmes Savantes*'i gibi olursa trajedi değil, kütüb-i hikemîyeye bile tercih olunur. Bizim *mezâr toprağı, sabah teşbihi* bir hayâl-i şâirâneden ibârettir [6]. Olsa olsa tahrîk-i rikkat eder. Molière'in eserleri ise birer

[4] Bu iki eser Victor Hugo'nundur.

La Tour de Nesle (1832), Alexandre Dumas Père'in muvaffakıyyetini en ziyâde gösterdiği bir melo-dram'ıdır (William A. Nitze ve E. Preston Dargan, *A History of French Literature*, New York, 1938, s. 560).

[6] Bahsedilen hayâl, *Celâleddin-Hârezmşah* piyesine âittir (1292 tab'ı, s. 131). Kemal, piyesinin bu kısmını Hâmid'e de göndermiştir; 30 Mart, 1879 tarihli mektubunda (Nu. 407, s. 420), "Mezârın tozları ile gezmek hayâli, meğer âlem-i sünûhatta mükemmel yaratılmış da, ben hakkıyle isbât edememiştim. Şimdi ibâreyi, *ben anı dalgalar, girdâblar içine atmıştım. Şimdi Âhiret'ten geldiğini göstermek için, bu mezar*

mütâle'a-i hikemîyedir ki, gülünç olmak korkusu ile insana agraz ve âdet seyyiesini terkettirir. Paul de Kock ile Molière'in hiç münâsebeti yok.. Komedi başkadır, edebsizlik başka..

Heyecan ile çarpar bir gönül'de yalnız za'f-ı te'lif yok, âdetâ tekerrür veyâ ta'bir-i âharla haşv-i kabîh var. Şimdi, *iztırap ile çarpınır gönül* denmez mi diyorsun. Denir, fakat oradaki *iztırap* bizim Türkçe'nin isti'mâlâtından olan *sıkıntı* mânâsınadır. O cihetle *iztırap ile çarpar bir gönül* ibâresinde, asla ircâ'-i fikr olunduğu zaman yalnız za'f-i te'lif bulunur. *Ahterî*'de gördüğün "iztırab", Arabî'de kullanıldığı gibi *çarpınmak* mânâsınadır. İztırâbın Türkçe'de diğer mânâsı olmaya idi, o zaman *iztırap ile çarpınan bir gönül* ibâresi de, *heyecân ile çarpınan bir gönül* ibâresi gibi haşvli olurdu.

Şîr hakkında mütâleamı soruyorsun[7]. Gördüğüm ufak-tefek şeylerinden güzel yazı yazacağını bilirdim; fakat bir-iki senenin içinde bu dereceye kadar getireceğini me'mûl etmezdim. Kitabın yazılış ciheti, cüz'î bâzı kusurları ile berâber nihâyet derecelerde güzel; fakat tasvîr-i müdde'â istediğim gibi olmamış. Evvelâ muhtasar, sâniyen muktezâ-yi hâle, muktezâ-yi makāma münâsebet almayacak bâzı yerleri var; sâlisen elfâza tamâmıyle dikkat etmemişsin. Bir ufak kusuru daha var ki *Perde* denilmek iktizâ eden bâzı taksîmâta *Meclis* demişsin. Mütâleâtımı kitabın kenarına işâret edeceğim; bitirdiğim gibi gönderirim. Beyân ettiğin mütâleâtın cevâbını da orada görürsün. Siyâsîyâttan bahsetmeğe tevbe edeceğim geliyor. Dağ tepesinden, gāyet derin bir çukura baka baka hîrelenip de dereke-i fenâya gidenler gibi, düşüne düşüne çıldırmağa vaktim yok.. Bâkî duâ..

7 Ramazan, sene 1296

tozlarını saçlarına nereden bulaştırmış yolunda İrâd edeceğim. Bu ihtârın için, *Celâl* basılmak müyesser olursa, üzerine senin nâmına bir ihdâ yazacağım" der.

[7] İst., Mihran Matbaası, 1296 (1879).

Kemal bu mektubunu Bağdad'da sürgün bulunan Süleyman Hüsnü Paşa'ya göndermiştir. Daha önceki bir mektubunda, orada iyi vakit geçirebilmek için hâtıralarını yazmasını, böyle bir eserin birçok şeylerin içyüzünü aydınlatacağından memleket için de faydalı olacağını kaydetmişti. Süleyman Paşa herhâlde bu münâsebetle Kemal'e *Tezkire-i Vakâyi'* adlı bir eser yazmağa karâr verdiğini yazmış olmalı; bu eserin Sırb harbinden başlamasının uygun olacağını, daha nelerden bahsedilebileceğini aşağıdaki mektupta okuyacağız.

Süleyman Paşa'nın *Tezkire-i Vakâyi'* adlı bir eser yazma tasavvuruna âit bir notu içine aldığından mühim olan bu mektup bir başkasının el yazısı ile, Kemal'in Türk Tarih Kurumu'ndaki mektupları arasındadır (Nu. 740).

417. Süleyman Hüsnü Paşa'ya

12. IX. 1879

Seyyidü'l-ahrâr Efendimiz,

5 Receb, sene 96 tarihli ihsân-nâme-i devletleri, kā'imbirâderim Selânik'te bulunmak cihetiyle oraları dolaştığından, daha birkaç gün evvel vâsıl-i dest-i iftihâr oldu. Bağdad gibi burc-i evliyâ olan bir makāmdan ve Efendimiz gibi milletin şehîd-i zî-hayatı bulunan bir zattan gelen taltîf-nâme, avâlim-i ulviyyeden nâzil olmuş hedâyâ kadar meserret-bahş olduğunu 'arza ihtiyaç yoktur sanırım. Hikmet'e tevdi' eylediğim arîzanın vâsıl olmadığı beyan buyuruluyor. Hikmet, Mazhar Paşa dâiresine intisab edeli,

Zevkī o rind eyler tamām kim tūta mest-ü şād-kâm
Bir elde cām-ı lāle-fām bir elde zülf-i ham-be-ham

sırrına mazhar olmak gerektir ki, Efendimiz'i de, kulunuzu da ve belki kendini de unutmuş[1].. *Tezkire-i Vakâyi'* için ihmâl buyurulmamalıdır ki, mesâ'ib-i harbîyeden millete faydalı bir eser kalacak ise, o eser olacaktır. Selâmî Paşa'nın da öyle birşey yazmakla meşgûl oldu-

[1] Mazhar Paşa, 1296 (1879)'da, 20.000 kuruş maaşla, gezilecek yerler için ayrıca harc-i râh almak üzre Haleb cihetinin fevka'l-'âde komiserliği'ne ta'yin edilmiş, yine ayni sene de, fahrî olarak, Muhâcirîn Komisyonu reisliği'ne de getirilmişti. Halk arasında fenâ şöhret kazanan Mazhar Paşa'nın, Şehreminliği'i sırasında dile düşmesinde sefih ve müsrif bir adam olan dâmadının da te'siri olmuştur. Mazhar Paşa hakkında Eşref'in hicvîyesi vardır (Hâl-tercemesi ve icrâatı hakkında etraflı bilgi edinmek için bk., Osman Nurî Ergin, *Şehremînleri*, İst., 1927, s. 166 v.d.).

ğunu haber veriyorlar. Kuvve-i kalemîyesini bilmem; ma'mâfih esnâ-yi harbte bulunduğu mevâkı', eserinin mükemmel olması için kâfî değildir sanırım[2]. Kulunuza kalırsa, *Tezkire-i Vakāyi'*, Sırb muhârebesinden ibtidâ etmek ve Fransızlar'da gördüğüm birkaç *memoire* gibi, muhârebelerin fennen tafsîlâtından ve devletce ittihâz olunan siyâset-i harbîyenin vakāyi'inden başka, iş başında bulunan büyük küçük kumandanların da, ahlâk ve iktidârını câmi' olmak lâzım gelir[3]. Keşfü'l-hakāyık yapılsa bir zarar terettüb etmeyeceği derkâr ise de, bir faydayı mûcib olabilmesini ümid etmem. « لَقَدْ اَسْمَعْتَ لَوْنَادَيْتَ حَيّاً وَلٰكِنْ لاَ حَيَاتَ لِمَنْ تُنَادِيْ » Tottleben'in[5] hakk-ı devletlerinde olan ifâdesi, gazetelerin yazdığı kadar değildi; Fransızca otuz satırdan ziyâde evsâfı câmi' idi; fakat hâvî olduğu sözler hatırımda kalmadı. Şimdi *Saray-ı Humâyûn ve Bâb-i 'Âlî* nâmında Almanca bir kitap çıktığını ve bunun birçok yerleri evsâf-ı aliyyeleri ile müzeyyen olduğunu beyan ediyorlar. Vicdan emîn olduktan sonra, böyle şeylerin ehemmiyeti yok ise de, eğlence kabîlinden okunabilir. Bâzı ahbâb, hulâsaten terceme ediyorlar; elime geçtiği gibi takdîm ederim.

Ekrem kulunuz, mübârek hâk-i pây-i devletlerine yüz sürerek, sûret-i mahsûsada 'arz-i şükrân eder. Bâkî Cenâb-ı Hak, millet-i islâmîye'ye merhamet eylesin, Efendimiz.

25 Ramazan, sene 96

Birâderiniz,

KEMAL

---

[2] Selâmî Paşa (ölümü 1894); Selâmî İzzet Sedes'in dedesidir (İ. A. Cövsa, *Türk Meşhurları*, s. 347).

[3] *Süleyman Paşa Muhâkemesi* adlı eserinde (İst., 1328, s. 60 v.d.) Süleyman Paşazâde Sâmî Bey, *Tezkire-i Vakāyi*'e dâir şu bilgiyi veriyor Kemal, "merhuma bir *memoire* yazmasını tavsiye etmiş ve peder de *Tezkiretü'l-Vakāyi*' ismiyle mevzu'-i bahs eseri tahrîre başlamış ise de, o aralık *Cerîde-i Askeriye*, *Harb-i Ahîr ve İstihkâmât* nâmıyle ve Fransızca'dan terceme sûretiyle bir kitap dercetmeğe ibtidâr ettiğinden o kitabı tenkîden bâlâda zikri geçen *'Umdetu't-Tevārîh*'i te'lîf etmiş ve bu münâsebetle *Tezkiretu'l-Vakāyi*' nâ-tamâm kalmıştır". Sâmî Bey, eserine, *Tezkiretu'l-Vakāyi*'den bâzı kısımlar nakletmiştir; bunlarda, Hediye-i Asâkir Cem'iyyeti, Asâkir-i Millîye Taburları üzerinde de duran Süleyman Paşa, Kemal'in *Vatan* piyesindeki meşhur iki marşına da yer vermiştir.

[4] "Eğer, yaşayan birine seslense idin, muhakkak duyururdun; fakat senin çağırdığın kimsede hayat (nâmına birşey) yok!"

[5] Francois Edouard (1808 - 1884).

CCCCXVIII.

Bereketzâde İsmâil Hakkî, Namık Kemal Magosa'ya nefyedildiği zaman, Akkâ'ya sürülen ve Kemal ile aynı zamanda afvedilip İstanbul'a dönen gençlerdendir. Avdetinde bir müddet başı-boş dolaştıktan sonra, Cevdet Paşa'nın Dâhiliye Nâzırlığı sırasında, El-Hâc İbrâhim Efendi'nin vâsıta olmasıyle Akşehir'e ta'yin edilmiştir. *Yâd-ı Mâzî* adlı hâtırâtında 20 Cemâda 1., 1294 (2 Haziran, 1877)' de İstanbul'dan hareket ettiğini yazıyor [1]. 14 Kasım, 1878 tarihli *Cerîde-i Havâdis*'te ise, Adana Vilâyeti Defterdarlığı'ndan Haleb'e aynı vazifeyle ta'yini bildirilmiştir [2].

Namık Kemal, aşağıdaki mektubunu Haleb'e göndermiştir. Akşehirde'ki me'mûriyyetinden dolayı, hâle uygun bir Nasreddin Hoca hikâyesi naklediyor..

Kemal'in kendi el yazısıyle, Türk Tarih Kurumu'ndaki evrâkı arasında bulunan bu mektubun (Nu.735), Midhat Cemal Kuntay tarafından baştan bir kısmı neşredilmiştir (*Namık Kemal*, c. 11., Ksm., 11., s. 777).

418. Bereketzâde İsmâ'îl Hakkî'ya

20. IX. 1879

Küçük Ağabey,

« اَلْمِنَّةُ لِلّٰهِ تَعَالَىٰ تَبَارَكَ [3] » Haleb'ten 23 Ağustos, 95 tarihli bir mektubunu alabildim. Akşehir ikâmetinin imtidâdından mıdır nedir, mini mini hocacığım, sen âdetâ zamanın Nasreddin Hoca'sı olmuşsun! Mektubuna, şimdiye kadar bana kâğıt yazmadığından dolayı ettiğin küstahlık için taleb-i afvedercesine birtakım sözlerle başlıyorsun. Mektubunu okur okumaz Hoca Nasreddin'in bir hikâyesi aklıma geldi. O mübârek zâtın, senin beni sevdiğin kadar mahabbet eylediği bir dostu var imiş. Bî-çâre dostu hasta olmuş, Hoca iyâdetine gitmek istemiş, yolda hastanın hekimine rast gelmiş.. Hekim, "Herif ölüm hâlindedir" demiş. Hoca da, "Mâdem ki ölüyor, görüp de ne yapacağım" gibi bâzı mütâlealara düşmüş, kapısının önünden dönmüş, işine gitmiş. Hasta bi't-tesâdüf ölüm hâlinden kurtulmuş, sokağa çıkmağa başlamış. Hoca dâimâ, onungezindiği yerlerde dolaşmamak istermiş. Bi't-tesâdüf birgün ikisi

[1] İstanbul, Tevsî'i tebâ'at Matbaası, 1332, s 220 v.d.

[2] Nu. 3862, 19 Zi'lkı'de, 1295.

[3] "Minnet, ya'nî lütf ve ihsân, ancak ulu ve mukaddes Tanrı'ya mahsustur."

birden bir sokaktan dolaşırken karşı karşıya gelmişler. Herif, Hoca'ya, "Mâşâ'llāh, ölüyorum da bir kerre yanıma gelmedin!" dediğine mukābil, Hoca da herife, "Allāh, Azrâil'in cezâsını versin ki beni senin yanında mahcup eyledi" demiş.. Sanki senin muâmelen de buna benzer desem, mübâlega etmemiş olurum.

Zeytun mes'elesine bir dereceye kadar vukūfum var ise de tafsilâtını bilmiyorum. Mâlûmat verir isen memnun olurum; fakat etraflı mâlûmât isterim [4].

Senin Müddeî-Umumî bana kalırsa eşrâṭ-ı saâttendir. Güneşin mağribten tulû'u gibi garib görünür. Zamanımızda bir doğru şey gördüm ise, o da seni mahkeme me'mûriyyetinde bulundurmaktır. Adliye Nâzırı olsa idin, o zaman nazarımda devletin ehliyyet-perver olduğuna bir burhân-i mücessem gibi göürünürdün.

Benim i'tikādımca yeni komiser [5], eski komiserden aşağıdır. Evvelki zekî idi, câhil idi, edebsiz idi; şimdiki âlimdir, mürtekib değildir; fakat o kadar eşektir ki dünyada bir hâine nasib olmayacak mazarratı kemâl-i hulûs ile icrâ eder de, bir devletin batmasına, meselâ Rusya İmparatoru'ndan ziyâde hizmet eyler.

Cengiz zamânı gibi hâllerin bizim asrımızla hiç münâsebeti yoktur. O vakitler bir Cengiz çıkarmış, cihangîrlik yolunda büyük büyük fikirlere tâbi' olurmuş, dünyayı eline almağa çalışırmış, zulm edermiş, adam öldürürmüş, katl-i 'âmdan çekinmezmiş; fakat birşey yaparmış. Biz [6] şimdi o fikirde değiliz; hattâ bu dünyadan ayrılmak, yalnız bir yıldızda insanlar için ayrı bir hükûmet teşkil etmek istiyoruz. Vallāhi ne söyleyeyim, sevâbıkımı, hâlimi, adımı düşündükçe

[4] Zeytun, Osmanlı İmparatorluğu devrinde, Haleb vilâyetinin Mar'aş sancağında ve Mar'aş'ın 49 km. garb şimâlinde kazâ merkezi bir kasabadır; halkının beşte-biri kadarı Kürdler'den ve sâireden olmak üzre Müslüman, geri kalanı Ermeni, Ermeni katoliki ve Suryânî idi (Şemseddîn Sâmî, *Kamūsü'l-A'lām*) ve bu kasabanın bulunduğu dağ ahâlisi ırk ve dîn bakımından çok muhtelif olan bu sâhada, Kemal'in bu mektubunu yazdığı sırada olduğu gibi, daha önce de, bilhassa Ermeniler'in serkeşce hareketlerinden dolayı isyanlar meydana geliyordu (Bu hususta etraflı bilgi edinmek için bk., Cevdet Paşa, *Tezâkir*, 21 - 39, neşreden Prof. Câvid Baysun, Türk Tarih Kurumu Yayınları'ndan, Ankara - 1963, s. 119 v.d. Ayrıca, bu cildi *İndeks*'ine bakınız).

[5] Mazhar Paşa, bir önce neşrettiğimiz mektubun öncöz'üne bakınız (Not -1).

[6] Aslında, dalgınlıkla *bizi* yazılmıştır.

kendi kendimden istikrah ediyorum, Hakkî! Bu zamanları görmek için mi Akkâ'da sürünmüştün!...

Vatanın girdik kanına
Leke getirdik şanına
Hepimizin b.. canına
Ne utanmaz köpekleriz

'itâbına şayan olanların biri, belki birincisi biz değil miyiz? Allâh belâmızı versin! Beni söyletmek istersen ağzım fenâ açılır; şimdilik susalım.

Haleb'ten ne istersem gönderebileceğini söylüyorsun. Oraca iki hâcetim var Birincisi, seni göremediğime mükâfat olarak bir resmini görmektir ki orada fotograf olduğundan birinci mektubuna melfuf bulabilmek ümidindeyim. İkincisi de, Mazhar Paşa'nın hizmet-i kitâbetinde bulunan bizim Hikmet'in hâlinden haber almaktır. Hani at canbazları "Min külli aybin" diye hayvan satarlar ya, Felek, Hikmet hakkında at canbazı oldu. Ânı da bana "Min külli aybin" sattı. Hınzır, serhoş mudur, Paşa'nın sâkıyân-i bezm-i mahabbetine mi çattı, ne haltetti bilmem; oralara gitti gideli hâlinden bir haber alamadım. Habîs, vatanını Allâh'ı kadar sever; işretini de vatanı kadar seviyor.

Bâkî.. Bundan sonra mektubun arasını bu kadar kesersen kahr ol!

3 Şevvâl, sene 96

Kemal, Halîm Bey'ce mâlûm bir vak'anın mağdurları ile ülfet hâlinde bulunduğundan, bir müddet için eskiyi hatırlatmamak maksadı ile, muhâtabına mektup yazmaktan çekinmiş, mecburî olarak böyle bir fedakârlığa katlanmıştır. Halîm Bey'in mektubu, dostluklarının yeniden başlamasına sebep olduğundan, ona teşekkür ederek, bunun, çekilen hasreti unutturacak derecede kuvvetleneceğini yazıyor.

Mektup metni Kemal'in Türk Tarih Kurumu'ndaki evrakı arasındadır (Nu. 693). Mehmed Necîb Bey, 8 Teşrinisânî, 1326'da, Manastır'da Tütün Reji Müdürü bulunduğu sırada, Alî Ekrem'in *Külliyât-i Kemâl*'i neşre teşebbüsü münâsebetiyle yolladığı bu mektubun, amcası Sâmî Paşazâde Halîm Bey'e İzmir Ticaret Reisi iken gönderildiğini, aslının Halîm Bey'de bulunduğunu kaydediyor. Mektubun ilk

iki paragrafı M. Cemal Kuntay tarafından hiçbir yerde basılmadığı ve 'Abdü'l-Latîf Subhî Paşa'nın oğlu Vahhab Koca Memi'nin âile dosyasından alındığı kaydiyle neşredilmiştir *(Namık Kemal*, c. 11., Ksm. 11., s. 246). Esas olarak Türk Tarih Kurumu'ndaki nüshayı aldık; M. C. Kuntay basımı ile karşılaştırarak neşrediyoruz.

419. Sâmî Paşazâde Halîm Bey'e

13. X. 1879

Birâder-i muhteremim Efendim,

16 Şevvâl, sene 96 tarihli[1] lutuf-nâmeleri dest-i mesâr ile alındı. Bir sûret-i muvakkatede inkıtâ' eden ülfetin teceddüdüne teşekkür, bendenize âittir. O inkıtâ' ise, tasavvur buyurulan cihetlerden hâsıl olmadı. Vak'a-i mâlûmenin mağdurları ile refâkat-i gurbet ve yekvücûdâne bir ülfet hâlinde bulunulduğundan, ihtâr-i mâ-sebaktan ictinâben bir müddetcik dâire-i muvâneset-i[2] seniyyelerinden çekilmek, müteessifâne bir fedakârlıktan ibâret idi. Her ne ise, geçmişten bahsetmeyelim; *Zîrâ ki anın zikri de bir güne elemdir*..

Bundan böyle aradaki muvâlât, me'mûl ederim ki, eski hâlinde de kalmaz; çekilen tehassürleri unutturacak bir dereceye bâlig olur, kardeşim efendim[3].

1 Teşrînievvel, sene 95

---

[1] Krş., 16 Eylûl, 96 tarihli

[2] Krş., münâsebet

[3] Krş., bâliğ olur. Mösyö Moxhet'nin işine gelince, fi'l-hakîka dâvânın bir ciheti selef-i sâmîleri zamânında hüküm altına alınmış ise de, şimdi muhâkeme-i aliyyelerine gelecek bir diğer ciheti olarak bu ise mes'elenin en büyük ve en mühim bir ciheti olduğundan ve tahkîke göre Mösyö Moxhet dâvanın bu cihetinde pek haklı olduğundan izhâr-ı adâlete dikkat-i mahsûsa-i kerimânelerini temennî ederim kardeşim efendim.

Teşrinievvel, 95
Kemal

Belçikalı olan Moxhet'nin Reji'deki son vazifesi Hukuk Müşâvirliği'nde idi. Aynı zamanda Fransa Sefâreti Baş Tercemanı Ledoux'nun kayınbirâderi idi (Not - M. C. Kuntay).

CCCCXX.

Nesteren münâsebetiyle Hâmid'le Recâ'îzâde Ekrem arasındaki mübâhase ile alâkalı olan Namık Kemal'i, aynı gâye uğrunde eser vermekte olan bu iki şahsiyetin biribirleri i küçültür tarzdaki yazıları müteessir etmiştir [1]. Bahsin matbû'ât sâhasına geçmesini önlemek maksadı ile her ikisine de ihtarda bulunan Kemal, Hâmid'e, 8 Teşrinievvel, 1295 (20 Ekim, 1879) tarihli, ancak birkısmını elde edebildiğimiz aşağıdaki mektubu göndermiştir. Alî Ekrem tarafından neşredilmiştir (*Recâ'izâde Ekrem, Hayatı ve Eserleri*, İst., Evkâf-ı İslâmîye Matbaası, 1339, s. 6). Metin, *Hususî Mektuplarına Göre Namık Kemal ve Abdülhak Hâmid* adlı eserimizde de vardır (S. 70). Bu basımda, gün, yanlış olarak, 21 Ekim'dir.

420. Abdülhak Hâmid'e

20. X. 1879

Ekrem ile olan bahsinize canım sıkılmadı dersem, yalan olur. .

"Edebiyatta falan hayâli, falan hayâlden makbûldür diye biribirinizin, boyun bağına, firenk gömleğine sarılsanız, benim için lâzım olan, karşıda durup gülmektir; fakat, sen bana şunu söyledin, ben de sana şunu söyleyecektim yollu münâza'aya kıyâm ederseniz, bizim büyük birâderlik vazifesi meydana çıkar. Şahsiyyât cihetine âit yerlerde, kalem ile olmazsa, sopa ile merâm anlatırım. Hükûmet-i müstebidânemi aranızda idâre-i 'urfîye derecesine getiririm. Elimden yakanızı pek kolay kurtaramazsınız. Ona göre hareket buyurulması bâbında ve her hâlde...".

N. Kemal

[1] *Nesteren*'e, Kemal'in bunun hakkındaki düşünce ve tenkidlerine, ayni eser dolayısıyle Hâmid ile R. Ekrem arasındaki münâkaşalara dâir, daha önce, yer yer bilgi verilmiştir (Bk., *Umûmî İndeks*).

Kemal Midilli'ye nefyedilmeden önce Habshâne-i Umûmî'de mevkuf bulunduğu sırada Hamdî Ahmed Paşa Zabtîye Nâzırı idi. Bir akşam üzeri habshâneye gelerek, Kemal'e, "Efendi, kabahatiniz afvolundu; size 5,000 kuruş aylık tahsis edildi. Şûrâ-yi Devlet âzâlığında terâküm eden maaşlarınız verilecek. Girid cezîresinde ikâmet edeceksiniz; anlaşıldı ya!" demiştir. Kemal, Midilli'de ikâmetine müsâade edilirse memnun kalacağını söylemiş, Hamdî Paşa, "Bakalım, bakalım,

düşünürüz" diyerek, çıkıp gitmiş, neticede Kemal'in istediği yerine getirilmiştir [1]. Kemal mektubunun başında Hamdî Paşa'ya, babacasına gösterdiği yardım ve himâyeden dolayı minnetini anlatırken, bu hâdiseyi; onunla ilk münâsebeti ile de Habshâne-i Umumî'de tanışmalarını kasdettiği düşünülürse de, aşağıdaki mektup buna değil, ayni ismi taşıyan Sadr-i a'zam Hamdî Ahmed Paşa'ya yazmıştır.

Hamdî Ahmed Paşa, bu mektubun yazıldığı sırada Aydın Vâlisi idi [3]. Kemal, onu tesellî ve bu vesile ile, vaktiyle ondan gördüğü yardım ve himâyeye de teşekkür etmektedir.

Mektubun aslı Kemal'in Türk Tarih Kurumu'ndaki evrâkı arasında, fakat bir başkasının el yazısı iledir (Nu. 668).

421. Hamdî Ahmed Paşa'ya

25. X. 1879

Münâsebet-i mâlûme ile hakk-ı âcizânemde ibzâl buyurulan mürüvvet-i pederâne ve himâyet-i kerîmâneleri hiçbir vakit hatır-ı âcizânemden çıkacak hâllerden değildir. Bir zamandanberi takdîm-i arîzada kusur etmekte idim; buna sebeb de vesîle bulamadığım idi. Şimdi kemâl-i teessüf ile, Çeşme'ye teşrif buyurulduğunu işittim. Garip bir hâldir ki, Efendimiz'in bana olan teveccühlerini nasıl bir münâsebetsiz zamanda kazandım ise, bendeniz de Efendimiz'e olan husûsiyetimi tekrîr için aradığım vesîlleye, öyle bir münâsebetsiz zamanda fırsat bulabiliyorum. Gülleler, kurşunlar arasında yetişmiş, ve o cihetle âlemin her türlü inkılâbını tecrübe etmiş bir zâta, bendeniz gibi mahbes içinde tesliyyetlerine nâil olmuş bir veled-i ma'nevî tarafından, her musîbetin bir netîcesi olduğuna dâir söz yazmak, haddin hâricine çıkmak olur. Maksadım, devâm-ı teveccühât-ı

[1] Nâzım Paşa, *Bir Devrim Tarihi*, tefrika nu. 13, *Cumhuriyet* gazetesi, 4 Şubat, 1932.

[2] Hal tercemesi için bk., Süreyyâ Bey, *Sicill-i Osmânî*, Matbaa-i 'Âmire, 1308, c. II., s. 250 v.d. .

[3] Aydın Vâlisi Hamdî Paşa'nın, Musul'un Bağdad'dan ayrılması münâsebetiyle Bağdad Vâliliği'ne ta'yini, 5 Şubat, 1879 tarihli *Cerîde-i Havâdis*'te i'lân edilmiş, daha sonra Aydın Vâliliği'ne "ibkâen ta'yini" bildirilmiştir (*Ayn. gazete*, nu. 3993, 18 Safer, 1296/11 Şubat, 1879). Ahmed Hamdî Paşa, Bağdad Vâliliği yerine Hicaz'a verilmesini istemiş, bunun üzerine eski vazifesinde, Aydın'da bırakılmıştır (İ. M. Kemal İnal, *Son Sadr-i A'zamlar*, s. 643 v.d.).

pederânelerini temennî ve makām-ı ihlâsta sebâtımı beyân eylemekten ibârettir. Bâkî her hâlde..

9 Zi'lkı'de, sene 96

KEMAL

CCCCXXII.

Kemal, kızına gönderdiği mektubunda, işlerinin çokluğundan, Midilli'de mektepler açacağından v.b. tasavvurlarından bahsediyor; bu tarihte henüz mutasarrıflığa ta'yin edilmiş değil, fakat kendisine böyle bir vazîfe verileceğini evvelden haber almış olsa gerektir; esâsen Midilli Vâlisi Rauf Bey de Eylûl'ün sekizinde resmen Midilli'den ayrılmış ve İstanbul'a hareket etmiştir [1]; mektubun ifâdesinden Kemal'in bu hizmete ta'yinini, resmen olmamakla berâber haber aldığı açıkca anlaşılıyor. Kendisi bundan çok memnundur; neş'esini, bâzan İsak'ın, bâzan da bir çocuk ifâdesini taklidle yazdığı cümleler de aksettirmektedir.

Metnin aslı, Kemak'in kendi el yazısı ile, Türk Tarih Kurumu'ndaki evrâkı arasındadır (Nu. 441). Birkaç cümlesi M. Cemal Kuntay tarafından neşredilmiştir (*Namık Kemal*, c. I., s. 173).

422. FERİDE HANIM'A

Bayramlar mübârek olsun!

24. XI. 1879

İki Gözüm Feride'ciğim,

Mektuplarımı irsâl için, İsak'ı Midilli'ye gönderdim. Bu hafta ....gok [2]; sebebi de gönderen bizden mektup almadı. Ebüzziya'nın bir tuhaf mektubu var; eğlenirsin diye gönderdim. Benim işler pek güzel gidiyor. Hizmet büyük olduğundan, buradan ayrılamıyorum. Bir onbeş gün daha uğraşacağım. İsak'a olan mektubunu ben okudum. Kendisine okumağa hâcet yok idi; çünki geliyor. Aç ağzını, yum gözünü, istediğini söyle! Ekrem, İsak ile berâber gelmeğe pek heveslendi;

[1] "Midilli Mutasarrıfı atûfetlû Rauf Beyefendi Hazretleri'nin Der-saâdet'e avdetleri irâde-i seniyye iktizâ-yi âlîsinden olmağla bu gün gelecek olan *Lioyd* vapuru ile Der-saâdet'e muvâsalat buyurmuşlardır" (*Cerîde-i Havâdis*, nu. 4113, 22 Ramazan, 1296/9 Eylûl, 1879).

[2] İsak'ın, veyâ bir çocuğun söyleyişini taklitle yazdığı bir kelime okunamadı.

yâhut *havası* kaldı; fakat at üzerinde sekiz saatlik yola göndermeğe cesâret edemedim; yâhut canı sıkıldı. Kızıyos da adiyos, adiyos da kızıyos..

Herkese ayrı ayrı mektup yazmağa vaktim yok. Feride'ciğim, hem o sûretle meşgûlüm ki sizi göreceğim bile gelmiyor. Araya vatan çıktı. Ümîdimin fevkında birçok hizmetler ediyorum. Mektepler yapacağım, limanlar açacağım; telgraflar yapıyorum. Gerçekten memnun olarak eğleniyorum.

Hanım halamın ellerini, eteklerini, Nesîme'nin gözlerini öperim. Mektubu sana yazdığım, herkesten ziyâde okuduğun içindir; Seni de tutuyom da tıtıklıyom, öpüyom da öpüyom. Bizim kafadan ne haber?

9 Zi'lhicce, sene 96

KEMAL

Erken Bey harası (هاراسی) biyametler yopardı. Vırt oldu. Kızınya uru çıtak gagalar yaptı. Dalkavukluklar yaptı, ditti. Dine deliyo [3].

[3] Kemal, bu mektubunun bilhassa son cümlelerinde, küçük yaştaki Fınat'ın söyleyiş tarzını taklit etmiştir.

CCCCXXIII.

Rauf Bey, 1295 zi'lhicce (1878)'sinde Başvekâlet Müsteşarlığı'ndan azl ile, önce Bingâzî Valiliği'ne, buradan naklen 1879 Şubat'ında Midilli Mutasarrıflığı'na ta'yin edilmiş, az sonra vazifesinden ayrılarak İstanbul'a gitmiştir [1]. 22 Aralık, 1879'da, Midilli'de ikâmete me'mur edilen Kemal'in bura mutasarrıflığına ta'yininin i'lân edildiğini görüyoruz [2]. Bu sırada Sa'îd Paşa Sadr-i A'zam, Mahmud Nedîm Paşa Adlîye, Cevdet Paşa Dâhilîye Nâzırı bulunuyordu. Kemal'in Midilli Mutasarrıflığı'na getirilmesi hakkında iki vesîka (Başvekâlet Arşivi, İrâde Defterri, Dâhilîye kısmı, nu. 1541, 3 ve 4 Muharrem, 1297), M. Cemal Kuntay tarafından neşredilmiştir [3]. Bu vesîkalardan ilkinde, Sâ'îd Paşa'nın 'arz tezkiresinde, Rauf Bey'in "müsâ'ade-i seniyye" üzerine geçende İstanbul'a döndüğü, Mutasarrıf'sız kalan Midilli'-

[1] Süreyyâ Bey, *Sicill-i Osmânî*, Matbaa-i Âmire, 1311, c. II., s. 424. *Cerîde-i Havâdis*, nu. 3933, 30 Safer 1296/23 Şubat, 1879.

[2] *Ayn. gazete*, nu. 4197, 8 Muharrem 1297/22 Aralık, 1879.

[3] Klişesi ve yeni harflere çevrilen metni başka başka ciltlerdedir (*Namık Kemal*, c. I., s. 237; c. II., Kısım -2, s. 334).

nin Muhâsebeci Efendi elinde kaldığı, burada "ikâmet üzre" bulunan Kemal'in, tasvip buyurulduğu takdirde buraya ta'yini lüzûmundan bahsolunuyor (17 Aralık, 1879). Saray Başkâtibî ve 'Âlî Paşa'nın oğlu 'Alî Fuad Bey'in buna eklediği yazısında, bu ta'yin için "irâde-i seniyye'nin alındığından bahsedilmiştir (18 Aralık, 1879). Kemal'in, İstanbul'da, 12 Şubat, 1877'de tevkîfi, İbrâhim Edhem Paşa'nın Sadâret'ine (5 Şubat, 1877 - 11 Ocak, 1878) rastlar; bundan sonra sırasıyle Hamdî Ahmed (11 Ocak, 1878 - 4 Şubat, 1878), Ahmed Vefik (4 Şubat, 1878 - 19 Mart, 1878), Mehmed Sâdık (19 Mart, 1878 - 28 Mayıs, 1878), Mehmed Rüşdî (28 Mayıs, 1878 - 4 Haziran, 1878,) Mehmed Es'ad Safvet Paşa (4 Haziran, 1878-4 Aralık, 1878), Hayru'ddîn Paşa (4 Aralık, 1878-29 Temmuz, 1879), Ârifî Paşa (29 Temmuz, 1879-19 Ekim, 1879), Erzurumlu Sa'id Paşa (19 Ekim, 1879-9 Haziran, 1880) bu makâma getirilmiştir. Görülüyor ki, Kemal'in Midilli'ye sürüldüğü zaman, Osmanlı İmparatorluğu'nun siyâsî bakımdan en buhranlı devresidir [4]; iki sene içinde dokuz Sadr-i A'zam değiştirilmiş, Ârifî Paşa'nın Sadâreti'nde Mutasarrıflık'ı kararlaşmışsa da, bu ta'yin, ancak Erzurumlu Sa'îd Paşa bu mevki'e geçtikten iki ay sonra yapılabilmiştir.

Aşağıdaki mektup tarihsiz olmakla berâber, RaufBey'in vazifesinden ayrıldığı sırada yazılmış ve İstanbul'a gönderilmiştir. İfâdesinden, Rauf Bey'in Midilli'den hareketinden epeyi müddet sonra kaleme alındığı anlaşılmaktadır. Kemal, eğer Rauf Bey, Midilli'ye dönerse şifâhen, dönmezse yazılı olarak gittikçe idâresi bozulan bu yer hakkında bilgi vereceğini bildiriyor; muhâtanının Midilli'ye dönmesini temennî ile bunun yakın olup-olmadığını soruyor.

İçindekilerden, 1879 yılı sonlarına doğru yazıldığı anlaşılan mektubun bir başkasının el yazısı ile olan nüshası Türk Tarih Kurumu'ndadır (Nu. 668). Kemal'in, infisal eden Midilli Mutasarrıfı Rauf Bey'e, yakında vazifesi başına dönüp-dönmeyeceğini sorması, kendisinin bu me'mûriyyete ta'yin için tedbir almak gâyesinden ileri gelmiş olabilir. Mektubun, bundan evvel neşrettiğimizin muhteviyâtına dayanarak 1879 Ekim, veyâ Kasım'ında yazıldığını tahmin ediyoruz. M. C. Kuntay tarafından da neşredilmiştir (*Namık Kemal*, c. II., Kısım - II., s. 335).

423. Rauf Bey'e

X - XI. 1879

Teşrif-i devletlerindenberi hemen her posta günü herkesten evvel Efendimiz'e bir arîza takdimini arzu etmekte olduğum hâlde, düşüne düşüne ne yazacağımı bilemediğim için o arzuma teba'iyyetten ma'a'l-esef sarf-ı nazar eylemekteyim. Avdet-i seniyyelerini temennî eylesem Efendimiz'e, İstanbul'da ikâmet-i devletlerini

[4] İ. E. M. Kemal İnal, *Osmanlı Devri'nde Son Sadr-i A'zamlar*, sırasıyle bk., 600, 636, 651, 739, 101, 809, 895, 961, 988.

arzu eylesem bendenize bir nevi' bed-duâ etmiş olacağım; Felek bu yolda ne gösterir ise âna intizârdan başka çâre bulamadım. İntizâr ise uzayıp duruyor; ma'mâfih tabî'î âna da tehammül olunuyor. Midilli hukûmetinin hâli, bırakılan derecenin birkaç kat ilerisindedir. Kader, teşrîfi iktizâ ederse şifâhen, infisâli mûcib olur ise tahrîren tafsîlât veririm. Temennâ-yi âcizânem, devâm-ı teveccühât-ı devletleri ile berâber, buraya teşrîf buyurulup - buyurulmayacağının karîben anlaşılmasından ibârettir. Bâkî emr-ü ferman..

CCCCXXIV.

Kemal'in aşağıdaki mektubunun muhâtabı mechûldür. Bu zâta dört mektup yazmış, bunlara karşılık onun yalnız 5 Teşrinisânî, 1295 (17 Kasım, 1879) tarihli bir mektubunu, postaların intizamsızlığı sebebiyle beş gün sonra (22 Kasım, 1879)'da alabilmiştir. Cevâbında bilhassa Türk - Rus harbinde uğradığımız bozgun dolayısıyle duyduğu üzüntüden bahsetmektedir. Mektubunu, " Sözümü şurada keseyim, zîrâ devâm edecek olursam tehammüle muktedir olamayacağım. Sen, bu gün mâder-i vatanın en şiddetli cerîhalarını görebilmeğe müsâid bir mevkı'de bulunuyorsun; vukū'âta benden ziyâde mâlûmâtın olmak tabî'îdir" cümleleri ile bitirdiğine göre, devlet makinesinde mühim yer işgâl eden ve samîmî bulunduğu birine, 1879 Kasım'ı sonunda yazmıştır. Mektubun, 11 Haziran, 1878'denberi Cezâyir-i Bahr-i Sefîd Vâlisi bulunan [1] Sâdık Paşa'ya yazıldığını tahmin ediyoruz. Kemal'in, bu mektubunu Midilli'ye Mutasarrıf ta'yin edilmek üzre olduğu günlerde yazdığı, postahâne me'murları da, herhâlde bunu duyduklarından, kendisine gelen mektupların gecikmeden eline geçtiği anlaşılıyor. Midilli'ye ta'yini için yazılan arz tezkiresinde, Vâlî Rauf Paşa İstanbul'a çağırıldığından buranın idâresi bir muhâsebeci elinde kaldığı, dolayısıyle bir vâlî'nin ta'yini lüzûmu Cezâyir-i Bahr-i Sefîd Valiliği'nden de bildirildiği kaydedilmiştir [2]. Mektubun Sâdık Paşa'ya gönderildiğinde yanılmıyorsak, Paşa'nın ona, bu ta'yin hakkında bâzı şeyler yazdığı, fakat Kemal'in bu hususta pek tatmîn edilmediği, "Mufassal mektup fi'l-hakîka gelmiş, mündericâtından hayli müstefîd olmuş idim. Yalnız, tahsîlât hakkında icrâ edilen mu'âmelâta dâir lutfen i'tâ olunan tafsilât kanâ'at-bahş olmamıştı" cümlelerinden anlaşılıyor.

Mektubun aslından istinsâh edilen nüshası, Es'ad Çinar tarafından kopya edilmiştir (*Defter*, s. 88); aşağıdaki mektubu bu nüshadan faydalanarak musâ'adeleriyle neşrediyoruz. Es'ad Çinar'ın defterinde, "Mektup bir şahs-ı âhar tarafından aslından kopya edilmiştir" notu vardır.

[1] Sava Paşa'nın yerine, Mehmed Sâdık Paşa'nın Cezâyir-i Bahr-i Sefîd Vâliliği'ne getirildiği (*Cerîde-i Havâdis*, nu. 3730, 14 Haziran, 1878). — İ. Kemal İnal, *Osmanlı Devri'nde Son Sadr-i A'zamlar*, s. 791.

[2] Bk., 423 numaralı mektup, önsöz ve not - 3.

424. Mehmed Sâdık Paşa'ya (?)

?. XI. 1879

Ben, ara-sıra çekilmez derecede herze-vekilliğe başlar da, muhâtabımı muazzep ederim; lâkin siz ciddiyyât-perver bir adam olduğunuz için, ihtimâl ki edeceğim gevezeliğe tekdir ile mukâbele buyurursunuz; ma'mâfih iltifâtınızdan mütelezziz olduğum gibi, tekdîrinizde de başka bir zevk, başka bir lezzet buluyorum. O cihetle, bu mektubumda biraz dırlanacağım. Dört mektubuma cevap olarak yazılan 5 Teşrinisânî, 95 tarihli emrinizi büyük bir meserretle aldım; cevâbına da şurû' ediyorum. Bundan evvelki emirlerinizi, hâvî olduğu tarihten bir mâh tecâvüz ettikten sonra alıyordum. Bu def'a bilmem nasıl oldu ki, beş gün içinde teşrîfâta vusûl oldu. Zannıma kalırsa postahâne me'murîn-i kirâmı, tedâhülde kalan maaşlarından biraz paraya nâ'il olmak için, âmirlerine karşı ibrâz-i âsâr-i perverî'de bulunuyorlar. Ne ise, postahâne me'murîn-i kirâmının, bu def'a gerçekten minnetdârıyım. Allâh verse de, benim şu kâğıdımı, az bir müddet zarfında size îsâl etseler.. Mufassal mektup fi'l-hakîka gelmiş, mündericâtından bir hayli müstefîd olmuş idim. Yalnız, tahsîlât hakkında icrâ edilen muâmelâta dâir lutfen i'tâ olunan tafsîlât kanâ'at-bahş olmamıştı. O muâmeleye kanâ'at-i kâmile ibrâz edememişimde, zannetmem ki iktidârınıza i'tirâz gibi bir fikirde bulunduğuma zâhip olmuş olasınız; çünkü bendenizin ekser hakâyıka bile mahvet sûretinde hükümler verdiğimi bilirsiniz. Ne yapayım, insanların her hakîkat gördüğü şeylerin, hakîkat olmadığı sonra tebeyyün ediyor. *Bârîka-i hakîkat, müsâdeme-i efkârdan çıkar* ders-i hikmeti, beni bu i'tikâtten bir türlü ayırmıyor. Amma, siz bu i'tikâdımı, teannüd-i cehlî sözü ile tefsîr edermişsiniz, âna birşey diyemem.. Beni de mes'ut bir insan addedersiniz hâ.. Heyhât, Kudret-i Fâtıra'nın mes'ut yarattığı ebnâ-yi beşer benim gibi ise, saâdet lafzının mânâsızlığına, şimdiden ibrâz-i kā'illiyyet etmek isterim. Etme efendim, etme! Hatâ ediyorsunuz, hatâ.. Bu gün ben değil, hattâ İslâm - Osmanlılar içinde, hiçbir ferdin mes'ut olduğuna kā'il değilim. Nasıl kā'il olurum ki, ninelerimizden ziyâde hürmete borçlu olduğumuz şu mübârek vatan bâlîn-i ihtizârdadır. Vücûdüne âriz olan yaraların def'ine hepimiz vâkıf, muktedir iken hiçbirimiz defi'ne çalışmıyoruz. Vatan, bize

şefkatle bakıyor, vedâ' ediyor. Biz, nazar-ı şefkate hâinâne bir bakışla olsun mukâbele etmiyoruz. Sûzişli vedâ'ına, bir komedi temâşâ eder gibi gülüyoruz. İçimizde, bâzı muktedir kardeşler varsa da, ânların kimisi mütegalliblerin taht-i esâretinde, kimisi zâlimlerin zincir-i esâreti altında çürüyor. Yâhû, vatan gidiyor, altıyüz senedenberidir bu dîni, bu milleti, bu mukaddes vatan sâyesinde muhâfaza ediyorduk; bu vatan sâyesinde yaşayorduk. Vaktiyle Hindistan'da bir Hukûmet-i Timurîye teşekkül etmişti; lâkin devâmı kâbil olmayıp, lemha-i basar denilecek bir müddette mahvolmuştu.

Cenâb-ı Hak bu meziyyeti, bu şerefi bize ihdâs etmişken, tahdîs-i ni'mete bedel, küfrân-i ni'met ediyoruz. İşte, vatan bu sûretle mahvolursa, o mukaddes Osmanlılık nâmı da mahvolduktan başka, İslâmiyet'in mevkı'i de pek müşkil olur, anlaşıldı mı efendim ?

Vaktiyle ecdâdımızın nâmuskârâne can telef ederek teshîr ettiği yerleri, biz nâmussuzca can vererek Moskovlar'a, Bulgarlar'a teslim ediyoruz. Bunca muhadderât-i İslâmîye Bulgar canavarlarının murdar ayakları altında, nâmusları mahvolarak, inleye inleye can çekişiyor. O mukaddes ma'bedlerin kimisi but-hâneye, kimisi meyhâneye tahvil olundu; nûr-ı İslâmiyet'le münevver olan o mübârek mevkı'ler, bu gün zalâm-i küfr ile harâb oluyor. Hadsiz hisabsız ma'sumların rikkat-engîz feryadları, Sûr-ı İsrâfîl gibi âlemin her tarafını istilâ edip dururken, biz hâlâ işitip de uhdemize âit olan vazîfenin icrâsına teşebbüs etmiyoruz. Aman yâ Rabbi, ecdâdımız nekadar meyl-i me'âlî ashâbından ise, biz o kadar alçak mahlûk imişiz ya.. Biz, Cenâb-ı Hakk'ın ihsân ettiği kuvve-i sâmi'ayı hiçbir şey işitmemek, kuvve-i basırayı hiçbir şey görmemek, kuvve-i idrâkîyeyi hiçbir şey anlamamak gibi şeylerde kullanmak istiyoruz.

Aman birâder, sözümü şurada keseyim; zîra devam edecek olursam, tehammüle muktedir olamayacağım. Sen, bu gün mâder-i vatanın en şiddetli cerîhalarını görebilmeğe müsâit bir mevkı'de bulunuyorsun; vukû'âta benden ziyâde mâlûmâtın olmak tabî'îdir..

CCCCXXV.

Aşağıdaki mektuptan, Feride Hanım'la söz kesimi için Midilli'ye gelen Rif'at Bey'in döndüğü anlaşılıyor [1]; Kemal'de Sarlıca'ya gitmiş, Rif'at Bey gibi furtınaya tutulmuştur; bunu her ikisinin de talihsizliğine vermektedir.

Hâmid, mektubun yazıldığı sırada herhangibir me'muriyyette çalışmıyordu; Kemal'den Hâmid için müderrislik maaşı ismi altında Midilli'den Sandık'tan para istenilmiş, o da Sandık vaz'iyyetinin elverişli olmadığını yazmıştır; mektubun ikinci paragrafında bahsettiği şeyler, Abdülhak Hâmid'in mâlî vaz'iyyeti ile alâkalı mes'eleler olsa gerektir.

Ahmed Midhat'in *Yer Yüzünde Bir Melek* adlı romanının tamâmını Kemal henüz görmemiştir; eser bittiği zaman tenkid edeceğini bildiriyor. Mektubun yazıldığı tarihten dört gün önce çıkan gazetelerde Ahmed Midhat Efendi'ye, *Takvîm-i Vakâyi'* müdürlüğüne ek olarak *Matba'a-i 'Âmire Müdürlüğü*'nün ve rütbe-i ûlâ sınf-ı evvelî rütbesinin verildiğine dâir havâdislere rastlarız [2]; Kemal, bu yüzden Matba'a-i 'Amire'den ve nişandan bahsediyor.

Kemal mektubunu yazdıktan sonra Rif'at Bey'den bir mektup almıştır; cevâbını haftaya yazacağını bildirerek, hâşiyede, Midilli'de bir Cem'iyyet-i İlmîye teşekkül ettiğinden, mekteplerin islâhı ile uğraşacak olan bu cem'iyyetin, Dârü'ş-Şafaka ve Dârü'l-Muallimât tarzında dersler tertib edeceğinden, bunun için hoca tedârik edileceğinden bahisle, Rif'at Bey'den yardım istiyor.

Kemal'in bilhassa Ahmed Midhat aleyhinde notlarını, — Mutasarrıflık emri resmen bildirilmeden — Midilli'de maârif sahâsındaki çalışmalarına dâir fikirlerini içine alma bakımından mühim olan bu mektubu, kendi el yazısı ile, Türk Tarih Kurumu'ndaki evrâkı arasındadır (Nu. 166). Yalnız *Dram*'dan ve *Târık*'tan bahseden fıkrası bundan naklen Midhat Cemal Kuntay tarafından neşredilmiştir (*Terceme Merhalesinde Husûsî ve Resmî Adımlar*, *Terceme Mecmuası*, c. v., nu. 25, 19 Mayıs, 1944; *Namık Kemal*, c. II., Kısım - I., s. 646).

425. Menemenli Rif'at Bey'e

16. XII. 1879

Rif'at'cık,

Avusturya postası ile gönderdiğin mektubun geldiğini, yine *Avusturya* postası ile yazmıştım. Şimdi cevâbını dinle: Vapurda tavşanlar

[1] 22 Zilkı'de, 1296 / 7 Kasım, 1879 tarihli *Ceride-i Havâdis*'te Dîvân-ı Muhâsebât'ın teşkîlinden, riyâsetin Ticâret ve Zirâ'at Nâzırı sâbık Ohanes Efendi'ye, âzâlığın Tedkîkât-ı Mâlîye Komisyonu âzâsından Rif'at Bey'e tevcîhi kaydediliyor (Nu. 4161).

[2] *Ceride-i Havâdis*, nu. 4188, 26 Zi'lhicce, 1296/11 Aralık, 1879.

gibi delikten deliğe sokulduğundan bahsediyorsun. Garip değil midir ki, biz burada o günler, hiç furtınadan bir eser hissetmedik de, Rif'at rahat gitmiştir diye, sevinip duruyorduk; meğer tâlihinde bunlar da var imiş. Biz, senin ile bundan sonra tevbe edelim, yola çıkacağımızdan bahsetmeyelim. Felek cenabları, birkaç gün şiddet ediyor. Dinlemeyeceğimizi, yânî o şiddetine göğüs germeyeceğimizi anladığı gibi yüzü barışıyor, havayı açıyor; sonra yol ortasında kıstırıyor. Beni Sarlıca'dan gelirken havuza atılmış ördeğe benzettiği gibi, seni de İstanbul'a giderken korkuya uğramış tavşana döndürmüş..

Hâmid'in fikrine de, hareketine de teaccüp ettim. Mütâleamı, cevâbında görürsün. Garibtir ki o, kendine gönderdiğim mektup üzerine, Ekrem'e hiçbir şey yazmamışım zannediyor. Bilmem, sana sormadı mı? Yoksa sen de ketumluğu Âlî Paşa derecesine mi götürdün. *Târîḳ*'ı okudum; âna dâir olan mütâleamı da kendine olan mektubumda bulursun. Ekrem'in üçüncü sene hocalığı biraz münâsebet aldı; fakat şâkirdân-ı fetânet-nişâne ne öğretir bilmem. Saâdetlû Ahmed Midhat Efendi Hazretleri, rütbe-i aliyye ve nezâret-i behiyyeleri ile, me'mûl ederim ki Matba'a-i 'Âmire'yi, kalemlerinden bir reşha düşürmekle, pek kolay Matba'a-i gâmire hâline ifrâg ederler. O da, mevt-i irâdî ile ihyâ olan sûfiyân-ı ma'dûmiyyet-nişâna müşâbih olur gider. *Yeryüzünde Melek*'in alt taraflarını görelim de, Hazret-i edîb ile yine konuşuruz [3]. Vaṣî gelirse ne âlâ, gelmez ise ehemmiyeti yok; burada da bulabileceğiz. Şûrâ'nın tenkîhâtında seni vazîfe etmem; fakat Nef'î'yi yürütürlerse canım sıkılır. Peynirin adresi gönderildi, verilmeli, acele de etmeli; çünki peynirdir bozulur.

Dram'ın mânâsı, Midhat'in terceme ettiği gibi değildir. *Dram*, Rumca'dan me'hûz bir kelimedir ki, vaz'an hareket mânâsındadır. İstılâh-ı edebde, harekete mülâbis olan âsâra denilir. İster fâci', ister muḍhik, ister ne muḍhik ne fâci' olsun, bu sebepledir ki, Fıransızca

[3] *Yeryüzünde Bir Melek* adlı roman, *Tercemân-ı Hakîkat* gazetesinde tefrika edilmiş (Nu. 304 - 443, 4 Receb - 25 zi'lhicce, 1296 / 24 Haziran - 10 Aralık, 1879), ayni sene kitap hâlinde de basılmıştır (İst., Kırkanbar Matbaası, 1296/1879). Kemal'in bu mektubunu yazdığı sırada, tefrikadan ta'kibettiği bu eserin henüz son kısımlarını görmediği anlaşılıyor.

Millî Kütüphâne'de Mevcut Arap Harfli Türkçe Kitapların Muvakkat Katoloğu adlı eserde, "İç ve dış kapakları yoktur" denilmiş, basım tarihi yanlış olarak, 1291 olarak gösterilmiştir (Ankara, 1964, s. 71).

tiyatro yazanlara *auteur dramatique* derler[4]. Politika istılâhında *dram*, gâlib olarak vekâyi'-i hâ'ilede kullanılırsa da, bu isti'mal, politika vekâyi'inin ekseri fâci' olduğundan neş'et etmiştir. Kelimenin politikaya girmesi ise, oyunlarda olduğu gibi, zâhir hakîkate mutâbık olmamak i'tibâriyledir.

Ne tuhaf tâlihin varmış; bu akşam mektup yazmağa şevkım var. Senin kâğıdında da cevap yazılacak birşey kalmadı. Birâdere selâm.. Bedî'a'nın gözlerini öperim. Selâmlarını yerli yerine teblîg ettim; cümlesi mukâbele ediyorlar. Hem baksan a, sen biraz da keyifsizlikten haber verir misin, yoksa belâya mı uğrarız[5] ?

2 Muharrem, sene 97

KEMAL

Şimdi burada bir Cem'iyyeti-i İlmîye teşekkül etti. Mekteplerin islâhı ile uğraşılacak. Bunun birinci çâresi olmak üzre, Dârü'ş-Şafaka talebesinden iki-üç hoca, veyâ ta'bîr-i diğerle kalfa getirtilmek ist(enil)iyor. Bir de Dârül-Muallimât'tan bir kadın hocası celb olunmak arzu ediliyor ki, bunlar, çocuklara Dârü'ş-Şafaka ve Dârü'l-Muallimât'ın tarzı üzre ders vereceklerdir. İstenilen adamların kaçar kuruş maaş ile tedâriki mümkin olur? Boş hamallardan bir müsteidcesine işi havâle ederek, hulâsa-i tahkîkâtını buraya yazmalısın. Önümüzdeki hafta cevâba muntazırız. Sen, müsteid şâkirdânı için, Ekrem'e tebşîr tavsiye ediyorsun; ya beni Hüseyin câriyemizden dolayı kim tebrîk etsin. Hâmd'in mektubunda olan *Balzac'ın romanında* ibâresini, Fransızca'da harf-i ta'rif var imiş gibi, izâfet-i şemsîye ile *Bi'z-zak'ın romanında* okuyor, bu isti'dâda ne buyurursunuz ?

[4] *Larousse*'daki mânâsına göre, "*Dram*, bir tiyatro vâkı'asıdır. Mensur trajedi nev'inden, esas i'tibariyle ciddîdir; fakat çoğu, şekil i'tibariyle komiktir". Yûnanca bir kelime olan *drama*'nın mânâsı, "Hayattan alınma tiyatro vâkı'asıdır".

[5] Mektubun başında, "öhüüüüüühü ! Telvîs ettim yâ" cümlesi, altında Hilmî imzâsı; sonunda yine (Hüseyin) Hilmî (Paşa)'nin ve yine kendi yazısı ile, "Benden selâm; mektubun geldi, cevâbı haftaya" ifâdesi vardır. Kâğıdın yukarı kısmı, hakîkatın lekelidir.

CCCCXXVI.

Midilli'de ikâmete me'mur edilen Kemal'in, bura Mutasarrıflığı'na ta'yini, Ârifî Paşa kabinesinin düşmesinden, Sa'îd Paşa'nın Sadâret'e geçmesinden bir ay kadar sonradır; bu kabinede Cevdet Paşa Adlîye, Limni'de ikâmete mecbur edilen ve bir ara hava tebdili için Midilli'ye gelerek burada Kemal ile görüşen Mahmud Nedim Paşa'nın Dâhilîye Nâzırlığı zamanına rastlar. Kemal'in resmî hâltercemesinde, "Şûrâ-yi Devlet'te bulunduğu hâlde 94 tarihinde taht-ı tevkîf ve muhâkemeye alınıp bi'l-âhara emr-i muhâkemesi Dîvân-i 'Âlî'ye âit olduğu hâlde Dîvân-i mezbûrun henüz 'adem-i in'ıkādından nâşî ilâ el'ân (Yâni sicill-i me'murîn usûlünün tertîb edildiği sırada) 5,000 kuruş maaş ile Midilli'de ikâmet etmekte iken 97 senesi evâilinde şehrî 7,200 kuruş maaş ile uhdesine Midilli Mutasarrıflığı tevcîh olunmuştur" denilmektedir. Bu me'muriyetin tevcihi, sicillinde de kaydedildiği gibi, 1297 yılı başındadır [1]; 8 Muharrem 1297 (22 Aralık, 1879) tarihli gazetelerde de "Midilli sancağı Mutasarrıflığı Kemal Beyefendi uhdesine" kaydine tevcîhât sütunlarında rastlarız [2].

Kemal aşağıdaki mektubunu, Midilli Mutasarrıflığı'na ta'yininden dolayı Sultan 'Abdü'l-Hamîd'e teşekkür maksadı ile yazmıştır; mektup, Ebüzziya Tevfik, veyâ Mâbeyn Başkâtibliği vâsıtasıyle takdîm edilmiştir. Şâirimiz, bu me'murluğu dolayısıyle kendisine gönderilen tebrîke teşekkürle mektubuna başlıyor; Sultan 'Abdü'l-Hamîd'in lutufkârlığından, ona sadâkatinden ve bu sadâkatin ile'l-ebed devam edeceğinden bahsediyor.

Kemal'in kendi el yazısı ile, Sultan 'Abdü'l-Hamîd'e âit Yıldız Sarayı evrâkı arasındaki bu mektubu, Prof. İsmâil Hakkı Uzunçarşılı tarafından neşredilmiştir [3].

426. Sultan 'Abdü'l-Hamîd'e (bi'l-vâsıta)

27. XII. 1879

Saâdetlû Efendim Hazretleri,

Avâtıf-ı şâmile-i cenâb-ı şehryârî ve inâyât-i celîle-i Hazret-i cihândârî'den bu kerre min gayr-i istihâl nâ'il olduğum me'mûriyyet-i cedîdenin tebrîki vesîle-i lutfiyyesiyle şerefresân-ı dest-i ihtirâm olan iltifât-nâme-i nâmî-i kerîmânelerine teşekkür iderim. Cenâb-ı Hak ile'l-ebed taht ve tâc-i saltanat ve şevkete zînet ve revnak buyur-

[1] İsmâil Hakkı Uzunçarşılı, *Namık Kemal'in Abdülhamid'e Takdîm Ettiği 'Arîzalarla, Ebüzziya Tevfik Bey'e Yolladığı Bâzı Mektuplar, Belleten*, nu. 42, T. T. Kurumu Basımevi, Ankara, 1947, s. 237.

[2] Msl., *Ceride-i Havâdis*, nu. 4197, 8 Muharrem, 1297 / 22 Aralık, 1879.

[3] İsmâil Hakkı Uzunçarşılı, *ayn. yer*, s. 240 v.d.

sun. Pâdişâh-ı çâkerperver ve şehenşâh-i merâhim-küster velînî'met-i bîminnetimiz velînimet-i âlemiyân efendimiz hazretleri'nin her türlü vesîle ve bahâneye ihtiyaç şâ'ibesinden 'âlî bulunan ihsân ve inâyet ve rahm ve âtifet-i mülûkâneleri kâffe-i bendegân-ı âsitâne-i me'âlî-nişân-ı hilâfetpenâhî ile berâber ve belki cümleden ezyed ve evfer olarak bu 'abd-i ahkari müstagrak-i envâ'-i ni'met ve mefharet eylemiş ve bendelerinin zâten hiçbir şeye istihkākım ve sadâkatten başka elde bir sermâyem olmadıktan mâ'adâ tâli'-i nâsâz-i çâkerânem uğur-ı humâyûn-ı şehenşâhîlerinde bir hizmet-i mûrâne ibrâzına olsun müsâ'ade etmediği hâlde hakk-ı çâkerânemde müteâkibü'z-zuhûr ve dâ'imiyyü't-terâkkî olan eltâf-ı celîle-i esdıka-perverâne ve a'tâf-i seniyye-i pâdişâhâne hak bu ki adîmü'l-emsâl ve secâyâ-yi cihan-ârâ-yi hazret-i hilâfet-penâhîlerine mahsus bir kemâl-i ma'âlî-iştimâl olmagla takdîr-i ulviyyet ve mezâyâysında fikr-ü-hired ve îfâ-yi vecîbe-i şükrân ve mahmedetinde kāl ve kalem acz-i hakîkî ile âciz olduğundan kātıbe-i ahvâlde olduğu gibi ferâz-i 'arz-ı 'ubûdiyyetde dahî merhamet ve ihsân-i bî-imtinân-i hazret-i velînî'mete ilticâdan başka çâre olmadığı ve her hizmet ve merâtib-i hazret-i zıllu'llāhî had ve istihkāk-ı ahkarânemden bin kat bâlâter olduktan başka, kulunuz içün dünyâda en büyük mertebe ve mesned kemâl-i tevâzū' ve merhamet-i hilâfet-penâhî sâyesinde iktisâbiyle mübâhî ve müftehir bulunduğum ubûdiyyet-i mahsûsadan ve bu şeref-i âlembahâya zerrenin âfitâb-i cihan-ârâya intisâbı kadar olsun arz-ı istihkāk ve münâsebete medār-ı münferid ise kullarınca taviyyet ve sadâkāt-ı hâliseden ibâret olmagla o merkezde sebât en büyük vesîle-i şeref ve necât bilindiği hususlarının arz ve beyânı ile bekā-yı teveccühât-ı sâmîyeleri temennîsine cür'et kılındı; her hâlde emr-ü-irâde efendim hazretlerinindir.

Fî 13 Muharrem, sene 97 ve fî 15 Kânûn-i evvel, sene 95

Bende-i Kadîm-i Pâdişâhî

NÂMIK

MEHMED KEMAL

U M Û M Î İ N D E K S

UMÛMÎ İNDEKS

Namık Kemal, eserimizin bu ikinci cildini teşkil eden ve Habshâne-i Umûmî'den yazdığı az sayıdaki İstanbul mektupları ile, Medilli'ye sürülmesini müteâkib, henüz Mutasarrıf ta'yin edilmemiş bulunduğu yıllara âit Midilli mektuplarında, kitabımızın birinci cildini meydana getiren Avrupa ve Magosa mektuplarında olduğu gibi yine birçok şifreli ifâdeler kullanmıştır. Efendi, Kedi, Köpekler, Mustantık Efendi, Mülâzim, Paşa, Patlıcan burunlu herif, Şeytan v.b. ifâdeleri kullanmaktan maksadı, sözünü ettiği kimselerin hüviyyetini açığa vurmaktan çekinmesidir. Eser adlarını bâzan yanlış, veyâ kısaltarak yazdığı görülür. 'Âlî, Fā'iḳ, Nāẓım, Necîb, Tevfîḳ v.b. adlar muhtelif kimselere âit olmakla berâber, mektup metinlerinden, bâzan, ayni ismi taşıyan bu başka başka şahıslardan kimi anlatmak istediği belli olmuyor. İşte bu sebeplerden, aşağıdaki *Umûmî İndeks*, başka eserlerinkine göre farklı husûsiyetler göstermektedir; şifreli ifâdelerin, yanlış kaydedilen adların, ayni ismi taşıyan muhtelif kimselerin ta'yini çok uğraştırıcı oldu; bununla berâber, beş-on isim dışında hemen hepsini halletmiş bulunduğumuzu söyleyebiliriz. Böyle adlar dolayısıyle, *İndeks*'te sık-sık mürâca'atlar verilmiştir. Bu gibi isimlerden içinden çıkamadıklarımızın kayıtlı bulundukları sayfayı gösteren rakamın yanına soru (?) işâretini koyduk.

Fikir bakımından çok zengin olan Kemal'in mektuplarında, içtimâ'î ve siyâsî, hukūkî, edebî, tarihî, felsefî, dînî v.b. sâhalarda pek çok ta'birler geçmektedir. Bunların, hattâ folklor sâhâsıyle alâkalı bâzı ifâdelerin de *İndeks*'e alınması ihmâl edilmiş değildir.

Mektup metinlerinin kolayca anlaşılabilmesi için her çâreye başvurulan aşağıdaki *Umûmî İndeks*'te, tarihî ve coğrafî isimler ile şahıs adları düz, ta'bir ve istılahlar, lugatler a r a l ı k, eser isimleri *italik* olarak dizilmiştir. Araştıranlara kolaylık te'mini düşüncesiyle, sayfaları işâret eden rakamlardan düz dizilenler N. Kemal'in mektuplarındakileri, *italik* olanlar mektupların önsöz ve notlarındakileri,

Rumen rakamları ise kitabımızın başında mevcut *Önsöz*'dekileri göstermektedir.

Kemal'in kızı Feride Hanım'a, dâmadı Menemenli Rif'at Bey'e v.b. âile ferdlerine yazdığı pekçok mektubu içine alan bu ciltte, bu şahısların adları, gerek kendilerine, gerek başkalarına yazılan mektuplarda, hemen hemen her sayfada geçmektedir. Kitabımızın başında yer alan *İçindekiler* kısmına bakmak bile bu hususta fikir verebilir; işte bu yüzden, böyle adların geçtiği her sayfayı *İndeks*'te göstermeği lüzumsuz bulduk; bununla berâber, bu gibi kimseler için mühim olan, msl., Rif'at Bey'in izdivâcını, şâirliğini, me'muriyet hayatını aydınlatan, v.b. hususlarla alâkalı sayfaları *İndeks*'te işâret etmiş bulunuyoruz.

Eserde, ancak zarûrî hâllerde tatbik olunan tıranskıripsiyon usûlüne, bu *Umûmî İndeks*'te riâyet edilmiştir : آ ، ا ؛ ت ، ط ؛ ث ، س ، ص ؛ ح ، خ ، ه ؛ ذ ، ز ، ض ، ظ ؛ ق ، گ ، ك ؛ غ harflerine karşılık, sırasıyle, ā, a; t, ṭ; s̱, s, ṣ; ḥ, ḫ, h; z̲, z ż, (ḍ), ẓ; ḳ, k, g, ñ; ġ harflerini, ve 'ayn (ع), hemze (ء) için de ('), (') işâretlerini kullandık. Kâf-i yâyî (ڭ)'yi, ğ ve y harfleriyle göstermiş bulunuyoruz.

A (imzâ), *6*
Abaza, Abazalar, *52*.— Abaza Beyleri, *52*.— Abaza emîrleri, *52*.— Abaza memleketleri (Abaza memâliki), *52*
'Abbâs, *Cezmî* romanının kahramanlarından, *179*
'Abbâsîler, 268, *444*
'Abdu'l-'Azîz, Sulṭân, *3*, *4*, *12*, *24*, *25*, *34*, *35*, *56*, *88*, 90, *153*, *265*, 293, *350*, *352*, XII
'Abdu'l-Ḥaḳ Ḥâmid, Ṭarḥan (Bk., Çifte Ḳafalı Kemāl-Ḥāmid), *47*, *85*, *139*, 140-41, *180*, *182*, 190, *323*, 324, *328*, *346*, 348, *359*, 360, 362, *367*, *368*, 369-70, *371-74*, 375-89, *389*, *390*, 390-92, 394-98, *393*, *404*, 404-7, *418*, *419*, 419-24, *433*, 437, 438, *442-48*, 448-59, *465*, *467*, *475*, 475, 483, 485, XII, XIII, XIX, XXI, XXII, XXIV - VI.— Ḫayru'llāh Efendizāde Ḥâmid Bey'iñ kitabḫānesi, 437
'Abdu'l-Ḥaḳ Ḥâmid'iñ Başılı Eṣerleri Ḥaḳ ḳında Ye'ñi Bilgiler, Dr. 'Ömer Fāruḳ Aḳün, *181*, *394*
'Abdu'l-Ḥaḳ Ḥâmid'iñ Merḳad-i Fātiḥi Ziyāret Manẓūmesi ve İçindeki Görüşler, Dr. 'Ömer Fāruḳ Aḳün, *394*
'Abdu'l-Ḥaḳ Ḥâmid Ṭarḥan, Dr. 'Alî Gündüz Aḳın, *367*
'Abdu'l-Ḥaḳ Ḥüseyin, 455
'Abdu'l-Ḥamîd I., Sulṭān, 28
'Abdu'l-Ḥamîd II., Sulṭān (Bk., Cenāb-i Şehryārî, Efendimiz, Ḫunkār, Ḥużūr-i Humāyūn, Ḥużūr-i Şāhāne, Pādişāh, Şehenşāh, Ẕāt-i şāhā-

ne), *5*, *6*, *12*, *35*, *36*, *39*, *40*, *56*, *64*, *75*, *134*, *143*, 147, 154, *162*, *164*, *171*, *220*, *221*, *370*, *373*, *401*, *407*, 408, 409, *486*, 486-87, XI, XII, XV, XXX

'Abdu'l-Kerîm Nâdir, Paşa (Bk., Limni, Serdâr, Serdâr-i Ekrem), *25*:*56*, *57*, *64*, *67*, *71*, *88*, *114-16*, XVII

'Abdu'llâh, Bey, Menemenli (Bk., Birâder, Birâder Bey), 176

'Abdu'llâh, Fotoğrafcı, Beyoğlu'nda, *99*, 101, 282

'Abdu'llâh Ḥasîb, Bey, *8*

'Abdu'l-Laṭîf, Paşa (Bk., Büyük Baba), *87*, *88*, 91, XXII

'Abdu'l-Mecîd, Sulṭân, *171*

'Abdu'l-Muṭṭalib, Efendi, Emîr-i Mekke-i Mükerreme (Bak., Şerîf), *9*, *24*

'Abdu'r-Raḥmân, Paşa, Nûru'd-Dîn, *199*, 401, *401*

'Âbidîn, Bey (Paşa, Borsa Ḳomiseri), *35*, 258, XV

'Âb-i Ḥayât, 321

'Acem, 'Acemler (Bk., İrân, İrânlılar), *164*, 245, 415, *445*, *447*, 458.— 'Acemâne, 457.— 'Acemâne fikir, 421.— 'Acemâne ḥayâl, 416.— 'Acemâne iżâfet terkîbleri, 376.— 'Acemâne yalan, 111.— 'Acem atasözü, 458.— 'Acem muḳallidliği, 441.— 'Acem ressamları, 68, 74.— 'Acem vezinleri (Evzân-i 'Acem), 358, 453, 454

'Aclânîye, Emîrleri (Ümerâsı), 460

Adana, *66*, *182*, 195, *203*, 209, 215, 276, *301*, *308*, 337, 338, *426*, *428*, *429*, 471.— Adana irtikâb ḳumpanyası, *203-5*, *209*, 215, 337

Âdem Baba, 430

'Âdil Giray, *177-9*

'Adl-i İlâhî, 246, 300, 351, 363

'Adlîye Neẓâreti, *37*, XXVII

Afrika, 154

Âgâh, Efendi, Çapanzâde, *286*, *393*

Agésilas, *446*, 453

Ağız ṭurnacılığı, 303

Ağob, Efendi (Paşa), *6*, *35*

Ağob Demek..... hikâyesi, 324, 345

A History of French Literature, *467*

Aḥmed I., Sulṭân, *201*, 439

Aḥmed III., Sulṭân, 74, 441

Aḥmed, Paşa, Murâd I. vezirlerinden, *435*

Aḥmed, Paşa, Bursalı, şâ'ir, *432*, 435, 436, 461

Aḥmed Paşa, maddesi (Prof. Fuad Köprülü), *432*

Aḥmed, Paşa, Ḥâfız, Ṣadr-i a'ẓam, *177*

Aḥmed, Paşa, Ḳozanlı, *237*, *238*, 240, 283, *291*

Aḥmed, Paşa, Ṭunus Vâlîsi, *290*

Aḥmed, Ağa, Yâver, *4*

Aḥmed, Bey, Menemenli, *66*

Ahmed B. Kel Ḫıżır, 90

Aḥmed, Efendi, 'Ûdî, *229*

Aḥmed Cevdet, Paşa(Bk., Paşa), *31-33*, 33-34, *47*, *48*, 48, *57*, *102*, *198*, 201, *238*, 240, 245, *246*, *291*, *471*, *472*, *478*, *486*, XV

Aḥmed Cevdet, Recâ'îzâde, *441*, 441, *459*

Aḥmed, Es'ad, Paşa (Bk., Tekir Kedi), *427*, 429

Aḥmed Eyyûb, Paşa, *209*, 214, 231

Aḥmed Ḥilmî, Efendi, Üsküdarlı, *109*, 110

Aḥmed Ḫulûşî, Efendi, İlçi,

Aḥmed Kemâl, Bey, *153*

Aḥmed Midḥat, Efendi, *4*, *7*, *12*, *25*, *26*, 74, *78*, *79*, 79, 88, 90, 91, *134*, 135, *143*, 147, *149*, *163*, *164*, 165, *170*, *172*, 174, 175, *189*, 196, 199, *199*, *210*, 213, 214, *218-21*, 218, 222-25, *228*, 231-33, *238*, 240, *242*, *243*, 243-47, *249-50*, 250-73, *274*, 274, 275, *276*, 278, 279, *280*, 282, 284, 286, *286*, *287*, 289, 290, *308*, 314, *316*, 319-21, *322*, 325, 340, *373*, *374*, 380, 382, 383, 387, *390*, 392, 395, 413, 414, 420, 424, *427*, *443*, *447*, 454, *466*, *483*, 484, XXIII-VI

Aḥmed Muḫtār, Paşa, Ġāzî (Bk., Anadolu Ḳumandanı), *53*, *54*, 54, *60*, 61, *63*, 65, 68, *71*, *72*, 73, *74*, 79, *80*, *81*, 82, *86*, *87*, 89, *95*, *96*, 97, 98, *99*, 100, 118, 147, *182*, 194, 217, 231, 235-37, *409*, XVII
Aḥmed Necîb, Efendi, 230
Aḥmed Niyāzî, Ḳādirî şeyḫlerinden, *148*
Aḥmed Rāsim, *228*, *232*
Aḥmed Rif'at, Bey, Bińbaşı, 111
Aḥmed Şā'ib, *65*, *195*, *198*, *211*
Aḥmed Şalāḥu'd-Dîn, *169*
Aḥmed Şıdḳî, Bey, *Vaṭan* piyesinin kahramānı, *352*
Aḥmed Vefîḳ, Paşa, (Bk., Defter-i Ḫāḳānî Nāẓırı Efendi Ḥażretleri), *6*, *25*, 25, *88*, *102*, 107, 119, *129*, *131*, *143*, *162*, *198*, *246*, 275, 314, *322*, *323*, 325, *374*, 384-88, *443*, *479*
Aḥmed Vefîḳ Paşa (Zekî Paḳ'alın), *135*
"*Aḥmed Vefîḳ Paşa'nıñ Şaḥṣiyyetiniñ Teşekkülü ve Ḥuṣūṣî Ḥayātı*" (F. A. Ṭañsel), *102*
Aḫterî, luġati, 468
Aḳın, 'Alî Gündüz, Prof., *367*
'Ākif, Paşa, Meḥmed, Bozoḳlu, şā'ir, 430, *433*, 441
'Ākif; *'Ākif Bey*, 8, *79*, 80, *442*, *449*, 449
'Ākif Bey, hakkında maḳāle, *79*, 80
Akiyadis, 23
'Akkā, *3*, *471*, 473
Aḳsaray, İstanbul'da semt, 172
Aḳşehir, *471*, 471
Aḳün, 'Ömer Fāruḳ, Dr., *181*, *394*
Aḳvāmu'l-Mesālik, 199, *199*, *305*, 305
Aḳvāmu's-Siyer, *305*
Alacadağ, *87*
'Alā'u'd-Dîn Ḫ'ārezmşāh, *443*
'Aleḳo, Efendi, *15*
Alexan, Efendi, 147
Alexandre II. (Niḳola II., bk., Rusya Çarı, Rusya İmparaṭoru.)
Alexandre, Paşa (Bk., Ḳara Ṭodori Paşa.)
Alıncaḳ, *443*
Āl-i 'Oşmān (Bk., 'Oşmānlı, 'Oşmānlılar), *9*, *24*, 74
Āl-i Selçuḳ (Bk., Selçuḳlular), *357*, 358
'Alî, Muṣṭafa, maddesi (H. Süssheim), *201*
'Alî Tārîḫi (Bk., *Künhü'l-Aḫbār*), 180, *201*, 201, 215, 460
Alî, Dîvān şā'iri, *433*, 440, 462
'Alî, Paşa, Emîn, Ṣadr-i a'ẓam, *34*, *48*, 241, *241*, 314, 315, *403*, 406, 484, XXII, XXIII
'Alî, Ḫalîfe, 347
'Alî, Bey, *Başîret*'ci (Bk., *Başîret* şāḥibi) 14, *22*, 24, *154*, *242*
'Alî, Paşa, Çorlulu, *331*
'Alî, Efendi, Paşazāde, *81*
'Alî, Paşa, Şehîd, 404, 441
'Alî Emîrî, Efendi, *55*, *197*, *435*
'Alî Fu'ād, Bey, Emîn 'Ālî Paşazāde, *479*
'Alî Fu'ād, Bey, Bińbaşı, *65*
'Alî Naẓmî, Ḥarbîye ṭalebesinden, *9*, *24*, 26, 58
'Alî Niẓāmî, Paşa, 56, 70, *72*, *114*, *116*, *353*
'Alî Riżā, Paşa, Ser-'asker, *64*
'Alî Ṣalāḥu'd-Dîn, şā'ir, *52*, *426*
'Alî Su'āvî, 'Alî Su'āvî Vaḳ'ası, *5*, 58, *88*, 90, *90*, 91, *109*, 111, 128, *153-55*, 156, *157*, 158, 159, *163-64*, 165, *182*, 225, *242*, *249*, 264, 265, *265*, 266, *266*, 267, 270, 271, 321, *322*, 326, 337, 340, *374*, 383, *383*, *443*, XI, XIV, XVIII-XX, XXIII, XXV.— 'Alî Su'āvî'niñ İngiliz zevcesi, *153*
'Alî Su'āvî, maddesi (İbrāhim 'Alā'addîn Gövsa), *154*
"*'Alî Su'āvî'den Şoñra Ruslar'ıñ Naṣıl Ḥışmına Uġradıḳ*" (*Başîret*'ci 'Alî Bey), *154*
"*'Alî Su'āvî Naṣıl Bir Adamdır*" ('Alî Cānib Yöntem), *154*
"*'Alî Su'āvî ve Çerāġān Sarayı Vaḳ'ası*" (İsmā'îl Ḥaḳḳî Uzunçarşılı), *154*
"*'Alî Su'āvî'yi Ṭanımalıyız*" (Feṭḥî Gözler), *154*
'Alî Şeydā, Mirzā, 164

'Alî-Şîr Nevā'î, *432*, *433*, 435, 460
'Alî Türkgeldi, *55*, *377*
Almanaḳ (*Almanach*), 322, 327
Almanca, 192, *242*, 246, 304
Almanya, *168*, *177*, 192, 231, 275, 292, *298*, 298, 324, XVIII
Almanya İmparaṭoru (Frédéric Guillaum I.), 165
Alman, Almanyalılar, 192.— Alman 'askerî mektebleri, 455.— Almanya ceneralleri, 66, 74.— Alman edîbi, 42.— Almanya Erkān-i Ḥarb'i, 101 .— Alman ġazeteleri, *99*, 101
Al-Munaḳḳaḥ, 327
'Amca (Bk., Muṣṭafa Tevfîḳ Paşa, Menemenli), 82, *88*, 91, 282
Āmedî Ḳalemi, 256
Āmentu Billāh, hükmü, 385
Amerika, Amerikalılar *177*, 192, *233*.— Amerika gülleri, 42
Anadolu, Türk-Rus savaşında Anadolu tarafı (cebhesi), 39, 61, *67*, 69, 73, *80*, *81*, 82, *86*, *88*, 91, *95*, 98, 100, *108*, 113, 118, 154, 200, 233, 247, 248, 312, 337, *427*, 429, *476*, XVI, XVII.— Anaḍolu ordusu, 89, *99*, 100
Anadolu daġları, 28, 30, 42, 296
Anadolu ḳumandanı (Bk., Aḥmed Muḫtār Paşa, Ġāzî), 98
Anḳara, 188
Anḳara Üniversitesi İlâhiyāt Fakültesi Dergisi, *166*
'Anter, 'Antere, 456
'Arab, 'Arablar, 69, 196, 211, 231, *233*, 247, 269, 310, 344, 348, 397, 398.— 'Arab 'Arūżu, 'Arab vezinleri (Bk., Vezin), *368*, 378, 379, *447*, 454, 456.— 'Arab atasözü, *396*.— 'Arab edebîyāṭı, 440.— *'Arab ḥikāyesi*, 102 .— 'Arab naẓmı (Naẓm-ı 'Arabî), *368*
'Arabca, 91, *181*, *189*, 193, *216*, *233*, 278, 323, 344, 345, 349, 358, 383, 413, 415, 441, *451*, 453, 468, XIX
'Arab ḥarfleri, işlāḥı, bırakılması (Bk., *Bend;* Firenk ḥarfleri; Latin ḥarfleri; Tebdîl-i ḥaṭ; Tebdîl-i ḥurūf), *181*, *184*, *216*, *233*, 234-36.— Ḥarf inḳılābı, *183*, *184*, *203*, *210*, 216, *233*, *242*, 244, XX, XXV. — İşlāḥ-i ḫāṭ ve işlāḥ-i ḥurūf, 190, 193, 211, 212, 215, 216, *228*, 235-37
"*'Arab Ḥarfleriniñ İṣlāḥı ve Değiştirilmesi Ḥaḳḳında İlk Teşebbüsler*" (F. A. Ṭañsel), *185*
A'rābî, A'rābîler, *407*, 407
'Arabistān, 231
Ardahan, *24*, *115*, *198*
'Ārif, Bey (Paşa), Şerîf 'Alîzāde, *81*, 83, 111, 91, 134, 166, 175, 209, 233, 245, 340
'Ārif Paşa (Şerîf 'Alizāde), maddesi (İ. 'Alā'addîn Gövsa), *81*
'Ārif, Efendi, şā'ir, Tekirdaġlı, *442*, 450
'Ārif Ḥikmet, Hersekli, *47*, *426*, *433*, 442
'Ārif Ḥikmet, Bey (Bk., Seyḫū'l-İslām, 'Ārif Ḥikmet.)
'Ārif Ḥikmet Bey, maddesi (F. A. Ṭañsel), *459*
'Ārifî, Bey (Paşa), Aḥmed, 379, *479*, *486*
'Arîża, *'Arîżalar* (Bk., *Lāyiḥa*), 165, 249-56, XV, XVI
Arnavud, Arnavudlar, 211, 231, 244, 283, 318, *328*, 329, 416
Arnavudca, 244, 397
Arnavudluḳ, 201, 245, 278, 283, 291, 293
Arpa-Çayı, 113
'Arş-i A'lā-yi Ḥikmet, 335
'Arūż (Bk., 'Arab vezinleri, Efā'îl-ü Tefā'îl, İmāle, Ziḥāf), *372*, 378, *389*, *447*, 453, 454
'Arūż (Molla Cāmî), *447*
'Arż-i Maḥabbet (Şināsî), *451*
Āṣaf (Bk., Dāmad Maḥmud Celālu'd-Dîn Paşa), *331*
Āṣaf, Paşa, Ferîḳ, Rumeli cebhesinde, 61, *61*, 62
'Asākir-i Millîye, 312.— 'Asākir-i Millîye Cem'iyyeti, Teşkîlāṭı, *5*, *6*, 8,

9, *34*, 35, XI.— ʿAsâkir-i Millîye Nâẓırlığı, *6*.— ʿAsâkir-i Millîye ṭaburları, *6*, *470*.— Millet ʿaskeri, *34*
ʿAsâkir-i Milliye Cemʿiyyeti'niñ ġâyeleri (hakkında makâle), *6*
ʿAsâkir-i Muʿâvine (Bk., Başıbozuḳlar, Göñüllüler), *95*, *96*, 97, 98
ʿAsâkir-i Mülkîye, *308*, 312, *316*, 319
ʿAsâkir-i Niẓâmîye, 97
ʿÂṣım, Molla, 110, XV
ʿÂṣım, Mütercim, *451*
ʿAskerlik, mesleki, 455
"*Askerlik*" (N. Kemal), *432*
Astarâbâdî, Mirzâ Muḥammed Mehdî, *74*
Asya, *375*. — Asiatic ḫarâbeleri, 396
ʿÂṣıḳ Çelebî, *432*
ʿÂṣıḳ Ġarîb hikâyesi, 192
Atabeg, Tebrîz ḥükümdârı, *443*
Atabegler, 460
Atatürk, *364*
Atay, Fâliḥ Rıfḳî, *154*
ʿÂṭıf, Bey, Erkân-i Ḥarb'den, 337
Atina, 418
Auguste, Roma İmparaṭoru, *445*, *446*
Aurore Dupin (Bk., Sand, George.)
Autobiography and Letters (Layard, Austen Henry), *102*
ʿAvnî, Bey, Yeñişehirli, *47*, *48*, 48, 380, *426*, *433*, 442
Avrupa, *5*, *12*, 29, 39, 44, 65, *67*, 69, 74, 79, 82, 89, 91, 98, 99, *99*, *102*, 103, 105, 108, 111, 112, 114, 122, 123, *153*, 156, 158, 159, 164, 165, 173, *184*, 187, 190, 194, 196, 207, *218*, 224, 235, 236, 244, 261, 262, 265, 267, 271, 279, 282, 283, 295, 305, *308*, 310-12, 318, *328*, *332*, 334, 335, 369, *393*, 431, 453, XI, XIII, XVI, XVIII, XX - IV, XXVI - VIII
Avrupalılar, 100, 212, *233*, *234*, 236, 278, 337, 355, 356, 360, 366, *367*, 375, 383, 387, XVI.— Avrupa Cemʿiyyet-i Ḥıristiyânîyesi, 387.— Avrupa edebîyâtı, *373*.— Avrupa Erkân-i Ḥarbi, 39.— Avrupa eşʿârı, *368*.— Avrupa ġazeteleri, 156, XIX,— Avrupa lisânları, 197.— Avrupalı ressamlar, 197
Avusturya, Avusturyalılar, 123, *168*, 200, 232, 278, 283, *287*, 293.— Avusturya Ḳonsolosu (Midilli'de), 194
Avusturya, postası, vapuru (Bk., *Nemçe*, postası), *4*, *19*, 205, 207, 210, *295*, 299, 483
Aʿyân aʿżâları, *52*, 53, 54, *88*
Aʿyân Niẓâm-Nâmesi, *88*
Ayaşofya Câmiʿi, *163*
Ayaşofya Meydanı, *24*
Ayastafanos, *154*, *155*, XVIII
Ayastafanos Muḳâvelesi, Andlaşması, *96*, *147*, *168*, 275, *287*, 386, 388, XIV, XVII, XXI
Âyât, *241*.— Âyât-i Muḥkime, 246
Aydın, *427*, *476*
Âyetu'llâh, Bey, *36*
Aylıḳ Ansiḳlopedi, *12*
Aynalı Ḳavaḳ, vapuru, 217
ʿAyşe, Ḥz., 164
ʿAyşe, Şemâḥî, sünnîlerinden, *178*
Ayvaz, 420
Azınlıḳlar (Bk., Ġayr-i Müslimler), *216*
ʿAzîz, Paşa, Ḳıbrıs Vâlîsi, 313
ʿAzîz, Paşa, Rumeli cebhesinde ḳumandan, *64*, *65*, 66
ʿAzîz-i Mışr, 463
ʿAzmî, *433*, 440
ʿAzmîzâde Ḥâletî, *433*, 440

Bâb-i ʿÂlî, *8*, *19*, *20*, *24*, *52*, 68, 110, 195, 241, 253, 275, *287*, 291, 319, 359.— Bâb-i ʿÂlî Yoḳuşu, *20*, *210*, *228*
Bâb-i Ser-ʿaskerî, 8, *34*, 126, 133, 305, *350*
Bâb-i Żabṭîye, *7*, *8*, 14, *14*, *19*, XII
Bâbil, 454
Babilon, 454
Bâbur, Şâh, *177*

Bâburlular (Bâburîler), 200
Bağdâd, *4*, *182*, 319, *350*, 352, *359*, *360*, *362*, *399*, 400, *401*, 437, *444*, *469*, 469, *476*
Bağdâd Ḳaṣîdesi (Fużûlî), *177*
Bağlar-başı Tiyatrosu, *6*
Bahâ, Bey, Taḥrîrât Kâtibi, *183*
Bahar (Recâ'îzâde M. Ekrem), *410-13*, 414-17, xxv
Bahâ'u'd-Dîn, Yûsûf, Zîver Paşazâde, *52*, *139*, 140, *171*, 375, *426*
Baḥrî, Bey, 202, 248, 285, 312
Baḥr-i Sefîd, *7*, *308*
Baḥr-i Ṭavîl kalıbı, 296, *340*, 341, 378
Baḥrîye Neẓâreti, *115*, 118, xvi
Baḥrîye Neẓâret-i Celîlesi'nde bulunan ẕât (Bk., Ra'uf Meḥmed Paşa), 118, xvi
Baker, Valantin, Paşa, *332*, 335, 336, *336*, *337*
Bâḳî, Dîvân şâ'iri, *433*, 437, 441, 461
Bâḳî, Bey, Sâmî Paşazâde, *182*
Balḳan, Balḳanlar, 105
Balḳan Ḥarbi, *44*.— Balkan orduları, *41*, 44
Balzac, Honoré de, 362, *362*, 485
Baraḳ Ḥâcib, *444*
Bârgâh-i Ḳurb, 140
Bâriḳa-i Ẓafer, *57*, 58, xxv
Başîret, gazetesi, *22*, 23, *35*, *62*, 98, 111, *127*, *136*, 137, *154*, *219*, 220, 224, *242*, 248
Başîret şâḥibi (Bk., 'Alî Bey, *Başîret*'ci), 248
Başra, 69
Başıbozuḳlar (Bk., Göñüllüler), 68
Başımıza Gelenler, *80*, *81*, *87*, *96*, *99*, *115*, *198*, *211*
Başlangıcından Zamânımıza Ḳadar Türkîye Târîḫi (Ṭ. Y. Öztuna), xix, xx
Başvekâlet, ünvânının Ṣadâret'e çevrilmesi, *131*, 133, *157*, *162*, *164*, 311, 386
Başvekâlet Arşivi, xiv
Baş Veren Bir İnḳılâbcı (F. Rıfkı Atay), *154*
Batum, *52*, *64*, 99.— Batum limanı, 113
Bayburd, *95*
Bâyezîd, semt, İstanbul'da, *5*, 227
Bâyezîd, şehri, *96*
Bâyezîd II., *432*, *433*, 436
Bayḳuş, ötüşlerinin mânâları, *143*, 146
Baysun, Câvîd, Prof., *102*, *472*
Beaconsfield, Lord (Benjamin Disrael), 195, *195*, 216
Bebek, İstanbul'da, *4*, *56*, *427*
Becâyiş (Kedi), *77*, 77, 84
Bedâyi'ü'l-İnşâ', *27*, *85*, *86*, *93*, *148*
Bedî'a, Ḫanım, 485
Bédier, J., *446*
Bedir, *Bedr*, gazetesi, *219*, *220*
Bedrî, Bey (Bk., Ḥasan Bedre'd-Dîn Paşa), 202
Behîce, Sulṭân, *171*
Behiştî, Ramażan Efendi, *180*
Behrâm, Şehzâde (Vak'a kahramanı), *372*
Bektâşî, Bektâşîler, 164, 428.— Bektâşîlik, *162*
Bektâşî Şâ'irleri (S. Nüzhet Erġun), *163*
Belçiḳa, 311, *477*
Bele, *63*, 65
Belġırad, *403*, 404-6, *418*, *419*, 420
Belġırad Sefâreti, *418*
Belîġ, Meḥmed Emîn, şâ'ir, 44, *459*, 463
Belleten, mec., T. T. Ḳurumu, *11*, *102*, *154*, *185*, *215*, *407*, *445*, *486*
Bend (Bk., *Maḳâle*), 'Alî Naẓmî'nin şahâdeti hakkında, 26
Bend, Boşnaḳlar'a dâir (Ebüzziya), 232
Bend, imlâ ve inşâ' hakkında (N. Kemal), *183*, 193, *210*, *234*, 235, 246
Bend, jizvitlik hakkında, 270
Bend, Ḳânûn-i Esâsî aleyhinde ('Alî Su'âvî), 265, xxiii
Bend, Ḳruvazör'e dâir, 14
Bend, Midilli haydudları hakkında, 176

Bend, Su'āvî'nin Avrupa'daki geçim tarzı hakkında, 159
Bend, "tebdîl, veyâ işlāḥ-i ḥaṭ" hakkında (N. Kemal), 190
Bend, Usūl-i meşveret aleyhinde ('Alî Su'āvî), 383, xx
Bereketzāde İsmā'îl Ḫaḳḳī (Bk., İsmā'îl Ḫaḳḳī, Bereketzāde.)
Berlin, *168*, 194, 324
Berlin Ḳonġrası (Bk., Ḳonġra), *157*, 158, 168, *169*, *195*, *216*, 278, xiv .— Berlin Mu'āhadesi, 187, *234*, 236, *299*, xiv, xvii
Beşikṭaş Sarayı, *155*
Bey Baba (Bk., Muṣṭafa 'Āṣım Bey), 83
Beylerbeyi, semt, İstanbul'da, *219*
Beyoġlu, semt, İstanbul'da, 39, 62, 147, *219*
Beyoġlu tiyatrosu, *6*
Beyt (N. Kemal), *203*, 208, *308*, 313, 345, *352* (?), *362*, *363*, 363, xxv
Beyt, Recā'îzāde M. Ekrem, *294*, 297
Beyt-i Ḫudā, 364
Bezm-gāh-i Ḳurb, 141
Bidāyet-i Cezā' Maḥkemesi,
Bilge, Faḫrî, *55*
Biñġāzî, *478*
Birāder, Birāder Bey (Bk., 'Abdu'llāh Bey, Menemenli), 70, *80*, 82, 89, 99, 111, 194, 197, 209
Birāder Bey (Bk., Bolayir, 'Alî Ekrem), 349
Bir 'Asker (Bk., Rif'at Bey, Manastırlı), *35*
"*Bir Canfedā-yi Ḥürriyyet* (Aḥmed Kemal), *153*
Bir Devriñ Tārîḫi (M. Nāẓım Paşa), *3*, *5-7*, *12*, *20*, *31*, *35*, *51*, *67*, *205*, *426*, *427*, *476*
"*Bir Mevlevî Nāşir ve Şā'iri-Meḥmed Nāẓım Paşa* (F. A. Ṭañsel), *166*
Bir Muhācir Ḳızınıñ İstimdādı (Bk., *Muhācire*, *Şarḳı*), N. Kemal, *356*, *465-67*, xxv
Bir Muhācir Ḳızınıñ İstimdādı (İsmā'îl Ṣafā), *356*
Bir Sefîleniñ Ḥasb-i Ḥāli, *403*
Bismarck, Otto, Prince de, 165, 306, 334, 335
Biz Ḥażretleri (Bk., N. Kemal, takmaad), 310, *316*, 324, 325, *328*, 342, 404, xiii
Blunchli, Jean-Gaspard, 358, *358*
Boġaz (Çanaḳḳal'a Boġazı), *125*, 128
Boġaziçi, 28, 29, 151, 226, 424
Boġazlar, 292
Boġdān (Bk., Memleketeyn.)
Boileau, Despréaux, *446*, 453, 460
Bolayir, 'Alî Ekrem (Bk., Birāder Bey, Nāmdaş, Oġlum), *4*, *27*, *35*, *36*, *45*, 45, 46, *49*, 50, *59*, 59, 60, *70*, 71, 76, 77, *87*, *101*, *102*, 103, 108, 126, 127, 132, 136, 138, 144-46, *149*, 150, 151, 153, *159*, 160, 168, 170, 171, *180*, 185, 186, *202*, 205, 206, *228*, 229, 230, 240, 247, *286*, 288, 289, *298*, 298, *299*, 300, *301*, 302, 307, *309*, 309, *316*, 317, 321, *328*, 329, 339, 341, *348*, 349, *353*, 354, *362*, 363, *370*, 370, *377*, *390*, 401, *401*, 408, *442*, 455, *473*, 477, 484, 485, xxi, xxii
Bombay, *74*
Borodino, بورديانو Bordiyano (Bk., Mosḳova), telġrafı, 111
Bosna, Bosna mes'elesi, 66, 69, 197, 200, 208, *210*, 213, 215, 217, 232, 245, 278, 279, 283, *287*, 291, 293, 386
Bosna-Hersek, *287*
Bosnalılar, 291
Boşnaḳlar, 200, 232, 291
Browne, Georges, muhâbir, *157*
Buḫāra, 199, 435
Bulġar, Bulġarlar, *44*, 69, 90, 231, 377, 467, 482.— Bulġar köyleri, 112
Bulġaristān, 158, 195, *287*.— Bulġaristān ḳara-ḳalem ḥarîṭası, *41*, 44, 406.— Bulġaristan istiklāli, 112, 113

Bulġaroġlu, Aḥmed Vefîḳ Paşa'nıñ 'amcası, 385
Bulġurluzâde Riżâ, *27*
Bulwer, Edward, Lord, 362, *362*
Burhân-i Ḳâṭı', *356*
Bursa, 85, 90, 385, 386.— Bursalılar, 385
But-perestlik, Put-perestlik, 417
Bükreş, 111
Büyük Baba (Bk., 'Abdu'l-Laṭîf, Paşa), 164
Büyük Baba (Bk., Keçecizâde Fu'âd Paşa), 10
Büyük Nâẓım (Bk., Nâẓım Paşa, Meḥmed), *75*, 231, 232

Cabineteau teşkîli, 133
Câbir, cellâd (*Celâl* piyesinde), *444*
Câbirîzâde Nâfi', Efendi (Bk., Nâfi', Efendi.)
Câhilîye Devri, 304.— Ḥamiyyet-i Câhilîye, 304
Câmî, Molla, *447*
Câmi' dersleri, 233
Campbell, John (Bk., Kambıl, Baron), *336*
Canning, Stratford, 102, *102*
Câvîd, Bey, şâ'ir, *433*, 441, 442, 464
Ceb Luġati (Vizenṭal Efendi), *246*
Celâle'd-Dîn Ḫᵛârezmşâh, *442-45*, 449
Celâle'd-Dîn Ḫᵛârezmşâh (Bk., *Kitâb, Dördüncü faṣıl*), *88*, 91, *92*, *103*, *143*, 147, *167*, 169, *171*, 174–176, *182*, 195, 197, 207, 214, 215, 240, *242*, 247, *274*, 276, *277*, *281*, 283, 284, 296, 333, *419*, 420, 421, *442-45*, 449, *449*, 452, *467*, *468*, XVII, XXV
Celâl'iñ Muḳaddimesi (Bk., *Muḳaddime, Muḳaddime-i Celâl*), 279, 296, 340, XVII, XXV
Celâl Maḥmudof (Bk., Maḥmud Celâle'd-Dîn Paşa, Çorlulu 'Alî Paşa torunlarından), *331*, 335
Celâl Maḥmudof (Bk., Maḥmud Celâle'd-Dîn Paşa, Âṣaf), *331*
Cem, Sulṭân, *433*, 461
Cemâl 'Âṣıḳları, 417
Cem'iyyet-i 'İlmîye, Midilli'de, *483*, 485
Cem'iyyet-i Tedrîsîye-i İslâmîye, *78*
Cenâb-i Şehryârî (Bk., 'Abdu'l-Ḥamîd II., Sulṭân), 263, *390*
Cenâb Şahâbeddîn, *51*
Cengîz, Ḫan, *177*, *243*, 260, 444
Cengîzîler, *444*
Ceride, mec., *13*
Ceride-i 'Askerîye, ilâvesi, 194, 198, *199*, *238*, *366*, *470*
Ceride-i Ḥavâdiṣ, *3-9*, *12*, *13*, *19*, *22*, *25*, *31*, *33*, *37*, *40*, *56*, *57*, *65*, *78*, *79*, *87*, *88*, *104*, *115*, *126*, *128*, *131*, *134*, *143*, *147*, *153*, *157*, *161-63*, *165*, *170*, *172*, *181*, *188*, *198*, *201*, *–203*, *210*, *229*, *237*, *242*, *244*, *291*, *365*, *366*, *393*, *418*, *427*, *428*, *471*, *476-78*, *480*, *483*, *486*
Cevdet, Paşa (Bk., Aḥmed Cevdet, Paşa.)
Cevdet Târîḫi, 292
Cevdet, Mu'allîm, *157*, *163*
Cevrî, şâ'ir, *433*, 440, 462
Cezâyir-i Baḥr-i Sefîd Vilâyeti (Bk., Vilâyet), *7*, *75*, *101*, *105*, *135*, *203*, *216*, *229*, *237*, *238*, 240, *480*
Cezâyir Öküzleri (?), 75
Cezmî, XVI. asır, *177-79*
Cezmî (Bk., *Roman*), *177-79*, 179, XVII, XXV
Champs-Elysée, *393*, 396
Charlemangne, Almanya İmparaṭoru, 177
Chimene, *Le Cid*'de, *371*, *372*, *446*
Cibrîl (Bk., Rûḥû'l-Ḳuds), 140
Cinna, Roma İmparaṭoru'nun kızı, 446
Cinna, *445*, 453
Circle Littéraire, 265
Civanaki, İzmirli, *35*
Coġrafya luġati, 212
Commercial, 303, 304
Contrat Social, 358
Copernic, Nicolas, *177*, 454
Corneille, Pierre, *367*, *371*, 375, *445*, *446*, 453

Cromwell (Victor Hugo), *465*, 466
Cuhūd-zāde, 364
Cumhūr, Cumhūrîyet, 223, 224, 257, 258
Cumhurîyet, gazetesi, *3*, *6*, *12*, *20*, *22*, *31*, *35*, *51*, *67*, *205*, *426*, *427*, *476*, XXIX
Curiace, *Horace*'da, *446*

Çağatay lehçesi, *433*
Çamlıca, 55
Çanaḳḳal'a Boğazı (Bk., Boğaz.)
Çanṭa, mec., *36*, *432*, 434, 460, XXV
Çanṭay, Ḥasan Başrî, *246*
Çaroviç ordusu, *64*
Çatalca, 112, 337
Çatal-yürekli, 376
Çelikḳol, Meḥmed, XXX
Çerāġān, Çırāġān Sarayı, *154*, *155*
Çerāġān Sarayı Vaḳ'ası (Bk., 'Alî Su'āvî Vaḳ'ası), *154*, *155*, *163*, *182*
Çerkes, Çerkesler, *155*, *290*, 291.— Çerkes Beyleri, *52*
Çerkesce *Elifbā*, 212
Çerkes Ḥasan, *4*.— Çerkes Ḥasan Vaḳ'ası, *4*
Çerkesistān, 292
Çeşme, İzmir'de, *4*, 476
Çıngıraḳlı Tatar, gazetesi, *12*
Çifte-Ḳafalı 'Alî Bey, 388
Çifte Ḳafalı Kemāl-Ḥāmîd, (Bk., 'Abdu'l-Ḥaḳ Ḥāmid; Nāmıḳ Kemāl), 388
Çifteler-tepesi, 87
Çifte-yürekli, 387
Çimken-köyü, 191
Çin, Çinliler, 235, 458
Çin ḥarfleri (ḥurūfāt), 212
Çinar, Es'ad, *171*, *299*, *480*
Çingene, Çingeneler, 248, 283
Çingenece, 244, 420
Çingene Ḥucceti hikâyesi, 248
Çocuḳlar (Bk., Medrese-i 'Ulūm ṭalebeleri, Rodos'daki Ḥarbîye ve medrese ṭalebeleri, Rodos'daki ma'şūmlar, Rodos şühedāsı, Rodos ṭaḳımı, Ṭalebe-i 'Ulūm işyānı, 'Urfî İdāre ḳurbanları), 133, 202, 217, 292, 306, 314, *350*, XIV
Çürük-Şu, kazâsı, 113

Daġarcıḳ; Ṭaġarcıḳ, mec., *219*
Dağıstān, *178*.— Dağıstānlı ḥocalar, *52*
Dāḥilî Niẓām-Nāme (Bk., Hey'et-i Meb'ūsān Niẓām-Nāme-i Dāḥilîyesi), 118, XV
Dalmaçyalı, Birinci Ḳapdan, *115*, XVI
Dāmad (Bk., Mahmud Celāle'd-Dîn Paşa, Āṣaf), *426*, *427*, 428
Dāniş, Bey, şā'ir, *433*, 441, 442, 464
Dār-i Şūrā, Dār-i Şūrā-yi 'Askerî, *35*, 175, *244*
Dāru'l-Funūn, kapanması, *105*
Dāru'l-Mu'allimāt, İstanbul'da, *483*, 485
Dāru'l-Mu'allimîn-i 'Ālîye, *203*
Dāru'ṣ-Ṣafaḳa, *483*, 485
Dayı (Bk., Fā'iḳ, Selānikli; Ḳā'imbirāder), 424
Deccāl, 431.— Ḥar-i Deccāl, 431
Declamation, 357
Dedeağaç, 68
Defter, Es'ad Çinar, *299*, *480*
Defter-i 'Askerî, *34*
Defter-i Ḥākānî (Rusūmāt) Nāẓırı Efendi Ḥażretleri (Bk., Vefiḳ Paşa ?), 397
Deli Muṣṭafa, 186
Derdli, Ḥalḳ şā'iri, *447*, *448*, 454, 455
Der-sa'ādet (Bk., İstanbul), *393*, *477*
Dervîş, Paşa, Meḥmed, XVI. asır, vezir, *178*
Dervîş, Paşa, İbrāhîm (1817-1896), *182*, 194, 195, *238*, *291*, *353*, 364
Desaix de Veygoux (Louis-Charles-Antoin), general, 196, *196*
Destan, 295
Destan, Osmanlı-Rus savaşı üzerine, 377
Devlet Giray, 177

Devlet-i 'Aliyye (Bk., 'Oṣmānlı İmparaṭorluġu), 39, 111-13, *154*, *216*, 336
Devlet-i İslāmîye, 80
Devlet-i 'Oṣmāniye Tārîḫi (Hammer), *179*
Devlet Ḳaṣîdesi (Münîf), 462
Devr-i Cedîd, mec., *52*, *426*
Dıram, Dram, (edebiyatta; bk., Tiyatro), *483*, 484, 485, *485*.— (politikada), 485.— Drama, 485.— Dramatik şi'ir (Bk., Manẓūm tiyatro), 379.— Auteur dramatique, 485
Dimosten, Efendi, *35*
Dîvân, Aḥmed Paşa, Bursalı, 461
Dîvân, Âlî, 440
Dîvân, Bāḳî, 438
Dîvân, Belîġ, Mehmed Emîn, 463
Dîvân, Cevrî, 440
Dîvân, Fehîm-i Ḳadîm, 440
Dîvân, Ḥaḳḳî Bey, 442
Dîvân, Ḥāmî-i Āmidî, 441
Dîvân, Ḥulûşî Dede, 463
Dîvân (*Mecmu'a-i Eş'ār*), 'Îrfan Paşa, *36*
Dîvân, Kelîm, 463
Dîvân, Ḳırımî Raḥmî, 463
Dîvân, Lesḳofçalı Ġālib Bey, *180*, 188
Dîvân, Meẕāḳî, 440
Dîvân, Nābî, 462
Dîvân, Nā'ilî-i Ḳadîm, 440
Dîvân, Nāmıḳ Kemāl, 'Alî Türkgeldi nüsḫası, *377*.— Mu'allim Cevdet nüsḫası, *157*, *163*
Dîvân, Necātî Bey, 436, 461
Dîvân, Neşâṭî, 440, 462
Dîvân, Pertev (Meḥmed Sa'îd Paşa), 464
Dîvân, Rāsiḫ, 463
Dîvân, Rūḥî, Baġdādlı, 441
Dîvân, Ṣabrî Ṣākir, 439
Dîvân, Sulṭān Veled, 460
Dîvân, Surûrî, 463
Dîvân, Ṣāmîzāde, 463
Dîvân, Ṣānîzāde, 463
Dîvân, Şeyḫu'l-İslām 'Ārif Ḥikmet Bey, *459*
Dîvân, Şinâsî, *451*.— *Dîvân-i Şinâsî*, *43*
Dîvân, Ṭālib, 463
Dîvân, Vâṣıf, Enderûnlu, 464
Dîvân, Ẕātî, 461
Dîvân edebîyātı (Bk., Edebîyāt-i 'Atîḳa), *373*, XXIV
Dîvân-i 'Âlî, *486*
Dîvân-i Cinâyet, *8*
Dîvân-i Cunḥa, *7*
Dîvân-i Ḥarb, *56*, *57*, 118, 123, 173, *350*, *352*, 352, *356*, *362*, 363.— Rumeli Dîvân-i Ḥarbi, *353*, 400
Dîvân-i Muḥāsebāt, 308, 311, 483
Divrik, 175
Diyānet, *366*
Diyojen (Diogène), Yunan filosofu, 365
Diyojen, mec., *12*, *57*, *162*, *427*, 429, 430, 441
Diyojen'iñ Kedisi (Bk., *Ḥirre-Nâme*, Maḥmud Nedîm Paşa), 82, *82*, *426*, 429, 430
93 Muḥārebesi—Serdār-i Ekrem 'Abdu'l-Kerîm Nādir Paşa'nıñ Muḥākemesi (Bk., *Lāyiḥa*), *72*
Dolma (Ṭolma)-Baġçe Sarayı, *265*.— Paşa Dā'iresi, *265*
Donanma, mec., *153*
Donanma-yi Humāyūn, 117, 118
Dördüncü faṣıl (Bk., *Celâl*), 196, 208
Duḫter-i Hindû, *180*, *181*, *185*, 190, *322*, *323*, 324-26, 379, XXV
Dumas, Père, Alexandre, 362, *362*, *465*, 467, *467*
Duperré, Victor-Quy, general, 400, *400*
Durre-i Nâdirî, *74*, 75
Duvel-i Ġarbîye, 387

Ebu's-Su'ûd, Efendi, *433*, 438
Ebüżżiyā Tevfîk (Bk., Tevfîḳ), *4*, *6*, *27*, 27-30, *29*, *31*, *41*, 42-44, *44*, *85*, *88*, *93*, *134*, *170*, *184*, 202, *202*, 214, *218*, 219, *220*, *221*, 224, *224*, *243*, 243, 244, *249*, *250*, 262, *262*, 264, *265*, *266*, 279, *280*, 286, *287*, *290*, *319*, 322, *323-324*, 323-28, 330, *343*, 343-345, *332*

333, 334-42, *443-448*, *449*, *459*, 460-64, 486, *486*, XXIV, XXV
Ebüżżiyā Tevfīk, maddesi (F. A. Ṭaṅsel), *322*
Ebüżżiyā, taḳvîm, 326
Edebîyāt, 348, 380, 388, 391, *403*, 421.— Edebîyāt-i 'Atîḳa (Bk., Dîvān edebîyātı), 398, 460.— Edebîyāt-i Cedîde, 415, 451, 452.— Edebîyāt-i 'Oṣmānîye, 324, 448
"*Edebiyat*" (Şemseddîn Sāmî), *216*
Edebîyāt-i 'Umūmîye Mecmu'ası, *435*
Edebîyāt Ḳumḳuması (Z. Reşîd), *31*, *33*, *55*, *57*, *340*
Edhem, Aġa, 146, 150, 152
Edhem, Bey, Mîr-i livā, *78*
Edhem, Paşa, İbrāhîm, Ṣadr-i a'ẓam, *7*, *161*, 387, 479.— Edhem Paşa Ḳabinesi, *115*
Edhem, Paşa (Bk. Ḥarbîye Mektebi Nāẓırı.)
Edhem, Paşa, İbrāhîm, Ġāzî, *61*, 61, XVII
Edhem, Paşa, Beşiktaş ḳumandanı, *209*
Edîb-i A'ẓam Nāmıḳ Kemāl Bey'iñ Ġayr-i Maṭbu' Āṣārından — Aḥmed Midḥat Efendi'ye Yazdıġı Birinci ve İkinci Mektub (Bk., *Kemāl'iñ İki Mektubu*), *221*, *249*, *308*, 314, 320, *373*, *374*, 382, 383
Edirne, *56*, 161, *182*, 195, 339, *403*
Efā 'Il-ü Tefā 'Il, yolunda şiir (Bk., 'Arūż), 358, 378, 454
Efendi (Bk., Emîn Efendi, Menekşelizāde), 113, 117, 119, 127, 128, 130, 313, *316*, 318, 319, *331*, 334
Efendi (?), 135, 137, 142
Efendimiz (Bk., 'Abdu'l-Ḥamîd II., Sulṭān), 11, 40, 224, 313
Efġān, Efġānistān, *198*, 200, 201, *201*, 291, 295, *331*, 334, *465*.— Efġānlılar, 334
"*Efġān*", makāle, *201*
Eflāk (Bk., Memleketeyn.)
Eflākliler, 69
Eğerci ile Ressam hikâyesi, 333
Ehl-i Ṣalîb, *444*
Ehl-i Sünnet (Bk., Sünnî, Sünnîler), *162*, 164
Ekrem, Bey, 'Alî (Bk., Bolayir, 'Alî Ekrem, Bey.)
Ekrem, Bey (Bk., Recā'îzāde.)
El-ḥarîşu ke'l-marḥrūmi "Ḥarîş, maḥrūm gibidir", 292
El-ḥayru lā yuaḫḫaru "Ḫayr geeikmez", 164
El-kelāmu şıfatu'l-mütekellimi "Söz, ḳonuşanıñ şıfatıdır; şaḫsiyetini aksettirir", 365
Emilie, Prenses, *Cinna*'da, *446*
Emîn, Bey, Küçük, Meḥmed, Ḳurenā'dan, *265*
Emîn, Efendi (Bk., Menekşelizâde, Emîn.)
Emîr-i Mekke-i Mükerreme, *9*, *24*
Emniyyet-i can, 103
Emrah, Erżurumlu, *448*
Enata, Berā'et, *40*
Encümen-i Dāniş, 359, XX
Encümen-i Edeb, 454
"*Engizisyon Cem'iyyeti*" (Aḥmed Midhat), *219*
Envār-i Zekā, mec., *237*
Enver, Bey, Üsküdar Maḥkemesi a'ẓāsı, *35*
Ergin, 'Oṣmān Nūrî, *105*
Erġun, Sa'deddîn Nüzhet, *47*, *51*, *52*, *55*, *91*, *141*, *157*, *163*, *208*, *215*, *299*, *307*, *347*, *354-56*, *364*, *366*, *377*, *391*, *418*, *426*, *452*, *465*
Erkān-i Ḥarb, Erkān-i Ḥarb żābiṭleri, (Devlet-i 'Aliyye'de), 39, 197, 212, *307*, 309, 317.— Alman Erkān-i Ḥarbîyes'i, 101.— Avrupa Erkān-i Ḥarbîyesi, 39.— Rus Erkān-i Ḥarbîyesi, 39 .— Türk Erkān-i Ḥarbîyesi, *37*
Erkân-i Ḥarb Dâ'iresi, 212
Ermeni, Ermeniler, *78*, 80, 187, *216*, 227, *234*, 236, 330, *472*.— Ermeni çocuklarının tahsil ve terbiyesi, 184.—

Ermeni *Elifbā*'sı, *234*.— Ermeni ḥarfleri, *216*, 236.— Ermeni Ḳatoliki, *472*.— Ermeni köyleri (Anadolu'da), 98
Ermenistān, *446*
Erzincan, *95*
Erżurum, *30*, *81*, 89-91, *96*, 97, 101
Eṣer-i Kilk-i Nüzhet, *181*
Eṣerlerimi Naṣıl Yazdım ('Abdülḥaḳ Ḥāmid), *367*, *368*, *371*, *375*, *390*, *403*
Eski-Zaġra (Bk., Zaġralar), 211, 282
Estoni-Nikola, hücūmu, 66
Eṣber, *403*
Eṣref, Meḥmed, heccāv, *51*
Eṣref, Paşa, Muṣṭafa (Bk., Limni; Müteşā'ir-i ḥar-i ẓarîf), *56*, *57*, 58
Evliyā-tepesi, *86*, *87*
Evrāḳ-ı Perîşān, *219*, 314, 436, XXII, XXV
Expérimental mektebi, *358*
Eyvāh (Aḥmed Midḥat), 466, *466*
Eyyūb ile Pāy-zen hikâyesi, 11
Eyyūbîler, *444*
Ezān-i Muhammedî, 302, XXVIII

Faḫr (Faḫru'd-Dîn) Rāzî, İmām, 268, 270, 283, 320, 321
Faḫr Rāzî Tefsîri, 283
Fā'iḳ, Bey (?), 175, 188
Fā'iḳ, Selânikli, Paşa, N. Kemal'in akrabası (?), 226, 228
Fā'iḳ, Bey, akrabası (Bk., Dayı, Kā'imbirāder), 401
Fā'iḳ 'Âlî, *390*
Fā'iḳ Reşād, *182*
Fā'iz, Bey, *353*
Fārsca, Fārsî 91, *184*, *189*, 193, 207, *216*, 344, 345, *356*, *357*, 358, *412*, 414, 415, 436, *437*, 439
Faşiḥ, Dede, 441
Fātiḥ (Bk., Meḥmed II., Sulṭān), *432*, *433*, 435, 436
Fātiḥ, Efendi, 197
Faṭîn, Efendi, 176, 209, 340
Faṭîn, Efendi, Dāvūd, şā'ir, 457
Fāżil, Enderūnlu, *433*, 441
Fāżil, Muṣṭafa Paşa (Bk., Prens), 314, 460, XXIII, XXIV
Fehîm, Bey, *367*
Fehîm-i Ḳadîm, *340*, 341, *355*, *433*, 440
Felāṭūn (Eflāṭūn, Plaṭon), 463
"*Felsefe ve Felâsife*" (Aḥmed Midḥat), *219*
Félix, Ermenistan Kıralı, *446*
Ferhad, Aġa, *177*
Ferhad'lar, 297
Ferîd, Bey, *203*, 207, 214, 232, 245, 286, *286*
Ferîde, Ḫanım, 11 v.d., *21*, 21, *40*, 307, *426*, 428 v.d., 483, XXI
Fermān, Ḳānūn-i Esāsî'nin tasdîkı hakkında, *13*, XI, XV
Feşāḥat, 324
Fetvā, Sulṭān 'Abdu'l-Ḥamîd'e bî'at hakkında, *39*
Feyżî-i Hindî, şā'ir, 440, 463
Feyżî, Paşa, Macarlı, 82, *353*
Fıḳhu'l-Luġā, 325
Fıransa, *168*, 173, 191, 311, 361, *474*, XVII.— Fıransa Cumhūrîyeti, 223.— Fıransa İnḳılābı, 467.— *Fıransa Ḳānūn-i Esāsîsi*, *220*, 254-58.— Fıransa muḥārebesi, 192
Fıransa Cumhūrîyeti'niñ Ḳānūn-i Esāsîsi'ni terceme eden veyā ettiren zāt (Bk., Sa'îd Paşa, Erżurumlu), 257
Fıransız, Fıransızlar, 334, 339, *367*, 414, *414*, 470.— Fıransız ḥarfleri, *216*.— Fıransız luġatleri, 326.— Fıransız şi'iri, 404.— Fıransız Żābiṭleri, *290*
Fıransızca, *48*, *105*, *149*, 151, 153, 158, *159*, 160, 168, 174, *189*, 197, 211, *216*, 223, *233*, 235, 246, *246*, 261, 268, 274, 275, *286*, *287*, 288, 289, *289*, 290, *290*, 301, 304, 305, 309, 317, *328*, 329, 349, 361, 363, 384, 404, 415, *418*, *419*, 420, 470, *470*, 484, 485
Fırat, vādîsi, 196, 339
Fırḳa-i Ḥürriyyet (Bk., Ḥürriyyet), XXII
Fikret, Tevfîḳ, şā'ir, *390*

Filip, gazeteci, 175
Filip'iñ Ġazinosu, *20*
Fincancılar-yoḳuşu, *218*
Finten, *447*
Firdevsî, 421
Firenk, Firenkler, 29, 69, 73, 121, 147, 160, 186, 190, 191, 196, 199, 236, 284, 303, 312, 319, 335, 347, 361, 388, 402, xvi xxi.— Firenk ḥarfleri, 236; Firenk ḥarflerini ḳabūl ḥayāli, 196.— Firenkleşmemek fikri, *234*, 236.— Firenk modacılıġı, 289, xxi
Fîzān, 121, xvi
Folklor, Folklore, xxix
François Edouard (Bk., Tottleben, general), *401*
Frédéric-Guillaum (Bk., Almanya İmparaṭoru), *165*
Fu'ād, Bey (?), 239
Fu'ād, Paşa (Bk., Keçecizāde, Fu'ād Paşa.)
Fu'ād, Paşa, Meḥmed, Ferîḳ, *99*, 101, 173, *209*
Fuḥş-i 'Atîḳ, *228*
Fużūlî, 177, 414, *433*, 437, 438, 441

Ġalaṭa, semt, *162*
Ġalaṭa Borsası, *162*
Ġalaṭa Rüşdî Mektebi, *75*
Ġalaṭasaray Lisesi (Bk., Mekteb-i Sulṭānî), *105*
Ġālib, Bey, Leskofcalı, *433*, 442
Ġālib, Dede (Bk., Şeyḫ Ġālib.)
Galilée, 454
Ġarb, 437, 450.— Ġarb dilleri, *74*.— Ġarb devletleri (Duvel-i Ġarbîye), 387.— Ġarb edebîyāṭı (Edebîyāt-i Ġarbîye), *359*, *373*, 379, 440, *442*, *447*, *448*, 450, *451*, *464*.— Ġarb ḳılasiḳ naẓım şekilleri, 389.— Ġarb vezinleri (Evzān-i Ġarb), 368
Ġarġopuli, fotoġrafcı, 62, 68
Ġarnaṭa, 437
Ġayret, mec., *156*, *234*, *403*, *422*
Ġayr-i Müslimler (Bk., Azınlıḳlar), *6*, *87*
Ġażanfer, Kābil Melîki, *372*
Ġazel, 49, 380, *390*
Ġazel, 'Āşıḳ Derdli, *170*, 454, 455
Ġazeller, Fużūlî, 438
Ġazel, N. Kemāl, 54, *55*, 56; *139*, 140, *141*; 199; 267 (Bk., *Lāzımsa*); 355, *355*; 366, *366*, xxv
Ġāzî Fāżil, *435*
Gāzî Giray, *178*
Ġaznevîler, 200
Gażūb Bir Şā'ir ('Abdülḥaḳ Ḥāmid), *447*
"Geçmiş-Gelecek" (Aḥmed Midḥat), *249*
Gedikler, savaşı, *53*, *54*, 54, *60*, 61, *63*, 65, xvii
Gedikpaşa 'Oṣmānlı Tiyatrosu, *6*, *12*, *78*
Gelenbevîzāde, Ḥayru'llāh Efendi, 101
Gelibolu, 112, 296, *350*, 385
Gerede, ṭavuḳları, 75
Geveze (Bk., Ḥikmet, Deli), 376
Ġıyāṣu'd-Dîn Ḫᵛārezmşāh, *442*, *444*, 449
Girid, *8*, *19*, *20*, *36*, *308*, *475*.— Girid mes'elesi, 312, 319.— Girid Niẓām-Nāmesi, 312
Gladstone (William Ewart), 191, 192
Gökalp, Żiyā, xxix
Göñüllüler (Bk., 'Asākir-mu'āvine), 97
Gövsa, İbrāhîm 'Alā'addîn, *61*, *81*, *99*, *154*, *182*, *203*, *305*, *470*
Gözler, Fetḥî, *154*
Grand-Hotel, 396
Graziella, tercemesi, 424
Green-Gross, 396
Grouchy, Emmanuel de, 196, *196*, 275
Guillaum, Frédéric (Bk. Almanya İmparaṭoru.)
Ġürîler, 200
Gurko, Gourko (Joseph-Vladimirovithc), general, 69, *78*, 79, 81, 195
Gülḫāne Ḳışlası, *105*
Gülnihāl (Bk., *Şoñ Pişmanlıḳ*), 8, *181*, 194, 397, *443*, 452, xxv

Gülzâr-i Müsıḳî, *229*
Gürciler, *177*
Gürcistân, *178*
Gürsoy, Refîḳ Bahâ, *183*

Ḥabsḫâne-i ʿUmûmî, 8, 10, *12*, *15*, *19*, *20*, 21, 23, 24, 228, *475*, *476*, XII, XVI .— Ḥabs-ḫâne-i ʿUmûmî'de çocuḳlar dâ'iresi, 43
Ḥacc, 188
Ḥaccâc, 140, 141, 363
Ḥaci ʿAbbâs, 226
Ḥaci Aḥmed, Bey, Menemenli (Bk., Peder), *67*
Ḥaci Aḥmed Efendi, Yeñişehirlizâde, Aydın Mebʿusu, *115*, 117, *131*, 133
Ḥaci Aḥmed ġazeli, 441
Ḥaci Baba, 14
Ḥacîvad, *12*, 121, 188, 324, 431
Ḥadîṯ-i Şerîf'ler, 335, 351, 363, 383 .— Aḥâdiṯ, Aḥâdiṯ-i Şerîfe rivâyeti, *163*, 241
Ḥâfız Meḥmed Bey, Baş-Mâbeynci, *88*, 90
Ḥâfî, şâʿir, *52*, *170*, *171*
Ḥâ'in-Boġazı, 69
Ḥaḳâyıḳ, *Ḥaḳâyıḳu'l-Vaḳâyi*ʿ, gazetesi, 259
Ḥaḳḳî, Bey, Adanalı, şâir, *433*, 442
Ḥaḳḳî, Bey, Ḥabsḫâne-i ʿUmûmî müdürü (Bk., Müdür Bey), 11
Ḥaḳḳı, Paşa, Mîr-i livâ, *78*, *81*, 83
Ḥaḳîḳat (Bk., *Tercemân-i Ḥaḳîḳat*), 61, 151
Ḥakîm-i Lâ-Yezâl, *366*
Ḥâkimiyyet-i Millîye, gazetesi, *364*
Ḥaleb, *31*, 97, *399*, *469*, *471*, 471, *472*, 473
Ḥâlet, İbrâhîm, Bey, Mektubcu, *6*, *35*
Ḥâlif tuʿraf "Muhâlefet et ki bilinesin", ḳâʿidesi, 385
Ḥalîl, İmâm, *33*, 223, *447*
Ḥalîl, Paşa, Gürci, *331*
Ḥalîl, Bey, Evḳâf Neẓâreti Mektubcusu, *153*
Ḥalîl, Ḳapdan (Bk., Ḳapdan), 208
Ḥalîl Edîb, *52*
Ḥalîl Ġânim, *115*, 120, 121
Ḥalîl Hâmid, Paşa, *171*
Ḥalîm Giray, *459*, 462
Ḥalîm, Bey, Sâmî Paşazâde, *36*, *473*, 474
Ḥamdî, Bey, Simâvî, *35*
Ḥamdî, Bey, Rodos sürgünü gençlerden, 143, 148, XVI
Ḥamdî, Paşa, Aḥmed, Ṣadr-i aʿẓam, *115*, 129, *131*, *162*, *198*, 313, 319, 336, *476*, 476-477, 479
Ḥamdî, Paşa, Aḥmed, Müşîr, żabṭîye Nâẓırı, *20*, 105, 119, *407*, 409, *475*, 476-77
Ḥamdî Reʾîs, 14
Ḥâmid, Bey, Ḥalîl Ḥâmid Paşa torunu, 171
Ḥamîdîye Kütübḫânesi, 283
Ḥâmî-i Âmidî, 58, *197*, 441, 462
Hamlet, *447*, 467
Hammer, Purgstall, *179*
Hampar, Efendi, 14
Ḫamse, Nevʿîzâde ʿAtâyî, 461
Ḥamza Mirzâ, *177*
Ḫanım Vâlide, Muṣṭafa ʿÂṣım Bey'in zevcesi, 103 v.d.
Ḫarâbât, *25*, 53, *62*, *85*, *308*, 380, 415, *426*, 438, 439, 442, *451*, *459*, 460, 461, XXIV
Ḥarb-i Aḫîr ve İstiḥkâmât, *470*
Ḥarb-i ʿumûmî (gelecekte), 113, 278, 334, 335, XVII
Ḥarbîye Mektebi, Mekteb-i Ḥarbîye, *9*, *24*, 192, 236, 321.— Ḥarbîyeliler, XIII, XIV, XXVII
Ḥarbîye Mektebi Nâẓırı (Edhem Paşa), 123
Ḥarf inḳılâbı (Bk., ʿArab ḥarfleri.)
Ḥâricîye Neẓâreti Terceme Ḳalemi, *109*
Ḥarîf, taḳvîm, 326
Ḥarîrî, *451*
Ḥasan, Bey, Abaza emîrlerinden, *52*
Ḥasan Bedreddîn, Paşa (Bk., Bedrî, Bey), *187*, *198*, 292, *292*, *332*, 336
Ḥasan Çelebî, *Teẕkiresi*, *432*

Ḥasan Ḥayru'llāh, Efendi Şeyḫu'l-İslām, *40*
Ḥasan, Kāẓım, Paşa, *87*
Ḥasan, Paşa, Beşiktaş żābıṭa me'muru, *155*
Ḥasan, Paşa, Ṭunuslu, *305*
Ḥasan, Paşa, Cezāyirli, 28.— Ḥasan Paşa-köşkü, Midilli'de, 28, *294*, 294
Ḥasan Mellāḥ, 271, 320, 324, xxv
Ḥasan, Prens, *64*
Ḥasan Taḥsin, *229*
"*Ḥasta Adam*" (N. Kemal), *452*
Hāşim, Paşa, kumandan, *88*
Ḥaşmet, Efendi, şā'ir, 440
Ḥatm indirmek, *184*
Ḥaṭṭ-i Usṭuvā, 246
Ḥavāle Cem'iyyeti, 338
Ḥayāl, gazetesi, *12*, *13*, 14, 15, *22*, *40*, *67*, *180*, *452*
Ḥayāl-oyunu (Bk., Ḳaragöz), 24.— Ḥayāl perdeleri (Bk., Orta-oyunu), 424
Ḥaydar, Bey, bestekār, 232
Ḥayrī, Bey (Bk., Süleymān Ḥayrī), 62, 70, 72, 79, 83, 127, 137, 167, 173 (?), 216, *216*, 276, 289, *301*, 305, 310, 320, 330
Ḥayrī, Efendi, Cezāyir-i Baḥr-i Sefīd Vilāyeti Defterdārı, *135*, 135, 173 (?), 248, xiv
Ḥayrī, Ḥarputlu, 216, *216*
Ḥayru'd-Dīn, Paşa, Ṭunuslu, *198*, 199, 287, 290, *290*, *301*, 305, *305*, 311, 312, 319, *479*
Ḥayru'llāh, Efendi, Hekīm, ilçi, 437
Ḥayru'llāh Efendi Tārīḫi, 438, *459*
Ḥayru'llāh, Efendi (Bk., Gelenbevīzāde.)
Ḥayru'llāh, Efendi, Maḥkeme-i İbtidā-'İye Re'İsi, xv
Ḥayyāke'llāh "Allāh seni ḳorusun", 324
Ḥazān, taḳvīm, 326
Hazard, P., *446*
Ḥazīne-i Evrāḳ, mec., *13*
Hece Vezni (Bk., Parmaḳ Ḥisābı, Türk Vezni, Türkce Vezni), *368*, *372*, *374*, *447*
Hedīye, Hedīye-i 'Asākir, Hedīye-i 'Askerīye Cem'iyyeti, *6*, 8, 9, *9*, *426*, *470*
Ḥelvacizāde Ḥasan, Bey, *177*
"*Herkesiñ Maḳṣūdu Bir Ammā Rivāyet Muḫtelif*" (N. Kemal, maḳāle), *219*
"*Herkes Uyanmalı*" (Aḥmed Midḥat), *427*
Hernani, *465*, 466
Hersek, Hersek mes'elesi, *6*, 66, 68, *127*, 213, 231, *287*
Hey'et-i A'yān (Bk., Meclis-i A'yān), 254
Hey'et-i Meb'ūṯān Niẓām-Nāme-i Dāḫilīyesi (Bk., Dāḫilī Niẓām-Nāme), *116*
Hezārġırad, orduları, *41*, 44
Ḥıfẓī, Paşa, Aḥmed, kumandan, *78*, *81*, 83
Ḥıristiyan, Ḥıristiyanlar 124, 284, 312, 313, 387, *446*, 453, 454, 458.— Avrupa Cem'iyyet-i ḥıristiyānīyesi, 387 .— Şarḳ ḥıristiyanları, 159.— Ḥıristiyana ḥıristiyan görünmek, 164.— Ḥıristiyan ḥükūmeti (İstanbul'da), 105.— Ḥıristiyanlar'ıñ paskalyası, 151.— Ḥıristiyan maḥallesi (Midilli'de), *26*, 29, 30, 41, *346*, 348.— Ḥıristiyan münteḫablar, 105.— Ḥıristiyan-'Oṣmānlılar, 70
Ḥicāz, *399*, *476*
Hidāyet, Efendi, 69, *71*
Hidāyet, Paşa, Sirozlu, *6*, *35*, *95*
Ḥidiv (Bk., İsmā'īl Paşa.)
Ḥikmet, Bey, Deli (Bk., Geveze), *52*, 53, *60*, 61, *62*, 62, 63, 65, *67*, 68, *72*, 72, *109*, 111, 123, *143*, 147, *156*, *163*, 166, 173, 201, *280*, 282, *287*, 292, 293, *295*, *298*, 299, *299*, 300, 307, *307*, 310, 313, 315, *316*, 318, 320, 322, 330, 334, 340, *342*, 342, *346*, 347, *347*, 355, *377*, *378*, 469, 473, xvi, xviii
Ḥikmet, Bey (Bk., Keçecizāde, Ḥikmet.)

Ḥikmet-i ṭābı'ıye, 347
Ḥilâfet, 9, 200, 224.— Ḥilâfet-i İslâmıye, *9*, *24*, 113, *177*, 291, 436.— Merkeziyyet-i Ḥilâfet, 292
Hilâl-i Aḥmer Cem'iyyeti, *75*
Hind, Hindliler, 200, 291, 292, 306, 339, *367*.— Hind Mecûsîleri, 200.— Hind Müslümanları, 200.— Hind papağanları, 42
Hindistân, 482
Ḥirre-Nâme, *57*, *84*, *427*
Ḥoca, Ḥocalar, Meb'uş seçilmekten sâkıt tutulmaları, 106, xv, xvı .— Dağıstanlı ḥocalar, *52*.— Kırğız ḥocaları, 52.— Ḥocalar Vaḳ'ası, 90, xv
Ḥoca İbrâhîm, Efendi, *35*, *443*, *471*
Ḥoca İsḥâḳ, Efendi, *219*, 224, 263, 271
Ḥoca Neş'et, şâ'ir, *433*, 441
Ḥoca, Ṣâdıḳ, Efendi, 314, xxıı
Ḥoca Sâlim, *35*
Ḥoca Târîḫi, 460
Horace, *445*, *446*, 453
"*Ḥudâ Ḳâdir'dir Eyler Seng-i ḫârâ'dan Güher Peydâ*" (maḳâle), *184*
Ḥudâvendigâr, vilâyeti, *319*
Hugo, Victor, 361, 362, *362*, 423, *465*, 466, 467, *467*
Ḥuḳûḳ, 267, 268, 271, 274
Ḥuḳûḳ-ı 'Umûmîye, Kânî Paşazâde Rif'at (Bk., *Ḥuḳûḳ kitabı*.)
Ḥuḳûḳ kitabı (Bk., *Ḥuḳûḳ-ı 'Umûmîye*), 199
Ḥuḳûḳ Mektebi, *105*
Ḥulûşî, Dede, 441, 463
Ḥunkâr (Bk., 'Abdu'l-Ḥamîd II., Sulṭân), 165
Ḥurşîd, Paşa, Meḥmed, *182*, 195
Ḥusâm, Efendi, 417
Ḥusrev, İrân hükümdârı, *Nestıren*'de, *372*
Ḥuşûşî Mektublarına Göre Nâmıḳ Kemâl-'Abdülḥaḳ Ḥâmid (F. A. Tansel), *52*, *139*, *368*, *374*, *390*, *391*, *393*, *403*, *419*, *422*, *448*, *456*, *475*
Ḥuzmâ Ṣafâ, *356*
Ḥuẓûr-i Humâyûn (Bk., 'Abdu'l-Ḥamîd II., Sulṭân), 10
Ḥuẓûr-i Şâhâne (Bk., 'Abdu'l-Ḥamîd II., Sulṭân), 9, *249*, 251
Ḥükûmet-i 'Askerîye Dîvânı, *25*
Ḥükûmet-i Müstebide (Bk., 'Oṣmânlı İmparaṭorluğu), 265, xıx
Ḥürriyyet, *43*, 133, 166, 222, 223, 251, 254, 263, 273, 314, 348, 355, 388, 391, 396, 397, *446*, 451, *452*, 453.— Fırḳa-i Ḥürriyyet, 314.— Sulṭân-i Ḥürriyyet, 141
Ḥürriyyet, gazetesi, *183-85*, 190, *218*, *308*, 314, xxıı, xxııı
Ḥüseyin, Ḥż. (Bk., İmâm-ı Aḥrâr, Seyyidu'l-Aḥrâr), 351, *353*, 354, 355.— Hüseynî-meşreb, 354
Ḥüseyin, Bey (?), 337
Ḥüseyin, Efendi, Ḳapdan, 217, xıı
Ḥüseyin, Efendi (?), 246
Ḥüseyin, Paşa, Giridli, 68
Ḥüseyin 'Avnî, Paşa, *4*, *56*, 314, xxıı
Ḥüseyin Bayḳara, *434*, 435, 436
Ḥüseyin Fellâḥ, 320, 324, xxv
Ḥüseyin Ḫan, Ṭahrân Sefîri, 241
Ḥüseyin Ḥilmî, Efendi, Paşa (Bk., Paṭlıcan burunlu ḫerîf), 174, 175, *175*, 176, 187, 194, 196, 197, 208, 247, *274*, 276, 284, 285, 310, 316, *316*, 317, 318, 321, *321*, *330-32*, 333, 338, *339*, *342*, 342, 353, 485, *485*, xıı, xxvı, xxvıı
Hüseyin, Paşa, Ḳaşab, *115*, *198*, 202
Ḥüseyin Ḳulı, Ḫalîfe, *177*
Ḥüseyin Ṣabrî, Paşa, *115*, *116*, 118
Ḥüseyin Su'ad, şâ'ir, *390*
Ḥüseyin Vaṣfî, Paşa, 111
Ḥüseyin Vaṣṣâf, 435
Ḥüseyin, muhâcir, *76*
Ḥüsnü, Efendi, Ḳapdan (Bk., Ḳapdan), *277*, 279-80, xıı
Ḥüsnü, Paşa, Ḥüseyin, Żabṭîye Naẓırı, *308*, 310, 314, xxıı, xxııı
Ḥüsn-ü 'Aşḳ, Şeyḫ Ġâlib, 441
Ḥvârezmşâhlar, *444*
Hyde-Park, 396

İ'āne-i Ḥarbîye Cem'iyyeti, Hersek için, 231, 244
İ'āne-i Ḥarbîye Cem'iyyeti, *40*
İ'āne-i Ḥarbîye Ḳomisyonu, *6*
İ'āne-i Muhācirîn Ḳomisyonu (Muhācir Ḳomisyonu), *143*, *163*
'İberistān-i Almanî – Nām-ı dîger – Yüzdoḳsan Ḥikāye, *136*
İbn Ḫallikān, 268, 269
İbn Kemāl, *433*, 436, 437
İbrāhîm, Paşa, Sefîh, 74, 441
İbrāhîm, Paşa, Mışırlı, Aḥmed Rif'at Paşazâde, 67, *198*, 199
İbrāhîm, Paşa, Baḥrîye Nāẓırı, *162*
İbrāhîm, Paşa, Süleymān Paşa muhâkemesinde Muṣṭanṭıḳ, 239, 244, 282
İbrāhîm Efendi, Ḥoca (Bk., Ḥoca İbrāhîm Efendi.)
İbrāhîm Vāṣıf, *392*
'İbret, gazetesi, *35*, *183*, 187, 190, 193, 197, *210*, 212, *219*, *220*, 225, 235, 236, 259, 263, 264, 388, 430, xxı
İcrā Cem'iyyeti, lağvı, *322*, 338, *429*
İctihād, mec., *153*
İçli Ḳız, 376, 379
İdrîs Bitlîsî, 207
İgnatiyef, 112, 315
İğdemir, Uluğ, xxx
İḫṣıdı, 353
İḫtilāl Fırḳası, İstanbul'da, 172, 173
İḫtiyāṭ ordusu, *109*, 110
İki Dost, *11*, *35*, *37*
"İkinci 'Abdu'l-Ḥamîd'iñ İngiliz Siyāsetine Dā'ir Muḥṭıraları" (İ. Ḥaḳḳı Uzunçarşılı), *154*
'İlāve-i 'Askerîye, Cerîde-i 'Askerîye'nin, 242
İlhām-ı Vaṭan, *403*, *422*, *443*
'İlm-i Ḥāl (Süleyman Paşa), *78*, 79, *95*, 97, *99*, 100
İltifāt-Nāme, şüreti ('Ālî Paşa), *241*
İlyās Efendi, rivâyet, 90
İmāle (Bk., 'Arūż), 451, *451*, 454, 456
İmām, *234*, 235
İmām, İmām-ı Aḥrār (Bk., Ḥüseyin, Ḥż.), 351, 355
İmāmet, 9
İnal, İbnü'l-Emîn Maḥmud Kemāl, *30*, *36*, *37*, *52*, *56*, *57*, *75*, *88*, *127*, *139*, *148*, *162*, *166*, *180*, *181*, *276*, *290*, *301*, *308*, *320*, *321*, *331*, *337*, *383*, *384*, *386*, *387*, *390*, *401*, *426*, *427*, *479*, *480*
'İnāyet-i İlāhîye, *44*
İngiliz, İngilizler, 91, 102, 112, *154*, *163*, 165, 191, 196, 278, 335-37, *358*, *361*
İngilizce, 192, *234*, 236, 384
İngiltere, İngiltere Ḥüḳûmeti, *102*, 103, *109*, 110, 111, 113, 119, 121, 123, *143*, 145, 146, *154*, *157*, 158, *168*, 195, 200, *201*, *253*, *287*, 291-93, *331*, 334, 335, 337, 339, 387, xvıı, xıx.— İngiltere donanması, *125*, 128.— İngiltere Sefāreti, 90, 112, *163*.— İngiltere siyāseti, *101*, *102*, 102, 103, *154*, *163*
İnternational fırḳası (Bk., Sosyalizm), 207
İntibāh (N. Kemal), 8, xxv
İrāde-i İlāhîye, 365
İrān, İrānlılar (Bk., 'Acem, 'Acemler), *177*, *178*, 185, 275, 336, 386, 440, *444*.— İrān'da Sünnî devlet teşkîli, *178*.— İrān ḥayālātı, 74, 414
"'İrān Edebîyātınıñ Edebîyātımıza Te'şîri" (Süleymān Naẓîf), *434*
'Irfān, Paşa, *36*, 193, 380, 464
'Irfān Paşa Mektubu, *36*, *433*, 436
'Îsā, Ḥż. (Bk., Mesîḥ), 194
İsaḳ, Kemal'in uşağı, *59*, 161, *172*, 173, 175, 217, *226*, 226, 227, 306, 318, *424*, 425, *477*, 477
İsḥāḳ, Efendi, Ḥoca (Bk., Ḥoca İsḥāḳ, Efendi.)
İskān-i Muhācirîn Ḳomisyonu, *143*
İskenderūn, limanı, 339
İskoçya, *361*
İṣlāḥ-i ḥāl-i cem'iyyet (Bk., Sosyalizm), 207
İṣlāḥ-ı ḫaṭ, İṣlāḥ-i ḥurūf (Bk., 'Arab ḥarfleri.)

"İṣlāḥ-i ḥurūf mes'elesi ḥaḳḳında bundan onaltı sene muḳaddem Malḳom Ḫan'a cevāben Kemāl Bey'iñ Londra'da yazmış olduġu müṭāle'a-nāmedir", *185*
İslām, İslāmlar, 29, 146, 200, *234*, 236, 241, 279, 280, 312, 313, 319, *372*, *443*, *444*.— İslām çocuḳlarınıñ taḥṣīl ve terbiyesi, *184*.— İslām devleti kurulması fikri (Afrika'da), *154*.— Efġanistān İslāmları, 200.— Girid İslāmları, 312.— İslām ḥuḳūḳu, *105*.— İslām ḳabīleleri (Rusya'ya tābi'), *52*.— İslām maḥallesi (Midilli'de), *26*, 30, *41*.— İslām memleketleri (Memālik-i İslāmīye), 311, *372*, 375, *445*.— İslām memleketleriniñ teraḳḳīsi, *184*.— İslām münteḥablar, 105 .— İslām orduları, 423.— İslām-'Oṣmānlılar, 481.— İslām pāy-i taḥtı (Pāy-i taḥt-i İslāmīye), 387.
İslām tārīḫi (Tārīḫ-i İslām), 321
İslām, Bey, *Vaṭan* piyesinde, 379
İslām Ansiḳlopedisi, *201*, *322*, *432*, *437*, *459*
İslām Birliġi, İttiḥād-i İslām, 177, *179*, *444*
İslāmiyyet, 388, *444*, 482.— 'Aḳā'id-i İslāmīye, 236.— Devlet-i İslāmīye, 80.— Ḥamiyyet-i İslāmīye, 304 .— Millet-i İslāmīye, *184*.— Muḥadderāt-i İslāmīye, *482*.— Nūr-i İslāmiyyet, 482
İslāmiyyet, 'aleyhine eṣer (Biñbaşı 'Oṣmān Bey), 337
İslav, İslavlar, 200, 231.— İslav ittiḥādı cem'iyyetleri, 200
İsmā'īl, Efendi, Altunīzāde, *210*, 213
İsmā'īl, Ḥaḳḳī, Bereketzāde, *3*, *4*, *94*, *309*, *471*, 471-73, XI
İsmā'īl, Paşa, Ḫidiv, *308*, 314, XXIII
İsmā'īl, Paşa, Ḳurd, *81*, 82
İsmā'īl, Paşa, Mışırlı, kumandan, *64*, 98
İsmā'īl II., Şāh İsmā'īl, 177
İsmā'īl, Bey, 11, 173
İsma'īl Kemāl, Bey, *393*
İspanya, 275, 295, *371*
İspanyol, İspanyollar, *371*
İstanbul (Bk., Der-sa'ādet, Pāy-i talıt-i İslāmīye), *3-5*, *7*, 10, *15*, *20*, *21*, 21, 22, *22*, *24*, *30*, *34-36*, 37, 39, *40*, *45*, 46, 50, *52*, *56*, 58, *59*, *64*, 66, 69, 70, 73, *75*, 76, *78*, *80*, *81*, 82-84, *87*, *88*, 90, *94*, 95, *96*, *97*, 98, 103, 105, *107*, 108, 110, 111, *115*, 117, *124*, *125*, 125, *128*, *129*, 134, 138, *139*, 140, 144, 145, 149, 150, *153*, 156, *157*, 158, 161, *161*, *162*, 165, *171*, *172*, *177*, *182*, *184*, 190, 194, 195, *198*, 199, 200, *201*, *205*, 214, *220*, 226, 230, 232, 240, 244, 250, 265, 267, 269, *287*, 290, 293, 298, *299*, *301*, *308*, 309, 310, 313, 314, *316*, 319, *320*, 328, *331*, 335, *342*, 346, 349, *350*, 352, *353*, 354, *359*, 360, 361, *362*, *367*, *368*, 369, *369*, *370*, 371, 380, 382, 387, 388, *393*, 395, 397, *399*, 400, 406, *407*, 409, *424*, *427*, 428, *432*, 435, 436, *445*, 453, *459*, *471*, *478*, *479*, 479, 484, XI, XII - XIV, XVI, XVIII, XIX, XXI, XXIII, XXVII, XXVIII
İstanbul-Çarşısı, *162*
İstanbul'da Yarım 'Aṣırlıḳ Vaḳāyi'-i Mühimme, *242*
İstanbul Üniversitesi, *309*
İ. Ü. E. F. Türk Dili ve Edebiyātı Dergisi, *181*
İstibdād, 133
İstiḳbāl, gazetesi, *7*, *12*, *134*.— *İstiḳbāl* Maṭba'ası, *267*
"İstiḳbāl" (Nāmıḳ Kemāl), *219*
İstiḳrāż, 395, 397
İstīnāf-i Cunḥa Maḥkemesi, İstīnāf Maḥkemesi, *22*, 23, *37*
İsviçre, 361
İşḳodra, *30*, *31*, *56*
İşrāḳīye, zümresi, 448
İştirāk-i emvāl (Bk., *International* fırḳası, Sosyalizm), 170, *202*, 207
İtalya, İtalyanlar, *168*, 200, 278

İtalyan Ḳonsolosu, *4*
İttiḥâd, gazetesi, *7*, *134*, xv
İttiḥâd-i İslâm (Bk., İslâm Birligi.)
"İżâḥ-i Merâm", Ṭıbb'ın Türkçe mi, Fıransızca mı okutulacağı hakkında, *289*
İzmir, *4*, *20*, *94*, 95, *129*, 130, *131*, *148*, 245, *249*, 250, 298, 313, *316*, 319, 336, 339, 350, *473*, xi
'İzzet, Bey, şâ'ir, 441, 462
'İzzet Molla (Bk., Keçecizâde, 'İzzet Molla.)
'İzzet, Paşa, Ser-'asker, 162, *291*
'İzzeddîn Efendi dâ'iresi, 194

Julius Caesar, *447*

K (ك), imzâ, N. Kemal'in, *432*
Ka'be, 140, 141, 388, *407*, 407
Kâbil, *201*, *372*
Ḳâḍî Fâżıl, 348, *432*, 434, 460
Ḳâḍî Fâżıl Vaḳıf-Nâmesi, 460
Ḳadıköy, Rumeli'nde, *64*
Ḳadıköy, tiyatrosu, İstanbul'da, *6*
Kâfir, Kâfirler (Bk., Küfr), 224, 434
Ḳâfiye (Bk., Redîf), 295, *295*, *356*, *357*, 358, *368*, 379, 384, 385, *389*, 390, 392, 404, *412*, 414-16.— 'Arabca'da, 241, 247, 415, xxiv.— Farsca'da, 415.— Türkce'de, 247, 343, *372*, 378, 379, *412*, 414, 415.— Seci'li yeni ḳâfiyeler, 449.— Serbest ḳâfiye, *389*, *390*
Ḳafḳarit, *47*, 48
Ḳafḳas, cebhesi (Bk., Anadolu cebhesi.)
Ḳafḳas, aḥâlîsi, 98
Ḳâhire, *445*
Ḳahḳaha Ḳal'ası, *178*
Ḳahve, *177*
Ḳâ'imbirâder (Bk., Tevfîḳ, Selânikli?), 469
Ḳâ'ime, Ḳâ'ime'nin lağvı, *109*, 110, *115*, 121-23, 247, 248, *281*, 284, 339, 397, *397*, *407*, 408, 409, 430, xv, xvi
Kâ'ināt (Aḥmed Midḥat), 269
Ḳal'a-i Sulṭânîye, *161*, *350*
Ḳambıl, Kam'bl (Bk., Campbell), general, 73, 82, 336
Ḳameri şeyṭan'ıñ ṭutması, 44
Kâmil, Paşa, Meḥmed, Ḳıbrıslı, 97, *332*, 337.— Oğlu (Bk., 'Oṣmân Bey, Binbaşı), 337
Ḳâmûs, 323-25, 327
Ḳâmûsu'l-A'lâm, *437*, *472*
Ḳandîye, vapuru, 217
Kânî, Paşa, Meḥmed, 25, 247, *281*, 284, *284*, 305
Kânî Paşazâde Rif'at, Bey, 199
Ḳânûn-i Esâsî, *6*, 7, 9, 12, *13*, *40*, *51*, *53*, *54*, 54, *67*, 106, 111, 123, *131*, 133, *134*, 135, 158, *164*, 165, *220*, *221*, 222, 223, *223*, 224, *249*, *250*, 251-58 263, 265, 271, *308*, 311, *316*, 319, 386, *426*, xi, xiv-vi, xxiii, xxviii.— Ḳânûn-i Esâsî meclisi, 255, xv
Ḳânûn-i Esâsî-i 'Oṣmânî, metni, 7, *221*, 254, 255
Ḳânûn-i Esâsî ve Hey'et-i A'yân Niżâm-Nâmesi, *7*
Kânûn-i Esâsî Żeyli (N. Kemal), *134*, 135
Ḳânûn-i Esâsî, Fıransa Cumhûrîyeti'nin (Bk., *Lâyiḥa*, Sa'îd Paşa), 223, 257
Ḳânûnî (Bk., Sulṭân Süleymân), *177*, 180, *433*
Ḳapdan (Bk., Ḥalîl, Ḥüseyin, Ḥüsnü Ḳapdan), 175, 188, 196, *197*, 241
Ḳaplan, Meḥmed, Prof., *445*
Kar, Alphonse, 361, *361*
Ḳarabaġ, *178*
Ḳara Çelebîzâde 'Abdu'l-'Azîz Efendi, *Târîḫ*'i, 241
Ḳaradaġ, Ḳaradaġlılar, 99, 112, 159, 278, 283, 291, 364, 387
Karadaġ, feṭḥi, *30*, *31*

Ḳaradeñiz, 292
Ḳara Faṭma, 423, xxii
Karagöz (Bk., Ḫayāl-oyunu), *12*, 24
Ḳaraḥan, ʿAbdülḳādir, Prof., *154*
Ḳaraḥıṭay, devleti, *444*
Ḳara Ṭodori, Paşa, Alexsandre (Bk., *Lāyiḥa*), *168*, 216, *216*, *308*, 312
Ḳarṣ, *53*, *67*, 73, 74, 79, *80*, 81, *86*, *87*, 89, 90, *95*, *96*, 97, *99*, 100, 118, *332*, 337, 423, xvii, xxii, xxvii.— Ḳarṣ ḳalʿası, *87*, 89
Ḳaşîde, 381, 404
Ḳaşîde, Aḥmed Paşa, Bursalı, 435, 436
Ḳaşîde, Nefʿî, 439, 461
Ḳaşîde, Nevʿî, 438
Ḳaşîde, Ṣabrî Şākir, 439
Ḳaşîde, Samoʾil, 241
Ḳaskanlı ʿaşîreti, *80*
Ḳastamonu, 436, 461
Kāşġar, 437
Ḳaṭırcı Yani, 313
Kātib Çelebî, 284
Kātib-i Ḳudret (Bk., Ḳudret), 439
Ḳavāʿid-i ʿOṯmāniye (Aḥmed Cevdet Paşa), *31*
Ḳavaḷa, 283
Ḳaynarca Muʿāhadesi, 386
Ḳayṣerî, şehir, *125*, *126*, *188*
Ḳazaḳlar, 69
Kāẓım, Bey, Żabṭîye Müdürü, 161, *161*
Kāẓım, Bey, Çerkes, Ḳurenā'dan, 75, 76, *78*, 161, *161*
Kāẓım Paşa, Müşîr, *99*, 100
Kāẓım Paşa, Mūsā, Müşîr, şāʿir, *51*, *181*, 193, 194, 310, *316*, 318, 417, *433*, 442
Ḳazvîn, *178*
Ḳazzāz Artin'iñ ḥikāyesi, 330
Keçecizāde ʿAbdu'llāh Mācid, Bey, 136, *136*, *286*, *287*, 289, 290
Keçecizāde Fuʿād, Paşa (Bk., Büyük Baba), 8, 173, 315, 385, 430, 451, 452, *452*
Keçecizāde Ḥikmet, Bey, 8, 10, 173
Keçecizāde, ʿİzzet Molla, 430, *453*, 441
Kelîm, Dîvān şāʿiri, 440, 463
Kelîme, 323, *343*, xx.— Alışılmamış kelîme ve taʿbirleri kullanmamak, 323, 324, *343*, 343, 344
Kemāl, Paşa, Aḥmed, Vezîr, *427*, 431, 464
Kemāl Bey'iñ Terceme-i Ḥāli (Ebüżżiyā), *27*
Kemāl'iñ İki Mektubu - Birinci Mektup, 221; İkinci Mektub (Bk., *Edb-i aʿẓam Nāmıḳ Kemāl Bey'iñ....*), *250*, 250
Keşkül, *181*, 193
Kerbelā, 347, 351, 354, 355, 415
Ḳıbris, *3*, *7*, 30, 40, 46, *47*, *48*, *57*, 107, *144*, *154*, 161, 226, 277, 289, 339
Ḳıbris Muʿāhadesi, *154*
Ḳırġız, ḫocaları, 52
Ḳırım, *177*, *178*.— Ḳırım feṯḥi, *52*.— Ḳırım savaşı, *67*, 73, *220*, *336*, *373*, 423, xxii
Ḳırımî Raḥmî, 440, *459*, 463
Ḳırk-anbar, *mec.* 268
Ḳırmızı Kitāb, Bāb-i ʿĀlî tarafından, 275
Ḳışaş-i Enbiyā, *246*
Ḳıṣʿa (Deli Ḥikmet), *309*, 315, 376, 377, *377*
Ḳıṣʿa (N. Kemal), *307*, 420, 451, 452, *452*, xxv
Ḳızıl-tepe, 53
"*Kim Kimi Tekfîr Edebilir?*" (Aḥmed Midḥat), *219*
King Lear, *447*
Kirmān, *444*
Kitāb (Bk., *Celāl*), 104, 168, 169
Kitāb (Bk., *Ḳurʾān-i Kerîm*), 55
Kitāb-i Mevḳūt, 326, 327
Kitābu'l-Maḳāmāt-i Edebîye, *451*
Klapka, Georges, general, 112, 336, *336*
Ḳlasiḳler, 453, xxiv
Ḳoca Memi, Vahhāb, *474*
Ḳoca Muṣṭafa Paşa'daki ev (N. Kemāl'in), 75
Kock, Paul de, 414, *414*, 468
Ḳolera, İstanbul'da, 280
Ḳonferans, sulh konferansı, İstanbul'da, 112, 113, 387

Ḳonġra (Bk., Berlin Ḳonġrası), 158, 159, 168
Ḳonya, *203, 237, 291, 428.*— Ḳonyalılar, 337
Ḳoşova, 201, 291
Ḳosṭaki, Altuncu, *4, 35, 57,* 58
Koşma (Deli Hikmet), 376, 377, *377*
Ḳozan, Kozanlılar, 200, *204, 237, 238,* 245, 283, *291.*— Ḳozan Vaḳ'ası, *198,* 199, 200, *287,* 291, *291*
Ḳozan-Dağı, *237,* 240, *291*
"Ḳozan-Dagı", *291*
Köçekoğlu, şarrâf (Köçeoğlu), 110
Köpekoğlu, sarrâf (?), 110
Köprü-Köyü, Pasin'de, *96*
Köprülü, Meḥmed Fu'âd, Prof., *377, 432, 435, 447, 448*
Köprülü, Orḥan, Dr., *154*
Köprülüzâdeler, 441
Ḳudret, 296.— Ḳudret-i Fâṭira, 297, *429,* 481.— Bedî'a-i Ḳudret, 42.— Kâtib-i Ḳudret, 439.— Maṭla'-i Envâr-i Ḳudret, 44.— Şâni'-i Ḳudret, 30.— Yed-i Ḳudret, *47*
Ḳudus, *242*
Kûfe, 356
Ḳulaḳsızzâde, Ḥalîm, Bey, 176, *176,* 188, 196, *196,* 208, 232, 241, 275, 296, 315, 321
Ḳulaḳsızzâde, Muṣṭafa, Bey, 176, *176,* 188, 196, *196,* 208, 241, 275, 315, 321
Ḳulaḳsızzâde-Ḳonaġı, Midilli'de, *27*
Ḳunṭay, Midhat Cemal, *8, 10, 13-15, 21-23, 27, 37, 59, 67, 83, 88, 90, 94, 98, 116, 119, 156, 157, 171, 174, 185, 198, 221, 294, 299, 301, 307, 309, 323, 328, 332, 369, 377, 378, 403, 452, 471, 477-79, 483,* XIV, XV
Ḳur'ân-i Ḥakîm ve Me'âl-i Kerîm (Bk., *Kitâb*), *246*
Kur'ân-i Kerîm (Bk., *Kitâb*), *162,* 241, 246, *246, 284, 313,* 352
Ḳureyş, *246*
Ḳurûn-i Vusṭâ, 295
Ḳurûn-i Vusṭâ (Aḥmed Midḥat), 424
Ḳuṭb-i Şimâlî, 284
Ḳuṭbu'd-Dîn Ḫvârezmşâh, 443
Küçük Nâẓım (Bk., Nâzım Paşa, Hüseyin), *75,* 173
Küfr, Ẓalâm-i Küfr (Bk., Kâfir), 482
Külliyyât-i Ḥuḳûḳ ve Siyâsetden Birinci Kitâb-Berlin Ḳonġrası'nıñ Diplomasi Târîḫine Bir Naẓar, 169
Külliyyât-i Kemâl, 102, 473
Külliyyât-i Ẓiyâ Paşa, 426, 429
Künhü'l-Aḫbâr (Bk., *'Alî Târîḫi*), *201*
Kürd, Kürdler, 73, 80, 82, 211, 231, *472.*— Kürd ḳızı (Kars'ta), 423, XXII.— Kürd suvârîleri, *96*

Lâ-Edriyye, 439
La Fontaine, Jean de, 443
Lâ Ġaybını Allâh Bilir Ammâ hikâyesi, 206
Lamartine, Alphonse de, 424
Lastiḳ Sa'îd (Bk., Sâ'id, Bey, Kemâl Paşazâde.)
Laṭâ'if-i Rivâyât, 466
Laṭîfe (N. Kemal; bk., *Pilevne Mu'âḥazesi*), *155,* 156, *156, 157,* 158, XXV
Latin (Latince), 191
Latin ḥarfleri, alınması (Bk., 'Arab ḥarfleri, *Varaḳa*), *181,* 190, 191, 196, 197, 211, 212, *216, 324,* 235, 236
Latin ḥarfleriniñ ḳabûlü ḥaḳḳında *Varaḳa* (M.R.), *216*
Layard, Austen-Henry, *101, 102*
Lâyiḥa, A. Ḳara Ṭodori Paşa, *216*
Lâyiḥa, Ḳânûn-i Esâsî hakkında, Meclis-i Vükelâ'ca kabûl olunan, 256, *256,* 258, XV, XVI
Lâyiḥa, Ḳânûn-i Esâsî hakkında (Bk., *Midḥat Paşa Lâyiḥası*), 165, XV
Lâyiḥa, Ḳânûn-i Esâsî hakkında (Meclis-i Vükelâ'ca kabûl edilene N. Kemal'in i'tirâżı; bk., *'Arîża; Şûret-i Cevâb-Nâme*), *12, 13,* 13, 14, *164,* 255
Lâyiḥa, Ḳânûn-i Esâsî Meclisi'nin hazırladığı, 256, *256,* 258

Lâyiḥa, Menekşelizâde Emîn Efendi, *'Abdu'l-Kerîm Nâdir Paşa Lâyihası*'nın tedkîkı hakkında, *114-16*, 119, *119*
Lâyiḥa, Serdâr-ı Ekrem 'Abdu'l-Kerîm Nâdir Paşa (Bk., *Müdâfa'a-Nâme*; *93 Muḥârebesi—Serdâr-i Ekrem 'Abdu'l-Kerîm Nâdir Paşa'nıñ Muḥâkemesi*), *57*, *67*, 69, *71*, 72, *88*, 91, 106, 107, *114-16*
Lâyiḥa, Sivas Meb'usu Meḥmed 'Alî Bey tarafından, *131*
Lâyiḥa, *Londra Lâyiḥası*, 387
Lâyiḥa, Sûrîye Meb'usu Yûsuf Ziyâ Efendi tarafından, 135
Laz, Lazlar, 211, 231, 244.— Laz başıbozukları, 68
Lazca, 211, 244
Lâzımsa redifli gazeller, *202*, *426*.— 'Abdülḥak Ḥâmid'in, *47*, 51, *373*, 380, 381.— 'Alî Şalâḥaddîn'in, *52*, *426*.— Cenâb Şahâbeddîn, *51*.— Ebüzziyâ Tevfîḳ, 200, xxv.— Eşref, *51*.— Ḥâfî, *52*.— Ḥalîl Edîb, *52*.— Hersekli 'Ârif Ḥikmet, *47*, *51*, *426*.— Kâzım Paşa, *51*.— Meḥmed Nâzım Paşa, *47*, *426*.— N. Kemâl, 47, 51, *51*, *52*, *57*, 58, 91, *91*, 266, *373*, *374*, 380, 381, 418, *426*.— Recâ'îzâde M. Ekrem, 47, *51*, *57*, 58, 380, 426.— Yeñişehirli 'Avnî, *47*, 48, 51, *51*, *202*, 380, *426*.— Z. Reşîd, *47*.— Zîver Paşazâde Y. Bahâ, *52*, *426*.— Ziyâ Paşa, *47*, *51*, 380, *426*, xxv.— Şâiri bilinmeyen, *52*
Le Cid, *367*, *371*, 375, *375*, *445*, *446*, 453
Ledoux, Fıransız Sefâreti tercemanı, *474*
Leibniz, Gottfried Wilhelm, 231
Le Roi S'amuse (Hugo), 467
Les Femmes Savantes, 467
Leskofcalı Ġâlib, Bey (Bk., Ġâlib, Bey, Leskofcalı.)
Les Misérables, 423
Levand Herald, lağvı, *163*, *164*, 166.— *Levand Herald* muhbiri, 98
Levḥ-i Maḥfûẓ, 68
Limni, *57*, 58, *104*, 105, *427*, *486*.— Limni'de iḳâmete me'mur olan ẕevât (Bk., 'Abdu'l-Kerîm Nâdir, Eşref, Redîf Paşalar), 118.— Limni'ye gelen köpekler (Bk., ayni şahıslar), 58
Lioyd (*Luid*) vapur şirketi, *4*, 130, 316, 340, *477*
Lirique, lirik, *372*, *375*, 376
Lisân-i 'Oṣmânî (Bk., 'Oṣmânlı Lehcesi, 'Osmânlıca), 324
"Lisân ve İttiḥâd-i 'Oṣmânî", *216*
Littérature Française (Bédier - P. Hazard), *446*
Livadiya, 431
Livâ'u'l-Ḥamd-i Aḥmedî, 355
Lom, 117
Londra, 102, *182*, *185*, *308*, 347, 418, xviii
Londra Lâyiḥası (Bk., *Lâyiḥa*.)
Luġat-i Nâcî, 356
Luġâtu'l-Funûn, 275
Luġâtu'l-Ḥuḳûḳ, 358
Luther, Martin, *177*

Ma'ârif, Ma'ârif-i 'umûmîye, *184*, *185*, 192, *233*, 235-37.— Ta'mîm-i ma'ârif, 192, 193, *233*, 235-37
Mâbeyn-i Humâyûn, *5*, 159, 265.— Mâbeyn-i Humâyûn Başkâtibliği, *52*, 53, *407*, 408, *486*, 486.— Mâbeyn-i Humâyûn Kitabcı-başılığı, *5*.— Mâbeyn-i Humâyûn Paşa Dâ'iresi, *5*
Macarlar, Macarlılar, 123, 200, 278
Macbeth, 447, *465*, 467
Mâcerâ-yi 'Aşḳ, *465*
Mâcid, Bey, 'Abdu'llâh (Bk., Keçecizâde.)
Mâder-i Vaṭan (Bk., Vâlide-i Muḳaddese), 396, 428, *480*, 482
Madrid, 418
Maġosa, *3*, *4*, *6*, *15*, *19*, *21*, 21, *25*, 28, *31*, 32, *36*, 37, 46, *47-49*, 50, 83, *94*, 130, 140, *141*, *180*, 186, *219*, *220*, 264, 303, 334, *350*, 352, *359*, 365,

372, 375, 387, 389, *426*, *432*, *442*, 450, 452, 453, *471*, XI, XXI, XXII, XXIV, XXV, XXVII XXVIII.— Maġosa'da bizim oda, 43.— Maġosa Ḳal'ası, 29
Maġribliler, *371*, *372*
Maḥākim, hakkında *Bend*, 187
Māhir, Bey, *35*, *125*, *126*, 128, *180*, 188, *188*, 194
Māhiyyāt-i 'Ulūm (Ebüżżiyā), *31*
Maḥkeme-i Cezā', Maḥkeme-i Cezā'Iye, *7*, *22*
Maḥkeme-i İstİnāf (Bk., İstİnāf Maḥkemesi), *35-37*, *128*, *129*
Maḥkeme-i Kübrā-yi İlāhī, 380
Maḥmud I., Sulṭān, 74
Maḥmud II., Sulṭān, 330, 441
Maḥmud Celāleddİn, Paşa, Dāmad, Fetḥİ Paşazāde (Bk., Ṭopḥāne Müşİri), 11 (?), *25*, *35*, *162*
Maḥmud Celāleddİn, Paşa, Dāmad, Āṣaf, Ḥalİl Paşazāde (Bk., Celāl Maḥmudof), *331*
Maḥmud Celāleddİn, Paşa, Dāmad, Çorlulu 'Alİ Paşa soyundan (Bk., Celāl Maḥmudof), *9*, *24*, *25*, *34*, *36*, *52*, *53*, *56*, *57*, *64*, *65*, *78*, *81*, *87*, *131*, *153*, *154*, *162*, *172*, *198*, *265*, *287*, *331*
Maḥmud Celāleddİn, *13*
Maḥmud Nedİm, Paşa (Bk., Sakız'daki Kedi), *4*, *56*, *57*, 84, *84*, *162*, 164, *182*, 292, *331*, 386, *427*, 430, 431, *478*, *486*
Maḥmud Paşa'nıñ *İslāḥāt Fermanı*, 165
Maḥmud Ṭal'at, Bey, *157*
Maḥmud Yalvaç, *443*
Maḥremİ, *180*
Maḳāle (Bk., *Bend.*)
Maḳāle, 'Alİ Su'āvİ hakkında, 157
Maḳāle, Bir 'Asker imzāsıyle, *35*
Maḳāle, Hersek mes'elesi hakkında, *127*
Maḳāle, Kānūn-i Esāsİ maddeleri hakkında, *7*
Maḳāle, Marmara hakkında (N. Kemal), *27*
Maḳāle, 'Oṣmānlılar aleyhinde, Yunanca'dan terceme, *136*, 137, XXVIII
Maḳāle, Ziyā Paşa'nın meb'usluğu hakkında (N. Kemal), 239
Maḳāmāt-i Ḥarİrİ Muḳaddimesi, 450
Mālİye Neẓāreti, 120.— Mālİye'den çıkma (yetişme), 359
Malḳom, Ḫan, *185*
Manastır, *473*
Manastırlı Rif'at (Bk., Rif'at, Bey, Manastırlı.)
Mandemande, *286*
Manisa, Maġnisa,*427*, 431
Manẓūme-i Müştereke (Bk., *Vaṭan Manẓūmesi*, *Vaṭan Merṣİyesi*), 347, *364*
Mar'aş, *472*
Marengo, şavaşı, 196
Marmara, *27*
Marseillaise, 404
Marş (Bk., *Şarkı*), 'Oṣmān Paşa hakkında (N. Kemal), 376
"Maṣrafsız İ'āne" ('Alİ Su'āvİ), *163*
Massè, H., *74*
Maṭba'a-i 'Āmire, *483*, 484
Maṭbū'āt Ḳomisyonu, XV
Maṭbū'āt Niẓām-Nāmesi, XV
Maṭbū'ū'l-endām, terkİbi, *31*
Maẓhar, Paşa, Aḥmed, Şehremİni, 469, *469*, 472, *472*, 473
Mebānİ'ü'l-İnşā', *242*, 247, 281, 284
Mebḥūṣu'l-'anhā, terkİbi, *319*
Meb'ūṣlar (Meb'ūṣān), *328*, 375.—Meb'ūṣān-i millet, 311.— Meb'ūṣ seçimleri, 106, XV.— Birinci ve ikinci derece intiḫāb, 105 XV.— Rumeli meb'ūṣları (Bk., Rumeli.)
Mecİdİye Cāmi'i, İstanbul'da, *155*
Meclis-i 'Askerİ, 110
Meclis-i A'yān (Bk., Hey'et-i A'yān), *37*, *220*, 254, 311, 319, XV
Meclis-i Ma'ārif, 326, 327
Meclis-i Meb'ūṣān (Bk., Millet Meclisi), *24*, *25*, *87*, *88*, 90, *94*, *99*, 101, *104*, 106, *108*, *109*, 110-13, *114-16*, 118-23, *125-27*, 128, *131*, 133, *134*, 134, 135,

188, *198*, 199, *220*, 254, 255, *287*, *307*, *316*, XIII, XV, XVI .— Meclis-i Meb'ûşân Dâ'iresi, *24*
Meclis-i Muvaḳḳat-i 'Askerî, *67*
Meclis-i Tanẓîmât-i 'Askerî, *67*
Meclis-i Temyîz, *40*, 41
Meclis-i 'Umûmî, İstanbul'da, *104*, 312, 386, XI, XIV, XVI .— Meclis-i 'Umûmî, Girid'de, 312
Meclis-i Vükelâ, 105, 165, *220*, 222, 223, 251, 252, 254-57, XV, XVI
Mecmû'a-i Âşâr, *392*, *437*
Mecmû'a-i Ebüżżiyâ, *85*, *93*, *185*, *250*, *433*, *448*, *459*
Mecmû'a-i Eş'âr (Dâniş Bey), 464
Mecmû'a-i Funûn, *241*
Mecmu'a-i 'Irfan Paşa (Bk., *Dîvân*, 'Irfân Paşa.)
Mecnûn, *Mecnûn*'lar, 297, 440
Medîne, 90
Medrese-i Süleymânîye, Rodos'ta, 26, 189, *189*, *190*
Medrese-i Süleymânîye—Tedrîsât-i İbtidâ'îye (Aḥmed Midḥat), *189*, *190*
Medrese-i 'Ulûm ṭalebeleri, Rodos'a sürülen (Bk., Çocuklar), 210, XIII, XIV, XXVII
Mehdî, Ẓuhûr-i Mehdî, 339
Mehdî Ḫan (*Mahdî Khân*), maddesi, (H. Massé), 74
Meḥmed II., Sulṭân (Bk., Fâtiḥ), *201*
Meḥmed Aġa, *209*
Meḥmed, Bey, Ḥaci, Mîralay, *94*
Meḥmed, Efendi, Ḫatîb, bestekâr, *171*
Meḥmed, Paşa, Şoḳullu, *177*
Meḥmed, Efendi (Bk., Mülâzim), Ṭopḫâne mülâzimlerinden, 9, *9*
Meḥmed, Efendi, Ḳonya Meb'uşu, *125*, *188*
Meḥmed, Żabṭîye, Rodos'ta, 262, 263, 265
Meḥmed 'Alî, Bey, Sivas Meb'usu, *131*, 133, 283, 303, 310
Meḥmed 'Âlî, Efendi, 176
Meḥmed 'Alî, Paşa, Mışırlı, 199, 283
Meḥmed 'Alî, Paşa, Müşîr, Macarlı, 54, *63*, *64*, 65, 66, 68, 70, *115*, 116-18, 168, *182*, 195, *209*, 214, 231, *244*, *244*, 282, 283, 290 (?), 335, 336, XVII
Meḥmed 'Ârif, *80*, *81*, *87*, *96*, *99*, *115*, *198*, *211*
Meḥmed Ġâlib, Bey, *155*
Meḥmed Giray, *177*
Meḥmed Ḫâlid, Efendi, Es'seyyid, *355*
Meḥmed Ḫudâbende, *177*
Meḥmed Ḫulûşî, Fırḳa ḳumandanı, 282
Meḥmed Ṣalâḥî, Bey (Bk., Ṣâlâḥaddîn, Meḥmed, Bey), *143*
Meḥmed Ṭâhir, Bursalı, *109*, *180*
Meḥmed, Paşa (?), Rumeli Dîvân-i Harbi'nde a'żâ, *353*
Mekteb-i Mülkîye-i Şâhâne (Bk., Mülkîye Mektebi), *183*
Mekteb-i Sulṭânî (Bk., Ġalaṭasaray Lisesi), *5*, *153*, 357
Mekteb-i Sulṭânî Nâẓırı (Bk., Ṣava Paşa), *7*
Mektub (Fâżıl Muṣṭafa Paşa), Sulṭân 'Abdu'l-'Azîz'e, *12*
Mektub (Ḫâmî-i Âmidî), 462
"*Mektub*" (Ḥüseyin Ḥilmî Paşa), Midilli haydudları hakkında, 175, *175*, 176, *285*
Mektublar ('Abdülḥaḳ Hâmid), *139*, *182*, *368*, *383*, *389*, *443*
Melik, Kemâl'in uşağı, *22*, 23, *31*, 32, *40*, 41, *45*, *47*, 48, 114, *125*, 125, *155*, 156, 158, 161, *172*, 175, 176, 194-96, *209*, 217, 227, 232, 239, 245, 283, *293*, 309, 310, 313, 315, 318, *328*, 329, 339, XIV
Melikof, 80, *80*
Memleketeyn (Bk., Eflâk, Boġdan), 158.— Memleketeyn istiḳlâli, 112
Mémoire (General Duperré), 400
Menekşelizâde Emîn, Efendi (Bk., Efendi), *4*, 94, 95, *95*, *114*, *115*, *125*, *126*, *134*, *135*, 135-36, *198*, 199, *287*, 290, 306, *307*, *308*, 313, *316*, *331*, *400*, XI

Menekşelizāde Ṣāliḥ, Efendi, 199, 400, *400*, XI
Menemenci, 233
Menemenli, 233
Menemenli Aḥmed, Bey (Bk., Ḥaci Aḥmed, Bey, Menemenli.)
Menemenli 'Aşîrcti, *66*
Menemenli Muṣṭafa Tevfîḳ, Paşa (Bk., 'Amca; Muṣṭafa Tevfîḳ Paşa, Menemenli.)
Menemenli Rif'at, Bey (Bk.. Rif'at Bey, Menemenli.)
Menemenli Ṭāhir, Bey, *156*, *234*
Meriç, Rifḳī Melūl, *377*
Menfā, 74, *219*, *220*
Mersin, *203*, *205*
Mersin, vapuru, mes'elesi, *115*, 117, 119, XVI
Merşîye, Bāḳî, 438, 461
Merşîye, *Graziella*'da, 424
Merşîye, Nā'illî-i Ḳadîm, 462
Merşîye, Nev'îzāde 'Aṭāyî, 439
Merşîye, Recā'îzāde M. Ekrem, *181*
Merşîye, Ṭaşlıcalı Yaḥyā Bey, 438
Meryem, Ḥż., 461
Mescid-i Aḳṣā-yi Nebî, 364
Mesîḥ (Bk., 'Îsā, Ḥż.), 355
Meşnevî şekli, 247, *295*, 295, 296, 404
Mes Prisons, terc., *180*, 187, XXV
Mestan Bey (Kedi), 77
Meşhur Adamlar Ansiḳlopedisi, 305
Meşrūṭiyyet, *221*
Meşrūṭiyyet II., *44*, *72*, *221*, *249*
Meşveret, 222.— Uṣūl-i meşveret, 133, 135, 224, 258, 312, 383, 384, XX
Meveddet, Kemal'in süt-kardeşinin kızı, 132, 145 v.d.
Mevlānā, Celālu'd-Dîn Rūmî, 392, 460
Mevlevî āyîni, 44, 463
Mevlid (Süleymān Çelebî), 434
Meẕāḳî, Dîvān şā'iri, *433*, 440
Mezlafatu'l-Ḳulūb, 355
Mışır, *66*, 90, *104*, *109*, *115*, *154*, 283, 306, *445*
Mışırlı, Mışırlılar, 239
Mışır, postası, 205, 207, 210, 213, 214, 286, 302, 306, 307, 310, 322
Mışrā' (N. Kemal; bk., *Tārîḫ*), 306, XXV
Midḥat Paşa, Aḥmed Şefîḳ, *3*, *6*, *7*, *9*, 10, *13*, *34*, 165, *220*, 247, 254, *308*, 312, 319, *374*, 383, 384, 386, 387, 430, *443*, XI, XII.— Midḥat Paşa Dā'iresi İmamı, *7*.— Midḥat Paşa konağı, *34*
Midḥat Paşa Lāyiḥası, Ḳānūn-i Esāsî hakkında (Bk., *Lāyiḥa*.)
Midilli, *5*, *12*, *13*, *19-21*, 21, *22*, *25*, *26*, 28, 29, 32, *34*, *36*, *37*, 37, 40, *40*, *41*, 42, 44, *45*, 45, *48*, *49*, 50, *51*, *54-57*, *59*, *60*, *70*, *74*, *75*, *83*, *101*, *127*, 128, *129*, 130, *131*, *139*, *141*, 143, *148*, 149, *149*, *157*, 160, 161, *167*, *172*, 173, 175, *175*, *176*, 176, *179*, *202*, *203*, *205*, 207, 222, 227, *228*, *249*, 250, 273, *273*, *285*, *287*, *294*, *298*, *299*, *316*, *321*, *322*, *328*, *331*, *346*, 347, 353, *371*, *393*, *407*, *419*, *424*, 424, *426*, *427*, 429, 430, 442, 448, 459, *465*, *475-77*, 477, *478*, *479*, 480, *480*, *483*, *486*, XII-XIV, XX-III, XXV-VIII, XXX.— Midilli ḥaydudları, 176.— Ḥıristiyan maḥallesi, *346*, 348, XXII.— İslām maḥallesi (Bk., İslām) .— Ḳal'ası, 26, 29, 30, *41*, XXII.— Limanı, *26*, 28-30, *41*, 43, XXII.— Midilli şehri, 29
Midilli Mektubu, birinci ve ikinci mektub, *27*, 27, *41*, 42, *170*, 174, 197, *322*, 327
Midilli Melîki (Bk., Namık Kemal), *139*
Mihr-i Cihān, *443*, *444*
Mihr-ü Hūmā (Ṭaşlıcalı Yaḥyā Bey), 438
Millet 'askeri (Bk., 'Asākir-i Millîye.)
Millet Baġçesi, Beyoğlu'nda, 39
Millet Meclisi (Bk., Meclis-i Meb'ūṣān), 280, 384, 386, XIV-VI, XXVIII
Millî Kütübḫāne'de Mevcut 'Arab Ḥarfli Türkce Kitabların Muvaḳḳat Ḳataloğu, *484*
Ministère Public (Müdde'î-'Umūmî hey'eti), 388
Mi'rāc, *242*, 246

Mir'āt-i Ḥaḳîḳat, *9*, *24*, *25*, *35*, *52*, *53*, *57*, *64*, *65*, *78*, *80*, *81*, *87*, *96*, *131*, *153-55*, *162*, *172*, *195*, *198*, *216*, *265*, *287*
Mîrgün, tiyatrosu, *6*
Mîrî, Efendi, *432*
Mirzā 'Alî Ḫan Gürci, *177*
Misāfir-ḫāne-i 'Askerî dā'iresi, *5*, *34*, *35*, 79
Mişon damarı ṭutmaḳ, 321
Mîzān, gazetesi, *389*
Mîzānu'l-Ḥaḳ fî Iḫtiyāri'l-Aḥaḳḳ, 284
Moğullar, *443*
Molière, Jean-Baptiste, 378, *465*, 467, 468
Moltke, Helmuth-Charles-Bernard, 194, 336
Monte Cristo, nazîresi, 269, 271
Mosḳof, Mosḳov (Bk., Rus) 177, 122, 161, 195, 291, 315, 337, 366, 388, xxi.— Mosḳov ḳazağı, 123
Moskova (Bk., Borodino.)
Moxhet, Mösyö, *474*
M.R., imzâ, *216*
Mu'addelu'l-İmlā (Nüzhet Efendi), *181*
Muğni'l-Küttāb (Nüzhet Efendi), *181*, 193
Muhācir, Kemal'in evlâdlığı, 153, 160
Muhācire (Bk., *Bir Muhācir Ḳızınıñ İstimdādı; Şarḳı*), *356*
Muhācir Ḳomisyonu (Bk., İ'ane-i Muhācirîn Ḳomisyon), 161
Muḥārebe (Bk., Türk-Rus ḥarbi), 9, 104, 105
Muḥarrir Mecmū'ası, 61, *88*, 91
Muḥarrir-Şā'ir-Edîb, *432*
Muḫtār, Bey, *Gülnihāl*'de, *181*
Muḫtaṣar Avrupa Edebîyātı (Yûsuf Şerîf), *372*
Muḫtaṣar İnşā' (Nüzhet Efendi), *181*
Muḳaddime-i Aḳvām-i Mesālik fî Aḥvāl-i Memālik (Bk., *Aḳvām-i Mesālik*), *199*
Muḳaddime, *Muḳaddime-i Celāl* (Bk., *Celāl'iñ Muḳaddimesi*, *143*, 147, *322*, 326, 327
Muḳaffā vezin (Bk., Vezin), *368*, *375*
Muḳdime-i Ḫayr, zirhlısı, *350*
Murabba' (Bk., *Müseddes*, N. Kemal), 166, *166*, *373*, 381, xxv
Murad I., Sulṭān, *435*
Murad III., Sulṭān, 201, 439
Murad IV., Sulṭān, 439
Murad V., Sulṭān (Bk., Şehzāde), *3*, *5*, 9, *9*, *35*, *39*, *56*, *155*, *171*, *220*, 264, 265, xi, xii, xxiii, xxiv
Murad, Bey, *Mîzan*'cı, *389*
Mūsā (Bk., Sāmirî.)
Muşavver 1293-1294 'Oṣmānlı-Rus Seferi, *65*
Muṣṭafa, Şehzāde, 439
Muṣṭafa, Efendi, Ḳozan Meb'usu, 133
Muṣṭafa 'Āṣım, Bey (Bk., Bey Baba), *4*, 8 - 11, *40*, 40, *74*, 75, 76, *101*, *102*, 102 103, xii, xxi, xxiii
Muṣṭafa Re'îs, Bāb-i Żabṭîye'de, 14
Muṣṭafa Tevfîḳ, Paşa, Menemenli (Bk., 'Amca), *66*, 68, *72*, 72, 336
Muṣṭafa, Paşa, Rumeli Dîvān-i Ḥarbi'nde, *353*
Mustanṭıḳ Efendi, 38
Muşul, *476*
Müdāfa'a-Nâme (Bk., *Lāyiḥa*, 'Abdu'l-Kerîm Nādir Paşa), *56*
Müdde'î 'Umûmî Hey'eti teşkîlli (Bk., Ministère Public.)
Müdür Bey (?), Bāb-i Żabṭîye'de (Bk., Ḥaḳḳī, Bey), 14
Mükemmel İnşā' (Nüzhet Efendi), *181*
"*Mülāḥaẓāt-i Edebîye*", 201
Mülāzim (Bk., Meḥmed Efendi, Ṭophāne mülāzimlerinden), 10
Mülemma', Türkçe-Arabca (Nāmıḳ Kemāl), *397*, xii
Mülkîyeden Bir Ferd, takma-ad, *155*
Mülkîye Mektebi (Bk., Mekteb-i Mülkîye-i Şāhāne.)
Mülūk-i İslām ('Âlî), 215
Münāḳaşa, Aḥmed-Midḥat-Hoca İsḥāḳ Efendi arasında, *219*, 224, 263, 271
Münāḳaşa, Aḥmed Midḥat - N. Kemāl, *219*
Münāḳaşa, Aḥmed Midḥat-Sa'îd Bey, *210*, 213, *249*, 259-62.— 289, 290, *290*
Münāḳaşa, Ebüżżiyā Tevfîḳ - N. Kemāl, 323, 324

Münâḳaşa, 'Arab ḥarfleri hakkında (Bk., 'Arab ḥarfleri), *216*, *228*, xxvi
Münâḳaşa, Maṭbū'u'l-endām terkîbi hakkında, *31*
Münâḳaşa, Mebḥūşu'l-'anhā terkîbi hakkında, *319*
Münâḳaşa, *Nesteren* hakkında, *368*, 369, *475*, 475, xxvi
Münâḳaşa, Ṭıbb'a âid eserlerin Fransızca okutulması hakkında, 289, *290*, 290, *301*, 304, 305, xxvi
Münâḳaşa, Vezinler hakkında (N. Kemal - R. Ekrem), 379, xxvi
Münaḳḳaḥ, 326
Müneccimbaşı, *Târîḫ*'i, 215, 232, *246*, *259*
Münîb, Bey, 277, *359*, 360
Münîf, Efendi, Meḥmed Ṭâhir, Ġāzî-'antebli, Ṭahrân Sefîri, *19*, *143*, 232, *390*
Münîf, Efendi, Muṣṭafa, şā'ir, 462
Münkirîn (Bk., Kâfir, Küfr), 379
Müntaḫab (Ebüzziyā), 326
Müntaḫabât-i Âşâr (Bk., *Nevâdirü'l-Âşâr*), 441, 442, *459*
Müntaḫabât-i Cedîde, *392*
Mütaḫabât-i Mîr Naẓîf, 440-42, *459*, 463
Müntaḫâbât Mecmū'ası, yz., kütübhânemizde, *52*
Mürsil, A. Midḥat'in uşağı, 225
Müsebbib, Şafvet Nezîhî, *153*
Müseddes, Abdülhak Hâmid (Bk., *Neşîde*), 405, 422, *422*
Müseddes, Ġāzî Fāżil, *435*
Müseddes, Ḳādî Fāżil, *432*, 434
Müseddes, N. Kemal (Bk., *Murabba'*), 381
Müşelleş, 9, 10, *11*, *35*, xii
Müslim, 87
Müslüman, Müslümanlar (Bk., İslâm, İslâmlar), 70, 80, 124, 236, 244, 312, 336, 355, 361, 364, 402, *444*, 454, 458, *472*.— Müslüman cāsuslar (Anadolu'da), *78*, 80.— Hind Müslümanları, 200.— Kāşġar Müslümanları, 437.— Müslümanlık, *234*, 235
Müstezâd, Pertev, Meḥmed Sa'îd Paşa, 464
Müşîr Paşa Ḥażretleri (Bk., Rāşid Paşa, Ḥaci), *96*
Müṭâle'a, *Müṭâle'a-Nâme* (N. Kemal), *182*, 197, *210*, 214, *229*, 232, 245, *281*, 283, xxv
Mütâreke, Türk-Rus Harbi'nde, 133
Mütercimîn Cem'iyyeti (Bk., Terceme Cem'iyyeti), 159
Müteşā'ir-i ḥar-i żarîf (Bk., Eşref Paşa), *57*, 58

Nācî, Mu'allim, *33*, *143*, *170*, *396*, *443*
Nābî, Urfalı, şā'ir, *208*, 267, 344, *433*, 440, 441, 462
Nādirî, Ġanîzāde, şā'ir, *433*, 440
Nādir, Şāh, *74*
Nāfi', Efendi, Cābirîzāde, Ḥaleb meb'usu, *115*, 117, 119
Nā'ilî-i Ḳadîm, *141*, *433*, 440, 462
Na'îm, Diyāribekirli, *181*, 193
Nāmdaş (Bk., Bolayir, 'Alî Ekrem), 361
Nāmıḳ, Paşa, Meḥmed, *56*, *427*, 431
Nāmıḳ Kemâl [Bk., Çifte Ḳafalı; Biz Ḥazretleri; K (ك); Midilli Melîki]
Nāmıḳ Kemâl, Meşhur Adamlar Serisi II. ('Alî Ekrem Bokayir), *4*, *36*, *87*
Nāmıḳ Kemâl (M. Cemâl Ḳunṭay), *8*, *10*, *13-15*, *21*, *23*, *27*, *37*, *59*, *67*, *83*, *88*, *90*, *94*, *98*, *116*, *119*, *156*, *157*, *171*, *174*, *185*, *198*, *221*, *294*, *299*, *301*, *307*, *309*, *323*, *328*, *332*, *354*, *369*, *378*, *403*, *448*, *452*, *471*, *474*, *478*, *479*, *483*, xv
Nāmıḳ Kemâl-Ḳonferans (Süleymân Naẓîf), *203*, *382*, *383*
"*Nāmıḳ Kemâl Ḥaḳḳında*" (İḥsan Şunġu), *179*
Nāmıḳ Kemâl Ḥaḳḳında, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi yayını hakkında "*Tenḳîdli Bibliyografya*" (F. A. Tansel), *445*
"*Nāmıḳ Kemâl Ḥaḳḳında Ufaḳ Noṭlar*" (M.C. Ḳunṭay), *22*

Nāmık Kemāl, Ḥayātı ve Eşerleri (Prof. Meḥmed Ḳaplan), *445*
"*Nāmık Kemāl'iñ 'Abdu'l-Ḥamīd'e Taḳdīm Etdiği 'Arīżalarla, Ebüżżiyā Tevfīḳ Bey'e Yolladığı Ba'żı Mektubları*" (İsmā'īl Ḥaḳḳı Uzunçarşılı), *486*
Nāmık Kemāl'iñ Ḥayātı ve Şi'irleri (S. Nüzhet Erğun), *141*
"*Nāmık Kemāl'iñ Ḥuṣūṣī Mektubları* - I., F. A. Tansel (*Bibliyografya*, Orhan Köprülü), *154*
"*Nāmık Kemāl'iñ Midilli'de Tazdığı Manẓūm ve Menşūr Eşerler*" (F. A. Ṭañsel), *52, 357, 374, 394, 445*
"*Nāmık Kemāl'iñ 'Oṣmānlı Tārīḫi'ne Dā'ir Bilgimizi Taṣḥīḥ ve İkmāl Eden Yeñi Noṭlar*" (F. A. Tansel), *11*
Nāmık Kemāl'iñ Şi'irleri (S. Nüzhet Erğun), *47, 51, 55, 91, 141, 157, 163, 208, 215, 299, 307, 347, 355, 356, 364, 366, 377, 391, 418, 452, 465*
"*Nāmık Kemāl'iñ Şi'irleri*" (F. A. Ṭañsel), *215*
"*Nāmık Kemāl'in Ta'līm-i Edebīyāt Üzerine Bir Risālesi*" (Necmeddin Ḥalil Onan), *183*
"*Nāmık Kemāl ve Hece Vezni*" (F. A. Ṭañsel), *377*
Napier, Charles, Lord, 336, *336*
Napoléon I., Bonapart, 73, 74, *196*, 275, 311, 314, 335, 400
Narration, 376, 379
Naṣru'd-Dīn Ḥoca, *471*, 471, 472
Nāşid, Bey (Kemal'in üveği kardeşi), 71, 84, *92*, 92, 108, *113*, 114, *124*, 124, 138, *149*, 150, 151, *167*, 167, 185, 205, 226, 228, *307*, 309, *316*, 317, *362*, 363
Nāşir, gazetesi, *67*
Nāẓım Paşa, Meḥmed (Bk., Büyük Nāẓım), *3, 5-7, 12, 19, 20, 31, 35, 36, 47, 51*, 51, *67, 75*, 76, 166, *166, 173, 203-5*, 214, 243, 275, *275, 426, 427*, 428, 429, 476, XIV
Nāẓım, Paşa, Ḥüseyin (Bk., Küçük Nāẓım), *75*, 76, *173*, 275, *275, 277*, 278-79, 320
Nāẓım (?), 282
Naẓım, Naẓm (Bk., Şi'ir), *368*.— 'Arab naẓmı (Naẓm-i 'Arabī), *368*.— Avrupa'ī naẓım şekilleri, *346, 389*
Naẓīf, Bey, Erkān-i Ḥarb'den, 173, 194
Naẓīfe, 403
Nāẓire (Bk., *Vāveylā*), 405
Ne, edātı, 217
Nebīz, *11, 35*
Necātī, Bey, şā'ir, *433*, 436, 461
Neccār, al-Neccāru'l-Ḥüseyin B. Muḥammed Ebū 'Abdu'llāh, *328*, 375, XIII
Necīb, Bey (Paşa), Sāmī Paşazāde, *181, 182*, 194 (?)
Necīb, Bey, Necīb Paşa'nın torunu, 182, 473 (?)
Necīb, Paşa, Rumeli Dīvan-i Harbi'nde Müddeī-'umūmī, *352, 353*, 363, *363*, 398, *398*
Nedīm, Aḥmed, şā'ir, 28, 414, 415, *433*, 440, 463
Nedīm Maḥmudof (Bk., Maḥmud Nedīm, Paşa), 335
Nefā'is-i Edebīye, *27*
Nef'ī, Erzurumlu, şā'ir, 38, 44, 53, 193, 194, 208, 344, *433*, 444, 439, 440, 451, 461.— Nef'ī taḳlidcileri, 441
Nef'ī, Efendi, *31*, 31, 45, 46, *60*, 61, 62, *71*, 72, *74*, 75, *80*, 82, *83*, 83, *88, 143*, 144, 150, 166, 174, 195, 197, *197*, 230, 276, 279, *293*, 296, 339, *343*, 345, 484, XIII, XXVI
Negotiant, 303, *303*, 304
Nemçe, postası, vapuru (Bk., *Avusturya* postası), 306, 307, 315, *399*
Nesīme, Hanım, Kemal'in eşi (Bk., Refīḳa), 478, XXI
Neşir, neşr, 296, *346*, 348, *368*, 382, 460, 464.— Edebīyāt-i 'Atīḳa'da, 460.— 'Oṣmānlılar'da, *459*, 464.— Ṣan'atlı neşir, *57*.— Şā'irāne neşir (Neşr-i şā'irāne), 27

Nesteren, 294, 295, *359, 367, 368, 371, 372, 374,* 375, *375,* 376, 379, 389, 406, 423, *475,* 475, XXV
Nesteren Müṭāle'a-Nāmesi (N. Kemal), 295, 369, 379
Neteren, Müṭāle'a-Nāmesi (Recā'īzāde Maḥmud Ekrem), 295, 369, 389 .— Hâmid'in cevâbı, 389
Neşāṭī, Aḥmed, şā'ir, *433,* 440, 462
Neşīde (Bk., *Müseddes*), 'Abdülḥaḳ Ḥāmid, *403, 422,* XXV
Nevādiru'l-Āṣar (Bk., *Müntaḫabāt-i Āṣār*), *441*
Nevā'ī (Bk., 'Alī-Şīr Nevā'ī.)
Nev'ī, Yaḥyā, şā'ir, *177, 433, 435,* 438, 461
Nev'īzāde 'Aṭāyī, *433,* 439, 461
Nevres, 'Abdu'r-Razzāḳ, Ḳadīm, 440
Nevsāl-i Ma'rifet (Ebüzziya), *322*
New York, XXII
Neyyir, Celālu'd-Dīn Ḫ'ārezmşah'ın eşi, *443*
Niḳola II. (Bk., Rusya Çarı.)
Nitze, William, A., *467*
Niyāzī, Aḥmed, şā'ir, *47, 48,* 49
Niẓāmī, Ḳasṭamonulu, şā'ir, 436, 461
Nubüvvet-i Muḥammedīye, *246*
Numāyiş (Kedi), *77,* 77
Numūne, Numūne-i Edeb, Numūne-i Edebiyāt, Numūne-i Edebiyāt-i 'Oṡmāniye (Ebüzziya), *27, 29, 41, 432, 433,* 439, 459, 460.— *Numūne*'nin nesir kısmı, 460, 464.— *Numūne*'nin şiir kısmı, 434-442
Nūrī, Efendi, Edirne Müftüsü, *105*
Nūrī, Bey, Muṣṭafa, Reji Ḳomiseri, *3, 4, 35,* 39, *94,* 239, *265,* 267, XI
Nūr-i İlāhī, 43.— Nūr-i İslāmiyyet, 482.— Nūr-i meşhūd-i İlāhī, 296.— Nūru'llāh, 351
Nūru'd-Dīn, Celālu'd-Dīn Ḫ'ārezmşāh'ın adamlarından, *444*
Nuṣrat, Paşa, *352, 353,* 363, *363*
Nuṭḳ-ı Humāyūn ('Abdu'l-Ḥamīd II.), 110
Nuṭḳ (Ğāzī Aḥmed Muḫtār Paşa), Gedikler savaşı hakkında, *63,* 65
Nuṭḳ (Yūsūf Ziyā Efendi), *133*
Nüzhet, Efendi, Meḥmed, *181,* 193, 312

Odyan, Efendi, 258
Oğlum (Bk., 'Alī Ekrem, Bolayir), 365, 366, 448
Oḫanes, Efendi, Çamiç, 258, *483,* XV
Ollendorff, usülü, 246
Olur-bulur yolu (Bk., Türkce şiir), 441
Onan, Necmeddīn Ḥallī, *183*
Orḫan Ġāzī, Sulṭān, *435,* 460
Orḫanīye, *78,* 118
Oriental (Victor Hugo), 404
Orta-Asya, *201*
Ortaköy Cāmi'i, *171*
Ortaköy, tiyatrosu, *6*
Orta-oyunu (Bk., Ḫayāl perdeleri), 90, 424
Oruc (Bk., Savm), 246, 277
'Oṡmān Paşa, Ğāzī, *64,* 65, 68, *78, 95, 96,* 98, 157, *172,* 175, 201, 376, XVII.— *Marş,* 'Oṡmān Paşa hakkında (N. Kemal), 376, XVII
'Oṡmān, Efendi, Midilli'de, 188, 310
'Oṡmān, Bey, Binbaşı, Ḳıbrisli M. Kāmil Paşa'nın oğlu, *290* (?), 322
'Oṡmān, Nūrī, Paşa, Gelibolu kumandanı, 201
'Oṡmān, Şafder, Efendi, Ḳapu-çuḳadārı, 418
'Oṡmānlı, 'Oṡmānlılar (Bk., Āl-i 'Oṡmān), 68, *78, 81,* 100, 101, 157, *177,* 188, *201,* 207, 212, *220, 268, 289,* 323, 344, 361, *373,* 386, *403,* 404, *432, 433, 459.*— 'Oṡmānlı 'askeri, *53.*— 'Oṡmānlı atasözü (Meşel-i 'Oṡmānī), *397.*— 'Oṡmānlı edībleri (Üdebāsı), 323, 343.— 'Oṡmānlı Erkān-ı Ḥarbi, 101.— 'Oṡmānlı ḫaṭları (Rus harbi'nde), *53.*— 'Oṡmānlı-Ḫıristiyan, 303.— 'Oṡmānlı ḳılıcı (Şimşīr-i 'Oṡmānī), *44.*— 'Oṡmānlılık nāmı, 482.— 'Oṡmānlı memleketleri

(Memâlik-i ʿOṣmānîye), 163.— ʿOṣmānlı şiʿiri (Bk., Şiir).— ʿOṣmānlı ṭabâbeti, *289*.— ʿOṣmānlı ümerâsı, 460.— ʿOṣmānlı vaṭan-perverleri, *6*
ʿOṣmānlı Devri'nde Şoñ Ṣadr-i Aʿẓamlar, *56*, *88*, *162*, *290*, *301*, *308*, *320*, *321*, *331*, *383*, *384*, *386*, *387*, *399*, *427*, *479*, *480*
ʿOṣmānlı, gazetesi, *90*, *172*, 173, 175, *175*, 194, 248, 285, *285*
ʿOṣmānlı İmparaṭorluġu (Bk., Devlet-i ʿAliyye, Ḥükûmet-i Müstebide), *5*, *102*, *154*, *177*, *178*, *201*, *216*, *287*, *472*, *479*
ʿOṣmānlı-İrân ḥarbi, *177*
ʿOṣmānlı lehcesi, *433*.— ʿOṣmānlıca, 174, *234*, 236, 439.— ʿʿOṣmānlı lisânı (Lisân-i ʿOṣmânî), 212, 324
ʿOṣmānlı Mü'ellifleri, *109*, *180*
ʿOṣmānlı, postası, vapuru, 32, 137, 187, 232, *399*
Othello, *447*
Ozansoy (Bk., Fâ'iḳ ʿÂlî.)

ʿÖmer, Bey, Biñbaşı, *76*, 76, *109*, 111, 196, 207, 209, *209*, *210*, 210-13, 218, *228*, 231, 282, 286, *332*, 335, 336
ʿÖmer, Paşa, Rüşdî, Mekkelioġlu, Müşîr, *87*
ʿÖmer, Paşa, Serdâr-i Ekrem, Michel Lattas, 335
Özdemiroġlu ʿOṣmân Paşa, *178*
Öztuna, Ṭârıḳ Yılmaz, XIX

Pâdişâh (Bk., ʿAbdu'l-Ḥamîd II.), *9*, 10, 34, *36*, *75*, 76, 133, 135, 165, *198*, *220*, *221*, 258, 265, *265*, 404, 409, XXIV
Pak'alın, Zekî, *135*
Panthéisme, 417
Panthéon, *edition*'u, 453
Parġa arâżîsi, Yanya'da, *35*
Paris, *134*, *139*, *157*, *182*, 267, *367*, *368*, *371*, *375*, 380 453, 467, XVIII
Paris Sefâreṭḫânesi, *308*, *367*, *393*, *403*, *418*, XXIII
Paris'te Bir Türk, 267, XXV
Parmaḳ Ḥisâbı (Bk. Hece Vezni), *294*, 295, 358, *372*, 375, 378, 382
Pascal, Blaise, 358, *358*
Pasin, 96
Paşa (Bk., Aḥmed Cevdet, Paşa), 32, *32*
Paşa Ḥażretleri (Bk., Ziyâ Paşa), *204*
Paṭlıcan burunlu ḥerîf (Bk., Ḥüseyin Ḥilmî, Paşa), 431, XXVII, XXVIII
Pauline, vak'a kahramânı, *Polyeucte*'de, *446*
Payas, Adana'da, ḳażâ merkezi, *204*
Pây-i taḫt-i İslâmîye (Bk., İstanbul), 387
Peçuyî, İbrâhim, Efendi, *179*
Peder, Menemenli Rif'at'in babası (Bk., Ḥaci Aḥmed, Bey), 67
Peder, Manastırlı Rif'at'in babası (Bk., Râşid, Efendi), 39, 72
Peder, Zeynü'l-ʿAbidîn Reşîd'in babası (Bk., Veys, Paşa), 49
Perîḫan, Şâh Ṭahmasb'ın kızı, *177-79*
Perîşân-Boġazı, 73
Persian-English Dictionary, *356*
Pertev, Şemâḫî sünnîlerinden, *178*
Pertev, Paşa, Meḥmed Saʿîd, şâʿir, *433*, 441, 464
Peşte, *418*
Petersburg, Sefâreti, *48*
Phare de Bosphore, 105
Pilevne, Pilevne orduları, *41*, 44, *64*, 69, 73, *78*, *80*, *81*, 83, *95*, *96*, 98, 101, 103, *104*, 105, 110, 111, 117, 118, 142, 147, 157, 217, 336, *360*,
Pilevne (Georges Browne'dan terceme), *157*
Pilevne Kahramânı Ġâzî ʿOṣmân Paşa Şânındadır (Deli Ḥikmet), *52*, 142, *142*, *143*, *156*
Pilevne Muʿâḥażesi (Bk., *Laṭîfe*), *155-57*, 158
Pilevne Şarḳısı, *79*
Pilevne Şarḳısı (N. Kemal), *157*, 159, 293, XVII

Pilevne Târîḫ-i Ḥarbi (Maḥmud Ṭal'at), *157*
Pinti Ḥamîd (Teodor Ḳaşab),
Pîrîzâde 'Oşmân, Bey, *182*
Polyeucte, *445*, *446*, 453
Prens (Bk., Fâżil Muṣṭafa, Paşa), 272, XXIV
Prens Ḥasan, Ḳol-ordusu, *64*
Preston, Dargan, E., *467*
Prusya, 324

Râġıb, Paşa, Meḥmed, Ḳoca, şâ'ir, 267, *433*, 440, 441, *451*, 462
Râġıb, Efendi, Tüccar'dan, *35*
Raḥova, 386
Râmiz, Efendi, XV
Râsiḫ, Aḥmed, şâ'ir, *433*, 440, 463
Râsim, Bey, Edirneli, Meb'us, *126*, *198*
Râşid, Efendi (Bk., Peder), *37*
Râşid, Paşa, Ḥaci (Bk., Müşîr Paşa Ḥażretleri), *86*, *87*, 89, *95*, *96*, 98, 100, XVII
Râşid, Paşa, Meḥmed, Hâricîye Nâẓırı, *4*
Ra'ûf, Bey (Paşa), Ṣâdıḳ Rif'at Paşa'nın oğlu, Midilli Mutasarrıfı (ölümü: 17 Safer, 1301/18 Aralık, 1883), *477-79*, 479-480
Ra'ûf, Paşa, Meḥmed (Bk., Baḥrîye Neẓâreti'nde bulunan ẕât), *115*, 116, 312, 315, *350*, 401
Ra'ûf Paşa, Rumeli cebhanesinde kumandan, 66, 68, 173, 194-96, 211, 282
Razgırad, *64*
Râzî, Ṭabîb, 268
Rebî', *Rebî'-i Ma'rifet* (Ebüzziya), *322*, 326, 327
Recâ'îzâde Aḥmed, Cevdet (Bk., Aḥmed Cevdet, Recâ'îzâde.)
Recâ'îzâde Maḥmud Ekrem, Bey, *47*, 58, *180*, *182*, *183*, 187, 197, 199, *210*, 214, 216, *229*, 231, 232, *237*, 239, *242*, 245, 247, *281*, 283, 284, *287*, 290, *294*, 295-97, 316, 340, *343*, *346*, 346-48, *357*, *359*, *360*, 360-62, *368*, 369, *369*, *371-73*, *375*, 379, 380, 389, *390*, 396, 405, 406, *410-13*, 413-18, *419*, 420, 421, *426*, *433*, 442, *442*, *443*, 450, *475*, 475, 484, XXIV, XXV
Recâ'îzâde Ekrem, *Ḥayâtı ve Eşerleri* ('Alî Ekrem Bolayir), *475*
Receb, Paşa (1842-1908), Rumeli cebhesinde kumandan, 275
"*Redd-i İ'tirâż ve İżâḥ-i Ḥaḳîḳat*" (A. Midḥat), *219*
"*Reddîye*" (A. Midḥat), *219*, *220*
Redîf, edebiyatta (Bk., Kâfiye) ,378
Redîf, ṭaburları, 212
Redîf, Paşa, Meḥmed (Bk., Limni; Ser-'asker), *24*, *25*, *34*, *56*, *57*, 58, 68, *104*, 105, 123, 306, *331*, 335
Re'fet 'Avnî, *27*
Refîḳ, 'Alî Riżâ Bey, Ṣâ'ib Paşazâde, 429, *429*
Refîḳ, Bahâ (Bk., Gürsoy, Refîḳ Bahâ.)
Refîḳa (Bk., Nesîme Ḥanım), *59*
Re'îs (Bk., Sâmiḥ, Paşa.)
Resimli Ay, mec., *403*
Resimli Müntaḫabât-i Edebiye, *27*
Reşâd, Bey, Dîvân-i Cunḥa Re'îsi, 7 (?)
Reşâd Bey, İskender Beyzâde, 35 (?), 159, 188, *204*, 388, XXI
Reşîd, Paşa, Büyük, Muṣṭafa, *102*, 102, 103, 214, 430
Reşîd, Bey, Muṣṭafa, Edirneli, 85, *86*, 86, *93*, 93-94, *148*, 148-49 *156*, 173, *173*, *237*, 239, 245, *245*, *276*, 277-78, 283, 285, *392*, XIII, XIV
Reşîd, Bey, Cemîl Paşazâde, *367*
Reşîd, Bey, Ḳasḳanlı, 'aşîreti müdürü, *80*
Rif'at, Paşa, Sa'îd Efendi'nin oğlu, Erkân-i Harb'den, *64*
Rif'at (Bk., Kânî Paşazâde Rif'at.)
Rif'at, Manastırlı (Bk., Bir Asker; Zorlu Rif'at), *35-7*, 37-39, *80*, 82, *86*, *87*, 89, *96*, 98, *99*, 100, 111, 173, *187*, *198*, 225, 243, *243*, *432*, XVI
Rif'at, Menemenli, 24, *25*, 25, *35*, *40*, *71*, *72*, 72, *104*, 195, *195*, *208*, 248,

249, 301, 370, *448, 483*, XIII,XVII-XXIII, XXVIII
Risāle (Reji Ḳomiseri Nūrī Bey), 'Alī Su'āvī aleyhinde, 159
Risāle (İskender Beyzāde Reşād Bey), 'Alī Su'āvī aleyhinde, 159
Risāle-i Ḥāfī, 52, 170, 171
Riyāż, Paşa, *154*
Riyāżī, şā'ir, 440
Riżā, Bey (?), 54
Riżā, Efendi, Bāb-i Żabṭīye'de, 9, 14
Riżā Nur, *51, 141, 356*
Rize, *403*
Rodos, *4*, 7, 26, *62*, 62, *67*, 148, 149, 173, *174*, 176, 189, *189, 210*, 213, 217, *219*, 223, 224, 248, *249*, 262, 263, 265, 267, *267*, 271, 274, *287*, XIII, XIV, XXIII, XXIV, XXVII, XXX
Rodos'a sürülen Ḥarbīye ve Medrese ṭalebeleri (Bk., Çocuḳlar), *67, 116, 143*, 173, *174, 210*, 213, 232, *287, 350*
Rodos'daki çocuḳlar (Bk., Çocuḳlar), *62*, 62, 150, 189, *350*
Rodos'daki ma'şumlar (Bk., Çocuḳlar), *25*, 26
Rodos şuhedāsı (Bk., Çocuḳlar), 123
Rodos ṭaḳımı (Bk., Çocuḳlar), 79
Rodrique, *Le Cid*'in kahramānı, *371, 372, 446*
Roma, Romalılar, *445, 446*
Roman (Bk., *Cezmī*), 179
Romanciére'ler, 361, XXIV
Rousseau, Jean-Jack, 358, 361, 467
Rub' taḫtası (Sextant), 237
Rūḥī, Baġdādlı, şā'ir, *433*, 441, 461
Rūh-i Edībān-i Türk, 392
Rūḥu'l-Ḳuds (Bk., Cibrīl), 461
Rum, Rumlar, *216, 234*, 236, 312, 385.— Rum çocuḳlarınıñ taḥşīl ve terbīyesi, *184*.— Rum *elifbā*'sı, *234*.— Rum ḥarfleri, *216*, 236
Rumca, 168, 484
Rumeli, *67*, 69, 99, 112, 150, 283, 291, 335, 351, 358, 377, 434, 460.— Rumeli ṭarafı (cebhesi: Türk-Rus savaşında), 61, *81*, 82, *88*, 99, 101, *109, 115, 154, 195*, XVI, XVII .— Rumeli meb'uşları, 105
Rumeli Ḥiṣarı, *143*, 144, 146
Rumen raḳamları, XXIX, XXX
Rus, Ruslar (Bk., Rusyalı, Rusyalılar), *40, 53*, 56, 64, *78, 81, 87, 115, 143*, 191, 195, 305, *332*, XVI-VIII, XXI.— Rus cāsusları (İstanbul'da), *155*, 156, *157*, 158; 335, XVIII; Anaḍolu'da, 78, 80.— Rus Erkān-i ḥarbi, 39.— Rus ġazeteleri, 100.— Rus gemileri, *154, 155*.— Rus ḳazaḳları, *52*.— Rus ordusu, *67*
Rusca, 305
Ruscuḳ, *56, 57, 64, 218*.— Ruscuḳ demiryolu, *64*
Russel, Colonel, 336
Rusya, *52*, 53, 69, 73, 74, 80, 83, 89, 90, 98, 101, 105, 111, 113, 117, 123, 133, 135, *143*, 145, 156, 158, 159, *168*, 200, *201, 287*, 291-93, 305, 334-36, 339, XVII-IX, XXI.— Rusya'ya tābi' İslām ḳabīlleleri, *52*
Rusya Çarı (Niḳola II., Alexandre II., bk., Rusya İmparaṭoru), 367
Rusya İmparaṭoru (Bk., Rusya Çarı), 120, 472
Rusyalı, Rusyalılar (Bk., Rus, Ruslar; Şimāl'iñ beyaż ayısı), *64*, 69, 89, 97, 100, 111, 117, 158, *162*, 165, 200, 217
Rusyalı Birinci Ḳapdan (*Mersin* vapuru'nda), *115*
Ru'yā (N. Kemal), 208, *210*, 210, 214, *277*, 279, XXV
Ru'yā (Menemenli Rif'at), *208*
Ruy Blas, 467
Rüşdī, Paşa, Mütercim (Bk., Şeytan), *3*, 25, *162*, 164, *172, 202, 209, 287, 399*, 400, *427*, 431, *479*
Rüşdī, Paşa, Şīrvānīzāde, *3*

Ṣabaḥ, gazetesi, *19, 35, 36, 39*, 147, 153, *229*, 232, *367*

Şābit, şā'ir, 188, 231,321, *433*, 440, *451*
Şabrî Şākir, şâir, *433*, 439, 462
Şadâḳat, gazetesi, 239, xxv
Ṣadāret, ünvânının lağvı, *131*, 133, *157*, 158, *162*, 164, 311, 386
Ṣādıḳ, Paşa, Meḥmed (Bk., Vālî Paşa), *88*, 90, *109*, 110, 120, 121, *129*, *162*, *164*, *172*, 196, *202*, *203*, 207, *209*, 214, 227, *229*, 240, 275, *479*, *480*, 481-82
Sa'dî, Şîrāzlı, 460
Sa'dî, Efendi, Meb'uş, 133
Ṣadr-i sābıḳ Sa'îd Paşa'nıñ Ġazetelerle Neşrettiği Mektublarıñ Şüretleridir, *249*
Sa'du'llāh, Bey (Paşa), *3*, *168*
Sa'du'llāh Paşa-yâḥud-Mezardan Bir Ṣadâ, *155*
Ṣafvet, Paşa, Ferîḳ, 61
Ṣafvet, Paşa, Meḥmed Sa'îd, *105*, *209*, *331*, *367*, *368*, 369, 388, *479*
Ṣafvet Nezîhî, *153*. — Āṣār-i Nezîhî Kütübḫānesi, *154*
Ṣaḥâyif-i Ḫâṭırât, *59*, *134*
Ṣaḥâyifu'l-Aḫbār, tercemesi, *179*, 215, *246*
Ṣaḥḥāf-çarşısı, 207
Ṣāḥib, Bey, xv
Ṣaḥrā, *359*, *368*, 369, *389*, *390*, 390-92, *392*, 395, *403*, 404, 405, 414, *414*, 421, *421*, 423, xxv
Ṣaḥum şehri ve savaşı, *52*, *64*, 65.— Ṣaḥum Ḳal'ası, *52*.— Ṣaḥum vak'ası hakkında Deli Ḥikmet'in yazısı, 53
Ṣā'ib, Sulṭānu'ş-Şu'arā, 440
Sa'îd, Bey, Kemāl Paşazāde, Lastik Sa'îd, *210*, 213, *218*, 222, 224, 225, *228*, 231, *238*, 240, *246*, *249*, 259-63, 265, 272, *373*, 380, *390*, 420
"*Sa'îd Bey'e Dayaḳ*", *210*, 222
Sa'îd Paşa, Meḥmed, Erżurumlu (Bk., Şāpur Çelebî), Küçük Sa'îd Paşa (1838-1914), 87, 90, *90*, 123, *143*, *157*, *175*, *220*, *221*, *223*, *237*, 239, 254, *319*, *320*, 364, *478*, *479*, *486*
Sa'îd Paşa Lâyiḥası, *Tercemesi* (Fıransa Ḥukûmeti'niñ Ḳānūn-i Esāsîsi tercemesi (Bk., Ḳānūn-i Esāsî), *221*, 223, 254, *254*, 255, *255*, xv
Sa'îd, Paşa, Meḥmed, İngiliz, Mābeyn Ferîḳı (1830-1895), *90*, *153*, *172*, *265*
Sa'îd, Rodos'a sürülen ṭalebelerden, 174, *174*, 190, 207, xiv
Saḳa, Saḳalar, askerlik teşkîlâtında, 69
Şāḳıb, Dede, 441, 463
Saḳî-Nâme (N. Kemal; bk., *Şarâbîye*), *208*, *215*
Saḳız, *8*, *19*, *56*, 173, 315, *331*, xxx
Saḳız'daki Kedi (Bk., Maḥmud Nedîm Paşa), *57*, 58
Ṣalāḥaddîn, Bey, Meḥmed (Bk., Meḥmed, Ṣalāḥî), 148, 197, *197*, 312
Şāliḥ, Efendi, Mülāzim, *219*
Şāliḥa, Sulṭān, Maḥmud II.'un kızı, *331*
Sālim Tezkiresi, 463
Salisbury, Robert Cecil, Lord, 143, 147
Salṭanat, Salṭanat İdāresi, 9, 257, 258.— Salṭanat-i meşrūṭa, 223
Sāmî, Dîvān şā'iri, Arpa-emînizāde Muṣṭafa, *433*, 440, *451*
Sāmî, Bey (Bk., Süleymān Paşazāde Sāmî), *470*
Sāmî, Bey (Bk., Şemseddîn Sāmî), 173, 187 (?), *202*, 207, 290
Sāmî, Paşa, 'Abdu'r-Raḥmān, *128*, *181*, *182*.— Sāmî Paşa ḳonaġı, *182*
Sāmî Paşazāde Bāḳî, Bey (Bk., Bāḳî Bey.)
Sāmî Paşazāde Ḥalîm, Bey (Bk., Ḥalîm Bey.)
Sāmî Paşazāde, Necîb Bey (Bk., Necîb Bey.)
Sāmî Paşazāde Sezā'î (Bk., Sezā'î, Bey.)
"*Sāmî Paşazāde Sezā'î*" (F. A. Ṭañsel), *465*, *466*
Sāmî Paşazāde Ṣubḥî (Bk., Ṣubḥî Paşa, 'Abdu'l-Laṭîf.)
Sāmiḥ, Paşa, Ḥasan, *353*, *362*, 364
Sāmirî (Bk., Mūsā), 90
Samu'cl (Uşmū'il), 'Arab şā'iri, 241
Sand, Georges (Bk., Aurore Dupin), 362, *362*
Sāniḥātu'l-'Arab, *33*, *396*
Ṣāni'-i Ḳudret (Bk., Ḳudret.)

Saraçhāne, semt, İstanbul'da, 280
Ṣarafîm, Efendi, 14, *14*
Ṣarlıca, Midilli'de, *383*, 384
Sarāy, Sarāy-i Humāyūn, *6*, *9*, 10, 11, 256, *256*, 265, *273*, 382, 397, xxvi
Sarāy-i Humāyūn ve Bâb-i 'Âlî (Almanca), 470
Ṣava, Paşa (Bk., Vālî Paşa; Mekteb-i Sulṭānî Nāẓırı), *7*, *101*, 102, *105*, *237*, *238*, 239, 258, *308*, 312, *480*, xv
Ṣavm (Bk., Oruc), 484
Scott, Walter, 361. *361*
Şebāt, mec., *52*
Sebb-i Aṣḥāb, 164
Sedes (Bk., Selâmî 'İzzet.)
Sehl-i Mümteni', san'atı, 458
Selâmî, Paşa, 469, 470, *470*
Selâmî 'İzzet, Sedes, *470*
Selânik, 112, *182*, *476*
Selânikli Höngül (?), 49
Selçuḳlular (Bk., Āl-i Selçuḳ), *444*, 460
Self Goverment, 358
Selîm I., Yavuz, Sulṭān, 62, 65, *67*, 68, 74, 207, 240, 247, 282, *433*, 436, 437, *437*, 461
Selîm I., Yavuz, maddesi (Şinâsî Altundağ), *437*
Selîm II., Sulṭān, *177*, 201
Selîm III., Sulṭān, 28, *433*, 441
Selmā Ekrem, Hanım, xxi, xxii
Ser-'asker (Bk., Redîf, Paşa), 25
Serdār; Serdār-i Ekrem (Bk., 'Abdu'l-Kerîm Nādir Paşa), 25, *57*, 58, 69, 72
Sergüzeşt-i Adlin, *136*
Sermed, Efendi, 404, *418*, 420
Server, Paşa, 305, xv
Şervet-i Fünūn Edebîyātı, Şervet-i Fünûncular, *390*
Sevengil, Refîḳ Aḥmed, *79*
Sévère, Romalı, 446
Sextant (Rub' taḥtası), 237
Seyyidu'l-Aḥrār (Bk., Ḥüseyin, Ḫż.), 355
Seyyid Vehbî, şā'ir, *433*, 440, 463
Sezā'î, Bey, Sāmî Paşazāde, 126, *390*, *443*, *464*- *466*, 466-68, xxiv
Shakespeare, William, *447*, 453, *465*, 467
Ṣırb, Ṣırblar, *81*, 83, 150, 283, 291, 387, *469*, 470.— Ṣırb 'işyānı, *81*.— Ṣırb mes'elesi, 150
Ṣırbistān, 158. — Ṣırbistān istiḳlāli, 112
Sicill-i 'Oṣmānî, *31*, *61*, *67*, *115*, *128*, *136*, *171*, *284*, *308*, *429*, *476*, *478*
Silistire, 69, xxii
Silistire Muḥāṣarası, 8, xxv
Simon, Juls (Francois-Juls Simon Suisse), *357*, 358
Sîmyā, ilmi, 375, xiii
Sind, nehri, *443*
Sinān, Paşa, Yemen Fātiḥi, *177*
Sînān, Paşa, Yûsûf Sinānu'd-Dîn, 461
Sirkeci İskelesi, *20*
Sîs, *238*, *291*
Sivriler, *87*
Socrate (Soḳrat), Filosof, 404
Ṣofya, *78*, *88*, 91, *163*, 164, 195, 237, 244, 282
Ṣoğanlı, 73, 74, 98.— Ṣoğanlı-Dağı, *81*
Ṣoḳullu (Bk., Meḥmed Paşa.)
Ṣoñ 'Aṣır Türk Şā'irleri, *30*, *36*, *37*, *52*, *57*, *75*, *127*, *139*, *148*, *166*, *181*, *276*, *331*, *390*, *426*
Ṣoñ 'Oṣmānlı-Rus Ḥarbi, *195*, *198*, *211*
Ṣoñ Pişmanlıḳ (Bk., *Gülnihâl*), 414
Sosyalizm, Socialisme (Bk., İnternational fırḳası; İṣlāḥ-i ḥāl-i cem'iyyet, iştirāk-i emvāl), *170*, *202*, 207, xx, xxi. — Sosyalist gürūhu, 207, xx
Sosyalizm, Bend'i (Şemseddîn Sāmî), 207, xx
Steingass, *356*
Strothmann, R., *163*
Stuart Mill, John, 358, *358*
Subḥî, Paşa, 'Abdu'l-Laṭîf, *36*, *128*, *129*, 129, *474*
Sue, Eugène, 362, *362*
Sulṭān Aḥmed'deki i'dām aġaçı, 24
Sulṭān Bāyezîd Meydanı, *34*
Sulṭān Murad, trajedi, *154*

Sulṭān Süleymān I (Bk., Ḳānūnī), 201, 437-39
Sulṭān Veled, *432*, 434, 460
Ṣunġu, İḥsān, *12*, *179*
Sūre, Baḳara, *162*
Sūre, İḫlāṣ, 235, *235*
Sūre, Ḳamer, 246, *246*, 284, *284*
Sūre, Nisā', 6, *6*
Sūre, Yūsūf, 313, *313*
Sūret-i Cevāb-Nāme (Bk., *Lāyiḥa*, N. Kemal), *13*
Ṣūr-i İsrāfīl, 482
Sūrîler, Efġānistān'da, 200
Sūrîye, *6*, *7*, *22*, 121, *128*, *139*, *198*, *308*, 312, 319
Sūrîyeliler, 201, 319, 337
Surūrî, 'Oṣmān, şā'ir, 415, *433*, 441, 463
Suryānî, Suryānîler, *472*
Süleymān, Bey, tüccâr, *35*
Süleymān, Efendi, Ḳıbrisli, Ṭopḫāne mülāzimlerinden, *7*
Süleymān, Vezîr, Ḫalîl Paşa'nın oğlu, *178*
Süleymān, Baḥrî, *27*
Süleymān Çelebî, Süleymān Dede, *432*, 434, *435*, 461
Süleymān Ḫayrî (Bk., Ḫayrî Bey), *62*, *127*
Süleymān, Paşa, Şehzāde, Rumeli Fātiḥi, 351, *432*, 434, *435*, 460, xxv
"*Süleymān Paşa (Şehzāde) Terceme-i ḥālî*" (N. Kemal), *432*, 434, 460, xxv
Süleymān, Paşa, Ḥüsnü, *6*, *35*, *53*, 53, 61, *64*, 66, 68, *78*, 79, 99, *99*, '105 *115*, *143*, 145, 147, *170*, *172*, 173, *182*, 194, 196, *198*, 198, 199, 207, 211, *211*, 217, 232, *242*, *274*, 275, 276, 282, 293, *299*, *300*, 300, *308*, 315, *316*, 321, 335, 336, *342*, 342-43, *350*, *351*, 351-57, *352*, *353*, *355*, *356*, *359*, *360*, *362*, 363-66, *365*, *366*, 386, *398*, *399*, 400-401, *400*, *469*, 469-70, xvi-viii.— Zevcesi, 365
"*Süleymān Ḥüsnu Paşa ile Nāmıḳ Kemāl'iñ Münāsebāt ve Muḫāberātı*", (F. A. Ṭañsel), *300*, *342*, *351*, *353*, *363*, *399*
Süleymān Paşa Muḥākemesi, *6*, *170*, *242*, *350*, *353*, *355*, *362*, *366*, *399*, *470*
Süleymān, Naẓîf, şā'ir, *11*, *35*, *37*, *85*, *93*, *203*, *350*, *382*, *383*, *390*, *434*, *435*
Süleymān Naẓîf (İ. 'A. Gövsa), *203*
Süleymān, Nesîb (Bk., Süleymān Sāmî.)
Süleymān, Sāmî (Bk., Sāmî, Süleymān Paşazāde), *6*
Süleymānîye Medresesi, Rodos'ta (Bk., Medrese-i Süleymānîye), 189
Süleymān-Nāme, *179*, *180*, 292
Süleyman-Nâmeler, 351
Sünbülzāde Vehbî, 440
Sünnî, Sünnîler (Bk., Ehl-i Sünnet), *178*.— Sünnî'ye Sünnî görünmek, 164.— Şemāḥî Sünnîleri, 178
Süreyyâ (?), 315
Süreyyâ, Bey, Meḥmed, *31*, *61*, *67*, *115*, *128*, *136*, *171*, *284*, *308*, *429*, *476*, *478*
Süssheim, H., *201*
Süt Hemşîre (N. Kemal'in), 132 v.d.
Süveyş-Cedveli, 339

Şāfi'î vaḳti, 304
Şahādet-i Hüseyin B. 'Alî, *392*
Şāh Ekber, 347
Şāh İsmā'îl (Bk., İsmā'îl II.)
Şaḳāyıḳ-ı Nu'mānîye ve *Ẕeyli*, 180, 201, 292, 439, *459*
Şākir, Efendi, Ḥāfız, *35*
Şākir, Paşa, Aḥmed, Müşîr, 66, *308*, 315, 321, xvi - viii
Şaḳḳ-ı ḳamer, *242*, 246, *246*, 283, 284, *284*
Şām, 139, 444
Şāmîzāde, Muṣṭāfa, Selîm II. devrinde, şā'ir, 441
Şānîzāde, 'Atā'u'llāh, 441
Şāpur Çelebî (Bk., Sa'îd Paşa, Erżurumlu), 175, 312, 315, 319, *319*, 320, xxviii
Şāpur Çelebî hikâyesi, 417
Şarābîye (Bk., *Sāḳî-Nāme*), 208, *208*, *215*, xxv

Şarḳ, mec. 437.— Şarḳ Ḫıristiyanları, 159.— Şarḳ ḥududları ('Oṣmānlı İmparaṭorluġu'nuñ), *53*
Şarḳ Mecmū'ası, *237*, *356*, *392*
Şarḳı, 295
Şarḳı ('Alî Ekrem Bolayir), 329
Şarḳı (Deli Ḫikmet), *163*, 166; 376; 473
Şarḳı (Menemenli Rif'at), *228*, *229*, 232
Şarḳı (Muṣṭafa Reşîd, Edirneli), 277, 283
Şarḳı (Namık Kemal, bk., *Pilevne Şarḳısı*.)
Şarḳı (N. Kemal, bk., *Murabba'*) 166; *170*, *171*, 414 (*Sunma elin...*); *203*, 208, *210*, 215, *215*, *228*, 232 (?), 381, 382 (*Sāḳî yetişir...*); 357, 358, 467 (Bk., *Bir Muhācir Ḳızınıñ İstimdādı*); 327
Şarḳı (Pertev Paşa, Meḥmed Sa'îd), 464
Şarḳı (Recā'îzāde Ekrem), *294*, 297; 376
Şarḳı, 293
Şarḳı Güfteleri, *229*
Şarṭ-i İntiḫāb Vergisi, 106
Şebreng (Kedi), 77, *77*, 84
Şehbāl Mecmū'ası, *139*
Şehenşāh (Bk., 'Abdu'l-Ḥamîd II.), *44*
Şehr-emînleri, *469*
Şehryār, *Cezmî'de*, *177-79*
Şehsuvāroġlu, Ḫalîḳ, *40*
Şehzāde (Bk., Murad V.), 272, xxiv
Şehzāde Câmi'i, 280
Şemāḫî, *178*.— Şemāḫî Sünnîleri, *178*
Şemḥal, *177*, *178*.— Şemḥal Ḫānedānı, *178*
Şemseddîn Sāmî (Bk., Sāmî, Bey), *170*, *202*, *216*, *287*, *472*, xx
Şemsu'd-Dîn Sîvāsî, *180*
Şerî'at, 131, 133, 292.— Aḥkām-i şer'îye, 280.— Evāmir-i şer'îye, 280
Şerî'at maḥkemeleri, *131*, 133
Şerîf (Mekke Şerîfi), 9
Şerîf 'Ali, Efendi, 311, *328*, 330, xiii
Şevket, Bey, Ḳurenā'dan, *7*, 9, *9*
Şevket, Paşa (Ölümü: 1911), 66, *78*, 79, 111, 118, 123, xvi, xvii
Şeybānîye Devleti, 177
Şeyḫ, Midilli'de, 430
Şeyḫ Efendi (Bk., Şeyḫ Aḥmed Efendi), 58
Şeyḫ Aḥmed, Efendi (Bk., Şeyḫ Efendi), *57*
Şeyh Ġālib, 208, *433*, 441
Şeyḫî, Germiyanlı, *433*
Şeyḫ Maḥmud, Süleymān Çelebî'nin büyük babası, *435*
Şeyḫ Süleymān Efendi Tekkesi, 148, 149
Şeyḫ Ẓāfir, *290*
Şeyḫu'l-İslām 'Ārif Ḥikmet, Bey (Bk., 'Ārif Ḥikmet.), *433*, 442, *459*, 464
Şeyḫu'l-İslām Bahā'î, *433*, 440
Şeyḫu'l-İslām Ḥasan Ḫayru'llāh, *393*
Şeyh'ḥul-İslām Yaḥyā, *433*, 440
Şeyṭan (Bk., Rüşdî Paşa, Mütercim), *427*, 431, xxviii
Şî'a, *162*.— Ġulāt-i Şî'a, 164
Şî'î, Şî'îler, 164, 355
Şi'ir, Şi'r, (Bk., Naẓım), 174, 247, *346*, 348, *372*, 378, 379, 382, 415, 453, 454, 460, 464.— Avrupa eş'ārı, 368.— Eski yolda şi'ir, 381, 382, *389*, *390*, 390, 391, 414, 416, 454.— Fıransız şi'iri, 404.— 'Oṣmānlı şi'iri, *332*, *333*, 434-442, *459*, 460-64.— Yeni yolda şi'ir, 369, 378, 382, *389*, *390*, 404, 414, 422
Şimāl'iñ beyaż ayısı (Bk., Rusya), 101
Şināsî, İbrāhîm, *43*, *294*, 295, *319*, 380, 385, *433*, 436, 439, 442, *443*, 450, 451, *451*
Şināsî ('Abdülḥaḳ Ḥāmîd), şi'ir, *443*
Şipḳa, 64, 66, 68, *78*, 195, 365
Şîr, Efġān şehzādesi, *Şîr* piyesinde (Bk., Şîr 'Alî Ḫan), *465*
Şîr (Sezā'î), *464-6*, 468, xxv
Şîr-'Alî Ḫan, Efġān Emîri (Bk., Şîr), *201*
Şîrvān, *178*
Şîrvānîzāde Ḥaḳḳī, Bey, *3*
Şîrvānîzāde Rüşdî (Bk., Rüşdî Paşa.)
Şūrā-yi Devlet (Dā'iresi), *37*, *128*, 199, *308*, 311, *316*, 319, *331*, 484, xi, xiv.— Şūrā-yi Devlet Ḳalemi, 256 — Şūrā-yi Devlet Tanẓîmāt Dā'iresi, *35*.— Şūrā-yi Devlet (Belçiḳa'da), 311.— Fıransa'da, 311.— Yunanistān'da, 311, xi

Şûra-yi Devlet a'żâlığı (N. Kemal'in), *5, 7, 8, 19, 20, 31, 36, 75, 83, 220, 407, 475,* XI
Şükrü, Şükrî, Bey, Maḳâm-ı Ṣadâret yâveri, *4*

Ṭabîb, Râzî (Bk., Râzî), 320
Tabṣıra, ikinci, 395
Ṭâhir Selâm, Bey, ṣâ'ir, 442
Ṭahmasb, Şâh, *177*
Ṭahrân, *74*, 199
Ṭahrân Sefâreti, *19*, 241
Taḥrîb, Taḥrîb-i Ḫarâbât, 25, 26, 62, *62, 85*, 86, *142*, 142, *308*, 315, 337, 338, 380, 451, XXV
Taḥrîrât-i 'Umûmîye (Lord Salisbury), *147*
Taḥrîr-i Emlâk Ḳalemi, Midilli'de, XXVII
Taḥsin, Bey, asker, *209*
Ta'ḳîb, 85, 93, 94, 142, *142*, 214, 239, 245, *281*, 283, *308*, 315, 338, XXV
Taḳîye mezhebi, *162, 163*, 164, 165.— Taḳîye etmek, *162*, 164
Taḳîye, maddesi (R. Strothmann), *163*
Taḳrîż (N. Kemal), *Ta'lîm-i Edebîyât* hakkında, *183*
Ṭaḳṭuḳa, 48
Taḳvîm, 326
Taḳvîm-Ḫâne, Taḳvîm-Ḫâne-i 'Âmire, *210*, 320, *483*
Taḳvîm, Taḳvîm-i Vaḳâyi', *75*, 107, *134*, 135, 136, *276, 286*
Taḳvîm'us-Sinîn, 409, 419
Ṭalebe-i 'Ulûm Cem'iyyeti, *25*
Ṭalebe-i 'Ulûm 'İşyânı, *24, 125*
Ṭâlib, Meḥmed, şâ'ir, *433*, 440, 464
Ta'lîm-i Edebîyât, 183, 229
Tanaşşur, 201
Ṭanîn, gazetesi, *221, 249, 273*
Tanẓîmât Devri edebîyâtı, *373, 447*, XXIV.—Tanẓîmât Devri edebîyâtı yeñilikleri, *294*, 295, *443*
Tanẓîmât Fermanı, 102, 103, XXI
Ṭardîye, 323, *324*, 343, *343*
Ṭarḫan (Bk., 'Abdü'l-Ḥaḳ Ḥâmid.)
Ṭârıḳ B. Ziyâd, 423, *423*
Târıḳ, 419, 423, 455, *455, 456, 483*, 484, XXV
Târîḫ'ler, Ebced hisâbıyle (N. Kemal), *54*, 54; *448*, 449, XVII.— Seyyid Vehbî, 463
Târîḫ, İdris Bitlisî, 207
Târîḫ Dergisi (İ.Ü.E.F.), *154*
Târîḫ-i 'Âlem (Bk., *Târîḫ-i 'Umûmî*, Süleymân Paşa), 241, *400*
Târîḫ-i 'Askerî (N. Kemal), 11, 213, 232, 245, *281*, 283, XXV
Târîḫ-i Cihân-Guşâ-yi Nâdirî (Bk., *Târîḫ-i Nâdirî*), *74*
Târîḫ-i Nâdirî, 74, 75
Târîḫ-i 'Umûmî (Bk., *Târîḫ-i 'Âlem*), 232, 400, *400*
Ṭarsus, *204*
Tartuffe (Molière), 467
Tartuffe, tercemesi (Żiyâ Paşa), *372*, 378, XXIV
Taṣvîr-i Efkâr, gazetesi, *136, 183*, 190, *218, 233, 234*, 284, 295, 430
Ṭaşḳışla, *299, 342, 350, 353*
Ṭaşlıcalı Yaḥyâ, Bey (Bk., Yaḥyâ Bey.)
Tatar, Tatarlar, *443, 444*
Taẓarru'ât-i Sinân Paşa (Bk., *Ẕarâ'at-Nâme.*)
Tebdîl-i ḫaṭ (Bk., 'Arab ḫarfleri), 194
Tebdîl-i ḥurûf (Bk., 'Arab ḫarfleri), 231
Tebrîz, 74, *443*.— Tebrîz Ḳal'ası, *444*
Tecvîd, dersi, *184*
Tedḳîḳât-i Mü'ellefât-i Şer'îye, 105
Tedmur ḫarâbeleri, 396
Tekirdaġ, Tekfurdaġı, *442*, 450
Tekir Kedi (Bk., Aḥmed Es'ad Paşa), 429
Telġraf Nâẓırı, 311
Teliş, *78*
Temâşâ Külliyyâtı, 187, *187*, 189
Temyîz Maḥkemesi, *36, 37*
Tenẓîru'l-Ḫinzîr (N. Kemal), *181*
Teodor Ḳaşab, 8, *12, 13*, 13, 14, *14*, 15, *15, 22*, 23, 24, *37, 40*, 41, *67*, 70, *180*, XII

Teodor Ḳaṣab, maddesi (İḥsān Ṣunġu), *12*
Terâcim-i Aḥvâl (Fâ'iḳ Reşâd), *182*
Tercemân-i Aḥvâl, gazetesi, *136*, 295
Tercemân-i Ḥaḳîḳat, gazetesi (Bk., *Ḥaḳîḳat*), *149*, *157*, 173, 176, *201*, *210*, *216*, 222, 224, *246*, *249*, 270, *285*, *289*, 290, *290*, 320, *366*, *373*, *427*, *484*
Tercemân-i Şarḳ, gazetesi, *157*, 159, *170*, 173, *202*, 207, 248, *366*, xx
Terceme Cem'iyyeti (Bk., Mütercimîn Cem'iyyeti), *5*, *157*, 265, *265*, *426*, xi
Terceme Mecmû'ası, *483*
"*Terceme Meḥâlesinde Ḥuṣûṣî ve Resmî Adımlar*" (M.C. Ḳunṭay), *483*
Terceme Odası, *136*, 241, *418*, 455
Tercî', 189
Tercî'-i Bend (Fużûlî), 437
Tercî'-i Bend (Nâ'ilî-i Ḳadîm), 462
Tercî'-i Bend (Rûḥî-i Baġdâdî), 461
Tercî'-i Bend (Żiyâ Paşa), 380, 429, *429*, xxv
Terkîb-i Bend, 189
Terkîb-i Bend (Nâ'ilî-i Ḳadîm), 462
Terkîb-i Bend (Pertev Paşa, Meḥmed Sa'îd), 464
Terkîb-i Bend (Żiyâ Paşa), 380, xxv
Terrail, Ponson du, Pierre-Alexis, 362, *362*
Teshîl-i Lisân (Vizenṭal), *246*
"*Teşekkür-Nâme*" ('Alî Su'âvî), 90, *90*
Teşkîlât-i Meḥâkim-i Şer'îye (Ṣava Paşa), *105*
Tevfîḳ (Bk., Ebüżżiyâ), 91, 199, 231, 232, 248, 282, 423, 449, 450, 455
Tevfîḳ, Mâlîye Taḥsîlât-i 'Umûmîye me'muru, *35*
Tevfîḳ, Küçük, Ḥarbîyeli, 176, 199, 208, 210, 213, 216, 218, *221*, 240, 245, 248, 276, 282, 320 (?), xiv
Teẕâkir (Aḥmed Cevdet Paşa), *102*, *472*
Tezer, *403*
Teẕkire-i Âmid, *197*
Teẕkire-i Vaḳâyi', *Teẕkiretü'l-Vaḳâyi'*, *6*, *469*, 469, 470, *470*
The Encyclopaedia of Islâm, *74*, *163*
Thiers, Adolphe, 191
Ṭıb, 304, 305.— Ṭıb ıṣṭılâḥlarınıñ 'arablaştırılması, 290.— Ṭıb ıṣlıṭılaḥlarınıñ türkleştirilmesi, *290*, 304, 305.— Ṭıbb'a âid eserlerin Fıransızca okutulması, *287*, 289, *289*, 290, *290*, *301*
Ṭıbbîye Mektebi (Mekteb-i Ṭıbbîye), *301*, 305
Ṭırabulus, 154.— Ṭırabulus-i Ġarb, *131*, 199
Ṭırabzon, *30*, *96*, 97, 117.— Ṭırabzon Vâlîsi, *96*, 97
Timur, 347
Timurlular, 460, 482
Tiyatro (Bk., Dıram) nev'i, 295, 296, *372*, 382, *464*, *465*, 466-68.— Manẓûm, menẓûr tiyatro, *294*, 295, 296, 340, *372*, *374*, 378, xxiv
Tiyatro (Midilli'de), *167*, 167
Ṭopḫâne, semt, İstanbul'da, 226
Ṭopḫâne Müşîri (Bk., Maḥmud Celâleddîn, paşa, Fetḥî Paşazâde), 282
Ṭop şadâsına gitmek, 196, 211, *211*, 275
Ṭopṭaşı, İstanbul'da, 269
Ṭoros, Saraçyan, avuḳat, 23, *23*
Tottleben, Todleben, Teodtleben (François-Edouard), Rus generali, 158, *158*, 401, *401*, 471, xix
Tour de Nesle, *465*, 467, *467*
Trivial, 414
Ṭuna, 56, 61, 105, *115*.— Ṭuna ordusu, *64*, *114*
Ṭunus, 154, 199, 290, *290*
Ṭuzla, Maġosa'da, *4*, 4
Türk, Türkler, 69, 147, 196, 206, 211, 232, 303, 304, 436.— Eski Türk Ḥayâlâtı, 387.— Eski Türkler, 359.— Türk 'askeri, *67*.— Türk edebîyâtı, *433*.— Türk Erkân-i Ḥarbîyesi, *37*.— Türk köyleri (Anadolu'da), 98.— Türk ordusu, *99*.— Türk vezni (Bk., Hece vezni), 378, 453
Türk Bilig Revüsü, *51*, *141*, *356*
Türkce, 91, 158, 165, 176, *184*, 190, 191, 197, 207, 211, *216*, 223, 228, 231,

233, 235, 241, 246, *246*, 247, 276, 278, *289*, 304, 305, 344, *356*, *357*, 358, 359, 363, 378, 379, 383, *412*, 414, 415, *418*, 420, *433*, 436, *437*, 439, 441, 450-54, 468, xx.— Türkce istinoğraf tertîbi (Kemal'in), 191.— Türkce şi'ir (Bk., Olur-bulur yolu), 441.— Türkce vezni (Bk., Hece vezni), 358, *368*, xxiv.— Sâde Türkce, *372*

Türk Dili ve Edebîyâtı Dergisi (*İ.Ü.E.F.*), *394*

Türk Edebîyâtı'nda İlk Mutaşavvıflar, *435*

Türk Edebîyâtı Târîḫi'nde Araştırma Uşûlleri, xxix

Türkgeldi (Bk., 'Alî.)

Türkistân, 407, *407*

Türkîyât Mecmû'ası, *52*, *300*, *342*, *353*, *357*, *362*, *374*, *394*, *399*, *445*, *465*, *466*

Türkîye, *168*

Türkîye Büyük Millet Meclisi, *364*

Türkîye'de Meclis-i Meb'ûşân, *104*, *109*, *115*, *116*

Türkîye Ma'ârif Târîḫi, *105*

Türk Kültürü, mec., *154*

Türk lehceleri, *433*, xx

Türk Marşları, *364*

Türk Meşhurları, *61*, *81*, *99*, *182*, *470*

Türk-Rus ḥarbi (Bk., Muḥârebe), *5*, *35*, *41*, *52-54*, *57*, *60*, *63*, *65*, *71*, 72, *76*, *78*, *88*, 99, *102*, *103*, *108*, *109*, 110-12, *113*, 114, *125*, *129*, *134*, *136*, *139*, *142*, *143*, *153*, *155*, *157*, *159*, *198*, *203*, *249*, *287*, *343*, *346*, *359*, *363*, 363, 364, *367*, *373*, *374*, *465*, 467, *480*, xiv, xvi, xvii, xxv, xxviii

Türk-Rus ḥarbi târîḫçesi, *Milletiñ târîḫ-i meflıareti* (N. Kemal), *53*, 53, *60*, *66*, 68, *72*, 72, *99*

Türk Sazşâ'irleri — III., *448*

Türk Sazşâirleri—XIX. 'Aşır Sazşâ'irleri: Erzurumlu Emrah - *'Âşık Derdli*, *448*

Türk Şâ'irleri, *52*, *426*

Türk Târîḫ Ḳurumu, *3*, *4*, *11*, *13-15*, *21*, *22*, *25-27*, *41*, *45*, *49*, *53*, *54*, *59*, *60*, *63*, *65*, *67*, *70*, *72*, *75-77*, *81*, *83*, *88*, *94*, *97*, *100*, *102-4*, *106*, *109*, *113*, *116*, *124*, *126*, *129*, *131*, *136*, *137*, *141-43*, *149*, *154*, *155*, *157*, *159*, *164*, *166*, *167*, *171*, *172*, *179*, *185*, *198*, *203*, *205*, *208*, *210*, *215*, *226*, *229*, *238*, *243*, *277*, *281*, *287*, *294*, *300*, *301*, *307*, *323*, *328*, *332*, *340*, *342*, *343*, *346-48*, *351*, *353*, *354*, *356*, *357*, *362*, *364*, *366*, *368*, *370*, *374*, *390*, *391*, *393*, *394*, *397*, *399*, *401*, *403*, *407*, *413*, *419*, *424*, *445*, *448*, *452*, *466*, *469*, *471*, *473*, *474*, *476*, *477*, *479*, *483*, *486*, xi, xxvi, xxvii

Türk Tiyatrosu Târîḫi, *79*

'Umdetu't-Tevârîḫ (Süleymân Ḥ. Paşa), *470*

'Umrân, gazetesi, *86*, 89, *95*, 97, *99*, 100

Unifier, 295

Unveiled-The Autobiography of A Turkish Girl, xxii

'Urfî, şâ'ir, 325, ↻440, 63

'Urfî İdâre, İdâre-i 'Urfîye, 103, *116*, *188*, 429

'Urfî İdâre ḳurbanları (Bk., Çocuḳlar, Ṭalebe-i 'Ulûm 'işyânı), *25*, *125*, *143*, xiv

Uşûl-i Fıḳh-i İslâm (Şava Paşa), *105*

"*Uşûl-i Taḥşîliñ İşlâḥına Dâ'ir*" (N. Kemal), *233*

Uşmû'il (Bk., Samu'el.)

Uzun Çarşılı, İsmâ'îl Ḥaḳḳî, *154*, *407*, *486*

Uzun Firdevsî, *180*

"*Üç Şâ'ir*" (Ḥalûḳ Şehsuvâroğlu), *40*

Üç Yüzlü Ḳarı, *134*, 135

Ülkü, mec., *367*, *371*, *375*, *377*, *390*

Ümîd Burnu, *177*

Üngör, Edhem, *364*

Üsküdar, *155*

Üss-i İnḳılâb, *12*, *25*, *134*, 135, *163*, 165, *170*, 173, *199*, *218*, *220*, *221*, 222-24, *228*, *238*, *242*, *249*, 251, 252, 254, 257, 273, *287*, *373*, 382, 383

Vaḥdet-i Vucûd, 417
Vahhâb-i Ṣuver, 42, 296
Vaḥîd, Bey, Ḳol-aġası, 214, 232, 289, *301*, 305
Vaḳit, gazetesi, *23*, 74, 79, 80, 91, 175, *201*, *280*, 282, *289*, *373*, 383, *403*, xx
Vâlide-i Muḳaddese (Bk., Mâder-i Vaṭan), 498
Vâlî Paşa (Bk., Ṣâdıḳ Paşa.)
Vâlî Paşa (Bk., Ṣava Paşa), 105, 229, 230, 238
Van, *30*
Van Ḳuli, 325
Varaḳa, Latin ḥarfleriyle, *216*
Varaḳa (R. M.), Latin ḥarflerinin kabûlü hakkında, *216*
Varaḳa (Mülkîyeden Bir Ferd), Su'âvî Vaḳ'ası münâsebetiyle, *155*
Varna, *161*
Vasco de Gama, *177*
Vaşfî, Paşa, 61, 66
Vâṣıf, Enderûnlu, şâ'ir, *433*, 441, 464
Vaṣṣâf, Şehr-emâneti'nde me'mur, 188, 209, 233, 241
Vaṣṣâf, Moralı, *154*
Vaṭan Kaṣîdesi (N. Kemal), *391*
Vaṭan Manẓûmesi (Bk., *Vaṭan Mersîyesi*), *364*
Vaṭan Mersîyesi (Bk., *Vaṭan Manẓûmesi*), *299*, 347, *364*, xxv
Vaṭan Şarkısı, *218*
Vaṭan-yâḥud-Silistire, *6*, *350*, 352, *352*, *443*, 452, *470*, xxii, xxv
Vâveylâ (Bk., *Naẓîre*), *390*, 391, *391*, 392, *392*, *403*, 404, 407, 414, *418*, 419, 420, 422, *422*
Va'ẓ, 163, *277*.— Vâ'iẓ, Vâ'iẓler, *277*, 280
Vecdî, 'Abdu'l-Bâḳî, Bey, şâ'ir, *141*, 462
Vefîk, Bey, Midḥat Paşa'nın dâmadı, 10, *10*, 35 (?)
Vehbî, Molla, 324
Venedik, ilçileri, 74.— Venedik ressamları, 74
Vesîletu'n-Necât, *435*
Veys, Paşa (Bk., Peder), *3*, *30*, *47*, 55-56
Veysî, Veysîler, 344
Vezin (Bk., Hece, 'Arûż, Muḳaffâ, Serbest) *372*, 378, 379, *447*, 453.— 'Arab vezinleri (Evzân-i 'Arab), *368*, 378, 379 xxiv.— 'Acem vezinleri (Bk., 'Acem), xxiv.—Ġarb vezinleri (Evzân-i Ġarb), 368, xxiv
Vidin, *64*
Vilâyât Niẓâm-Nâmesi Ḳomisyonu, xv
Vilâyet (Bk., Cezâyir-i Baḥr-i Sefîd Vilâyeti), 149
Vizenṭal, Efendi, 246, *246*
Voltaire, François - Marie Arouet, 439, 467

Washburn, İves, xxii
Washington, şehir, 419, 419
Waterloo, Vaterlo, şavaşı, 196, 275
White, Samuel, Sir, 336

Yâd-i Mâżî, *4*, *94*, *471*
Yâ Ġâzî, *Yâ Şehîd*, *36*
Yaḥniler, savaşı, *99*.— Büyük Yaḥni-tepesi, *99*, 100.— Küçük Yaḥni savaşı, *99*
Yahudî, Yahudîler, 355, 364.— Yahudî çocuḳlarınıñ ṭaḥṣil ve terbîyesi, *184*
Yaḥyâ, Bey, Ṭaşlıcalı, *433*, 438
Yaḳın Târîḫimiz, mec., *154*
"*Yaḳın Târîḫimize Işıḳ Ṭutan Veṣîḳalar*" (Prof. 'A. Ḳaraḥan), *154*
Ya'ḳûb, Hz., 439
Yanya, *35*, 112, 164.— Yanya meb'uşları, 133
Yazma şiir mecmû'ası (N. Kemal), *51*, *141*, *166*, *171*, *299*, *307*, *347*, *354*, *356*, *364*, *366*, *391*, *397*, *452*
Yedi Gün, mec., *154*
Yemen, *177*, 306, *331*, 400.— Yemen savaşı, *56*, 69

Yeñi Gün, gazetesi, *134*
Yeñi ʿOṣmānlılar, *12*, *218*
Yeñi ʿOṣmānlılar Cemʿiyyeti, *36*, *153*
Yeñi Ṣabaḥ, gazetesi, *154*
Yermük, savaşı, 423
Yer Yüzünde Bir Melek, *483*, 484, *484*
Yeẕîd, 363
Yeẕîd B. Muʿāviye, *451*
Yıldız Sarayı, *162*.— Yıldız Sarayı evrāḳı, *154*, *407*, *486*
Yöntem, ʿAlî Cânib, *154*
Yunan, Yunanlılar, 137, 312, 404, xxviii .— Yunan ḥududu, 406. — Yunan mes'elesi, 278
Yunanca, *485*
Yunanistân, *81*, 83, 214, 311
Yūnus Nādî, *36*
Yūsūf, Ḥż., 439, 463
Yūsūf, Efendi, Giridli, *328*, 330
Yūsūf Şerîf, Prof., *372*
Yūsūf Żiyā, Paşa, Mālîye Nāẓırı, *30*, *88*, 90, *109*, 110, *115*, 120-22, xv
Yūsūf Ziyā, Efendi, Sūrîye mebʿuṣlarından, 133, *134*, 135
Yücel, mec., *40*

Ẓafer-Nāme (Żiyā Paşa), 380, xxiv
Zaġra, Zaġralar (Bk., Eski Zaġra), 66, 68, 99
Zāhide, Celālu'd-Dîn Ḫᵛārezmşāh'ıñ annesi, *444*
Ẓaman, muḫābiri, 105
Żarāʿat-Nāme (Sinān Paşa), 461
Ẓātî, ʿİvāż Çelebî, şāʿir, *459*, 461
Ẓāt-i Şāhāne (Bk., ʿAbdu'l-Ḥamîd II.), 8
Zavallı Çocuḳ, 379, *443*, 452, *452*
Zekî, Paşa (1849-1914), *332*, 336
Zekîye, *Vaṭan* piyesinde, xxii
Zemzeme I., *294*, *297*, *410*.— *Zemzeme III.*, *182*
Zeybekler, vodvil (A. Midḥat), *78*, *79*, 79, 80, xxv
"*Zeybekler*", maḳāle, *79*, 80
Zeynü'l-ʿÂbidîn Reşîd, *25*, *30*, *31*, 31-32, *32*, *33*, 33, 34, *47*, *48*, 48-49, *51*, *55-7*, 58-59, *67*, *180*, 188, 194, 232, 340, *340*, 341, 426, *451*.— Hemşîremiz Ḫanım, zevcesi, 58
Zeytun, Marʿaş sancağı'nın kazâ merkezi, *472*.— Zeytun-dağı, 200, 245, 283, *472*.— Zeytun ḫalḳı, 283.— Zeytun mes'elesi, 472, *472*
Ziḥāf (Bk., ʿArūż), 453-55
Zivin, köyü, *80*, *81*, 82
Żiyā, Bey, Mustanṭıḳ, *7*
Żiyā, Paşa, şāʿir, (Bk., Paşa Ḫażretleri), *3*, *5-7*, *20*, *22*, 23, *25*, *34*, *35*, *47*, 62, *85*, 110, *142*, 197, *203-5*, 209, 215, 217, 239, 258, *265*, *308*, 312, 314, 315, *316*, 319, 321, *322*, 337, 338, *372*, 378, 385, 397, *426*, *427*, 428-31, *428*, 439, *443*, *451*, xv, xvii, xxii, xxiii, xxiv, xxvii, xxviii .— Oğlu, 314, 315.— Zevcesi, 85
Zorlu Rifʿat (Bk., Rifʿat, Manastırlı), *35*, 37
Ẓubdetu'l-Ḥaḳāyıḳ, *143*, 147, *147*, *163*, 270, 275, *373*, 383, 387

9 789751 626974

THG
0879865
BOZ